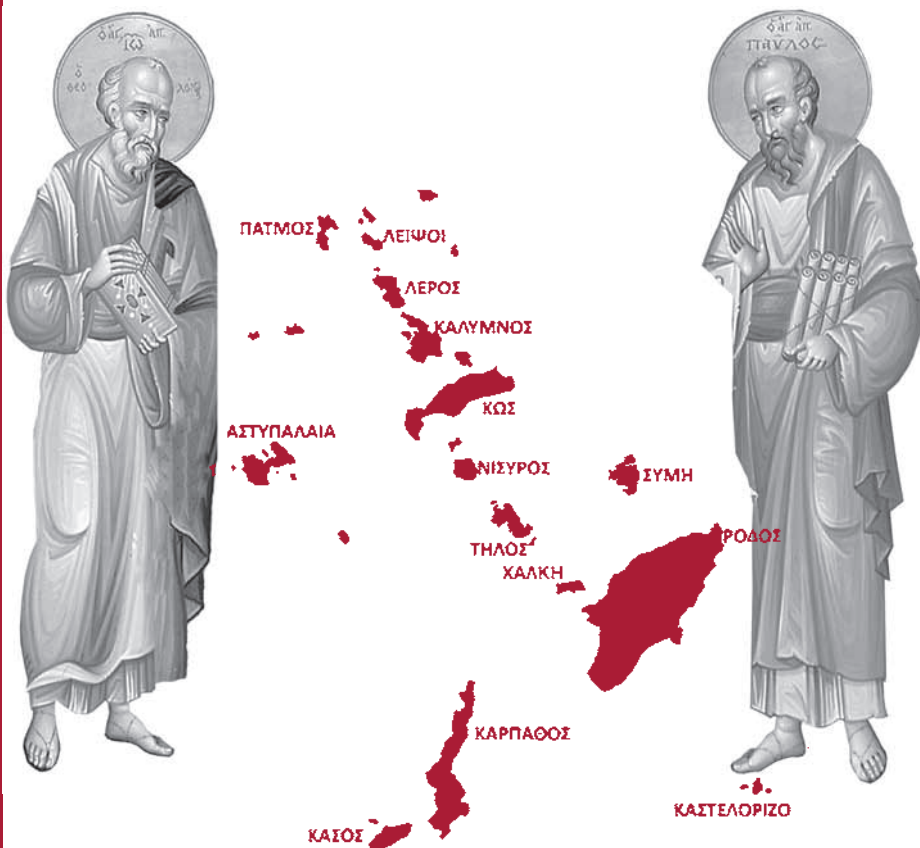

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ
ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α',
ΕΤΟΣ Θ',
ΤΕΥΧΟΣ ΙΖ',
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-
ΙΟΥΝΙΟΣ
2017

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ
ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α', ΕΤΟΣ Θ', ΤΕΥΧΟΣ ΙΖ',
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2017

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ
ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α΄, ΕΤΟΣ Θ΄, ΤΕΥΧΟΣ ΙΖ΄

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2017

ISSN: 1792-0507

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Διευθυντής Συντάξεως
Μητροπολίτης Ρόδου Κύριλλος

Μέλη:

1. Ἀρχιμανδρίτης Χρυσόστομος Πίτσης
Ἱερά Μητρόπολις Κώου καὶ Νισύρου
2. Πρωτοπρεσβύτερος Ἀμφιλόχιος Σακαλλέρος
Ἱερά Μητρόπολις Λέρου, Καλύμνου καὶ Ἀστυπαλαίας
3. Ἀρχιμανδρίτης Καλλίνικος Μαυρολέων
Ἱερά Μητρόπολις Καρπάθου καὶ Κάσου
4. Γεώργιος Πετρόπουλος
Ἱερά Μητρόπολις Σύμης
5. Ἀρχιμανδρίτης Πολύκαρπος Γρύλλης
Πατριαρχική Ἐξαρχία Πάτμου

ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

«ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ»

Ἱερά Μητρόπολις Ρόδου - Πλατεῖα Ἐλευθερίας - Τ.Κ. 85 100 Ρόδος

Τηλ. 22410-45555, Fax 22410-73480

e-mail: imrodou@gmail.com

Ἑκδοτική Παραγωγή

ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ Α.Β.Ε.Ε.

Ἀρδηττοῦ 12-16, 116 36 Ἀθήνα

Τηλ.: 210.921.7513, 210.921.4820 • Fax: 210.923.7033

www.eptalofos.gr • e-mail: info@eptalofos.gr

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ Α΄

Πατριαρχικά Μηνύματα

Λόγος Κατηχητήριος ἐπὶ τῇ ἐνάρξει τῆς Ἀγίας καὶ Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς	9
Πατριαρχικὴ Ἀπόδειξις ἐπὶ τῷ Ἀγίῳ Πάσχα	13

ΜΕΡΟΣ Β΄

Μελέτες

Παλαιοχριστιανικὴ γλυπτικὴ Κῶ. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς γλυπτικῆς στὴν Κῶ κατὰ τὴν παλαιο- χριστιανικὴ περίοδο (4ος-7ος αἰ.) <i>Εὐαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά</i>	17
---	----

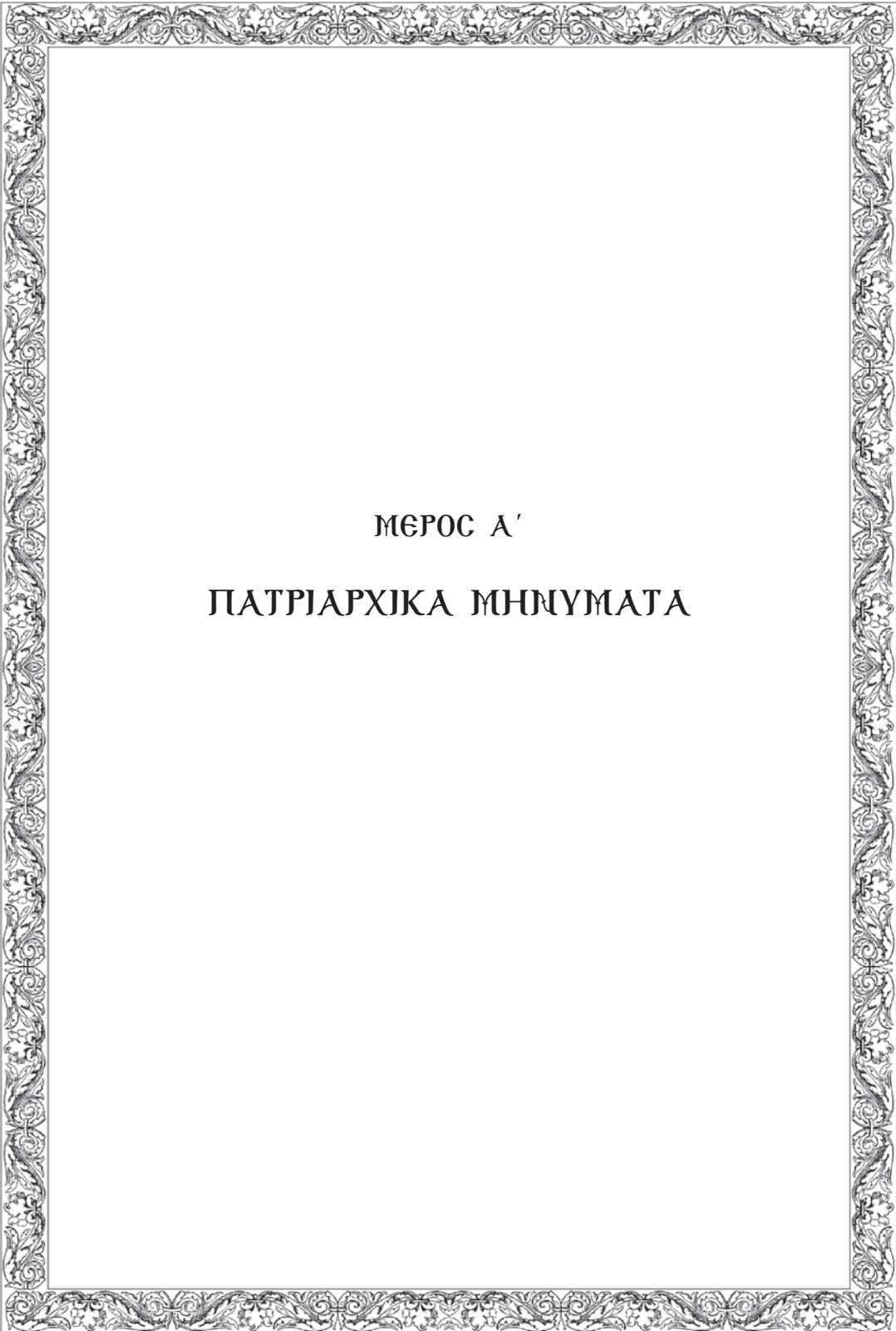
ΕΝΟΤΗΤΑ Α΄ (Κείμενο)

Πρόλογος	21
Εἰσαγωγή	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. Τό γεωγραφικὸ καὶ ἱστορικὸ πλαίσιο τοῦ νησιοῦ καὶ τὰ μνημεῖα	31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. Κορινθιακὰ κιονόκρανα	99
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. Θεοδοσιανά κιονόκρανα	136
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV. Ἰωνικὰ κιονόκρανα	142
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V. Τεκτονικὰ κιονόκρανα	211
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI. Ἐπὶ κράνα-Ψευδεπὶ κράνα-Ἐπιθήματα	217
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII. Κίονες-Βάσεις-Ἀμφικίονες	233
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII. Στοιχεῖα τέμπλων	247
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙX. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ γλυπτικὴ στὴν Κῶ. Συμπεράσματα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν	289

ΕΝΟΤΗΤΑ Β΄ (Κατάλογος-Πίνακες)

Κορινθιακὰ κιονόκρανα	331
Θεοδοσιανά κιονόκρανα	336

Ίωνικά κιονόκρανα	336
Ίωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα	339
Τεκτονικά κιονόκρανα.....	349
Ἐπίκρανα/ψευδεπίκρανα παραστάδων-κοσμῆτες	349
Ἐπιθήματα ἀμφικίωνων	350
Κίονες-Βάσεις-Ἀμφικίονες	355
Στοιχεῖα τέμπλων	375
Θωράκια τέμπλου - Διαχωριστικά κιονοστοιχιῶν	377
Εὐρετήριο 1 – Εὐρετήριο γλυπτῶν κατὰ τόπο καί μνημεῖο προέλευσης	383
Εὐρετήριο 2 – Εὐρετήριο γλυπτῶν κατὰ εἶδος ὑλικοῦ	392
Εὐρετήριο 3 – Τυπολογικό Εὐρετήριο Γλυπτῶν.....	400
Πίνακες	402

A highly detailed, symmetrical decorative border in a classical or Art Nouveau style, featuring intricate scrollwork, floral motifs, and foliate patterns. It frames the entire page, with a slightly wider and more complex design at the top and bottom corners.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΑ ΜΗΝΥΜΑΤΑ

ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΗΧΗΤΗΡΙΟΣ
ΕΠΙ Τῆ ΕΝΑΡΞΕΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΜΕΓΑΛΗΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗΣ

† ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ

ΕΛΕΩι ΘΕΟΥ

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ,
ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ
ΠΑΝΤΙ ΤΩι ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ, ΧΑΡΙΣ ΕΙΗ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ
ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΚΑΙ ΚΥΡΙΟΥ ΗΜΩΝ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ,
ΠΑΡ' ΗΜΩΝ ΔΕ ΕΥΧΗ, ΕΥΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΩΡΗΣΙΣ

Ἀδελφοὶ καὶ τέκνα ἐν Κυρίῳ εὐλογημένα,

Διὰ τῆς χάριτος καὶ τῆς φιλανθρωπίας τοῦ Θεοῦ εἰσερχόμεθα ἀπὸ τῆς αὔριον εἰς τὸ στάδιον τῆς Ἀγίας καὶ Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, τῆς καταλληλοτέρας περιόδου διὰ τὴν στροφὴν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, τῆς ἰδικῆς μας ψυχῆς, πρὸς τὸν Κύριον.

Ἡ περίοδος αὕτη εἶναι μία διαρκὲς κατάνυξις ἐνώπιον τοῦ ἐκτυλισσομένου καθ' ἡμέραν μυστηρίου τοῦ Θεοῦ, τοῦ μυστηρίου τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο ἡ παρεχομένη εἰς ἡμᾶς εὐκαιρία τῶν Ἱερῶν Νηστειῶν ἔχει ἐν ἰδιαίτερον χαρακτηριστικόν: τὴν ἀνάνηψιν καὶ τὴν νῆψιν τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία καλεῖται ἰδιαίτερος κατὰ τὴν γέμουσαν θείων προτροπῶν καὶ ἀγιότητος περίοδον αὐτὴν νὰ συνειδητοποιήσῃ τὰ παροδικὰ καὶ τὰ ὀρώμενα καὶ νὰ μεταβῇ σταδιακῶς πρὸς τὰ μείζονα καὶ τὰ κρείττονα, πρὸς τὰ ἀόρατα.

Ἀναγλύφως καὶ ἐπιγραμματικῶς Ἀνδρέας ὁ Κρήτης διὰ τοῦ Μεγάλου Κανόνος του ὁμιλεῖ πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς πᾶσαν ψυχὴν θλιβομένην καὶ καταπονουμένην ὑπὸ τῶν πειρασμῶν καὶ τῶν περισπασμῶν

τῆς παρούσης ζωῆς. Συναισθανόμενος ὁ Ἅγιος τὸ βάρος τῆς πονεμένης ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἐν ἀγωνίᾳ κραυγάζει: «Ψυχὴ μου, ψυχὴ μου, ἀνάστα τί καθεύδεις;». Ἡ κραυγὴ αὐτῇ ὁδηγεῖ εἰς τὴν συνειδητοποίησιν τῆς ματαιότητος καὶ εἰς τὸν ἀνέκφραστον φόβον τοῦ τέλους τῆς ἐπιγείου ζωῆς: «τὸ τέλος ἐγγίζει καὶ μέλλεις (ψυχὴ μου) θορυβεῖσθαι». Ἐνώπιον τοῦ ἀπροσδοκίτου τέλους τῆς ζωῆς ποὺ ἔρχεται «ὡς κλέπτῃς ἐν νυκτί», καλεῖ ἑαυτὸν ὁ τῆς Κρήτης Φωστὴρ καὶ κάθε πονεμένην καὶ ὑπὸ τοῦ φόβου τῆς ἀνασφαλείας διακατεχομένην ψυχὴν: «Ἀνάνηψον», λοιπόν, «ἵνα φείσῃται σου Χριστὸς ὁ Θεός, ὁ πανταχοῦ παρὼν καὶ τὰ πάντα πληρῶν».

Ἡ Ὁρθόδοξος Πατερικὴ διδασκαλία καὶ φωνὴ μᾶς καλεῖ, κατὰ τὸ ἐνώπιόν μας στάδιον, νὰ συναισθανθῶμεν ὁ καθείς «ποῖοι εἴμεθα, ποῦ εὑρισκόμεθα καὶ ποῦ ὑπάγομεν», ποῦ κατευθυνόμεθα δηλαδὴ. Νὰ αἰσθανθῶμεν τὸ μάταιον τοῦ προσκαίρου βίου καὶ νὰ μετανοήσωμεν δι' ὅσα «ἐν γνῶσει ἢ ἐν ἀγνοίᾳ, ἐν λόγοις ἢ ἐν ἔργοις, ἐν ἐπιτηδεύμασι καὶ πάσαις (ἡμῶν) ταῖς αἰσθήσεσιν» εἰργάσθημεν μέχρι τοῦδε ὅχι κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὸν νόμον τῆς Χάριτος τοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ ἀνανήψωμεν. Μόνον τότε θὰ εὕρωμεν ἔλεος καὶ χάριν καὶ θὰ μᾶς φεισθῇ ὁ ἐτάζων καρδίας καὶ νεφροὺς καὶ τὰ κρύφια πάντα τῶν ἀνθρώπων καὶ τοὺς λογισμοὺς γινώσκων Κύριος καὶ δὲν θὰ μᾶς καταλογίσῃ τοὺς ἀδίκους λογισμοὺς, οἱ ὅποιοι ὁδηγοῦν εἰς μάταια καὶ ἀνώφελα ἔργα.

Ὁ ἐνώπιόν μας ἄγων συμποσοῦται εἰς τὴν νῆψιν καὶ εἰς τὴν ἀνανηψίν μας, εἰς τὴν μετάνοιαν. Διὰ τῆς μετάνοιας, διὰ τῆς ἐπιγνώσεως τῆς καταστάσεώς μας δηλαδὴ, καὶ διὰ τῆς ἐξομολογήσεως, ἡ ζωὴ μας στεφανώνεται διὰ «τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν, διὰ τῆς κοινωνίας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, διὰ τοῦ πληρώματος τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν». Ἡ ἀνανηψις ταυτίζεται πρὸς τὴν συνείδησιν τοῦ μετανοοῦντος ἀνθρώπου (Πρβλ. Β' Κορ. α', 12 καὶ Ρωμ. β', 15). Ἡ συνείδησις εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ.

Ἀδελφοὶ καὶ τέκνα ἐν Κυρίῳ,

Καλούμεθα οἱ Ὁρθόδοξοι Χριστιανοὶ νὰ βιώσωμεν τὴν περίοδον τῆς Ἀγίας καὶ Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ὡς χρόνον συνειδησιακῆς νήψεως καὶ ἀνανήψεως, ὡς στιγμὴν αἰωνιότητος τῆς Ὁρθοδόξου ταυτότητός μας. Δηλαδὴ, καλούμεθα νὰ ζήσωμεν καὶ νὰ συμβιώσωμεν μὲ τὸν Χριστόν. Νὰ ζήσωμεν ἐκκλησιαστικῶς καὶ πνευματικῶς. Διότι μόνον εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴν ὑπάρχει ἡ δυνατότης νὰ ἀνανήψῃ ἡ συνείδησίς

μας καὶ νὰ ἀνέλθωμεν εἰς τὸν χώρον τῆς πραγματικῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἀλάνθαστων κριτηρίων πρὸς ἀνάπαυσιν καὶ λύτρωσίν μας.

Κατὰ τὴν ἑναρξιν τῆς εὐλογημένης ταύτης περιόδου, ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης καὶ ἡ Μήτηρ Ἁγία τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐπισκέπτονται πᾶσαν Ὁρθόδοξον Χριστιανὴν ψυχὴν κοπιῶσαν καὶ πεφορτισμένην καὶ ἀπαραμύθητον ὑπὸ τῶν ἀξίων καὶ ἡδονῶν καὶ ἀπολαύσεων τῆς σαρκὸς καὶ τοῦ κόσμου τούτου, συμπορεύονται καὶ συμπροσεύχονται πρὸς τὸν «προσερχόμενον σφραγισθῆναι καὶ δοθῆναι εἰς βρώσιν τοῖς πιστοῖς Βασιλέα τῶν βασιλευόντων καὶ Κύριον τῶν κυριεύοντων»: Ἀξίωσον, Κύριε, πάντας τοὺς Ὁρθοδόξους πιστοὺς ἐν εἰρήνῃ καὶ συντριβῇ καρδίας νὰ διαπορευθοῦν τὴν ἱερὰν περίοδον καὶ τὸ ἀνοιγόμενον στάδιον, «χαριτῶν καὶ δυναμῶν ὅπως προφθάσωμεν, ἐκτελέσαντες τὸν δρόμον ἀνδρικῶς, τὴν κυρίαν ἡμέραν τῆς Ἀναστάσεώς Σου, καὶ ἐν χαρᾷ στεφανηφοροῦντες αὐτὴν ἀκαταπαύστως αἰνέσωμεν» (πρβλ. ποίημα κυρίου Θεοδώρου, Τριώδιον).

Εὐλογοῦντες πατρικῶς ὑμᾶς, τέκνα ἀγαπητὰ καὶ πιστὰ τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας, καὶ ἡνωμένοι μαζί σας ἐν προσευχαῖς καὶ δεήσεσιν, ἐπικαλούμεθα ἐπὶ πάντας τὴν δύναμιν τοῦ Τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ καὶ τὰς πρεσβείας τῆς Κυρίας Θεοτόκου, τῶν ἁγίων Ἀγγέλων καὶ πάντων τῶν Ἁγίων, ὥστε ἅπαντες ἀξίως τῆς κλήσεως ἡμῶν ὡς Ὁρθοδόξων νὰ πολιτευθῶμεν, καὶ νὰ ἀπολαύσωμεν τοιοῦτοτρόπως τῆς τρυφῆς καὶ τῆς δόξης τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, εἰς Ὅν τὸ κράτος καὶ ἡ εὐχαριστία καὶ ἡ τιμὴ καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Ἁγία καὶ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ .βιζ´

† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως
διάπυρος πρὸς Θεὸν εὐχέτης πάντων ὑμῶν

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΕΠΙ Τῷ ΑΓΙῳ ΠΑΣΧΑ

† ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ

ΕΛΕΩΙ ΘΕΟΥ

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ,
ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ
ΠΑΝΤΙ Τῷ ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΧΑΡΙΝ, ΕΙΡΗΝΗΝ
ΚΑΙ ΕΛΕΟΣ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΕΝΔΟΞΩΣ ΑΝΑΣΤΑΝΤΟΣ ΧΡΙΣΤΟΥ

*Ἀδελφοὶ ἡγαπημένοι καὶ τέκνα θεοφιλῇ
ἐν τῷ Ἀναστάντι Κυρίῳ,*

Ἐν τῷ κόσμῳ θλίψιν ἔχετε· ἀλλὰ θαρσεῖτε, ἐγὼ νενίκηκα τὸν κόσμον» (Ἰωάν. ις', 33), διαβεβαιώνει ὁ θανάτῳ τὸν θάνατον μόνος πατήσας Κύριος τὰς γενεὰς τῶν ἀνθρώπων. Χριστὸς Ἀνέστη! ἀναφωνοῦμεν καὶ ἡμεῖς πρὸς πάντας τοὺς ἐγγὺς καὶ τοὺς μακρὰν ἀπὸ τῆς Ἱερᾶς ταύτης Αὐλῆς τοῦ βιωματικοῦ ἐν τῷ κόσμῳ σταυροῦ καὶ τῆς θλίψεως· ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς Αὐλῆς τῆς Ἀναστάσεως· ἀπὸ τῆς κόγχης ταύτης τῆς γῆς, τῆς Κωνσταντίνου Πόλεως, ἀπὸ ὅπου διακηρύττεται ὅτι «ζωὴ πολιτεύεται», διαλυομένης τῆς κάθε εἵδους φθορᾶς καὶ αὐτοῦ τοῦ θανάτου.

Ὁ Κύριος πολλάκις προειδοποίησε, κατὰ τὴν ἐπὶ γῆς ἔνσαρκον παρουσίαν Του, τοὺς Μαθητάς Του περὶ τῆς θλίψεως των ἐξ αἰτίας τῆς σταυρικῆς Του θυσίας ἐπὶ τοῦ Φρικτοῦ Γολγοθᾶ, ὡς καὶ ἔνεκα τῆς δραστηριότητος καὶ τῆς πορείας των ἐντὸς τοῦ κόσμου τούτου –αὐτῶν τῶν ιδίων ἀλλὰ καὶ πάντων ὧσων θὰ ἐπίστευον εἰς τὸν Χριστόν–. Μὲ μίαν χαρακτηριστικὴν ὁμως λεπτομέρειαν: «ὅτι κλαύσετε καὶ θρηνήσετε ὑμεῖς, ὁ δὲ κόσμος χαρήσεται· ὑμεῖς δὲ λυπηθήσεσθε, ἀλλ' ἡ λύπη

ύμῶν εἰς χαρὰν γενήσεται... καὶ ὑμεῖς οὖν λύπην μὲν νῦν ἔχετε· πάλιν δὲ ὄψομαι ὑμᾶς, καὶ χαρήσεται ὑμῶν ἡ καρδιά» (Ἰωάν. ις', 20-22).

Τὴν ἀναστάσιμον ταύτην καὶ ὑπερκόσμιον χαρὰν πρῶται ἐβίωσαν αἱ λίαν πρῶτ' ἐλθοῦσαι ἐπὶ τὸ μνῆμα τοῦ Ζωοδότου Μυροφόροι Γυναῖκες διὰ τοῦ μονολεκτικοῦ Κυριακοῦ λόγου «Χαίρετε» (Ματθ. κη', 9). Τὴν ἰδίαν ἀναστάσιμον χαρὰν βιοῦσα ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως διακηρύττει σήμερον στεντορία τῇ φωνῇ: «Αὕτη ἡ ἡμέρα Κυρίου, ἀγαλλιασώμεθα καὶ εὐφρανθῶμεν ἐν αὐτῇ» (πρβλ. Ψαλμ. 117, 24). Ὁ ἔσχατος ἐχθρὸς, ὁ θάνατος, ἡ λύπη, τὰ προβλήματα, ἡ φθορά, ἡ θλίψις, ἡ δοκιμασία, σκυλεύονται καὶ καταργοῦνται ὑπὸ τοῦ Νικητοῦ Θεανθρώπου Κυρίου.

Ζῶμεν, ὅμως, ἐντὸς ἐνὸς κόσμου εἰς τὸν ὁποῖον τὰ μέσα γενικῆς ἐπικοινωνίας μεταδίδουν συνεχῶς δυσaréστους πληροφορίας περὶ τρομοκρατικῶν ἐνεργειῶν, περὶ πολέμων κατὰ τόπους, περὶ καταστροφικῶν φυσικῶν φαινομένων, προβλημάτων λόγω θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ, πείνης, προσφυγικοῦ προβλήματος, ἀνιάτων ἀσθενειῶν, πτωχείας, ψυχολογικῶν καταπιέσεων, αἰσθήματος ἀνασφαλείας καὶ λοιπῶν συμπαρομαρτουσῶν ἀνεπιθυμήτων καταστάσεων.

Ἐναντι τῶν καθημερινῶν τούτων «σταυρῶν», τοὺς ὁποίους οἱ ἄνθρωποι αἴρομεν μὲ «γογγυσμούς», ἔρχεται ἡ Μήτηρ μας Ἁγία Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία νὰ μᾶς ὑπενθυμίσῃ ὅτι ἡμποροῦμεν νὰ εἴμεθα χαρούμενοι, διότι ὁ ἀρχηγὸς μας Χριστὸς εἶναι ὁ νικητὴς αὐτῶν, εἶναι ὁ φορεὺς τῆς χαρᾶς, ὁ φαιδρύνας τὰ σύμπαντα.

Ἡ χαρὰ μας στηρίζεται εἰς τὴν βεβαιότητα τῆς νίκης τοῦ Χριστοῦ. Ἐχομεν τὴν ἀπόλυτον βεβαιότητα, ὅτι τὸ ἀγαθὸν εἶναι ὁ νικητὴς, διότι ὁ Χριστὸς ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον «καὶ ἐξῆλθεν ἵνα νικήσῃ» (πρβλ. Ἀποκ. ζ', 2). Ὁ κόσμος εἰς τὸν ὁποῖον θὰ ζήσωμεν αἰωνίως εἶναι ὁ Χριστός: τὸ φῶς, ἡ ἀλήθεια, ἡ ζωὴ, ἡ χαρὰ, ἡ εἰρήνη.

Ἡ Μήτηρ Ἁγία τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, παρὰ τοὺς καθημερινοὺς σταυροὺς καὶ τὰς θλίψεις, ζῇ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὸ γεγονὸς τῆς χαρᾶς.

Βιώνει ἐντεῦθεν, ἐν τῇ παρουσίᾳ καὶ ἀπὸ τῆς παρουσίας ζωῆς, τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ τούτου Κέντρου τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀπὸ τῶν σπλάγχχνων τοῦ μαρτυρικοῦ Φαναρίου, διακηρύττομεν «κατὰ τὴν φωταυγὴ ταύτην νύκτα», ὅτι προέκτασις καὶ τέλος τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς θλίψεως καὶ διασκέδασις τοῦ κάθε ἀνθρωπίνου πόνου καὶ τῆς κάθε δοκιμασίας, εἶναι ἡ Κυριακὴ διαβεβαίωσις: «Οὐκ ἀφήσω ὑμᾶς ὀρφανούς» (Ἰωάν. ιδ', 18-19).

«Ἴδου ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι πάσας τὰς ἡμέρας, ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος» (Ματθ. κη', 20). Αὐτὸ τὸ μήνυμα πρέπει νὰ ἀκούσωμεν ὅλοι, νὰ ἀκούσῃ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος καὶ νὰ ἀφήσῃ τὸν ἑαυτὸν του νὰ ἴδῃ τὸν Χριστὸν συμπορευόμενον μαζί του. Ναί, νὰ Τὸν ἴδῃ δίπλα του. Καὶ θὰ Τὸν ἴδῃ, μόνον ἂν ἀκούῃ καὶ βιώνῃ τὸν λόγον Του εἰς τὴν ζωὴν του.

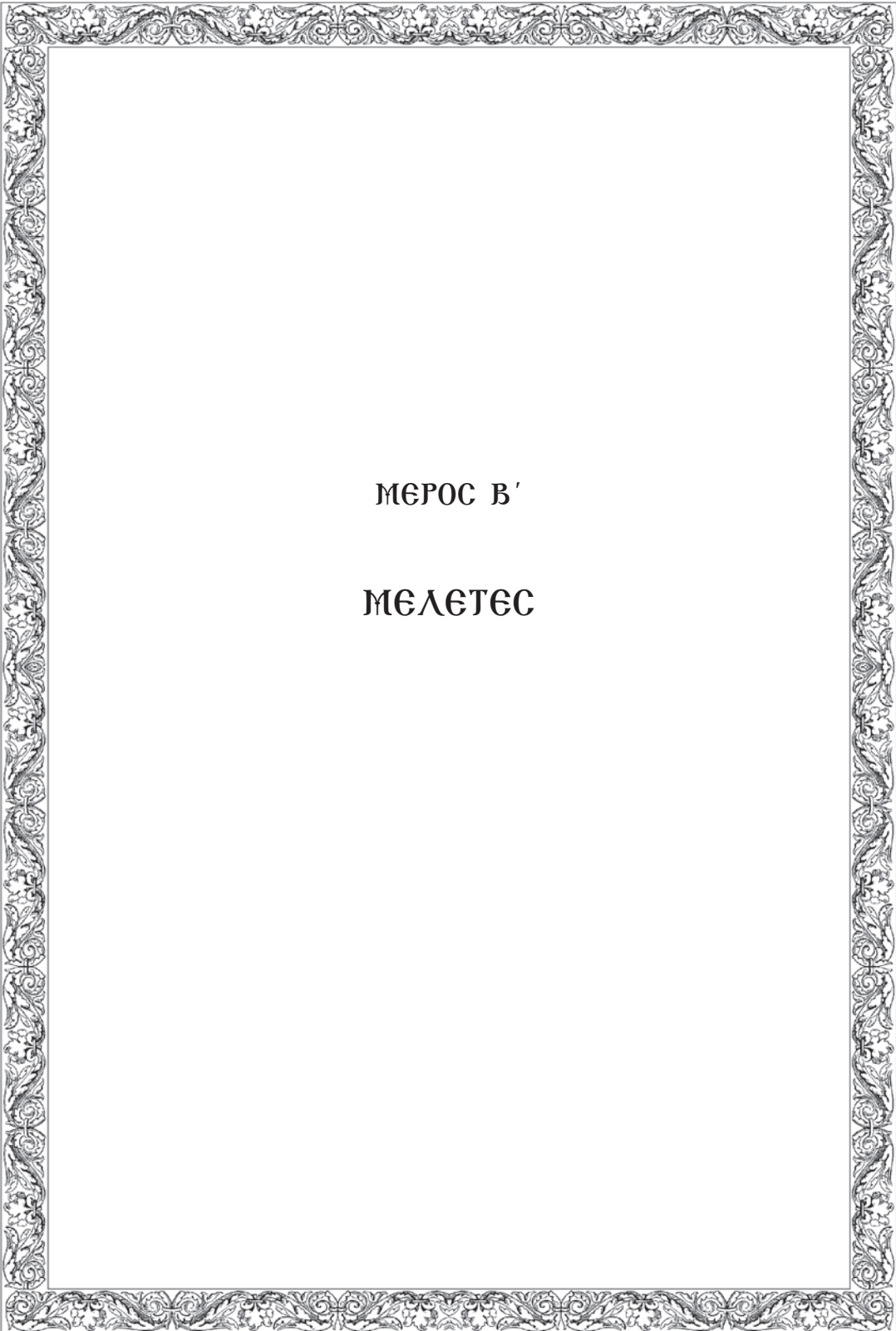
Τὸ μήνυμα τοῦτο τῆς κατισχύσεως τῆς ζωῆς ἐπὶ τοῦ θανάτου, τῆς νίκης τοῦ ἱλαροῦ φωτὸς τῆς πασχαλίου λαμπάδος ἐπὶ τοῦ σκότους τῆς ἀκαταστασίας, καὶ τῆς διαλύσεως, διὰ τοῦ ἀνεσπέρου Φωτὸς τῆς Ἀναστάσεως, τῶν θλίψεων καὶ τῶν προβλημάτων εὐαγγελίζεται τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον εἰς ὁλόκληρον τὸν κόσμον καὶ καλεῖ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους νὰ τὸ βιώσουν.

Τοὺς καλεῖ νὰ σταθοῦν μετὰ πίστιν καὶ ἐλπίδα ἐνώπιον τοῦ Ἀναστάντος Χριστοῦ, ἐνώπιον τοῦ μυστηρίου τῆς ζωῆς· τοὺς καλεῖ νὰ ἐμπιστευθοῦν τὸν κρατοῦντα τὰ ἡνία πάσης κτίσεως Ἀναστάντα Κύριον, τὸν Κύριον τῆς χαρᾶς καὶ τῆς εὐφροσύνης.

Χριστὸς Ἀνέστη, λοιπόν, ἀδελφοὶ καὶ τέκνα! Αὐτοῦ τοῦ δεσποζόντος τῆς ζωῆς καὶ κυριεύοντος τοῦ θανάτου Κυρίου ἡμῶν ἡ Χάρις καὶ τὸ ἄπειρον Ἔλεος εἴησαν μετὰ πάντων.

Φανάριον, Ἅγιον Πάσχα .βιζ'

† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως
διάπυρος πρὸς Χριστὸν Ἀναστάντα
εὐχέτης πάντων ὑμῶν

A highly detailed, symmetrical decorative border in a classical or Art Nouveau style, featuring intricate scrollwork, floral motifs, and repeating patterns. It frames the entire page.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΚΩ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΩ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
(4ος-7ος αι.)

ΕΝΟΤΗΤΑ Α΄
ΚΕΙΜΕΝΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΚΩ
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΩ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
(4ος-7ος αἰ.)

*Στούς γονεῖς μου
Ταξιάρχη καὶ Ζωή*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἐνασχόλησή μου μέ τήν παλαιοχριστιανική γλυπτική τῆς Κῶ ξεκίνησε τόν χειμῶνα τοῦ 1992-1993, κατά τήν καταγραφή τῶν μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς καί βυζαντινῆς περιόδου, πού ἦταν συγκεντρωμένα στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν τοῦ ἵπποτικοῦ κάστρου τῆς Νεραντζιάς. Ὁ ἀείμνηστος Θεodorῆς Ἀρχοντόπουλος, πολύτιμος φίλος καί συνάδελφος, συχνά μοῦ τόνιζε τήν ἀναγκαιότητα τῆς συστηματικῆς κατάταξης αὐτοῦ τοῦ πλούσιου ὕλικου καί μέ παρότρυνε νά τό μελετήσω στό πλαίσιο μίας διδακτορικῆς διατριβῆς.

Ἡ ἐκπόνηση τῆς διατριβῆς στό Τμῆμα Ἱστορίας-Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ξεκίνησε τελικά ἀρκετά χρόνια ἀργότερα, τόν χειμῶνα τοῦ 2001 καί ὑποστηρίχθηκε τόν Μάρτιο τοῦ 2008. Ἡ ὀλοκλήρωσή της δέν θά ἦταν ἐφικτή χωρίς τήν καθοριστική βοήθεια καί τή συνεχή στήριξη τῆς ἐπιβλέπουσας καθηγήτριάς μου, καθηγήτριας τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Σοφίας Καλοπίση, τήν ὁποία εὐχαριστῶ θερμά καί ἀπό αὐτή τή θέση γιά τήν ὀρθή καθοδήγη-

ση καί τήν οὐσιαστική συμπαράστασή της κατά τή διάρκεια αὐτῶν τῶν ἐτῶν. Θερμά εὐχαριστῶ καί τά μέλη τῆς συμβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς, τόν καθηγητή κ. Νικόλαο Γκιολέ καί τήν καθηγήτρια κ. Μαρία Παναγιωτίδη γιά τίς εὐστοχες παρατηρήσεις τους σέ διάφορα ζητήματα τῆς ἔρευνας, καθώς καί τά ὑπόλοιπα μέλη τῆς ἑπταμελοῦς ἐπιτροπῆς, τίς καθηγήτριες κ.κ. Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταῖ, Γεωργία Κοκκοροῦ-Ἀλευρά, Χαρά Κωνσταντινίδη καί τόν καθηγητή κ. Πλάτωνα Πετρίδη, γιά τίς πολύ χρήσιμες ἐπισημάνσεις τους.

Ὁ ἀείμνηστος Ἡλίας Κόλλιας, προϊστάμενός μου τότε στήν 4ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, εἰσηγήθηκε τήν ἔγκριση τῆς ἄδειας δημοσίευσης τῶν γλυπτῶν καί τό ἐνδιαφέρον του γιά τήν πορεία τῆς μελέτης ὑπῆρξε ἀμείωτο σέ κάθε μας συνάντηση. Τοῦ ὀφείλω πολλά.

Πολλές εὐχαριστίες ἐκφράζω στήν προϋσταμένη τῆς πρώην 4ης ΕΒΑ καί νῦν Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου (ΕΦΑ Δωδεκανήσου), κ. Μαρία Μιχαηλίδου, γιά τή γενικότερη στήριξη καί τή βοήθειά της στήν ἔγκριση τῆς ἐκπαιδευτικῆς μου ἄδειας καθώς καί στήν τότε προϋσταμένη τῆς 26ης ΕΒΑ, κ. Εὐγενία Χαλκιᾶ, γιά τίς διευκολύνσεις καί τή συμπαράσταση στή διάρκεια ὑποστήριξης τῆς διατριβῆς ἀλλά καί τήν ἀρωγή της σέ βιβλιογραφικά ζητήματα.

Ἡ εὐτυχής συγκυρία τῆς συνάντησης μέ τή φίλη συνάδελφο Βασιλική Συθιακάκη, κατά τή διάρκεια τῆς ἀπόσπασής μου στήν 7ῃ ΕΒΑ στή Λάρισα τό 2005, δέκα καί πλέον ἔτη μετά ἀπό τήν κοινή μας εἰσγωγική ἐκπαίδευση στήν κεντρική Ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καί στό Βυζαντινό καί Χριστιανικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ὑπῆρξε πολύ σημαντική γιά τήν τελική μορφή τῆς μελέτης. Μέ σπάνια γενναιοδωρία, μοῦ ἔκανε γνωστά τά ἀποτελέσματα τῆς διατριβῆς της γιά τήν ἀρχιτεκτονική γλυπτική τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Φθιώτιδας, ἐνῶ οἱ πολύωρες συζητήσεις μας καί οἱ ὑποδείξεις της συνέβαλαν τά μέγιστα στήν ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης. Τήν εὐχαριστῶ βαθύτατα.

Πολλές εὐχαριστίες ὀφείλω, ἐπίσης, στίς φίλες συναδέλφους, Ἑλπίδα Σκέρλου καί Ἑρση Μπρούσκαρη γιά τίς πληροφορίες πού μοῦ παρεῖχαν γύρω ἀπό τήν ἀρχαία καί παλαιοχριστιανική Κῶ, καθώς καί στίς Ἑλένη Παπαβασιλείου, Ἀγγελική Κατσιώτη, Κωνσταντία Κεφαλά καί Ἑλένη Μπαρμπαρίτσα γιά τή βοήθεια καί τή γενικότερη συμπαράστασή τους. Θερμά εὐχαριστῶ καί τοὺς φίλους συναδέλφους, Μιχάλη Κάππα γιά τίς χρήσιμες συζητήσεις μας καί τίς ὑποδείξεις του ἐπάνω σέ θέματα ἀρχιτεκτονικῆς διάρθρωσης τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τοῦ νησιοῦ καί Νίκο Κοντογιάννη γιά τή βοήθειά του σέ βιβλιογραφικά ζητήματα. Ἐπίσης, εὐχαριστῶ τήν ἀρχαιολόγο Εἰρήνη

Πουπάκη για τήν αποστολή κειμένων της γύρω από τά λατομεία τῆς Κῶ.

Οἱ ἐργατοτεχνίτες τῆς πρώην 4ης ΕΒΑ, Νίκος Παππούλης, Θανάσης Δρόσος, Γιώργος Τσαγγάρης, Ἀνθούλα Τρακόσα καί Κατίνα Δρόσου, μέ ὑπομονή καί κόπο ἐργάσθηκαν ἐπί σειρά ἡμερῶν στόν καθαρισμό καί τή φωτογράφιση τῶν γλυπτῶν. Τούς εὐχαριστῶ γιά τή βοήθεια στήν ἐργασία αὐτή ἀλλά κυρίως γιά τή σπουδαία συνεργασία καί τήν ἀγάπη τους κατά τή διάρκεια τῶν δέκα περίπου ἐτῶν πού ὑπηρέτησα στό νησί τῆς Κῶ.

Ἐννέα χρόνια μετά τήν ὁλοκλήρωση τῆς διατριβῆς ἡ φίλη συνάδελφος Ἑλένη Παπαβασιλείου πρότεινε στόν Σεβασμιώτατο μητροπολίτη Κῶου καί Νισύρου κ.κ. Ναθαναήλ τήν ἐκδοση τῆς μελέτης στό πλαίσιο τοῦ περιοδικοῦ «Δωδεκάνησος, Ἐπίσημον Δελτίον τῶν ἐν Δωδεκανήσῳ ἐπαρχιῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου». Ἡ πρόταση ἔγινε δεκτὴ μέ μεγάλη προθυμία ἀπό τόν Σεβασμιώτατο, τόν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμά καί ἀπό αὐτὴ τή θέση. Ἡ ἐνθρόνισή του στήν Κῶ ἔγινε τό 2009, ἀρκετά χρόνια μετά τήν ἀναχώρησή μου ἀπό τό νησί καί ἔτσι δέν εἶχα τήν εὐκαιρία νά συνεργασθῶ μαζί του, ὥστόσο τό ἐνδιαφέρον του γιά τόν μνημειακό πλοῦτο τῆς Κῶ εἶναι μεγάλο καί διαφαίνεται μέσα ἀπό πλῆθος ἐνεργειῶν καί δράσεων (ὑποστήριξη ἀναστηλωτικῶν ἐπεμβάσεων, ἐκδόσεις κ.λπ.). Στή συνέχεια μέ τήν ἐπιστημονική ἐπιμέλεια τῆς κ. Ἑλένης Παπαβασιλείου καί τή φροντίδα τοῦ Δρ θεολόγου, συνεργάτη τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Κῶου καί Νισύρου, κ. Ἀθανάσιου Μουστάκη καί τῶν ἐκδόσεων «Ἐπτάλοφος», κατέστη ἐφικτὴ ἡ ἐκδοση τῆς μελέτης. Τούς εὐχαριστῶ ὅλους θερμά γιά τή συμβολή τους καί γιά τήν εὐκαιρία πού μοῦ ἔδωσαν νά ἀσχοληθῶ γιά ἄλλη μία φορά μέ τήν ἔρευνα θεμάτων γύρω ἀπό τό νησί τῆς καρδιάς μου. Θά πρέπει ἐδῶ νά ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ μελέτη, κατά τό μεγαλύτερο μέρος της, ἔχει τή μορφή στήν ὁποία κατατέθηκε τό 2008, μέ συμπληρωματικὴ σύγχρονη ἐπεξεργασία πού ἀφορᾷ στήν κατά τό δυνατόν ἐπιβεξέταση θεμάτων καί προσθήκη νέων συμπερασμάτων σέ ἐπιμέρους ζητήματα τῆς ἔρευνας καθώς καί τήν ἐπικαιροποίηση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τήν τελικὴ ἐκτύπωση τῆς μελέτης, στίς 21 Ἰουλίου, τό νησί τῆς Κῶ χτυπήθηκε δυστυχῶς ἀκόμη μία φορά ἀπὸ ἕναν ἰσχυρό σεισμό, πού ἐκτός τῶν ἄλλων ἐπέφερε ἐκτεταμένες ζημιές σέ ἀρκετά μνημεῖα, οἱ ὁποῖες εὐελπισθῶ ὅτι θά ἀποκατασταθοῦν ἄμεσα ἀπὸ τοὺς ἀξιους συναδέλφους τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου καί

τῆς Διεύθυνσης Ἀναστήλωσης Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Μνημείων τοῦ ΥΠΠΟΑ.

Ἕνα μεγάλο «εὐχαριστῶ» ἀπό καρδιάς ἐκφράζω στόν σύζυγό μου, Ἀρίσταρχο Κεχαγιᾶ, πού φρόντισε γιά τήν τεχνολογική ὑποδομή τῆς μελέτης καί μέ στήριξε ἠθικά ὅλα αὐτά τά χρόνια καθώς καί στούς δύο μικρούς μας ἥρωες, τόν Δημήτρη καί τή Ζωή-Ἰωάννα, γιά τήν κατανόηση πού ἔδειξαν κατά τήν προετοιμασία τοῦ κειμένου πρίν ἀπό τήν τελική ἔκδοση.

Τέλος, εὐχαριστῶ τούς γονεῖς μου, Ταξιάρχη καί Ζωή, γιά τήν αὐταπάρνηση, τό ἥθος καί τήν ἀγάπη τους. Σέ αὐτούς, ὡς ἐλάχιστο «ἀντίδωρον» γιά ὅσα μοῦ προσέφεραν, ἀφιερώνεται ἡ μελέτη.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΕΩΣ ΤΩΡΑ ΕΡΕΥΝΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΣΤΗΝ ΚΩ

Σκοπός τῆς μελέτης εἶναι ἡ ταξινόμηση, μελέτη καὶ χρονολόγηση τῶν δημοσιευμένων καὶ ἀδημοσίεωτων ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου στὴν Κῶ, προκειμένου νά ἐμπλουτισθοῦν τὰ μέχρι στιγμῆς δεδομένα γιὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο στό νησί, ἀλλὰ καὶ νά ἀπαντηθοῦν ἐρωτήματα σχετικά μέ τίς σχέσεις του μέ τὴν πρωτεύουσα καὶ τὰ ὑπόλοιπα κέντρα τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας, τὴν παρουσία τῶν τοπικῶν ἐργαστηρίων καὶ τὴ χρονολόγηση τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας (ἵδρυση καὶ ἐπισκευαστικές φάσεις) τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν.

Μέχρι σήμερα τὰ θέματα πού ἀφοροῦν στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο στὴν Κῶ, ἔχουν ἀπασχολήσει ἐρευνητές σέ μελέτες γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ δωδεκανησιακοῦ νησιωτικοῦ συμπλέγματος (**Π. Λαζαρίδης**, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου, *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1953, τ. Α' (Ἀθῆναι 1954), 230-233. **Ἰ. Βολανάκης**, Τὰ παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τῆς Δωδεκανήσου, *Ἀφιέρωμα εἰς τόν Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τεσσαράκοντα ἐτῶν Ἀρχιερατείας*, Ἀθῆναι 1988, 317-321) ἢ εὐρύτερων περιοχῶν (**Α. Ὁρλάνδος**, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης*. Μελέτη περὶ τῆς γενέσεως, τῆς καταγωγῆς, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς καὶ τῆς διακοσμῆσεως τῶν χριστιανικῶν οἰκῶν λατρείας ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων μέχρις Ἰουστινιανοῦ, δεῦτερη ἐκδοση, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 36, Ἀθήνα 1994. Ὁ ἴδιος, *Les Baptistères du Dodécanèse, Actes du Ve Congrès International Chrétienne*, Aix-en-Provence 1954, 199-211. **Στ. Πελεκανίδης - Π. Ἰ. Ἀτζακά**, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδας, I: Νησιωτικὴ Ἑλλάς*, Θεσσαλονίκη 1974. **Ἰ. Βολανάκης**, *Τὰ παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1976. **S. Ristow**, *Frühchristliche Baptisterien, Jahrbuch für Antike und Christendom*, Ergänzungsband 27, Münster 1998).

Εἰδικότερα μέ τὰ παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τοῦ νησιοῦ ἔχουν ἀσχοληθεῖ ἀρκετοὶ ἐρευνητές: Ὁ **Balducci** στή σύντομη μονογραφία του γιὰ τίς βασιλικές τῆς Κῶ (H. Balducci, *Basiliche protocristiane e bizantine a Coò*, Pavia 1936) εἶναι ὁ πρῶτος πού δημοσιεύει κάποιες ἀπό τίς βα-

σιλικές του νησιού, παραθέτοντας και σχεδιαστικές αποτυπώσεις τους. Ο **Morricono**, στο πλαίσιο της προκαταρκτικής δημοσίευσης των ανασκαφικών έρευνών που διεξήχθησαν κατά την Ίταλοκρατία στο νησί, αναφέρεται συνοπτικά σε βασιλικές της πόλης και της υπαίθρου (L. Morricono, Scavi e Ricerche a Cos, 1935-1943, *Relazione Preliminare, BdA I-IV* (1950), 54-331). Σημαντικά στοιχεία για τις ιταλικές έρευνες στην Κω και γενικότερα στα Δωδεκάνησα συγκεντρώνονται στην έκδοση της Ίταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, με την επιμέλεια της **Livadiotti** και του **Rocco** (M. Livadiotti - G. Rocco, *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica. La conservazione. Le scelte progettuali*. Έκδοση της Scuola Archeologica Italiana di Atene, Catania 1996).

Ο **Όρλάνδος** έχει ασχοληθεί σε δύο σύντομα άρθρα με παλαιοχριστιανικά μνημεία της Κω (Α. Όρλάνδος, Τό Βαπτιστήριον της Κω, ΠΑΑ Γ', 1928, 441-444 και Παλαιοχριστιανικά μνημεία της Κω, Δωδεκανησιακή Επιθεώρησης, τεύχ. Β', 1948, 73-74), ενώ το 1947 ανέσκαψε τη βασιλική του Αγίου Ιωάννη στο Μαστιχάρι και τμήμα της βασιλικής των Αγίων Αναργύρων στην Αντιμάχεια, αναλυτική δημοσίευση των οποίων πραγματοποίησε το 1966 (Α. Όρλάνδος, Δύο παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Κω, ΑΕ 1966, 1-102). Στην παραπάνω δημοσίευση αναφέρονται διεξοδικά και τα πολυάριθμα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά γλυπτά που βρέθηκαν κυρίως στη βασιλική στο Μαστιχάρι.

Η **Μπρούσκαρη** το 1992 ανέσκαψε μία παλαιοχριστιανική βασιλική μέσα στον σύγχρονο οικισμό της Καρδάμαινας (Ε. Μπρούσκαρη, Βασιλική Δωροθέου, Εύτυχίου και πρεσβυτέρου Φωτεινού στην Καρδάμαινα, *Περίληψεις Ανακοινώσεων του 13ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα 1993, 38-39. Η ίδια, Συμβολή στην ιστορία και την αρχαιολογία της Κω κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: Η βασιλική του πρεσβυτέρου Φωτεινού στην Καρδάμαινα, Αθήνα 2011, άδημοσίευτη μελέτη στο πλαίσιο μεταδιδακτορικής έρευνας. Η ίδια, Σφραγίδα άρτου παλαιοχριστιανικών χρόνων από την Κω, *Ανταπόδοση. Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης προς τιμήν της Καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*, Αθήνα 2011). Η ίδια ερευνήτρια έχει ασχοληθεί με ζητήματα του λεγόμενου εργαστηρίου ψηφιδωτών της Κω (Ε. Brouscari, Nouvelles mosaïques de Cos, *La Mosaïque Gréco-Romaine VII*, tome I, Institut National de Patrimoine, Tunis 1999, 51-58, πίν. V-VIII), θέμα που έχει απασχολήσει και τον **Parrish** (D. Parrish, An early byzantine mosaic

workshop based on Kos: architectural contex and pavement design, *Journal Antiquité Tardive* 9, 2001, 331-349).

Ἡ **Καλοπίση-Βέρτη** συγκέντρωσε τὰ γνωστὰ μέχρι τό 1991 στοιχεῖα γιά τήν ἀρχαιολογική ἔρευνα τῆς παλαιοχριστιανικῆς καί βυζαντινῆς περιόδου στήν Κῶ (S. Kalopissi-Verti, *Kos tardoantica e bizantina nelle scoperte archeologiche dal IV secolo al 1314*, *Corsi Rav* 38, 1991, 233-245).

Οἱ παλαιοχριστιανικοὶ οἰκισμοὶ τοῦ νησιοῦ ἀνασκάπτονται ἐντατικά τίς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες ἀπό τήν πρῶην 4η Ἑφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καί νῦν ΕΦΑ Δωδεκανήσου [*Χρονικά ΑΔ*. Ἐπίσης, Εὐαγ. Μηλίτση, Παλαιοχριστιανικός οἰκισμός Κεφάλου: πρῶτα συμπεράσματα ἀπό τήν ἔρευνα τῶν πρόσφατων ἀνασκαφῶν, *Α΄ Διεθνές Συνέδριο γιά τήν Ἱστορία, τήν Τέχνη καί τήν Ἀρχαιολογία τῆς Κῶ*, Δημοσιεύματα περ. *Ἀρχαιογνωσία*, ἀρ. 1, Ἀθήνα 2001, 277-290. Ἡ ἴδια, *Small Finds from the Early Christian Settlement of Kefalos in Cos, Dodecanese*, στό: eds. B. Böhlendorf-Arslan – A. Ricci, *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, *Byzas* 15 (2012), 263-275. Σ. Ντιντιούμη, Τό νησί τῆς Κῶ κατά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο (4ος-7ος αἰ.), *Κωακά ΙΑ΄*, τόμ. 1, Κῶς 2010, 29-99], ἐνῶ τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Καρδάμαινας ἐρευνᾶται συστηματικά ἀπό τό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν [Γ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά - Σ. Καλοπίση-Βέρτη - Μ. Παναγιωτίδη, Ἀνασκαφή στήν Καρδάμαινα (ἀρχαία Ἀλασάρνα) τῆς Κῶ, *Κωακά Ε΄*, 1995, 141-184. Οἱ ἴδιες, *Excavations at Kardamaina (ancient Halasarna) in Kos*, περ. *Ἀρχαιογνωσία* 9, 1995-1996, 312-342. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, Παλαιοχριστιανική μήτρα κοσμημάτων ἀπό τήν Καρδάμαινα τῆς Κῶ, *ΔΧΑΕ Κ΄*, 1998, 242-252. Σ. Καλοπίση-Μ. Παναγιωτίδη, Ταφικό συγκρότημα στόν παλαιοχριστιανικό οἰκισμό τῆς Ἀλάσαρνας -σήμερα Καρδάμαινας- στήν Κῶ, *Α΄ Διεθνές Συνέδριο γιά τήν Ἱστορία, τήν Τέχνη καί τήν Ἀρχαιολογία τῆς Κῶ*, Δημοσιεύματα περ. *Ἀρχαιογνωσία*, ἀρ. 1, Ἀθήνα 2001, 243-254].

Ὁ **Μαστορόπουλος** ἐπιχείρησε μία διαχρονική προσέγγιση τῶν μνημείων τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Ἀντιμάχειας (Γ. Μαστορόπουλος, *Ἀντιμάχεια Κῶς*, ἔκδοση Δήμου Ἡρακλειδῶν 2002), ἐνῶ τὰ βαπτιστήρια τῶν βασιλικῶν τοῦ νησιοῦ ἔχουν συγκεντρωθεῖ σέ ἄρθρο τοῦ **Βολανάκη** (Ι. Βολανάκης, Τά βαπτιστήρια τῆς Κῶ καί ἡ τελετή τοῦ βαπτίσματος κατά τούς παλαιοχριστιανικούς χρόνους, *Α΄ Διεθνές Συνέδριο γιά τήν Ἱστορία, τήν Τέχνη καί τήν Ἀρχαιολογία τῆς Κῶ*, Δημοσιεύματα περ. *Ἀρχαιογνωσία*, ἀρ. 1, Ἀθήνα 2001, 321-331). Συνοπτική καταγραφή τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τοῦ νησιοῦ ἔχει

συμπεριληφθεῖ στήν πρόσφατη έκδοση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καί τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κώου καί Νισύρου: *Τερά Μητρόπολις Κώου καί Νισύρου. Παρελθόν καί Παρόν* (ἐπιμ. Ἀ. Ἰ. Χατζημιχαήλ), Κῶς 2016.

Σέ κάποιες ἀπό τίς παραπάνω μελέτες - κυρίως στή δημοσίευση τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχαρίου ἀπό τόν Ὁρλάνδο - γίνεται σύντομη ἀναφορά στά ἀρχιτεκτονικά γλυπτά. Ἡ **Βέμη**, στή διδακτορική της διατριβή (V. Vemi, *Les Chapiteaux ioniques à l'époque paléochrétienne*, BCH Supplément XVII, Paris 1989) ἔχει συμπεριλάβει πολλά ἀπό τά ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα τοῦ νησιοῦ. Ἐπίσης, ὁ **Jakobs** στή μελέτη του γιά τούς παλαιοχριστιανικούς ἄμβωνες τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου (P. H. F. Jakobs, *Die frühchristlichen Ambone Griechenlands*, Bonn 1987) ἐξέτασε καί τούς ἄμβωνες ἀπό πέντε βασιλικές τῆς Κῶ. Τό θέμα τῶν ἁμβώνων ἔχει ἀπασχολήσει καί τή γράφουσα (Εὐαγ. Μηλίτση, *Μαρμάρινοι παλαιοχριστιανικοί ἄμβωνες ἀπό τήν Κῶ*, ΔΧΑΕ ΙΘ', 1996-1997, 341-350. Ἡ ἴδια, *Οἱ μαρμάρινοι ἄμβωνες τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Κῶ*. Τυπολογική καί μορφολογική ἀνάλυση, Διεθνές Ἐπιστημονικό Συνέδριο «Τό Ἀρχαιολογικό Ἔργο στά νησιά τοῦ Αἰγαίου», Πρακτικά πρώην Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Αἰγαιακῶν Σπουδῶν, Ρόδος 27 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2013, ὑπό ἐκτύπωση). Ἐπίσης, ἓνα ἀπό τά ἐξεταζόμενα ἐδῶ ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα (ἀρ. κατ. 50) εἶχε συμπεριληφθεῖ στή μελέτη τοῦ **Πάλλα** γιά τά ἰουστινιάνεια γλυπτά (Δ. Πάλλας, *Ἰουστινιάνεια γλυπτά αἰσθητικῶς ἀνεπέργαστα*, Στή μνήμη Π.Α. Μιχελῆ, Ἀθήνα 1972, 420-441). Στή μονογραφία τῆς ἐρευνητικῆς ὁμάδας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μπολόνια γιά τή βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ (**I. Baldini - M. Livadiotti** (ἐπιμ.), *Archeologia protobizantina a Kos: La Basilica di S. Gabriele*, Bologna 2011) ἔχουν ἐνταχθεῖ καί τά ἀρχιτεκτονικά γλυπτά τοῦ μνημείου. Τό θέμα τῶν λατομείων τοῦ νησιοῦ καί ἡ χρήση τοῦ μαρμάρου ἀπό τήν ἀρχαϊκή ἕως καί τήν παλαιοχριστιανική περίοδο, ὑπῆρξε ἀντικείμενο τῆς ἀδημοσίευτης διδακτορικῆς διατριβῆς τῆς **Πουπάκη** (Εἰρ. Πουπάκη, *Κωακοὶ λίθοι καί Κωακή λιθοξοΐα: ἡ χρήση τῶν λίθων τῆς Κῶ στήν ἀρχιτεκτονική, γλυπτική καί κατασκευή ἐπιτύμβιων, ἐνεπίγραφων μνημείων καί τέχνηργων*. Ἀρχαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδος, Ἀθήνα 2011).

Μέ τήν παλαιοχριστιανική γλυπτική τῆς Ρόδου ἔχει ἀσχοληθεῖ ἡ **Παπαβασιλείου** [Ἐ. Παπαβασιλείου, «Ὁμάδα ἐπιθημάτων ὡς δείγματα τοπικῆς παραγωγῆς τῆς Ρόδου», στό: *Ρόδος 2400 χρόνια. Ἡ πόλη τῆς Ρόδου ἀπό τήν ἰδρυσὴ της μέχρι τήν κατάληψη ἀπὸ τοὺς Τούρκους*

(1523), τόμ. Β', Αθήνα 2000, 405-416. Ἡ ἴδια, «Γενικές παρατηρήσεις γιὰ τὴ γλυπτικὴ στὴ Ρόδο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο: Τύποι κιονοκράνων», στό: Ν. Ζάρρας - Μ. Ἰ. Στεφανάκης (ἐπιμ.), *Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνη στὰ Δωδεκάνησα κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα. Πρακτικὰ Ἡμερίδας στὴ μνήμη τοῦ Ἡλίου Κόλλια*, (Ρόδος, 19 Νοεμβρίου 2011), *Εὐλιμένη*, Σειρά Αὐτοτελῶν Ἐκδόσεων 2, Ρέθυμνο 2014, 105-126], ἡ ὁποία ἐκπονεῖ καὶ σχετικὴ διδακτορικὴ διατριβή.

Στὴν παροῦσα μελέτη ἔγινε προσπάθεια νὰ καλυφθεῖ τὸ κενό τῆς μέχρι τὸ ἔτος 2008 ἔρευνας γιὰ τὰ ζητήματα τῆς παλαιοχριστιανικῆς γλυπτικῆς τῆς Κῶ. Τὰ ἐξεταζόμενα γλυπτὰ βρίσκονται κατὰ κύριο λόγο στὴ Συλλογὴ τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς καὶ ἀρκετὰ διατηροῦνται κατὰ χώραν στὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς τοῦ νησιοῦ ἢ εἶναι χρησιμοποιοιμένα σέ δευτέρη χρήση σέ μεταγενέστερα μνημεῖα.

Χρονολογικὰ ἡ ἔρευνα ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν 4ο αἰ., δηλαδή ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού μαρτυρεῖται ἡ παρουσία ἐπισκόπων στό νησί (Μελίφρων, Σύνοδος Νίκαιας, 325. Ἐδέσιος, Παρασυναγωγή Φιλιππουπόλεως, 343/344). Μέχρι σήμερα δέν ἔχουν βρεθεῖ ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα πού νὰ ἀποδίδονται σέ αὐτὴν τὴν περίοδο, ἐφόσον οἱ βασιλικὲς, στὴν πλειονότητά τους, χρονολογοῦνται στό β' μισό τοῦ 5ου μέ ἀρχές τοῦ 6ου αἰ., δηλαδή στό διάστημα ἀνάμεσα στοὺς δύο καταστρεπτικούς σεισμούς πού σημειώθηκαν στό νησί (σεισμός τοῦ 467/468 καὶ σεισμός τοῦ 551). Συνεπῶς, ἡ ἔνταξη καὶ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν πού χρονολογοῦνται στὸν 4ο αἰ., κρίθηκε ἀπαραίτητη, διότι θὰ μποροῦσε νὰ καλύψει τὸ κενό τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας. Στὴν περίοδο τοῦ τέλους τοῦ 5ου καὶ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. ἀνάγονται τὰ περισσότερα γλυπτὰ τῆς μελέτης, ἐνῶ ἐντάχθηκαν καὶ γλυπτὰ πού χρονολογοῦνται μέχρι τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ., ὅταν οἱ ἀραβικὲς ἐπιδρομές ὀδηγοῦν στὴ σταδιακὴ παρακμὴ ἢ ἐγκατάλειψη τῶν παλαιοχριστιανικῶν κέντρων τῆς Κῶ καὶ στὴν εἴσοδο στοὺς λεγόμενους μεταβατικούς ἢ σκοτεινοὺς αἰῶνες.

Στὴν ἔρευνα συμπεριελήφθηκαν σχεδόν ὅλα τὰ εἶδη ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν πού χρησιμοποιοῦνταν στὶς βασιλικὲς, εἴτε ὡς δομικὰ μέρη τοῦ φέροντος ὀργανισμοῦ τῶν κτηρίων (κιονόκρανα, ἐπικράνα, ἐπιθήματα, κίονες, βάσεις, ἀμφικίονες) εἴτε ὡς διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἢ λειτουργικὸς ἐξοπλισμός (κιονόκρανα κιβωρίων, πεσίσκοι, κιονίσκοι καὶ θωράκια τέμπλων ἢ κιονοστοιχιῶν, πλάκες ἐπένδυσης τῆς τοιχοποιΐας).

Ἀπὸ τὴ διατριβὴ ἔχουν ἐξαιρεθεῖ οἱ ἄμβωνες (ἐξῶστες, κλίμακες,

θωράκια), άφενός μόν γιά λόγους έκτασης τοῦ κειμένου καί άφετέρου, διότι, προκειμένου νά μελετηθοῦν, άπαιτοῦνταν έρευνα σέ σωρούς μαρμάρινων θραυσμάτων άμβώνων καί σχεδιαστικές άποτυπώσεις, έργασία πού δέν στάθηκε δυνατό τότε νά πραγματοποιηθεῖ. Ἡ έργασία αὐτή ὑλοποιήθηκε σέ μεταγενέστερο χρόνο καί παρουσιάστηκε άπό τή γράφουσα στό Διεθνές Ἐπιστημονικό Συνέδριο «Τό Ἀρχαιολογικό Ἔργο στά νησιά τοῦ Αἰγαίου» πού έλαβε χώρα στή Ρόδο τό 2013, τά Πρακτικά τοῦ όποίου βρίσκονται σέ τελικό στάδιο έκτύπωσης (βλ. παραπάνω). Ἐπίσης, ἐξαιρέθηκαν μικρά μαρμάρινα θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν, κυρίως θωρακίων, τά όποία σώζονται πολύ άποσπασματικά καί δέν παρέχουν στοιχεῖα χρονολόγησης ἢ ένταξης σέ κάποια ομάδα.

Ἡ μελέτη άποτελεῖται άπό δύο μέρη:

Τό πρῶτο περιλαμβάνει τή μελέτη τῶν γλυπτῶν καί χωρίζεται σέ έννέα συνθετικά κεφάλαια. Στό πρῶτο κεφάλαιο, πού διαιρεῖται σέ τέσσερις ένότητες, έπιχειρεῖται μία συνοπτική παρουσίαση τοῦ γεωγραφικοῦ καί ιστορικοῦ πλαισίου, τῶν μέχρι σήμερα άποτελεσμάτων τοῦ συνόλου τῆς ἀνασκαφικῆς έρευνας στά παλαιοχριστιανικά κέντρα τοῦ νησιοῦ (πόλη καί οἰκισμοί) καί τίς παλαιοχριστιανικές βασιλικές, όπου ταυτοχρόνως γίνεται ἀναλυτική ἀναφορά τῶν γλυπτῶν κάθε μνημείου καί τέλος παρατίθενται όσα στοιχεῖα ὑπάρχουν γιά τά λατομεῖα τῆς Κῷ. Στά έπόμενα έπτά κεφάλαια ἐξετάζεται ἀναλυτικά ἡ τυπολογία καί ἡ μορφολογία ὄλων τῶν γλυπτῶν, μέ τή σειρά πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω, καί έπιχειρεῖται ἡ χρονολόγησή τους μέσα άπό τήν ἐξέταση τῆς μορφῆς καί τοῦ διακόσμου τους ἀλλά καί μέσα άπό τή σύγκρισή τους μέ παράλληλα παραδείγματα άπό μνημεῖα ἄλλων περιοχῶν. Στό ἑνατο κεφάλαιο ἀνακεφαλαιώνονται τά συμπεράσματα πού προκύπτουν άπό τήν πραγμάτευση τῶν γλυπτῶν, καί γίνεται προσπάθεια νά ἀπαντηθοῦν τά ἐρωτήματα πού τίθενται γιά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο στό νησί καί τόν ρόλο τῆς Κῷ στήν παραγωγή καί τή διακίνηση τῶν γλυπτῶν.

Τό δεύτερο μέρος περιλαμβάνει τόν κατάλογο τῶν ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν, εύρετήρια (κατά τόπο καί μνημεῖο προέλευσης, κατά εἶδος ὑλικοῦ καί τυπολογικό εύρετήριο), φωτογραφικούς πίνακες τῶν γλυπτῶν καί τοῦ συγκριτικοῦ ὑλικοῦ μέ τό όποιο συσχετίζονται, χάρτες τοῦ νησιοῦ, σχέδια καί εἰκόνες τῶν βασιλικῶν καί τέλος γραφήματα μέ τή χρονολογική κατάταξη τοῦ συνόλου τῶν γλυπτῶν, τῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων καί τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων μέ συμφυές ἐπίθημα, καθώς καί μέ τήν προέλευση τοῦ μαρμάρου, άπό τό όποιο εἶναι κατασκευασμένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. ΤΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Ι.1. ΤΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Ἡ Κῶς βρίσκεται στή ΝΑ πλευρά τοῦ Αἰγαίου Πελάγους καί εἶναι τό τρίτο σέ μέγεθος νησί τοῦ Δωδεκανησιακοῦ συμπλέγματος (πίν. 77, 79), μέ ἔκταση 290,29 τετραγωνικά χιλιόμετρα¹. Στή βόρεια πλευρά της βρίσκονται τά νησιά Κάλυμνος, Ψέριμος καί οἱ νησίδες Τσατάλια, στή δυτική πλευρά ἡ Ἀστυπάλαια, στήν ἀνατολική ὁ βαθύς Κεραμεικός κόλπος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πού ἀρχίζει ἀπό τό ἀκρωτήριο Τερμέριο ἢ Ἀλικαρνασσοῦ καί τελειώνει στό ἀκρωτήριο Τριόπιο ἢ Κριός, καί στή νότια πλευρά ἡ Νίσυρος καί τό Γυαλί.

Τό νησί ἔχει ἐπίμηκες σχῆμα, μέ κατεύθυνση ἀπό τά βορειοανατολικά πρὸς τά νοτιοδυτικά, μέ μεγάλη στενότητα στό δυτικό μέρος της, ἀνάμεσα στά χωριά Ἀντιμάχεια καί Κέφαλος (Λαιμός τῆς Κεφάλου). Ἀνατολικά καταλήγει στά δύο ἀκρωτήρια Ψαλίδι ἢ Λοῦρος καί Ἅγιος Φωκάς, βορειοανατολικά στό ἀκρωτήριο Σκανδάριο ἢ Κούμπουρνο, βορειοδυτικά στό ἀκρωτήριο Δρέπανο καί νοτιοδυτικά στό ἀκρωτήριο Κρίκελλος ἢ Λακητήρας. Τό ἀκρωτήριο Σκανδάριο ἀπέχει μόλις 4 ναυτικά μίλια ἀπό τό ἀκρωτήριο Τερμέριο τῶν ἀπέναντι μικρασιατικῶν ἀκτῶν². Οἱ ὄροσειρές τοῦ νησιοῦ ἐκτείνονται ἀπό τά ἀνατολικά πρὸς τά δυτικά καί καλύπτουν τό μισό περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ νησιοῦ. Ἀπό τά νοτιοανατολικά ξεκινοῦν χαμηλά βουνά (Σύμπετρο ὕψ. 460μ., Τρούτσουλλοι ὕψ. 482μ., Ἐρημίτης ὕψ. 428μ. καί Κεφάλα ὕψ. 512μ.) καί ἀκολουθεῖ τό ὄρος Δίκαιος, ὕψ. 846μ., γνωστό στοὺς ἀρχαίους μέ τίς ὀνομασίες Ὀρομέδων³, Πρίων⁴ ἢ Δίκαιον. Στή νοτιοδυτική πλευρά, στήν περιοχή τῆς Κεφάλου, ὑψώνονται δύο ὄρη, τό ὄρος Ζηνί, ὕψ. 354μ. καί τό ὄρος Λάτρα ἢ Λάθρα, ὕψ. 428μ. Στό νησί ὑπῆρχαν δύο λίμνες, αὐτὴ τοῦ Ψαλιδίου μέ περιφέρεια γύρω στά 1000μ. καί ἀπόσταση ἀπὸ τὴ θάλασσα 260μ. καί αὐτὴ τοῦ Σκανδαρίου

1. Ὁ Στράβων ὑπολογίζει τὴν ἔκτασή της σέ 550 στάδια καί ὁ Πλίνιος σέ 100 ρωμαϊκά μίλια.

2. Σωστά ὁ Στράβων (XIV, II,8) ὑπολόγισε τὴν ἀπόσταση σέ 40 στάδια.

3. Νεόφυτος Δούκας, Θεόκριτος, τόμ. 1ος, 110. Βλ. ἐπίσης Ζαρράφτης, *Θαλύσια*, 28-29.

4. Πλίνιος, *Φυσικὴ Ἱστορία*, V, 36.

(Λάμπη-Κούμπουρνο) πού είχε πολύ μεγάλη έκταση. Στή βόρεια παραλία τοῦ νησιοῦ σχηματίζεται ἀπό τή θάλασσα ἡ λίμνη τῆς Ἀλυκῆς, μέ έκταση 12 στρεμμάτων, καί κεντρικότερα ἡ μικρή λίμνη τοῦ Λινοπότη. Ἡ Κῶς δέν ἔχει μεγάλα ποτάμια, ἀλλά μόνο χειμάρρους.

Ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους τοῦ νησιοῦ⁵ (πίν. 78) διακρίνεται σέ δύο διαφορετικά τμήματα: Τό βορειοανατολικό πού ἀποτελεῖται ἀπό ἐδάφη γόνιμα καί πεδινά καί τό νοτιοδυτικό πού ἀποτελεῖται ἀπό ἐδάφη ἄγονα καί ὀρεινά, μέ μόνη ἐξαίρεση τήν εὐφορη πεδιάδα τῆς Καρδάμαινας καί τή μικρή πεδιάδα κοντά στόν ὄρμο τῆς Κεφάλου. Τό βορειοανατολικό τμήμα ἔχει σύσταση ἄμορφων κρυσταλλικῶν, ἀσβεστοῦχων πετρωμάτων καί σχιστόλιθων, ἐνῶ τό νοτιοδυτικό ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα ἄθροισμα προσχώσεων, πού ἀνατράπηκε ἀπό μεγάλη ἠφαιστειακή ἔκρηξη.

Γενικά, τό νησί παρουσιάζει ἕνα πραγματικό μωσαϊκό ἀπό πετρώματα: κρυσταλλικά, σιλούρια, μεσοζωϊκοῦς ἀσβεστόλιθους καί φλύσχες, δηλαδή πετρώματα μέ μεγάλο πάχος ἀποτελούμενα ἀπό ἀργίλους, μάργες καί ψαμμίτες.

Φαίνεται ὅτι ὁ ἀρχέγονος πυρήνας τοῦ νησιοῦ, δηλαδή ἡ βορειοανατολική χωρική του ἔκταση, εἶχε τόν ἴδιο γεωλογικό σχηματισμό μέ τά ἀπέναντι μικρασιατικά παράλια, μέ τά ὅποια ἦταν ἐνωμένος καί ἀποχωρίστηκε ὕστερα ἀπό σεισμούς καί ἀλλεπάλληλες καθιζήσεις.

Τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ νησιοῦ καί μάλιστα τό δυτικό, σχηματίζουν ἠφαιστειογενῆ ὑλικά σέ μεγάλη ἔκταση κι ἐλάχιστες λάβες σέ πολύ περιορισμένη ἔκταση, ἐνῶ σκόρπια σέ διάφορες περιοχές συναντῶνται ἀργιλομαργαϊκά καί ἀσβεστολιθικά πετρώματα. Τέλος, μία λωρίδα ἀπό προσχώσεις σχηματίζει καί τήν παραλία στή βορειοανατολική πλευρά. Ὁλόκληρος ὁ θαλάσσιος χώρος στά νότια τῆς Κῶ καί σέ περιφέρεια διαμέτρου περίπου 20 ναυτικῶν μιλίων, εἶναι ἔδρα ἠφαιστειώδους δράσης. Ἡφαιστειογενεῖς ζῶνες συναντῶνται στή χερσόνησο τῆς Κεφάλου καί στίς νοτιοανατολικές περιοχές τῆς Κῶ, ὅπου σέ μερικά σημεῖα παρατηροῦνται ἀναθυμιάσεις ἀερίων καί ὕδρατμῶν, πού προέρχονται ἀπό σβησμένους ἠφαιστειακοῦς κρατῆρες.

Ἡ περιοχή τοῦ ὄρους Δίκαιος ἔχει ἀρκετές ποσότητες ὀρυκτῶν, ὅπως κίσσηρη, θηραϊκή γῆ, θειάφι, πυρόλιθους, σιδηρόλιθους, ὑαλόλιθους κ.λ.π. Στήν περιοχή τοῦ Ἁγίου Φωκᾶ, ὁ Ζαρράφτης ἀναφέρει ἀξιόλογα κοιτάσματα μαρμάρων, «παντοίας ποιότητος, λευκῶν, μαύρων, ὑπομελάνων, ὑποκυάνων, ὑποκοκκίνων, μελανωπῶν, ὑπο-

5. Corceix, «Aperçu», 565-568. Ὁ ἴδιος, «Terrains», 78 κ.έ.

πρασίνων καί ἄλλων καταπεποικιλμένων διά σταυροειδῶν γραμμῶν λευκοτάτων»⁶, τὰ ὅποια χρησιμοποιήθηκαν στήν ἀνέγερση καί τή διακόσμηση τῶν ἀρχαίων, παλαιοχριστιανικῶν καί βυζαντινῶν ναῶν. Στή νότια πλευρά τοῦ ὄρους Δίκαιος ὑπάρχουν γρανιτόλιθοι σέ μεγάλους ὄγκους. Ἀπό αὐτόν τό ντόπιο γρανίτη ἔχουν κατασκευασθεῖ κίονες πού χρησιμοποιήθηκαν σέ ἀρχαῖα μνημεῖα καί σέ μία τουλάχιστον παλαιοχριστιανική βασιλική τοῦ νησιοῦ (κίονες αἰθρίου νότιας βασιλικῆς Ἀγίου Στεφάνου).

Οἱ μεγαλύτερες σεισμικές καταστροφές τῆς Κῶ ὀφείλονται σέ σεισμούς μέ ὑποθαλάσσιες ἐστίες. Τέτοιοι σεισμοί, γνωστοί ἀπό τούς ἱστορικούς, εἶναι οἱ παρακάτω: τοῦ 413/412 π.Χ.⁷, τοῦ 142 π.Χ.⁸, τοῦ 335 μ.Χ.⁹, τοῦ 467 ἢ 468 μ.Χ.¹⁰, τοῦ 551 μ.Χ.¹¹ καί τοῦ 1481 ἢ 1493¹². Λεπτομερῆς ἀναφορά στοὺς σεισμούς πού σημειώθηκαν κατά τήν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, γίνεται στό ἐπόμενο κεφάλαιο.

Ἡ πολύ μικρὴ ἀπόσταση¹³ πού χωρίζει τήν Κῶ ἀπὸ τίς ἀπέναντι πόλεις τῆς περιοχῆς τῆς Καρίας δημιούργησε εὐνοϊκές προϋποθέσεις γιὰ τήν ἀνάπτυξη στενῶν ἐμπορικῶν σχέσεων καί ἀνταλλαγῶν ἀνάμεσα στίς δύο περιοχές. Ὁ θαλάσσιος ἐμπορικός δρόμος¹⁴ μεταξύ τῶν νησιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καί τῶν πόλεων τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἦταν πολυσύχναστος, μιᾶς καί συνέδεε τίς νότιες καί τίς νοτιοανατολικές περιοχές τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας μέ τήν πρωτεύουσα. Τὰ νησιά καί οἱ πόλεις-λιμάνια τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὑπῆρξαν σημαντικοὶ σταθμοὶ ἀνεφοδιασμοῦ τῶν πλοίων πού διέσχιζαν αὐτὴ τὴ θαλάσσια ὁδὸ καί μετέφεραν προϊόντα καί ιδέες ἀπὸ τὸν ἓνα τόπο στὸν ἄλλο. Ἡ περιοχὴ τῶν προσχωσιγενῶν παραποτάμιων κοιλάδων τῆς δυτικῆς

6. Ζαρράφτης, *Κώϊα*, 11.

7. Θουκυδίδης, *Ἐγγραφή* VIII, 41.

8. Ὁ σεισμός αὐτός ἐπέφερε καταστροφές ὄχι μόνο στήν Κῶ ἀλλὰ καί τὴ Ρόδο, τίς πόλεις τῆς Καρίας καί τῆς Λυκίας, βλ. Πανσανία, *Περιηγήσεις*, Η' (Ἀρκαδικά) 43, 4.

9. Ἡλίας Νισίβευς 48.21: «Eo fuit terraemotus in insula Co, et loca multa ceciderunt». Βλ. Papazachos-Papazachou, *Earthquakes*, 180 (οἱ συγγραφεῖς τοποθετοῦν τὸν σεισμό τὸ 334). Ἐπίσης, Σινάκος, *Ἄνθρωπος καί περιβάλλον*, 117, ὑπόσημ. 4.

10. Πρίσκος, Fr. 48, 2.354-356. Εὐάγριος, II.65.19-23.

11. Ὁ σεισμός περιγράφεται μέ ἰδιαίτερη ζωηρότητα ἀπὸ τὸν Ἀγαθὶά τὸν Σχολαστικό, βλ. Ἀγαθίᾱς Β'. 61.19-21. Βλ. καί τὴν παλαιότερη ἔκδοση τῆς Βόννης, Ἀγαθίᾱς Bonn, 11.15, IΣΤ', 98-100. Ὁλόκληρο τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Ἀγαθίᾱ, βλ. παρακάτω, ὑπόσημ. 58.

12. Paton - Hicks 1981, XLII.

13. Τὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ νησιοῦ βρίσκεται μόλις 5 χλμ ἀπὸ τὴν ἀπέναντι μικρασιατικὴ ἀκτὴ καί τὴν πόλιν τῆς Ἀλικαρνασσού.

14. Βλ. στό ἐπόμενο κεφάλαιο, ὑπόσημ. 20.

Μικρᾶς Ἀσίας χαρακτηρίζεται από κοινά γεωγραφικά χαρακτηριστικά. Ἐπιπλέον, ἡ ἄμεση γεωγραφική γειτνίαση μέ τά νησιά τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου πελάγους δημιούργησε τίς συνθήκες γιά τήν ἀνάπτυξη ἐμπορικῶν σχέσεων καί ἐπαφῶν. Ἄλλωστε, ὅπως ἀναφέρει καί ὁ Koder¹⁵, σέ παραθαλάσσιες καί ὀρεινές περιοχές τό ιδεῶδες ἐξάγωνο τῆς θεωρίας τῶν «κεντρικῶν τόπων» τοῦ Christaller¹⁶ πρέπει νά ἐγκαταλειφθεῖ καί νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό μία διάρθρωση πού προσανατολίζεται στή φυσική μορφολογία τοῦ ἐδάφους¹⁷. Κατά συνέπεια στίς παραθαλάσσιες πόλεις ἀνήκει καί ὁ οἰκονομικός χώρος τῆς γειτονικῆς θάλασσας μέ τά νησιά τῆς καί ἐπομένως στήν περιοχή τῶν πόλεων τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας¹⁸ συνυπολογίζονται τά νησιά τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου.

ΙΣΤΟΡΙΑ

Ἐλάχιστες εἶναι οἱ ἱστορικές πηγές πού ἀναφέρονται στήν περιοχή τῆς Κῶ κατά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο. Τά περισσότερα στοιχεῖα τά παρέχουν τά ἴδια τά μνημεῖα, πού μαρτυροῦν τή μεγάλη ἄνθηση πού γνώρισε τό νησί, κατά τόν 5ο καί 6ο αἰ., γεγονός πού ὀφειλόταν κυρίως στή γεωγραφική του θέση-σταθμό πρωταρχικῆς σημασίας κατά μήκος τῆς πολύ σημαντικῆς¹⁹ θαλάσσιας ἐμπορικῆς ὁδοῦ πού ἔνωνε τήν Κωνσταντινούπολη μέ τήν ἀνατολική Μεσόγειο, τήν Αἴγυπτο καί τίς ἀκτές τῆς βορείου Ἀφρικῆς²⁰.

15. Koder, «Παρατηρήσεις», 248.

16. Christaller, *Orte*. Ἡ θεωρία αὕτη προσφέρει τή δυνατότητα νά συστηματοποιηθοῦν σέ περιφέρειες διαφορετικῆς ἱεραρχίας καί μεγέθους οἰκιστικά δίκτυα, τά ὁποῖα ἐγγυῶνται στούς κατοίκους ἕνα ἐλάχιστο χρόνου καί κόστους μεταφορᾶς, ὥστε νά φθάνουν ἔτσι στό κέντρο ἐξυπηρέτησής τους. Κεντρικός τόπος δηλαδή εἶναι ἡ καλύτερη θέση ἑνός κέντρου ἐξυπηρέτησης, τοῦ ὁποῖου τά ἀγαθὰ καί οἱ ὑπηρεσίες εἶναι ἀπαραίτητες γιά τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιφέρειας πού ἀνήκει τό κέντρο. Καλύτερη θέση τοῦ κέντρου εἶναι αὕτη πού προσφέρει στό μέγιστο τῶν κατοίκων τῆς περιφέρειας τό ἐλάχιστο τοῦ χρόνου καί τῆς ἀπόστασης μεταφορᾶς. Ἡ θεωρία τοῦ Christaller ἔχει δεχθεῖ ἀρκετές ἐνστάσεις, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ὅτι οἱ περισσότεροι γεωγραφικοί χώροι τοῦ κόσμου δέν ἀνταποκρίνονται στό ιδεῶδες τοπίο τοῦ Christaller, δηλαδή στήν πεδιάδα, ἡ τουλάχιστον σέ ἕνα ἀρκετά ὁμαλό τοπίο.

17. Klöpper, «Orte», 2337 κ.έ.

18. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Koder («Παρατηρήσεις», 246) ἡ δυτική Μικρά Ἀσία (παράλια Αἰγαίου καί Ἑλλησπόντου) παρέχει μία πυκνότητα ἱστορικῶν καί ἀρχαιολογικῶν πληροφοριῶν, ἡ ὁποία δέν ἐπιβάλλει τήν ἐφαρμογή τῆς θεωρίας τῶν κεντρικῶν τόπων.

19. Διά μέσου αὐτῆς τῆς ὁδοῦ μεταφερόταν, μεταξύ ἄλλων ἀγαθῶν, καί τό αἰγυπτιακό σιτάρι στήν πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας.

20. Anvramea, «Communications», 83-84. Ὁ θαλάσσιος αὐτός δρόμος ξεκινοῦσε ἀπό τήν Ἡράκλεια στή βόρεια ἀκτή τῆς Προποντίδας, περνοῦσε ἀπό τό τελωνεῖο τῆς Ἀβύδου, τήν Τένεδο, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τό «θαλάσσιο τεῖχος» πού προστάτευε τήν Προποντίδα, καί ἀπό ἐκεῖ συνέχιζε νότια στά νησιά τοῦ Αἰγαίου (Μυτιλήνη, Χίος, Σάμος, Κῶς) μέχρι τή Ρόδο,

Σύμφωνα με τή **διοικητική** διαίρεση τοῦ Διοκλητιανοῦ (284-305 μ.Χ.) ἡ Κῶς ἀνῆκε στήν Ἑπαρχία τῶν Νήσων (*Provincia Insularum*) πού εἶχε ἔδρα τή Ρόδο καί περιελάμβανε τά περισσότερα νησιά τοῦ Αἰγαίου Πελάγους καί ἡ ὁποία μέ τή σειρά της ὑπαγόταν στή Διοίκηση τῆς Ἀσίας (*Dioecesis Asiana*) τῆς Ὑπαρχίας τῆς Ἀνατολῆς (*Praefectura Praetorio per Orientem*)²¹. Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ (536) τά νησιά τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, ἡ Κύπρος, οἱ Κυκλάδες καί ἡ Κρήτη μαζί μέ τήν Καρία, τήν Μοισία Β καί τήν Μικρά Σκυθία ἀποτελέσαν μία καινούργια διοικητική περιφέρεια (*Quaestura Exercitus*), θαλάσσιου χαρακτήρα, ὑπό τήν διοίκηση ἑνὸς ἀνώτερου πολιτικοῦ καί στρατιωτικοῦ ἄρχοντα (*Quaestor Justiniani Exercitus*) πού ὑπαγόταν ἀπ' εὐθείας στὸν αὐτοκράτορα²². Στὴ συνέχεια, μέ τήν εἰσαγωγή τοῦ θεσμοῦ τῶν Θεμάτων, ἡ Κῶς φαίνεται ὅτι ἀρχικά συμπεριελήφθηκε στὰ ὅρια τοῦ ναυτικοῦ θέματος τῶν Καραβησιάνων, πού τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 8ου αἰ. μετεξελίχθηκε στὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν ἢ τῆς Σάμου²³.

ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα λιμάνια τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καί τό σημεῖο συνάντησης τῶν δρόμων βορρᾶ-νότου καί ἀνατολῆς-δύσης. Ἀπὸ ἐκεῖ τὰ πλοῖα κατευθύνονταν εἴτε πρὸς τήν Κρήτη εἴτε πρὸς τήν Κύπρο, ἀπ' ὅπου συνέχιζαν τό ταξίδι πρὸς τίς ἀκτές τῆς Β. Ἀφρικῆς, συνήθως παραπλέοντας τίς σημαντικές πόλεις τῶν ἀκτῶν τῆς Συρίας καί Παλαιστίνης ἀλλὰ καί κάποιες φορές διασχίζοντας τήν ἀνοικτὴ θάλασσα μέχρι τήν Ἀλεξάνδρεια.

21. Ὁ πραιτορας τῆς Ἀνατολῆς εἶχε ἔδρα στήν Κωνσταντινούπολη.

22. *IEE*, Z' 439-442. Ἡ διάλυση τῆς ὑπαρχίας τῆς Ἀνατολῆς καί τοῦ Ἰλλυρικοῦ φαίνεται ὅτι ἔγινε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. ἢ τίς ἀρχές τοῦ 8ου αἰ. Οἱ ἐπαρχίες μαρτυροῦνται ἀκόμη στὸ α' μισό τοῦ 8ου αἰ. Ἡδὴ ὁμως ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. ἔχει ἐμφανισθεῖ ὁ νέος ὅρος «θέμα» πού χαρακτηρίζει τή διοίκηση τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου. Ἡ νοτιοδυτικὴ Μικρὰ Ἀσία ἀνήκει στὸ θέμα Καραβησιάνων (680) καί τῶν Κιβυρραιωτῶν (732). *IEE*, H', 167-171

23. Πρὶν ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. ἡ ἱστορικὴ καί ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἔχει φέρεи στὸ φῶς πολὺ λίγα στοιχεῖα καί γενικά οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ νησί εἶναι ἐλάχιστες. Με βάση τίς μαρτυρίες τῶν γραπτῶν πηγῶν κατὰ τὸν 8ο αἰ. ἢ τὸν 9ο καί τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 10ου αἰ., ἡ Κῶς ἐδιοικεῖτο ἀπὸ ἓναν «δρουγγάριο». [Στὸ κάστρο Τηγάνι τῆς Σάμου βρέθηκε μολυβδόβουλο τοῦ δρουγγαρίου τῆς Κῶ Λέοντος, τοῦ 8ου-9ου αἰ. πού διοικοῦσε τή Ρόδο, τήν Κῶ καί τὰ μεταξύ τους νησιά. Τὸ μολυβδόβουλο φέρει τήν ἐπιγραφή: «Κ(ύριε) βοήθ(ει) τῷ σῷ δουῷ Λέοντι καὶ δ(ι)δάτου κ(αί) δρουγγαρίου τίς Κῶου»]. Ὑπαγόταν, ἢ στὸν Στρατηγὸ τοῦ Θέματος τῶν Κιβυρραιωτῶν, μέ ἔδρα τήν Αττάλεια (*Ahrweiler, Byzance*, 51), ἢ στὸν Στρατηγὸ τοῦ ναυτικοῦ Θέματος τῆς Σάμου (*Malamut, Les îles*, 313). Μέ τήν ἀποψη τῆς *Malamut* συμφωνεῖ καί ὁ Σαββίδης («Προβλήματα», 383), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ. (899) καί ὡς τὰ τέλη περίπου τοῦ 10ου αἰ. ἡ Κῶς μαζί μέ τή Νίσυρο, τήν Τήλο καί τὰ βόρεια Δωδεκάνησα ὑπάγονταν στή δικαιοδοσία τοῦ ναυτικοῦ θέματος Σάμου. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ. ἡ Κῶς συμπεριελήφθη στή διοίκηση τῶν Κυκλάδων (Γ' Βοτανειάτη, τό 1079 ἡ Κῶς ἐξακολουθεῖ νὰ ἐμφανίζεται ὡς τμήμα τῆς διοίκησης τῶν Κυκλάδων) καί ἴσως νὰ ὑπῆρξε γιὰ λίγο χρονικὸ διάστημα ἔδρα τοῦ θέματος. Μᾶλλον ἔδρα τοῦ θέματος ἦταν ἡ Νάξος. Στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. τὸ νησί συμπεριελήφθη στὶς κτήσεις τῆς ἡμιανεξάρτητης δυναστείας τῶν Γαβαλάδων (Σαββίδης, «Προβλήματα», 383, ὑπόσημ. 24. Μητσάνη, «Χορηγία», 391).

Στήν Κῶ, ἀπό τήν ὁποία πέρασε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος²⁴ ἐπιστρέφοντας ἀπό τή Μίλητο στά Ἱεροσόλυμα, μετά τήν γ' ἀποστολική του περιοδεία, ὁ Χριστιανισμός διαδόθηκε ἀρκετά νωρίς, δεδομένου ὅτι στήν Α' Οἰκουμενική Σύνοδο τῆς Νίκαιας τό 325, ἔλαβε μέρος ὁ ἐπίσκοπος Κῶ Μελίφρων²⁵. Ἡ Κῶς, μεταξύ ἄλλων (Σάμος, Χίος κ.λ.π.), προήχθη συνεπῶς νωρίς σέ ἐπισκοπή καί ὑπήχθη στήν ἐκκλησία τῆς Ρόδου²⁶, κατέχοντας πάντοτε τήν τρίτη θέση μεταξύ τῶν ὑποκείμενων ἐπισκοπῶν²⁷. Στό Συνέδριο τοῦ Ἱεροκλέους²⁸ (528-535) (πίν. 78) ἡ Κῶς ἀναγράφεται δεύτερη, μετά τή Ρόδο²⁹, στήν «Ἐπαρχία τῶν Νήσων», ἡ ὁποία περιελάμβανε «πόλεις κ'»³⁰. Ἡ Κάλυμνος³¹ δέν ἀναφέρεται στό Συνέδριο τοῦ Ἱεροκλέους, οὔτε καί στά Notitia. Κατά μία ἄποψη³² δέν ἀποκλείεται στά παλαιοχριστιανικά χρόνια τουλάχιστον, ἡ Κάλυμνος νά ἦταν τμήμα τῆς ἐπισκοπῆς Κῶ, συνεχίζοντας τό πολιτικό σχῆμα τῆς «Ὁμοπολιτείας»³³ πού ἐφαρμόστηκε στό τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἡ Κῶς καί ἡ Κάλυμνος ἀποτελέσαν μία ἐνιαία πολιτεία.

Ἐκτός ἀπό τόν Μελίφρονα, ἄλλοι γνωστοί ἐπίσκοποι τῆς Κῶ στήν παλαιοχριστιανική περίοδο ὑπῆρξαν οἱ: Ἐδέσιος ἢ Αἰδέσιος³⁴ (συμμετεῖχε στήν παρασυναγωγή τῆς Φιλιππουπόλεως, μετά τήν ἀποχώρηση τῶν ἀρειανῶν ἀπό τή Σύνοδο τῆς Σαρδικῆς τό 343/344), Ἰουλιανός³⁵

24. Πράξεις, 21,1.

25. Mansi II, 695D.

26. Εὐαγγελίδης, *Ἐκκλησία Ρόδου*, 150. Κωνσταντινίδης, *Συμβολή*, 130.

27. Κωνσταντινίδης, *Συμβολή*, 130.

28. Pasthey, *Hieroklis*.

29. Μέχρι τό 400 οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ρόδου ἦταν ισότιμοι μέ τούς ἐπισκόπους τῶν ἄλλων νησιῶν.

30. Οἱ πόλεις αὐτές ἦταν: Ρόδος, Κῶς, Σάμος, Χίος, Μυτιλήνη, Μέθυμνα, Πέτελος, Τένεδος, Προσελήνη, Ἄνδρος, Τήνος, Νάξος, Πάρος, Σίφνος, Μήλος, Ἴος, Θήρα, Ἀμοργός, Ἀστυπάλαια. Τό σύνολο τῶν πόλεων εἶναι 19 καί ὄχι 20. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἐκτός ἀπό τήν Κάλυμνο, δέν ἀναφέρεται ἐπίσης ἡ Κάρπαθος.

31. Γιά τήν παλαιοχριστιανική Κάλυμνο καί Τέλενδο, βλ. Karabatsos, «Kalymnos», 265 κ.έ. Κουτελλάς, «Τέλενδος», 373-388.

32. Κόλλιας, «Σχεδιάσμα», 25. Ὁ Καραμπάτσος («Kalymnos», 266) ἀναφέρει καί τό ἐνδεχόμενο ὅτι ἡ Κάλυμνος νά ἀνῆκε στήν ἐπισκοπή Λέρου, πού εἶναι γνωστή ἀπό τή συμμετοχή τοῦ ἐπισκόπου της, Ἰωάννη, στήν Ε' Οἰκουμενική Σύνοδο τῆς Κωνσταντινούπολης, τό 553. Γιά τήν ἐπισκοπή Λέρου, βλ. καί Μιχαηλίδου, «Συμβολή», 213-217.

33. Paton-Hicks, *Inscriptions*, 352-354.

34. «*Eddesius episcopus a Co*» (Mansi III, 139C). Βλ. Κωνσταντινίδης, *Συμβολή*, 31. Ὁ ἴδιος, *Ἐκκλησία*, 57.

35. Κωνσταντινίδης, *Συμβολή*, 31, ὑποσημ. 51. Ὁ ἴδιος, *Ἐκκλησία*, 57-58. Ὁ Ἰουλιανός στή Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος ἐκπροσωποῦσε τόν πάπα Λέοντα. Σῶζεται ἐπιστολή του πρὸς τόν αὐτοκράτορα Λέοντα Α' (457-474), βλ. Mansi, VII, 583-584. Στόν Ἰουλιανό

(συμμετείχε στη Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης τό 448 καί στη Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας τό 451), Ἰωάννης (τέλη 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.)³⁶, Ἀριστόκρατος (5ος-6ος αἰ.)³⁷, Ἑλλάνικος (5ος αἰ.)³⁸, Δωρόθεος³⁹ (συμμετείχε στη Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης τό 518) καί Γεώργιος⁴⁰ (συμμετείχε στην ΣΤ' Οἰκουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης τό 680/681). Δύο ἐπίσκοποι της Κω τοῦ 7ου-8ου αἰ., ὁ Θεόδωρος καί ὁ Γρηγόριος, μαρτυροῦνται μέσα ἀπό τίς σφραγίδες τους (μολυβδόβουλλα), στίς ὁποῖες εἶχαν υἱοθετήσῃ τόν ἀνεικονικό διάκοσμο⁴¹.

Γιά τούς ἐπισκόπους Ἀριστόκρατο, Ἑλλάνικο καί Ἰωάννη πού δέν περιλαμβάνονται στούς ἐπισκοπικούς καταλόγους, ὑπάρχουν ἐπιγραφικές μαρτυρίες: οἱ δύο πρῶτοι ἀναφέρονται σέ ἐπιγραφές πού εἶχαν ἐντοπισθεῖ στην πόλη της Κω ἀλλά μέχρι σήμερα δέν ἔχουν ἐντοπισθεῖ⁴². Στήν ψηφιδωτή ἐπιγραφή τοῦ βαπτιστηρίου της βασιλικῆς τοῦ

ἀπευθύνονται 20 ἀπό τίς ἐπιστολές τοῦ πάπα Λέοντα Ρώμης (440-461), βλ. Mansi, V καί VI, 544, 565, 692, 749, 757, 977, 1049, 1092.

36. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαὶ Κω», 98, εἰκ. 98.

37. Καρπάθιος, *Ἐκκλησία Κω*, 108-109. Κωνσταντινίδης, *Ἐκκλησία*, 58. Herzog, *Koische Forschungen*, 107, ἀρ. 166, πίν. VI,3. Gregoire, *Inscriptiones*, 53, ἀρ. 144. Segre, *Iscrizioni*, 268, πίν. 148, EV 348.

38. Segre, *Iscrizioni*, 269, πίν. 149, EV 350 καί 351.

39. Mansi, VIII, 1047D. Κωνσταντινίδης, *Ἐκκλησία*, 58.

40. Mansi, XI, 212C, 653B, 680B. Κωνσταντινίδης, *Συμβολή*, 32. Ὁ ἴδιος, *Ἐκκλησία*, 58. Στόν 9ο αἰ. ἀναφέρεται ὁ ἐπίσκοπος Κωνσταντῖνος (879), βλ. Mansi, τ. 17.

41. βλ. Zacos-Veglery, *Seal I*, ἀρ. 1626 καί 1948. Nesbitt-Oikonomides, *Byzantine Seals*, 139, 49.2-49.3. Κουντούρα-Γαλάκη, *Βυζαντινός Κλήρος*, 130.

42. Ὁ Herzog σημειώνει ὅτι ἡ ἐπιγραφή πού ἀναφέρει τόν ἐπίσκοπο Ἀριστόκρατο βρέθηκε στό οἰκόπεδο τοῦ ἐμπόρου Ἰωαννίδη, χωρίς νά δίνει ἄλλα στοιχεῖα γιά τή θέση τοῦ οἰκοπέδου καί τή χρονολογεῖ στόν 5ο ἢ 6ο αἰ. Ἡ ἐπιγραφή, φωτογραφία της ὁποίας δημοσιεύει ὁ Herzog καί ὁ Segre, εἶναι σκαλισμένη ἐπάνω σέ ὀρθογώνιο μαρμάρينو πεσσό, διαστ.: ὕψ. 0,39μ., πλ. 0,155μ., πάχ. 0,09μ., τοῦ ὁποίου ἡ ἀριστερή πλευρά ἔφερε ἀπλό διάκοσμο. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει ὡς ἐξῆς: + Ὑπέρ εὐ/χῆς καί/σωτηρί/ας παν/τός τοῦ/κλήρου/κέ τοῦ λ/αοῦ ἐγένετον τό/ἔργον τοῦ/το ἐπεί/τοῦ ὅσει/οτάτου ἡ/μῶν ἐπ/εικόπου/Ἀριστο/κράτου. Γιά τή βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 37. Ἡ δεύτερη πού ἀναφέρει τόν ἐπίσκοπο Ἑλλάνικο, βρέθηκε στίς κατεδαφίσεις τῶν κτηρίων της πόλης μετά τόν σεισμό τοῦ 1933 καί δημοσιεύεται ἀπό τόν Segre, ὁ ὁποῖος τή χρονολογεῖ στόν 5ο αἰ., βλ. παραπάνω ὑποσημ. 36. Εἶναι σκαλισμένη ἐπάνω σέ ὀρθογώνιο μαρμάρينو ὑπέρθυρο(,), διαστ.: 0,23X0,671X0,45μ. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει ὡς ἐξῆς: + Ἐπί Ἑλλανί/κου τοῦ ἀγί(ου) ἐπισκόπου Γενναδία Φοίβη εὐλαβεστά-τη ὑπέρ εὐχῆς παρέσχεν τῇ τε οἰκοδομῇ τοῦ ξενοδοχίου καί ψηφώσε[ως τ]ῶ ἀνάλωμα+. Ὁ Segre δημοσιεύει μία ἀκόμη ἐπιγραφή πού σώζεται τμηματικά καί ἐξαιτίας της ὁμοιότητος τῶν γραμμάτων καί τοῦ εἶδους τοῦ μαρμάρου μέ τήν προηγούμενη, τή μεταγράφει ὡς ἐξῆς: [Ἐπί Ἑλλανί/κου τοῦ ἀγί(ου) ἐπισκόπου Γενναδία Φοίβη εὐλαβεστάτη ὑπέρ εὐχῆς παρέσχεν τό ἀνά[λωμα της οἰκοδομῆς]. βλ. Segre, *Iscrizioni*, 269, πίν. 149, EV 351.

Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στό Μαστιχάρι⁴³, πού σώζεται μισοκατεστραμμένη, ὑπάρχουν τά γράμματα ΕΠ πρὶν ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ δωρητῆ Ἰωάννη. Ὁ Ὀρλάνδος πιθανολογεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπίσκοπο ἐξαιτίας τῆς πολυτέλειας τῆς κατασκευῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ, στήν ἐπιγραφή τοῦ ὁποίου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ λεπτά φύλλα χρυσοῦ. Ὁ Ἰωάννης ὡς ἐπίσκοπος Κῶ μαρτυρεῖται καί σέ ἐπιγραφή μαρμάρινου θωρακίου ἄμβωνα πού βρίσκεται στή συλλογή τοῦ Μουσείου ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ κάστρου τῆς Νεραντζιάς, ὁ ὁποῖος ὥστόσο χρονολογεῖται σέ ἀρκετά ὀψιμη περίοδο, μεταξύ 9ου καί 10ου αἰ.⁴⁴. Μαρτυρίες γιὰ κατώτερα ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα ἢ γιὰ ἐπαγγέλματα σώζονται σέ ἀναθηματικές ἐπιγραφές ἐπὶ ψηφιδωτῶν δαπέδων ἢ μαρμάρινων τμημάτων πού ἔχουν βρεθεῖ στό νησί⁴⁵.

Οἱ σεισμοί πού μαρτυροῦνται στήν περιοχή τῆς Κῶ ἐπηρεάζουν τήν ἐξέλιξη τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος καί σηματοδοτοῦν τίς δομικές ἀλλαγές τῶν κτηρίων καί τοῦ διακόσμου τους. Στήν περίοδο πού ἐξετάζεται ἐδῶ, ἀναφέρονται οἱ ἐξῆς σεισμικές καταστροφές:

Ὁ σεισμός πού σημειώνεται τὸ 335, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἡλία

43. Ὀρλάνδος, «Βασιλικαὶ Κῶ», 98, εἰκ. 98.

44. Στούς ἐπισκοπικούς καταλόγους τῆς βυζαντινῆς περιόδου δέν ἀναφέρεται ἐπίσκοπος Ἰωάννης. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ θωρακίου τοῦ ἄμβωνα ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Segre, *Iscrizioni*, 273-274, πίν. 152, EV 370 καί μεταγράφεται ὡς ἐξῆς: Ἰω(άννου) Εὐτελοῦς Ἐπισκόπ(ου) Κῳ(ων), ὁ ὁποῖος τὴ χρονολόγησε γενικά στὴ βυζαντινὴ περίοδο. Τὸ θωράκιο, πού βρέθηκε στίς κατεδαφίσεις κτηρίων τῆς πόλης τῆς Κῶ μετὰ τὸν σεισμό τοῦ 1933, ἀπασχόλησε πρόσφατα τὴ γράφουσα. Μὲ βάση τόσο τὸν τύπο τῶν γραμμάτων ὅσο καί τὸν ἀνάγλυφο διάκοσμο προτάθηκε ἡ χρονολόγησή του μετὰ τοῦ 9ου καί τοῦ 10ου αἰ. Σχετικά βλ. Militsi-Kechagia, «The Evidence of Epigraphy», ὑπὸ ἐκτύπωση.

45. Στις ψηφιδωτές ἐπιγραφές τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχαρίου ἀναφέρονται σάν δωρητές ἓνας πρεσβύτερος (Κυριακός), ἓνας διάκονος (Τιμόθεος) καί ἓνας αἰδέσιμος ἐνθηκάριος (Εὐστόχιος), ἐπιτετραμμένος πιθανότατα μὲ τὴ φύλαξη τῶν πολύτιμων σκευῶν καί κειμηλίων τοῦ ναοῦ. Ἐπίσης, ἀναφέρεται ἡ ναυκλήρισσα Εὐστοχιανὴ καί τὸ πλοῖο τῆς «Μαρία», ἡ ὁποία δώρησε τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς, βλ. Ὀρλάνδος, «Βασιλικαὶ Κῶ», 97, εἰκ. 97. Στὴ βασιλικὴ τοῦ πρεσβυτέρου Φωτεινοῦ στήν Καρδάμαινα ἀναφέρονται ὡς δωρητές ὁ πρεσβύτερος Φωτεινός στό ψηφιδωτὸ τοῦ νότιου κλίτους καί οἱ ψηφωτές Δωρόθεος καί Εὐτύχιος στό ψηφιδωτὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος, βλ. Μπρούσκαρη, «Βασιλικὴ Καρδάμαινα», 38-39. Ἡ ἴδια, *Συμβολή*, 11-12. Σέ ἐνεπίγραφο μαρμάρينو ὑπέρθυρο πού βρέθηκε στίς κατεδαφίσεις κτηρίων τῆς πόλης τῆς Κῶ μετὰ τὸν σεισμό τοῦ 1933, σήμερα στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν τοῦ Κάστρου Νεραντζιάς, ἀναφέρονται ὡς δωρητές ὁ πρεσβύτερος Ἡρακλᾶς καί ὁ ἀναγνώστης Στέφανος. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Segre, *Iscrizioni*, 269, πίν. 149, EV 353, πού τὴ χρονολόγησε γενικά στὴ βυζαντινὴ περίοδο, καί ἀπασχόλησε τὴ γράφουσα σέ πρόσφατο ἄρθρο. Τὸ περιορισμένο μῆκος ὑποδεικνύει τὴ χρῆση του σέ θύρωμα πλάγιου κλίτους ἢ προσκτίσματος καί ἡ χρονολόγησή του ἀνάγεται στό β' μισό τοῦ 6ου - α' μισό τοῦ 7ου αἰ., βλ. Militsi-Kechagia, «The Evidence of Epigraphy», ὑπὸ ἐκτύπωση.

Νισίβεως⁴⁶, προκάλεσε δέ μεγάλες ύλικές καταστροφές χωρίς ανθρώπινα θύματα. Μία καταστροφή πού επισημαίνεται ανασκαφικά σέ κτήρια τῆς πόλης καί χρονολογεῖται ἀπό τούς ἐρευνητές στό τέλος τοῦ 3ου αἰ. ἢ τίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., δέν εἶναι ἀπίθανο νά συνδέεται τελικά μέ αὐτόν τόν σεισμό⁴⁷.

Ὁ σεισμός τοῦ 344 πού ἀναφέρεται ἀπό τόν Θεοφάνη⁴⁸ καί τόν Κεδρηνό⁴⁹ ὅτι προκαλεῖ μεγάλες ύλικές καταστροφές στή Ρόδο⁵⁰, δέν εἶναι γνωστό ἂν ἐπηρεάζει καί τήν Κῶ.

Ὁ σεισμός τοῦ 467 ἢ 468 πού ἀναφέρεται ἀπό τόν Πρίσκο τόν Πανίτη⁵¹, ἐπηρεάζει μία εὐρύτατη περιοχή, δηλαδή τή Θράκη, τόν Ἑλλησποντο, τά δυτικά παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τίς Κυκλάδες καί τά Δωδεκάνησα, ἐνῶ τό ἐπίκεντρό του φαίνεται ὅτι ἦταν τό ΝΑ Αἰγαῖο, διότι ἀναφέρει ὅτι γκρεμίστηκε ἡ Κῶς καί ἡ Κνίδος. Ἀντίθετα, ὁ Εὐάγριος πού ἀναφερόμενος στό ἴδιο γεγονός ἀντιγράφει κατά λέξη τόν Πρίσκο, ἰσχυρίζεται ὅτι μεγάλες καταστροφές ὑπέστη ἡ Κρήτη καί ὄχι ἡ Κῶς⁵². Οἱ ἐρευνητές ἀποδέχονται ὡς σωστή τήν ἄποψη τοῦ Πρίσκου, πού ἦταν σύγχρονος μέ τά γεγονότα⁵³, ἀλλά οἱ περισσότεροι ἀναφέρουν ὡς ἔτος πού ἔγινε ὁ σεισμός τό 469⁵⁴. Οἱ ἰταλοὶ ἀνασκαφεῖς τοῦ νησιοῦ ἀνάγουν στίς ἐπιπτώσεις αὐτοῦ τοῦ σειсмоῦ τήν καταστροφή τῶν ρωμαϊκῶν κτηρίων τοῦ λιμανιοῦ, πού ὀρθώνονταν ἔξω καί βόρεια τοῦ ἐλληνιστικοῦ τείχους τῆς πόλης⁵⁵.

Ὁ σεισμός τῆς 9ης Ἰουλίου τοῦ 551, τοῦ ὁποῖου οἱ ἐπιπτώσεις γιά τό νησί τῆς Κῶ περιγράφονται ἀπό τόν Ἀγαθία τόν Σχολαστικό⁵⁶.

46. Βλ. ὑποσημ. ὑπ' ἀρ. 9.

47. Στό συγκρότημα τῶν ἱερῶν τοῦ Λιμένος καί στίς κεντρικές καί δυτικές Θέρμες. Βλ. Rocco, «Complesso sacro», 186. Ἐπίσης Livadiotti, «Termali», 203. Βλ. παρακάτω, στή Βασιλική Λιμένος.

48. Θεοφάνης 37.14-15.

49. Γεώργιος Κεδρηνός 522.21-2.

50. Σινάκος, *Ἀνθρωπος καί Περιβάλλον*, 118, ὑποσημ. 11.

51. Πρίσκο, Fr. 48, 2.354-356. «Υπό τοῖς αὐτοῖς χρόνοις τοῦ Σκυθικοῦ πολέμου συνισταμένου πρὸς τοὺς ἐώους Ρωμαίους, ἡ τε Θράκεια γῆ καί ἡ Ἑλλησποντος ἐσεισθή καί Ἰωνία καί αἱ καλούμεναι Κυκλάδες νῆσοι, ὡς Κνίδου καί τῆς Κῶ τῶν νήσων τά πολλά κατενεχθῆναι».

52. Εὐάγριος, II.65.19-23.

53. Σινάκος, *Ἀνθρωπος καί Περιβάλλον*, 127.

54. Χατζηβασιλείου, *Ἱστορία*, 226-228. Κόλλιας, «Οἰκισμοί», 302. Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά Κάστρα*, I.

55. Morricone, «Scavi», 57.

56. Ἀγαθίας Β', 61.19-21. Βλ. καί τήν παλαιότερη ἔκδοσι τῆς Βόννης, Ἀγαθίας Bonn, 11.15, ΙΣΤ', 98-100. Ambraseys, *Earthquakes*, 199 καί 207. Ἐπειδὴ ὁ Ἀγαθίας ἀναφέρεται στόν σεισμό τῆς Κῶ μετὰ τήν περιγραφή τῶν γεγονότων τοῦ σειсмоῦ τῆς 9ης Ἰουλίου τοῦ

Ὁ φοβερός αὐτός σεισμός ἔγινε αἰσθητός καί ἐπέφερε πολλές καταστροφές στή Μικρά Ἀσία, τή Μεσοποταμία, τήν Ἀραβία, τήν Παλαιστίνη, τήν Ἀντιόχεια, τή Φοινίκη, τή Συρία καί τήν Αἴγυπτο⁵⁷. Ὁ Ἀγαθίας βρισκόταν στήν Ἀλεξάνδρεια ὅταν σημειώθηκε ὁ σεισμός καί στή συνέχεια ἐπιστρέφοντας στήν Κωνσταντινούπολη, σταμάτησε μέ τό καράβι γιά λίγο στήν Κῶ, ὅπου ὡς αὐτόπτης μάρτυρας παρέχει μία συνταρακτική περιγραφή τῆς καταστροφῆς πού ἐπῆλθε στό νησί⁵⁸. Τά κτήρια κατέρρευσαν, τό παλιρροϊκό κύμα σάρωσε ἀκόμη καί τίς ἀπομακρυσμένες ἀπό τή θάλασσα περιοχές, οἱ κάτοικοι σχεδόν ὅλοι πέθαναν καταπλακωμένοι στά συντρίμια, ἐνῶ τό πόσιμο νερό ἔγινε ἀλμυρό. Ἡ

551 στήν Ἀλεξάνδρεια, ὁ Grumel (Chronologie, 478) πιστεύει ὅτι ὁ σεισμός τῆς Κῶ ἔγινε τό 552. Μᾶλλον ὅμως πρόκειται γιά τόν ἴδιο σεισμό μέ αὐτόν τῆς Ἀλεξάνδρειας, ὅπως προκύπτει ἀπό τή σειρά μέ τήν ὁποία ὁ Ἀγαθίας ἐξιστορεῖ τά γεγονότα (Σινάκος, Ἀνθρωπος καί Περιβάλλον, 136-138). Γιά τόν σεισμό τοῦ 551 βλ. ἐπίσης Γεώργιος Κεδρηνός 674.16-17. Ἰωάννης Μαλάλας 487.1-6. Θεοφάνης 229.6-8. Γιά τόν σεισμό τοῦ Μαΐου ἢ Ἰουνίου τοῦ 552, πού ἐπληξε τήν Πελοπόννησο βλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρά, «Σεισμοῦ γεγόνασιν παρανάλωμα», 438.

57. Στήν παλαιότερη βιβλιογραφία ὡς ἔτος τοῦ σεισμοῦ τῆς Κῶ ἀναφέρεται τό 554. Ὡστόσο, σεισμός ἀναγόμενος στό 554 σημειώνεται στήν περιοχή τῆς Νίκαιας καί τῆς Νικομήδειας, βλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρά, «Σεισμοί», 207.

58. Τό κείμενο τοῦ Ἀγαθία ἔχει ὡς ἑξῆς: «Κατ' ἐκεῖνο γάρ τοῦ καιροῦ καί ἡ Κῶς ἡ νῆσος, ἡ πρός τῷ τέρματι τοῦ Αἰγαίου κειμένη, ἐσείσθη καί ἐλάχιστόν τι μέρος αὐτῆς ἐσέσωστο, ἡ δέ ἄλλη ἅπασα ἐπεπτώκει, ποικίλα τε αὐτῇ καί ἀνήκουστα προσεγένετο πάθη. ἡ τε γάρ θάλασσα ἐπὶ πλείστον ἀρθεῖσα, κατέκλυσε τὰ παράκτια τῶν οἰκημάτων καί διέφθειρεν αὐτοῖς χρήμασι καί ἀνθρώποις, τό τε μέγεθος τοῦ βρασμοῦ, ἐξάισιον οἷον γεγεννημένον τά ἔνθα οὐκ ἔνῃν ἀναρριχᾶσθαι τό ρόθιον, ἅπαντα ἔρριψε καί κατέβαλεν. ἀπολώλασι δέ χύδην σχεδόν τι ἅπαντες οἱ ἄστοι, εἴτε ἐν ἱεροῖς ἐτύγχανον πεφευγότες εἴτε καί οἱκοι διαιτώμενοι εἴτε καί ἄλλοσέ ποι ξυνειλημμένοι, ἐμοί γοῦν ἐκ τῆς Ἀλεξάνδρου ὑπὸ τόν αὐτόν χρόνον κατὰ τό Βυζάντιον ἀνακομιζομένη καί ἐν τῇδε τῇ νήσῳ, οὕτω παρασχόν, (ἐν παράπλῳ γάρ κείται), κατάραντι, οἰκτρόν τι πέφηνεν θέαμα καί ὅποιον οὐκ ἂν ἀποχρώντως ὑπογράψῃ ὁ λόγος. ἅπαν μὲν γάρ τό ἄστυ σχεδόν που χῶμά γε ἦν ἐπὶ μέγα ἡρμένον καί λίθοι κείμενοι σποράδην, κιόνων τε τρύφη καί ξύλων κατεαγόντων καί κόνις πολλή ὑπερθεν φερόμενη καί ἐπηλυγάζουσα τόν ἄερα, ὡς μὴδέ αὐτά που τά τῶν λεωφόρων χωρία ραδίως διαγινώσκεσθαι, πλήν ὅσον ὑπονοῆσαι. ὀλίγα δέ ἄττα δωμάτια εἰστήκεσαν ἀπαθῇ, καί ταῦτα οὐχ ὅσα τιτάνῳ τυχόν καί λίθῳ καί ταύτῃ δὴ τῇ στερεμνωτέρα καί μᾶλλον μονίμῳ κατὰ τό εἰκός ὕλῃ ἐξείργαστο, μόνα δέ τά ἐκ πλίνθου ἀπέφθου καί πηλοῦ ἀγροικότερον πεποιημένα. ἄνδρες δέ σποράδην ὀλίγοι ἀνεφαίνοντο σκυθρωποί τε ἄγαν καί κατηφεῖς καί ὥσπερ τελεώτατα τῷ σφετέρῳ βίῳ ἀπειρηκότες. πρός γάρ τοῖς ἄλλοις δεινοῖς καί ἅπαν τό ἐπιχώριον ὕδωρ τήν τοῦ ἀκραιφνοῦς καί ποτίμου φύσιν ἀθρόον ἀφρημένον εἰς τό ἀλμυρόν ἡρέμα καί ἄποτον μετεβέβλητο. καί ἦν ἅπαντα τά τῇδε φευκτά καί ἀνατετραμμένα, ὡς μὴδὲν ἕτερον ὑπολελειφθαι τῇ πόλει πρός εὐκοσμίαν ἢ μόνον τό κλεινόν τῶν Ἀσκληπιάδων ὄνομα καί τήν ἐφ' Ἱπποκράτει μεγαλαυχίαν. οἰκτεῖρην μὲν οὖν τά τοιάδε οὐ πόρρω τοῦ ἀνθρωπείου τρόπου εἶναι δοκεῖ, θαυμάζειν δέ ἀτέχνως καί καταπεπλήχθαι ἀνδρῶν ἂν εἴη οὐ μάλα τά παλαιά ἐπισταμένων, οὐδέ ὅτι ἐσαεί τοῦτο δὴ τό τῆς ὕλης χωρίον ποικίλα παθήματα ὑποδέχεσθαι ἐφύκε. πολλάκις γάρ ἤδη καί πρότερον πόλεις γε ὅλαι σεισμῷ διεφθάρησαν, ὡς τούς ἀρχαίους οἰκήτορας ἀποβαλοῦσαι ὑφ' ἐτέροις αἰθῆς οἰκισταῖς ἀνορθωθῆναι».

δραματική αυτή περιγραφή σέ συνδυασμό μέ ἓνα ἰσχυρό στρῶμα καταστροφῆς⁵⁹ πού ἐντοπίζεται στίς περισσότερες ἀπό τίς ἀνασκαφές τῶν κτηρίων τῆς πόλης καί τῶν οἰκισμῶν τοῦ νησιοῦ, ὁδήγησε παλαιότερα τοὺς ἐρευνητές στήν ἄποψη ὅτι ἡ ἄνθηση πού σημειώνεται στό νησί κατά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο, διακόπτεται ἀπότομα καί μετά ἀπό τόν σεισμό ἡ πόλη καί οἱ παράλιοι οἰκισμοί ἐγκαταλείπονται⁶⁰. Ἡ συστηματικότερη ἔρευνα τῶν τελευταίων ἐτῶν, ἡ στρωματογραφική ἀνάλυση καί ἡ χρονολόγηση τῶν εὐρημάτων ἦρθε νά ἀναθεωρήσει αὐτή τήν ἄποψη. Ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα ἔχει πλέον ἀποδείξει ὅτι ἡ ζωή στούς παράλιους οἰκισμούς τοῦ νησιοῦ καί ἡ χρήση τῶν βασιλικῶν καί τῶν συνδεομένων μέ αὐτές κτηρίων συνεχίζεται τουλάχιστον μέχρι τίς ἀραβικές ἐπιδρομές⁶¹ ἢ ἴσως μέχρι καί τόν 9ο αἰ.⁶². Ἡ πόλη, κατά τήν ἄποψη τοῦ Κόλλια, πρέπει νά συρρικνώθηκε μετά ἀπό τόν φοβερό σεισμό ἡ τίς ἀραβικές ἐπιδρομές τοῦ 7ου αἰ., στόν χώρο πού βρίσκεται τό μεσαιωνικό κάστρο τῆς Νεραντζιάς, μία θέση πού ἦταν φύσει ὀχυρή, ἀφοῦ τότε ἀλλά καί τουλάχιστον μέχρι τόν 15ο αἰ., ὁ χώρος αὐτός ἦταν ἓνα μικρό νησί, πού χωριζόταν ἀπό τή στεριά στή νότια πλευρά του μέ ἓναν ἐλώδη πορθμό⁶³. Ὡστόσο, ἡ ὑπόθεση αὐτή δέν ἔχει, μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον, ἐπιβεβαιωθεῖ ἀνασκαφικά.

Οἱ πρώτες μαρτυρούμενες βαρβαρικές ἐπιδρομές στήν Κῶ εἶναι γνωστές ἀπό ἀπλές ἀναφορές στίς γραπτές πηγές. Συγκεκριμένα, ἔχει ὑποστηριχθεῖ⁶⁴ ὅτι στό νησί ἐπέδραμαν οἱ Βάνδαλοι μεταξύ 457-467, οἱ Ἰσαυροί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τό 469/470 καί οἱ Ὀνογοῦροι Βούλγαροι (πιθανόν μαζί μέ τοὺς Ἀβαροσλάβους) γύρω στό 527.

Κατά τήν ἄποψη τοῦ Κόλλια, οἱ ἐπιδρομές αὐτές εἶναι ἀτεκμηρίωτες, ἀφοῦ δέν ἐπιβεβαιώνονται ἀπό συγκεκριμένες ἱστορικές πηγές. Ὁ ἴδιος ἐρευνητής ὑποστηρίζει ὅτι οἱ βαρβαρικές φυλές πού κατά καιρούς

59. Τό στῶμα καταστροφῆς δέν ἐπιβεβαιώνεται στίς βασιλικές τοῦ νησιοῦ, καθώς γιά τίς περισσότερες δέν ὑπάρχουν ἀνασκαφικά δεδομένα. Ἡ μόνη βασιλική πού ἀνασκάφηκε μέ σύγχρονες στρωματογραφικές μεθόδους, εἶναι αὐτή τοῦ πρεσβυτέρου Φωτεινοῦ στήν Καρδάμαινα, ἡ ὁποία μέ βάση τά συμπεράσματα τῆς ἔρευνας φαίνεται ὅτι δέν ἐπηρέάζεται ἀπό τόν σεισμό αὐτό, βλ. Μπούσκαρη, *Συμβολή*, 24.

60. Morricone, «Scavi», 57.

61. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά, Καλοπίση-Βέρτη, Παναγιωτίδη, «Ἀνασκαφή στήν Καρδάμαινα», 164-184. Μπούσκαρη, *Συμβολή*, 24. Baldini κ.ἄ., «Terme Occidentali», 267.

62. Κατά τήν ἀνασκαφή τοῦ οἰκοπέδου Πέρου στήν Κέφαλο βρέθηκε νόμισμα τοῦ Λέοντος Ε' τοῦ Ἀρμενίου, τοῦ ἔτους 813, βλ. ΑΔ 48 (1993) Χρονικά, 577.

63. Κόλλιας, «Οἰκισμοί», 304-305 καί ὑποσημ. 141. Ὁ ἴδιος, «Μεσαιωνική Κῶς», 227-228.

64. Ζαρράφτης, *Κώϊα*, 73. Χατζηβασιλείου, *Ἱστορία*, 226-228. Σαββίδης, «Περσική ἐπιδρομή», 481. Σαββίδης, «Προβλήματα», 382.

ἐπέδραμαν κατά τοῦ Βυζαντίου, δέν εἰσέβαλαν ὅπωςδήποτε καί στήν Κῶ, ἀπό τή στιγμή μάλιστα πού ἡ Κῶς ὡς νησί ἦταν φυσικά προστατευμένη καί οἱ ἐπιδρομεῖς θά ἔπρεπε νά διαθέτουν ὀργανωμένο στόλο⁶⁵. Ἡ ἄποψη αὐτή φαίνεται ὅτι ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τά μέχρι στιγμῆς ἀνασκαφικά δεδομένα, στά ὁποῖα δέν διαπιστώνονται ἄλλες ἐκτεταμένες καταστροφές, πέραν τῶν δύο σεισμῶν πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω. Δέν ἀποκλείεται ὥστόσο, ἐάν τελικά σημειώθηκαν βαρβαρικές ἐπιδρομές, νά ἦταν μικρῆς ἔκτασης καί οἱ ἐπιπτώσεις τους νά μὴν εἶναι ἀνιχνεύσιμες στά ἀνασκαφικά στρώματα.

Προβληματικές εἶναι δύο ἀκόμη πιθανολογούμενες ἐπιδρομές, ἐκείνη τῶν Βησιγότθων τοῦ Ἀλάριχου τό 500 καί τῶν Σασσανιδῶν Περσῶν μεταξύ τοῦ 615/618 καί 621/625⁶⁶. Σέ αὐτή τῶν Βησιγότθων, μᾶλλον πρόκειται γιά τόν Ἀλάριχο Α΄ (395-410) καί τότε ἡ χρονολογία θά πρέπει νά γίνει 400, ἐφόσον ὁ Ἀλάριχος Β΄ (487-507) γύρω στό 500 βρισκόταν στήν ἰβηρική χερσόνησο, ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθεῖ οἱ Βησιγότθοι μετά τήν περιπλάνησή τους στήν Εὐρώπη. Ἡ πιθανολογούμενη ἐπιδρομή τῶν Σασσανιδῶν Περσῶν κατά τῆς Ρόδου (καί τῆς Κῶ), κι ἂν ἀκόμη συνέβη, θά πρέπει νά ἐπρόκειτο γιά περιορισμένης ἔκτασης ἐπεισόδιο, ὅπως πιστεύει ὁ Σαββίδης⁶⁷, ἐφόσον οἱ Σασσανίδες τοῦ Χοσρόη Β΄ τήν περίοδο 615/618 ἦταν κυρίως ἀπασχολημένοι μέ τίς πρόσφατες κτήσεις τους στή Μέση Ἀνατολή καί τήν περίοδο 621/625 εἶχαν ἀποτραβηχτεῖ στά ἐνδότερα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, προκειμένου νά ὑπερασπισθοῦν τίς κτήσεις τους στή Μεσοποταμία καί τήν Περσία ἀπό τήν ἀντεπίθεση τοῦ Ἡρακλείου Α΄. Τήν ἴδια ἄποψη ἔχει καί ὁ Κόλλιας⁶⁸, ὁ ὁποῖος, ἀναφερόμενος στίς βαρβαρικές ἐπιδρομές κατά τῆς Ρόδου, θεωρεῖ ὅτι εἴτε κάποιες ἀπό αὐτές δέν πραγματοποιήθηκαν εἴτε ἦταν μικρῆς ἔντασης καί διάρκειας καί δέν προκάλεσαν τόσες καταστροφές, ὥστε ὁ φόβος τῆς ἐπανάληψής τους νά ἀναγκάσει τοὺς Ροδίους νά ὀχυρώσουν τήν πόλη τους. Ὁ ἴδιος μελετητής πιστεύει ὅτι ἡ ἱστορία τῆς Κῶ καί τῶν ὑπολοίπων νησιῶν τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ἦταν παρόμοια μέ ἐκείνη τῆς Ρόδου⁶⁹.

Στό β΄ μισό τοῦ 7ου αἰ., στή διάρκεια τῆς ναυτικῆς ἐπέκτασης τοῦ Α΄ Ἀραβικοῦ Χαλιφάτου, σημειώνεται ἐπιδρομή στό νησί. Σύμφωνα μέ τόν Μιχαήλ Σύρο, Ἰακωβίτη πατριάρχη Ἀντιοχείας (1166-1199),

65. Κόλλιας, «Οἰκισμοί», 302-303. Ὁ ἴδιος, «Μεσαιωνική Κῶς», 227-228.

66. Σαββίδης, ὅ.π.

67. Σαββίδης, ὅ.π.

68. Κόλλιας, «Οἰκισμοί», 304.

69. Κόλλιας, ὅ.π.

ὁ στρατηγὸς τοῦ διοικητῆ τῆς Δαμασκοῦ Μωαβία, Ἀμποῦλ Ἀουάρ, ἐπιτέθηκε τὸ 654/655 (ἐπὶ βασιλείας Κώνσταντα Β΄) κατὰ τοῦ φρουρίου τῆς Κῶ, τὸ ὁποῖο κατέλαβε μετὰ ἀπὸ προδοσία τοῦ ἐπισκόπου της καὶ λεηλάτησε πρὶν συνεχίσει τὴν ἐπιδρομὴ του κατὰ τῆς Κρήτης. Ἡ πληροφορία αὕτη, ἂν καὶ θεμελιακὴ γιὰ τὴν Κῶ, εἶναι προβληματικὴ⁷⁰, διότι δίδεται σέ ἐποχὴ ἀρκετὰ μεταγενέστερη ἀπὸ τὸ γεγονὸς καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τοὺς χρονογράφους Μιχαήλ Σύρο⁷¹ (12ος αἰ.) καὶ Aboul Faral Bar⁷² (13ος αἰ.). Οἱ συνέπειες τῆς λαίλαπας τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν ἀνιχνεύονται στὰ ἀνασκαφικὰ στρώματα τῶν παράλιων οἰκισμῶν, ἐφόσον μετὰ ἀπὸ αὐτές οἱ οἰκισμοὶ συρρικνώνονται καὶ οἱ κάτοικοι ἀναζητοῦν νέες ἀσφαλέστερες θέσεις, κυρίως σέ ὄρεινά, φυσικὰ ὀχυρωμένα σημεῖα.

Ἡ ἐπιδημία τῆς βουβωνικῆς πανώλης πού διαδόθηκε μέσῳ Ἰνδίας καὶ Αἰγύπτου τὴν ἀνοιξή τοῦ 542, γρήγορα ἐπεκτάθηκε σέ ὅλη τὴν αὐτοκρατορία μέ τρομερές συνέπειες, δημογραφικές, οικονομικές καὶ κοινωνικές. Συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ τὴ διάδοση τοῦ λοιμοῦ στό νησί δέν ὑπάρχουν. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ λοιμὸς διαδόθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο μέσῳ τῆς ναυσιπλοΐας καὶ δεδομένου ὅτι ἡ Κῶς ἀποτελοῦσε σταθμὸ τοῦ ναυτικοῦ δρόμου πού ἔκωνε τὴν Ἀλεξάνδρεια μέ τὴν Κωνσταντινούπολη, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ πανώλη ἐπηρέασε καὶ τὸ νησί. Οἱ ἐπιπτώσεις μίας τέτοιας ἐπιδημίας δέν ἀνιχνεύονται στὰ εὐρήματα ἀπὸ τίς ἀνασκαφές στοὺς παλαιοχριστιανικοὺς οἰκισμοὺς-λιμάνια τοῦ νησιοῦ ἀλλὰ πιθανότατα συγχέονται μέ τίς ἀνακατατάξεις πού προκάλεσε ὁ πολὺ ἰσχυρὸς σεισμὸς τοῦ 551⁷³.

Ἐπιπλέον, ἡ συνήθης ἐπίχριση μέ ἀσβέστη στοὺς τάφους τῶν νεκρῶν ἀπὸ τὴν ἐπιδημία δέν ἔχει μέχρι σήμερα διαπιστωθεῖ, διότι ἐλάχιστα τμήματα παλαιοχριστιανικῶν νεκροταφείων ἔχουν ἀνασκαφεῖ στό νησί⁷⁴.

70. Σαββίδης, ὁ.π. Κόλλιας, ὁ.π., 303. Ὁ ἴδιος, «Μεσαιωνικὴ Κῶς», 227. Κοντογιάννης, «Μεσαιωνικὰ Κάστρα», 1.

71. Μιχαήλ Σύρος, Βιβλ. XI, Κεφ. X, 442-443: «Τὸ ἔτος 965 τῶν Ἑλλήνων (654/655) ὁ Aboul-Awar, μέ τὸν στρατό του, κατῆλθε διὰ θαλάσσης καὶ ἔφτασε στό νησί τῆς Κῶ, τὸ ὁποῖο καὶ κατέλαβε μέ προδοσία τοῦ ἐπισκόπου πού βρισκόταν ἐκεῖ. Κατέστρεψε καὶ λεηλάτησε ὅλα τὰ πλοῦτή του, κατέσφαξε τὸν πληθυσμὸ καὶ ἔσυρε ὅσους σώθηκαν στὴν αἰχμαλωσία. Τέλος, κατέστρεψε τὴν ἀκρόπολὶ του (citadelle)».

72. Abul Faral Bar, I, 111. Ὁ χρονογράφος χρησιμοποιεῖ τὴ χρονογραφία τοῦ Μιχαήλ Σύρου ὡς κύρια πηγή.

73. Ἀγαθίας Bonn, 61.19-21.

74. Ἡ θέση τῶν νεκροπόλεων τῆς παλαιοχριστιανικῆς πόλης παραμένει ἀδιευκρίνιστη. Ἀντίθετα στὴν ὑπαίθρο τοῦ νησιοῦ ἔχουν ἐντοπισθεῖ λίγες σποραδικές ταφές: Ὑπέργειο ταφικὸ κτίσμα στό οἰκόπεδο Κανάρη, στό Μαστιχάρι, ΑΔ 45 (1990) Χρονικά, 518. Τάφοι

1.2. Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΩ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο ή πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ ἐξακολούθησε νά βρίσκεται στή θέση τῆς ἀρχαίας καί τῆς σημερινῆς πόλης τῆς Κῶ, ἐνῶ οἱ παλαιοχριστιανικοὶ οἰκισμοί⁷⁵ ἀναπτύχθηκαν στούς ὑπὲρ κόλπους τῆς Κεφάλου καί τῆς Καρδάμαινας, καθὼς καί στή βόρεια παραλία τοῦ νησιοῦ στό Μαστιχάρι⁷⁶ (πίν. 79). Τά μέρη ὅπου ἐντοπίστηκαν ἢ ἀνασκάφθηκαν παλαιοχριστιανικοὶ ναοὶ ἢ οἰκισμοί, δείχνουν στό μεγαλύτερο μέρος τῶν περιπτώσεων, μία συνεχῆ παρουσία στίς ἀρχαίες θέσεις πού ἀποτελοῦσαν τά κέντρα τῶν ἐλληνιστικῶν δήμων τῆς Κῶ.

Δύο εἶναι οἱ σημαντικοὶ σταθμοὶ πού θεωρεῖται ὅτι ἐπηρεάζουν τήν οἰκοδομική ἱστορία τοῦ νησιοῦ κατὰ τήν παλαιοχριστιανική περίοδο: ὁ σεισμός τοῦ 467/468⁷⁷ καί αὐτός τοῦ 551⁷⁸.

Σύμφωνα μέ τόν Morricone⁷⁹, πού ἀνέσκαψε τήν πόλη τῆς Κῶ ἀπό τό 1935 ἕως τό 1943, ὁ σεισμός τοῦ 467/468 κατέστρεψε τά ρωμαϊκά κτήρια τοῦ λιμανιοῦ, πού ὀρθώνονταν ἔξω καί βόρεια τοῦ ἐλληνιστικοῦ τείχους καί μετὰ τήν ἰσοπέδωσή τους, στό βορειότερο ἄκρο τοῦ χώρου τοῦ Λιμένος οἰκοδομήθηκε ἡ μεγάλη τρίκλιτη βασιλική⁸⁰. Γενικά, θεω-

γύρω καί μέσα στήν παλαιοχριστιανική βασιλική τοῦ πρεσβυτέρου Φωτεινοῦ στήν Καρδάμαινα, Μπρούσκαρη, «Βασιλική Καρδάμαινας», 38. Ἡ ἴδια, «Σφραγίδα Ἄρτου», 276-277, ὑπόσημ. 37. Μεγάλο ταφικό κτίσμα στήν Καρδάμαινα, Καλοπίση-Παναγιωτίδη, «Ταφικό συγκρότημα», 243-254. Τρεῖς λαξευτοὶ τάφοι στό Στρατόπεδο 80 ΕΑΝΕΘ στήν Ἀντιμάχεια, ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1160-1161. Τάφοι στό ὄρυγμα ΟΤΕ στό Μαστιχάρι, ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1161.

75. Γιά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο στήν Κῶ βλ. Morricone, «Scavi», 54-331. Balducci, *Basiliche*. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 230-233. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 317-321. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά - Καλοπίση-Βέρτη - Παναγιωτίδη, «Ἀνασκαφή στήν Καρδάμαινα», 141-184. Οἱ ἴδιες, «Excavations», 312-342. Καλοπίση - Παναγιωτίδη, «Ταφικό συγκρότημα», 243-254. Μπρούσκαρη, «Βασιλική Καρδάμαινας», 38-39. Μπρούσκαρη, *Συμβολή*. Μηλίτση, «Ἀμβωνες», 341-350. Ἡ ἴδια, «Οἰκισμός Κεφάλου», 277-290. Ἡ ἴδια, «Ἀμβωνες 2», ὑπό ἐκτύπωση. Ντιντιούμη, «Τό νησί τῆς Κῶ», 29-99. Baldini κ.ἄ., «Terme Occidentali», 253-269. Baldini - Livadiotti, *Basilica di S. Gabriele*. Didioumi, «Νεότερα εὐρήματα», 87-115.

76. Μηλίτση, «Οἰκισμός Κεφάλου», 284, σημ. 61. Λείψανα τοίχων ἀπό οἰκιστικά σύνολα ἔχουν ἐντοπισθεῖ καί στήν περιοχή Τιγκάκι, κατὰ μήκος τῆς βόρειας παραλίας τοῦ νησιοῦ, χωρίς ὅμως νά ἔχουν πραγματοποιηθεῖ μέχρι στιγμῆς ἀνασκαφικές ἐρευνες.

77. Βλ. παραπάνω, κεφ. I.1.

78. Βλ. παραπάνω, κεφ. I.1.

79. Morricone, «Scavi», 57.

80. Στό ἴδιο, 65-66. Γιά τό συγκρότημα τῶν ἱερῶν τοῦ Λιμένος καί τήν παλαιοχριστιανική

ρείται από τούς έρευνητές ότι αυτός ο σεισμός συντελεί στην αλλαγή της φυσιογνωμίας και της δομής τών αρχιτεκτονημάτων. Στη θέση τών έρειπωμένων κτισμάτων οικοδομούνται νέα και στη θέση τών αρχαίων ιερών ή σε κοντινή απόσταση από αυτά ιδρύονται οι πρώτες παλαιοχριστιανικές βασιλικές, πού έκφράζουν τη νέα θρησκεία. Έρώτημα παραμένει αν ο σεισμός του 335, πού αναφέρθηκε παραπάνω⁸¹, μπορεί να αναγνωσθεί σε κάποιες έπισκευές ή μετατροπές κτηρίων κατά την περίοδο αυτή και αν έδωσε τό έναυσμα για την ίδρυση κάποιων βασιλικών, εφόσον εκείνη την εποχή υπάρχουν ένδείξεις ότι ήδη έχει οργανωθεί έπισκοπή στό νησί⁸². Ωστόσο, από αυτή την περίοδο (4ος αι.) δέν έχουν σωθεί μνημειακά αρχαιολογικά κατάλοιπα πού να έπιβεβαιώνουν τόν έκχριστιανισμό του νησιού⁸³.

Ο σεισμός του 551, πού σύμφωνα μέ τις περιγραφές του Άγαθία μετέτρεψε την πόλη και γενικότερα τό νησί σε έναν άπέραντο έρειπιώνα, δημιούργησε στό παρελθόν σύγχυση στους έρευνητές. Ο Morricone⁸⁴ ισχυρίστηκε ότι μετά από αυτή τη φοβερή καταστροφή ή ζωή στην πόλη δέν συνεχίζεται, τουλάχιστον στίς θέσεις πού άνέσκαψε ή Ίταλική Αρχαιολογική Αποστολή μετά τόν σεισμό του 1933⁸⁵. Τά νεώτερα ανασκαφικά δεδομένα έρχονται να αναθεωρήσουν αυτή την άποψη, αφού τά εύρήματα (κεραμική, νομίσματα κ.λ.π.) από τις ανασκαφές της πόλης και της υπαίθρου χρονολογούνται τουλάχιστον μέχρι την άραβική έπιδρομή του β' μισού του 7ου αι. Έπιπροσθέτως στην άνεσκαμμένη μέ σύγχρονες στρωματογραφικές μεθόδους βασιλική του πρεσβυτέρου Φωτεινού στην Καρδάμαινα δέν άνιχνεύονται οι έπιπτώσεις του σεισμού τών μέσων του 6ου αι., εφόσον ή βασιλική, πού σύμφωνα μέ την ανασκαφέα Ή. Μπρούσκαρη ιδρύθηκε περί τα μέσα ή στό β' μισό του 5ου αι., καλυπτόταν από ένα ένιαίο στρώμα καταστροφής μέ κεραμική του β' μισού του 6ου και του β' μισού του 7ου αι.⁸⁶.

νική βασιλική βλ. και παρακάτω, κεφ. Ι.3.

81. Βλ. παραπάνω, κεφ. Ι.1.

82. Βλ. παραπάνω, κεφ. Ι.1., έπίσκοπος Μελίφρων (Σύνοδος Νίκαιας, 325).

83. Οι Ίταλοί ανασκαφείς είχαν τονίσει την άκμή του νησιού από τόν 1ο έως και τόν 3ο αι. και από τό β' μισό του 5ου έως τά μέσα του 6ου αι. Ωστόσο, σε πρόσφατη συγκεντρωτική μελέτη τών νομισμάτων από τις ανασκαφές της πόλης, διαπιστώνεται μεγάλο ποσοστό νομισμάτων του 4ου αι. Βλ. Μπρούσκαρη-Ντιντιούμη, «Νομίσματα», 304, γράφημα 1.

84. Morricone, «Scavi», 57.

85. Γενικά για τό ανασκαφικό έργο τών Ίταλών στην Κώ, βλ. *La Presenza*, 77 κ.έ.

86. Μπρούσκαρη, *Συμβολή*, 24-25.

Μετά τή λαίλαπα τῶν συστηματικῶν ἀραβικῶν ναυτικῶν ἐπιδρομῶν τοῦ β' μισοῦ τοῦ 7ου αἰ.⁸⁷, οἱ οἰκισμοί σταδιακά ἐρημώνονται ἢ συρρικνώνονται καί οἱ κάτοικοι ἀναζητοῦν νέες ἀσφαλέστερες θέσεις, κυρίως σέ ὀρεινά φυσικά ὀχυρωμένα σημεία. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις πού δέν ἔχουν ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπό τήν ἀνασκαφική ἔρευνα, ὅτι στό β' μισό τοῦ 7ου αἰ. ὑπῆρχε ἕνα μικρό φρούριο ἐκεῖ ὅπου ὀρθώνεται σήμερα τό ἱπποτικό κάστρο τῆς Νεραντζιάς, στήν πόλη τῆς Κῶ⁸⁸. Ἐπίσης, κάποια ἀνασκαφικά στοιχεῖα πού πρόσφατα ἤλθαν στό φῶς πιθανολογοῦν τή συνέχιση τῆς ζωῆς στους παράλιους οἰκισμούς τῆς ὑπαίθρου, ἴσως καί μέχρι τόν 9ο αἰ.⁸⁹.

Πόλη Κῶ

Ἡ πόλη τῆς Κῶ καί γενικότερα τό νησί κατοικήθηκε ἀδιάλειπτα ἀπό τά προϊστορικά χρόνια⁹⁰ μέχρι σήμερα. Κατά τούς ἀρχαίους χρόνους⁹¹ ἡ Κῶς ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπό τά ἑξι μέλη τῆς Δωρικῆς Ἑξαπόλεως, πού εἶχε θρησκευτικό κέντρο τό ναό τοῦ Ἀπόλλωνα στό ἀκρωτήριο Τριόπιο τῆς ἀπέναντι μικρασιατικῆς ἀκτῆς. Στά κλασικά χρόνια καί σύμφωνα μέ τά τελευταῖα ἀνασκαφικά δεδομένα, ἐκτός ἀπό τήν πόλη πού ὀνομαζόταν Ἀστυπάλεια καί τοποθετεῖται στήν περιοχή τῆς Κεφάλου (Κῶς-Ἀστυπάλεια), φαίνεται ὅτι καί ἡ πόλη τῆς Κῶ (Κῶς-Μεροπῖς) ἐξακολούθησε νά κατοικεῖται. Τό 366 π.Χ. μετά τόν «συνοικισμό» τῶν γύρω μικρῶν Κωμῶν, ἰδρύθηκε ἡ νέα πρωτεύουσα, πού βρισκόταν στή θέση τῆς σημερινῆς πόλης τῆς Κῶ, πού γνώρισε μεγάλη ἀκμή κατά τούς ἐλληνιστικούς καί τούς ρωμαϊκούς χρόνους.

87. Μιχαήλ Σύρος, Βιβλ. XI, Κεφ. X, 442.

88. Κόλλιας, «Οἰκισμοί», 303.

89. Βλ. ὑποσημείωση 62.

90. Ἰχνη κατοίκησης ἀπό τά ὕστερα νεολιθικά χρόνια ἔχουν βρεθεῖ στό Σπήλαιο τῆς Ἀσπρης Πέτρας, στή ΝΑ ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ, σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τήν Κέφαλο, βλ. Levi, «Aspri Petra», 235-312. Στόν λόφο τῶν Σεραγιῶν στήν πόλη τῆς Κῶ, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ζωῆς ἀπό τήν πρώιμη ἐποχή τοῦ χαλκοῦ, ἐνῶ ἡ θέση αὐτή ἐμφανίζει ἰδιαίτερη ἀκμή κατά τή μέση καί ὕστερη ἐποχή τοῦ χαλκοῦ μέ οἰκιστικά σύνολα καί ὀχυρωματικό περίβολο. Ἡ κατοίκηση ἐδῶ συνεχίζεται ἀδιάλειπτα ὡς καί τούς ἀρχαίους καί μετέπειτα χρόνους. Κατοίκηση κατά τή μέση ἐποχή τοῦ χαλκοῦ ἐντοπίζεται καί σέ ἄλλες θέσεις (Ἀμανιοῦ, Πυλὶ), ὅπως καί στή μυκηναϊκή ἐποχή (Σεράγια, Πυλὶ, Ἀντιμάχεια, Καρδάμαινα, Ἀσπρη Πέτρα, Ἐλαιώνας, Λαγκάδα). Εὐρήματα ἀπό τή γεωμετρικὴ περίοδο ἔχουν βρεθεῖ στά Σεράγια, στήν Κέφαλο, τήν Ἀντιμάχεια καί τήν Καρδάμαινα.

91. Στόν χώρο τῆς σημερινῆς πρωτεύουσας ὁ R. Herzog ἀνέσκαψε ἀρχαῖο ἱερό τῆς Δήμητρας. Ἕνα συγκρότημα ἀρχαῖων λατρευτικῶν κτηρίων ἔχει ἔρθει πρόσφατα στό φῶς στήν περιοχή «Ἡρακλῆς» στό Ψαλίδι, στά νότια τῆς πόλης. Οἰκόπεδο Μπακάλογου, ΑΔ 51 (1996) Χρονικά, 689-670. ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1115. ΑΔ 53 (1998) Χρονικά, 959-960.

Πλήθος εἶναι τὰ μνημεῖα πού ἔφερε στό φῶς ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη, μέ σημαντικότερο τό Ἀσκληπιεῖο καί πολλούς ἀρχαιολογικούς χώρους μέσα στήν πόλη (Σεράγια, Ἀρχαία Ἀγορά, Ἀρχαιολογικός χώρος Λιμένος ὅπου τό τεῖχος τοῦ Λιμένος καί τῆς πόλης, ἱερά καί *insulae*, Βωμός Διονύσου, Θέατρο, Δυτικές Θέρμες, Ρωμαϊκό Ὡδεῖο, Ρωμαϊκή Οἰκία κ.λ.π.)⁹². Οἱ ἀνασκαφές τοῦ R. Herzog στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ., τῆς Ἰταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἀποστολῆς μέχρι τήν ἐνσωμάτωση τῆς Δωδεκανήσου καί στή συνέχεια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καί τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἀπό τό 1950 περίπου μέχρι σήμερα, ἔχουν συντελέσει στήν καλύτερη κατανόηση τοῦ συνόλου τῆς ἀρχαίας ἀλλά καί τῆς παλαιοχριστιανικῆς πόλης.

Στό β' μισό τοῦ 5ου αἰ., μετά τόν σεισμό τοῦ 467/468, ἡ εἰκόνα τῆς πόλης ἀλλάζει. Ἡ παλαιοχριστιανική πόλη⁹³ φαίνεται ὅτι ἀναπτύχθηκε μέσα στά ὅρια τῆς ρωμαϊκῆς, χρησιμοποιοῦντας ὅσες ἀπό τίς ὑποδομές ταίριαζαν στόν χαρακτήρα τῆς νέας θρησκείας καί καταργώντας τμήματα καί κτήρια τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου⁹⁴. Οἱ δρόμοι ἀκολουθοῦν ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον τό ἵπποδάμειο ρυμοτομικό σύστημα τῆς ἀρχαίας πόλης, μέ κατά τόπους παραβιάσεις, περιορισμούς στό πλάτος ἢ καί καταργήσεις. Κάποια ἀπό τὰ ιδιωτικά κτήρια παραμένουν λαμπρά, ὥστόσο τὰ ἀρχαῖα ἱερά ἀρχίζουν σταδιακά νά ἐγκαταλείπονται, ἐνῶ πολλά δημόσια κτήρια χάνουν τήν ἀρχική τους χρήση. Σέ πολλές περιπτώσεις, οἰκίες προχειρότερης κατασκευῆς μέ μικρά δωμάτια καταργοῦν τίς προγενέστερες χρήσεις τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων.

Ἀπό τίς σωστικές ἀνασκαφικές ἐρευνες πού ἔχουν πραγματοποιηθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια, στό κέντρο τῆς πόλης ἔχουν ἔρθει στό φῶς παλαιοχριστιανικά ἀστικά κτήρια (λίγα δημόσια κτήρια, πολλά ιδιωτικά, ἐργαστήρια)⁹⁵, τμήματα δρόμων κ.λ.π.

Στόν λόφο τῶν Σεραγιῶν ἔχει ἀνασκαφεῖ ἡ λεγόμενη «παλαιοχριστιανική Οἰκία Ἀκροπόλεως», ὅπου ἀποκαλύφθηκε τμήμα οἰκίας μέ

92. Γενικά γιά τὰ σημαντικότερα μνημεῖα τῆς πόλης βλ. Paton-Hicks, *Inscriptions*. Morricone, «Scavi». Sherwin-White, *Ancient Cos*. Σταμπολίδης, *Βωμός Διονύσου*. Segre, *Iscrizioni. La Presenza*.

93. Didioumi, «Νεότερα εὐρήματα», 87-115.

94. Π.χ. οἱ Βασιλικές Α' καί Β' τῶν Δυτικῶν Θερμῶν κτίστηκαν ἐπάνω σέ ρωμαϊκές Θέρμες.

95. Οἰκόπεδο Δεληγιάννη-Μπαλάνη, ΑΔ 42 (1987) Χρονικά, 629-630. Γιά τὰ ψηφιδωτά καί τή σύνθεση μέ τήν Τύχη τῆς Κῶ, πού χρονολογεῖται στό α' μισό τοῦ 5ου αἰ., βλ. Brouscari, «Mosaïques», 55-56. Οἰκόπεδο Κασσιώτη, ΑΔ 42 (1987) Χρονικά, 641. Ἀνασκαφή Νοσοκομείου, ΑΔ 42 (1987) Χρονικά, 631 καί ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1110. Οἰκόπεδο Γιαλούση, ΑΔ 53 (1998) Χρονικά, 958.

ώραία ψηφιδωτά δάπεδα⁹⁶ καί λίγο βορειότερα τμήματα οίκων με δάπεδα από πήλινες πλάκες καί τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, πού χρονολογείται πιθανότατα στον 7ο αϊ.⁹⁷

Στήν ίδια περιοχή έχει ανασκαφεί ένα μεγάλο δημόσιο κτήριο⁹⁸, απροσδιόριστης χρήσης, πού κτίστηκε στή ρωμαϊκή περίοδο καί συνέχισε νά χρησιμοποιείται κατά τήν παλαιοχριστιανική εποχή.

Στόν ανατολικό καί στό νότιο τομέα τής πόλης έχουν ερευνηθεί, επίσης, πολλά τμήματα αστικών κτηρίων⁹⁹ με ψηφιδωτά δάπεδα¹⁰⁰ καί εργαστηριακούς χώρους¹⁰¹.

Στόν δυτικό τομέα τής πόλης έχουν αποκαλυφθεί τμηματικά λείψανα κτηρίων¹⁰² καί ένα σημαντικό αστικό κτήριο, από τό όποιο ερευνήθηκαν δύο χώροι πού καλύπτονταν από ψηφιδωτά δάπεδα με

96. Βλ. Morricone, «Scavi», 316. Πελεκανίδης-Άτζακᾶ, *Σύνταγμα*, 76-77. Τά ψηφιδωτά αποδίδονται στό λεγόμενο Ἑργαστήριο τής Κῶ, βλ. Brouscari, «Mosaïques», 53.

97. Οικόπεδο Θαλασσινοῦ, ΑΔ 39 (1984) Χρονικά, 329-330. Βρέθηκε μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με διακόσμηση μαύρων καί κόκκινων ισοσκελῶν τριγῶνων, ἐφαπτόμενων κατά κορυφή καί πλευρά. Ἡ ταινία τής δυτικῆς πλευρᾶς ἔφερε παράσταση σταυρῶν σέ λευκό φόντο. Στήν ὑπόσημ. 41 τοῦ ΑΔ ἀναφέρεται ὅτι ὁ καθηγητής Πάλλας σέ ἐπίσκεψή του στήν ἀνασκαφή πρότεινε μία χρονολόγηση τοῦ ψηφιδωτοῦ στόν 7ο αἶ. Στήν ἴδια περιοχή, στό οἰκόπεδο Δρόσου, ἀποκαλύφθηκαν κτηριακά λείψανα πού χρονολογῶνται ἀπό τήν ὑστεροελληνιστική μέχρι καί τήν παλαιοχριστιανική περίοδο, ὅπου βρέθηκαν καί τρεῖς ἀκέραιες οἰνοχόες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία φέρει διακόσμηση σταυροῦ, βλ. ΑΔ 51 (1996) Χρονικά, 685.

98. Οικόπεδο Γιουσέμογλου, ΑΔ 46 (1991) Χρονικά, 486-487 καί ΑΔ 47 (1992) Χρονικά, 649-650.

99. Ἰταλική Καζέρμα, ΑΔ 39 (1984) Χρονικά, 332-333. Οικόπεδο Πανορμίτη, ΑΔ 45 (1990) Χρονικά, 518. ΑΔ 46 (1991) Χρονικά, 506-507. ΑΔ 47 (1992) Χρονικά, 681. ΑΔ 48 (1993) Χρονικά, 575. ΑΔ 49 (1994) Χρονικά, 828. ΑΔ 50 (1995) Χρονικά, 826. Γιά τά ψηφιδωτά βλ. Brouscari, «Mosaïques», 54-55. Οικόπεδο Πλατανίστα, ΑΔ 43 (1988) Χρονικά, 639-643. Γιά τά ψηφιδωτά βλ. Brouscari, «Mosaïques», 51-53. Οικόπεδο Τσόχα, ΑΔ 45 (1990) Χρονικά, 497-499. ΑΔ 46 (1991) Χρονικά, 488-489 καί 506-507. Γιά τό ψηφιδωτό τῶν μέσων τοῦ 3ου αἶ. μ.Χ. πού ἀπεικονίζει τήν «Ἀρπαγή τής Εὐρώπης» βλ. Brouscari, «Mosaïques», 53-54. Οικόπεδο Παντελίδη, ΑΔ 47 (1992) Χρονικά, 654. ΑΔ 53 (1998) Χρονικά, 957-958. Οικόπεδο Καματεροῦ, ΑΔ 47 (1992) Χρονικά, 652-653. Οικόπεδο Χατζηγιακουμή-Γεροσταθόπουλου, ΑΔ 53 (1998) Χρονικά, 958.

100. Οικόπεδο Περίδη, ΑΔ 45 (1990), Χρονικά, 516. Στό ἴδιο οἰκόπεδο εἶχε ἀποκαλυφθεῖ παλαιότερα καί ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση προσωποποίησης τής Κωνσταντινούπολης (Morricone, «Scavi», 320). Ἀρκετά ψηφιδωτά δάπεδα ἀπό ἀστικά κτήρια τής πόλης ἀποκολλήθηκαν καί μεταφέρθηκαν κατά τήν Ἰταλοκρατία στή Ρόδο, πολλά ἀπό τά ὁποῖα ἐκτίθενται στό Παλάτι τοῦ Μεγάλου Μαγίστρου. Γιά τά ψηφιδωτά αὐτά βλ. Πελεκανίδης-Άτζακᾶ, *Σύνταγμα*, I, 77-83, πίν. 47-50.

101. Οικόπεδο Ψύρρη, ΑΔ 52 (1997), Χρονικά, 1164. ΑΔ 53 (1998), 958 καί 1005.

102. Οικόπεδο Θαλασσινοῦ, ΑΔ 52 (1997), Χρονικά, 1110-1111. Οικόπεδο Καρδούλια, ΑΔ 51 (1996), Χρονικά, 686.

διάκοσμο από γεωμετρικά θέματα σέ συνδυασμό μέ ἀπεικόνιση ψαριῶν καί πουλιῶν πού πλασιῶνουν κἀνθαρο¹⁰³.

Στό κτῆμα Παρθενιάδῃ, νότια τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ βαπτιστηρίου τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου (Ἑπτὰ Βήματα), ἀνασκάφθηκε τμῆμα παλαιοχριστιανικοῦ συγκροτήματος μέ λείψανα κτηρίων καί ψηφιδωτά δάπεδα, πού περιελάμβανε μεταξύ ἄλλων καί μεγάλων διαστάσεων βασιλική¹⁰⁴. Τμήματα κτηρίων μέ ψηφιδωτά δάπεδα, πού ἴσως σχετίζονται μέ τή βασιλική, ἤρθαν πρόσφατα στό φῶς¹⁰⁵, μερικά μέτρα δυτικά τοῦ βαπτιστηρίου.

Παλαιοχριστιανικοί Οἰκισμοί Ὑπαίθρου

Μετά τήν ἵδρυση τῆς πόλης τό 366 π.Χ., τό υπόλοιπο νησί χωρίστηκε σέ ἑξί δήμους, σέ μερικούς ἀπό τοὺς ὁποίους ἔχουν ἀνασκαφεῖ σημαντικά μνημεῖα, ὅπως ὁ ναός τοῦ Ἀπόλλωνα στήν Ἀλάσαρνα (σήμερα Καρδάμαινα), δύο ναοί καί ἓνα θέατρο στήν περιοχή Παλάτια στό δῆμο τῶν Ἰσθμιωτῶν (σήμερα Κέφαλος)¹⁰⁶. Οἱ παλαιοχριστιανικοί οἰκισμοί (πίν. 79) ἀναπτύχθηκαν, ἄλλοτε στίς ἴδιες θέσεις μέ τοὺς ἀρχαίους δήμους (Καρδάμαινα) καί ἄλλοτε σέ κοντινή ἀπόσταση ἀπό αὐτούς, στήν εὐρύτερη παράλια περιοχή τους (Κέφαλος, Μαστιχάρι, Τιγκάκι). Ὡστόσο, σποραδικές ἐνδείξεις παλαιοχριστιανικῆς κατοίκησης ἐντοπίζονται καί στήν ἐνδοχώρα τοῦ νησιοῦ (Ἀντιμάχεια, Ζηπάρι κ.ἄ.).

Οἱ πρῶτες συστηματικές ἔρευνες τῶν παλαιοχριστιανικῶν οἰκισμῶν τῆς ὑπαίθρου ξεκίνησαν τή δεκαετία τοῦ 1980 στό πλαίσιο σωστικῶν ἀνασκαφῶν τῆς πρώην 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἐρευνήθηκε σέ μεγάλο τμῆμα του ὁ οἰκισμός τῆς Κεφάλου καί σέ μικρότερο αὐτοί τῆς Καρδάμαινας¹⁰⁷ καί τοῦ Μαστιχαρίου.

Κύριο χαρακτηριστικό τῶν παράλιων οἰκισμῶν¹⁰⁸, καί εἰδικότερα τοῦ

103. Οἰκόπεδο Κουζούκα-Ζώη, ΑΔ 51 (1996), Χρονικά, 688-689.

104. ΑΔ 33 (1978), Χρονικά, 410-411. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 318.

105. Οἰκόπεδο Νικόλη, ΑΔ 61 (2006), Χρονικά, 1338.

106. Οἱ ἀρχαῖοι δήμοι τοῦ νησιοῦ ἦταν οἱ ἑξῆς: τῶν Πυξιωτῶν, τῶν Ἀλεντίων, τῶν Ἰππιωτῶν, τῶν Ἀλασαρνιτῶν, τῶν Ἀντιμαχιδῶν καί τῶν Ἰσθμιωτῶν.

107. Στήν Καρδάμαινα, ἐκτός ἀπό τίς σωστικές ἀνασκαφές τῆς πρώην 4ης ΕΒΑ, διενεργεῖται ἤδη ἀπό τό 1985 συστηματική ἀνασκαφική ἔρευνα στήν περιοχή ὅπου ἐντοπίστηκε ὁ ναός τοῦ Ἀπόλλωνα καί τμῆμα τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ ἀπό τόν Τομέα Ἱστορίας καί Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὑπό τήν ἐπίβλεψη τῶν καθηγητῶν κ.κ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ, Καλοπίση-Βέρτη καί Παναγιωτίδῃ. Βλ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ, Καλοπίση-Βέρτη, Παναγιωτίδῃ, «Ἀνασκαφή στήν Καρδάμαινα», 164-184.

108. Μηλίτση, «Οἰκισμός Κεφάλου», 283-285.

οίκισμοῦ τῆς Κεφάλου, γιὰ τόν ὁποῖο ὑπάρχουν καί τὰ περισσότερα στοιχεῖα, εἶναι ἡ ἀνάπτυξη κατά μήκος τῆς παραλιακῆς ζώνης, γύρω ἀπό ἕναν πολεοδομικό ἰστό πού διακρίνεται γιὰ τήν κανονικότητα τῆς χάραξης τῶν δρόμων.

Τά κτήρια ἔχουν συνήθως ὀρθογώνια κάτοψη καί χωρίζονται μέ λιθόκτιστους τοίχους σέ μικρότερα δωμάτια. Εἶναι ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον διώροφα, σῶζονται σέ ὕψος μέχρι καί 1,60μ. καί οἱ τοῖχοι τους εἶναι κτισμένοι ἀπό ἀδρά λαξευμένους ντόπιους λίθους (ἀσβεστόλιθο, ἀμυγδαλόπετρα, πωρόλιθο κ.λ.π.), πού τοποθετοῦνται μέ ἐπιμέλεια καί συνδέονται μέ ἀσβεστοκονίαμα.

Πολλές φορές τό κονίαμα τῆς ἐπιφάνειας τῶν τοίχων διακομοῦνταν μέ γραπτές ταινίες σέ κόκκινο καί λευκό χρῶμα. Τά δάπεδα ἦταν συνήθως κατασκευασμένα ἀπό σκληρό πατημένο χῶμα, δέν λείπουν ὅμως καί οἱ περιπτώσεις πού καλύπτονται μέ ἀκανόνιστες σχιστόπλακες, κεραμίδες σέ δεύτερη χρήση, μικρές πήλινες πλάκες πού ἔφεραν ὑποτυπώδη διάκοσμο ἢ καί πιό σπάνια μέ ψηφιδωτά. Οἱ στέγες ἦταν κεραμοσκεπεῖς ἀπό μεγάλες στρωτῆρες κεραμίδες πού συνδέονταν μέ μικρότερες κοῖλες καί ἀνευρίσκονται σέ μεγάλες ποσότητες στά στρώματα καταστροφῆς τῶν κτηρίων. Σέ μερικές περιπτώσεις στόν λειτουργικό ὥρο τῶν οἰκίων περιλαμβανόταν αὐλή μέ φρεάτια συλλογῆς τῶν βρόχινων ὑδάτων καί ἐπιμέρους δωμάτια μέ πιθανή ἐργαστηριακή χρήση. Οἱ δρόμοι τοῦ οἰκισμοῦ ἦταν στρωμένοι μέ κατμά, λίθινες πλάκες ἢ καί μέ ὑλικά σέ δεύτερη χρήση (π.χ. μυλόπετρες), ἐνῶ τμηματικά ἀποκαλύφθηκαν καί συστήματα ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων (λίθινοι ἀγωγοί τετράγωνης διατομῆς μέ κάλυψη ἀπό λίθινες ἢ πήλινες πλάκες). Μετά τόν σεισμό τοῦ 551 ἡ κανονικότητα στή χάραξη τοῦ πολεοδομικοῦ ἵστοῦ σέ ἀρκετές περιπτώσεις καταργεῖται.

Τά εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν στούς οἰκισμούς εἶναι κυρίως κεραμική (ἀμφορεῖς, πιθάρια, μαγειρικά σκεύη, λυχνάρια κ.ἄ.), μετάλλινα καί ὀστέινα ἀντικείμενα (κοσμήματα, πόρπες, περόνες, ἄγκιστρα, πιόνια), μαρμάρινες λεκάνες, λίθινα καί χάλκινα ἐργαλεῖα¹⁰⁹, χάλκινα καί ἀργυρά νομίσματα¹¹⁰.

Ἐκτός ἀπό τὰ ἰδιωτικά κτήρια ἔχουν ἐρευνηθεῖ καί ἐργαστήρια κεραμικῆς (κεραμικός κλίβανος Καρδάμαινας¹¹¹, κεραμικό ἐργαστήρι

109. Militsi, «Small finds», 265-273.

110. Μπρούσκαρη-Ντιντιούμη, «Νομίσματα», 299 κ.έ.

111. Οἰκόπεδο Ρούσσου, ΑΔ 50 (1995) Χρονικά, 829-830. Ἀνασκάφθηκε κεραμικός κλίβανος πού φαίνεται ὅτι παρήγαγε ἀμφορεῖς τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ τύπου 2, ὁ ὁποῖος γνώρισε μεγάλη διάδοση στίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ., γιὰ τή μεταφορά κρασιοῦ καί λαδιοῦ. Ὁ

Μαστιχαρίου¹¹²) πού καταδεικνύουν τήν ύψηλή τεχνογνωσία αλλά και τίς ἐμπορικές ἐπαφές τῶν οἰκισμῶν μέ ἄλλα κέντρα τῆς Μεσογείου μέχρι καί τό β' μισό τοῦ 7ου αἰ., γεγονός πού ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τήν εἰσηγμένη κεραμική πού ἀνευρίσκεται στίς ἀνασκαφές¹¹³.

Μεσαριά-Τιγκάκι. Στήν περιοχή τῆς Μεσαριάς, πού στήν ἀρχαιότητα ἀνήκε στόν δῆμο τῆς Κῶ, ἔχει βρεθεῖ μαρμάρινη κλίμακα ἄμβωνα καί ἴχνη παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου¹¹⁴. Στή βόρεια παραλία τοῦ νησιοῦ, στήν περιοχή τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Τιγκάκι, ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐπιφανειακά λείψανα τοίχων κτηρίων κατά μήκος τῆς ἀκτῆς ἀλλά καί μέσα στή θάλασσα.

Ζηπάρι-ὄρος Δίκαιος. Ἡ περιοχή στήν ἀρχαιότητα ἀνήκε στόν δῆμο τῶν Φυσιωτῶν. Ἄν καί δέν ὑπάρχουν μέχρι στιγμῆς ἀνασκαφικά στοιχεῖα γιά τήν ἀνάπτυξη οἰκισμοῦ στήν περιοχή πού ἐκτείνεται στίς βόρειες ὑπώρειες τοῦ ὄρους Δίκαιος, παρόλα αὐτά ἔχουν ἀνασκαφεῖ δύο σημαντικές βασιλικές, τοῦ Ἁγίου Παύλου στό Ζηπάρι καί αὐτή στή θέση «Καπαμάς».

Πυλί. Ἡ περιοχή τοῦ Πυλίου κατά τήν ἀρχαιότητα ἀνήκε στόν δῆμο τῶν Ἀλεντιῶν ἢ Φυσιωτῶν¹¹⁵. Δέν ἔχουν ἐπισημανθεῖ στοιχεῖα πού νά ἐπιβεβαιώνουν τήν ὑπαρξη ὀργανωμένου παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ. Ὡστόσο, μέσα στό χωριό, στό ταφικό μνημεῖο Χαρμύλειο καί κάτω ἀπό τό μεταβυζαντινό ναῦδριο τοῦ Τιμίου Σταυροῦ πιθανολογεῖται ἡ θέση παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς¹¹⁶ καί στή θέση «Ἅγιος Γεώργιος», σέ σω-

τύπος δέν εἶναι διαδεδομένος στό νησί. Στό ναυάγιο πλοίου τοῦ 7ου αἰ. πού ἐντοπίστηκε κοντά στή νησίδα τοῦ Yassi Ada, στά ΒΑ τῆς Κῶ, ἀνασύρθηκε μεγάλη ποσότητα ἀμφορέων τοῦ τύπου αὐτοῦ, πού εἶναι πιθανό νά παρασκευάστηκαν στό κεραμικό ἐργαστήριό τῆς Καρδάμαινας. Γιά τά ἐργαστήρια κεραμικῆς τῆς Κῶ, βλ. Διαμαντῆ, *Ἀμφορεῖς*. Ἐπίσης Πουπάκη, *Κωακοί λίθοι*, 223-224.

112. Οἰκόπεδο Ἀκτῆς Ἀντιμάχειας ΑΕ, στή θέση Κώσταινα Μαστιχαρίου, ΑΔ 56-59 (2001-2004), Χρονικά, 393. Ντιντιούμη, «Τό νησί τῆς Κῶ», 46-47. Στήν ἀνασκαφή ἀποκαλύφθηκε μία μεγάλη ἐργαστηριακή ἐγκατάσταση μέ χρήση ἀπό τήν ὕστερη ἑλληνιστική καί τή ρωμαϊκή μέχρι καί τήν παλαιοχριστιανική περίοδο, γιά τήν παραγωγή ἀμφορέων καί ἄλλων χρηστικῶν ἀγγείων καθὼς καί κεραμικῶν πλίνθων.

113. Πλήθος εὐρημάτων προέρχεται ἀπό τίς ἀπέναντι μικρασιατικές πόλεις (πινάκια ἀπό τήν Φώκαια, λυχνάρια μικρασιατικοῦ τύπου κ.λ.π.), βλ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά -Καλοπίση-Βέρτη - Παναγιωτίδη, «Ἀνασκαφή στήν Καρδάμαινα», 177-179.

114. Morricone, «Scavi», 327. Ὁρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Κῶ», 73-74, εἰκ. 3. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 232. Μηλίτση, «Ἀμβωνες», 342-344, εἰκ. 1-5.

115. Sherwin-White, *Ancient Cos*, 59.

116. Ἴχνη ἀψίδας διατηροῦνται βόρεια τοῦ ναυδρίου καί ἐπάνω ἀπό τό Χαρμύλειο. Ἐπίσης, ἀναφέρεται ἡ ὑπαρξη παλαιοχριστιανικῶν τάφων, βλ. Schazmann, «Charmyleion», 111. Στόν δυτικό τοῖχο τοῦ ναυδρίου ἄλλωστε εἶναι ἐντοιχισμένο παλαιοχριστιανικό θωράκιο τέμπλου, πού ἐξετάζεται παρακάτω, στό οἰκείο κεφάλαιο (ἀρ. κατ. 222) καί πιθανότατα προέρχεται ἀπό αὐτή τῇ βασιλική. Γιά τό ναῦδριο, πού χρονολογεῖται στόν 16ο αἰ., βλ. Βο-

στική ανασκαφική έρευνα, αποκαλύφθηκαν λείψανα άλλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹¹⁷, τής οποίας ή σημερινή θέση είναι άγνωστη. Στήν περιοχή τοῦ Λινοπότη έχουν βρεθεῖ παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά¹¹⁸ καί στή θέση Ἅγιος Θεόδωρος, κοντά στό Λινοπότη, λείψανα ἀψίδας καί τοίχων βασιλικής¹¹⁹.

Στό Παλαιό Πυλί, στό ναό τῆς Παναγίας τῶν Καστριανῶν¹²⁰, έχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀρκετά μαρμάρινα παλαιοχριστιανικά μέλη καί μέχρι πρόσφατα ἐθεωρεῖτο ὅτι ὁ ναός εἶχε κτιστεῖ στή θέση τρίκλιτης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς¹²¹. Ὡστόσο, οἱ ἐρευνητές πού πραγματοποιήθηκαν τά τελευταῖα χρόνια, στό πλαίσιο ἀναστηλωτικῶν ἐπεμβάσεων, ἀπέδειξαν ὅτι ὁ ναός κτίστηκε ἐξαρχῆς στή μέση βυζαντινὴ περίοδο.

Ἀντιμάχεια. Ἡ Ἀντιμάχεια¹²², ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀνήκε στον δῆμο τῶν Ἀντιμαχιδῶν¹²³, ἔχει ἐρευνηθεῖ σποραδικά. Λίγο ἔξω ἀπό τό χωριό, στήν περιοχή τοῦ ἀεροδρομίου, ἐντοπίστηκε θέση γεωμετρικοῦ καί ἀρχαῖοῦ νεκροταφείου. Στό βόρειο ἄκρο τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ ὁ Ὁρλάνδος ἀνέσκαψε τμῆμα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων¹²⁴. Μέσα στό χωριό, ὁ ναός τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (Προσκύνημα) ἴσως ἔχει κτισθεῖ στή θέση βασιλικῆς, μιᾶς καί στήν ἀνωδομή του ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ παλαιοχριστιανικά ἀρχιτεκτονικά γλυπτά¹²⁵, μεταξύ τῶν ὁποίων ἕνας κίονας μέ σπάνιο ἀνάγλυφο φυτικό διάκοσμο (ἀρ. κατ. 108) καί ἕνα ἰωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα (ἀρ. κατ. 48). Σέ ἀνασκαφὴ πού πραγματοποιήθηκε ἔξωτερικά τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ ναοῦ, ἐρευνηθήκαν κτηριακά λείψανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου σέ δύο τουλάχιστον οἰκοδομικές φάσεις καί τέσσερις ἀκτέριστες ταφές¹²⁶. Νότια τοῦ χωριοῦ

λανάκης, «Χριστιανικά μνημεῖα νήσου Κῶ», 98. Ἐπίσης, βλ. Brouscari, «Successive religious cults», 282-284.

117. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 319.

118. Morricone, «Scavi», 328 καί 330. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 232.

119. Morricone, ὁ.π. Λαζαρίδης, ὁ.π., 233.

120. Καρπάθιος, «Τεραὶ Μοναί», 3-29. Θεοχάρη, «Μονὴ Ὁσίου Χριστοδούλου», 162-167. Μηλίτση, «Μεσοβυζαντινὰ γλυπτά Παναγίας Καστριανῶν», 119-128. Ἀνδρουδης-Ντιντιούμη, «Παναγία Καστριανῶν», 47-54 (ὅπου καί ἀναλυτικὰ ὅλη ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία γιὰ τό μνημεῖο).

121. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 319.

122. Γενικά γιὰ τὴν περιοχή, βλ. Μαστορόπουλος, Ἀντιμάχεια, 9 κ.έ.

123. Κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἡ περιοχή τῆς Ἀντιμάχειας φέρεται χωρισμένη σέ τρεῖς περιφέρειες-δήμους: τῶν Ἀντιμαχιδῶν, τῶν Αἰγυλίων καί τῶν Ἀρχιδῶν.

124. Ὁρλάνδος, «Βασιλικά Κῶ», 99-103.

125. Δέν εἶναι ἀπίθανο κάποια ἀπὸ αὐτὰ τά γλυπτά νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων.

126. ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1160. Παλαιότερα, στίς ἐκσκαφές γιὰ τὴν ἀνέγερση ἐκκλη-

καί δυτικά τοῦ ἀμαξιτοῦ δρόμου πού ἐνώνει τήν Ἀντιμάχεια μέ τήν Καρδάμαινα, στή θέση «Παλιάρραχη», ἀνασκάφθηκε μονόχωρο ναῦδριο μέ προεξέχουσα ἡμικυκλική ἀψίδα καί κοιμητήριο τῆς ἱπποτικῆς περιόδου¹²⁷.

Μαστιχάρι. Τό Μαστιχάρι βρίσκεται στήν περιοχή τοῦ ἑλληνιστικοῦ δήμου τῶν Ἰππιωτῶν¹²⁸, στή βόρεια παραλία τοῦ νησιοῦ. Σέ δοκιμαστικές ἔρευνες στό σημερινό χωριό δέν βρέθηκαν ἴχνη κατοίκησης ἀπό τήν ἀρχαιότητα. Ἀντίθετα στήν παράκτια περιοχή ἀνατολικά καί δυτικά τοῦ χωριοῦ, οἱ ἔρευνες ἔχουν φέρεי στό φῶς σημαντικά μνημεῖα. Περισσότερα στοιχεῖα διατίθενται γιά τήν περιοχή δυτικά τοῦ Μαστιχαρίου, στή θέση «Γλυκόριζα», ὅπου τό 1947 ὁ Ὀρλάνδος ἀνέσκαψε τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου ἢ Περιγιαλίτη¹²⁹. Ἀνασκαφικές ἔρευνες τῆς πρώην 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, στήν περιοχή πού ἐκτείνεται δυτικά τῆς βασιλικῆς, ἔχουν ἀποκαλύψει ἐκτεταμένα τμήματα παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ¹³⁰, ὑπέργειο ταφικό κτίσμα¹³¹ καί ἀπορρίμματα κεραμικοῦ κλιβάνου¹³². Ὁ οἰκισμός αὐτός ἰδρύεται καί ἀναπτύσσεται κατά τόν 6ο καί 7ο αἰ., χωρίς νά διαπιστώνονται προγενέστερες ἢ μεταγενέστερες φάσεις. Ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ, στό μικρό ναῦδριο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Λιτῆ¹³³, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ παλαιοχριστιανικά ἀρχιτεκτονικά γλυπτά (δίδυμο θωράκιο ἀρ. κατ. 215, πλάκα ἐπένδυσης τοιχοποιΐας ἀρ. κατ. 229), ἐνῶ γύρω ἀπό τό ναό εἶναι ὁρατοί τοῖχοι ἀρχαίου κτίσματος. Ἀνασκαφική ἔρευνα στήν περιοχή νότια τοῦ ναυδρίου ἔφερε στό φῶς τμήμα ἀψίδας παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ μέ ταφές στό ἐσωτερικό του¹³⁴. Στήν ἴδια πε-

σιαστικοῦ οἰκοδομήματος στό προαύλιο νότια τοῦ ναοῦ, εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τμήματα τοίχων, ἀλλά δέν ἐγινε ἀνασκαφική ἔρευνα.

127. Οἰκόπεδο Γερασκή, ΑΔ 50 (1995) Χρονικά, 828-829. Στήν ἴδια θέση, λίγο νοτιότερα, ἐρευνήθηκαν ἔξι ὑστερογεωμετρικές πρωτογενεῖς καύσεις, ΑΔ 50 (1995) Χρονικά, 807. Στήν εὐρύτερη περιοχή, 2-3 χλμ. δυτικά τοῦ οἰκοπέδου Γερασκή, ἐντοπίστηκαν τρεῖς ἀκτέριστοι λαξευτοί τάφοι, ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1160-1161.

128. Ὁ Μαστορόπουλος (Ἀντιμάχεια, 74) ἀναφέρει ὅτι ἡ βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Περιγιαλίτη καί ὁ παλαιοχριστιανικός οἰκισμός εἶναι κτισμένα στή θέση, ὅπου παλαιότερα ὑπῆρχε ἀρχαῖος οἰκισμός τοῦ δήμου τῶν Αἰγυλίων (δηλαδή τμήματος τοῦ δήμου τῶν Ἀντιμαχιδῶν).

129. Ὀρλάνδος, «Βασιλικά Κῶ», 4-98.

130. Οἰκόπεδο Πουρσανίδη, ΑΔ 42 (1987) Χρονικά, 687-689. ΑΔ 48 (1993) Χρονικά, 578. Οἰκόπεδο Κουλιᾶ, ΑΔ 43 (1988) Χρονικά, 663.

131. Οἰκόπεδο Κανάρη, ΑΔ 45 (1990) Χρονικά, 518.

132. Οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Πουλτουχίδη. Τά ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς δέν ἔχουν συμπεριληφθεῖ στόν ἀντίστοιχο τόμο (59) τῶν Χρονικῶν τοῦ ΑΔ.

133. Modona, *Isola di Coe*, 24.

134. Ὁρυγμα ΟΤΕ, ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1161. Ἡ μία ταφή πού ἐρευνήθηκε, ἦταν

ριοχή ανασκάπτεται τά τελευταία χρόνια ένας ακόμη οικισμός, όπου έντοπίζονται ένδειξεις κατοίκησης από τά ελληνιστικά χρόνια και αποκαλύπτεται μία μεγάλη έργαστηριακή εγκατάσταση για τήν παραγωγή αμφορέων και άλλων χρηστικών αγγείων καθώς και κεραμικών πλίνθων¹³⁵.

Άλασάρνα (Καρδάμαινα). Ἡ ἀρχαία Άλασάρνα¹³⁶, πόλις τοῦ δήμου τῶν Άλασαρνιτῶν, βρισκόταν στή θέση τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ τῆς Καρδάμαινας. Ἡ θέση τῆς ἀρχαίας Ἀκρόπολης¹³⁷ ταυτίζεται ἀπό τοὺς περισσότερους ἐρευνητές μέ τόν λόφο «Θόλος» (πίν. 85), στό νοτιοδυτικό ἄκρο τοῦ χωριοῦ, στοὺς πρόποδες τοῦ ὁποίου ἀνασκάφθηκε ἀπό τόν Laurenzi θέατρο, πιθανόν τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου¹³⁸. Στήν ἴδια περιοχή ἀνασκάπτεται τά τελευταία χρόνια ἀπό ἐρευνητική ὁμάδα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα¹³⁹, τοῦ ὁποίου ἡ λατρεία στήν Ἀλασάρνα ἀνάγεται σέ πολύ πρώιμους χρόνους.

Κατά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο ἡ κατοίκηση στήν περιοχή συνεχίζεται. Στούς πρόποδες τοῦ λόφου «Θόλος» ὁ Herzog ἀνέσκαψε τή βασιλική τῆς Ἀγίας Θεότητος¹⁴⁰. Στή δυτική πλευρά τῆς παραλίας ἔχει ἐντοπισθεῖ ἡ βασιλική τῆς Ἀράγκης, ἐνῶ στήν ἀνατολική ἡ βασιλική τῆς Ἀγίας Βαρβάρας. Στό κέντρο τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ ἀνασκάφθηκε τό 1992 ἡ βασιλική τοῦ Πρεσβυτέρου Φωτεινοῦ¹⁴¹. Ὁ οικισμός τῆς Ἀλασάρνας, κτισμένος ἐπάνω στά ἐρείπια ἐλληνιστικῶν καί ρωμαϊκῶν κτισμάτων, ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπό τά σημαντικά παλαιοχριστιανικά κέντρα τοῦ νησιοῦ. Φαίνεται ὅτι κατά μήκος τῆς ἀκτογραμμῆς τοῦ κόλπου τῆς Καρδάμαινας ἀναπτύχθηκαν περισσότεροι τοῦ ἑνός παλαιοχριστιανικοὶ οικισμοί. Το ἕνα κέντρο ἐντοπίζεται δυτικά τοῦ χωριοῦ, στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου «Θόλος», στήν περιοχή γύρω ἀπό

κτηρισμένη μέ ἐφυαλωμένο ἀγγεῖο τοῦ 7ου αἰ.

135. Οἰκόπεδο Ἀκτῆς Ἀντιμάχειας ΑΕ, ΑΔ 56-59 (2001-2004), Χρονικά, 393. Ντιντιούμη, «Τό νησί τῆς Κῶ», 46-47.

136. Sherwin-White, *Ancient Cos*, 28, 61-63, 122-123. Paton-Hicks, *Inscriptions*, 6-7 καί 233-268. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά, Καλοπίση-Βέρτη, Παναγιωτίδη, «Ἀνασκαφή στήν Καρδάμαινα», 141 κ.έ.

137. Sherwin-White, *Ancient Cos*, 61-62. Κάντζια, «Τό ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα», 141. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά, Καλοπίση-Βέρτη, Παναγιωτίδη, «Ἀνασκαφή στήν Καρδάμαινα», 146. Σέ κοντινές μέ τήν Ἀκρόπολη θέσεις ὑπάρχουν τάφοι τῆς ἐλληνιστικῆς καί ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

138. Laurenzi, «Nuovi contributi», 625, εἰκ. 14.

139. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά, Καλοπίση-Βέρτη, Παναγιωτίδη, «Ἀνασκαφή στήν Καρδάμαινα», 141-163, ὅπου καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

140. Herzog, «Bericht», 4.

141. Μπρούσκαρη, «Βασιλική Καρδάμαινας», 38-39. Ἡ ἴδια, *Συμβολή*. Ἡ ἴδια, «Σφραγίδα Ἀρτου», 267-278.

τό ιερό του Ἀπόλλωνα, όπου ανασκάπτεται τμήμα του οικισμού από τό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν¹⁴². Στήν ἴδια περιοχή σωστικές ανασκαφές τῆς πρώην 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἔχουν αποκαλύψει κι ἄλλα τμήματα του οικισμού¹⁴³, ἐνῶ κατά μήκος τῆς παραλίας ἐπιφανειακά ἀλλά καί μέσα στή θάλασσα ὑπάρχουν διάσπαρτοι ὀρατοί τοῖχοι. Ἀκόμη δυτικότερα, στήν περιοχή τῆς Ἀράγκης, σέ ἀπόσταση περίπου 2 χλμ. δυτικά του σημερινοῦ χωριοῦ, ἔχει ἐντοπισθεῖ ἓνας ὀχυρωμένος οικισμός ἐπάνω σέ ἀπόκρημνο λόφο, πού σήμερα ὀνομάζεται Ἐβριοκάστρο. Σέ ἐπιφανειακή ἔρευνα τῆς πρώην 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τό 1992, διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ἐπιφανειακή κεραμική καί τά νομίσματα χρονολογοῦνται ἀπό τόν 4ο ἢ 5ο αἰ. ἕως καί τόν 7ο αἰ.¹⁴⁴. Μέσα στό χωριό, στό δυτικό του τμήμα, ανασκάφηκε κεραμικός κλῖβανος¹⁴⁵ καί ἀποθηκευτικοί σιροί¹⁴⁶, σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τή βασιλική του Πρεσβυτέρου Φωτεινοῦ. Ἕνας ἄλλος οικισμός ἐντοπίζεται σέ ἀπόσταση λίγων χιλιομέτρων ἀνατολικά του χωριοῦ, στήν περιοχή τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀγίας Βαρβάρας¹⁴⁷, ἐνῶ καί σέ αὐτή τήν περιοχή κατά μήκος τῆς ἀκτογραμμῆς διακρίνονται ἐπιφανειακά λείψανα παλαιοχριστιανικῶν κτισμάτων.

Κεφάλος. Βρίσκεται στό νοτιοδυτικό ἄκρο του νησιοῦ, σέ κλειστό κόλπο σχετικά προφυλαγμένο ἀπό τούς βόρειους ἀνέμους, πού ἀποτελέσε ἀσφαλές σημεῖο γιά τήν ἀνάπτυξη ἑνός σημαντικοῦ παλαιοχριστιανικοῦ οικισμού. Στήν περιοχή τοποθετεῖται ἡ θέση τῆς Κώ-Ἀστυपालιάς, πού ἦταν ἡ πρωτεύουσα του νησιοῦ μέχρι τήν ἐποχή του συνοικισμού καί ἀνῆκε στόν δῆμο τῶν Ἰσθμιωτῶν. Ἡ θέση τῆς παλαιᾶς πρωτεύουσας ἐντοπίζεται στήν περιοχή «Παλάτια», γύρω ἀπό τόν λόφο πού ὑψώνεται σέ μικρή ἀπόσταση στά βορειοδυτικά του κόλπου τῆς Κεφάλου. Στήν περιοχή αὐτή βρέθηκε μνημειακός ναός του 5ου αἰ. π.Χ., πιθανότατα τῆς Δήμητρας, πού ἀνέσκαψε ὁ Herzog¹⁴⁸ κάτω

142. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά, Καλοπίση-Βέρτη, Παναγιωτίδη, «Ἀνασκαφή στήν Καρδάμαινα», 164-184.

143. Οἰκόπεδο Κουλιᾶ, ΑΔ 53 (1998) Χρονικά, 1004. Σέ παλαιότερες δοκιμαστικές ἔρευνες τῆς Ἐφορείας στήν περιοχή αὐτή, εἶχαν ἐντοπισθεῖ κι ἄλλες θέσεις μέ λείψανα του παλαιοχριστιανικοῦ οικισμού, βλ. Οἰκόπεδα Μαρκέτου, Καραγεωργίου καί Ἱερομνήμονος, ΑΔ 39 (1984) Χρονικά, 336.

144. Μπρούσκαρη, «Βασιλική Καρδάμαινας», 39. Μπρούσκαρη-Ντιντιούμη, «Νομίσματα», 312.

145. Οἰκόπεδο Ρούσσου, ΑΔ 50 (1995) Χρονικά, 829-830.

146. Οἰκόπεδο Τουλιάτου, ΑΔ 48 (1993) Χρονικά, 578.

147. Ὁρύγματα ὕδρευσης, ΑΔ 53 (1998) Χρονικά, 1004. Οἰκόπεδο Χατζηγάλλου, ΑΔ 55 (2000), Χρονικά, 1195 καί ΑΔ 61 (2006), Χρονικά, 1340.

148. Herzog, «Bericht», 2-4.

από τό ἐκκλησάκι τῆς Παναγίας Παλατιανῆς. Στό κέντρο τοῦ λόφου ἔχουν ἀνασκαφεῖ ἐντυπωσιακά κατάλοιπα δωρικοῦ ναοῦ, πιθανόν τῆς Ὁμόνοιας, καί θεάτρου τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι καί μετά τόν συνοικισμό καί τήν ἵδρυση τῆς νέας πρωτεύουσας στή σημερινή πόλη τῆς Κῶ, ὁ δῆμος τῶν Ἰσθμιωτῶν ἐξακολούθησε νά διατηρεῖ τήν αἶγλη του.

Ὁ παλαιοχριστιανικός οἰκισμός (πίν. 86) ἀπλώνεται κυρίως κατά μῆκος τῆς ἀκτογραμμῆς καί φθάνει σέ ἄρκετό βάθος ἀπό τήν παραλιακή ζώνη. Ἐκτεταμένα τμήματά του ἔχουν ἀνασκαφεῖ στό δυτικό ἄκρο τοῦ κόλπου, στήν περιοχή νότια¹⁴⁹ καί ἀνατολικά¹⁵⁰ τῆς βασιλικῆς τοῦ Καμαρίου¹⁵¹, πού φαίνεται ὅτι ἦταν καί τό σημεῖο πού θά μπορούσαν νά ἔχουν ἀναπτυχθεῖ, λόγω θέσης, κάποιες λιμενικές ἐγκαταστάσεις. Τά εὐρήματα στίς σωστικές ἀνασκαφές αὐτῆς τῆς περιοχῆς φανερόνουν τή συνέχεια τῆς κατοίκησης ἀπό τήν ἐλληνιστική περίοδο μέχρι καί τόν 7ο αἰ.¹⁵²

Μία σειρά οἰκοπέδων ἔχει ἀνασκαφεῖ στό κέντρο τοῦ κόλπου¹⁵³, ἐνῶ λίγα μέτρα ἀνατολικότερα ἔχουν ἐρευνηθεῖ ἄρκετές θέσεις¹⁵⁴, ὅπου μεταξύ τῶν ιδιωτικῶν κτηρίων ἀποκαλύφθηκαν καί δύο ἀψίδες, πού

149. Λιμενικά ἔργα Κεφάλου, ΑΔ 48 (1993) Χρονικά, 575. Οἰκόπεδο Διακογιάννη, ΑΔ 48 (1993) Χρονικά, 576. Οἰκόπεδο Μουρτζανοῦ, ΑΔ 50 (1995) Χρονικά, 827. Οἰκόπεδο Ἀφενδούλη, ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1162-1163 καί ΑΔ 54 (1999) Χρονικά, 999-1000. Οἰκόπεδο Ἀνθούλη, ΑΔ 54 (1999) Χρονικά, 999. Οἰκόπεδο Δρόσου, ΑΔ 49 (1994) Χρονικά, 821-822. Οἰκόπεδο Παπαηλία, ΑΔ 52 (1997) 1163-1164. Οἰκόπεδο Παπασταματίου, ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1164. Ἐπίσης, Μηλίτση, «Οἰκισμός Κεφάλου», 282-283.

150. Οἰκόπεδο Δραμουντανῆ, ΑΔ 49 (1994) Χρονικά, 822-823 καί ΑΔ 50 (1995) Χρονικά, 827. Οἰκόπεδο Πολίτη-Ἀρχοντούλη, ΑΔ 47 (1992) Χρονικά, 681. Οἰκόπεδο Σκευοφύλακα, ΑΔ 48 (1993) Χρονικά, 577-578. Οἰκόπεδο Μπίλλη, ΑΔ 48 (1993) Χρονικά, 577. Οἰκόπεδο Χατζηδημήτρη, ΑΔ 47 (1992) Χρονικά, 682. ΑΔ 48 (1993) Χρονικά, 576. ΑΔ 49 (1994) Χρονικά, 826-828. Ἐπίσης, Μηλίτση, «Οἰκισμός Κεφάλου», 280-281.

151. Balducci, *Basiliche*, 6-12.

152. Νομίσματα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., κεραμική ἀπό τήν ἐλληνιστική ἐποχή μέχρι καί τόν 7ο αἰ. Βλ. Οἰκόπεδο Ἀφενδούλη, ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1162-1163 καί ΑΔ 54 (1999) Χρονικά, 999-1000.

153. Οἰκόπεδο Πέρου, ΑΔ 48 (1993) Χρονικά, 576-577 καί ΑΔ 49 (1994) Χρονικά, 823-826. Οἰκόπεδο Παπασεβαστοῦ, ΑΔ 49 (1994) Χρονικά, 828. Οἰκόπεδο Ζερβοῦ, ΑΔ 48 (1993) Χρονικά, 575. Οἰκόπεδο Ἰωαννίδη, ΑΔ 50 (1995) Χρονικά, 826-827. Ἐπίσης Μηλίτση, «Οἰκισμός Κεφάλου», 279-280.

154. Οἰκόπεδο Ἀντωναρᾶ, ΑΔ 43 (1988) Χρονικά, 662-663. Οἰκόπεδο Σεβαστιανοῦ, ΑΔ 43 (1988) Χρονικά, 663. Οἰκόπεδο Κοκκαλάκη, ΑΔ 46 (1991) Χρονικά, 508. ΑΔ 47 (1992) Χρονικά, 681. ΑΔ 48 (1993) Χρονικά, 575-576. Οἰκόπεδο Παπαβασιλείου, ΑΔ 43 (1988) Χρονικά, 663. Οἰκόπεδο Γιάννου, ΑΔ 49 (1994) Χρονικά, 828. Οἰκόπεδο Χανῆ, ΑΔ 50 (1995) Χρονικά, 827. Ὅρυγμα ΟΤΕ, ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1162. Ἐπίσης, βλ. Μηλίτση, «Οἰκισμός Κεφάλου», 278-279.

ἀνήκουν σέ παλαιοχριστιανική βασιλική: μία μεγαλύτερη¹⁵⁵, ἡ ὁποία σώζεται σέ τρεῖς δόμους μέ χρήση ἄρκετοῦ μαρμάρου στήν τοιχοδομία καί μία μικρότερη¹⁵⁶, στά νοτιοδυτικά τῆς προηγούμενης, μέ ἐπιμελημένη ἀνωδομή ἀπό ἀδρά λαξευμένους λίθους καί δάπεδο στρωμένο σέ δύο φάσεις, ἀρχικά μέ ψηφίδες ἀπό ὑαλόμαζα σέ μαῦρο, κόκκινο καί γαλάζιο χρῶμα καί κατόπιν μέ ἀκανόνιστες σχιστόπλακες. Πιθανότατα ἡ μεγαλύτερη ἀψίδα, κατά τήν ἔρευνα τῆς ὁποίας βρέθηκαν μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη¹⁵⁷, ἀποτελοῦσε τήν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῆς βασιλικῆς, ἐνῶ ἡ μικρότερη πού βρέθηκε γύρω στά 20μ. νοτιοδυτικά, ἴσως ἀνῆκε σέ κάποιο πρόσκτισμα τοῦ ναοῦ. Δυστυχῶς, ἡ ἔρευνα καί στίς δύο περιπτώσεις περιορίστηκε στόν στενό χῶρο τῶν ἀψίδων καί ἔτσι δέν στάθηκε δυνατό νά ἀποκαλυφθοῦν εὐρύτερα τμήματα τοῦ μνημείου.

Ἀντίθετα, στό ἀνατολικό τμήμα τοῦ κόλπου, στήν εὐρύτερη περιοχή ὅπου ἔχει ἀνασκαφεῖ ἡ λεγόμενη Μικρή Βασιλική¹⁵⁸ καί τό ἐντυπωσιακό συγκρότημα τῆς διπλῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου¹⁵⁹, δέν ἔχουν μέχρι στιγμῆς ἐρευνηθεῖ τμήματα τοῦ οἰκισμοῦ. Λίγα μέτρα ἀνατολικότερα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἔχουν ἐντοπισθεῖ ἀκόμη δύο βασιλικές: αὐτή πού ἀναφέρει ὁ Λαζαρίδης¹⁶⁰, ἵχνη τῆς ὁποίας παρατήρησε σέ ἀπόσταση 200μ. περίπου ἀπό τόν Ἅγιο Στέφανο, στή θέση «Καμήλα» καί τά ὁποία σήμερα δέν εἶναι ὁρατά, καί ἐκείνη πού ἐντοπίστηκε τό 1995 στήν ἴδια περιοχή¹⁶¹, 400μ. περίπου ἀνατολικά τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.

Ἀπό τά παραπάνω συνάγεται ὅτι ὁ παλαιοχριστιανικός οἰκισμός τῆς Κεφαλῆς εἶχε δύο περιοχές ἀνάπτυξης, μία στή νοτιοδυτική πλευρά καί μία στό κέντρο τοῦ κόλπου, ἐνῶ στήν ἀνατολική του πλευρά ἔχουν ἐντοπισθεῖ τέσσερις βασιλικές.

155. Οἰκόπεδο Γιάννου, ΑΔ 49 (1994) Χρονικά, 828, πίν. 260γ.

156. Ὅρυγμα ΟΤΕ, ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1162. Κατά τήν ἔρευνα, λίγα μέτρα βορειοανατολικά τῆς ἀψίδας, βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφημένων κονιαμάτων καί λίθινο ἐπίθημα σέ σχῆμα ἀνεστραμμένης κολουρης πυραμίδας μέ διακόσμηση ἀπό ἐγχάρακτο σταυρό στή μία στενή του πλευρά.

157. Ἐπίθημα μέ ἀνάγλυφους σταυρούς, ἐπίθημα ἀκόσμητο, ἀμφικιονίσκος καί τμήμα βάσης.

158. Balducci, *Basiliche*, 12-15.

159. Γιά τή νότια βασιλική βλ. Laurenzi, «Nuovi contributi», 603-626 καί γιά τή βόρεια βλ. Balducci, *Basiliche*, 15-22.

160. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 233.

161. Ο ἐντοπισμός ἐγινε ἀπό τήν ἀρχαιολόγο Ἑρση Μπρούσκαρη. Βρέθηκε ἡμικυκλική ἀψίδα, κατασκευασμένη μέ λαξευμένους λίθους καί δάπεδο ἀπό τετράγωνες πῆλινες πλάκες. ΑΔ 50 (1995) Χρονικά, 828.

Ἦχει υποστηριχθεῖ ὅτι στήν περιοχή γύρω ἀπό τόν κόλπο τῆς Κεφάλου ἀναπτύχθηκαν τρεῖς ἢ καί περισσότεροι οἰκισμοί¹⁶². Ὡστόσο, θά πρέπει νά διευκρινισθεῖ ἡ ἔννοια τοῦ ὅρου «οἰκισμός» καί νά διαφοροποιηθεῖ ἀπό τήν ἀπλή συγκέντρωση οἰκιῶν σέ διαφορετικά σημεία τῆς ἴδιας γεωγραφικῆς ἐνότητας. Ἡ ἑκταση τῆς περιοχῆς τῆς πεδιάδας τοῦ κόλπου τῆς Κεφάλου καθὼς καί ἡ γεωφυσική της διαμόρφωση¹⁶³ δέν εἶναι τέτοια πού νά δικαιολογεῖ τήν ἀνάπτυξη πολλῶν ἀνεξάρτητων οἰκισμῶν. Ἡ πολεοδομική ὀργάνωση οἰκιῶν σέ διάφορα σημεία τῆς πεδιάδας, προέκυψε κυρίως ἀπό τήν ἀνάγκη ἐξυπηρέτησης τῶν ἀναγκῶν τῶν κατοίκων (ἀγροτικές καλλιέργειες, ἀλιεία, ἐμπόριο) καί δέν ἀποτελεῖ στοιχεῖο ἀστικῆς διαφοροποίησης. Οὐσιαστικά, λοιπόν, στήν Κεφαλο θά πρέπει νά γίνεται ἀναφορά γιά ἕναν οἰκισμό μέ ἀρκετά κέντρα πολεοδομικῆς ἀνάπτυξης, δηλαδή μέ διαφορετικά οἰκιστικά συγκροτήματα.

Τά εὐρήματα ἀπό τίς ἀνασκαφές τοῦ οἰκισμοῦ¹⁶⁴ ἐπιβεβαιώνουν τόν σημαντικό του ρόλο στή διεξαγωγή τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου τοῦ νησιοῦ μέ τά ἄλλα κέντρα τῆς Μεσογείου, ἀλλά καί τόν ἀναδεικνύουν σέ ἕνα σπουδαῖο θρησκευτικό κέντρο τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου στήν περιοχή τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου.

Ι.3. ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ

Στήν πόλη καί τήν ὑπαιθρο τῆς Κῶ ἔχουν ἀνασκαφεῖ 18 παλαιοχριστιανικές βασιλικές (πίν. 79): Βασιλική Α΄ καί Βασιλική Β΄ Δυτικῶν Θερμῶν, Βασιλική Λιμένος, Βασιλική Ἀγίου Ἰωάννη Προδρόμου ἢ Ἑπτὰ Βήματα, Βασιλική Σκανδαρίου, Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ, Βασιλική Ἀγίου Παύλου, Βασιλική Καπαμᾶ, Βασιλική Ἀγίου Ἰωάννη Θεολόγου ἢ Περιγαλίτη, Βασιλική Ἀγίων Ἀναργύρων, Βασιλική Ἀγίας Θεότητος, Βασιλική Ἀγίας Βαρβάρας, Βασιλική πρεσβυτέρου Φωτεινοῦ, Διπλή Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου, Βασιλική Καμαρίου, Μικρή Βασιλική Κεφάλου. Ἐπιπλέον ἔχουν ἐντοπισθεῖ ἡ τμηματικά ἀνασκαφεῖ τουλάχιστον ἄλλες ἑξι: Βασιλική οἰκοπέδου Βέρου, Βασιλική Καμήλας Α΄ καί Β΄, Βασιλική Ὀρύγματος ΟΤΕ Κεφάλου, Βασιλική Μεσαριάς, Βα-

162. Μπρούσκαρη - Ντιντιούμη, «Νομίσματα», 308, ὑποσημ. 50.

163. Πρόκειται γιά σχετικά μικρῆς ἑκτασης πεδιάδα, προφυλαγμένη ἀπό τοὺς βόρειους ἀνέμους. Στά νοτιοδυτικά ὑψώνεται τό ὄρος «Ζηνί», στά βόρεια χαμηλοί καί μεσαῖοι ὕψους λόφοι καί στά ἀνατολικά τό ἀκρωτήριο «Καμήλα».

164. Μηλίτση, «Οἰκισμός Κεφάλου», 278-285. ΑΔ 43-55 (1988-2000) Χρονικά. Militsi, «Small finds», 265-273.

σιλική Ἀράγκης. Το πλῆθος καί ἡ ποιότητα τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων καί τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῶν βασιλικῶν, μαρτυροῦν ὅτι στήν παλαιохριστιανική περίοδο ἡ πόλη καί γενικά τό νησί γνώρισε σημαντική ἀνάπτυξη.

Οἱ πρῶτες ἀνασκαφές ἐγίναν στίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰ. ἀπό τόν γερμανό ἀρχαιολόγο R. Herzog πού ἀνέσκαψε τή βασιλική τῆς Ἀγίας Θεότητος στήν Καρδάμαινα. Κατά τήν Ἰταλοκρατία ὁ L. Laurenzi τό 1928 ἀνέσκαψε τή νότια βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου στήν Κέφαλο. Οἱ L. Morricone καί H. Balducci ἔφεραν στό φῶς τίς δύο βασιλικές τῶν Δυτικῶν Θερμῶν μέσα στήν πόλη τῆς Κῶ, τή μεγάλη βασιλική τοῦ Λιμένος καί τό νάρθηκα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου, τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ στό Ψαλίδι, τοῦ Καπαμᾶ στό Ἀσφενδιοῦ, τοῦ Ἀγίου Παύλου στό Ζηπάρι, τή βόρεια βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου καί τή βασιλική στό Καμάρι Κεφάλου. Μετά τήν ἐνσωμάτωση τῆς Δωδεκανήσου στήν Ἑλλάδα, ὁ Ὁρλάνδος τό 1947 ἀνέσκαψε τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου ἡ Περιγιαλίτη στό Μαστιχάρι καί τή βασιλική τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων στήν Ἀντιμάχεια. Τό 1992 ἀνασκάφηκε ἀπό τήν Ἑ. Μπρούσκαρη ἡ βασιλική τοῦ πρεσβυτέρου Φωτεινοῦ στήν Καρδάμαινα.

Οἱ βασιλικές τῆς Κῶ¹⁶⁵ ἀκολουθοῦν τή μορφή πού ἔχουν συνήθως οἱ ξυλόστεγες βασιλικές σέ ὅλο τόν ἐλλαδικό χῶρο, εἶναι δηλαδή τρίκλιτες μέ τό μεσαῖο κλίτος νά ἀπολήγει στά ἀνατολικά σέ προεξέχουσα ἡμικυκλική ἀψίδα μέ σύνθρονο, νάρθηκα στά δυτικά, ἐνῶ μερικές ἔχουν καί αἶθριο. Ἡ μοναδική γνωστή μέχρι στιγμῆς περίπτωση βασιλικῆς μέ τρίπλευρη ἀψίδα εἶναι αὕτη τῆς Ἀγίας Θεότητος στήν Καρδάμαινα. Τό φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου συνήθως καταλαμβάνει τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους. Στό μέσο τοῦ ἄξονα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους χωροθετεῖται ὁ ἄμβωνας. Στίς περισσότερες βασιλικές, ἐκτός τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στό Μαστιχάρι καί τῆς νότιας βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Στεφάνου στήν Κέφαλο, δέν σώζονται στοιχεῖα πού νά ὑποδεικνύουν τήν ὕπαρξη ὑπερώων (κλίμακες ἀνόδου, μικρότερου μεγέθους ἀρχιτεκτονικά γλυπτά)¹⁶⁶. Στή νότια βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, ἐκτός ἀπό τά

165. Ἀναλυτική βιβλιογραφία παρατίθεται στήν ἐπιμέρους ἐξέταση τοῦ κάθε μνημείου.

166. Παρόλο πού δέν σώζονται κατάλοιπα ἀπό κλίμακες πρόσβασης στά ὑπερώα, ἡ ὕπαρξή τους θά μπορούσε νά τεκμηριωθεῖ καί σέ κάποιες ἄλλες περιπτώσεις, ὅπως λ.χ. στή βασιλική τοῦ Ἀγίου Παύλου στό Ζηπάρι, ὅπου ἡ διαμόρφωση δύο παραστάδων στόν δυτικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα ὑποδεικνύει τήν ὑποστήριξη τῆς θολοδομίας τοῦ συγκεκριμένου τμήματος μέ δύο ἐνισχυτικά σφενδόνια καί τήν ἐνδεχόμενη διαμόρφωση ὑπερώου, τουλάχιστον ἐπάνω ἀπό τό συγκεκριμένο τμήμα τοῦ ναοῦ.

λείψανα κλίμακας στό νότιο διάδρομο, βρέθηκε καί βάση μικρότερης διαμέτρου από αυτές τοῦ στυλοβάτη τῶν κιονοστοιχιῶν. Παρόλο πού ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι τά ὑπερώα γενικά φαίνεται ὅτι σπάνιζαν στίς παράκτιες πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί στά ἀντικρινά νησιά, μέ ἐξαίρεση τήν Κύπρο¹⁶⁷, τό συγκεκριμένο σύνθετο ζήτημα δέν ἔχει ἀντιμετωπισθεῖ ἀκόμα ἐξαντλητικά¹⁶⁸. Τό βαπτιστήριο καί τά προσκτίσματα τῶν βασιλικῶν ἀναπτύσσονται κατά μήκος τῆς βόρειας καί τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ, δημιουργώντας συχνά ἕνα κανονικό ἐξωτερικό κέλυφος πού περιβάλλει τό κτήριο.

Οἱ βασιλικές τοῦ νησιοῦ παρουσιάζουν ἐπιπλέον καί κάποια τυπολογικά χαρακτηριστικά πού συνηθίζονται στά Δωδεκάνησα, ὅπως τό μεγάλο πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους, πού εἶναι ὑπερδιπλάσιο τοῦ πλάτους τῶν πλαγίων κλιτῶν¹⁶⁹, τόν ὑπερυψωμένο στυλοβάτη, στόν ὁποῖο πατοῦν οἱ κίονες πού χωρίζουν τά κλίτη καί τό ἀπλό εὐθύγραμμο τέμπλο. Ἡ ἔλλειψη τριβήλου, πού παρατηρεῖται στίς βασιλικές τῆς Κῶ, εἶναι ἕνα κοινό χαρακτηριστικό στά νησιά τοῦ Αἰγαίου, στίς ἀκτές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας¹⁷⁰ καί στήν Κωνσταντινούπολη¹⁷¹, σέ περιοχές δηλαδή τῆς Praefectura Praetorio per Orientem. Ἐπίσης, ἡ ἀπουσία αἰθρίου στό μεγαλύτερο μέρος τῶν βασιλικῶν τοῦ νησιοῦ εἶναι χαρακτηριστικό τῶν βασιλικῶν τῆς Συρίας καί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί ἀπαντᾶται καί στά ὑπόλοιπα νησιά τοῦ Αἰγαίου.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τά βαπτιστήρια τῶν βασιλικῶν, τά ὁποῖα ἔχουν ἔντονη τυπολογική ὁμοιότητα μέ τά βαπτιστήρια τῶν μεγάλων ἐλληνιστικῶν κέντρων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας¹⁷². Τά βαπτιστήρια

167. Krautheimer, *Ἀρχιτεκτονική*, 140.

168. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά ὅτι στή γειτονική Κάλυμνο σώζονται τουλάχιστον τρία παραδείγματα βασιλικῶν μέ ὑπερώα (Ταξιάρχης στόν Ἑμπολα, Ἅγιος Βασίλειος Τελένδου, Παλαιοπαναγιά στό Βαθύ).

169. Ἀνάλογα παραδείγματα σέ βασιλικές τῆς Καλύμνου καί τῆς Τελένδου, βλ. Karabatsos, «Kalymnos», εἰκ. 4, 14, 18, 20, 26.

170. Ἐνδιαφέρουσες τυπολογικές συγκρίσεις μεταξύ κάποιων ἀπό τίς βασιλικές τοῦ νησιοῦ καί βασιλικῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας βλ. στόν Parrish, «Mosaic Workshop», 335-339. Παρατηροῦνται ἀρκετά κοινά στοιχεῖα (διαίρεση σέ τρία κλίτη, μεγάλο πλάτος μεσαίου κλίτους, ἡμικυκλική προεξέχουσα ἀψίδα μέ σύνθρονο, θέση στυλοβάτη τοῦ τέμπλου, ἔλλειψη τριβήλου, θέση κάποιων προσκτισμάτων) μέ μνημεῖα τῆς Μιλήτου (Μεγάλη Ἐκκλησία), τῆς Κνίδου (Βασιλική Ε') καί τῆς Λυκίας (Βασιλική Ξάνθου), πού χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 5ου - ἀρχές 6ου αἰ. Ἐξάλλου, τυπολογικές ὁμοιότητες βλ. καί στή Βασιλική τῆς Πριήνης, πού ἰδρύθηκε στό α' μισό τοῦ 5ου αἰ., ὑπέστη μία δευτέρα φάση στόν ὕστερο 5ο ἢ πρῶμο 6ο αἰ. καί μία τρίτη μέ πεσσοστοιχίες σέ ὑστερότερη περίοδο (εἶτε ὀψιμη παλαιοχριστιανική ἢ καί μεσοβυζαντινή), Westphalen, «Basilika», 279 κ.έ.

171. Krautheimer, *Ἀρχιτεκτονική*, 140 καί ὑπόσημ. 14, 577-578.

172. Ὁρλάνδος, «Les Baptistères», 200-208. Ἐπίσης, βλ. Ὁρλάνδος, «Βασιλικά Κῶ»,

τοῦ νησιοῦ ἔχει συμπεριλάβει ὁ Βολανάκης στή διατριβή του γιά τά παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου¹⁷³, ὁ Ristow στή μελέτη του γιά τά παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια¹⁷⁴ καί ὁ Ποζιόπουλος σέ ἄρθρο του γιά τό βαπτιστήριο τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου (Ἑπτὰ Βήματα)¹⁷⁵. Τά μέχρι σήμερα δέκα γνωστά παραδείγματα, περιλαμβάνουν προαύλειο ἢ ἐξώτερο οἶκο, φωτιστήριο καί σέ ὀρισμένες περιπτώσεις αὐτοτελές χρισμάριο. Τά φωτιστήρια εἶναι συνήθως περίκεντρα κτήρια μέ κάτοψη ὀρθογώνια ἢ τετράγωνη ἐξωτερικά καί κάλυψη ἀπό ἡμισφαιρικό θόλο. Ἐσωτερικά εἶναι τετράγωνα, ὀκταγωνικά μέ τυφλές ἡμικυλινδρικές κόγχες στό πάχος τῶν τοίχων ἢ κυκλικά μέ κόγχες καί ὁμόκεντρη κιονοστοιχία. Οἱ κολυμβήθρες βρίσκονται σχεδόν πάντοτε στό κέντρο τοῦ φωτιστηρίου καί σέ ἄρκετές περιπτώσεις πλὴν τῆς κεντρικῆς κολυμβήθρας ὑπάρχουν καί ἄλλες μικρότερες¹⁷⁶. Κατά κανόνα εἶναι σταυρόσχημες, ἐνῶ σέ μία περίπτωση εἶναι κυκλική (Βασιλική Β' Δυτικῶν Θερμῶν) καί σέ μία δεύτερη ὀκτάπλευρη (Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου). Σέ μερικές περιπτώσεις περιβάλλονται σέ ὅλες ἢ σέ κάποιες ἀπό τίς τέσσερις πλευρές τους ἀπό καμαροσκεπεῖς, ὀρθογώνιους διαδρόμους. Ἀρκετά ἰδιότυπο σέ σύγκριση μέ τά ὑπόλοιπα βαπτιστήρια τῆς Κῶ, εἶναι τό βαπτιστήριο τῆς βασιλικῆς πρεσβυτέρου Φωτεινοῦ, τό ὁποῖο ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα καί ἀπολήγει ἀνατολικά σέ ἡμικυκλική ἀψίδα, ἐνῶ στό ἐσωτερικό του ἔχουν ἀναγνωσθεῖ δύο οἰκοδομικές φάσεις: στήν πρώτη φάση τό ἐσωτερικό ἦταν χωρισμένο σέ δυτικό καί ἀνατολικό τμήμα, ὅπου βρισκόταν μία ἐξωτερικά κυλινδρική καί ἐσωτερικά σταυρόσχημη κολυμβήθρα. Στή δεύτερη φάση ὁ προαύλειος οἶκος καί τό φωτιστήριο ἐνοποιοῦνται καί κατασκευάζεται μία δεύτερη κολυμβήθρα, μοναδικό παράδειγμα γιά τήν Κῶ, ἴδιου τύπου μέ τήν πρώτη¹⁷⁷.

Τά ψηφιδωτά δάπεδα τῶν βασιλικῶν τοῦ νησιοῦ παρουσιάζουν πολλές ὁμοιότητες στά διακοσμητικά τους σχέδια καί εἶναι στήν πλει-

41-48, ὅπου παρατίθεται καί σχετική βιβλιογραφία τῶν συγκριτικῶν παραδειγμάτων.

173. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 115-126. Βλ. καί Βολανάκης, «Βαπτιστήρια Κῶ», 323 κ.έ.

174. Ristow, *Baptisterien*, 86-93, 156-158, εἰκ. 8-9, πίν. 23, 30-31, 35.

175. Ποζιόπουλος, «Ἑπτὰ Βήματα», 29-35.

176. Ἡ χρήση τῶν μικρότερων κολυμβηθρῶν προσδιορίζεται εἴτε γιά τό βάπτισμα νηπίων εἴτε γιά τή φύλαξη ἐλαίου εἴτε γιά τήν ἀπόλυση. Σχετικά βλ. Βολανάκης, «Βαπτιστήρια Κῶ», 330.

177. Μπρούσκαρη, *Συμβολή*, 9 καί 19-21. Ἡ ἀνασκαφῆς ἐπισημαίνει τή σπανιότητα τῆς ὑπαρξῆς δύο κολυμβηθρῶν γενικά στόν ἑλλαδικό χώρο, ὅπου, ὅταν ὑπάρχει δεύτερη κολυμβήθρα, εἶναι δευτερεύουσας σημασίας καί πολύ μικρότερη.

ονότητά τους έργα τοῦ λεγόμενου ἐργαστηρίου τῆς Κῶ¹⁷⁸. Τό σημαντικό αὐτό ἐργαστήριο δραστηριοποιήθηκε στό μεγαλύτερο μέρος τῶν βασιλικῶν¹⁷⁹ καί στά ἀστικά ιδιωτικά κτήρια¹⁸⁰ τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. καί στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 6ου αἰ. Τά θέματά του εἶναι κυρίως γεωμετρικά, σύμφωνα μέ τή γενικότερη τάση τῆς ἐποχῆς, καί συνοδεύονται συχνά ἀπό ἀφιερωματικές ἐπιγραφές τῶν δωρητῶν τῶν συνθέσεων. Συμπληρωματικά, παρεμβάλλονται πίνακες μέ πουλιά, ζῶα καί ἀγγεῖα.

Ἕνα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τοῦ ἐργαστηρίου εἶναι τό εἰδικό θεματολόγιο τῶν γεωμετρικῶν συνθέσεων¹⁸¹, ὅπως ἡ συχνή χρήση τῶν «σηρικῶν τροχῶν» σέ διάφορους συνδυασμούς, τῶν τετράκτινων ἀστεριῶν πού ἐγγράφονται σέ ὀκτάγωνα, τῶν ὀκτάρομβων ἀστεριῶν, τῶν ὀκταγῶνων πού ἐναλλάσσονται μέ τετράγωνα καί σταυρούς, καθὼς καί ἡ χρήση τῆς στικτῆς γραμμῆς ἀπό ἄσπρες καί μαῦρες ψηφίδες, ἡ ὁποία τονίζει τήν περιφέρεια τῶν κύκλων. Οἱ ἐπαναλαμβανόμενες διακοσμητικές λεπτομέρειες, ὅπως τό χρωματολόγιο, οἱ διαστάσεις τῶν ἀνεξάρτητων ἐνοτήτων μέσα στό σχέδιο καί τό μέγεθος τῶν ψηφίδων, εἶναι ἐπίσης στοιχεῖα τῆς ταυτότητας τοῦ ἐργαστηρίου. Ἡ στενή ὁμοιότητα τῶν διακοσμητικῶν σχεδίων τῶν δαπέδων τῆς Κῶ μέ ψηφιδωτά ἀπό βασιλικές καί ιδιωτικά κτήρια τῶν κοντινῶν νησιῶν, ὅπως τῆς Ἀστυπάλαιας¹⁸², τῆς Καλύμνου¹⁸³, καί τῶν πόλεων τῆς ἀπέναντι μικρασιατικῆς ἀκτῆς, ὅπως τῆς Κνίδου¹⁸⁴, τῆς Ἀλικαρνασσοῦ¹⁸⁵ καί τῆς

178. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαί Κῶ», 88. Πελεκανίδης-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα I*, 63-83. Campbell, «Mosaic Workshops», 289-290. Kalopissi-Verti, «Kos», 242-243. De Matteis, «Produzione», 51-64. Brouscari, «Mosaïques», 53 καί 56. Parrish, «Mosaic Workshop», 339 κ.ἐ. Μπρούσκαρη, *Συμβολή*, 18-19. De Matteis, *Mosaici*, 215-217. Ἡ τελευταία διακρίνει διαφορές μεταξύ τῶν ψηφιδωτῶν τῆς πόλης καί τῆς ὑπαίθρου καί δέχεται περισσότερα τοῦ ἐνός ἐργαστήρια.

179. Βασιλική Α' καί Β' Δυτικῶν Θερμῶν, Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ, Ἀγίου Στεφάνου, Ἀγίου Παύλου, Ἀγίου Ἰωάννη Μαστιχάρι, Πρεσβυτέρου Φωτεινοῦ.

180. Morricone, «Scavi», 316. Ἐπίσης, Brouscari, «Mosaïques», 53.

181. Σῆμα κατατεθέν τοῦ ἐργαστηρίου θεωρεῖται ἡ σύνθεση στό δάπεδο τοῦ δυτικοῦ διαδρόμου τοῦ βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Παύλου, βλ. Parrish, «Mosaic Workshop», 339, εἰκ. 9-10.

182. Πελεκανίδης-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα*, 46-47, πίν. 6β. De Matteis, «Produzione», 55. Parrish, «Mosaic Workshop», 344.

183. Karabatsos, «Kalymnos», 289-290, εἰκ. 11.

184. Campbell, «Mosaic Workshops», 290. De Matteis, «Produzione», 55. Parrish, «Mosaic Workshop», 344.

185. Parrish, «Mosaic Workshop», 347-348.

Μιλήτου¹⁸⁶, ἀποδεικνύουν τήν εὐρύτητα τῆς ἀκτίνας ἐπιρροῆς τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Κῶ¹⁸⁷.

Ο ἀριθμός τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Κῶ, ἡ ποικιλία τῶν τύπων καί ἡ πολυτέλεια τῶν διακοσμήσεων μαρτυροῦν πνευματική ἀνθήση καί σημαντικό οἰκονομικό βιοτικό ἐπίπεδο. Ἀναμφισβήτητα μέ τήν ἱδρυση τῆς Κωνσταντινούπολης τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ἀποκτοῦν σημασία, δεδομένου ὅτι γίνονται σημαντικοί ναυτικοί σταθμοί στή διαδρομή πού ἔνωνε τήν Ἀλεξάνδρεια μέ τήν Κωνσταντινούπολη, ἀπό τίς ὁποῖες ἦταν ἄμεσα ἐπηρεασμένα.

Ἡ τυπολογική ἀνάλυση τῶν βασιλικῶν τῆς Κῶ καί τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λεπτομερειῶν, καταδεικνύει ὁμοιότητες μέ τὰ μνημεῖα τῶν ἀνατολικῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καί τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ¹⁸⁸. Ὅμως ἡ προέλευση ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν στοιχείων πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη, κάτω ἀπό τήν ἄμεση σφαῖρα ἐπιρροῆς τῆς ὁποίας, ἄλλωστε, βρίσκονται τόσο τὰ νησιά, ὅσο καί τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πού ἀνήκουν στήν Praefectura Praetorio per Orientem.

Πόλη Κῶ

Βασιλική τοῦ Λιμένος ἢ τῆς Χώρας¹⁸⁹ (πίν. 80): Ἡ βασιλική, πού βρίσκεται στό νοτιοανατολικό ἄκρο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τοῦ Λιμένος ἢ τῆς Χώρας, διατηρεῖται σέ ἐπίπεδο θεμελίωσης. Κατά τήν ἀνασκαφή της ἀποσπάστηκαν τὰ δάπεδα¹⁹⁰ καί ἀνασκάφθηκε ἡ ὑποθεμελίωση, προκειμένου νά ἐρευνηθεῖ ἡ ὑποκείμενη ἐλληνιστική στοά τοῦ Λιμένος¹⁹¹.

186. Ὁ.π., 347.

187. Ὁ.π., 344-347.

188. Οἱ κλίμακες μαρμάρινων ἀμβώνων ἀπό παλαιοχριστιανικές βασιλικές τῆς Κῶ (Μηλίτση, «Ἀμβωνες», 344-347, εἰκ. 1-12) εἶναι ἴδιου τύπου μέ κλίμακες πού βρίσκονται στό κάστρο τῆς Ἀλικαρνασσοῦ, στή βασιλική τῆς Πριήνης, στή Μίλητο, στή Δίδυμα (τώρα στό Μουσεῖο τῶν Μυλασῶν) καί ἄλλοῦ (Feld, «Milet», 198. Westphalen, «Basilika», 305-311, πίν. 37. Falla Castelfranchi, «Amboni Cari», πίν. 5). Τέτοιου τύπου κλίμακες δέν ἔχουν ἐντοπισθεῖ στήν ἡπειρωτική Ἑλλάδα, παρά μόνον στήν Κῶ καί σέ κάποια νησιά τῆς περιοχῆς καί στίς ἀπέναντι πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπιπλέον, καί σέ ἄλλα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη διαπιστώνονται ὁμοιότητες μεταξύ τῶν δύο περιοχῶν, ὅχι μόνον στήν παλαιοχριστιανική περίοδο ἀλλά καί στή μεσοβυζαντινή, Μηλίτση, «Μεσοβυζαντινά Τέμπλα», 421 κ.έ.

189. Morricone, «Scavi», 62-66. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 231. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 121-122. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 317. Βολανάκης, «Βαπτιστήρια Κῶ», 323-324.

190. Ἀπό τόν Morricone («Scavi», 66) ἀναφέρεται ψηφιδωτό στό νάρθηκα, τό ὁποῖο σήμερα δέν σώζεται.

191. Rocco, «Complesso sacro», 175-194. Ἡ στοά τοῦ Λιμένος ἀποτελοῦσε τμήμα ἐνός συγκροτήματος ἱερῶν (Ἱερό τοῦ Λιμένος καί ναός Ἡρακλῆ) στήν ἀνατολική πλευρά τῆς

Είναι τρίκλιτη, μέ ημικυκλική έσωτερικά καί τρίπλευρη έξωτερικά άψίδα στα άνατολικά, νάρθηκα καί μεταγενέστερο τρίστω αΐθριο¹⁹² στα δυτικά. Τό συνολικό μήκος της ξεπερνά τά 60μ. Τό βαπτιστήριο βρίσκεται νότια τοῦ ναοῦ, σέ άπόσταση 5,50μ. Τό φωτιστήριό του είναι κυκλικό, έγγεγραμμένο σέ τετράγωνη αΐθουσα, ή όποία στίς τρεΐς πλευρές περιβάλλεται από διαδρόμους. Στο κέντρο του ανοίγεται σταυρόσχημη κολυμβήθρα καί στους τοίχους έπτά ημικυλινδρικές κόγχες, μεταξύ τών όποίων ήταν τοποθετημένοι όκτώ κίνες, επί τών όποίων έβαινε ό κτιστός, χαμηλός, τυφλός ημισφαιρικός τροῦλλος.

Άπό τόν μαρμάρينو διάκοσμο τοῦ μνημείου έχει σωθεί ένα **τμήμα θωρακίου μέ άνάγλυφο σταυρό** (άρ. κατ. 219), πού βρέθηκε τοποθετημένο στην έξωτερική πλευρά της άψίδας τοῦ Ίεροῦ Βήματος καί μία **βάση μέ συμφυές βάθρο** (άρ. κατ. 145), πού βρίσκεται έκτός θέσης στό αΐθριο. Ένα **ιωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα** (άρ. κατ. 57) πού βρίσκεται κοντά στη βασιλική, νοτιοδυτικά τοῦ ναοῦ τοῦ Ήρακλέους, ίσως προέρχεται από τό μνημεΐο. Είναι πιθανό κάποια άρχιτεκτονικά μέλη νά μεταφέρθηκαν κατά την άνασκαφή της βασιλικής στό ίπποτικό άστρο της Νεραντζιάς ή καί νά χρησιμοποιήθηκαν στην άνακατασκευή της γειτονικής κρήνης τοῦ τεμένου της Λότζιας, πού έγινε μετά τόν σεισμό τοῦ 1933. Επίσης, είναι πιθανόν νά προέρχονται από τή βασιλική οί δύο μονολιτικές πανομοιότυπες **κλίμακες άμβωνα**¹⁹³, πού βρίσκονταν στόν χώρο τοῦ Πλατάνου τοῦ Ίπποκράτη.

συνοικίας τοῦ Λιμένος, πού όργάνωνε μέ σκηνογραφικό τρόπο την άποψη πρós τό λιμάνι καί χρησίμευε γιά την πρόσβαση στα δύο ιερά. Τό συγκρότημα γνώρισε πολλές οίκοδομικές φάσεις, από τό τέλος τοῦ 4ου αΐ. π.Χ. μέχρι τα μέσα τοῦ 5ου αΐ. μ.Χ. Σέ μία οίκοδομική φάση, πού όφείλεται σέ κάποιο καταστροφικό γεγονός τοῦ τέλους τοῦ 3ου αΐ. μ.Χ. ή τών άρχών τοῦ 4ου αΐ. μ.Χ. (ίσως τόν σεισμό τοῦ 335 πού περιγράφεται από τόν Ήλία Νισίβεως, βλ. παραπάνω, κεφάλαιο I.1.), ή στοά υπέστη σημαντικές αλλαγές: οί άρχικοί κίνες άντικαταστάθηκαν από άλλους μονολιτικούς, από προκοννήσιο μάρμαρο, έπιστέφθηκαν μέ κορινθιακά κιονόκρανα καί στηρίξαν πλίνθινα τόξα. Η τελική λήθη τοῦ συγκροτήματος, πού είχε προφανώς στερηθεί άρκετό καιρό τή θρησκευτική του χρήση, μάλλον έπέρχεται μέ τόν καταστροφικό σεισμό τοῦ 467/468, κατά τόν όποιο ή στοά κατέρρευσε [τά κατάλοιπά της άποκαλύφθηκαν κατά χώραν από τούς άνασκαφεΐς, μέ φανερά ίχνη φωτιάς (Morricone, «Scavi», 65)]. Έπάνω στα έρείπια της στοάς θεμελιώθηκε τό βαπτιστήριο της βασιλικής τοῦ Λιμένος. Έκτεταμένη ζημιά υπέστη καί τό ιερό τοῦ Λιμένος καί πολυάριθμα στοιχεία από την άνωδομή του χρησιμοποιήθηκαν στόν στυλοβάτη τοῦ αΐθριου της βασιλικής. Παράλληλα ό χώρος τοῦ ναοῦ τοῦ Ήρακλη μετατράπηκε σέ κτήριο Θερμών, τό όποιο μάλλον επιβιώνει τοῦ σειμοῦ τοῦ 551, καθώς διαπιστώνεται μία τελευταία φάση πού άναγνωρίζεται από έπισκευές σέ όλα τά κτήρια στόν περιβάλλοντα χώρο μέ την εύρύτατη έπαναχρησιμοποίηση τοῦ άρχιτεκτονικοῦ υλικοῦ από τά γειτονικά μνημεΐα.

192. Balducci, *Basiliche*, 56.

193. Μηλίτση, «Άμβωνες», 344-346. Η ίδια, «Άμβωνες 2», υπό έκτύπωση. Άρχές 6ου αΐ.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου-άρχες 6ου αϊ., αἶθριο: α' μισό 6ου αϊ.

Βασιλική Α' Δυτικῶν Θερμῶν¹⁹⁴ (πίν. 80): Ἀπό τίς δύο βασιλικές τῆς περιοχῆς τῶν Δυτικῶν Θερμῶν σώζονται ἐλάχιστα τμήματα καί ἡ εἰκόνα πού παρουσιάζουν εἶναι ἀρκετά συγκεχυμένη, ὡς πρός τήν κάτοψη καί τίς διαστάσεις τους, ἰδιαίτερα τῆς νότιας βασιλικῆς (Βασιλική Β'). Ἡ βόρεια βασιλική (Βασιλική Α'), πού παρουσιάζει μία σχετικά καλὰ σωζόμενη κάτοψη, κατέλαβε τόν χώρο τοῦ ψυχροῦ λουτρῶνα, τοῦ *frigidarium*, τῶν ὑποκείμενων ρωμαϊκῶν λουτρῶν¹⁹⁵, καί εἶναι τρίκλιτη μέ νάρθηκα στά δυτικά (συνολικές ἐσωτ. διαστάσεις: 19,50X16,15μ.). Τό μεσαῖο κλίτος ἀπολήγει σέ μεγάλη ἡμικυκλική ἀψίδα, στήν ὁποία σώζονται ἴχνη ἀπό τό σύνθρονο. Τό δάπεδο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἦταν στρωμένο μέ μεγάλες μαρμάρινες πλάκες. Μπροστά ἀπό τήν ἀψίδα σώζεται ἡ **μαρμάρινη βάση τῆς Ἀγίας Τράπεζας**¹⁹⁶ (διαστ. 2,47X1,27μ.), μέ πέντε κυκλικές ὁπές γιά τήν τοποθέτηση τῶν κιονίσκων πού στήριζαν τήν πλάκα τῆς τράπεζας. Στά κλίτη τῆς βασιλικῆς σώζονται τμήματα τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων¹⁹⁷. Σέ φωτογραφία τοῦ χώρου τῆς βασιλικῆς κατὰ τήν ἀνασκαφή της διακρίνεται **κιονόκρανο**¹⁹⁸, πιθανότατα κορινθιακό, τοῦ ὁποίου ἡ θέση σήμερα ἀγνοεῖται.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου-άρχες 6ου αϊ.

Οἱ κλίμακες ἀμβώνων σήμερα βρίσκονται στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς.

194. Morricone, «Scavi», 228-230. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 231. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 318. *La Presenza*, 135, κάτοψη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῶν Δυτικῶν Θερμῶν (εἰκ. 309). Parrish, «Mosaic Workshop», 335 καί 341. Baldini κ.ἀ., «Terme Occidentali», 253-269.

195. Γιά τίς Δυτικές Θέρμες βλ. Livadiotti, «Termali», 195-213. Τό κτήριο τῶν Θερμῶν κατασκευάστηκε ἀνάμεσα στό β' μισό τοῦ 1ου καί τό α' μισό τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἀνακατασκευάστηκε εὐρέως μετά τόν σεισμό τοῦ 142 μ.Χ. καί γνώρισε ἄλλη μία ἐπισκευή μετά τήν καταστροφή τοῦ τέλους τοῦ 3ου ἤ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (σεισμός 335; βλ. παραπάνω, 17-18.). Στή συνέχεια καί μέχρι τόν σεισμό τοῦ 551, ὁ κεντρικός πυρήνας τῶν Θερμῶν θά φιλοξενήσει τίς δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές μέ τό βαπτιστήριο καί μία μικρότερη θέρμη, σχετιζόμενη μέ μία σημαντική ἰδιωτική οἰκία πού ἐγκαθίσταται ἐπάνω στά ἐρείπια τῆς νότιας ἑλληνοστοικωρωμαϊκῆς *domus*. Σέ πρόσφατες ἐρευνες τμήματα κτηρίων ταυτίστηκαν μέ τούς χώρους τοῦ Ἐπισκοπείου τῆς Κώ, βλ. παρακάτω, ὑπόσημ. 204.

196. *La Presenza*, 143, εἰκ. 327.

197. Πελεκανίδης-Ἀτζακά, *Σύνταγμα Ι*, 69.

198. *La Presenza*, 143, εἰκ. 327. Λίγο βορειότερα τῆς βασιλικῆς διατηροῦνται δύο βάσεις κατὰ χώραν, (βλ. *La Presenza*, 135, κάτοψη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῶν Δυτικῶν Θερμῶν, εἰκ. 309), ἡ μία ἄττική ἰωνική μέ σπεῖρα ἡμικυκλικῆς διατομῆς, σκοτία καί λεπτή ἀνάγλυφη ταινία καί ἡ ἄλλη ἀπλοποιημένη μέ μία πλατιά σπεῖρα σχεδόν ἡμικυκλικῆς διατομῆς καί μία ὑψηλή ταινία ὀρθογώνιας διατομῆς. Καί οἱ δύο βάσεις συμφύονται μέ τετράγωνη πλίνθο. Ἡ πρώτη δέν ἀποκλείεται νά χρονολογεῖται σέ πρωϊμότερη περίοδο, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἀκολουθεῖ τόν τύπο τῶν βάσεων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Στεφάνου. Δέν συμπεριελήφθησαν στή μελέτη, διότι δέν εἶναι βέβαιη ἡ συσχέτισή τους μέ τή βασιλική.

Βασιλική Β' Δυτικῶν Θερμῶν¹⁹⁹ (πίν. 80): Βρίσκεται λίγα μέτρα νοτιότερα τῆς Βασιλικῆς Α' καί κτίστηκε στή θέση τοῦ θερμοῦ λουτρῶνα, τοῦ *caldarium*, τῶν ὑποκειμένων ρωμαϊκῶν λουτρῶν. Ἀπό τό μνημεῖο, τοῦ ὁποῖου ἡ κάτοψη καί οἱ διαστάσεις εἶναι ἀδιευκρίνιστα, διατηροῦνται ἐλάχιστα τμήματα. Σῶζονται μικρά τμήματα δαπέδων ἀπό προκοννήσιο μάρμαρο καθὼς καί τμήματα ψηφιδωτῶν²⁰⁰. Νότια τοῦ ναοῦ ἦταν προσαρτημένο τό συγκρότημα τοῦ βαπτιστηρίου πού περιελάμβανε τούς ἐξῆς χώρους: Τόν προαύλιο ἢ ἐξώτερο οἶκο, ἕναν ὀρθογώνιο χῶρο (ἔσωτ. διαστ. 7,79X5,73μ.) πού δυτικά ἀπολήγει σέ μία ἀψίδα, ἐσωτερικά ἡμικυκλικά καί ἐξωτερικά ὀρθογώνια. Στό μέσον τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ἐξώτερου οἴκου ἀνοίγεται μνημειακή εἴσοδος μέ μαρμάρينو περιθῦρωμα πού φέρει ἀνάγλυφα κυμάτια, ἡ ὁποία ἀναστηλωθήκε πλήρως κατά τήν Ἱταλοκρατία²⁰¹. Στό μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐξώτερου οἴκου ἀνοίγεται εἴσοδος ἐπικοινωνίας μέ τόν ἐσώτερο οἶκο ἢ φωτιστήριο, τό ὁποῖο εἶναι ὀρθογώνιο (ἔσωτ. διαστ. 6,70X6,05μ.). Στό κέντρο του ἀνοίγεται κυλινδρική κολυμβήθρα, στήν ὁποία ὁδηγοῦν δύο μικρές κλίμακες, τοποθετημένες στόν ἄξονα Α-Δ²⁰². Τέσσερις πεσσοί στίς γωνίες προφανῶς στηρίζαν τά τόξα, στά ὁποῖα ἔβαινε ὁ κτιστός ἡμισφαιρικός θόλος τῆς στέγης. Τά δάπεδα τοῦ βαπτιστηρίου ἦταν στρωμένα μέ ψηφιδωτές συνθέσεις καί πολύχρωμα μαρμάρινα πλακίδια.

Πρόσφατες διερευνητικές ἐργασίες²⁰³ πού ἔγιναν στίς Δυτικές Θέρμες, ὁδήγησαν στήν ταύτιση κτηριακῶν ὑπολειμμάτων στή νότια πλευρά τοῦ χώρου μέ τό Ἐπισκοπεῖο τῆς Κῶ, τό ὁποῖο φαίνεται ὅτι χρησιμοποιεῖται καί μετά τόν σεισμό τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ.

Κατά τήν ἀνασκαφή τοῦ χώρου τῆς βασιλικῆς βρέθηκε ὁ ἐντυπωσιακός **μαρμάρινος ἐξώστης ἄμβωνα μέ χρίσμα**²⁰⁴ καί **θωράκιο κλίμα-**

199. Morricone, «Scavi», 228-230. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 231. Orlandos, «Les Baptistères», 202, εἰκ. 4, 13. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 116 καί 119. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 317. Parrish, «Mosaic Workshop», 335 καί 341. Baldini κ.ἄ., «Terme Occidentali», 253-269.

200. Πελεκανίδης-Ατζακᾶ, *Σύνταγμα Ι*, 69.

201. *La Presenza*, 144, εἰκ. 330-332.

202. Ὁ.π., 143, εἰκ. 328.

203. Οἱ ἐρευνες ἔγιναν ἀπό τό Τμῆμα Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μπολόνια σέ συνεργασία μέ τό Πολυτεχνεῖο τοῦ Μπάρι καί τήν πρῶν 4η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τήν περίοδο 2010-2011. Baldini κ.ἄ., «Terme Occidentali», 266-268.

204. Morricone, «Scavi», 229, εἰκ. 44. *La Presenza*, 143, εἰκ. 329, στή φωτογραφία τοῦ ὁποῖου φαίνεται καί ἡ βάση τοῦ ἐξώστη, σήμερα χαμένη. Στή φωτογραφία τοῦ Ὁρλάνδου φαίνονται καί κάποιοι ἀμφικιονίσκοι, ἐπίσης σήμερα χαμένοι, βλ. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 557, εἰκ. 523. Ὁ ἐξώστης ἔχει συμπεριληφθεῖ στή μελέτη τοῦ Jakobs, *Ambone*, 262-263, πίν. 12b, ἀπό τόν ὁποῖο χρονολογήθηκε στό α' μισό τοῦ 6ου αἰ. Ἐπίσης, ἔχει μελετηθεῖ ἀπό τή

κας ἄμβωνα πού κοσμεῖται μέ δύο ἀντωπά παγώνια²⁰⁵, καί τά δύο ἀπό προκοννήσιο μάρμαρο, δύο δίδυμα θωράκια²⁰⁶ (ἀρ. κατ. 206, 207) καί πιθανότατα καί τμήμα ἑνός τρίτου (ἀρ. κατ. 208)²⁰⁷.

Στίς δύο βασιλικές πιθανόν ἀποδίδονται καί κάποια μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά γλυπτά πού φέρουν τήν ἔνδειξη Θ (Θέρμαι ἢ Δυτικές Θέρμες), γραμμένη ἐπάνω στήν ἐπιφάνειά τους²⁰⁸.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου-ἀρχές 6ου αἰ. (ἵδρυση-ἀφάση), ἀ' μισό 7ου αἰ. (β' φάση).

Βαπτιστήριο Ἀγίου Ἰωάννη Προδρόμου (Ἑπτὰ Βήματα)²⁰⁹ (πίν. 81): Ἀπό τό συγκρότημα τοῦ βαπτιστηρίου σώζεται σχεδόν ἀκέραιο τό μεγάλο φωτιστήριο, τό ὁποῖο σήμερα χρησιμοποιεῖται ὡς κοιμητηριακός ναός. Τμήματα τῆς βασιλικῆς, στήν ὁποία ἀνήκε τό βαπτιστήριο ἀνασκάφθηκαν κατά τήν Ἰταλοκρατία²¹⁰, ἀλλά τά ἴχνη της σήμερα δέν εἶναι ὁρατά. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι τό βαπτιστήριο ἐξυπηρετοῦσε τίς ἀνάγκες δύο βασιλικῶν, ἀφοῦ ἔρευνες τῆς πρώην 4ης ΕΒΑ ἀπεκάλυψαν ψηφιδωτά δάπεδα καί στήν περιοχή νότια τοῦ μνημείου²¹¹.

Τό φωτιστήριο εἶναι ἐξωτερικά τετράγωνο (διαστ. 10,60X10,20μ.), ἐσωτερικά κυκλικό (διαμ. 9μ.) μέ τέσσερις ἡμικυλινδρικές κόγχες στίς τέσσερις γωνίες καί μία στό μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Στό ἐσωτερικό ὑψώνεται ὁμόκεντρη κιονοστοιχία ἀπό ὀκτώ κίονες μέ **ἰωνικά κιονόκρανα** (σώζονται τρία, ἀρ. κατ. 31, 32, 33) πού στηρίζουν ἐπιμήκεις κιλλίβαντες τραπεζοειδοῦς διατομῆς, τῶν ὁποίων ἡ στενή πλευρά διακοσμεῖται μέ ἀνάγλυφο σταυρό. Οἱ κίονες γεφυρώνονται μεταξύ τους

γράφουσα, βλ. Μηλίτση, «Ἄμβωνες», 346-349, εἰκ. 13-14 καί χρονολογήθηκε στά τέλη 5ου-ἀρχές 6ου αἰ. Ἡ ἴδια, «Ἄμβωνες 2», ὑπό ἐκτύπωση. Βλ. ἐπίσης Baldini κ.ἄ., «Terme Occidentali», 265, εἰκ. 12-13.

205. Μηλίτση, «Ἄμβωνες 2», ὑπό ἐκτύπωση.

206. Morricone, «Scavi», 229, εἰκ. 45. Baldini κ.ἄ., «Terme Occidentali», 266, εἰκ. 15-16.

207. Τά τρία δίδυμα θωράκια χρονολογοῦνται πιθανότατα στό ἀ' μισό τοῦ 7ου αἰ.

208. Ἀναλυτικά γιά τά γλυπτά αὐτά, βλ. στό Εὐρετήριο 1. Ἐπίσης βλ. Baldini κ.ἄ., «Terme Occidentali», 266, εἰκ. 14.

209. Laurenzi, «Nuovi Contributi», 613-614, εἰκ.4. Balducci, *Basiliche*, 47-50, ὅπου ἀναφέρεται ἐσφαλμένα ὡς βασιλική τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Morricone, «Scavi», 242. Ὁρλάνδος, «Βαπτιστήριο Κῶ», 441-2. Orlandos, «Les Baptistères», 200 κ.ἑ., εἰκ. 1. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 131-132. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 318. Ποζιόπουλος, «Ἑπτὰ Βήματα», 25-36. Γιά τίς δοκιμαστικές ἐρευνητικές τομές πού πραγματοποιήθηκαν ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά τοῦ βαπτιστηρίου, βλ. ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1164-1165.

210. Τό ψηφιδωτό δάπεδο ἀπό τό νάρθηκα τῆς βασιλικῆς ἀποκολλήθηκε καί μεταφέρθηκε στή Ρόδο, ὅπου καί ἐκτίθεται στό Παλάτι τοῦ Μεγάλου Μαγίστρου, βλ. Πελεκανίδης-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα Ι*, 78-79.

211. Κτῆμα Παρθενιάδης, ΑΔ 33 (1978), Χρονικά, 410-411. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 318.

μέ τόξα, ἐπάνω ἀπό τά ὅποια διαμορφώνεται ὁ ἡμισφαιρικός θόλος πού καλύπτει τό κεντρικό τμήμα τοῦ βαπτιστηρίου. Δυτικά τοῦ φωτιστηρίου ὑπῆρχε χώρος, ἀπό τόν ὁποῖο σώζονται ἐλάχιστα ἴχνη τῆς στέγας του μέ σταυροθόλια, πού χρησίμευε ὡς προαύλειος ἢ ἐξώτερος οἶκος. Τό φωτιστήριο μετατράπηκε σέ ναό καί μάλιστα σέ κοιμητηριακό, ἴσως ἀπό τόν 11ο αἰ.²¹².

Σύμφωνα μέ τόν Balducci²¹³ ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση τῶν κιόνων μέ βάσεις καί ἰωνικά κιονόκρανα τῆς «παρακμῆς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς», ἡ ἔλλειψη ψηφιδωτῶν καί ἡ διακόσμηση τῶν θωρακίων πού βρέθηκαν στόν περίβολο τοῦ βαπτιστηρίου καί προφανῶς τοῦ ἀνήκουν, χρονολογοῦν τό μνημεῖο σέ μία μεταγενέστερη ἐποχή, στόν 7ο ἢ 8ο αἰ. Ὡστόσο, σύμφωνα μέ τή δική μας ἔρευνα, τά ἰωνικά κιονόκρανα μᾶλλον χρονολογοῦνται στόν ὄψιμο 6ο αἰ.²¹⁴, ἐνῶ τά δύο θωράκια, πού ἀποτελοῦν πλάκες ψευδοσαρκοφάγων, χρονολογοῦνται στό τέλος τοῦ 10ου μέ ἀρχές 11ου αἰ. ἡ πρώτη καί στόν 11ο αἰ. ἡ δεύτερη καί προφανῶς ἀνήκουν στή φάση τῆς μετατροπῆς τοῦ βαπτιστηρίου σέ κοιμητηριακό ναό²¹⁵. Τή χρονολόγηση τοῦ μνημείου στόν 6ο αἰ. ἐπιβεβαιώνουν καί οἱ ὁμοιότητές του μέ τό βαπτιστήριο τῆς Μιλήτου²¹⁶ (β' τέταρτο 6ου αἰ.).

Χρονολόγηση: Τό ψηφιδωτό τοῦ νάρθηκα τῆς βασιλικῆς χρονολογεῖται ἀπό τούς Πελεκανίδη καί Ἀτζακᾶ στό β' μισό τοῦ 5ου αἰ. Τά κιονόκρανα τοῦ βαπτιστηρίου χρονολογοῦνται στόν ὄψιμο 6ο αἰ. Μία χρονολόγηση τῆς ἀρχικῆς φάσης τοῦ μνημείου στά μέσα τοῦ 6ου αἰ. ἢ λίγο ὀψιμότερα εἶναι πολύ πιθανή.

212. Οἱ τοιχογραφίες μέ σκηνές ἀπό τή ζωή τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου πού ἀποκαλύφθηκαν στή ΝΑ κόγχη τοῦ βαπτιστηρίου καί χρονολογοῦνται στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ., δίνουν ἕνα πρῶτο χρονολογικό ὄριο τῆς μετατροπῆς σέ ναό, ἐνῶ αὐτές πού ἀποκαλύφθηκαν στή ΒΑ κόγχη (Κοίμηση Θεοτόκου καί Μετάσταση) χρονολογοῦνται στόν 14ο αἰ. καί πιθανολογοῦν τή λειτουργία τοῦ ναοῦ ὡς κοιμητηριακοῦ ἤδη ἀπό τόν 14ο αἰ. Βλ. Ποζιόπουλος, «Ἅγιος Ἰωάννης Βαπτιστής», 53-55. Ἐπίσης, Κατσιώτη, «Κύκλος Ἁγίου Ἰωάννη Προδρόμου», 37. Ἐπίσης, Κατσιώτη, Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, 53, 63, 74. Ὡστόσο στόν περίβολο τοῦ βαπτιστηρίου βρέθηκαν ἀπό τόν Balducci (*Basiliche*, εἰκ. 44) δύο τμήματα μεσοβυζαντινῶν ψευδοσαρκοφάγων, ἀπό τά ὅποια τό ἕνα βρίσκεται σήμερα ἐντοιχισμένο σέ τάφο τοῦ κοιμητηρίου καί τό ἄλλο δέν ἔχει ἐντοπισθεῖ. Οἱ ψευδοσαρκοφάγοι χρονολογοῦνται στό τέλος τοῦ 10ου -ἀρχές 11ου αἰ. ἡ πρώτη καί στόν 11ο αἰ. ἡ δεύτερη καί ἀποτελοῦν στοιχεῖο γιά τή μετατροπή τοῦ βαπτιστηρίου σέ ναό καί μάλιστα σέ κοιμητηριακό ἤδη ἀπό αὐτήν τήν περίοδο. Βλ. Μηλίτση, «Ψευδοσαρκοφάγοι», 278-281.

213. Balducci, *Basiliche*, 50.

214. Βλ. παρακάτω, κεφάλαιο IV.1.1.

215. Μηλίτση, «Ψευδοσαρκοφάγοι», 278-281.

216. Feld, «Kirche», 67-70, πίν. 28.

Βασιλική(;) οικόπεδου Βέρου²¹⁷: Άνασκάφθηκε νάρθηκας βασιλικής (;), μέ δάπεδο από μεγάλες μαρμάρινες πλάκες και βρέθηκε ένας σχεδόν άκέραιος **άμφικιονίσκος μέ συμφυές σχηματοποιημένο κορινθιάζον κιονόκρανο** (άρ. κατ. 153) και ένα **ἐπίθημα** μέ σταυρό πού βαίνει σέ σφαῖρα (άρ. κατ. 101).

Χρονολόγηση: μέσα 6ου αἰ.(;)

Βασιλική στό άκρωτήριο Σκανδάριο²¹⁸ (πίν. 82): Βρίσκεται στήν περιοχή τῆς Λάμπης, στό άκρωτήριο Σκανδάριο (Αμμόγλωσσα ἤ Κούμπουρνο), σέ απόσταση περίπου 2 χλμ από τήν πόλη, στή βόρεια παραλία τοῦ νησιοῦ. Οἱ ἔρευνες στήν περιοχή δέν ἔχουν διαπιστώσει ἴχνη παλαιοχριστιανικῆς άστικῆς ἐγκατάστασης.

Πρόκειται γιά τρίκλιτη βασιλική (διαστ. 23X18μ.) μέ ἡμικυκλική ἀψίδα στά ἀνατολικά και νάρθηκα στά δυτικά. Ἡ αἶθουσα τοῦ βαπτιστηρίου μέ τή σταυρόσχημη κολυμβήθρα και ἕναν ὀρθογώνιο προθάλαμο εἶναι ἐνσωματωμένη στόν κυρίως ναό, καταλαμβάνοντας τό ἀνατολικό τμήμα τοῦ βορείου κλίτους. Στό βόρειο κλίτος ἔχουν ἐναποτεθεῖ ἀρκετά μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη πού προέρχονται από ἀρχαῖο μνημεῖο, τά ὁποῖα ἐνδεχομένως εἶχαν ἐνσωματωθεῖ στό κτίσιμο τῆς βασιλικῆς.

Μεγάλο τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους δέν ἔχει ἀνασκαφεῖ, διότι καλύπτεται από μεταγενέστερο ἀνεμόμυλο. Τό μνημεῖο βρέθηκε τελείως κατεστραμμένο, καθώς τά ὑλικά τῆς τοιχοποιΐας του πιθανόν χρησιμοποιήθηκαν στήν ἀνωδομή τῶν πολλῶν ἀνεμόμυλων πού ὑπάρχουν στήν περιοχή.

Ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου πλάτους τῶν θεμελίων, πού φτάνουν τά 1,70μ., ὁ ἀνασκαφέας ἔχει προτείνει δύο ἐναλλακτικές ἀποκαταστάσεις τῆς κάλυψης τοῦ κτηρίου, μία μέ τή μορφή σταυρικοῦ τρουλαίου ναοῦ και μία δευτέρη ὡς τρουλαία βασιλική²¹⁹. Ὡστόσο, ἡ κακή κατάσταση διατήρησης τοῦ μνημείου δέν ἐπιτρέπει σήμερα νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ μία ἢ ἡ ἄλλη ἐκδοχή. Τά δάπεδά της ἦταν στρωμένα μέ ψηφιδωτά²²⁰, στά ὁποῖα κυριαρχοῦν οἱ ἀπεικονίσεις ζώων, μεταξύ τῶν ὁποίων πάνθηρες και ἀγριόχοιροι.

Στό μνημεῖο δέν σώθηκαν μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά γλυπτά ἐκτός

217. Βρίσκεται στό κέντρο τῆς πόλης, ἐπί τῆς ὁδοῦ Ἑλ. Βενιζέλου. Ἡ ἀνασκαφή δέν ἔχει δημοσιευθεῖ.

218. Balducci, *Basiliche*, 29-32. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 231. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 122-123. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 318. Βολανάκης, «Βαπτιστήρια Κώ», 325-326.

219. Balducci, *Basiliche*, 29, εἰκ. 24, 25.

220. Στό ἴδιο, 32, εἰκ. 26-27. Πελεκανίδης-Ἀτζακά, *Σύνταγμα Ι*, 74, πίν. 45α-45β.

από μία **βάση κίονα**, τοποθετημένη στόν στυλοβάτη της βόρειας κιονοστοιχίας, κοντά στόν δυτικό τοίχο. Ἡ βάση εἶναι ὁμοίου τύπου μέ αὐτές τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (ἀπλοποιημένη μέ μία πλατιά σπείρα σχεδόν ἡμικυκλικῆς διατομῆς, μία ὑψηλή ταινία ὀρθογώνιας διατομῆς καί συμφυῇ τετράγωνη πλίνθο).

Χρονολόγηση: Γιά τήν ἐπακριβή τυπολογική ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου, καθώς καί γιά τήν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος τῆς χρονολόγησής του, ἀπαιτεῖται ἡ διεξαγωγή συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας. Τά ψηφιδωτά δάπεδα παρέχουν στοιχεῖα γιά τή χρονολογική ἔνταξη τοῦ μνημείου στά τέλη τοῦ 5ου μέ ἀρχές 6ου αἰ.

Βασιλική Ἁγίου Γαβριήλ, Ψαλίδι²²¹ (πίν. 83): Βρίσκεται σέ ἀπόσταση 2 περίπου χιλιομέτρων ἀπό τήν πόλη, στήν ἀνατολική παραλία τοῦ νησιοῦ. Ἡ ὀνομασία δόθηκε ἀπό τούς ἀνασκαφεῖς, διότι στήν περιοχή ὑπῆρχε ἕνα ναῦδριο ἀφιερωμένο στόν Ἅγιο Γαβριήλ. Οἱ ἀνασκαφικές ἔρευνες στήν εὐρύτερη περιοχή γύρω ἀπό τή βασιλική δέν ἔχουν φέρεי μέχρι στιγμῆς στό φῶς στοιχεῖα γιά τήν ὕπαρξη παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ στήν ἴδια θέση²²².

Πρόκειται γιά μεγάλων διαστάσεων βασιλική (διαστ. 20,70X12,10μ.) μέ μεγάλο τρίκογχο ἱερό βῆμα καί ὀρθογώνιο νάρθηκα στά δυτικά²²³. Ἡ πρωϊμότερη φάση χρήσης τοῦ χώρου ἀνάγεται στήν ὕστερη ἀρχαιότητα καί περιλαμβάνει λουτρό πού βρισκόταν στή νοτιοδυτική πλευρά τῆς βασιλικῆς καί ἴσως ἀποτελοῦσε τμήμα ἔπαυλης²²⁴.

221. Balducci, *Basiliche*, 32-46. Morricone, «Scavi», 327, εἰκ. 103. Orlandos, «Les Baptistères», 203, εἰκ. 5. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 123-124. Ὁ ἴδιος, «Μνημεῖα», 318. Τό μνημεῖο ἀποτελεσε ἀντικείμενο μελέτης ἐπιστημονικῆς ομάδας τοῦ Τμήματος Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μπολόνια καί τοῦ Πολυτεχνείου τοῦ Μπάρι πού δημοσιεύτηκε σέ συλλογικό τόμο, βλ. Baldini - Livadiotti, *Basilica di S. Gabriele*.

222. Ἐρευνες τῆς πρώην ΚΒ' ΕΠΚΑ στό οἰκόπεδο Μπακάλογου, σέ ἀπόσταση 300μ. περίπου νοτιοανατολικά τῆς βασιλικῆς, ἔφεραν στό φῶς λατρευτικά κτηριακά λείψανα τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου, βλ. ΑΔ 51 (1996) Χρονικά, 689-670. ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1115. ΑΔ 53 (1998) Χρονικά, 959-960. Ἐπιπλέον, στό οἰκόπεδο Ρόκα ΑΕ Κῶ, πού βρίσκεται λίγα μέτρα ἀνατολικά τῆς βασιλικῆς, ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα ἀποκάλυψε τμήμα νεκροταφείου ὕστεροκλασικῶν ἔως καί ρωμαϊκῶν χρόνων, βλ. ΑΔ 61 (2006) Χρονικά, 1339 καί ΑΔ 62 (2007), Χρονικά, 1367.

223. Κατά τόν καθαρισμό τῆς βασιλικῆς, προκειμένου νά γίνη ἡ ἀεροφωτογράφιση τοῦ μνημείου, πραγματοποιήθηκε καί τμηματική ἔρευνα δυτικά τοῦ νάρθηκα, ὅπου διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη ἀκανόνιστου τετράπλευρου χώρου, πού ἐνδεχομένως ἀνήκει σέ μεταγενέστερη φάση. Βλ. ΑΔ 53 (1998) Χρονικά, 1004-1005.

224. Κατά τήν ἀνασκαφή, σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπό τήν κρήνη, βρέθηκε ὑπόκαυστο, βλ. Balducci, *Basiliche*, 43-44, εἰκ. 38. Τό λουτρό συνέχισε νά χρησιμοποιεῖται καί μετά τήν ἱδρυση τῆς βασιλικῆς, καθώς σώζεται τμήμα τῶν πῆλινων ἀγωγῶν, διά μέσου τῶν ὁποίων τό νερό παροχετευόταν στό βαπτιστήριο.

Γιά τό μνημεῖο καί τή διαδοχή τῶν οἰκοδομικῶν του φάσεων ἔχουν διατυπωθεῖ διάφορες ἀπόψεις. Οἱ παλαιότεροι μελετητές δέχονταν ὅτι στά βορειοανατολικά τοῦ συγκροτήματος τοῦ λουτροῦ καί πιθανῶς κατά τόν 4ο αἰ., κτίσθηκε τό ἀρχικό τρίκογχο οἰκοδόμημα, ἴσως ἐπάνω ἢ κοντά σέ τάφο μάρτυρα. Στή συνέχεια ὁ ναός ἐπεκτάθηκε πρὸς τὰ δυτικά μέ τήν προσθήκη μίας τρίκλιτης βασιλικῆς μέ νάρθηκα. Πρόσφατα τό μνημεῖο μελετήθηκε ἀπὸ ἐπιστημονική ομάδα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μπολόνια καί τοῦ Πολυτεχνείου τοῦ Μπάρι καί τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας δημοσιεύθηκαν σέ συλλογικό τόμο²²⁵. Σύμφωνα μέ τήν τελευταία αὐτή δημοσίευση τό μνημεῖο γνώρισε τρεῖς κατασκευαστικές φάσεις: στήν πρώτη φάση ἦταν τρίκογχο ἐνῶ στή δεύτερη φάση, μετά τόν σεισμό τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ., στά δυτικά τοῦ ἀρχικοῦ τρίκογχου προστέθηκε ἕνας ἐπιμήκης χῶρος δίνοντας στό κτήριο τή μορφή τρίκλιτης βασιλικῆς, μέ δίρριχτη στέγη στό κεντρικό κλίτος, μονόριχτες στά πλάγια κλίτη καί ἰσοπλατῇ νάρθηκα στά δυτικά. Στήν τρίτη φάση, πού ἀνάγεται στήν περίοδο μετά τόν 7ο αἰ., τό κτήριο δέχθηκε μία ἀκόμη μετασκευή, κατά τήν ὁποία ὁ κεντρικός χῶρος ἀπέκτησε σταυρική διάταξη καί στεγάστηκε στό κεντρικό τμήμα μέ ἀψίδα ἐπί λοφίῳ πού στηρίχθηκε σέ τέσσερις ὁμάδες ἀπὸ τρεῖς κίονες, ἐνῶ οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ καλύφθηκαν ἀπὸ ἡμικυλινδρικές καμάρες²²⁶.

225. Baldini - Livadiotti, *Basilica di S. Gabriele*.

226. Στό ἴδιο, 151-176. Στή μελέτη διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι ὁ ναός συνέχισε νά χρησιμοποιεῖται μέχρι τουλάχιστον τόν 8ο ἢ 9ο αἰ. Ἀπὸ τή βασιλική προέρχεται τμήμα ἐνεπίγραφης πλάκας ψευδοσαρκοφάγου (Segre, *Iscrizioni* 2007, EF 736, 146), μέ διάκοσμο ἀπὸ σταυρούς μέσα σέ ὀρθογώνια διάχωρα, πού εἶχε χρονολογηθεῖ ἀπὸ τή γράφουσα στό β' μισό τοῦ 11ου αἰ., κυρίως βάσει στυλιστικῶν κριτηρίων, βλ. Μηλίση, «Ψευδοσαρκοφάγος», 282-286. Ὡστόσο, μέ βάση τήν παλαιογραφική ἀνάλυση τῆς ἐπιγραφῆς, στήν ὁποία παρατίθεται τμήμα ἀπὸ τή νεκρώσιμη ἀκολουθία, ἔτσι ὅπως μαρτυρεῖται στό Βαρβερινό Εὐχολόγιο (gr. 336) τοῦ β' μισοῦ τοῦ 8ου αἰ. (Parenti - Velkosvka, *Eucologio Barberini*, 291, nr 264, f. 248r) πρόσφατα προτάθηκε ἡ χρονολόγηση τῆς πλάκας στὸν 9ο ἢ 10ο αἰ., Baldini - Livadiotti, στό ἴδιο, 52-54. Παράλληλα, διατυπώθηκε ἡ ἄποψη ὅτι ἄλλη μία πλάκα ψευδοσαρκοφάγου μέ τήν ἐπιγραφή ΕΝΘΑΔΕ ΙΕΡΩΝ ΛΙΨΑΝΩΝ/[ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ] ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ πού σύμφωνα μέ τόν Segre (*Iscrizioni*, EV 352, 269), εἶχε βρεθεῖ στίς κατεδαφίσεις τῶν κτηρίων τῆς πόλης, θά πρέπει, ἐπίσης, νά προέρχεται ἀπὸ τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ, κυρίως βάσει τῆς ὁμοιότητας τῶν γραμμάτων καί λεπτομερειῶν τοῦ διακόσμου, καί σέ αὐτὴν τὴν περίπτωση ὁ ναός θά μπορούσε νά ἦταν ἀφιερωμένος στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους, βλ. Baldini - Livadiotti, στό ἴδιο, 55-56. Καί αὕτη ἡ δεύτερη πλάκα εἶχε χρονολογηθεῖ ἀπὸ τή γράφουσα στό β' μισό τοῦ 11ου αἰ., βάσει στυλιστικῶν κριτηρίων, βλ. Μηλίση, στό ἴδιο, 282-286. Πρέπει ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ δύο πλάκες ἔχουν διαφοροποιήσεις τόσο ὡς πρὸς τίς διαστάσεις, ὅσο καί σέ λεπτομέρειες τοῦ διακόσμου (λ.χ. στή διαμόρφωση τοῦ πλαισίου, τίς ἀπολήξεις τῶν σταυρῶν καί στό περίγραμμα τῶν κισσόφυλλων). Ἐπιπλέον, στήν Κῶ ἔχουν σωθεῖ κι ἄλλες πλάκες ψευδοσαρκοφάγων μέ παρόμοιους σταυρούς καί κισσόφυλα (βλ. πλάκα ἀπὸ τόν περίβολο τοῦ Βαπτιστηρίου τοῦ

Κατά τή γνώμη μας τό μνημείο, παρά τήν ἐξαντλητική του μελέτη, παραμένει προβληματικό. Ἡ πρόταση γιά τήν κάλυψη τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ μέ θόλο καί ἡμικυλινδρικές καμάρες, προσκρούει στό γεγονός ὅτι τά πάχη τῶν τοίχων δέν φαίνεται νά ἐπαρκοῦν γιά τή στήριξη θολοδομίας. Ἄν καί δέν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς παρούσας μελέτης, δέν ἀποκλείεται ἡ προσθήκη στά δυτικά τοῦ ἀρχικοῦ τρίκογχου νά ἦταν μία τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική μέ σταυρική διάταξη τῶν στεγῶν, μέ ἐγκάρσια ὑπερυψωμένα τμήματα ἐπάνω ἀπό τίς στέγες τῶν πλάγιων κλιτῶν, ἐνδεχόμενο πού θά δικαιολογοῦσε καί τή χρήση τῶν κίωνων στά πλάγια κλίτη γιά τήν ἐπαρκέστερη στήριξη τῶν ἐγκάρσιων αὐτῶν τμημάτων. Ὡστόσο, καθώς δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα στρωματογραφικῆς τεκμηρίωσης τῶν φάσεων, δέν ἀποκλείεται τελικά τό κτήριο νά κτίστηκε ἐξ ἀρχῆς ὡς τρίκλιτη βασιλική μέ τρίκογχο ἱερό βῆμα καί σταυρική διάταξη τῶν στεγῶν της, μέ ἐπιμέρους μετασκευές στή διάρκεια τῆς χρήσης του, κυρίως στόν χώρο τοῦ τρίκογχου Ἱεροῦ Βήματος.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ συνόλου τῶν ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν καί τοῦ λειτουργικοῦ της ἐξοπλισμοῦ (ἄμβωνας) σέ μία ἐνιαία φάση, γύρω στά μέσα τοῦ 6ου αἰ., συνηγορεῖ πρὸς αὐτό τό ἐνδεχόμενο καί καθιστᾷ πιθανή τήν ἀνέγερση τοῦ κτηρίου εἴτε πρὶν ἀπὸ τόν σεισμό τοῦ 6ου αἰ. εἴτε ἀμέσως μετὰ ἀπὸ αὐτόν.

Στῇ νότια πλευρά τοῦ ναοῦ προσαρτῶνται πολλά προσκτίσματα, μεταξύ τῶν ὁποίων καί βαπτιστήριο μέ ὀρθογώνιο προαύλιο ἢ ἐξώτερο οἶκο (διαστ. 6,65X3,40μ.) καί σχεδόν τετράγωνο φωτιστήριο (διαστ. 3,40X3,35μ.), στό κέντρο τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται σταυρόσχημη κολυμβήθρα. Στόν ἐξώτερο οἶκο τοῦ βαπτιστηρίου, στόν διάδρομο πίσω ἀπὸ τήν ἀψίδα καί στόν χώρο νότια τοῦ νάρθηκα τά δάπεδα εἶναι στρωμένα μέ ψηφιδωτά²²⁷. Ἀντίθετα τά δάπεδα τοῦ κυρίως ναοῦ, τοῦ νάρθηκα καί τοῦ ἀψιδωτοῦ προσκτίσματος καλύπτονται μέ μεγάλες μαρμάρινες πλάκες, τοῦ Ἱεροῦ Βήματος μέ πολύχρωμα μαρμαροθετήματα πού σχηματίζουν ποικίλα γεωμετρικά σχέδια καί τῶν προσκτισμάτων μέ μικρότερες πῆλινες πλάκες.

Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου-Ἑπτὰ Βήματα καί πλάκα ἐντοιχισμένη στό ναό τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στό Ἀμανιού, βλ. Μηλίτση, στό ἴδιο, 278-281 καί 282-283) πού μέ βάση τό διάκοσμο χρονολογοῦνται, ἐπίσης, στόν 11ο αἰ.

227. Balducci, *Basiliche*, 42, εἰκ. 36-37. Πελεκανίδης-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα I*, 67, πίν. 32α-32β. Τά ψηφιδωτά ὁμοιάζουν γενικά μέ τά ψηφιδωτά τῶν ὑπόλοιπων βασιλικῶν τοῦ νησιοῦ καί κάποια θέματα, ὅπως τά δελφίνια τοῦ διαδρόμου πίσω ἀπὸ τήν ἀψίδα ἀπαντῶνται καί στά δάπεδα τῆς βόρειας βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Στεφάνου στήν Κέφαλο.

Στό μνημείο βρέθηκαν μέν τμήματα του ἄμβωνα αλλά δέν σώθηκε ἡ βάση του. Ὡστόσο, ἀπό τό ἐπίμηκες κενό στό κεντρικό τμήμα τοῦ σωζόμενου πλακόστρωτου δαπέδου πιθανολογεῖται ὅτι ἦταν τοποθετημένος στόν κεντρικό ἄξονα τοῦ μεσαίου κλίτους καί ἔβαινε σέ σολέα πού ἔφτανε μέχρι τόν στυλοβάτη τοῦ τέμπλου²²⁸.

Ἀπό τή βασιλική προέρχονται ἀρκετά ἀρχιτεκτονικά γλυπτά: **τρία ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα**, τά δύο στόν χῶρο τοῦ μνημείου (ἀρ. κατ. 45, 46), τό τρίτο στό μουσεῖο τοῦ κάστρου τῆς Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 47), **τμήμα κοσμήτη** (ἀρ. κατ. 81) ἀπό τή βάση τοῦ θόλου τῆς κεντρικῆς ἀψίδας τοῦ Βήματος²²⁹, πιθανόν ἓνα ἐπίκρανο (ἀρ. κατ. 80) σχεδόν ὅμοιο μέ τόν κοσμήτη, **δύο θωράκια**, το ἓνα μέ σταυρό μέσα σέ κύκλο καί τό ἄλλο μέ σταυρό πού πλαισιώνεται ἀπό κυματοειδεῖς βλαστούς²³⁰, σήμερα δέν ἔχουν ἐντοπισθεῖ, **δύο πεσίσκοι τέμπλου μέ συμφυεῖς κιονίσκους** (ἀρ. κατ. 199, 200) καί ἴσως καί ἓνας τρίτος (ἀρ. κατ. 201), σήμερα στό μουσεῖο τοῦ κάστρου, **πέντε κορμοί κιόνων καί πέντε βάσεις**, στόν χῶρο τοῦ μνημείου (ἀρ. κατ. 109-113 καί 120-124). Στή δημοσίευση τοῦ Balducci ἀναφέρεται ὅτι βρέθηκαν **τμήματα ἄμβωνα** καί παρατίθεται φωτογραφία τραπεζίσχημου θωρακίου ἀπό κλίμακα ἄμβωνα²³¹. Τό θωράκιο σήμερα βρίσκεται στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς καί δίπλα του ἔχει τοποθετηθεῖ ἄλλο ἓνα θωράκιο μέ σύμφυτο πεσίσκο, πού φέρει στήν ἐπιφάνειά του ἐνδειξη προέλευσης «Ἅγιος Γαβριήλ» καί προφανῶς ἀποτελεῖ θωράκιο τῆς κλίμακας τοῦ ἴδιου ἄμβωνα, ἂν καί δέν ἔχει σωθεῖ μέχρι τό ὕψος ὅπου θά διαμορφωνόταν ἡ γωνία τοῦ τραπεζίου. Στήν ἐπιφάνεια τῶν δύο θωρακίων²³² ἀνάγλυφα πλαίσια περιβάλλουν διπλό ἀνάγλυφο σταυρό μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις κεραίων, ἐνῶ στήν ὀπίσθια ἐπιφάνειά τους σώζονται ἵχνη τῆς πρόσφυσης τῆς κλίμακας ἀνόδου. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἄμβωνα, ὅπως καί τοῦ ὑπόλοιπου γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ μνημείου ἀνάγεται στά μέσα τοῦ 6ου αἰ.

Χρονολόγηση: μέσα 6ου αἰ.

228. Baldini - Livadiotti *Basilica di S. Gabriele*, 212-214.

229. Balducci, *Basiliche*, 37, εἰκ. 30.

230. Ὁ.π., 39, εἰκ. 33.

231. Ὁ.π., 39, εἰκ. 34. Jakobs, *Ambone*, 257-258, πίν. 11b. Τό χρονολογεῖ στό β' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. καί τό σχετίζει μέ παρόμοιο θωράκιο ἀπό τή βασιλική Α' τοῦ Βαγιαζήτ κοντά στόν φόρο τοῦ Ταύρου Κωνσταντινούπολης, σήμερα στο προαύλιο τῆς Ἀγίας Σοφίας, βλ. Mathews, *Early Churches*, 67-73, εἰκ. 56-58. Ὁ ἴδιος, *Byzantine Churches*, 30, εἰκ. 5,2.

232. Γιά τά δύο θωράκια βλ. Μηλίτση-Κεχαγιά, «Ἄμβωνες 2», ὑπό ἐκτύπωση. Ἐπίσης, βλ. καί τήν πρόταση ἀναπαράστασης τοῦ ἄμβωνα, Baldini - Livadiotti, *Basilica di S. Gabriele*, 169 καί 212-214.

Ἐκτός ἀπό τίς παραπάνω βασιλικές πιθανολογεῖται καί ἡ θέση κάποιων ἄλλων, χωρίς ὥστόσο νά ἔχει γίνει ἀνασκαφική ἔρευνα: Στό ναῖσκο τῶν **Ἀγίων Κωνσταντίνου καί Ἑλένης**, στήν περιοχή τοῦ Λιμένος καί τῆς τειχισμένης μεσαιωνικῆς πόλης (Χώρα), μέσα στόν ἀρχαιολογικό χώρο τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, πού χρονολογεῖται στόν 15ο αἰ., ἔχουν παρατηρηθεῖ θεμέλια τρίπλευρης ἀψίδας ἐξωτερικά τῆς ἀψίδας τοῦ ναοῦ καί εἰκάζεται ὅτι στή θέση αὐτή ἴσως προϋπῆρχε παλαιοχριστιανική βασιλική. Ὁ Morricone²³³ ἀναφέρει καί δεύτερη **βασιλική** μέσα στόν χώρο τοῦ Λιμένος ἢ τῆς Χώρας, κοντά στή μεγάλη βασιλική τοῦ Λιμένος. Σήμερα ἡ θέση της εἶναι ἀγνωστή. Ἰχνη παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, πού σήμερα δέν εἶναι ὁρατά, ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀπό τόν Morricone²³⁴ στό **ἀκρωτήριο Ἅγιος Φωκάς**, σέ ἀπόσταση 5 περίπου χιλιομέτρων ἀπό τήν πόλη.

Περιοχή Μεσαριᾶς - Ζηπαρίου

Βασιλική Μεσαριᾶς²³⁵ (πίν. 79): Ὁ Ὀρλάνδος²³⁶ πιθανολογεῖ τήν ὑπαρξη βασιλικῆς, διότι ἐντόπισε **μαρμάρινη κλίμακα ἄμβωνα**²³⁷ (σήμερα στό Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς). Ἡ κλίμακα χρονολογήθηκε ἀπό τόν Jakobs καί τή γράφουσα στό γ' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. Δέν ἔχει γίνει ἀνασκαφική ἔρευνα καί ἐπιπλέον δέν ἔχει ἐντοπισθεῖ ἡ περιοχή, ὅπου βρέθηκε ἡ κλίμακα τοῦ ἄμβωνα καί τά ἴχνη τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου πού ἀναφέρει ὁ Morricone²³⁸.

Βασιλική Ἀγίου Παύλου, Ζηπάρι²³⁹ (πίν. 84): Ὁ Balducci²⁴⁰ εἰκάζει ὅτι τό ὄνομα στή βασιλική διατηρήθηκε στήν τοπική παράδοση ἀπό τήν ἀνάμνηση τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στήν Κῶ²⁴¹, ἐπιστρέφοντας ἀπό τή Μίλητο στά Ἱεροσόλυμα, μετά τήν γ' ἀποστολική του περιοδεία. Πρόκειται γιά τρίκλιτη βασιλική μέ μεγάλη

233. Morricone, «Scavi», 70. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 231.

234. Morricone, ὁ.π., 327, 330.

235. Morricone, ὁ.π., 327. Λαζαρίδης, ὁ.π., 232. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 321.

236. Ὀρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Κῶ», 73-74, εἰκ. 3.

237. Ὀρλάνδος, ὁ.π., 73-74, εἰκ. 3. Ἐπίσης, Jakobs, *Ambone*, 259-260, πίν. 44. Ἐπίσης, Μηλίτση, «Ἀμβωνες», 342-344, εἰκ. 1-5. Ἡ ἴδια, «Ἀμβωνες 2», ὑπό ἐκτύπωση.

238. Morricone, ὁ.π., 327.

239. Balducci, *Basiliche*, 22-28. Morricone, «Scavi», 327, εἰκ. 105, 107. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 231. Orlandos, «Baptistères», 205, εἰκ. 9-10. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 115-116. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 319. Βολανάκης, «Βαπτιστήρια Κῶ», 327. Parrish, «Mosaic Workshop», 333-334 καί 339-342.

240. Balducci, *Basiliche*, 22.

241. Πράξεις, 21,1.

προεξέχουσα ήμικυκλική άψίδα στά ανατολικά καί νάρθηκα στά δυτικά. Στο νάρθηκα ανοίγονται τρείς θύρες, στον ίδιο άξονα μέ τίς θύρες του κεντρικού καί των πλαγίων κλιτών. Κατά μήκος της βόρειας καί της νότιας πλευράς του κυρίως ναού αναπτύσσεται σειρά από προσκτίσματα, συμμετρικά τοποθετημένα, από τά όποια ξεχωρίζει τό άψιδωτό πρόσκτισμα (διακονικό)²⁴² πού έφάπτεται στο νάρθηκα, στή νότια προέκτασή του.

Στό ανατολικό άκρο της νότιας πλευράς προσκολλάται τό βαπτιστήριο πού έπικοινωνεί μέ τό νότιο κλίτος καί άπαρτίζεται από ένα τετράγωνο φωτιστήριο (έσωτ. διαστ. 4,85X4,85μ.) μέ σταυρόσχημη κολυμβήθρα. Τό φωτιστήριο περιβάλλεται από έναν περιμετρικό διάδρομο, του όποιου τό νότιο τμήμα άπολήγει ανατολικά σέ άψίδα²⁴³ καί διαμορφώνεται σέ χώρο πού άπομονώνεται μέ θύρα από τον ύπόλοιπο διάδρομο καί έπικοινωνεί καί μέ τό χώρο του φωτιστηρίου. Οί τοίχοι του φωτιστηρίου διατηρούνται μέχρι τό ύψος της γένεσης των σφαιρικών τριγώνων όπου έβαινε ό χαμηλός, τυφλός, ήμισφαιρικός τρούλλος της στέγης.

Οί περισσότεροι χώροι της βασιλικής ήταν στρωμένοι μέ ψηφιδωτά δάπεδα²⁴⁴ πού είχαν γεωμετρικά κυρίως σχέδια καί άλλα θέματα, όπως κεντρικό κάන්θαρο από του όποιου τίς λαβές κρέμονται δύο πουλιά. Στο νότιο κλίτος τά γεωμετρικά θέματα όμαδοποιούνται ρυθμικά γύρω από κεντρικούς σταυρούς, ενώ στο βαπτιστήριο ζώα καί κόμβοι έντάσσονται σέ τετράγωνα, πού ένώνονται μέ όκτάκτινους σταυρούς.

Σώζεται κατά χώραν ή **βάση του άμβωνα**²⁴⁵ (τύπος μέ έπιμήκη πτερύγια καί δύο κατ' άξονα κλίμακες), σήμερα καλυμμένη. Επίσης, αρκετά μαρμάρινα θραύσματα, συγκεντρωμένα σήμερα στον χώρο του φωτιστηρίου. Πρόκειται κυρίως γιά **θραύσματα θωρακίων**, κοσμημένα μέ όμόθετους ρόμβους καί σταυρούς μέ πεπλατυσμένες άπολήξεις κεραιών, μεταξύ των όποιων καί κοίλα τμήματα του έξώστη του άμβωνα²⁴⁶. Δέν στάθηκε δυνατό νά διαχωρισθούν καί νά μελετηθούν.

Χρονολόγηση: Ό άμβωνας, βάσει της θέσης του στο μέσον του κεντρικού κλίτους καί της τυπολογίας του, χρονολογείται από τον Jakobs γενικά στον 6ο αί. Τά ψηφιδωτά χρονολογούνται στά τέλη 5ου-άρχές 6ου

242. Στή νότια βασιλική του Αγίου Στεφάνου καί στην ίδια ακριβώς θέση προσκολλάται όμοιο άψιδωτό πρόσκτισμα.

243. Ό Parrish (Mosaic Workshop, 334) πιθανολογεί τη χρήση του ως παρεκκλήσιο.

244. Πελεκανίδης-Ατζακά, *Σύνταγμα Ι*, 67-69, πίν. 33α-35β.

245. Jakobs, *Ambone*, 260-261, πίν. 11c.

246. Balducci, *Basiliche*, 40.

αί. Ὁ Parrish²⁴⁷ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Παύλου θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ λίγο μετά ἀπό τή νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, τήν ὁποία ἀνάγει στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ.

Βασιλική Καπαμᾶ, Ζηπάρι²⁴⁸ (πίν. 84): Τυπολογικά εἶναι ὅμοια μέ τή βασιλική τοῦ Ἁγίου Παύλου, εἶναι δηλαδή τρίκλιτη (διαστ. 17X16,40μ.) μέ ἡμικυκλική ἀψίδα στά ἀνατολικά, νάρθηκα στά δυτικά καί πολλά προσκτίσματα στή βόρεια καί τή νότια πλευρά. Διαφοροποιεῖται ὡς πρός τή θέση τοῦ βαπτιστηρίου πού ἐδῶ προσκολλᾶται στό μέσον τῆς νότιας πλευρᾶς. Τό φωτιστήριό του εἶναι κυκλικό (διαμ. 5,50μ.), ἐγγεγραμμένο σέ τετράγωνη αἶθουσα (διαστ. 6,60X6,60μ.), ἡ ὁποία στίς τρεῖς πλευρές περιβάλλεται ἀπό διαδρόμους. Στό κέντρο του ἀνοίγεται σταυρόσχημη κολυμβήθρα, στίς γωνίες τέσσερις ἡμικυλινδρικές κόγχες μπροστά ἀπό τίς ὁποῖες ὑψωνόταν ὁμόκεντρη κιονοστοιχία ἀπό ὀκτώ κίονες.

Τά δάπεδα τῆς βασιλικῆς ἦταν στρωμένα μέ ψηφιδωτά²⁴⁹ πού εἶχαν γεωμετρικά κυρίως σχέδια, στά ὁποῖα παρεμβάλλονται κἀνθαροι, πουλιά καί ψάρια.

Ἀπό τοὺς στυλοβάτες τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν κλιτῶν διατηροῦνται μόνο τά ἴχνη τους, ἐνῶ σώζονται καί τά ἴχνη τῆς θέσης τοῦ ἄμβωνα στό μέσον σχεδόν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους²⁵⁰. Στόν χώρο τῆς βασιλικῆς, σώζονται μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά γλυπτά, στοιβαγμένα σέ σωρούς, τά ὁποῖα δέν στάθηκε δυνατό νά διαχωρισθοῦν καί νά μελετηθοῦν.

Χρονολόγηση: Τά ψηφιδωτά χρονολογοῦνται στά τέλη 5ου-ἀρχές 6ου αἰ. Ὁ ἄμβωνας, βάσει τῆς θέσης του στό μέσον τοῦ κατὰ μήκος ἄξονα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καί τῆς τυπολογίας του (μέ ἐπιμήκη πτερύγια καί δύο κατ' ἄξονα κλίμακες) χρονολογεῖται ἀπό τόν Jakobs γενικά στόν 6ο αἰ.

Περιοχή Πυλίου

Ναός Τιμίας Ζώνης (πίν. 79): Βρίσκεται 1-2 χλμ. βορειοδυτικά τοῦ χωριοῦ Πυλί καί νοτιοδυτικά τοῦ Λινοπότη, στή θέση «Ταπάχανα». Πρόκειται γιά μικρό μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναῦδριο πού χρονολογεῖται στήν ὀψιμη μεταβυζαντινὴ περίοδο. Μαρμάρινα ἀρχιτε-

247. Parrish, «Mosaic Workshop», 333, εἰκ. 2.

248. Morricone, «Scavi», 328, εἰκ. 108. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 232. Orlandos, «Baptistères», 204, εἰκ. 7 καί 12. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 117-118, εἰκ. VIIIθ, πίν. 5β, 6α-β. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 319. Βολανάκης, «Βαπτιστήρια Κῶ», 327-328.

249. Πελεκανίδης-Ατζακά, *Σύνταγμα Ι*, 70, πίν. 37.

250. Jakobs, *Ambone*, 258, πίν. 42.

κτονικά γλυπτά (τμήμα θωρακίου, αρ. κατ. 212, **θωράκιο κλίμακας άμβωνα**²⁵¹, τμήμα άμφικιονίσκου, αρ. κατ. 165) έχουν έντοιχισθεϊ στήν άνωδομή του ναού καί ένα βρίσκεται στον αύλειο χώρο (**κορινθιακό κιονόκρανο**, αρ. κατ. 24). Είναι πιθανό νά προέρχονται από κάποια άγνωστη βασιλική της εύρύτερης περιοχής. Άλλωστε στήν περιοχή του Λινοπότη έχουν βρεθεϊ παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά²⁵², ένώ στή θέση «Άγιος Θεόδωρος», κοντά στον Λινοπότη, έχουν έντοπισθεϊ λείψανα άψίδας καί τοίχων βασιλικής²⁵³. Στήν περιοχή του χωριού Πυλί, στή θέση «Άγιος Γεώργιος», σέ σωστική άνασκαφική έρευνα, άποκαλύφθηκαν τά λείψανα **παλαιοχριστιανικής βασιλικής**²⁵⁴, δηλαδή ή ήμικυκλική άψίδα, ψηφιδωτά δάπεδα καί μαρμάρινα άρχιτεκτονικά γλυπτά, των όποιων ή σημερινή θέση είναι άγνωστη. Μέσα στο χωριό, στο ταφικό μνημείο του Χαρμούλου καί κάτω από τό μεταβυζαντινό μονόχωρο ναύδριο του Τιμίου Σταυρού πιθανολογείται ή θέση **παλαιοχριστιανικής βασιλικής**²⁵⁵. Άλλωστε στον δυτικό τοίχο του ναυδρίου είναι έντοιχισμένο **παλαιοχριστιανικό θωράκιο τέμπλου**²⁵⁶, (αρ. κατ. 222) πού πιθανότατα προέρχεται από αυτή τή βασιλική.

Καθολικό μονής Παναγίας Καστριανών (πίν. 79): Στο Παλαιό Πυλί, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στο καθολικό της μονής της Παναγίας των Καστριανών²⁵⁷, έχουν χρησιμοποιηθεϊ μαρμάρινα άρχιτεκτονικά γλυπτά. Για τον λόγο αυτό αλλά καί εξαιτίας κάποιων στοιχείων της άρχιτεκτονικής διάρθρωσης του ναού²⁵⁸, μέχρι πρόσφατα έθεωρεϊτο

251. Μηλίτση-Κεχαγιά, «Άμβωνες 2», υπό έκτύπωση.

252. Morricone, «Scavi», 328, 330. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 232. Πελεκανίδης-Άτζακά, *Σύνταγμα Ι*, 76.

253. Morricone, ό.π., 328, 330. Λαζαρίδης, ό.π., 233. Βολανάκης, «Μνημεία», 321.

254. Βολανάκης, ό.π., 319.

255. Ίχνη άψίδας διατηρούνται βόρεια του ναυδρίου καί επάνω από τό Χαρμύλειο. Επίσης, αναφέρεται ή ύπαρξη παλαιοχριστιανικών τάφων, βλ. Schazmann, «Charmyleion», 111. Για τή διαχρονική λατρεία στο χώρο, βλ. Broucari, «Successive religious cults», 282-284. Για τό ναύδριο πού χρονολογείται στον 16ο αϊ., βλ. Βολανάκης, «Χριστιανικά μνημεία νήσου Κώ», 98.

256. Broucari, στο ίδιο, 284, fig. 4.

257. Καρπάθιος, «Ίεραί Μοναί», 3-29. Θεοχάρη, «Μονή Όσίου Χριστοδούλου», 162-167. Μηλίτση, «Μεσοβυζαντινά γλυπτά Παναγίας Καστριανών», 119-128. Άνδρούδης-Ντιντιούμη, «Παναγία Καστριανών», 47-54 (όπου καί αναλυτικά όλη ή παλαιότερη βιβλιογραφία για τό μνημείο).

258. Ό ναός (β' μισό 11ου αϊ.) είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μέ μεταγενέστερο νάρθηκα στα δυτικά, αλλά στο βόρειο καί τό νότιο τοίχο ύπάρχουν από τρεις κίονες πού εφάπτονται στους τοίχους καί στηρίζουν τόξα, στα όποία βάνει ή κυλινδρική καμάρα της στέγης. Επιπλέον, στο Ίερό Βήμα ύπάρχει μικρό λιθόκτιστο σύνθρονο. Οι κίονες είναι μαρμάρινοι άρράβδωτοι καί έπιστέφονται μέ βάσεις κίωνων σέ β' χρήση.

ὅτι εἶχε κτισθεῖ στή θέση τρίκλιτης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς²⁵⁹. Ὡστόσο, πρόσφατες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στή θεμελίωση τοῦ ναοῦ, στὸ πλαίσιο ἀναστηλωτικῶν ἐπεμβάσεων, καθὼς καὶ ἡ μελέτη γλυπτῶν πού ἀποκαλύφθηκαν σέ μεταγενέστερες ταφές στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, ἀπέδειξαν ὅτι ὁ ναὸς κτίστηκε ἐξαρχῆς στή μέση βυζαντινὴ περίοδο²⁶⁰.

Τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ πού χρησιμοποιήθηκαν στὸν ναό, εἶναι κυρίως τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου καὶ μόνο ἓνα παλαιοχριστιανικὸ **ἰωνικὸ κιονόκρανο μέ συμφυῆς ἐπίθημα** (ἀρ. κατ. 63) ἔχει τοποθετηθεῖ, γιὰ νὰ στηρίξει τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἀψιδώματος τῆς δυτικῆς εἰσόδου ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸν κυρίως ναό. Μεταξύ τῶν κορμῶν τῶν κιόνων πού ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στὸν κυρίως ναό, ἀναγνωρίζεται καὶ ἓνας, πιθανότατα παλαιοχριστιανικός, κατασκευασμένος ἀπὸ προκοννήσιο μάρμαρο. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν τάφων στὸν κυρίως ναὸ βρέθηκαν παλαιοχριστιανικὰ καὶ μεσοβυζαντινὰ γλυπτὰ σέ β' χρῆση: **ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου** (ἀρ. κατ. 93), **τμήμα ἀμφικιονίσκου** (ἀρ. κατ. 191), ἓνα ἀκέραιο **θωράκιο** (ἀρ. κατ. 221) καὶ **τμήμα θωρακίου** (ἀρ. κατ. 225), καθὼς καὶ τμήματα μεσοβυζαντινῶν ψευδοσαρκοφάγων καὶ θωρακίων²⁶¹. Σέ τυχαία θέση, στήν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, πού βρίσκεται σέ μικρὴ ἀπόσταση νοτιοδυτικὰ τῆς Παναγίας, βρέθηκε ἓνας **ἀμφικιονίσκος** παραθύρου (ἀρ. κατ. 166).

Περιοχὴ Μαστιχαρίου - Ἀντιμάχειας

Βασιλικὴ Ἁγίου Ἰωάννη Θεολόγου ἢ Περγιαλίτη, Μαστιχάρι (πίν. 85): Ἀνασκάφθηκε ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο τὸ 1947 καὶ δημοσιεύθηκε τὸ 1966²⁶². Βρίσκεται στή βόρεια πλευρὰ τοῦ νησιοῦ, 1-2 χλμ. δυτικὰ τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Μαστιχάρι, στή θέση «Γλυκόρριζα», λίγα μόλις μέτρα (60μ. περίπου) ἀπὸ τὴν ἀκτὴ. Πρόκειται γιὰ τρίκλιτη βασιλικὴ (ἐσωτ. διαστ. 24,55 X 14,60μ.) μέ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα στὰ ἀνατολικά καὶ νάρθηκα στὰ δυτικά.

Στὸ νότιο τοῖχο προσκολλᾶται σειρὰ τριῶν ἐπιμήκων προσκτισμάτων (τριμερές διακονικὸ) καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἡμισυ τοῦ βορείου

259. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 319.

260. Κατὰ τὴ διάρκεια ἀνασκαφικῆς ἐρευνας σέ τάφους πού βρέθηκαν στὸν κυρίως ναό, ἀποκαλύφθηκαν τμήματα θωρακίων καὶ ψευδοσαρκοφάγων τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου, τοποθετημένα ἅτακτα εἴτε ὡς τοιχώματα εἴτε ὡς κάλυψη τῶν τάφων. Μία ἀπὸ τίς ψευδοσαρκοφάγους φέρει ἐπιγραφὴ μέ χρονολόγησι 1070/1071, βλ. Μηλίτση, «Μεσοβυζαντινὰ γλυπτὰ Παναγίας Καστριανῶν», 119-128.

261. Μηλίτση, ὁ.π., 119-128.

262. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαὶ Κῶ», 4-98. Krautheimer, *Ἀρχιτεκτονικὴ*, 140, εἰκ. 60. Γιὰ τὴ βασιλικὴ καὶ τὰ ψηφιδωτὰ βλ. ἐπίσης Parrish, «Mosaic Workshop», 334-335 καὶ 344-347.

τοιχίου τό βαπτιστήριον²⁶³, τό όποίο άποτελείται άπό δύο αίθουσες: έναν όρθογώνιο προθάλαμο δυτικά, τόν έξώτερο οίκο (διαστ. 7,40X6μ.), πού έπικοινωνεί μέ τό βόρειο κλίτος αλλά διαθέτει καί άλλη είσοδο στή δυτική πλευρά, καί έναν λίγο μικρότερο τετράγωνο χώρο, τό φωτιστήριον (διαστ. 5,30X5,30μ.), τό όποίο έχει τέσσερις κόγχες στίς γωνίες καί μία ήμικυκλική προεξέχουσα άψίδα στόν άνατολικό τοίχο. Στό κέντρο του άνοίγεται σταυρόσχημη κολυμβήθρα. Τά προσκτίσματα διατάσσονται κατά μήκος του νότιου καί του βόρειου τοίχου καί δημιουργούν τήν έντύπωση ένός σχεδόν συμμετρικού έξωτερικού περιγράμματος του ναού.

Η κύρια είσοδος πρός τό νάρθηκα άνοίγεται στό νότιο τοίχο του, όπου υπάρχουν ένδείξεις για τήν ύπαρξη προπύλου²⁶⁴. Ο κυρίως ναός χωρίζεται σέ τρία κλίτη (τό μεσαίο είναι υπερδιπλάσιο των πλαγίων καί υπερυψωμένο κατά 0,20μ. σέ σχέση μέ τά πλάγια κλίτη καί τό νάρθηκα) μέ κιονοστοιχίες άπό έννέα κίονες, των όποίων οί βάσεις έβαιναν σέ ψηλά μαρμάρινα βάθρα, δεύτερης χρήσης, ύψους 0,59μ.²⁶⁵. Μεταξύ των βάθρων παρεμβάλλονται τμήματα τοιχοποιίας προερχόμενα, κατά τόν άνασκαφέα²⁶⁶, είτε άπό ψηλό (0,60μ.) κτιστό στυλοβάτη ή είναι ύπολείμματα των τοίχων πού ίσως περιόρισαν σέ μία δεύτερη κατασκευαστική φάση τό πλάτος του ναού. Λόγω τής εύρεσης τμήματος κοσμήτη καί τής ύπαρξης δύο κλιμάκων άνόδου κοντά στόν δυτικό τοίχο του βορείου καί του νοτίου κλίτους άντίστοιχα, συνάγεται ή ύπαρξη γυναικωνίτη επάνω άπό τό νάρθηκα καί ίσως υπερώων επάνω άπό τά πλάγια κλίτη. Η υπόθεση ένισχύεται άπό τήν εύρεση **κορμού κίονα** μέ μικρότερη διάμετρο άπό τους ύπόλοιπους²⁶⁷, **βάσεων κίωνων**²⁶⁸ μέ διαφορετικές διαμέτρους (άπό 0,34μ. έως 0,42μ.) καθώς καί άπό τό γεγονός ότι κάποιες άπό τίς βάσεις έφεραν πλάγιες έγκοπές για τήν ύποδοχή θωρακίων. Στην περίπτωση πού μεταξύ των κίωνων των κλιτών δέν παρεμβαλλόταν ύψηλός στυλοβάτης, επάνω στόν όποίο θά πατούσαν αυτά τά θωράκια, τότε οί βάσεις αυτές προέρχονται είτε άπό τά μετακίονια διαστήματα του γυναικωνίτη ή άπό τό κιβώριο.

263. Όρλάνδος, «Βασιλικά Κώ», 41-48. Orlandos, «Les Baptistères», 204, εικ. 6 καί 11. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 124-126. Βολανάκης, «Βαπτιστήρια Κώ», 328.

264. Όρλάνδος, «Βασιλικά Κώ», 6-7.

265. Τά βάθρα προέρχονται άπό κάποιο ρωμαϊκό κτήριο: έχουν λέσβιο κυμάτιο καί άνω καί κάτω φέρουν τετράγωνες πλίνθους. Έπιπλέον, τό τρίτο άπό δυτικά βάθρο τής νότιας κιονοστοιχίας κοσμεΐται μέ βουκράνιο καί γιρλάντα.

266. Όρλάνδος, «Βασιλικά Κώ», 12-13, εικ. 5-8.

267. Ό.π., 17, εικ. 10.

268. Ό.π., εικ. 9.

Ἡ μεγάλη ἡμικυκλική ἀψίδα τοῦ Βήματος ἔφερε κτιστό, ἐπενδεδυμένο μέ μάρμαρο, σύνθρονο ἀπό τό ὅποιο σώζονται δύο βαθμίδες. Μεταξύ τοῦ συνθρόνου καί τῆς ἀψίδας παρεμβαλλόταν διάδρομος, πλάτους 0,52μ. Τό Ἱερό Βῆμα κατελάμβανε τμήμα τῆς ἀνατολικῆς ἀπόληξης τοῦ μεσαίου κλίτους, φθάνοντας μέχρι τούς δεύτερους ἀπό ἀνατολάς κίονες καί εἶχε στάθμη ὑπερυψωμένη σέ σχέση μέ τό δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ (κατά 0,15μ. στό μεσαῖο τμήμα καί κατά 0,35μ. καί 0,25μ. στό βόρειο καί στό νότιο τμήμα ἀντίστοιχα). Στό μεσαῖο τμήμα, μπροστά ἀπό τήν ἀψίδα, ὑπῆρχε ἡ Ἀγία Τράπεζα, ἀπό τήν ὁποία βρέθηκε τμήμα τῆς βάσης, πού προέρχεται ἀπό κάποιο ἀρχαιότερο κτίσμα (ἔχει ἀναθύρωση στή μία πλευρά). Ἡ Τράπεζα εἶχε ἔξι στηρίγματα, ἀπό τά ὁποῖα βρέθηκε **μία ἰωνική βάση**²⁶⁹. Ἀπό τό κιβώριο τῆς Ἀγίας Τράπεζας βρέθηκαν **δύο βάσεις** κατά χώραν, **ἓνα τμήμα κορμοῦ κίονα**, μέχρι σήμερα δέν ἔχει ἐντοπισθεῖ καί ἓνα σχηματοποιημένο (σχεδόν τεκτονικό) **κορινθιακό κιονόκρανο**²⁷⁰ (ἀρ. κατ. 14) μέ φύλλα σχηματοποιημένης ἄκανθας καί φύλλα καλάμου. Τό μεσαῖο τμήμα τοῦ Βήματος, ἐκτός τῆς ὑψηλότερης στάθμης, διαχωρίζοταν ἀπό τόν κυρίως ναό μέ χαμηλό φράγμα πρεσβυτερίου, ἀπό τό ὅποιο βρέθηκε ἓνας **μαρμάρινος πεσίσκος**²⁷¹ μέ εὐθεία ἀπόληξη στό ἄνω μέρος καί ὁμόλογες ὀρθογώνιες γλυφές στήν ἐμπρόσθια ἐπιφάνεια, σήμερα ἀγνοεῖται ἡ θέση του.

Ἐπίσης, βρέθηκαν **τμήματα μαρμαρίνων θωρακίων**²⁷² μέ διάκοσμο ἀπό σταυρούς μέσα σέ κύκλο ἢ ἐλεύθερους, πού ἴσως προέρχονται καί ἀπό τά μετακίονια διαστήματα τῶν κλιτῶν. Ἡ ἐπιφάνεια αὐτῶν τῶν θωρακίων εἶναι δουλεμένη μέ χονδρό βελόνι καί ἡ θέση τους σήμερα εἶναι ἄγνωστη. Βρέθηκαν ἐπιπλέον καί **μαρμαρίνες ἐπιστῆφες θωρακίων**²⁷³, πού ἴσως ἔστεφαν τά μετακίονια διαστήματα τοῦ γυναικωνίτη.

Ἐκτός τῶν παραπάνω ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν βρέθηκαν: **κορμοί κίωνων μέ ἀνάγλυφους σταυρούς**²⁷⁴ (σήμερα ἡ θέση τους εἶναι ἄγνω-

269. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαὶ Κῶ», εἰκ. 26.

270. Ὁ.π., 29, εἰκ. 27.

271. Ὁ.π., 30, εἰκ. 28.

272. Ὁ.π., 30-31, εἰκ. 29-30.

273. Ὁ.π., 30-31, εἰκ. 31.

274. Ὁ.π., 16, εἰκ. 12. Τμήματα κορμῶν κίωνων πού βρίσκονταν στό ναό τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Ἀντιμάχειας, ἀλλά σήμερα δέν στάθηκε δυνατό νά ἐντοπισθοῦν, συσχετίζονται ἀπό τόν Ὁρλάνδο μέ διάφορες βάσεις ταυτόσημων διαστάσεων, πού βρέθηκαν κατά τήν ἀνασκαφή. Οἱ κορμοί τῶν κίωνων πού βρέθηκαν στήν ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς, καθώς καί αὐτοί πού βρίσκονταν στό ναό τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ἦταν ἀρράβδωτοι καί κοσμοῦνταν μέ μεγάλους ἀνάγλυφους λατινικούς σταυρούς μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις κεραιῶν. Οἱ σταυροὶ στοὺς κίονες συνηθίζονται στίς παλαιохριστιανικὲς βασιλικὲς τῶν νησιῶν τοῦ

στη), **ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου**²⁷⁵ μέ διάκοσμο από ανάγλυφο σταυρό στις δύο στενές πλευρές, τό ὁποῖο ἔστεφε τόν ἀμφικιονίσκο τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ, πού δέν ἔχει βρεθεῖ μέχρι σήμερα καί **ἕνα ἰωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα**²⁷⁶ (ἀρ. κατ. 50). Τό τελευταῖο εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον καθώς ὅλη ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι δουλεμένη μέ ξοῖδα, τό ἐπίθημα διακοσμεῖται στή μία στενή πλευρά μέ ανάγλυφο σταυρό, ἐνῶ ὁ ἑχῖνος ἔχει καμπύλη διατομή καί παραμένει ἀκόσμητος²⁷⁷.

Ἐπιπλέον, βρέθηκαν **βάσεις κιόνων**²⁷⁸ ἀπό ὑπογάλανο μάρμαρο, πού ἀποτελοῦνται ἀπό τετράγωνη πλίνθο, σπεῖρα τομῆς τετάρτου κύκλου καί μικρό κυλινδρικό τμήμα, οἱ ὁποῖες ὁμοιάζουν μέ τίς βάσεις τῆς νότιας βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου²⁷⁹. Ἐπίσης, ἕνας **ἀμφικιονίσκος παραθύρου** καί **ἕνα ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου**²⁸⁰, τῶν ὁποίων ἡ θέση παραμένει ἄγνωστη μέχρι σήμερα. Ἐπίσης, **μαρμάρινη καλυπττήρια πλάκα** τῆς Τράπεζας τῆς Προθέσεως²⁸¹ καί **μαρμάρινη βάση Τράπεζας** στό

Αἰγίου (Βασιλική Τριῶν Ἐκκλησιῶν Πάρου, βλ. Ὁρλάνδος, «Βασιλική Τριῶν Ἐκκλησιῶν», 249, πίν. 181β) καί τῆς Δωδεκανήσου (Βασιλικές Ρόδου, Μεσαναγροῦ, βλ. Ὁρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 38, εἰκ. 32 καί Ὁρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 276, εἰκ. 224. Ἐπίσης, στή βασιλική Ἁγίου Στεφάνου Κῶ (βλ. παρακάτω, κεφ. VII,1) καί λιγότερο στήν ἡπειρωτική Ἑλλάδα (Βασιλική Α΄ στίς Φθιώτιδες Θῆβες, βλ. Σωτηρίου, *Χριστιανικάί Θῆβαι*, εἰκ. 41, στούς Φιλίππους, βλ. Lemerle, *Philippes*, 403, πίν. X καί XXVII,2.). Στά νησιά μάλιστα ἡ χρήση τῶν σταυρῶν ἐπεκτάθηκε καί στούς διαχωριστικούς ἀμφικιονίσκους τῶν παραθύρων (Βασιλική Ἀφεντέλλη Λέσβου, βλ. Ὁρλάνδος, «Βασιλικά Λέσβου», 8-9, εἰκ. 4-5.).

275. Ὁρλάνδος, «Βασιλικά Κῶ», 26, εἰκ. 23.

276. Ὁ.π., 18-19, εἰκ. 13. Ὁμοιο βρέθηκε στή βασιλική στό Τηγάρι Σάμου, βλ. Schneider, «Samos», 116, εἰκ. 7.

277. Ὁ Ὁρλάνδος (δ.π., 18-19) θεωρεῖ ὅτι τό κιονόκρανο εἶναι ἡμιτελές, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ Πάλλας («Ἰουστινιάνεια γλυπτά», 429-430) ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἐπεξεργασία μέ τήν ξοῖδα παρουσιάζει μία κανονικότητα καί ἔχει γίνει μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά φαίνονται οἱ διαδοχικές φορές τῆς, μέ ἀποτέλεσμα νά σχηματίζεται ἕνας ἐλαφρὸς κυματισμὸς ἀπὸ φῶς καί σκιά. Σέ σχέση μάλιστα μέ τήν κανονικότητα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς βασιλικῆς καί μέ τήν πολυτέλεια τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων συμπέρανε ὅτι ἡ μορφή τῶν κιονοκράνων εἶναι ἡθελημένη αἰσθητικὴ ἐπιλογή καί ὅτι τό κιονόκρανο ἀνήκει στήν καλλιτεχνικὴ μορφή τῶν «αἰσθητικῶν ἀνεπέργαστων ἰουστινιανείων γλυπτῶν». Ἡ τεκτονικότητά του μάλιστα, σύμφωνα μέ τὸν Πάλλα, εἶναι σέ πιὸ προχωρημένο στάδιο ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν κιονοκράνων τῆς ἰουστινιανείας περιόδου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στήν Ἐφεσο. Τό κιονόκρανο κατὰ τήν ἀποψή μας θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ τελικὰ στό β΄ μισό τοῦ 6ου αἰ. καί νά ἀποδοθεῖ σέ μία δευτέρη οἰκοδομικὴ φάση τῆς βασιλικῆς, μετὰ τὸν σεισμό τοῦ 551, βλ. παρακάτω στό οἰκεῖο κεφάλαιο. Παρόμοια ἐπεξεργασία ἔχει ὑποσθεῖ τό ἰωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα πού βρίσκεται στὸν αὐτεῖο χώρο τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν τοῦ Κάστρου Νεραντζιάς, μέ ἄγνωστη προέλευση (ἀρ. κατ. 51).

278. Ὁρλάνδος, δ.π., 13-14, εἰκ. 9.

279. Βλ. παρακάτω, κεφάλαιο VII.2.

280. Ὁρλάνδος, δ.π., 19, εἰκ. 15-16.

281. Ὁ.π., 32-33, εἰκ. 33-34.

νότιο πρόσκτισμα²⁸². Επίσης, είχε βρεθεί **τμήμα θωρακίου**, τοῦ ὁποῖου ἀγνοεῖται ἡ θέση του μέχρι σήμερα.

Στό μέσον τοῦ κατά μήκος ἄξονα τοῦ μεσαίου κλίτους σώθηκαν τὰ ἴχνη τῆς **βάσης τοῦ μαρμάρινου ἄμβωνα**²⁸³. Τά παραπάνω ἀρχιτεκτονικά γλυπτά, ἐκτός ἀπό τὰ κιονόκρανα ἀρ. κατ. 14 καί ἀρ. κατ. 50, ἐπειδὴ εἶναι στήν πλειονότητά τους σήμερα χαμένα, δέν συμπεριλήφθηκαν στὸν κατάλογο τῆς μελέτης. Χρησιμοποιοῦνται ὡστόσο, ὅπου χρειάζεται, ὡς συγκριτικό ὕλικό.

Ἐκτός ἀπό τὸν προθάλαμο τοῦ βαπτιστηρίου καί τὸ δυτικό τμήμα τοῦ νοτίου προσκτίσματος, τὰ δάπεδα τῆς βασιλικῆς ἦταν στρωμένα μέ ψηφιδωτές συνθέσεις, πού δημοσιεύονται ἀναλυτικά ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο²⁸⁴. Τὰ διακοσμητικά σχέδια²⁸⁵ εἶναι κυρίως γεωμετρικά σέ μεγάλη ποικιλία συνθέσεων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα παρεμβάλλονται θέματα μέ φυτά, πτηνά, ζῶα, καρπούς καί ἀγγεῖα σέ μεγάλη χρωματική ποικιλία καί συνοδεύονται ἀπὸ ἀφιερωματικές ἐπιγραφές τῶν δωρητῶν τῶν συνθέσεων²⁸⁶.

Χρονολόγηση: Ὁ Ὁρλάνδος χρονολογεῖ τὴν ἵδρυση τῆς βασιλικῆς γύρω στὸ 500 καί τὴν κατασκευή τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ βορείου κλίτους στὸ β' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. (525-550)²⁸⁷, λόγω τῆς ἀγάπης στὴ φυσικὴ ἀπόδοση τῆς μορφῆς καί τῆς κίνησης τῶν ζώων, πού παρατηρεῖται στὴν Ἰουστινιάνεια περίοδο. Επίσης, ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι ἀπίθανο καλλιτεχνικά ἔργα ὅπως τὰ ψηφιδωτὰ νὰ κατασκευάστηκαν μετὰ τὸν καταστρεπτικὸ σεισμό τοῦ 551. Οἱ ἐπισκευές πού παρατηροῦνται στὴ βασιλική (τό κλείσιμο τῶν κλιτῶν μέ τοῖχο καί ὁ περιορισμός σέ ἓνα κλίτος), πιθανότατα ἔγιναν μετὰ τὸν σεισμό τοῦ 551, χρονολόγηση πού ἐνισχύεται καί ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ σχεδόν τεκτονικοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου (ἀρ. κατ. 14) ἀπὸ τὸ κιβώριο τῆς Τράπεζας, πού χρονολογεῖται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. καί τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου μέ σύμφυτο ἐπίθημα (ἀρ. κατ. 50) πού χρονολογεῖται, ἐπίσης, στὴν ἴδια περίοδο. Ὡστόσο, προβληματικὴ παραμένει ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ τελευταίου κιονοκράνου, στὴν περίπτωση περιορισμοῦ τῆς βασιλικῆς σέ ἓνα κλίτος.

282. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαὶ Κῶ», 37, εἰκ. 37.

283. Ὁ.π., 33-34. Jakobs, *Ambone*, 259, πίν. 11d.

284. Ὁ.π., 49-88. Επίσης βλ. Πελεκανίδης-Ἀτζακά, *Σύνταγμα Ι*, 70-74, πίν. 39α-44γ.

285. Οἱ συνθέσεις ἀκολουθοῦν τὸ θεματολόγιο τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Κῶ ἀλλὰ ὑπάρχουν καί νέα θέματα, ὅπως ἡ σειρά ἀπὸ ὀρθογώνια διάχωρα, μέσα στὰ ὁποῖα ἀπεικονίζεται ἓνα ζῶο. Βλ. Ὁρλάνδος, ὁ.π., 49-88 καί Parrish, «Mosaic Workshop», 344.

286. Γιά τίς ἀφιερωματικές ἐπιγραφές τῶν ψηφιδωτῶν, βλ. παραπάνω, κεφ. Ι.1.

287. Ὁρλάνδος, ὁ.π., 87-88.

Βασιλική Ἀγίων Ἀναργύρων Ἀντιμάχειας (πίν. 86): Ἀνασκάφθηκε, ἐπίσης, ἀπό τόν Ὁρλάνδο²⁸⁸, τήν ἴδια χρονική περίοδο μέ τήν προηγούμενη βασιλική. Στή θέση αὐτή ἦταν ὁρατή ἐπιφανειακά μόνο ἡ ἀψίδα καί οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τιμοῦσαν τή μνήμη τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων. Τό μνημεῖο ἀνασκάφθηκε τμηματικά, ἐπειδή μέρος του εἶχε καταληφθεῖ ἀπό νεώτερες οἰκίες. Συγκεκριμένα ἐρευνήθηκε ἡ ἀνατολική πλευρά καί πολύ μικρό τμήμα τῆς δυτικῆς ἀπόληξης τοῦ νάρθηκα, μέ συνολικές διαστάσεις: μήκος 24,80μ. καί πλάτος 17,24μ.

Ἡ βασιλική εἶχε προεξέχουσα ἡμικυκλική ἀψίδα καί χωριζόταν σέ τρία κλίτη, μέ τό μεσαῖο νά ἔχει πλάτος ὑπερδιπλάσιο τῶν πλαγίων. Ἐξωτερικά τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, στή νοτιοανατολική γωνία, βρέθηκε ὀρθογώνιο πρόσκτισμα πού φαίνεται ὅτι συνδέοταν μέ ἄλλο ἀνατολικότερα, τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκε μόνο τμήμα τοῦ βορείου τοίχου. Στά κλίτη τῆς βασιλικῆς καί στό νάρθηκα βρέθηκαν ἱχνη ψηφιδωτῶν δαπέδων²⁸⁹. Ἐσωτερικά τῆς ἀψίδας ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ μαρμάρινου στυλοβάτη τοῦ τέμπλου.

Ἀπό τόν μαρμάρينو διάκοσμο τῆς βασιλικῆς βρέθηκαν μόνο **δύο τμήματα κορμῶν κιονίσκων**²⁹⁰, ἐκ τῶν ὁποίων το ἓνα ἴσως ἀνήκει σέ στήριγμα τῆς πλάκας τῆς Ἀγίας Τράπεζας. Ἴσως μέρος τοῦ μαρμάρινου διακόσμου τῆς βασιλικῆς νά μεταφέρθηκε στους Ἀγίους Ἀποστόλους Ἀντιμάχειας, ὅπου, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὁ Ὁρλάνδος εἶχε διαπιστώσει ἀπόθεση ἀρκετῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Σήμερα στό προαύλιο τοῦ ναοῦ εἶναι συγκεντρωμένα λίγα τμήματα ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν, κυρίως ἀπό ἀκόσμητους κορμούς κιονίσκων, μεταξύ τῶν ὁποίων ἐντοπίσαμε ἓνα **κορινθιακό κιονόκρανο τέμπλου**²⁹¹ (ἀρ. κατ. 12), μέ τέσσερα φύλλα ἄκανθας σέ μία ζώνη.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου - ἀρχές 6ου αἰ.

Βασιλική(;) Λιῖζου (πίν. 79): Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά γλυπτά (**τμήμα πλάκας**, ἀρ. κατ. 228 καί **δίδυμο θωράκιο**, ἀρ. κατ. 214) ἔχουν βρεθεῖ στό ναό τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Λιῖζου, πού χρονολογεῖται πιθανότατα στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Τό πρῶτο βρέθηκε σέ τυ-

288. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαὶ Κῶ», 99-102.

289. Ὁ.π., 103, εἰκ. 104. Πελεκανίδης-Ἀτζακά, *Σύνταγμα I*, 74-75, πίν. 46α.

290. Ὁ.π., 102, εἰκ. 103.

291. Τό κιονόκρανο, ἂν καί δέν ἔχει ἐπιβεβαιωμένη προέλευση ἀπό κάποια ἀπό τίς δύο βασιλικές τῆς περιοχῆς τῆς Ἀντιμάχειας, συμπεριελήφθηκε στή μελέτη καθὼς τά φύλλα τῆς ἄκανθας σκαλίζονται στόν τύπο μέ τίς «ἀγκιστροειδεῖς ἔσω γλωσσίδες» (ἄκανθα τύπου «μάσκας»), τύπος πού γενικά σπανίζει στό νησί. Ἐπιπλέον, χαρακτηρίζεται γιά τήν καλή τεχνική ἐπεξεργασία τῶν θεμάτων του.

χαία θέση μέσα στο ναό, ενώ τό δεύτερο έχει έντοιχισθεί στο τέμπλο του. Τά γλυπτά, καθώς καί κάποια ἴχνη τοίχων ἐξωτερικά τοῦ ναοῦ, ἔχουν ὁδηγήσει τούς ἐρευνητές στήν ὑπόθεση ὅτι τό ναῦδριο ιδρύθηκε στή θέση παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς²⁹², γεγονός πού μέχρι στιγμῆς δέν ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀνασκαφικά.

Περιοχή Καρδάμαινας

Βασιλική Ἀγίας Βαρβάρας (πίν. 79): Βρίσκεται 2,5 χλμ. ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ τῆς Καρδάμαινας, σέ ἐπαφή σχεδόν μέ τή σημερινή ἀκτογραμμή. Πρόκειται πιθανότατα γιά τρίκλιτη βασιλική μέ ἡμικυκλική ἀψίδα στά ἀνατολικά. Τό μνημεῖο ἀποκαλύφθηκε ἀποσπασματικά μετά ἀπό πολύ σύντομη ἀνασκαφική ἐρευνα²⁹³ καί σήμερα εἶναι κατά τό μεγαλύτερο μέρος του ἐπιχωμένο. Ἀπό τόν γλυπτό του διάκοσμο σωζόταν μόνον ἓνα **τμήμα ἰωνικοῦ κιονοκράνου μέ συμφυές ἐπίθημα** (ἀρ. κατ. 49), τό ὅποιο δημοσίευσε ἡ Βέμη²⁹⁴ καί μέχρι σήμερα δέν ἔχει ἐντοπισθεῖ.

Κατά μήκος τῆς παραλίας σώζονται ὑπολείμματα τοίχων πού ἀνήκουν μᾶλλον σέ περισσότερους τοῦ ἑνός οἰκισμούς. Σέ πρόσφατη σωστική ἀνασκαφή βόρεια τῆς βασιλικῆς ἐντοπίστηκε καί ἐρευνήθηκε μικρό τμήμα παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου²⁹⁵.

Χρονολόγηση: Ἰδρυση: ἴσως τέλος 5ου-ἀρχές 6ου αἰ. Τό κιονόκρανο ἀνάγεται στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ. καί ἴσως συνδέεται μέ ἐπισκευή μετά τόν σεισμό τοῦ 551.

Βασιλική Ἀγίας Θεότητος (πίν. 79, 85): Βρίσκεται στό δυτικό ἄκρο τοῦ χωριοῦ, σέ ἀπόσταση 300μ. ἀπό τή θάλασσα. Συνδέεται, ἐπίσης, μέ ἓναν παλαιοχριστιανικό οἰκισμό, πού βρισκόταν στά δυτικά της. Ἀνασκάφθηκε ἀπό τόν R. Herzog στίς ἀρχές τοῦ προηγούμενου αἰῶνα²⁹⁶ στούς πρόποδες τοῦ λόφου «Θόλος», ὅπου ἦταν ἡ ἀρχαία ἀκρόπολη. Εἶναι τρίκλιτη, μήκους 60μ. μέ τρίπλευρη ἀψίδα στά ἀνατολικά καί αἶθριο στά δυτικά. Ἀποτελεῖ τή μοναδική μέχρι σήμερα περίπτωση βα-

292. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 320.

293. Η ἐρευνα ἐγινε στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 ἀλλά δέν ἔχει δημοσιευθεῖ στά Χρονικά τοῦ ΑΔ.

294. Vemi, *Chapiteaux*, 192, πίν. 83, ἀρ. 295.

295. Οἰκόπεδο Χατζηγάλλου, ΑΔ 55 (2000), Χρονικά, 1195 καί ΑΔ 61 (2006), Χρονικά, 1340.

296. Herzog, «Bericht», 4. Balducci, *Basiliche*, 57. Πελεκανίδης-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα Ι*, 75-76. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 320. Ἀπό τόν ἀνασκαφέα ἀναφέρονται ἴχνη ψηφιδωτῶν, τά ὅποια σήμερα δέν σώζονται.

σιλικής του νησιού που έχει τρίπλευρη και όχι ήμικυκλική άψίδα. Η άψίδα έφερε επένδυση από λευκές και μαύρες μαρμάρινες πλάκες.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου αι. (;)

Βασιλική Ἀράγκης (πίν. 79): Η θέση της έχει άπλως έντοπισθει²⁹⁷ σε απόσταση 2,5 χλμ. δυτικά του χωριού, χωρίς να έχει γίνει ανασκαφική έρευνα. Δεν έχουν βρεθεί μαρμάρινα αρχιτεκτονικά γλυπτά. Σε απόσταση 500μ. στα δυτικά της έχουν έντοπισθει λείψανα καμινιού. Κοντά στη θέση «Ἀράγκη», επάνω σε απόκρημνο λόφο, βρίσκονται τά λείψανα ενός όχυρωμένου οικισμού, που σήμερα ονομάζεται Έβριόκαστρο. Από επιφανειακές έρευνες στον λόφο περισυλλέχθηκαν νομίσματα και κεραμική που καταδεικνύουν ότι ο οικισμός ήταν σε άκμή όλο τον 6ο και τό α' μισό του 7ου αι.²⁹⁸

Βασιλική πρεσβυτέρου Φωτεινού (πίν. 79): Άνασκάφθηκε τό 1992 από την Έρση Μπρούσκαρη²⁹⁹, στό πλαίσιο σωστικής ανασκαφικής έρευνας της πρώην 4ης ΕΒΑ. Βρίσκεται στό κεντρικό τμήμα του χωριού της Καρδάμαινας, σε απόσταση περίπου 100μ. από τή θάλασσα και φαίνεται ότι βρισκόταν εκτός του παλαιοχριστιανικού οικισμού. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική μέ προεξέχουσα ήμικυκλική άψίδα στα ανατολικά, νάρθηκα, αίθριο, βαπτιστήριο και προσκίσματα (συνολ. διαστ. 20X45μ.). Τό κεντρικό κλίτος έχει πλάτος υπερδιπλάσιο του πλάτους των πλαγίων κλιτών, από τά όποια χωριζόταν μέ κιονοστοιχία. Οί κίονες έδράζονταν σε χαμηλές όρθογώνιες πλίνθους, τά δέ μεταξύ των πλίνθων διαστήματα κλείνονται μέ χαμηλό τοίχο. Τό φράγμα του πρεσβυτερίου εκτείνεται από τή βόρεια έως τή νότια κιονοστοιχία, ενώ στό Ίερό Βήμα σώζεται μόνο ή θέση της Ἀγίας Τράπεζας και ή πρώτη βαθμίδα του συνθρόνου.

Τό βαπτιστήριο βρίσκεται στην προς ανατολάς προέκταση του νοτίου κλίτους. Τό σχήμα του είναι πολύ ιδιότυπο για τήν Κω: είναι όρθογώνιο μέ απόληξη σε ήμικυκλική άψίδα στα ανατολικά. Στο κτήριο αναγνωρίστηκαν δύο οικοδομικές φάσεις: στην πρώτη φάση ήταν χωρισμένο σε δυτικό και ανατολικό τμήμα, όπου βρισκόταν μία έξωτερικά κυλινδρική και έσωτερικά σταυρόσχημη κολυμβήθρα. Στη δεύτερη φάση ό προαύλειος οίκος και τό φωτιστήριο ένοποιούνται και

297. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 233.

298. Μπρούσκαρη, «Βασιλική Καρδάμαινας», 39.

299. ΑΔ 42 (1987) Χρονικά, 687. ΑΔ 47 (1992) Χρονικά, 682. Έπίσης, Μπρούσκαρη, ό.π., 38-39. Η ίδια, Συμβολή. Η ίδια, «Σφραγίδα Άρτου», 267-278.

κατασκευάζεται μία δεύτερη κολυμβήθρα, μοναδικό παράδειγμα για την Κω, ίδιου τύπου με την πρώτη³⁰⁰.

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς υπάρχουν πέντε προσκτίσματα, από τα οποία τό πρώτο από ανατολικά πιθανόν χρησίμευε ως πρόθεση, τό δεύτερο ως διακονικό, τό τρίτο ήταν αποθηκευτικός χώρος και τά υπόλοιπα άγνωστης χρήσης. Μέσα στη βασιλική, στά δυτικά του τοίχου του τέμπλου, βρέθηκε ταφή ένηλίκων, ενώ άλλες τρεις παιδικές ταφές αποκαλύφθηκαν στά βορειοανατολικά της.

Τό μεγαλύτερο μέρος των δαπέδων φέρει ψηφιδωτή διακόσμηση³⁰¹ με θέματα κυρίως γεωμετρικά. Δύο ψηφιδωτές έπιγραφές αναγράφουν τά όνόματα των δωρητών-ψηφωτών Δωροθέου, Εύτυχίου και πρεσβυτέρου Φωτεινού. Οί ψηφιδωτές συνθέσεις παρουσιάζουν όμοιότητες με τά ψηφιδωτά της βασιλικής του Αγίου Παύλου, του Καπαμά κ.ά. και έντάσσονται γενικά στην τεχνοτροπία του λεγομένου «έργαστηρίου της Κω». Διαφοροποιήσεις ως προς τό θεματικό λεξιλόγιο (τό θέμα των συμπλεκόμενων άλυσιδωτών κύκλων και των όκταγώνων που έναλλάσσονται με τετράγωνα), παρουσιάζει τό ψηφιδωτό του νοτίου κλίτους, τό όποιο συσχετίστηκε από την άνασκαφέα με τά ψηφιδωτά των διαχώρων 2 και 3 της λεγόμενης στοάς του Άλυτάρχου στην Έφεσο³⁰².

Κατά την άνασκαφή βρέθηκαν δύο θραύσματα άπλών ιωνικών κιονοκράνων, ένα θραύσμα έπιθήματος, δύο τμήματα του άμβωνα, μικρά τμήματα θωρακίων, τέσσερις βάσεις κιόνων, τμήμα πεσσίσκου, μία βάση κιονίσκου Αγίας Τράπεζας, θραύσματα από έξι τουλάχιστον λεκάνες ή τράπεζες προσφορών κ.ά.³⁰³

Χρονολόγηση: Με βάση τά ψηφιδωτά και τά κινητά εύρήματα φαίνεται ότι ή βασιλική κτίστηκε περί τά μέσα ή τό β' μισό του 5ου αί. Κατά

300. Η ίδια, *Συμβολή*, 9 και 19-21. Η άνασκαφέας έπισημαίνει τή σπανιότητα της ύπαρξης δύο κολυμβηθρών γενικά στον έλλαδικό χώρο, όπου, όταν υπάρχει δεύτερη κολυμβήθρα, είναι δευτερεύουσας σημασίας και πολύ μικρότερη.

301. Brouscari, «Mosaïques», 56. Η ίδια, *Συμβολή*, 10-12 και 18-19.

302. Στο ίδιο, 19.

303. Brouscari, «Mosaïques», 12-13. Έπισημαίνεται ότι τά δύο τμήματα του άμβωνα (τμήμα του έξώστη του ή της βάσης του και μικρό τμήμα του πτερυγίου της σκάλας του) βρέθηκαν πεσμένα κοντά στον βόρειο στυλοβάτη, στο δυτικό τμήμα του κεντρικού κλίτους. Έξάλλου, στο μέσον του κεντρικού κλίτους τό σωζόμενο δάπεδο δέν φέρει ίχνη του άμβωνα. Συνεπώς, δέν αποκλείεται νά ήταν έγκατεστημένος στο βόρειο τμήμα του κεντρικού κλίτους, άποτελώντας εξαίρεση για τή συνήθη θέση του άμβωνα στις βασιλικές της Κω, διότι σέ όσες περιπτώσεις διατηρήθηκαν τά ίχνη τους, τοποθετούνται στο κέντρο του μεσαίου κλίτους, όπως συνηθίζεται κατά κύριο λόγο στην Κωνσταντινούπολη, τή Μικρά Άσία και τά νησιά του Αιγαίου, βλ. Jakobs, *Ambone*, 46-50. Για τους άμβωνες της Κω και τή θέση τους, βλ. και Μηλίτση-Κεχαγιά, «Άμβωνες 2», υπό έκτύπωση.

τή διερεύνησή της δέν διαπιστώθηκαν ίχνη τοῦ σεισμοῦ τῶν μέσων τοῦ βου αἰ., ἐνῶ ἡ χρήση της διήρκεσε τουλάχιστον μέχρι τό 624/625 μ.Χ., σύμφωνα μέ νόμισμα τοῦ Ἡρακλείου πού βρέθηκε στό στρώμα καταστροφῆς πού τήν κάλυπτε. Πιθανόν ἡ βασιλική καταστράφηκε ἀπό πυρκαγιά, ἵχνη τῆς ὁποίας βρέθηκαν σέ διάφορα σημεία.

Στά νοτιοανατολικά της εἶχε βρεθεῖ σέ παλαιότερη ἀνασκαφή ἕνα ἀκόμη βαπτιστήριο καί λείψανα μικροῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος³⁰⁴.

Στή δημοσίευση τοῦ Balducci ἀναφέρεται ὅτι ἐντός τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Καρδάμαινας ἐντοπίστηκαν «δύο κιονόκρανα πού μᾶς κάνουν νά ἐλπίζουμε ὅτι θά βροῦμε τουλάχιστον σέ μία ἀπό τίς δύο βασιλικές πού πρέπει νά ἀνασκαφθοῦν στήν Καρδάμαινα, ἕνα μνημεῖο Θεοδοσιανό»³⁰⁵, ἐνῶ στό ἰταλικό φωτογραφικό ἀρχεῖο ὑπάρχει φωτογραφία ἐνός θεοδοσιανοῦ κιονοκράνου (παραλλαγή μέ μία σειρά φύλλων ἄκανθας) μέ τήν ἔνδειξη βασιλική Καρδάμαινας³⁰⁶. Τό κιονόκρανο αὐτό δέν ἔχει ἐντοπισθεῖ. Στό Μουσεῖο τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς σώζεται ἕνα ἀκόμη **θεοδοσιανό κιονόκρανο** ἴδιου τύπου μέ αὐτό τῆς φωτογραφίας, ἀλλά μέ ἀρκετά πιό ἐκτεταμένες φθορές (ἀρ. κατ. 25, πίν. 8). Προφανῶς πρόκειται γιά τά δύο κιονόκρανα πού ἀναφέρει ὁ Balducci.

Περιοχή Κεφάλου

Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου (πίν. 87): Τό ἐντυπωσιακό συγκρότημα τῆς διπλῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Στεφάνου βρίσκεται σέ βραχῶδες ἔξαρμα τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τοῦ ὄρμου τῆς Κεφάλου, ὅπου ἀναπτύχθηκε σημαντικός παλαιοχριστιανικός οἰκισμός³⁰⁷. Στόν θαλάσσιο χῶρο, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπό τή νότια πλευρά τοῦ συγκροτήματος, ὑψώνεται τό νησάκι τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ὅπου ἔχουν ἐντοπισθεῖ σποραδικά λείψανα ὀχύρωσης, πιθανῶς τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἀλλά δέν ἔχει γίνει ἀνασκαφική ἔρευνα. Ἡ νότια βασιλική, πού εἶναι μεγαλύτερη καί πιό πολυτελής, ἀνασκάφθηκε ἀπό τόν Laurenzi³⁰⁸ καί ἡ βόρεια, πού θεωρεῖται μεταγενέστερη τῆς νότιας, ἀπό τόν Balducci³⁰⁹.

Ἡ νότια βασιλική εἶναι τρίκλιτη (διαστ. 22,85X15,50μ.) μέ ἡμικυκλική

304. ΑΔ 47 (1992) Χρονικά, 682.

305. Balducci, *Basiliche*, 57.

306. Baldini-Livadiotti, *Basilica di S. Gabriele*, 117-118, II.3.3.

307. Βλ. παραπάνω, κεφ. I.2.

308. Laurenzi, «Nuovi contribute», 603-626. Morricone, «Scavi», 327.

309. Balducci, *Basiliche*, 15-22. Ἐπίσης βλ. Sodini-Kolokotsas, *Aliki*, 287, εἰκ. 222. Γιά τίς βασιλικές καί τά ψηφιδωτά βλ. ἐπίσης Parrish, «Mosaic Workshop», 332-333 καί 341-343.

ἀψίδα στά ανατολικά καί νάρθηκα μέ αἶθριο στά δυτικά. Στό μέσον τοῦ κεντρικοῦ κλίτους διατηροῦνται τά ἴχνη τῆς θέσης τοῦ ἄμβωνα³¹⁰, τοῦ ὁποῖου οἱ σωζόμενες δύο κλίμακες ἀποτελοῦν μετασκευές δύο τμημάτων ἀπό ρωμαϊκοὺς ἡμικίονες. Στὴν ἀνατολική πλευρά διατηρεῖται ὁ μαρμάρινος στυλοβάτης τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου πού καταλάμβανε τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους φτάνοντας μέχρι τοὺς δευτέρους ἀπὸ ἀνατολὰς κίονες καί τά ἴχνη τῶν βάσεων τοῦ κιβωρίου τῆς Ἁγίας Τράπεζας. Σῶζονται τέσσερα ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα καί τέσσερις κίονες τῶν κιονοστοιχιῶν, οἱ ὁποῖοι πατοῦσαν σέ ὕψηλό στυλοβάτη, ὕψους περίπου 0,50μ. Τὰ μετακίονια διαστήματα, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες βαθύνσεις γιὰ τὴ στερέωσή τους στὶς βάσεις τῶν κίωνων, ἔκλειναν μέ μαρμάρινα θωράκια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δέν βρέθηκε κανένα. Στόν βόρειο τοῖχο τῆς βασιλικῆς διαμορφώνονται ἐσοχές ὀρθογώνιας διατομῆς, πού σῶζονται σέ χαμηλό ὕψος. Δέν ἀποκλείεται νὰ εἶχαν τὴ μορφή τυφλῶν ἀψιδωμάτων. Οἱ βάσεις, οἱ κίονες καί τὰ κιονόκρανα κατασκευάστηκαν εἰδικά γιὰ τὴ βασιλική καί δέν χρησιμοποιήθηκαν γλυπτὰ σέ β' χρήση (ἐκτός ἀπὸ τίς κλίμακες τοῦ ἄμβωνα).

Τὸ αἶθριο, πού θεωρεῖται μεταγενέστερο τῆς βασιλικῆς, πιθανόν σύγχρονο τῆς βόρειας βασιλικῆς, ἔχει κιονοστοιχίες στὶς τρεῖς πλευρές, μέ κίονες κατασκευασμένους ἀπὸ γρανίτη, βρίσκεται σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸν νάρθηκα, λόγω τοῦ βραχῶδους ἐδάφους καί ἡ πρόσβαση στὸν νάρθηκα ἐπιτυγχάνεται μέσω μιᾶς μεγάλης κλίμακας μέ πέντε βαθμίδες.

Στὴ νότια πλευρά τῆς βασιλικῆς προσκολλᾶται ἓνα ἀψιδωτὸ πρόσκτισμα (διακονικό)³¹¹ στὴν προέκταση τοῦ νάρθηκα καί ἀμέσως ἀνατολικότερα ἓνα ὀρθογώνιο πρόσκτισμα μέ κυκλικὸ φρέαρ καί ἓνα τετράγωνο. Καί τὰ τρία προσκτίσματα ἐπικοινωνοῦν μέ ἐπιμήκη διάδρομο πού ἐκτείνεται στὴ νότια πλευρά τοῦ νοτίου κλίτους. Σέ ἐπαφή μέ τὸ νότιο τοῖχο τῆς βασιλικῆς, ἐντὸς τοῦ διαδρόμου, σῶζεται καί ἡ βάση κλίμακας πού ἐνδεχομένως παρεῖχε πρόσβαση στά ὑπερῶα. Στὴ νότια πλευρά τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καί τῆς ἀψίδας, στὴν ἀνατολική προέκταση τοῦ νοτίου κλίτους, διαμορφώνονται ἄλλα τρία προσκτίσματα, τὸ ἓνα τετράγωνο καί τὰ ἄλλα δύο ὀρθογώνια.

Τὸ βαπτιστήριον³¹², πού θεωρεῖται σύγχρονο τῆς βασιλικῆς, εἶναι κατασκευασμένο στὴ βορειοανατολική πλευρά της καί ἐπικοινωνεῖ μέ τὸ

310. Jakobs, *Ambone*, 261-262, πίν. 11e.

311. Ὁ Parrish («Mosaic Workshop», 333) πιθανολογεῖ τὴ χρήση του ὡς παρεκκλήσιο.

312. Orlandos, «Les Baptistères», 205, εἰκ. 8. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 118-119, εἰκ. VII, πίν. 7α-β. Βολανάκης, «Βαπτιστήρια Κῶ», 328-329.

βόρειο κλίτος. Έχει τετράγωνη κάτοψη, τό φωτιστήριο (έσωτ. διαστ. 4,80X4,80μ.) περιβάλλεται από διάδρομο στίς τέσσερις πλευρές καί στό κέντρο του άνοίγεται οκτάπλευρη κολυμβήθρα.

Άπό τόν μαρμάρينو διάκοσμο τής νότιας βασιλικής σώθηκαν καί συμπεριλήφθηκαν στή μελέτη αρκετά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά γλυπτά: **18 βάσεις κίωνων** (άρ. κατ. 125-142), **4 κορμοί κίωνων** (άρ. κατ. 114-117), **4 ιωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές επίθημα** (άρ. κατ. 41-44). Στόν χώρο τής βασιλικής διατηρείται καί ένα ενεπίγραφο **θραῦσμα από θωράκιο έξώστη άμβωνα**³¹³, ένω στό φυλάκιο, δίπλα στή βασιλική, είχε περισυλλεχθεϊ, άγνωστο πότε καί από ποιά θέση, ένα τμήμα από **ενεπίγραφο θωράκιο έξώστη άμβωνα**³¹⁴ (σήμερα στό Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς).

Η βόρεια βασιλική είναι μικρότερη (διαστ. 16,90X11,90μ.), προσκολλάται στόν βόρειο τοίχο τής νότιας καί χωρίζεται σέ τρία κλίτη μέ έναλλαγή πεσσών καί κίωνων, στοιχειό πού υποδεικνύει τήν όψιμότερη χρονολόγησή της (β' μισό 6ου αϊ. ή καί 7ος αϊ.)³¹⁵.

Η ήμικυκλική άψίδα μέ τό μαρμάρينو σύνθρονο, λόγω τής προσαρμογής τής βασιλικής στό προϋπάρχον βαπτιστήριο, δέν προεξέχει αλλά ένσωματώνεται στό πάχος του άνατολικού τοίχου. Διατηρούνται τμήματα του μαρμάρινου στυλοβάτη του φράγματος του πρεσβυτερίου, τό όποιο καταλαμβάνει τμήμα του μεσαίου κλίτους. Έκτός του στυλοβάτη σώζεται ένας **πεσσίσκος μέ μηλοειδή άπόλξη** (άρ. κατ. 197) καί τμήμα ενός **μονολιθικού άρράβδωτου κιονίσκου**. Επίσης, σώζονται τά ίχνη τής βάσης του μαρμάρινου άμβωνα³¹⁶, πού τυπολογικά άνήκει

313. Στην κοίλη επιφάνεια του θωρακίου, πού είναι κατασκευασμένο από γκριζογάλανο μάρμαρο, σκαλίζεται ανάγλυφος λατινικός σταυρός μέ πεπλατυσμένες κεραίες. Άπό τή βάση τής κάθετης κεραίας του ξεκινά κυματοειδής βλαστός πού άπολήγει κάτω δεξιά σέ φύλλο κισσού. Έπάνω από τό σταυρό, σέ όλο τό πλάτος του θωρακίου, σέ ταινία ύψ. 0,025μ., έγχάρακτη επιγραφή: ...EPON TON AYTOIC ΠΡΕCΒ[ΥΤΕΡΩΝ]. Η επιγραφή έχει δημοσιευθεϊ από τόν Segre (*Iscrizioni*, 274, πίν. 152, EV 371). Κατά τή μελέτη του θωρακίου στή βασιλική βρέθηκε άλλο ένα μικρό τμήμα από θωράκιο έξώστη άμβωνα, από όμοιο μάρμαρο καί πανομοιότυπο διάκοσμο, πού φαίνεται ότι προέρχεται από τόν ίδιο άμβωνα, βλ. Μηλίτση-Κεχαγιά, «Άμβωνες 2», υπό έκτύπωση.

314. Τό θωράκιο έντοπίστηκε πρόσφατα. Είναι κατασκευασμένο από προκοννήσιο μάρμαρο καί στήν άνω πλευρά του σκαλίζεται ή επιγραφή: Κ(ΥΡΙ)Ε ΜΝΗΣΘΗ(ΤΙ). Μηλίτση-Κεχαγιά, «Άμβωνες 2», υπό έκτύπωση.

315. Η έναλλαγή πεσσών καί κίωνων υποδεικνύει ένδεχομένως όψιμη χρονολόγηση, καθώς άνάλογες περιπτώσεις χρονολογούνται συνήθως στόν 7ο αϊ. ή καί άργότερα (μετασκευή Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, βλ. Σωτηρίου, *Βασιλική Αγίου Δημητρίου*, 144, εικ. 60. Βασιλική Άπιδιάς, βλ. Γκιολές, *Ναοδομία*, 61-62, εικ. 35, όπου καί ή προηγούμενη βιβλιογραφία. Παλαιά Μητρόπολη Βέροιας, βλ. Παπαζώτος, *Βέροια*, 164-167, σχ. 5, 6.).

316. Jakobs, *Ambone*, 262, πίν. 12α..

στήν κατηγορία μέ τις δύο κατ' ἄξονα κλίμακες. Στά δυτικά ὑπάρχει νάρθηκας.

Ἡ βασιλική κτίστηκε σέ ἐπαφή μέ τόν δυτικό τοῖχο τοῦ βαπτιστηρίου καί ἐπικοινωνοῦσε μέ αὐτό μέσω μίας θύρας στό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ βόρειου κλίτους της. Εἶναι πιθανό ἡ βόρεια βασιλική νά ἐχρησιμοποιεῖτο γιά τήν προετοιμασία τῶν κατηχούμενων πρίν ἀπό τήν τέλεση τοῦ βαπτίσματος³¹⁷, μετά τό ὁποῖο περνοῦσαν στή μεγάλη νότια βασιλική διά μέσου τῆς θύρας στό νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ διαδρόμου τοῦ βαπτιστηρίου, προκειμένου νά πάρουν μέρος στή λειτουργία ὡς μνημένοι.

Τά δάπεδα καί τῶν δύο βασιλικῶν ἦταν στρωμένα μέ ἐντυπωσιακά ψηφιδωτά, βασισμένα σέ γεωμετρικές φόρμες καί συμπλέγματα, σέ ποικιλία ἔντονων χρωμάτων. Παγώνια πού πίνουν ἀπό κάρναρο, πάπιες, πελεκάνοι, ἀετοί καί ἄλλα παγώνια, ὅλα ἐνταγμένα σέ ὀρθογώνια πλαίσια, συνδυάζονται μέ τά γεωμετρικά σχέδια, σχηματίζοντας ποικίλες συνθέσεις³¹⁸.

Σέ χώρο ἀμέσως δυτικά τῆς βόρειας βασιλικῆς συσσωρεύονται ἀρχιτεκτονικά γλυπτά χωρίς ἔνδειξη προέλευσης, πού πιθανῶς προέρχονται ἀπό τις δύο βασιλικές, τή βασιλική Καμαρίου, τή Μικρή βασιλική ἢ καί ἀπό παλαιότερες περισυλλογές ἀπό τήν εὐρύτερη περιοχή τῆς Κεφάλου. Ἀπό αὐτά συμπεριελήφθηκαν στή μελέτη δύο συναρμόζοντα τμήματα **κορμοῦ κίονα** (ἀρ. κατ. 118) καί **ἕνας ἀκέραιος κίονας** (ἀρ. κατ. 119).

Χρονολόγηση: Νότια βασιλική - βαπτιστήριο: τελευταῖο τέταρτο 5ου αἰ.³¹⁹. Αἶθριο: β' μισό 6ου αἰ. Βόρεια βασιλική: β' μισό 6ου ἢ καί ὀψιμότερη (7ος αἰ.).

Μικρή Βασιλική (πίν. 88): Ἀνασκάφθηκε ἀπό τόν Balducci³²⁰ καί βρίσκεται σέ μικρή ἀπόσταση δυτικά τῶν βασιλικῶν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου. Εἶναι μονόκλιτη μέ ἡμικυκλική ἀψίδα στά ἀνατολικά καί μεγάλη αὐλή στά δυτικά. Στή βόρεια πλευρά προσκολλᾶται σειρά τριῶν συνεχόμενων ὀρθογωνίων προσκτισμάτων, τά ὁποῖα καταλαμβάνουν ὅλο τό μήκος τῆς βόρειας πλευρᾶς καί τό ἀνατολικότερο ἀπολήγει σέ ἀψίδα. Στή νότια πλευρά ἐφάπτεται ὀρθογώνιο ἐπιμήκες πρόσκτισμα καί ἀμέσως νότια τῆς ἀψίδας ἕνα μικρότερο ὀρθογώνιο πρόσκτισμα.

317. Sodini-Kolokotsas, *Aliki*, 287.

318. Πελεκανίδης-Ἀτζακά, *Σύνταγμα I*, 65-66, πίν. 27α-30β.

319. Parrish, «Mosaic Workshop», 333, εἰκ. 1.

320. Balducci, *Basiliche*, 12-15. Βλ. καί ΑΔ 44 (1989) Χρονικά, 526.

Στό τελευταίο βρέθηκε ταφή σέ πήλινη σαρκοφάγο, σύγχρονη μέ τό ναό. Τό γεγονός αυτό όδήγησε τόν άνασκαφέα στήν ύπόθεση ότι ή βασιλική άποτελεί ένα είδος μαρτυρίου, πού κτίστηκε γιά νά στεγάσει τά όστᾶ ενός μάρτυρα.

Τά προκτίσματα τῆς βόρειας καί τῆς νότιας πλευράς δημιουργοῦν ένα είδος πλαγίων κλιτῶν καί έπικοινωνοῦν, ὅπως καί τό κεντρικό, μέ τή μεγάλη αὐλή στά δυτικά. Από τόν μαρμάρينو διάκοσμο τῆς βασιλικῆς σώθηκε μόνον ένα άπότμημα άρράβδωτου κορμού κίονα, πού δέν κρίθηκε σκόπιμο νά συμπεριληφθεῖ στή μελέτη.

Χρονολόγηση: Μετά τά μέσα τοῦ 6ου αἱ. (;)

Βασιλική Καμαρίου (πίν. 88): Βρίσκεται στόν ὁμώνυμο λόφο πού ὑψώνεται στή βορειοδυτική πλευρά τοῦ ὄρμου τῆς Κεφάλου καί άνασκάφθηκε έπίσης άπό τόν Balducci³²¹. Πρόκειται γιά τρίκλιτη βασιλική μέ μεγάλη ήμικυκλική άψίδα στά άνατολικά καί ὀρθογώνιο νάρθηκα στά δυτικά. Στή βόρεια πλευρά, κοντά στό άνατολικό άκρο, προσκολλᾶται άψιδωτό πρόσκτισμα, ἐνῶ στή νότια ἐφάπτεται ένα ὀρθογώνιο ἐπίμηκες πρόσκτισμα μέ σειρά ἐπικοινωνούντων χώρων, πού διατρέχει ὅλη τή νότια πλευρά τῆς βασιλικῆς. Ἡ άψίδα τοῦ ναοῦ ἔχει καταρρεύσει λόγω τῆς ὑποχώρησης πού παρουσιάζει τό ἔδαφος στήν άκρη τοῦ λόφου. Ἡ βασιλική χωρίζοταν σέ τρία κλίτη μέ σειρά δύο κιονοστοιχιῶν άπό δέκα κίονες πού ἔβαιναν σέ χαμηλό στυλοβάτη. Ὁ νάρθηκας βρίσκεται σέ ὑψηλότερο ἐπίπεδο άπό τόν ὑπόλοιπο ναό, λόγω τῆς φυσικῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους.

Από τόν μαρμάρينو διάκοσμο σώζεται κατά χώραν μία **βάση κίονα** (άρ. κατ. 143)³²², κατασκευασμένη άπό παρόμοιο μάρμαρο (λευκόγκριζο, μάλλον ντόπιο) καί ιδίου σχήματος μέ αὐτές τοῦ Ἀγίου Στεφάνου. Από τό κιβώριο τῆς βασιλικῆς, ἔχνη τοῦ ὁποίου δέν σώζονται, φαίνεται ὅτι προέρχονται **δύο πανομοιότυπα κορινθιακά κιονόκρανα μέ μία στεφάνη φύλλων πριονωτῆς άκανθας** (άρ. κατ. 3-4, πίν. 1-2.), κατασκευασμένα άπό προκοπήσιο μάρμαρο, πού σήμερα βρίσκονται στόν περιβάλλοντα χώρο τῆς άναστηλωμένης Ρωμαϊκῆς Οἰκίας στήν πόλη τῆς Κῶ, ἀλλά περιλαμβάνονται στό ἰταλικό φωτογραφικό ἀρχεῖο μέ τήν ἔνδειξη ὅτι προέρχονται άπό τή βασιλική τοῦ Καμαρίου Κεφάλου³²³.

Τά δάπεδα τῆς βασιλικῆς ἦταν στρωμένα μέ ψηφιδωτές συνθέσεις³²⁴,

321. Balducci, *Basiliche*, 6-12. Ἐπίσης, Morricone, «Scavi», 328.

322. Ὁ Balducci άναφέρει ὅτι ὑπῆρχαν ἔχνη άσβέστη στίς μεταφερμένες βάσεις ἄλλων κίωνων, οἱ ὁποῖες ὁμως σήμερα δέν σώζονται στό χώρο τῆς βασιλικῆς.

323. Baldini - Livadiotti, *Basilica di S. Gabriele*, 117-118, II.3.1 καί II.3.2.

324. Πελεκανίδης-Ατζακά, *Σύνταγμα I*, 63-65, πίν. 23α-26β.

πού είχαν γεωμετρικά κυρίως σχέδια από τεμνόμενους καί έφαπτόμενους κύκλους, φυτικά θέματα αλλά καί μεμονωμένα θέματα μέσα σέ κυκλικά πλαίσια. Άξιοσημείωτο είναι τό θέμα τοῦ κιβωρίου, τό θέμα μέ τά ψάρια καί δελφίνια εκατέρωθεν διπλῆς ἄγκυρας αλλά καί αὐτό τοῦ διπλοῦ πελέκεως, πού εἶναι σπανιότατο στήν παλαιοχριστιανική περίοδο. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί τό ἀνάγλυφο μονόγραμμα πού εἶναι σκαλισμένο σέ ἕναν λίθο τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ κυρίως ναοῦ³²⁵, ὅπου σταυρός στηρίζεται σέ σφαῖρα, ἡ ἄνω του κεραία καταλήγει σέ Ρ καί ἀπό τίς ὀριζόντιες κεραίες κρέμονται τά γράμματα Α καί Ω. Βάσει τοῦ πρώϊμου αὐτοῦ μονογράμματος ὁ ἀνασκαφέας χρονολόγησε τή βασιλική στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. Ἀντίθετα ὁ Πελεκανίδης καί ἡ Ἀτζακά χρονολογοῦν τά ψηφιδωτά στό β' μισό τοῦ 5ου αἰ.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου αἰ. - ἀρχές 6ου αἰ.

Βασιλική Κάμπου (πίν. 79): Βρίσκεται στή θέση «Κάμπος», στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ κόλπου τῆς Κεφάλου, καί ἀνασκάφθηκε στό πλαίσιο σωστικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τῆς πρώην 4ης ΕΒΑ³²⁶. Ἐρευνήθηκε μόνο τμήμα τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, (μέγιστης ὀρατῆς διαμέτρου 4,10μ.), ἡ ὁποία σώζεται σέ δύο σειρές δόμων, καί τμήμα τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου ἀπό ντόπιες σχιστολιθικές πλάκες. Ἀνατολικά τῆς ἀψίδας ἀποκαλύφθηκε στρῶμα καταστροφῆς ἀπό πέτρες καί κεραμίδες. Βρέθηκαν λίγα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά γλυπτά (**ἐπίθημα** μέ ἀνάγλυφους σταυρούς στίς στενές ὀψεις, **ἐπίθημα ἀκόσμητο**, **τμήμα ἀμφικιονίσκου** καί **τμήμα βάσης κίονα**).

Σέ ἀπόσταση 20μ. νοτιοδυτικά τῆς ἀψίδας, ἐπίσης, στά πλαίσια σωστικῆς ἀνασκαφῆς, ἀποκαλύφθηκε μία μικρότερη ἀψίδα³²⁷, χορδῆς 3,85μ. καί βέλους 1,80μ., μέ ἐπιμελημένη ἀνωδομή ἀπό ἀδρά λαξευμένους λίθους καί δάπεδο στρωμένο σέ δύο φάσεις, ἀρχικά μέ ψηφίδες ἀπό ὑαλόμαζα σέ μαῦρο, κόκκινο καί γαλάζιο χρῶμα καί σέ μία δεύτερη φάση, μέ ἀκανόνιστες σχιστόπλακες. Πιθανότατα ἀνήκε σέ κάποιο πρόσκτισμα τῆς βασιλικῆς. Σέ διερευνητική τομή, μήκους 26μ. βορειότερα τῆς ἀψίδας, βρέθηκε ἕνα **λίθινο ἐπίθημα** σέ σχῆμα ἀνεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας, μέ διάκοσμο ἕναν ἐγχάρακτο σταυρό στή μία στενή πλευρά.

Βασιλικές Α' καί Β' στή θέση «Καμήλα» (πίν. 79): Κατά τή διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τῶν βασιλικῶν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καί σέ ἀπόστα-

325. Balducci, *Basiliche*, εἰκ. 7.

326. Οἰκόπεδο Γιάννου, ΑΔ 49 (1994) Χρονικά, 828, πίν. 260γ.

327. Ὁρυγμα ΟΤΕ, ΑΔ 52 (1997) Χρονικά, 1162.

ση 200μ. δυτικά αὐτῶν, στή θέση «Καμήλα», σέ δοκιμαστική ἔρευνα, ἐντοπίστηκε ἀψίδα βασιλικῆς³²⁸, τήν ὁποία ὀνομάσαμε βασιλική Α΄, πρὸς διάκριση ἀπὸ μία δεύτερη βασιλική Β΄, πού ἀποκαλύφθηκε τό 1995³²⁹, 200μ. ἀνατολικά τῆς πρώτης. Ἀπὸ τῆ βασιλική Β΄ εἶναι ὀρατή μόνο μία ἀψίδα μέ τμήμα δαπέδου ἀπὸ τετράγωνες πήλινες πλάκες.

Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὰ παραπάνω, σέ λίγες ἀπὸ τίς παλαιο-χριστιανικές βασιλικές τῆς Κῶ διατηροῦνται *in situ* ἢ σέ τυχαῖες θέσεις μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά γλυπτά. Κατά τήν ἀνασκαφή τῶν περισσότερων βασιλικῶν, μέρος τῆς μαρμάρινης διακόσμησης μεταφέρθηκε στό ἵπποτικό κάστρο τῆς Νεραντζιάς, χωρίς ὅμως, στίς περισσότερες περιπτώσεις, νά σημειώνεται ὁ τόπος προέλευσής τους³³⁰.

Ἀπὸ τό σύνολο τῶν γλυπτῶν πού παρουσιάζονται στή μελέτη, ἓνας μικρός ἀριθμός δίνει στοιχεῖα γιά τήν προέλευσή του. Αὐτό γίνεται εἴτε μέ τήν ταύτιση γλυπτῶν στίς δημοσιεύσεις βασιλικῶν [Balducci («*Basiliche*»), Ὁρλάνδος («*Βασιλικαί Κῶ*»)], σέ γενικές μελέτες τῶν ἱταλῶν ἀρχαιολόγων (Morricone, «*Scavi*») ἢ στό ἱταλικό φωτογραφικό ἀρχεῖο. Ἐπιπλέον, στήν ἐπιφάνεια κάποιων γλυπτῶν ἔχει γραφεῖ μέ μολύβι ἡ ἔνδειξη προέλευσης, προφανῶς κατά τή διάρκεια τῆς μεταφορᾶς τους στό Μουσεῖο τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς, πού πραγματοποιήθηκε στή δεκαετία τοῦ 1970. Μία ἄλλη γενική ταύτιση μπορεῖ νά γίνει ἀπὸ τή θέση, στήν ὁποία βρίσκονται κάποια ἀπὸ τὰ γλυπτά, χρησιμοποιημένα σέ μεταγενέστερα μνημεῖα ἢ κτήρια, ὅπως γιά παράδειγμα τὰ ἀρχιτεκτονικά γλυπτά πού χρησιμοποιήθηκαν στό μεταβυζαντινὸ ναῦδριο τῆς Τιμίας Ζώνης στό Πυλί, τὰ ὁποῖα εἶναι πιθανὸ νά προέρχονται ἀπὸ κάποια ἄγνωστη μέχρι στιγμῆς βασιλική τῆς περιοχῆς. Ἐπίσης, σέ ὑπαίθριους χώρους τῆς πόλης βρίσκονται ἀρχιτεκτονικά γλυπτά πού θά μπορούσαν νά συσχετισθοῦν μέ βασιλικές πού βρίσκονται σέ μικρή ἀπόσταση ἀπὸ αὐτούς, ὅπως τὰ πέντε ὅμοια κορινθιακά κιονόκρανα πού ἐκτίθενται στὸν περίβολο τῆς Ρωμαϊκῆς

328. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 233. Ὁ ἐντοπισμὸς τῆς ἀψίδας δέν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Balducci. Ὁ Λαζαρίδης πῆρε τὴν πληροφορία ἀπὸ τοὺς τεχνίτες πού εἶχαν ἐργασθεῖ στήν ἀνασκαφή τοῦ Ἀγίου Στεφάνου.

329. ΑΔ 50 (1995) Χρονικά, 828. Ὁ ἐντοπισμὸς ἔγινε ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο Ἑρση Μπροῦσκαρη.

330. Σημειώνεται ὅτι τὰ περισσότερα γλυπτά τῆς μελέτης προέρχονται ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Κῶ καὶ ἓνας περιορισμένος ἀριθμὸς σχετίζεται μέ τὴν ὑπαίθρο τοῦ νησιοῦ, καθὼς οἱ ἱταλοὶ ἀρχαιολόγοι πού ἀνέσκαψαν μεγάλα τμήματα τῆς πόλης μετὰ τὸν καταστρεπτικὸ σεισμό τοῦ 1933, χρησιμοποίησαν τὸ Κάστρο τῆς Νεραντζιάς γιά τὴν ἐναπόθεση τῶν μαρμάρινων εὐρημάτων ἀπὸ τοὺς ναοὺς ἢ ἀπὸ τίς κατεδαφίσεις τῶν κτηρίων τῆς πόλης.

Οικίας, σέ κοντινή απόσταση από τήν περιοχή τῶν Δυτικῶν Θερμῶν, ὅπου ὑπῆρχαν δύο βασιλικές καί ἐπισκοπικό συγκρότημα. Ἀναλυτική παράθεση τοῦ τόπου ἢ τοῦ μνημείου εὑρεσης κάθε γλυπτοῦ γίνεται στό τέλος τῆς μελέτης, στό Εὔρετήριο 1, ἐνῶ τυπολογικός κατάλογος τῶν γλυπτῶν παρατίθεται στό Εὔρετήριο 3.

Ἡ συλλογή ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς

Τό κάστρο τῆς Νεραντζιάς³³¹ ὑψώνεται στήν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ τῆς Κῶ, κτίστηκε ἀπό τούς Ἱππότες τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Ἱερουσαλήμ καί ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά πιό ἐπιβλητικά μνημεῖα τοῦ νησιοῦ. Μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ., ὁ χώρος ὅπου βρίσκεται τό κάστρο, ἦταν νησί πού ἐπικοινωνοῦσε μέ τή στεριά μέσῳ μίας γέφυρας ἐπάνω ἀπό τή σημερινή λεωφόρο τῶν Φοινίκων, ἡ ὁποία ἀρχικά ἀποτελοῦσε τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς τάφρου τοῦ κάστρου.

Ἡ συγκέντρωση ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν στό κάστρο ἄρχισε ἀπό τούς Ἱταλούς ἀρχαιολόγους, στίς δεκαετίες τοῦ 1920 καί 1930³³². Στό μικρό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν πού κτίστηκε κατὰ τήν Ἱταλοκρατία στή βόρεια πλευρά τοῦ κάστρου καί σέ ἐπαφή μέ τό τεῖχος τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, συγκεντρώθηκαν στή δεκαετία τοῦ 1960 διάφορα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά γλυπτά.

Τά ἐλληνιστικά καί ρωμαϊκά ἀρχιτεκτονικά γλυπτά ἐκτέθηκαν στίς δύο μικρές αἴθουσες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, τά δέ παλαιοχριστιανικά σέ μία μεγάλη θολωτή αἴθουσα πού καταλαμβάνει ὅλη τή δυτική πλευρά τοῦ Μουσείου.

331. Το κάστρο διαθέτει δύο ὄχρωματικούς περιβόλους (Κόλλιας, «Μεσαιωνική Κῶς», 230 κ.έ.), ἕναν παλαιότερο ἐσωτερικό καί ἕνα νεότερο ἐξωτερικό, μεταξύ τῶν ὁποίων μεσολαβεῖ τάφος. Ὁ ἐσωτερικός περίβολος χρονολογεῖται στήν περίοδο μεταξύ τῶν ἐτῶν 1457 καί 1478, σύμφωνα μέ τά οἰκόσημα τῶν μεγάλων μαγίστρων καί τῶν πρεκεπτόρων τῆς Κῶ πού εἶναι ἐντοιχισμένα ἐπάνω του. Ὁ ἐξωτερικός περίβολος χτίστηκε μετά τόν ἰσχυρό σεισμό τοῦ 1493, καί στήν περίοδο μεταξύ τῶν ἐτῶν 1495-1514. Ἴχνη ὀχύρωσης μεταξύ τῶν δύο περιβόλων, πού εἶχαν στό παρελθόν θεωρηθεῖ ὡς προτεῖχισμα τοῦ παλαιότερου περιβόλου, τελευταία ἀποδίδονται στό κάστρο πού ἀναφέρεται σέ πηγές τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰ., καί πιθανόν στό κάστρο τῆς βυζαντινῆς περιόδου (Κόλλιας, «Μεσαιωνική Κῶς», 234).

332. Στίς φωτογραφίες τοῦ ἰταλικοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου Ἀρ. 57B, 58B, 62B, 64B, 244B, 1472B, 1486B στούς ὑπαίθριους χώρους τοῦ κάστρου δέν ὑπάρχουν γλυπτά. Ἀντίθετα στίς φωτογραφίες Ἀρ. 812B, 1365B, 1269B, 1270B, 1457B διακρίνονται γλυπτά σέ ὅλους τούς χώρους τοῦ μνημείου. Γιά τό πρόχειρο Μουσεῖο γλυπτῶν πού ἐκτίσαν οἱ Ἱταλοί ἀπέναντι ἀπό τίς ἀποθήκες 1-6, στήν εἴσοδο τοῦ κάστρου, βλ. στίς φωτογραφίες τοῦ Ἱταλικοῦ Ἀρχείου Ἀρ. 59B, 173B, 174B, 814B, 1248B, 1249B. Ἐπιπλέον, μέσα στό κάστρο διανοίχθηκαν ὀρύγματα, ὅπου φυλάχθηκαν οἱ ἀρχαιολογικοὶ θησαυροὶ τοῦ νησιοῦ στήν περίοδο τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, βλ. *La Presenza*, 186, εἰκ. 413, ὅπου παρατίθεται κάτοψη τοῦ κάστρου μέ σημειωμένα αὐτά τά ὀρύγματα.

Τά γλυπτά τοποθετήθηκαν σέ τσιμεντένιες βάσεις προκειμένου νά ἐκτεθοῦν, ἀλλά τελικά ἡ ἔκθεση δέν ὁλοκληρώθηκε. Σταδιακά στήν αἶθουσα τῶν παλαιοχριστιανικῶν γλυπτῶν ἄρχισαν νά συγκεντρώνονται κι ἄλλα παλαιοχριστιανικά καί μεσοβυζαντινά γλυπτά πού ἀποκαλύπτονταν ἀπό τίς συνεχιζόμενες ἔρευνες στό νησί. Ἐκτός τῆς θολωτῆς αἶθουσας ἀρκετά γλυπτά εἶναι τοποθετημένα στόν κεντρικό διάδρομο τοῦ Μουσείου, στήν ὑπαίθρια στοά καί στήν αὐλή του.

1.4. ΛΑΤΟΜΕΙΑ- ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΓΑΥΠΤΩΝ ΕΙΣΗΓΜΕΝΑ ΓΑΥΠΤΑ

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό ζήτημα τῆς προέλευσης τοῦ μαρμάρου τῶν ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν. Στήν Κω ὑπάρχουν λατομεῖα γιά τήν ἐξόρυξη τῆς πρώτης ὕλης καί παράδοση ἐπεξεργασίας τοῦ μαρμάρου ἤδη ἀπό τήν ἀρχαιότητα. Τό ζήτημα τῶν λατομείων τοῦ νησιοῦ ὑπῆρξε ἀντικείμενο τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τῆς Εἰρ. Πουπάκη³³³, ἡ ὁποία συγκέντρωσε πολὺτιμα στοιχεῖα γιά τίς θέσεις τῶν λατομείων ἀπό τήν ἀρχαιότητα ἕως καί τήν παλαιοχριστιανική περίοδο, τήν ἐπεξεργασία καί τή διακίνηση τοῦ μαρμάρου.

Ἀπό τά λατομεῖα τοῦ νησιοῦ εἶναι γνωστά ἐκεῖνα τοῦ λευκοῦ μαρμάρου στό ὄρος Δίκαιος (ἀρχ. Πρίων ἢ Ὠρομέδων)³³⁴. Τό μάρμαρο πού παρήγαγαν ἦταν λευκό χονδρόκοκκο καί μέ ἐλαφριά γκρίζα ἀπόχρωση καί γκρίζες φλεβώσεις. Παρουσιάζει ἀρκετή ὁμοιότητα μέ τό προκοννήσιο, τό ὁποῖο ὅμως ἔχει πιο ἔντονες φλεβώσεις καί μέ τό ναξιακό, τό ὁποῖο εἶναι πολὺ πιο χονδρόκοκκο καί μέ περισσότερες γκρίζες ἐπιφάνειες. Τό λευκό μάρμαρο τῆς Ἀφροδισιάδας εἶναι ὁμοίως χονδρόκοκκο καί μέ φλεβώσεις καί μπορεῖ νά παραλληλισθεῖ μέ τό Κωακό.

Ἡ ἔναρξη λειτουργίας τῶν λατομείων εἶχε τοποθετηθεῖ στά 200 π.Χ.³³⁵ ἀλλά ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἔχει ἀποδεχθεῖ ὅτι τά λατομεῖα εἶχαν ἐξερευνηθεῖ ἀπό τό τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., δηλαδή ἀμέσως μετὰ τόν συνοικισμό τῆς πόλεως τῆς Κω³³⁶. Τήν πρώτη ἀναφορά στά λατομεῖα αὐτά ἔκανε ὁ Ο. Rayet³³⁷, ἐνῶ λεπτομερεῖς πληροφορίες μᾶς ἔδωσε ὁ

333. Πουπάκη, *Κωακοὶ λίθοι*.

334. Πουπάκη, «Πελεκητά», 59-60. Poupaki, «Quarries», 165-179. Πουπάκη-Χατζηκωνσταντίνου, «Νεότερες ἔρευνες», 541-556. Poupaki-Chatziconstantinou-Katerinopoulos, «Use of Koan Monzonite». Chatziconstantinou-Poupaki, «Marble quarrying on Kos».

335. Morricone, «Scavi», 56. Sherwin-White, *Ancient Cos*, 37.

336. Σταμπολίδης, *Βωμός Διονύσου*, 41.

337. Μεταφέρει πληροφορία τῶν Νισύριων ὅτι οἱ πρόγονοί τους χρησιμοποιοῦσαν τά

Ἰ. Ζαρράφτης, ὁ ὁποῖος κατέγραψε ὅλες τίς θέσεις λατόμησης, ὅπως: Ἄγιος Φωκᾶς, Χαλκήπετρα, Λαγγάδα τοῦ Βούζη, Μαρμαρόποδα, Σκαμνί τῆς Δράκισσας καί Μαυρόπετρα στὸν Ἐρημίτη, Ἀγιά-Ποκοῦ, Μερίσι καί Μάρμαρα, ὅπου ἐξορύσσονταν λευκά καί μαῦρα μάρμαρα, καθὼς καί τὰ λατομεῖα στὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο καί στήν Παναγία τῶν Τσουκαλαριῶν, ὅπου ἐξορύσσονταν «χρωματιστά ἢ παρδαλά» μάρμαρα³³⁸. Ἐκτοτε στά λατομεῖα αὐτά ἀναφέρθηκαν οἱ ἐρευνητές Ἀ. Γεωργιάδης καί W. Pritchett³³⁹, ἡ S. Sherwin-White³⁴⁰, ὁ Ν. Σταμπολίδης³⁴¹ μαζί μέ τὸν γεωλόγο D. Μοννα καί ἡ Χ. Κάντζια³⁴². Ἡ Πουπάκη³⁴³ ἐντόπισε λατομεῖο στή θέση «Πελεκητά» τῆς Κεφάλου, ὅπου βρῆκε ἐνεπίγραφη πλίνθο, ἀποσπασματική πλίνθο καί δύο βάρη ἀρχαίου ἐλαιοτριβείου, ὅλα ἀπὸ φαιό μάρμαρο.

Σύμφωνα ὡστόσο μέ πρόσφατες νεότερες ἐρευνες τῆς ἰδίας³⁴⁴, οἱ θέσεις λατόμησης πού ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ζαρράφτη στήν ὁροσειρά τοῦ ὄρους Δίκαιος δέν διατηροῦν ἴχνη ἀρχαίας ἐξόρυξης ἢ ἀρχαῖα μέλη πού νά μαρτυροῦν δραστηριότητα. Στίς βόρειες ὑπώρειες τοῦ Δίκαιου, στήν περιοχή τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Θεριώτη στή Ζιά παρατηρήθηκε ἄφθονη λατύπη, τό ἴδιο καί στίς νότιες ὑπώρειες τοῦ βουνοῦ στά Μάρμαρα, ὅπου πραγματοποιοῦνταν καί σύγχρονη ἐξόρυξη μέχρι τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Παρόλη τὴν ἀδυναμία ἐντοπισμοῦ τῶν ἀρχαίων θέσεων λατόμησης, σύμφωνα μέ τὴν Πουπάκη, εἶναι ἀναμφισβήτητη ἡ μεγάλης ἔκτασης ἐξορυκτική δραστηριότητα πού ἔλαβε χώρα στήν ἀρχαιότητα, μιᾶς καί μεγάλοι ὄγκοι λατύπης ἔχουν διαπιστωθεῖ σέ πολλές θέσεις τοῦ Δίκαιου.

Ἀπὸ τὴ στυλιστική ἀνάλυση τοῦ διακόσμου τῶν ἐξεταζόμενων γλυπτῶν συνάγεται ὅτι ἐκτός ἀπὸ τὰ εἰσηγμένα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γλυπτὰ, στό νησί παράγονται καί ἔργα ντόπιων ἐργαστηρίων λιθοξοϊκῆς, κατασκευασμένα ἀπὸ τοπικό μάρμαρο, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι προωθοῦνταν στά γύρω νησιά καί τίς ἀπέναντι μικρασιατικές πε-

λατομεῖα, ὡστόσο στήν ἐποχὴ τοῦ κανένας Κῶος δέν φαινόταν νά γνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ τῶν λατομεῶν, βλ. Rayet, *Mémoire*, 41.

338. Ζαρράφτης, *Κῶϊα*, 13-15, 36, 41-42, 44, 48-49, 90. Τό μάρμαρο τῶν ἀρχαίων λατομεῶν χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα καί στή σύγχρονη ἐποχὴ.

339. Pritchett, «Marble», 423-425.

340. S. Sherwin-White, *Ancient Cos*, 19-20, σημ. 47.

341. Σταμπολίδης, *Βωμός Διονύσου*, 74.

342. Κάντζια - Sznycer, «Δίγλωσση ἐπίγραφη», σημ. 1.

343. Πουπάκη, «Πελεκητά», 64.

344. Ἡ ἴδια, *Κωακοὶ λίθοι*, 38-39. Γιά τίς θέσεις ἐξόρυξης ἄλλων εἰδῶν πετρωμάτων (τραβερτίνη ἢ ἀμυγδαλόπετρας, ἡφαιστειακῶν πετρωμάτων, μονζονίτη καί ἀσβεστόλιθων), βλ. στό ἴδιο, 39-44.

ριοχές³⁴⁵. Δέν θά πρέπει ὅμως νά ἀγνοηθεῖ καί ἡ σημαντική παράδοση τῶν ἐργαστηρίων γλυπτικῆς τῶν πόλεων τῶν ἀπέναντι μικρασιατικῶν ἀκτῶν³⁴⁶ (Ἀφροδισιάδα, Μύλασα) καί συνεπῶς δέν μπορεῖ νά ἀποκλεισθεῖ ἡ εἰσαγωγή μικρασιατικῶν μαρμάρινων γλυπτῶν στό νησί.

Ἀρκετά ἀπό τά μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά γλυπτά τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τοῦ νησιοῦ εἶναι κατασκευασμένα ἀπό προκοκνήσιο μάρμαρο³⁴⁷. Ἐκτός ἀπό τά ἀρχιτεκτονικά γλυπτά πού

345. Πρόκειται κυρίως γιά ἀπλᾶ ἰωνικά κιονόκρανα, ἰωνικά κιονόκρανα μέ σύμφυτο ἐπίθημα καί ἄμβωνες. Ἦδη ἀπό τήν ἑλληνιστική περίοδο διαπιστώνεται ἡ παρουσία καί δράση Κῶων τεχνιτῶν στίς πόλεις τῶν μικρασιατικῶν παραλίων, κυρίως στήν περιοχή γύρω ἀπό τή Μαγνησία, τήν Πριήνη καί τήν Ἐφεσο. Αὕτη ἡ παράδοση φαίνεται ὅτι συνεχίζεται κατὰ τόν 5ο καί 6ο αἰ. μ.Χ., ὅπου διαπιστώνεται ὅτι Κῶοι τεχνίτες ἢ τεχνίτες πού γνωρίζουν τά κωακά διακοσμητικά στοιχεῖα, παράγουν ἔργα λιθοξοϊκῆς. Γιά τό θέμα τῶν ἐργαστηρίων λιθοξοϊκῆς τῆς Κῶ καί τήν ἀκτίνα ἐπιρροῆς του βλ. Πουπάκη, *Κωακοὶ λίθοι*, 121-125. Ἄλλωστε στό νησί, κατὰ τήν παλαιοχριστιανική περίοδο, λειτουργοῦν ἐργαστήρια παραγωγῆς κεραμικῆς καί τό γνωστό ἐργαστήριο κατασκευῆς ψηφιδωτῶν, πού ἐργαζόταν στά γύρω νησιά ἢ καί σέ μνημεῖα τῶν μικρασιατικῶν πόλεων, βλ. στό κεφ. Ι,3.

346. Στοιχεῖα γιά ἐργαστήριο γλυπτικῆς στήν περιοχή τῆς κεντρικῆς Λυκίας παραθέτει ὁ Harrison, «Churches», 145-148. Ὁ ἴδιος, «Sculpture», 188 κ.έ. Στή Μικρά Ἀσία εἶναι γνωστά τά λατομεῖα: στά Μύλασα (Στράβων ΙΔ', 919, 26) καί στήν Ἐφεσο (Βιτρούβιος De arch. X, 7,5), βλ. Ὁρλάνδος, *Υλικά Δομῆς*, 79. Ἐπίσης, στήν περιοχή τῆς Τροίας, τοῦ Σαγγάριου, τῆς Λαοδίκειας στόν Λύκο, τῆς Ἀφροδισιάδας, τῆς Πριήνης, τῆς Ἰασοῦ, τῆς Ἡράκλειας στό ὄρος Λάτμος, τῶν Σάρδεων καί τῆς Γαλάτειας, βλ. Sodini, «Marble and Stoneworking», 130-131.

347. Τά λατομεῖα τῆς νήσου Προκόννησος ἢ Μαρμαράς εἶναι γνωστά ἤδη ἀπό τήν ἀρχαϊκή περίοδο, ἀλλά ἡ ἐντατική χρήση τους ξεκινᾶ ἀπό τόν 1ο αἰ. μ.Χ. καί ἐντείνεται ἀπό τόν 2ο ἕως τόν 6ο αἰ. μ.Χ. Κατά τήν μέση καί ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο, λόγω καί τῆς ἐπαναχρησιμοποίησης παλαιότερων ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν, τά λατομεῖα παρακαμίζουν. Τό προκοκνήσιο μάρμαρο χρησιμοποιήθηκε κυρίως γιά τήν κατασκευὴ ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν καί σαρκοφάγων. Γνώρισε τεράστια διάδοση καί ἐξήχθη στήν Μαύρη Θάλασσα, τήν Αἴγυπτο, τήν Ἀδριατική, στά νησιά τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, στίς πόλεις τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, στή Θεσσαλία, στή Μακεδονία κ.ά. Βλ. Ward-Perkins, *Marble*, 75 κ.έ. Ἐπίσης Asgari, «Quarries», 468-469. Ἡ ἴδια, «Proconnesian production», 265. Γιά τά γεωλογικά χαρακτηριστικά τοῦ νησιοῦ βλ. Monna-Pensabene, *Marmi*, 147-148, ὅπου καί παλαιότερη βιβλιογραφία καί οἱ τύποι τοῦ ἐξορυχθέντος μαρμαροῦ. Ἐπίσης, βλ. Sodini, «Marble and Stoneworking», 129-130. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά - Πουπάκη κ.ά., «Λατομεῖα Προκοννήσου», 155 κ.έ., ὅπου ἀναλυτικὴ παλαιότερη βιβλιογραφία καί κατάλογος γλυπτῶν ἀπό προκοκνήσιο μάρμαρο τῆς ἀρχαϊκῆς, κλασικῆς, ἑλληνιστικῆς, ρωμαϊκῆς καί βυζαντινῆς περιόδου. Ἐπίσης, βλ. Betsch, *Late Antique Capital*, 22-23. Ὁ Betsch ὑποστηρίζει ὅτι, ἂν δέν ὑπάρχει πλήρης πετρογραφικὴ ἀνάλυση τῶν λευκῶν μαρμάρων πού χρησιμοποιήθηκαν στά παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα, ἡ ἀναφορὰ σέ «προκοκνήσια κιονόκρανα» ἢ «προκοκνήσιο μάρμαρο» εἶναι καλὸ νά ἀποφεύγεται καί στή θέση τῆς νά χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «κωνσταντινουπολίτικο στύλ καί διάκοσμος» ἢ κάτι παρόμοιο, πράγμα πού παραπέμπει πιθανῶς καί στή χρῆση μαρμαροῦ τοῦ προκοκνήσιου λατομείου. Ἄλλωστε ἄλλο ἓνα λατομεῖο λευκοῦ μαρμαροῦ στή θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ μπορεῖ νά ἐπαιξε σπουδαιότερο ρόλο ἀπ' ὅτι φανταζόμασταν ὡς σήμερα. Βρίσκεται ἀνάμεσα στό Kemer (Parium) καί τήν Karabiga (Πρίαπος) στή νότια ἀκτὴ κοντὰ στόν Μαρμαρᾶ

μεταφέρονταν έτοιμα από την πρωτεύουσα, προκειμένου νά διακοσμήσουν μνημεία της βυζαντινής έπαρχίας³⁴⁸, έχει αποδειχτεί³⁴⁹ ότι πολλές φορές τά αρχιτεκτονικά γλυπτά (σαρκοφάγοι, κιονόκρανα κ.λ.π.) έπαιρναν ένα πρώτο γενικό σχήμα στά λατομεία της Προκοννήσου καί ή τελική έπεξεργασία τους γινόταν στόν τόπο προορισμού τους³⁵⁰, είτε από συνεργεία μαρμαροτεχνιτών από την πρωτεύουσα πού τά συνόδευαν, είτε από ντόπιους τεχνίτες.

Κατάλογος τών γλυπτών κατά είδος ύλικού παρατίθεται στό Εύρετήριο 2.

(Προκόννησος) καί τό συνέστηνε ό Στράβων. Γιά τά λατομεία βλ. καί Πουπάκη, *Κωακοί λίθοι*, 166-172.

348. Βλ. τό φορτίο ενός βυθισμένου πλοίου στό Marzamemi της Σικελίας, πού αποτελούνταν από έτοιμα αρχιτεκτονικά μέλη, Kapitän, «Marzamemi», 122-133. Ό ίδιος, «Elementi», 71-136.

349. Asgari, «Quarries», 475-480. Η ίδια, «Proconnèse», 106-126. Η ίδια, «Proconnesian production», 265, 273, 277.

350. Τά εύρήματα μαρμάρινης λατύπης στόν Άγιο Πολύευκτο δείχνουν ότι ακόμη καί έντός πρωτεύουσας, ό πλουσιότερος διάκοσμος λαξευόταν επί τόπου, βλ. Harrison-Firatli, «Excavations», 274. Σέ άρκετές περιπτώσεις συνεργεία τεχνιτών από την Κωνσταντινούπολη συνόδευαν τά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά γλυπτά στις έπαρχίες καί τά έπεξεργάζονταν επί τόπου, στά μνημεία όπου θά τοποθετούνταν (βλ. Sodini, «Remarques», 424-425 καί Παναγιωτίδη, «Κιονόκρανα», 107). Στις περιπτώσεις αυτές, επάνω στά γλυπτά διακρίνονται εγχάρακτα τεκτονικά σήματα πού άπαντώνται σέ μνημεία της πρωτεύουσας ή της άμεσης έπιρροής της, βλ. Μητσάνη, «Κιβώριο», 330-332 καί ύποσημ. 39-40, όπου ή σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης, Πουπάκη, *Κωακοί λίθοι*, 171-172.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

II.1. ΤΟ ΚΑΝΟΝΙΚΟ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Ὁ κορινθιακός τύπος³⁵¹ κιονοκράνου τῶν ἑλληνιστικῶν καί ρωμαϊκῶν χρόνων³⁵² ἀποτελεῖται: α) ἀπό τόν καλυκόσχημο πυρήνα, τόν κάλαθο καί β) τόν ἄβακα, μία προεξέχουσα πλάκα μέ κοῖλες πλευρές καί λοξές γωνίες πού κάλυπτε τόν κάλαθο.

Ὁ κάλαθος εἶχε τή μορφή κάλυκα μέ ἐπίπεδη βάση ἢ ἀνεστραμμένου κώδωνα μέ κομμένη τήν κορυφή καί περιβαλλόταν σέ ὅλο τό ὕψος του ἀπό πλαστικό φυτικό διάκοσμο, διατεταγμένο σέ τρεῖς ἐπάλληλες ζώνες. Οἱ δύο κατώτερες ζώνες ὀνομάζονται στεφάνες καί κοσμοῦνται μέ φύλλα ἄκανθας, ἐνῶ ἡ τρίτη μέ καυλοῦς, φυλλοφόρους κάλυκες καί ἔλικες. Τά φύλλα τῆς ἄκανθας σχίζονται σέ μεγάλα μέρη, τοὺς λοβούς, καί κάθε φύλλο διαιρεῖται σέ περισσότερα, συνήθως τέσσερα ζεύγη λοβῶν, καί ἀπολήγει σέ ἓναν μεγαλύτερο λοβό, τόν κορυφαῖο. Ἡ κορυφή τοῦ φύλλου διαμορφώνεται ὀριζόντια, προβάλλει ὀλόγλυφη πρὸς τα ἔξω καί στή συνέχεια στρέφεται πρὸς τά κάτω, «ἀναπίπτει». Πίσω ἀπό τό μεσαῖο φύλλο τῆς δεύτερης στεφάνης, σέ κάθε ὄψη τοῦ κιονοκράνου προβάλλει ἓνας ἀνάγλυφος μίσχος πού ἀπολήγει στὸν ἄβακα σέ ἄνθος ἢ ἀργότερα σέ φυτικό βλάστημα. Ἡ τρίτη ζώνη λειτουργεῖ ὡς σύνδεσμος γιὰ τή μετάβαση ἀπὸ τό κυκλικό σχῆμα τοῦ καλάθου στὸν τετράπλευρο ἄβακα καί τά στοιχεῖα πού τήν ἀποτελοῦν, διαιροῦν τόν κάλαθο σέ τέσσερα τμήματα, πού ἀντιστοιχοῦν στίς τέσσερις πλευρές τοῦ ἄβακα καί ὀρίζουν τίς τέσσερις ὀψεις τοῦ κιονοκράνου. Σέ κάθε ὄψη φυτρῶνουν δύο σωληνωτοὶ βλαστοί, οἱ καυλοί, καί ἀπὸ

351. Ἡ δημιουργία τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου ἀποδίδεται, ὡς γνωστόν, στὸν γλύπτη καί χαλκουργό Καλλιμάχο, σύγχρονο τοῦ Φειδία, ὁ ὁποῖος παρατήρησε ἓνα κἀνιστρο σκεπασμένο μέ μία πλάκα σέ ἓναν τάφο, πού τό εἶχαν περιβάλλει βλαστοὶ ἄκανθας. Τὴν παράδοση διασώζει ὁ Βιτρούβιος (Vitruvius, *De Architectura*, IV.1.9 κ.έ.). Σύμφωνα μέ τόν Μπούρα (*Ἀρχιτεκτονική Α'*) δέν ἀποκλείεται νά πρόκειται γιὰ μῦθο, ἀλλὰ σχετίζει τό ὄνομα τοῦ Καλλιμάχου μέ τὴν τελικὴ μορφή τῶν κιονοκράνων στὴν κλασικὴ περίοδο ἐφόσον, ἀφενὸς εἶναι γνωστὰ τά χάλκινα ἔργα του μέ διακοσμητικὸ χαρακτήρα καί ἀφετέρου εἶναι φανερό ὅτι τά κορινθιακὰ κιονόκρανα εἶχαν ὡς πρότυπά τους ἔργα ἀπὸ μέταλλο.

352. Ἐνα μόνον παράδειγμα κορινθιακοῦ κιονοκράνου ἀναφέρεται σέ ναό τοῦ 5ου αἰ. (ναὸς Ἀπόλλωνος στή Φιγάλεια) ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἐξαίρεση. Τό κορινθιακὸ κιονόκρανο ἀποτελεῖ δημιουργία τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἔλαβε τὴν πλήρη ἀνάπτυξή του. Τά κιονόκρανα τῆς Θόλου τῆς Ἐπιδαύρου (350 π.Χ.) καί τοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτους (334 π.Χ.) εἶναι τά παλαιότερα ἄρτια παραδείγματα τοῦ τύπου.

κάθε καυλό βλασταίνει ένας φυλλοφόρος κάλυκας, πού διαιρείται σε δύο μέρη. Ανάμεσα στα ήμιφυλλα των καλύκων φυτρώνουν οι διπλοί βλαστοί των ἐλίκων, πού, ὅπως καί οι κάλυκες, προκύπτουν ἀπό τούς καυλούς. Συνήθως τά ζεύγη ἀποτελοῦνταν ἀπό ἄνισες ἑλικες. Οἱ γωνιακές εἶναι ἰσχυρότερες, κατευθύνονται πρὸς τό ἐξωτερικό τοῦ κιονοκράνου καί σχηματίζουν σπεῖρα κάτω ἀπό τή γωνία τοῦ ἄβακα. Τά μικρότερα σκέλη κάθε ζεύγους, οἱ ἔσω ἑλικες, κατευθύνονται στό μέσο κάθε ὀψης, ὅπου σχηματίζουν ἀντωπές σπεῖρες³⁵³.

Τό κορινθιακό κιονόκρανο χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα κατά τούς πρώτους παλαιοχριστιανικούς αἰῶνες, σέ μορφή ὅμως ἀπλούστερη καί πιό σχηματοποιημένη. Οἱ ἑλικες δέν ἐκφύονται πλέον ἀπό φυλλοφόρους κάλυκες, τά φύλλα τῆς ἄκανθας εἶναι πιό ἄκαμπτα καί σχηματικά, οἱ λοβοί τους τονίζονται μέ τρυπάνι, τό ἄνθος τοῦ ἄβακα ἀντικαθίσταται ἀπό μία τριγωνική ἀπόφυση πού μερικές φορές φέρει φυτικό βλάστημα. Κατά τόν 4ο αἰ. τά φύλλα καί οἱ ἑλικες διατηροῦν κάποια πλαστικότητα, ἐνῶ ἀπό τά τέλη τοῦ 4ου καί ἰδιαίτερα κατά τόν 5ο αἰ. παρατηρεῖται τάση γιά ἀπλοποίηση. Περιορίζεται ὁ ἀριθμός τῶν φύλλων τῆς κάθε ζώνης, καταργεῖται ἀκόμη καί ὁλόκληρη ἡ μία ζώνη φύλλων, οἱ ἑλικες ἐκφυλίζονται. Στά τέλη τοῦ 5ου αἰ. ἡ ἐντύπωση εἶναι ἀκόμη πιό ἐπίπεδη, σχεδόν ζωγραφική, ἐνῶ κατά τόν 6ο αἰ. τό κορινθιακό κιονόκρανο ἀποβαίνει τεκτονικό, ὁ ἄβακας εἶναι πλέον μία τετράγωνη πλάκα μέ ἐλαφρῶς κοῖλες τίς πλευρές, οἱ ἑλικες ἐξαφανίζονται καί τά τέσσερα φύλλα τοῦ καλάθου καταλαμβάνουν ὅλο τό ὕψος τοῦ κιονοκράνου.

Στά ρωμαϊκά κορινθιακά κιονόκρανα χρησιμοποιήθηκαν τύποι ἄκανθας πού παρέμειναν σέ χρήση ἢ ἐπηρέασαν τίς μορφές ἄκανθας πού διαμορφώθηκαν κατά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο. Στούς τύπους αὐτούς ἀναφέρονται διεξοδικά τόσο ὁ καθηγητής Ἀ. Μέντζος στή διδακτορική του διατριβή γιά τά κορινθιακά κιονόκρανα τῆς Μακεδονίας στήν ὀψιμη ἀρχαιότητα, ὅσο καί ἡ ἀρχαιολόγος Β. Συθιακάκη στή διδακτορική διατριβή της γιά τήν ἀρχιτεκτονική γλυπτική τῆς Θεσσαλίας³⁵⁴. Στήν παρούσα μελέτη θά γίνει συνοπτική ἀναφορά τῶν τύπων τῆς ἄκανθας καί ἐπισήμανση τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν τύπων τῆς μικρασιατικῆς ἄκανθας πού χρησιμοποιήθηκε στά ὀλιγάριθμα παλαιοχριστιανικά κορινθιακά κιονόκρανα τῆς Κῶ.

353. Ἀναλυτικά γιά τά κορινθιακά κιονόκρανα βλ. Μέντζος, *Κιονόκρανα Μακεδονίας*, 12-23. Ἐπίσης Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 105-116.

354. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*.

ΟΙ ΑΚΑΝΘΕΣ ΤΩΝ ΑΤΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ

Στήν Ἀττική δημιουργήθηκε ἓνας ιδιαίτερος τύπος ἄκανθας πού ἀπαντᾶται στά ἐπικράνα τοῦ κάτω τόξου τῆς Ἀψίδας τοῦ Ἀδριανοῦ καί ἀντιγράφει ἓνα συγκεκριμένο πρότυπο, τά ἑλληνιστικά κιονόκρανα τοῦ Ὀλυμπείου³⁵⁵. Ἡ **ἄδριάνεια ἄκανθα** γνώρισε εὐρύτατη διάδοση στή νότια Ἑλλάδα κατά τούς αἰῶνες πού ἀκολούθησαν καί ἔτσι τά ἀττικά ἐργαστήρια τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς τή βρῆκαν στά περισσότερα ἀξιόλογα ρωμαϊκά μνημεῖα τῆς Ἀθήνας καί τήν υἱοθέτησαν. Ἡ **ἄκανθα «μαρουλόφυλλο»** (Löffelakanthus), τῆς ὁποίας ἡ συμμετρική μορφή θυμίζει ἀνθέμιο μέ λοβούς πού σχηματίζουν στρογγυλεμένες ἀπολήξεις, χρησιμοποιήθηκε ἀπό τόν ὄψιμο 2ο αἰ. π.Χ. ἕως τόν 1ο αἰ. μ.Χ. Παλαιοχριστιανικοί ἐπίγονοι τῆς ἄκανθας «μαρουλόφυλλο» χρησιμοποιήθηκαν κυρίως στή γλυπτική τῆς νότιας Ἑλλάδας³⁵⁶.

Ἡ μικρασιατική ἄκανθα

Τό κιονόκρανο τῆς λεγόμενης «μικρασιατικῆς σχολῆς» χαρακτηρίζει τόν 2ο αἰ. μ.Χ. καί ἐπηρεάζει ὅλη τήν αὐτοκρατορία. Ἐμφανίζεται ἀπό τά τέλη τοῦ 1ου αἰ. καί προκύπτει ἀπό τόν συνδυασμό τῆς τοπικῆς παράδοσης καί τῶν ρωμαϊκῶν προτύπων.

Στόν 2ο αἰ. κυριαρχοῦν δύο παραλλαγές, δύο τύποι μικρασιατικῆς ἄκανθας πού ἐκπροσωποῦν οὐσιαστικά δύο σχολές:

Ὁ **πρῶτος τύπος**³⁵⁷ τυπολογικά εἶναι ταυτόσημος μέ τήν ἄκανθα τῆς «φλάβιας» περιόδου ἀλλά τεχνικά τό ἀνάγλυφο εἶναι πιό γωνιώδες. Ἡ πρώτη στεφάνη φύλλων ἔχει ἀρκετά μεγαλύτερο ὕψος ἀπό τή δεύτερη. Τά φύλλα ἄκανθας εἶναι ραδινά καί διαιροῦνται σέ τρία ἐπάλληλα ζεύγη λοβῶν. Οἱ λοβοί ἔχουν πέντε ραδινές, λογχοειδεῖς γλωσσίδες διατεταγμένες κατά τέτοιο τρόπο, ὥστε κάθε λοβός νά μοιάζει μέ τετράγωνο ἢ κοντόχοντρο ρόμβο. Οἱ ἐξωτερικές γλωσσίδες εἶναι μεγαλύτερες ἀπό τίς ἐσωτερικές, ὠοειδεῖς, σαρκώδεις καί ἀπολήγουν σέ ὀξεῖα κορυφή. Οἱ κορυφές τῶν δύο ἐσωτερικῶν γλωσσίδων ἀκουμποῦν στό περίγραμμα τοῦ ὑπερκείμενου λοβοῦ. Ἡ κορυφαία καί πρώτη ἐξωτερική γλωσσίδα ἀκουμποῦν στούς κατώτερους καί μέσους λοβούς τῶν γειτονικῶν φύλλων. Ἔτσι ἡ διαμόρφωση τοῦ φύλλου ὁδηγεῖ στόν σχηματισμό γεωμετρικῶν σχημάτων καί στήν ἀπώλεια ὁποιασδήποτε

355. Ἀναλυτική περιγραφή τοῦ τύπου βλ. Συθιακάκη, ὁ.π., 106-107.

356. Sodini, «Remarques», 434, εἰκ. 13, 21.

357. Μέντζος, *Κιονόκρανα Μακεδονίας*, 23-25, 37-40 καί 197. Συθιακάκη, ὁ.π., 108-109.

τε φυτικής έντύπωσης. Ὁ τύπος αὐτός ἀπαντᾶται γιά πρώτη φορά πλήρως διαμορφωμένος στή βιβλιοθήκη τοῦ Κέλσου στήν Ἔφεσο³⁵⁸ (τελευταῖα χρόνια Τραϊανοῦ, πρῶτα χρόνια Ἀδριανοῦ) καί στό Τραϊάνειο τῆς Περγάμου³⁵⁹ (ἴδιας περίπου ἐποχῆς). Παραμένει σέ χρήση ὡς τήν περίοδο μετά τοὺς Σεβήρους, δηλαδή ὡς τόν 3ο αἰ., ἐνῶ σέ μία μορφή μέ τρεῖς γλωσσίδες ἐπιβιώνει ὡς τόν 4ο αἰ.³⁶⁰.

Στόν **δεύτερο τύπο** οἱ λοβοὶ ἔχουν μεγαλύτερο ὕψος ἀπ' ὅτι πλάτος. Οἱ γλωσσίδες εἶναι λεπτές, λογχοειδεῖς καί ἐπιμήκεις πού φυτρώνουν περίπου ἀπό τό ἴδιο σημεῖο στή βάση τοῦ λοβοῦ καί διατάσσονται ἀκτινοειδῶς ἀπ' τίς δύο πλευρές τῆς μεσαίας καί ἐπιμηκέστερης γλωσσίδας³⁶¹. Οἱ δύο κάτω γλωσσίδες ὠθοῦνται παράλληλα πρὸς τὰ ἔξω, ἡ τρίτη, πού ἐμπεριέχει τήν ἀυλάκωση μέ τό τρυπάνι, φύεται λοξά πρὸς τὰ ἐπάνω, ἡ τέταρτη καί μικρότερη ἀκουμπᾷ στήν ἐξωτερική γλωσσίδα τοῦ ὑπερκείμενου λοβοῦ³⁶². Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἀκόμη πιό σχηματικό καί γεωμετρικό καί ἡ ἄκανθα ἀπομακρύνεται ἀκόμη περισσότερο ἀπό τίς νατουραλιστικές ἀναλογίες.

Στόν 3ο αἰ. τό μικρασιατικό ἐργαστήριό κυριαρχεῖ σέ ὅλη τή λεκάνη τῆς Μεσογείου μέ τήν ἐπικράτηση τῆς ἄκανθας τοῦ δεύτερου τύπου³⁶³. Ἐμφανίζονται τὰ σαγώματα, δηλαδή πρισματικές ἐπιφάνειες στή βάση τῶν φύλλων τῆς ἄκανθας πού ἀντιστοιχοῦν στό στάδιο κατεργασίας πρὶν τήν λάξευση τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων. Μειώνεται τό ὕψος τοῦ ἀναγλύφου, περιορίζεται τό ὕψος τῆς δεύτερης καί τῆς τρίτης ζώνης, ἐνῶ τὰ διακοσμητικά στοιχεῖα (φύλλα, κάλυκες) ἀποδίδονται πιό συνεπυγμένα.

Στήν περίοδο τῆς Τετραρχίας καί μέχρι τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. ἐμφανίζονται νέα κέντρα παραγωγῆς τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου ἀλλά καί ἐνισχύονται τὰ παλαιά λόγω τῆς αὐξημένης οἰκοδομικῆς δραστηριότητος. Στά ἐπίσημα κιονόκρανα τῆς Τετραρχικῆς περιόδου³⁶⁴ διαπιστώνεται ἕνας ἀρχαϊσμός μέ τήν αὐξηση τῶν γλωσσίδων τῶν λοβῶν καί τοὺς πολυχιδεῖς κάλυκες. Μετά τή σύντομη αὐτή περίοδο, ὁ διάκοσμος ἀκολουθεῖ τίς τάσεις τοῦ ὧψιμου 3ου αἰ. Παρατηρεῖται μία σταδιακή ἀπλοποίηση τῶν στοιχείων τοῦ διακόσμου, μέ τή μείωση τοῦ

358. Börker, *Blattkelchkapitelle*, 107, σημ. 291. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 109.

359. Börker, ὁ.π., σημ. 292. Συθιακάκη, ὁ.π., 109.

360. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 5-10. Συθιακάκη, ὁ.π., 109.

361. Μέντζος, *Κιονόκρανα Μακεδονίας*, 41.

362. Συθιακάκη, ὁ.π., 109.

363. Μέντζος, ὁ.π., 198. Συθιακάκη, ὁ.π., 110.

364. Μέντζος, ὁ.π., 199-200. Συθιακάκη, ὁ.π., 110.

ἀριθμοῦ τῶν λοβῶν καὶ τῶν γλωσσίδων, τῇ σμίκρυνση τῶν φύλλων ἀλλὰ καὶ μέ μεγέθυνση τῶν ἐπιμέρους στοιχείων, ὥστε νά διευκολύνεται ἡ λάξευση. Παράλληλα τὰ φύλλα τῆς ἄκανθας ἀρχικὰ ἀκουμποῦν μεταξύ τους καὶ στὴ συνέχεια τὰ σημεῖα ἐπαφῆς τονίζονται μέ ἀποτέλεσμα τὰ μεταξύ τους κενὰ νά προβάλουν ὡς ἀρνητικά σχήματα. Τὰ σαγώματα, πού ἐξυπηρετοῦσαν τεχνικά τό ὑψηλό ἀνάγλυφο, ἐξαφανίζονται ἤδη ἀπὸ τό β' μισό τοῦ 3ου αἰ. Ἐπανεμφανίζονται στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ., μέσα στό πνεῦμα τοῦ ἀρχαϊσμοῦ, ἔχοντας ὅμως πλέον τόν χαρακτήρα τοῦ διακοσμητικοῦ μοτίβου. Στό β' μισό τοῦ 4ου αἰ. ἡ συνώθηση τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων καὶ ἡ ἀπλοποίηση ἐπηρεάζουν καὶ τὴν τρίτη ζώνη τῶν κιονοκράνων, ὅπου παρατηρεῖται ἡ βαθμιαία παράλειψη τῶν ἔσω ἐλίκων ἢ τῶν φυλλοφόρων καλύκων ἢ καὶ τῶν δύο³⁶⁵.

Στό τέλος αὐτῆς τῆς ἐξελικτικῆς διαδικασίας, στά τέλη τοῦ 5ου καὶ στὸν 6ο αἰ., ὁ διάκοσμος τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου ὁδηγεῖται σέ ἐνοποίηση τῶν στοιχείων ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυρήνα, ἐνῶ ὁ φυτικός χαρακτήρας τοῦ διακόσμου ὑποχωρεῖ καὶ ὑποκαθίσταται ἀπὸ τὸν ἀφηρημένο ἀραβουργηματικό χαρακτήρα τοῦ συνεχοῦς διακοσμητικοῦ δικτύου στὴν ἐπιφάνεια τοῦ κιονοκράνου³⁶⁶.

Ἡ πριονωτὴ ἄκανθα

Ὁ τύπος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τίς ἴδιες αἰσθητικές ἀρχές πού διέπουν τὴν τυπικὴ μικρασιατικὴ ἄκανθα καὶ ἀναπτύχθηκε στὸν ἴδιο χῶρο, παράλληλα μέ αὐτήν. Ἄν καὶ δέν εἶναι ἀποκλειστικό δημιούργημα τῶν μικρασιατικῶν ἐργαστηρίων, ἐξελίχθηκε καὶ ἀσκήθηκε στὴν περιοχὴ αὐτῇ, ὥστε ὁ ὅρος κατέληξε νά σημαίνει γιὰ τοὺς ἐρευνητές ἓνα εἶδος μικρασιατικῆς ἄκανθας τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων καὶ τῆς ὀψιμης ἀρχαιότητος³⁶⁷. Ἡ δημιουργία της φαίνεται ὅτι ὀφείλεται στὴ διαδικασία κατασκευῆς τοῦ περιγράμματος τοῦ ἀναγλύφου μέ τρυπάνι, ἡ χρῆση τοῦ ὁποῖου ἦταν ἀναγκαῖα στά σημεῖα πού ὁ διάκοσμος ἦταν ἰδιαίτερα πυκνός καὶ τό ὕψος τοῦ ἀναγλύφου μεγάλο, ὥστε δέν χωροῦσε ἄλλο ἐργαλεῖο. Κάποια στιγμή ἡ τεχνικὴ γίνεται συνήθεια καὶ καταλήγει νά ἔχει αἰσθητικὴ ἀξία. Ἡ χρῆση τοῦ σταθεροῦ τρυπανιοῦ μέ τὴ δημιουργία σειρῶν ὁπῶν στά περιγράμματα τῶν φυτικῶν κοσμημάτων κυριάρχησε στά μικρασιατικὰ μνημεῖα ἤδη ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. Ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. τὰ ἀνάγλυφα μέ πριονωτὴ ἄκανθα διαδίδονται σέ

365. Μέντζος, ὁ.π., 200. Συθιακάκη, ὁ.π., 111.

366. Μέντζος, ὁ.π., 200-201.

367. Μέντζος, ὁ.π., 218. Συθιακάκη, ὁ.π., 111.

ὅλη τὴν αὐτοκρατορία, συνδέονται ὁμως πάντα εἴτε μέ μικρασιατικά ἐργαστήρια εἴτε μέ τεχνίτες πού σχετίζονται μέ αὐτά.

ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΑΚΑΝΘΕΣ

α) Ἄκανθα «τύπου μάσκας» (μέ ἀγκιστροειδεῖς ἔσω γλωσσίδες) (mask *akanthus*³⁶⁸, *Akanthus mit aufgekrummten Innenzacken*³⁶⁹, *großgezackt Akanthus*³⁷⁰).

Ἡ ἐπαφή τῶν ἄκρων τῶν γλωσσίδων τῶν γειτονικῶν λοβῶν πού σημειώνεται ἤδη σέ κιονόκρανα τῆς Τετραρχίας, καί ὁ σχηματισμός ἀρνητικῶν σχημάτων μεταξύ τῶν ἐνώσεων ὁδήγησε στή δημιουργία τῆς ἄκανθας τύπου «μάσκας», δηλαδή ἐνός ἀρνητικοῦ μοτίβου, πού θυμίζει μάσκα μέ μύτη, ὀφθαλμούς καί στόμα. Οἱ ἐσωτερικές γλωσσίδες τῶν κάτω λοβῶν ἀκουμποῦν στό περίγραμμα τῶν ὑπερκείμενων μέσων λοβῶν, ἐνῶ τό ὑλικό τοῦ πυρήνα ἀνάμεσά τους ἀφαιρεῖται σέ μεγάλο βάθος.

Τό μοτίβο χρησιμοποιοῦνταν σέ κιονόκρανα μέ διάφορους τύπους παλαιοχριστιανικῆς ἄκανθας, ὡστόσο ὁ ὅρος «ἄκανθα τύπου μάσκας» περιγράφει ἕναν συγκεκριμένο τύπο ἄκανθας, ὅπου οἱ ἐσωτερικές γλωσσίδες κάθε λοβοῦ ἔχουν ἀγκιστροειδῆ πρὸς τὰ ἔσω ἀνάκαμψη καί σχηματίζουν ἕναν ὠοειδῆ ἢ κυκλικό ὀφθαλμό.

Ὁ τύπος, πού ἐπιβιώνει σέ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 6ου αἰ., θεωρεῖται δημιουργία τῶν κωνσταντινουπολίτικων ἐργαστηρίων ἀλλὰ φαίνεται ὅτι κατάγεται ἀπὸ τὴν ἀττική ἀδριάνεια ἄκανθα, ὅπου ἐπινοήθηκε ἡ ἀγκιστροειδῆς ἀνάκαμψη τῆς ἔσω γλωσσίδας κάθε λοβοῦ καί ὁ σχηματισμός ὀφθαλμοῦ. Ἡ καινοτομία τῶν κωνσταντινουπολίτικων κιονοκράνων, ὅπου ἀπλοποιοῦνται τὰ διακοσμητικά στοιχεῖα συγκριτικά μέ τὴν ἀδριάνεια ἄκανθα (κιονόκρανα θεοδοσιανοῦ προπύλου Ἀγίας Σοφίας³⁷¹, ἐπικράνα Χρυσῆς Πύλης³⁷²), ἔγκειται στὴν ὀριζόντια διάταξη τῶν πλάγιων λοβῶν καί στὴν ἐπαφή τῶν ἀπολήξεων τῶν γειτονικῶν φύλλων, πού μέ τὴ βαθιὰ ἀφαίρεση τοῦ πυρήνα ὁδηγοῦν σέ ἔντονο εἰκαστικό ἀποτέλεσμα μέσα ἀπὸ τὴν ἀντίθεση φωτός-σκιάς³⁷³.

368. Betsch, *Late Antique Capital*, 55 καί 190-2.

369. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 53-56.

370. Zollt, *Kapitellplastik*, 138-198, 350 καί ἄλλοι.

371. Κατασκευάστηκε πιθανότατα μεταξύ 404 καί 412. Krautheimer, *Ἀρχιτεκτονική*, 133-134.

372. Kautzsch, ὁ.π., 44-47, ἀρ. 155, πίν. 11.

373. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 113-114.

β) «Συνωστισμένη» ἄκανθα (crowded akanthus³⁷⁴, weichzackigem Akanthus³⁷⁵).

Ὁ τύπος θεωρεῖται παράλληλος μέ τήν ἄκανθα τύπου «μάσκας», ἀλλά δέν γνώρισε ἀνάλογη διάδοση καί φαίνεται ὅτι δέν εἶχε μεγάλη διάρκεια χρήσης. Κατάγεται ἀπό τήν μικρασιατική ἄκανθα τοῦ δεύτερου τύπου. Τά φύλλα συνωστιζονται μειώνοντας τά ἐνδιάμεσα κενά καί, ἂν καί ἀκουμποῦν μεταξύ τους, δέν δημιουργοῦνται ἀρνητικά σχήματα.

γ) Πριονωτή ἄκανθα (Feingezahntem akanthus)

Ἡ τεχνική τῆς πριονωτῆς ἄκανθας πού ἐμφανίστηκε στά ἀνάγλυφα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἤδη ἀπό τόν 2ο αἰ. καί στόν 3ο αἰ., διαδόθηκε σέ ὅλη τήν αὐτοκρατορία. Κατά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο ἡ πριονωτή ἄκανθα χρησιμοποιήθηκε κυρίως στά σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα, τά ἀποκαλούμενα «θεοδοσιανά», ἀλλά ἀπαντᾶται καί σέ ἐπιθήματα, πεσσόκρανα, ἐπίκρανα καί γεῖσα. Ἡ ἐφαρμογή της στά κανονικά κορινθιακά κιονόκρανα ἀριθμεῖ περιορισμένα παραδείγματα³⁷⁶.

II.1.1. ΤΟ ΚΑΝΟΝΙΚΟ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΣΤΗΝ ΚΩ

Ἐλάχιστα εἶναι τά παραδείγματα κανονικῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων στήν Κω πού θά μπορούν νά χρονολογηθοῦν μέ ἀσφάλεια στήν παλαιοχριστιανική περίοδο.

Τά περισσότερα ἀπό τά κορινθιακά κιονόκρανα πού ὑπάρχουν διάσπαρτα στούς ἀρχαιολογικούς χώρους τῆς πόλης, ὅπως στήν περιοχή τοῦ Λιμένος καί τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, στίς Δυτικές Θέρμες καί τή Ρωμαϊκή Οἰκία, ἀνάγονται στούς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἐποχή κατά τήν ὁποία σημειώθηκε μεγάλη οἰκοδομική δραστηριότητα στό νησί. Ξεχωρίσαμε δύο κιονόκρανα πού βάσει τῆς μορφολογικῆς τους δομῆς μπορεῖ νά χρονολογηθοῦν στήν πρώϊμη παλαιοχριστιανική περίοδο, δηλαδή στόν 4ο αἰ.

374. Betsch, *Late Antique Capital*, 194.

375. Kautzsch, ὁ.π., 51-52.

376. Βλ. στήν παρούσα μελέτη τά δύο κορινθιακά κιονόκρανα ἀπό τόν κῆπο τῆς Ρωμαϊκῆς Οἰκίας, ἀρ. κατ. 3-4. Ἄλλα παραδείγματα βλ. Deichmann, *Corpus*, 103-104, 115-116, ἀρ. 441-443, 503-504, 506-507.

Κορινθιακό κιονόκρανο Κάστρου Νεραντζιάς (άρ. κατ. 1, πίν. 1)

Τό κιονόκρανο μεταφέρθηκε από άγνωστο σημείο στο Κάστρο τής Νεραντζιάς καί ἐκτίθεται μαζί μέ άλλα ἀρχιτεκτονικά γλυπτά στο βόρειο τμήμα τής τάφρου πού χωρίζει τόν ἐσωτερικό ἀπό τόν ἐξωτερικό περίβολο. Ἔχει δύο στεφάνες ἀπό ὀκτώ φύλλα ἄκανθας καί μία τρίτη ζώνη μέ ζευγος διπλῶν φυλλοφόρων καλύκων σέ κάθε ὀψη, ἀπό τούς ὁποίους φύονται ἔσω καί ἔξω ἔλικες. Τό ὕψος τής πρώτης στεφάνης εἶναι ἀρκετά ψηλότερο ἀπ' αὐτό τής δεύτερης, τής ὁποίας τό ὕψος εἶναι σχεδόν ἴσο μέ αὐτό τής τρίτης. Ἐτσι τά φύλλα τής πρώτης στεφάνης εἶναι πιό ραδιναί καί διαφέρουν μορφολογικά ἀπό αὐτά τής δεύτερης. Στήν τρίτη ζώνη, οἱ κάλυκες δέν φύονται ἀπό καυλούς ἀλλά ἀπό μικρό σάγμα στα μεσοδιαστήματα τῶν φύλλων τής δεύτερης στεφάνης. Στίς γωνίες κάτω ἀπό τά σημεία ἔνωσης τῶν γειτονικῶν φύλλων, ὁ πυρήνας τοῦ κιονοκράνου μένει ὁρατός. Οἱ ἡμικυκλικῆς διατομῆς ἔλικες εἶναι πολύ λεπτές καί στά κενά πού σχηματίζονται ἀπό τήν ἔνωση τῶν ἔσω καί ἔξω ἐλίκων, διακρίνεται τό χεῖλος τοῦ καλάθου πού δηλώνεται μέ μία λεπτή ταινία.

Τά ἀκανθόφυλλα τοῦ κιονοκράνου εἶναι πιό κοντά στόν πρῶτο τύπο τής μικρασιατικῆς ἄκανθας, ἄν καί διακρίνονται γιά μία πιό γεωμετρική καί σχηματική ἀντίληψη ἀπό τά παραδείγματα τοῦ 2ου καί τοῦ 3ου αἰ.³⁷⁷. Ὁ ἀριθμός τῶν λοβῶν καί τῶν γλωσσίδων εἶναι μικρότερος: ἀντί γιά τρία πλευρικά ζεύγη ἔχει δύο, οἱ γλωσσίδες τῶν κάτω λοβῶν εἶναι τρεῖς καί ὄχι πέντε, αὐτές τῶν μεσαίων λοβῶν εἶναι τέσσερις καί ὄχι πέντε. Ὡστόσο, τό κιονόκρανο διατηρεῖ τίς κανονικές ἀναλογίες, δηλαδή ἡ κάτω στεφάνη εἶναι ἀρκετά ὑψηλότερη ἀπό τήν πάνω, ἡ τρίτη ζώνη, ἄν καί συνεπτυγμένη, διατηρεῖ σχεδόν ὅλα τά στοιχεῖα (φυλλοφόροι κάλυκες, ἔσω καί ἔξω ἔλικες, ὁρατό χεῖλος καλάθου) καί ὁ ἄβακας, ἄν καί δέν διαμορφώνεται σέ δύο μέρη μέ κυμάτιο ἀλλά μέ ἀπλή ταινία, στό μέσον τῶν πλευρῶν του κοσμεῖται μέ ἀνάγλυφο ρόδακα.

Ἀρκετά κοντινό παράλληλο μέ τό παραπάνω κιονόκρανο, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ στή διαμόρφωση τῶν φύλλων τής ἄκανθας, εἶναι ἓνα κιονόκρανο ἀπό τή Σαλώνα³⁷⁸ (πίν. 57), τό ὁποῖο ὁ Kautzsch ἐντάσσει στήν ὁμάδα 1 καί τό χρονολογεῖ στό α' μισό τοῦ 4ου αἰ. Τά φύλλα τής

377. Μέντζος, *Κιονόκρανα Μακεδονίας*, πίν. 1,1.

378. Πρόκειται γιά σημερινή πόλη τής Κροατίας. Σχετικά βλ. Kautzsch, *Kapitellstudien*, πίν. 1, 2.

κάτω καί τῆς ἐπάνω στεφάνης ἔχουν ἴδιες ἀναλογίες καί ἀνάλογη διαμόρφωση στίς ὀξεῖες ἀπολήξεις τῶν γλωσσίδων καί στίς αὐλακώσεις τοῦ κεντρικοῦ νεύρου. Διαφοροποιεῖται στήν τρίτη ζώνη, ὅπου οἱ ἔλικες εἶναι πιό πλατιές καί ὄχι τόσο συμπιεσμένες ὅπως στό κιονόκρανο τῆς Κῶ.

Παρόμοια φύλλα ἄκανθας ἀπαντῶνται καί σέ δύο κιονόκρανα ἀπό τή συλλογή τῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης³⁷⁹ (πίν. 57), πού χρονολογοῦνται στό τέλος τοῦ 4ου αἰ. καί ἀνήκουν σέ μία ομάδα κιονοκράνων, ὅπου κάτω ἀπό τίς ἔσω ἔλικες οἱ ἀκραῖες ἐσωτερικές γλωσσίδες τῶν φυλλοφόρων καλύκων καμπυλώνονται καί στρέφονται πρὸς τά κάτω, πίσω ἀπό τήν κορυφή τοῦ μεσαίου φύλλου, σχηματίζοντας δύο τοξύλια. Ἐπιπλέον, ἔχουν μόνο μία ζώνη φύλλων ἄκανθας. Παρόμοιες αἰχμηρές ἀπολήξεις φύλλων σέ κορινθιακό κιονόκρανο τοῦ 5ου αἰ. ἀπό τό Ἐθνικό Μουσεῖο τῆς Ραβέννας³⁸⁰, στό ὁποῖο ὅμως σώζεται μόνον ἡ κάτω στεφάνη. Πολύ συγγενικό εἶναι καί ἓνα κορινθιακό κιονόκρανο ἀπό τήν Ἡλίδα³⁸¹ (πίν. 57). Στό κιονόκρανο τῆς Κῶ ἀναπτύσσονται ὅλα τά μέρη τοῦ κανονικοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου, παρόλη τή σχετική σύμπτυξη τῆς τρίτης ζώνης καί τή σχετική ἀβαθὴ λάξευση στά κενά πίσω ἀπό τήν ἔνωση τῶν γειτονικῶν γλωσσίδων, ὡστόσο παρατηρεῖται μία ἀπλοποίηση τοῦ διακόσμου μέ τήν μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν λοβῶν καί τῶν γλωσσίδων καί τή σμίκρυνση τῶν φύλλων, γεγονός πού τό φέρνει κοντά στίς τάσεις τοῦ 4ου αἰ. Οἱ λεπτές, σχεδόν ἐκφυλισμένες, ἔλικες μέ τό ὑποτυπῶδες σπείρωμα καί τήν ἀγκιστροειδῆ ἀνάκαμψη, θά μπορούσαν νά τό ἐντάξουν χρονολογικά στό β' μισό τοῦ 4ου αἰ.

Κορινθιακό κιονόκρανο κρήνης Τζαμιοῦ Λότζιας (ἀρ. κατ. 2, πίν. 1)

Τό κιονόκρανο χρησιμοποιήθηκε στή στήριξη τῆς θολωτῆς ὀροφῆς τῆς μουσουλμανικῆς κρήνης τοῦ τεμένους τοῦ Γαζή Χασάν Πασᾶ (Τζαμί Λότζιας)³⁸², στήν πλατεία τοῦ Πλατάνου τοῦ Ἱπποκράτη, σέ

379. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Κορινθιακά κιονόκρανα», 15, πίν. 4 α-β. Μέντζος, ὁ.π., πίν. 39 γ-ε.

380. Olivieri Farioli, *Scultura*, 20, εἰκ. 8.

381. Pallas, *Monuments*, 188, εἰκ. 126. Πάλλας, «Βασιλική Λεχαίου 1960», 177-194.

382. Τό τζαμί κτίστηκε ἀπό τόν Γαζή Χασάν Πασᾶ τό 1786, ὅπως ἀναφέρεται σέ ἀρabitική ἐπιγραφή πού εἶναι ἐντοιχισμένη στήν κρήνη τοῦ πλατάνου τοῦ Ἱπποκράτη. Πρόκειται γιά ἓνα μεγάλο τέμενος μέ ἐντυπωσιακό μιναρέ. Στήν ἀνωδομή τοῦ κτηρίου ἔχει χρησιμοποιηθεῖ μεγάλη ποσότητα ἀρχαιότερου οἰκοδομικοῦ ὕλικου. Στό ἐσωτερικό φέρει τοιχογραφίες μέ φυτικό καί γεωμετρικό διάκοσμο. Νότια τοῦ τζαμιοῦ εἶναι κτισμένη ἡ θο-

πολύ μικρή απόσταση από τόν ἀρχαιολογικό χώρο τοῦ Λιμένος ἢ τῆς Χώρας, ὅπου βρίσκεται καί ἡ παλαιοχριστιανική βασιλική τοῦ Λιμένος.

Οἱ ἀναλογίες του εἶναι πῶς κοντόχοντρες ἀπὸ τὸ προηγούμενο, ὥστόσο ἡ ἀνάπτυξη τῶν τριῶν ζωνῶν εἶναι παρόμοια. Ὁ κυλινδρικός κάλαθος, πού διευρύνεται στό ἄνω μέρος, κοσμεῖται μέ δύο στεφάνες ἀπὸ ὀκτῶ φύλλα ἄκανθας καί μία τρίτη ζώνη μέ ζεύγος διπλῶν φυλλοφόρων καλύκων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους φύονται ἔσω καί ἔξω ἔλικες. Καί ἐδῶ τὸ ὕψος τῆς πρώτης στεφάνης εἶναι ἀρκετὰ ψηλότερο ἀπὸ αὐτὸ τῆς δεύτερης, τῆς ὁποίας τὸ ὕψος εἶναι σχεδόν ἴσο μέ αὐτὸ τῆς τρίτης. Διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸ προηγούμενο στὸν ἀριθμὸ τῶν γλωσσίδων τῶν κατώτερων λοβῶν, πού εἶναι τρεῖς, στὰ φύλλα τῶν μέσων λοβῶν τῆς πρώτης στεφάνης πού δέν εἶναι τόσο ραδιναί, στίς ἀπολήξεις τῶν γλωσσίδων τοὺς πού δέν εἶναι τόσο αἰχμηρές καθὼς καί στήν ἐπιφάνειά τοὺς πού εἶναι ἐλαφρῶς σκαμμένη, σχεδόν κοίλη, μέ σχετικά πλατὺ χεῖλος. Ἄλλη μία διαφορά ἐντοπίζεται στὸν τρόπο σχηματισμοῦ τῶν ἀρνητικῶν γεωμετρικῶν σχημάτων πίσω ἀπὸ τίς ἐνώσεις τῶν γειτονικῶν γλωσσίδων, τὰ ὁποῖα στό δεύτερο κιονόκρανο δέν ἔχουν τὴ ρυθμικότητα πού παρατηρεῖται στό πρῶτο. Κατὰ τὰ λοιπὰ στίς δύο στεφάνες τὰ κιονόκρανα εἶναι σχεδόν ὅμοια, ὅπως καί στὴ μορφή τῶν ἄκανθόφυλλων, πού εἶναι κοντὰ στὸν δεύτερο τύπο τῆς μικρασιατικῆς ἄκανθας. Διαφορετική εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς τρίτης ζώνης ὅπου, κάτω ἀπὸ τίς ἔσω ἔλικες οἱ ἀκραῖες ἐσωτερικὲς γλωσσίδες τῶν φυλλοφόρων καλύκων καμπυλώνονται καί στρέφονται πρὸς τὰ κάτω πίσω ἀπὸ τὴν κορυφή τοῦ μεσαίου φύλλου, σχηματίζοντας δύο τοξύλια καί διαμορφώνοντας ἓνα διακοσμητικὸ σχῆμα στὴ μέση κάθε πλευρᾶς.

Ἀνάλογη διαμόρφωση στὴν τρίτη ζώνη συναντᾶται σὲ μία σειρά κιονοκράνων ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης³⁸³ (πίν. 57), πού χρονολογοῦνται στὰ μέσα καί στό τέλος τοῦ 4ου αἰ., μέ τὰ ὁποῖα συσχετίστηκε καί τὸ προηγούμενο κιονόκρανο. Ἐπίσης, σὲ μία ὁμάδα κιονοκράνων ἀπὸ τὴ Ρώμη³⁸⁴ (πίν. 57), πού χρονολογοῦνται στό α' μισό τοῦ 4ου αἰ.

λοσκέπαστη κρήνη του, ἡ ὁποία κατέρρευσε κατὰ τὸν σεισμό τοῦ 1933. Ὅπως διαπιστώθηκε σὲ φωτογραφίες τοῦ ἰταλικοῦ ἀρχεῖου, ἡ Ἱταλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τὴν ἀναστήλωσε χρησιμοποιώντας μαρμαρίνους κορμούς καί κιονόκρανα σὲ β' χρήσι, πού πιθανόν προέρχονται ἀπὸ τὸν παρακείμενο ἀρχαιολογικὸν χώρο τοῦ Λιμένος ἢ τῆς Χώρας. Δυστυχῶς ἡ κρήνη γνώρισε γιὰ μία ἀκόμη φορά τὴν κατάρρευση, κατὰ τὸν πολὺ πρόσφατο καταστρεπτικὸν σεισμό τῆς Κῶ, στίς 21 Ἰουλίου 2017.

383. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Κορινθιακά κιονόκρανα», 15, πίν. 4 α-β. Μέντζος, *Κιονόκρανα Μακεδονίας*, πίν. 39 γ-ε.

384. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 237, πίν. 52 h, i, k.

Οί αναλογίες τῶν διαστάσεων του καί ὁ τρόπος ἐπεξεργασίας τῆς ἐπιφάνειας τῶν γλωσσίδων τῶν φύλλων τῆς ἄκανθας εἶναι παρόμοια μέ ἕνα κιονόκρανο ἀπό τή Σαλώνα, πού χρονολογεῖται στό ἀ΄ μισό τοῦ 4ου αἰ.³⁸⁵ (πίν. 57). Παρόλα αὐτά, τό κιονόκρανο ἀπό τή Σαλώνα χαρακτηρίζεται ἀπό μία πιό ἔντονη φυσιοκρατική διάθεση: οἱ γλωσσίδες τῶν γειτονικῶν λοβῶν δέν ἐνώνονται καί τά κεντρικά νεῦρα τῶν φύλλων τῆς δεύτερης στεφάνης φτάνουν μέχρι τοὺς μεσαίους λοβούς τῆς πρώτης. Σύμφωνα λοιπόν μέ τίς παραπάνω παρατηρήσεις, τό κιονόκρανο ἀπό τήν κρήνη τῆς Λότζιας θά μπορούσε νά χρονολογηθεῖ στό β΄ μισό τοῦ 4ου αἰ., ὅπως καί τό πρῶτο κιονόκρανο τῆς μελέτης.

Τά δύο κορινθιακά κιονόκρανα εἶναι ἄγνωστης προέλευσης, ὅμως ἡ χρήση τοῦ ἐνός στήν κρήνη τοῦ τζαμιῦ τῆς Λότζιας³⁸⁶, θά μπορούσε κατ' ἀρχάς νά συσχετισθεῖ μέ τόν γειτονικό χώρο τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς καί τοῦ συγκροτήματος τῶν ἱερῶν τοῦ Λιμένος, ὅπου βρίσκεται καί ἡ βασιλική τοῦ Λιμένος³⁸⁷.

Ὅπως ἀναφέρθηκε στό σχετικό κεφάλαιο³⁸⁸, τό συγκρότημα τῶν ἱερῶν καί ἡ σχετιζόμενη μέ αὐτό στοά, γνώρισαν διαδοχικές οἰκοδομικές φάσεις, μία ἀπό τίς ὁποῖες συνδέεται μέ ἕνα καταστροφικό γεγονός τοῦ τέλους τοῦ 3ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ἐνῶ ἡ τελική τους ἐγκατάλειψη ἔχει ἀποδοθεῖ σέ σεισμό τοῦ 467/468. Συνεπῶς ἡ βασιλική τοῦ Λιμένος, πού κατέλαβε τμῆμα τῆς στοᾶς, θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ τό νωρίτερο στό β΄ μισό τοῦ 5ου αἰ. καί τό κιονόκρανο ἀρ. κατ. 2, ἂν τελικά προέρχεται ἀπό τόν χώρο τοῦ Λιμένος, ἴσως θά πρέπει νά ἀποδοθεῖ σέ κάποιο κοσμικό κτήριο τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. Ἄλλωστε τά κιονόκρανα πού τοποθετήθηκαν στους κίονες κατὰ τήν ἀναστήλωση τῆς στοᾶς τοῦ Λιμένος ἀπό τήν ἰταλική Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία, καί πού ἀποδίδονται στήν ἀνακατασκευή της στό ἀ΄ μισό τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., μορφολογικά εἶναι ἄρκετά κοντινά μέ τά δύο ἐξεταζόμενα κιονόκρανα. Δέν εἶναι ἀπίθανο λοιπόν τά δύο κιονόκρανα νά μὴν σχετίζονται μέ κάποια παλαιοχριστιανική βασιλική, γεγονός πού ἐνισχύει τήν ἄποψη ὅτι τελικά, πρὶν ἀπό τό β΄ μισό τοῦ 5ου αἰ., δέν ἰδρύθηκαν μεγάλα χριστιανικά ἐκκλησιαστικά κτήρια στήν Κῶ.

385. Kautzsch, ὁ.π., πίν. 1,1.

386. Πρὶν ἀπό τόν σεισμό τοῦ 1933 ἡ κρήνη εἶχε ἄρκετά διαφοροποιημένη μορφή (ἀρ. ἰταλικοῦ ἀρχείου 95B) μέ τεκτονικά ἀκόσμητα κιονόκρανα. Μετά τόν σεισμό καί τήν κατάρρευσή της (ἀρ. ἰταλικοῦ ἀρχείου 100B) ἀκολούθησε ἀναστήλωση στή σημερινή της μορφή (ἀρ. ἰταλικοῦ ἀρχείου 97B), ὅπου χρησιμοποιήθηκαν κορμοὶ κίωνων, κορινθιακά κιονόκρανα καί κιονόκρανα μέ «γεμάτα φύλλα», βλ. τά κιονόκρανα μέ ἀρ. κατ. 1, 2, 23.

387. Γιά τή βιβλιογραφία, βλ. παραπάνω, κεφ. I.3.

388. Βλ. παραπάνω κεφ. I.3.

II.2. ΤΟ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΜΙΑ ΣΤΕΦΑΝΗ ΦΥΛΛΩΝ ΠΡΙΟΝΩΤΗΣ ΑΚΑΝΘΑΣ

**Δύο κορινθιακά κιονόκρανα μέ μία στεφάνη φύλλων
πριονωτής ακανθας από τη Βασιλική στο Καμάρι Κεφάλου,
σήμερα στη Ρωμαϊκή Οικία
(άρ. κατ. 3-4, πίν. 1-2)**

Τά δύο κιονόκρανα βρίσκονται στόν κήπο της αναστηλωμένης Ρωμαϊκής Οικίας (Casa Romana), στήν πόλη της Κω καί προέρχονται από τό κιβώριο της Αγίας Τράπεζας της βασιλικής στο Καμάρι Κεφάλου³⁸⁹. Έχουν πανομοιότυπο διάκοσμο καί σχεδόν ίσες διαστάσεις.

Ό κυλινδρικός καλάθος κοσμεῖται μέ μία στεφάνη από τέσσερα φύλλα πριονωτής ακανθας, τέσσερα ἐνδιάμεσα γωνιακά φύλλα, ἐπίσης πριονωτά καί μία ἄνω ζώνη μέ ἔλικες πού ἐνώνονται στό κέντρο κάθε πλευρᾶς σχηματίζοντας V καί ἀπολήγουν σέ σπεῖρες στίς γωνίες κάτω ἀπό τόν ἄβακα. Στή βάση τοῦ κιονοκράνου ὑπάρχει τράχηλος πού κοσμεῖται μέ τετράλοβα φυλλάρια³⁹⁰, διατεταγμένα πλάγια μέ τήν κορυφή πρὸς τά κάτω. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ καλάθου στό σημεῖο πού ξεκινοῦν τά φύλλα της στεφάνης, παρουσιάζει μία ἐλαφρά κυρτότητα. Στήν ἄνω ζώνη οἱ ἔλικες εἶναι ἀρκετά παχεῖς καί οἱ σπεῖρες ὑποτυπώδεις. Τό χεῖλος τοῦ καλάθου δέν διακρίνεται. Ὁ ἄβακας εἶναι κοῖλος καί διταινιωτός: ἡ κάτω ταινία εἶναι ἡμικυκλικῆς διατομῆς, ἡ ἐπάνω κοσμεῖται μέ λοξές αὐλακώσεις σάν σχηματοποιημένα φυλλάρια³⁹¹. Στό μέσον της κάθε πλευρᾶς του ἐξέχει ἀνάγλυφο κομβίο μέ σχηματοποιημένο διάκοσμο.

Τά κιονόκρανα εἶναι κατασκευασμένα ἀπό προκονήσιο μάρμαρο, ἄρα εἰσηγμένα στό νησί. Ἀπό τά χαρακτηριστικά τῶν κανονικῶν θεοδοσιανῶν κιονοκράνων ἔχουν υἱοθετήσει τόν τράχηλο μέ τά φυλλάρια στή βάση τους, τά πριονωτά φύλλα μέ τό ὀδοντωτό περίγραμμα καί τά λοξά φυλλάρια στόν ἄβακα. Ἀντίθετα στή θέση τοῦ κολάρου (ἐξίνου) τῶν θεοδοσιανῶν κιονοκράνων ἔχει λαξευθεῖ ζώνη μέ ἔλικες πού ἐνώνονται στό κέντρο κάθε ὀψης σχηματίζοντας V.

389. Γιά τή βασιλική, βλ. παραπάνω κεφ. I.3.

390. Συνηθίζονται στά θεοδοσιανά κιονόκρανα τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. π.χ. βλ. δύο κιονόκρανα ἀπό τή βασιλική της Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης, Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 288-289, εἰκ. 240-241. Ἐπίσης, βλ. κιονόκρανο ἀπό τήν Ροτόντα, Kleinbauer, «Remarks», 246, εἰκ. 6.

391. Ἀπαντῶνται σε κορινθιακά κιονόκρανα πού χρονολογοῦνται στό β' μισό τοῦ 5ου αἰ. Βλ. κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική Α' τῶν Φιλίππων (β' μισό 5ου αἰ.), Lemerle, *Philippe*, πίν. XI καί Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 284, εἰκ. 233.

Ἡ ἐπιφάνεια τῶν κιονοκράνων εἶναι καλά λειασμένη καί ἡ ποιότητα τοῦ μαρμάρου καλή μέ λεπτό κόκκο. Ἡ ἄκανθα χαρακτηρίζεται γιά τό ὠραῖο πλάσιμο, μέ ἐπιμέλεια καί προσεκτική ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν. Ἀνάλογη φροντίδα παρατηρεῖται καί στά φυλλάρια τοῦ τραχήλου. Ὅμως, στήν τρίτη ζώνη τῶν κιονοκράνων ἐκδηλη εἶναι μία προχειρότητα, μέ τίς χονδροκομμένες ἔλικες, τίς ὑποτυπώδεις σπεῖρες, ἐνῶ καί στόν ἄβακα, τά φυλλάρια ἀποδίδονται συνοπτικά καί τά κομβία εἶναι χονδρά χωρίς λάξευση λεπτομερειῶν.

Ἀκριβῶς ὅμοιο μέ τά δύο κιονόκρανα τῆς Κῶ ὅσον ἀφορᾷ στό διάκοσμο καί πιθανότατα καί τίς διαστάσεις, ἀλλά κατασκευασμένο ἀπό ὠχρόλευκο μάρμαρο εἶναι ἓνα ἀδημοσίευτο κιονόκρανο πού βρίσκεται στήν Ἀρχαιολογική Συλλογή τῆς Τήλου³⁹².

Κατά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἡ πριονωτή ἄκανθα χρησιμοποιήθηκε κυρίως στήν παραλλαγή τῶν σύνθετων κορινθιακῶν κιονόκρανων, τῶν ἀποκαλούμενων «θεοδοσιανῶν»³⁹³, ἐφαρμόστηκε περιορισμένα καί στά κορινθιακά κιονόκρανα μέ μία ἢ δύο στεφάνες ἄκανθας³⁹⁴, ἀλλά ἀπαντᾶται καί σέ ἐπιθήματα, πεσσόκρανα, ἐπίκρανα καί γεῖσα.

Στήν Κῶ δέν φαίνεται νά γνώρισε ἀνάλογη διάδοση, ἐφόσον, ἐκτός ἀπό αὐτά τά δύο μικρά κιονόκρανα κιβωρίου καί δύο θεοδοσιανά κιονόκρανα³⁹⁵ (ἀρ. κατ. 25 καί κιονόκρανο ἀπό Καρδάμαινα, σήμερα σέ ἄγνωστη θέση), πού ἀνήκουν στήν παραλλαγή τῶν θεοδοσιανῶν μέ μία σειρά φύλλων ἄκανθας³⁹⁶ (Kautzsch, Ὁμάδα 1), δέν ἔχει ἐντοπισθεῖ μέχρι τώρα κιονόκρανο ἢ ἄλλου εἴδους γλυπτό μέ διάκοσμο ἀπό πριονωτή ἄκανθα. Ἡ ἀπουσία κανονικῶν θεοδοσιανῶν κιονοκράνων στό νησί, ὅπως καί ἡ περιορισμένη χρήση τῆς πριονωτῆς ἄκανθας, ἴσως ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι οἱ περισσότερες βασιλικές χρονολογοῦνται

392. Gkioles - Pallis, *Atlas*, 403.

393. Ἡ δημιουργία του φαίνεται νά ἀνάγεται στά χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορα Θεοδοσίου Β', βλ. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 116-117. Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ τύπου ἐπισημάνθηκε ἀπό τόν Stzygowski («Die Akropolis», 280) καί μελετήθηκε ἀπό ἀρκετούς μελετητές, βλ. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 169-173. Ἀναλυτικά βλ. παρακάτω, στό κεφάλαιο III.

394. Τό φύλλο τῆς θεοδοσιανῆς ἄκανθας ἔχει σχῆμα πού δέν ἐκτείνεται κατά πλάτος καί ἔτσι δέν μπορεῖ εὐκολά νά ἐφαρμοσθεῖ στόν πυρήνα τοῦ τυπικοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου. Ὁ Kautzsch (*Kapitellstudien*, 120), ἀναφέρει ὅτι δέν σώθηκαν κανονικά κορινθιακά κιονόκρανα μέ πριονωτή ἄκανθα. Ὡστόσο, παραδείγματα τοῦ τύπου δέν εἶναι ἄγνωστα, βλ. Deichmann, *Corpus*, 103-104, 106-107, 115-116, ἀρ. 441-443, 456-459, 461-462, 503-504, 506-507.

395. Βλ. παρακάτω, κεφ. III.1.

396. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 121-125.

στά τέλη του 5ου μέ αρχές του 6ου αϊ., όταν επικρατεῖ πλέον τό ιω-νικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα, τύπος πού ἀριθμεῖ πολλά παρα-δείγματα στήν Κῶ.

Ὁ τύπος αὐτῶν τῶν μικρῶν κιονοκράνων μέ τήν πριονωτή ἄκανθα χρησιμοποιήθηκε κυρίως σέ κιονόκρανα κιβωρίων πού ἔχουν γενικά χρονολογηθεῖ στόν 5ο αἰ., ὅπως στά κιονόκρανα τοῦ κιβωρίου τῆς κρύπτης τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης³⁹⁷ (πίν. 58), σέ κιονόκρα-νο στήν αὐλή τοῦ Παλαιοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (Γενή Τζαμί)³⁹⁸ (πίν. 58), σέ κιονόκρανα στόν Ἅγιο Μάρκο Βενετίας³⁹⁹, στή συλλογή τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης⁴⁰⁰ καί στή βασιλική Γ' τῆς Νέας Ἀγχιάλου⁴⁰¹ (πίν. 58).

Σύμφωνα μέ τόν Kautzsch⁴⁰², τά μικρά κιονόκρανα μέ πριονωτή ἄκαν-θα, πού γιά εἰδικούς λόγους ἔγιναν σέ μικρή κλίμακα, εἶναι σμικρυνμένες ἀποδόσεις σύνθετων θεοδοσιανῶν κιονοκράνων, στούς συνηθισμένους τύπους τοῦ μᾶλλον ἢ ἥττον κανονικοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου τῆς ἐποχῆς καί προϋποθέτουν τήν ἐμφάνιση τῶν θεοδοσιανῶν κι-ονοκράνων. Ἡ θεοδοσιανή ἄκανθα συλλαμβάνεται γιά τό σύνθετο κι-ονόκρανο, τό ὁποῖο χρησιμοποιεῖται κυρίως σέ βασιλικές μέ εὐθύγραμμα ἐπιστύλια, ὅπως ἡ βασιλική τοῦ Στουδίου⁴⁰³. Ὁ τύπος αὐτός δέν μπορεῖ νά φέρει μεγάλο φορτίο καί ὅταν ἔχει διαδοθεῖ πιά πλήρως, ἀρχίζουν οἱ μεταπλάσεις. Σ' αὐτές ἐντάσσονται τά μικρά κιονόκρανα μέ θεοδοσιανή ἄκανθα, τά ὁποῖα συνεπῶς θά πρέπει νά χρονολογηθοῦν στό β' μισό τοῦ 5ου ἢ τίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ.

Τά δύο κιονόκρανα τῆς Κῶ παρουσιάζουν στενές ὁμοιότητες μέ αὐτά ἀπό τό κιβώριο τῆς κρύπτης τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, καθὼς καί

397. Σωτηρίου, *Βασιλική Ἀγίου Δημητρίου*, 51, 56-57, πίν. 11, 14, 15, 46β.

398. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 101, πίν. 30, ἀρ. 248. Οἱ πλάγιοι λοβοί τῆς ἄκανθας εἶναι κατακόρυφοι καί πριονωτοί στήν μέσα καί τήν ἔξω πλευρά, ὄψιμος 5ος-πρώϊμος 6ος αἰ.

399. Deichmann, *Corpus*, 41-42, ἀρ. 54-58.

400. Κιονόκρανο στό Μουσείο τῆς Ἀγίας Σοφίας, Pralong, «L'Akanthe», 134, εἰκ. 2.

401. Pallas, *Monuments*, 49, εἰκ. 29.

402. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 120. Ἀναφέρει ἐπιπλέον ὅτι τά κιονόκρανα αὐτά ἀπαντῶνται γιά πρώτη φορά στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ., γεγονός πού θεωρεῖ συμπτωματικό, ἐπισημαίνοντας ὅτι ὑπῆρχαν καί παλαιότερα.

403. Τά κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τοῦ Στουδίου, πού ἀνήκουν στήν ὁμάδα 2 καί 3 κατά Kautzsch, θεωροῦνται τά καλύτερα δείγματα τῶν ὁμάδων αὐτῶν. Μέχρι πρότινος ἡ βασιλική τοῦ Στουδίου τοποθετοῦνταν στό 463 μ.Χ. (Krautheimer, *Ἀρχιτεκτονική*, 134-135 καί 576-577, ὑπόσημ. 7), ἀλλά πρόσφατα ὁ Mango («Date», 115-122) διατύπωσε τήν ἄποψη ὅτι ἡ βασιλική πρέπει νά χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπό τό 454 καί πιθανότατα ἤδη ἀπό τό 453.

μέ τό κιονόκρανο από τήν βασιλική Γ' τῆς Νέας Ἀγχιάλου (Φθιώτιδων Θηβῶν). Ἔχουν ανάλογη μορφολογική διαμόρφωση καί διάταξη στίς γλωσσίδες τῶν φύλλων, στά φυλλάρια τοῦ τραχήλου καί τοῦ ἄβακα. Ἐλαφρῶς διαφοροποιημένο εἶναι τό κιονόκρανο τῆς Ἀγχιάλου, τό ὁποῖο κάτω από τά φυλλάρια τοῦ τραχήλου διαθέτει ἀστράγαλο⁴⁰⁴, ἐνῶ στό σημεῖο σύγκλισης τῶν ἐλίκων, στό κέντρο κάθε πλευρᾶς, ἐξέχει ἀνάγλυφο πριονωτό φυλλάριο. Ἐπιπλέον, στά κιονόκρανα τῆς Κῶ ἡ ἄνω ζώνη ἔχει ἀποδοθεῖ μέ παχεῖς ἑλικες, ἀντίθετα ἀπό τά ὑπόλοιπα γνωστά παραδείγματα τοῦ τύπου⁴⁰⁵, στά ὁποῖα οἱ βλαστοί τῶν ἐλίκων εἶναι λεπτότεροι. Μέ βάση τίς παραπάνω παρατηρήσεις τά δύο κιονόκρανα θά πρέπει νά χρονολογηθοῦν στά τέλη τοῦ 5ου μέ ἀρχές τοῦ 6ου αἰ.

II.3. ΟΙ ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ ΤΟΥ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟΥ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΥ ΣΤΗΝ ΚΩ

II.3.1. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΜΕ ΣΥΝΩΣΤΙΣΜΕΝΗ ΑΚΑΝΘΑ ΚΑΙ ΤΕΣΣΕΡΑ ΑΝΩ ΦΥΛΛΑ

Δύο ὅμοια κορινθιακά κιονόκρανα μέ συνωστισμένη ἄκανθα καί τέσσερα ἄνω φύλλα στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς (ἄρ. κατ. 5-6, πίν. 2)

Τά δύο κιονόκρανα δέν ἔχουν ἔνδειξη προέλευσης. Στήν κάτω στεφάνη ἀναπτύσσονται πέντε πεντάλοβα πλατιά φύλλα συνωστισμένης ἄκανθας. Οἱ πλευρικοί λοβοί ἔχουν ἀπό δύο πλατιές γλωσσίδες πού ἐφάπτονται μέ τίς γειτονικές σχηματίζοντας ἀρνητικά γεωμετρικά σχήματα, πού δέν εἶναι βαθιά σκαμμένα. Ὁ μέγας κορυφαῖος λοβός ἀνακάμπεται, ἀποκαλύπτοντας τήν κυρτή λειασμένη πίσω ἐπιφάνειά του καί ἀναπίπτει σχηματίζοντας μύτη πού δέν ἐνώνεται μέ τήν ἐπιφάνεια τοῦ κεντρικοῦ νεύρου τοῦ φύλλου, τό ὁποῖο εἶναι πολύ πλατύ. Στήν ἄνω ζώνη σκαλίζονται σέ κάθε ὀψη δύο ἐπίπεδα ριπιδοειδῆ φύλλα (ἡ ἐπίπεδα δουλεμένοι κάλυκες)⁴⁰⁶ μέ δύο στενές γλωσσίδες, σκαμμένες κατά τό ἥμισυ τοῦ ὕψους τους, καί μία πλατιά, λεία, μέ ὀριζόντια ἄνω ἀπόληξη πού καμπυλῶνει ἐλαφρῶς πρὸς τά μέσα στή μία πλευρά. Στό κενό πού δημιουργεῖται μεταξύ τῶν φύλλων στό κέντρο κάθε ὀψης, σχηματίζεται μία ὠοειδῆς λεία ἐπιφάνεια, σάν

404. Τά κιονόκρανα τοῦ κιβωρίου τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ἀπ' ὅσο εἶναι δυνατόν νά φανεῖ στή φωτογραφία τῆς δημοσίευσης, δέν πρέπει νά ἔχουν ἀνάλογο ἀστράγαλο.

405. Ἅγιος Δημήτριος, Ἀγχιάλος, Ἅγιος Μάρκος, Μουσεῖο Ἀγίας Σοφίας.

406. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 52-53, ἄρ. 164. Zollt, *Kapitellplastik*, 125, ἄρ. 325.

μετάλλιο (Medaillonkapitell). Στίς γωνίες τοῦ κιονοκράνου, κάτω ἀπό τόν ἄβακα, σκαλίζεται ἀπό ἓνα χονδροειδῶς δουλεμένο φύλλο, πού ἀναπύπτει ἐλαφρῶς. Ἡ τρίτη ζώνη εἶναι σχεδόν ἀνύπαρκτη μέ ὑποτυπώδεις ἑλικες πού ἀπολήγουν σέ ἀγκιστροειδεῖς σπεῖρες. Ὁ ὀγκώδης ἄβακας εἶναι κοῖλος μέ ἀποστρογγυλεμένες γωνίες καί ἐπίπεδο ταινιωτό προφίλ. Στό κέντρο κάθε ὀψης του φέρει μεγάλο δισκοειδές ἀκόσμητο κομβίο.

Ἡ «συνωστισμένη» ἢ «μαλακή» ἄκανθα (crowded *akanthus*⁴⁰⁷, *Kapitelle mit weichzackigem Akanthus*⁴⁰⁸), ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, κατάγεται ἀπό τήν μικρασιατική ἄκανθα τοῦ δεύτερου τύπου καί θεωρεῖται παράλληλη μέ τήν ἄκανθα τύπου «μάσκας», ἀλλά δέν γνώρισε ἀνάλογη διάδοση καί φαίνεται ὅτι δέν εἶχε μεγάλη διάρκεια χρήσης. Στόν τύπο αὐτό τῆς ἄκανθας τά φύλλα συνωστίζονται μειώνοντας τά ἐνδιάμεσα κενά καί, ἂν καί ἀκουμποῦν μεταξύ τους, δέν δημιουργοῦνται ἀρνητικά σχήματα καί φωτοσκιάσεις, ἀφοῦ τό ἀνάγλυφο εἶναι χαμηλό.

Τά κιονόκρανα μέ συνωστισμένη ἄκανθα καί τέσσερα ἄνω φύλλα ἀριθμοῦν ἄρκετά παραδείγματα ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί ἀπό ἄλλες περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας⁴⁰⁹. Ὁ Deichmann⁴¹⁰, ἡ Barsanti⁴¹¹ καί ὁ Zollt⁴¹² τά ὀνομάζουν *Medaillonkapitelle* (*capitelli corinzi a medaglione*) λόγω τῆς ὠσειδοῦς ἐπιφάνειας πού σχηματίζεται ἀνάμεσα στό κενό τῶν φύλλων τῆς ἄνω ζώνης καί ὁ Kramer⁴¹³ τά κατατάσσει στόν τύπο 3 τῆς μελέτης του γιά τά κιονόκρανα τῆς Ρώμης.

Ὁ τύπος γνώρισε μεγάλη διάδοση καί μεταξύ τῶν γνωστῶν παραδειγμάτων ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη⁴¹⁴, τή Χίο⁴¹⁵, τή Βηρυ-

407. Betsch, *Late Antique Capital*, 194.

408. Kautzsch, ὁ.π., 51-52.

409. Ἐχουν βρεθεῖ γύρω στά ἑκατό κιονόκρανα αὐτοῦ τοῦ τύπου σέ διάφορες περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας, βλ. Pralong, «L' Acanthe», 137, 144, εἰκ. 8, 26.

410. Deichmann, *Ravenna II*, 2, 347-348, εἰκ. 201-202.

411. Barsanti, «L' esportazione», 135-138.

412. Zollt, *Kapitellplastik*, 125-137, πίν. 39, 344.

413. Kramer, *Säulenkapitelle*, 34-38, πίν. 23, ἀρ. 40-42.

414. Κιονόκρανο Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, Kautzsch, *Kapitellstudien*, 53, πίν. 12, ἀρ. 167 καί Barsanti, «L' esportazione», 136, εἰκ. 53. Κιονόκρανο ἀπό τό Saraçhane, Zollt, *Kapitellplastik*, 131, πίν. 39, 344. Κιονόκρανο στό προαύλειο τοῦ Μουσείου Ψηφιδωτῶν, Zollt, *Kapitellplastik*, 136, ἀρ. 344 καί Barsanti, «L' esportazione», 136, εἰκ. 52. Κιονόκρανα στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο καί στό Μουσεῖο Ἀγίας Σοφίας, Pralong, «L' Acanthe», εἰκ. 8, 20-21.

415. Orlandos, *Chios II*, πίν. 5. Pennas, «St. Isidore», 332, εἰκ. 16 στή σελ. 333. Barsanti, ὁ.π., εἰκ. 57.

τό⁴¹⁶, τή Ραβέννα⁴¹⁷, τό Καιρούαν⁴¹⁸, τό Μουσείο τῆς Βάρνας⁴¹⁹, τῆς Μεσημβρίας⁴²⁰, τήν Κάρπαθο⁴²¹ καί τή Λάρισα⁴²², κανένα δέν προέρχεται ἀπό ἀσφαλῶς χρονολογημένο μνημεῖο (ἐκτός ἀπό αὐτά τῆς Χίου πού χρονολογούνται στά μέσα τοῦ 6ου αἰ.⁴²³).

Ἡ Συθιακάκη, στή μελέτη της γιά τήν ἀρχιτεκτονική γλυπτική τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Φθιώτιδας καί μέ ἀφορμή τό κιονόκρανο πού βρίσκεται στό «Φρούριο» τῆς Λάρισας, ἀσχολεῖται διεξοδικά⁴²⁴ μέ τό ζήτημα τῆς χρονολόγησης αὐτοῦ τοῦ τύπου καί ἐπιχειρεῖ μία χρονολόγηση μέ βάση τήν ἐξέλιξη τοῦ τύπου τῆς «μαλακῆς» ἢ «συνωστισμένης» ἄκανθας, ἐξετάζοντας παραδείγματα κορινθιακῶν κιονοκράνων μέ συνωστισμένη ἄκανθα ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, γιά τά ὅποια ἔχει γίνει συζήτηση ἀπό ἀρκετούς ἐρευνητές⁴²⁵ καί ἔχουν προταθεῖ χρονολογήσεις γιά τήν ἐμφάνιση καί τή διάρκεια τοῦ τύπου ἀπό τά μέσα τοῦ 4ου αἰ. ὡς τα μέσα τοῦ 5ου αἰ. Μέ βάση κάποια χαρακτηριστικά τοῦ κιονοκράνου τοῦ Φρουρίου τῆς Λάρισας (μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φύλλων τῆς κάτω ζώνης, πλατιά φύλλα στούς πλευρικούς λοβούς, πλατύ κεντρικό στέλεχος, συρρικνωμένες σπεῖρες, χαμηλό ἀνάγλυφο, ἀσυμμετρία, ἔντονη σχηματοποίηση) θεωρεῖ ὅτι αὐτό βρίσκεται στό τέλος μίας ἐξελικτικῆς διαδικασίας, τόσο ὡς πρός τή διάπλαση τῶν ζωνῶν ὅσο καί ὡς πρός τόν τύπο τῆς ἄκανθας καί τό χρονολογεῖ στά μέσα τοῦ 6ου αἰ., στήν ἴδια περίοδο πού χρονολογούνται τά κιονόκρανα τοῦ Ἀγίου Ἰσιδώρου στή Χίο. Ἐπιπλέον, τό θεωρεῖ εἰσηγμένο ἀπό τήν πρωτεύουσα ἐξαιτίας τοῦ μαρμάρου (προκονήσιο) καί τῆς μικρῆς

416. Pralong, ὁ.π., εἰκ. 23.

417. Olivieri-Farioli, *Corpus*, 23, ἀρ. 17 καί 19.

418. Pralong, ὁ.π., εἰκ. 22.

419. Barsanti, ὁ.π., 138, εἰκ. 59-60.

420. Ὁ.π., 138, εἰκ. 58.

421. Ἀπό τή βασιλική στή Πηγὰδια, Λαζαρίδης, «Συμβολή», 245, πίν. 45, 2. Betsch, *Late Antique Capital*, 379. Τό κιονόκρανο θεωρεῖται κωνσταντινουπολίτικη εἰσαγωγή πού ὁλοκληρώθηκε ἐπὶ τόπου καί χρονολογεῖται ἀνάμεσα στά 400-425.

422. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 119-120, ἀρ. κατ. 2, πίν. 1, εἰκ. 3-4.

423. Pennas, «St. Isidore», 328-330.

424. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 119-126, ἀρ. κατ. 2, πίν. 1, εἰκ. 3-4.

425. Ὁ Betsch (*Late Antique Capital*, 198-204) ὑποστηρίζει ὅτι ἡ διάρκεια ζωῆς τοῦ τύπου τῆς συνωστισμένης ἄκανθας πρέπει νά τοποθετηθεῖ μεταξύ τοῦ 400 καί τοῦ 425. Ὁ Kautzsch, (*Kapitellstudien*, 51-53) πιστεύει ὅτι ὁ τύπος μπορεῖ νά ἐκτείνεται χρονολογικά ὡς τό β' μισό τοῦ 5ου αἰ. καί ὁ τύπος μέ τή μία στεφάνη φύλλων μεταξύ τοῦ 460 καί τοῦ 490. Ὁ Zollt (*Kapitellplastik*, 351-352, ὑπόσημ. 381), πιστεύει ὅτι ὁ τύπος πρέπει νά διαμορφώθηκε στά μέσα περίπου τοῦ 4ου αἰ. καί νά ἦταν σέ χρήση τουλάχιστον ὡς τά μέσα τοῦ 5ου αἰ. Ἡ Συθιακάκη (ὁ.π.), θεωρεῖ ὅτι ὁ τύπος αὐτός τῆς ἄκανθας ἐμφανίστηκε πιθανότατα στό β' μισό τοῦ 4ου αἰ. καί διήρκεσε ἕως καί τόν προχωρημένο 6ο αἰ.

ὁπῆς μέ τρυπάνι στό σημείο ἐπαφῆς τῆς ἀνάπτωσης τοῦ κορυφαίου λοβοῦ μέ τό κεντρικό νεῦρο, πού θεωρεῖται ὡς ἀναγνωριστικό σημείο κωνσταντινουπολίτικου ἐργαστηρίου.

Τά δύο κιονόκρανα ἀπό τήν Κῶ, ἄν καί παρουσιάζουν μία μικρή διαφοροποίηση στίς διαστάσεις, εἶναι πανομοιότυπα στό σχῆμα καί στόν διάκοσμο καί θά πρέπει νά προέρχονται ἀπό τό ἴδιο μνημεῖο. Εἶναι σχεδόν ὅμοια μέ τό κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική στή Πηγάδια Καρπάθου⁴²⁶ (πίν. 58) καί ἄρκετά συγγενικά μέ αὐτό ἀπό τό «Φρούριο» τῆς Λάρισας (πίν. 58), μέ τά δύο κιονόκρανα ἀπό τόν Ἅγιο Ἰσίδωρο⁴²⁷ (πίν. 59) καί μέ ἓνα μικρασιατικό παράδειγμα⁴²⁸ (πίν. 59).

Χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ἔντονη σχηματοποίηση, τίς ὑποτυπώδεις ἐκφυλισμένες ἑλικες, τίς συρρικνωμένες σπεῖρες, τό χαμηλό ἀνάγλυφο καί τήν ἐπίπεδη ἀντίληψη. Ἐπιπλέον, ὁ ἀριθμός τῶν φύλλων τῆς κάτω ζώνης εἶναι καί ἐδῶ μειωμένος, τά φύλλα τῶν πλευρικῶν λοβῶν πλατιά καί ἐπίπεδα καί τό κεντρικό στέλεχος ἰδιαίτερα πλατύ. Συνεπῶς θά μπορούσαν νά χρονολογηθοῦν στήν ἴδια ὄψιμη περίοδο, δηλαδή στό ἀ΄ μισό τοῦ 6ου αἰ., προφανῶς πρίν τόν σεισμό τοῦ 551, πού ὡς γνωστόν καταστρέφει τίς περισσότερες βασιλικές τοῦ νησιοῦ. Τό ζήτημα τῆς προέλευσής τους παραμένει ἀνοικτό, ἐφόσον τό γκριζοκίτρινο μάρμαρο ἀπό τό ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένα, δέν εἶναι ἀπίθανο νά εἶναι τοπικῆς ἢ μικρασιατικῆς προέλευσης.

II.3.2. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΜΕ ΤΕΣΣΕΡΑ Ἡ ΕΞΙ ΦΥΛΛΑ ΣΕ ΜΙΑ ΖΩΝΗ

Τά κιονόκρανα τῆς ομάδας αὐτῆς εἶναι γενικά μικρῶν διαστάσεων καί προέρχονται εἴτε ἀπό κιβώρια Ἀγίας Τράπεζας εἴτε ἀπό ἐπίστεψη κιονίσκων φράγματος πρεσβυτερίου. Ἡ στεφάνη τοῦ καλάθου κοσμεῖται μέ μία ζώνη φύλλων ἄκανθας, ἐνῶ ἡ ἄνω ζώνη εἶναι συνήθως συμπίεσμένη μέ τούς βλαστούς τῶν ἐλίκων λεπτούς νά ἀπολήγουν σέ ὑποτυπώδεις σπεῖρες ἢ ἀγκιστροειδεῖς ἀνακάμψεις.

426. Λαζαρίδης, «Συμβολή», 245, πίν. 45,2. Betsch, *Late Antique Capital*, 379. Τό κιονόκρανο, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἔχει δεχθεῖ μία πρώϊμη χρονολόγηση στό ἀ΄ τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. καί ἡ ἡμιτελής μορφή τοῦ ἄβακα καί τῶν ἄνω φύλλων ἔχει ἀποδοθεῖ στήν τελική κατεργασία τοῦ ἀπό ντόπιους τεχνίτες.

427. Orlandos, *Chios II*, πίν. 5. Pennas, «St. Isidore», 332, εἰκ. 16 στή σελ. 333.

428. Ötügen, «Forschungen», 188, πίν. 32,3. Κιονόκρανο ἀπό τό Alpagut τῆς Προύσας. Ἀντίθετα ἓνα κιονόκρανο ἀπό τό Kurşunlu, (Ötügen, «Forschungen», 188, πίν. 31, 4), παρουσιάζει στοιχεῖα πρωϊμότερης χρονολόγησης: πιό βαθιά λάξευση στή φύλλα τῶν πλευρικῶν λοβῶν τῆς κάτω ζώνης, στενό κεντρικό στέλεχος, πληρέστερα διαμορφωμένους ἑλικες καί σπεῖρες.

**Κορινθιακό κιονόκρανο με έξι φύλλα σέ μία ζώνη στο Μουσείο
Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 7, πίν. 2-3)**

Τό κιονόκρανο δέν ἔχει ἔνδειξη προέλευσης καί τό σχῆμα του εἶναι ἐλαφρῶς ἐπίμηκες. Ἡ βάση του στή μία στενή πλευρά ἀπολήγει ἡμικυκλικά ἐνῶ στήν ἄλλη εὐθύγραμμα. Πιθανότατα ἐπιστέγαζε κάποιον ἡμικίονα πού βρισκόταν σέ τέτοια θέση, ὥστε ἦταν ὁρατός ἀπό ὅλες τίς πλευρές, καθὼς ὁ διάκοσμος ἀπλώνεται σέ ὅλη τήν ἐπιφάνεια τοῦ καλάθου⁴²⁹.

Ὁ καλάθος κοσμεῖται μέ μία ζώνη ἀπό ἑξι πεντάλοβα φύλλα ἄκανθας, πού καταλαμβάνει σχεδόν ὅλο τό ὕψος του. Οἱ κάτω λοβοί σχηματίζουν ἓνα ὑποτυπῶδες μοτίβο «μάσκας» μέ δύο ὁδόντες. Στήν τρίτη ζώνη ἀναπτύσσονται οἱ βλαστοί τῶν ἐλίκων (σέ δύο ζεύγη στίς μακρές πλευρές καί ἓνα στίς στενές), οἱ ὁποῖοι κλίνουν πρὸς τά κάτω καθὼς ἐνώνονται στό κέντρο καί σχηματίζουν V. Οἱ βλαστοί ἀπολήγουν σέ καλοσχηματισμένες ἑλικες μέ μικρή κομβιωτή ἀνάκαμψη. Στήν ἐπιφάνεια πού ὀρίζει τό σχῆμα V, προβάλλει ἓνα λειασμένο, ἐλαφρῶς προεξέχον, τεταρτοκύκλιο, πού ὑποδηλώνει τόν καλάθο. Ἐπάνω ἀπό τό τεταρτοκύκλιο διακρίνεται ὁ πυρήνας τοῦ κιονοκράνου, πού δηλώνεται μέ μία λεπτή ταινία. Ὁ ἄβακας εἶναι κοῖλος, χωρίζεται σέ δύο ἀνισοπλατῆ μέρη μέ κυμάτιο καί στό μέσον κάθε πλευρᾶς κοσμεῖται μέ ἀνάγλυφο ἄνθος.

Ἡ λάξευση τοῦ κιονοκράνου εἶναι ἀρκετά ἐπιμελημένη καί τά ἀρνητικά γεωμετρικά σχήματα πού σχηματίζουν οἱ γλωσσίδες τῶν λοβῶν συμμετρικά. Τό ἄνθος στό μέσον τῆς κάθε πλευρᾶς τοῦ ἄβακα εἶναι φυσιοκρατικῆς ἀντίληψης⁴³⁰ καί οἱ στροφές τῶν σπειρῶν μέ τήν κομβιωτή ἀνάκαμψη καλοχαραγμένες. Τά ἀκανθόφυλλα τοῦ κιονοκράνου εἶναι σχεδόν ὅμοια μέ αὐτά τοῦ ψευδεπικράνου (ἀρ. κατ. 78) πού ἐξετάζεται στό σχετικό κεφάλαιο καί χρονολογεῖται στά τέλη τοῦ 4ου μέ ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. Εἶναι πιθανό τό κιονόκρανο νά ἀναπαράγει τόν τύπο τῆς ἄκανθας τοῦ ψευδεπικράνου.

Ἀρκετά κοντινό παράλληλο, τυπολογικά καί μορφολογικά, μέ τό κιονόκρανο τῆς Κῷ εἶναι καί ἓνα πεσσόκρανο ἢ ἐπίκρανο παραστάδας ἀπό τή Σαλώνα⁴³¹ (πίν. 59), τό ὁποῖο ὁ Kautzsch χρονολογεῖ στό β' μισό τοῦ 4ου αἰ. Τά ἀκανθόφυλλα ἔχουν παρόμοια διαμόρφωση μέ

429. Γιά τή θέση πού πιθανῶς ἦταν τοποθετημένο βλ. Ὀρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 349, εἰκ. 312. Ἐπίσης, Lemerle, *Philippes*, πίν. XII a,b,c. (Βασιλική Α' Φιλίππων).

430. Παρόμοιο ἄνθος σέ ψευδοκιονόκρανα τοῦ 5ου αἰ. ἀπό τή βασιλική Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, βλ. Σωτηρίου, *Βασιλική Ἀγίου Δημητρίου*, 161, πίν. 45γ.

431. Kautzsch, *Kapitellstudien*, πίν. 2, ἀρ. 11.

αυτά του κιονοκράνου της Κω, ωστόσο ή άνω ζώνη είναι πιο συνοπτικά αποδοσμένη. Μία χρονολόγηση του κιονοκράνου της Κω στά τέλη του 4ου μέ άρχές του 5ου αί. θεωρείται άρκετά πιθανή.

**Κορινθιακό κιονόκρανο μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη στό Μουσείο
Άρχιτεκτονικών Μελών Κάστρου Νεραντζιάς
(άρ. κατ. 8, πίν. 3)**

Τό μικρό κιονόκρανο κιβωρίου ξεχωρίζει γιά τήν ποιότητά του και τήν επιμέλεια τής λάξευσης. Στην επιφάνειά του αναγράφεται μέ μολύβι ή ένδειξη: «Καθ Νέκρ». Τό καθολικό νεκροταφείο βρίσκεται άμέσως βόρεια του παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου του Άγίου Ίωάννη του Προδρόμου (Έπτά Βήματα)⁴³² και είναι πιθανό τό κιονόκρανο νά προέρχεται από τήν αντίστοιχη βασιλική.

Ό κάλαθος έχει τέσσερα πεντάλοβα φύλλα άκανθας. Οί άπολήξεις τών γλωσσίδων είναι άρκετά αίχμηρές και ή επιφάνειά τους σκαμμένη, σχεδόν κοίλη, μέ λεπτό χείλος. Τό κεντρικό νεύρο του φύλλου είναι ταινιωτό μέ έλαφρώς κυρτή επιφάνεια και πλαισιώνεται σέ όλο τό ύψος του από δύο παράλληλες αύλακώσεις. Στην άνω ζώνη οί βλαστοί τών έλικών καμπυλώνονται στό κέντρο κάθε δψης φθάνοντας σχεδόν μέχρι τούς μέσους λοβούς και σχηματίζοντας V, τό όποιο πατά έπάνω σέ κυρτό σάγωμα πού σχηματίζεται μεταξύ τών άπολήξεων τών γλωσσίδων τών γειτονικών φύλλων. Οί βλαστοί τών έλικών είναι ταινιωτοί και άπολήγουν σέ μικρές σπείρες. Τήν επιφάνεια πού όρίζει τό σχήμα V, καλύπτει ένα λειασμένο, έλαφρώς προεξέχον, τεταρτοκύκλιο, μέ τό όποιο ύποδηλώνεται ό κάλαθος. Ό άβακας είναι κοίλος, χωρίζεται σέ δύο άνισοπλατή μέρη μέ κυμάτιο και στό μέσον τής κάθε πλευράς του έξέχει ανάγλυφο και άρκετά φυσιοκρατικό άνθος.

Τά αίχμηρά άκανθόφυλλα του κιονοκράνου είναι πιο κοντά στον πρώτο τύπο τής μικρασιατικής άκανθας και άρκετά συγγενικά μέ τήν άκανθα στό πρώτο κανονικό κορινθιακό κιονόκρανο (άρ. κατ. 1) του καταλόγου (β' μισό 4ου αί.). Τό βαθύ σκάψιμο τής επιφάνειας τών γλωσσίδων και τών νεύρων τών φύλλων, τό κυρτό σάγωμα, οί καλοσχηματισμένοι βλαστοί τών έλικών, ή διαμόρφωση του άβακα μέ τό κυμάτιο και τό σχετικά φυσιοκρατικό άνθος, ύποδεικνύουν μία σχετικά πρώιμη χρονολόγηση. Όμως ή σχηματική διαμόρφωση τών σπειρών

432. Οί βασιλικές έρευνήθηκαν τμηματικά κατά τήν Ίταλοκρατία και στή συνέχεια από τήν 4η Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αλλά τά λείψανά τους δέν είναι σήμερα όρατά. Για τή βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, κεφ. Ι.3.

τῶν ἐλίκων τό ἀπομακρύνουν ἀπό τό προηγούμενο κιονόκρανο (ἀρ. κατ. 7, τέλη 4ου - ἀρχές 5ου αἰ.) καί θά μπορούσαν νά τό χρονολογήσουν κοντά στά μέσα τοῦ 5ου αἰ.

**Δύο κορινθιακά κιονόκρανα μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη στό
Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 9-10, πίν. 3)**

Τά κιονόκρανα εἶναι παρόμοια μεταξύ τους, μέ σχεδόν ἴδιες διαστάσεις καί κατασκευασμένα ἀπό προκοινησιο πιθανότατα μάρμαρο. Τό πρῶτο ἐξ αὐτῶν φέρει ἔνδειξη προέλευσης τήν περιοχή τῆς Καρδάμαινας, ὅπου ἔχουν ἐντοπισθεῖ τουλάχιστον τέσσερις βασιλικές⁴³³.

Στό κιονόκρανο ἀπό τήν Καρδάμαινα (ἀρ. κατ. 9) ὁ κυλινδρικός κάλαθος κοσμεῖται μέ τέσσερα μεγάλα πεντάλοβα φύλλα ἄκανθας στίς γωνίες. Τό κεντρικό νεῦρο τοῦ φύλλου εἶναι ταινιωτό μέ σχεδόν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Ἡ ἄνω ζώνη παρουσιάζει τά χαρακτηριστικά τῶν κιονοκράνων «γυμνοῦ πυρήνα», δηλαδή ὁ πυρήνας προβάλλει ἀκάλυπτος καί ἀκόσμητος ἀνάμεσα στούς βλαστούς τῶν ἐλίκων καί ἀντί γιά ἔξαρμα, ἕνα ἀνάγλυφο φουσκωτό τεταρτοκύκλιο στηρίζει τό κομβίο τοῦ ἄβακα. Οἱ βλαστοί τῶν ἐλίκων εἶναι λεπτοί, σχεδόν ἀδήλωτοι καί ἀπολήγουν σέ μικρές ἀγκιστροειδεῖς σπεῖρες. Στό κέντρο κάθε ὀψης κλίνουν πρὸς τά κάτω καί σχηματίζουν V, ἐκατέρωθεν τοῦ τεταρτοκυκλίου. Ὁ ἄβακας εἶναι κοῖλος καί στό μέσον τῆς κάθε πλευρᾶς του ἐξέχει ἕνα τριγωνικό κομβίο μέ ἐγχάρακτο σχηματοποιημένο φυτικό διάκοσμο.

Τό δεύτερο κιονόκρανο (ἀρ. κατ. 10) δέν φέρει ἔνδειξη προέλευσης καί εἶναι ἀρκετά φθαρμένο. Οἱ διαστάσεις του εἶναι ἴδιες μέ αὐτές τοῦ προηγούμενου κιονοκράνου, τό ἴδιο καί ἡ ὀργάνωση τοῦ διακόσμου, ὡστόσο, τό σχῆμά του εἶναι πιό τεκτονικό καί ἡ λάξευση λιγότερο πλαστική. Ἐπιπλέον, τό κεντρικό νεῦρο τοῦ φύλλου εἶναι πιό πλατύ, ἐνῶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν λοβῶν πλησιάζει μορφολογικά στόν τύπο τῆς «συνωστισμένης» ἄκανθας. Διαφοροποίηση παρατηρεῖται καί στήν ἄνω ζώνη, ὅπου οἱ βλαστοί τῶν ἐλίκων κλίνουν πρὸς τά κάτω σχηματίζοντας πολύ μικρό V, χωρίς τήν προβολή τοῦ ἀκάλυπτου πυρήνα καί τή διαμόρφωση φουσκωτοῦ τεταρτοκυκλίου, πού παρατηρεῖται στό προηγούμενο κιονόκρανο.

Τά κιονόκρανα «γυμνοῦ πυρήνα»⁴³⁴ χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ἀπο-

433. Βλ. παραπάνω, κεφ. Ι.2 καί Ι.3.

434. Ὁ χαρακτηρισμός δόθηκε ἀπό τόν Kautzsch (*Kapitellstudien*, 61-62). Τύπος Κων-

γύμνωση του πυρήνα στην τρίτη ζώνη ανάμεσα στους βλαστούς. Έχουν δύο στεφάνες από πέντε έως επτά φύλλα άκανθας τύπου «μάσκας» κάτω και όκτώ άνω. Στην τρίτη ζώνη, οι βλαστοί των έλικων σχηματίζονται κατά κανόνα ωςγωνιώδη έξάρματα και απολήγουν στίς γωνίες σέ ένα έξόγκωμα στή θέση τής σπείρας, κάτω από τό όποιο ή μάζα του πυρήνα ύποχωρεϊ. Άνάμεσα στους βλαστούς των έλικων ό πυρήνας προβάλλει άκάλυπτος και άκόσμητος και σχηματίζει ένα έξαρμα πού στηρίζει τό κομβίο του διταινιωτού κοίλου άβακα⁴³⁵. Τά κιονόκρανα αύτου του τύπου χρονολογούνται στό β' μισό του 5ου αϊ. και στόν 6ο αϊ.⁴³⁶ και γνώρισαν μεγάλη διάδοση τόσο στήν πρωτεύουσα όσο και σέ άλλες περιοχές τής αύτοκρατορίας⁴³⁷.

Στήν Κω δέν έχουν μέχρι στιγμής έντοπισθεϊ κιονόκρανα αύτου του τύπου. Τό κιονόκρανο από τήν Καρδάμαινα δέν ανήκει σέ αύτόν τόν τύπο, αλλά ή άνω του ζώνη παρουσιάζει μία διαμόρφωση κοντινή μέ αύτή των κιονοκράνων μέ γυμνό πυρήνα. Η απόδοση των φύλλων τής άκανθας χαρακτηρίζεται από κάποια άκαμψία και σκληρότητα, καθώς οι απολήξεις των γλωσσίδων των λοβών δέν παρουσιάζουν παρά έλάχιστη καμπυλότητα. Στην άνω ζώνη οι βλαστοί των έλικων εϊναι σχεδόν άδήλωτοι και σχηματίζουν μικρές άγκιστροειδείς σπείρες. Τό έξαρμα, πού στά κιονόκρανα γυμνού πυρήνα στηρίζει τό κομβίο του άβακα, έδω διαμορφώνεται σάν ανάγλυφο τεταρτοκύκλιο, όπως στά κιονόκρανα τύπου V.

Τό λεξιλόγιο των δύο κιονοκράνων άντλεϊ από τά παλαιοχριστιανικά κορινθιακά κιονόκρανα. Η μορφολογική τους ανάπτυξη μέ τήν μία σειρά φύλλων άκανθας άκολουθεϊ τό παράδειγμα μίας σειράς μικρών κιονοκράνων, κυρίως από κιβώρια Αγίας Τράπεζας, πού έχουν βρεθεϊ σέ άρκετές περιοχές τής αύτοκρατορίας⁴³⁸. Πιο κοντινά στό σχήμα

σταντινούπολης VI (Κιονόκρανα μέ άποκάλυψη του πυρήνα: Kapitelle mit Abdachung der Kernmasse). Ό Betsch (*Late Antique Capital*, 219-221) χρησιμοποίησε τόν όρο «roofed-over».

435. Συθακάκη, *Αρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 138-139.

436. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 61-62. Betsch, *Late Antique Capital*, 220-221. Zollt, *Kapitellplastik*, 162-174.

437. Zollt, *Kapitellplastik*, 162-174, άρ. 447-487. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Κορινθιακά κιονόκρανα», 29-20, άρ. 11-14, πίν. 6. Kapitän, «Marzamemi», 122-133. Ό ίδιος, «Elementi», 71-136. Συθακάκη, ό.π., 138-147, πίν. 6, εικ. 31-35 και πίν. 7, εικ. 36-37.

438. Για τή διασπορά του τύπου, βλ. Sodini, «Sculpture II», 235, ύποσημ. 30. Στην Τραϊανούπολη, Pallas, *Monuments*, 133, εικ. 85b. Στή Σαλώνα, Kautzsch, *Kapitellstudien*, πίν. 2, άρ. 19. Στην Ιταλία, στην κρύπτη του Αγίου Νικολάου στό Μπάρι, Bertelli, «Bari», εικ. 11-14. Στην Κρήτη, Pallas, *Monuments*, 242, εικ. 168 α-β. Στή Μικρά Άσία, Sodini, «Sculpture II», 235, πίν. LIII, 4-6 και πίν. LIV, 1-3. Στην Αίγυπτο, Severin, *Menas*, εικ. 39

καί τή δομή μέ τά κιονόκρανα τῆς Κῶ εἶναι μία σειρά κιονοκράνων ἀπό τήν περιοχή τῆς Κιλικίας⁴³⁹ καί εἰδικότερα ἕνα κιονόκρανο ἀπό τά Ἰδανᾶ⁴⁴⁰ (πίν. 59), πού εἶναι κατασκευασμένο ἀπό προκοινησίον μάρμαρο. Συγκρινόμενο μέ τό κιονόκρανο τῆς Καρδάμαινας ἔχει ὅμοιο σχῆμα καί παρόμοια διάρθρωση στά φύλλα τῆς ἄκανθας, ἀλλά ἡ τρίτη ζώνη εἶναι κάπως διαφοροποιημένη καθώς τό τριγωνικό κομβίον τοῦ ἄβακα εἶναι μεγάλο καί ἐξηρμένο καί καλύπτει τήν ἐπιφάνεια μεταξύ τῶν ἐλίκων. Τό πλατύ κεντρικό νεῦρον τοῦ φύλλου εἶναι ὅμοιο μέ αὐτό τοῦ δεύτερου κιονοκράνου τῆς Κῶ. Παρόμοιο σχῆμα μέ τό τελευταῖον ἔχει καί ἕνα μικρό κιονόκρανο ἀπό Ἐθνικό Μουσεῖον τῆς Ραβέννας⁴⁴¹, τό ὁποῖον ὅμως εἶναι ἀκόμη πιό σχηματικό.

Τά κιονόκρανα εἶναι πιθανότατα εἰσηγμένα, διότι τό μάρμαρον ἀπό τό ὁποῖον εἶναι κατασκευασμένα, εἶναι προκοινησίον (λευκόγκριζον μέ γαλανές φλεβώσεις). Τό κιονόκρανον ἀπό τήν Καρδάμαινα θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ πρωϊμότερον καί νά χρονολογηθεῖ στά τέλη τοῦ 5ου αἰ., καί τό δεύτερον, ἂν καί κάπως διαφοροποιημένο, δέν πρέπει νά ἀπέχει πολύ χρονολογικά (τέλη 5ου-ἄρχες 6ου αἰ.).

**Κορινθιακό κιονόκρανον μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη
στό Μουσεῖον Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἄρ. κατ. 11, πίν. 3)**

Τό μικρό κιονόκρανον προέρχεται πιθανότατα ἀπό κιβώριον Ἀγίας Τράπεζας.

Τό κατώτερον τμήμα τοῦ καλάθου ἔχει ἀπολαξευθεῖ σέ ὀψιμότερη ἐποχή γιά νά περιορισθεῖ ἡ διάμετρος τῆς βάσης τοῦ κιονοκράνου⁴⁴². Ὁ καλάθος κοσμεῖται μέ τέσσερα «δερμάτινα» φύλλα ἄκανθας. Πίσω ἀπό τά φύλλα τῆς ἄκανθας διακρίνεται ὁ πυρήνας τοῦ κιονοκράνου. Οἱ βλαστοί τῶν ἐλίκων εἶναι λεπτές ταινίες πού ἐνώνονται στό κέντρο κάθε πλευρᾶς, σχηματίζοντας μικρό V καί ἀπολήγουν σέ μικρές ἀγκιστροειδεῖς σπεῖρες. Ὁ ἄβακας εἶναι κοῖλος, χωρίζεται σέ δύο ἰσοπλατῇ μέρη μέ αὐλάκωση καί στό μέσον τῆς κάθε πλευρᾶς του ἐξέχει μία τριγωνική ἀπόφυση, ἡ ὁποία ἐνώνεται μέ τή φουσκωτή τριγωνική ἐπιφάνεια πού σκαλίζεται στήν ἐπιφάνεια πού ὀρίζει τό V τῶν βλαστῶν τῶν ἐλίκων.

439. Sodini, ὁ.π., 235, πίν. LIII 4-6 καί πίν. LIV, 1-3.

440. Ὁ.π., πίν. LIII, 4.

441. Olivieri-Farioli, *Scultura*, 44, ἄρ. 73, εἰκ. 72. 7ος αἰ. (:).

442. Βλ. καί παρακάτω ἄρ. κατ. 15.

Μία σειρά κιονοκράνων⁴⁴³ από κιβώρια από διάφορες έπαρχίες τής αυτοκρατορίας ακολουθοῦν τήν ἴδια τυπολογία μέ τό παραπάνω κιονόκρανο. Εἰδικά ἡ διαμόρφωση τῶν μεσαίων λοβῶν μέ τίς τρεῖς γλωσσίδες πού διατάσσονται ἀκτινωτά καί οἱ πρῶτες δύο ἀπό αὐτές ἐνώνονται μέ αὐτές τῶν γειτονικῶν λοβῶν, γιά νά σχηματισθεῖ ὁ ἀρνητικός ρόμβος στό κέντρο κάθε πλευρᾶς, ἀπαντᾶται σέ ἀρκετά μικρά κιονόκρανα κιβωρίων ἀπό τή Μονή Λατόμου⁴⁴⁴ καί τή Συλλογή τής Ροτόντας⁴⁴⁵ στή Θεσσαλονίκη, ἀπό τήν Ἀθήνα⁴⁴⁶, τήν Κρήτη⁴⁴⁷ καί τήν Αἴγυπτο⁴⁴⁸, πού χρονολογοῦνται γενικά στόν 5ο αἰ. Τό πío κοντινό παράλληλο τοῦ κιονοκράνου τής Κῶ ἐντοπίζεται στό μικρό κιονόκρανο μέ «δερμάτινα» φύλλα ἀπό τή Συλλογή τής Ροτόντας (πίν. 59), τό ὁποῖο χρονολογεῖται ἀπό τόν Kautzsch στό β' μισό τοῦ 5ου αἰ. καί παρρυσιάζει πανομοιότυπη τυπολογία ἀλλά καί ἐπεξεργασία. Στήν ἴδια περίοδο μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ καί τό κιονόκρανο τής Κῶ.

**Κορινθιακό κιονόκρανο μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη
στήν αὐλή τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Ἀντιμάχειας
(ἀρ. κατ. 12, πίν. 4)**

Τό μικρό κιονόκρανο⁴⁴⁹ τέμπλου εἶναι πιθανό νά προέρχεται ἀπό τή γειτονική βασιλική τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων, πού τμηματικά ἀνέσκαψε ὁ Ὀρλάνδος⁴⁵⁰.

Ὁ κυλινδρικός κάλαθος κοσμεῖται μέ μία ζώνη ἀπό τέσσερα πεντάλοβα φύλλα ἄκανθας. Οἱ ἐσωτερικές γλωσσίδες τῶν κάτω λοβῶν ἀνακάμπτονται, δημιουργώντας ἕνα μοτίβο «μάσκας μέ δύο ὁδόντες». Τό κεντρικό νεῦρο κάθε φύλλου εἶναι πλατύ καί ταινιωτό. Οἱ νευρώσεις τῶν κάτω λοβῶν εἶναι σχεδόν κάθετες πρὸς τή βάση τοῦ κιονοκράνου, ἐνῶ τῶν ἄνω λοβῶν συγκλίνουν πρὸς τό κεντρικό νεῦρο τοῦ φύλλου. Τό σκάψιμο τῶν γλωσσίδων εἶναι πρισματικό καί τό χεῖλος τους σχετικῶς πλατύ. Ἡ ἄνω ζώνη εἶναι ἐντελῶς ἐκφυλισμένη μέ λεπτές αὐλακες στή θέση τῶν βλαστῶν καί σχεδόν ἀδήλωτες ἔλικες. Ὁ ἄβρακας εἶναι

443. Γιά τά κιονόκρανα αὐτοῦ τοῦ τύπου βλ. Sodini, «Sculpture I», 36-37, ὑπόσημ. 44-62.

444. Ξυγγόπουλος, «Μονή Λατόμου», 153-154, εἰκ. 14. Τέλη 5ου αἰ.

445. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 79, πίν. 17, ἀρ. 239. Farioli, «Capitelli», 142.

446. Μπούρας, «Κατάλογος», 51, εἰκ. 22.

447. Pallas, *Monuments*, 242, εἰκ. 168 a-b, 5ος αἰ.

448. Krautheimer, *Ἀρχιτεκτονική*, 145, εἰκ. 65. Κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ, σήμερα στήν Φρανκφούρτη, 5ος αἰ.

449. Μαστορόπουλος, *Ἀντιμάχεια*, φωτ. στή σελ. 88.

450. Ὀρλάνδος, «Βασιλικαί Κῶ», 99-102.

συμπιεσμένος στο κέντρο τῶν ὤψεων καί φέρει στο μέσον τῆς κάθε πλευρᾶς του ἓνα τριγωνικό κομβίο πού φθάνει καί στήν ἐπιφάνεια τοῦ καλάθου.

Τό μικρό κιονόκρανο μέ τίς ψηλόλιγνες ἀναλογίες ἀκολουθεῖ τό σχῆμα τῶν μικρῶν κιονοκράνων πού ἐπέστεφαν τούς κιονίσκους τοῦ φράγματος πρεσβυτερίου⁴⁵¹. Ἀρκετά κοντινά παράλληλα ἀπαντῶνται σέ κιονόκρανα τέμπλου ἀπό τή σταυρική βασιλική τῆς Θάσου⁴⁵² (πίν. 60), ἀπό τή βασιλική στήν Τραϊανούπολη⁴⁵³ (πίν. 60) καί σέ ἓνα κιονόκρανο ἀπό ἰδιωτική συλλογή τῆς Ραβέννας⁴⁵⁴. Τό κιονόκρανο τῆς Κῶ διακρίνεται γιά τήν ποιότητα στήν ἐπεξεργασία τῶν φύλλων τῆς ἄκανθας, πού ἔχει ἀναφορές στά ἀντίστοιχα φύλλα τῶν κανονικῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων, στόν τρόπο πού ἀποδίδονται οἱ νευρώσεις καί οἱ γλωσσίδες τῶν φύλλων καί κυρίως στόν τρόπο πού διαμορφώνεται ὁ κλειστός, σχεδόν κυκλικός ὀφθαλμός ἀπό τήν ἀνάκαμψη τῶν ἔσω γλωσσίδων τῶν μέσων λοβῶν. Πιο κοντά του βρίσκονται τά κιονόκρανα τῆς Θάσου, ἀντίθετα στο κιονόκρανο ἀπό τήν Τραϊανούπολη, ἄν καί τό σχῆμα εἶναι ὅμοιο, ἡ λάξευση εἶναι πιο ἐπίπεδη, τά φύλλα πιο σχηματικά, παρατίθενται μόνο οἱ ἐσωτερικές γλωσσίδες τῶν κάτω λοβῶν καί σχηματίζονται ὑποτυπώδεις ὠοειδεῖς ὀφθαλμοί. Μία χρονολόγηση τοῦ κιονοκράνου στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. εἶναι πολύ πιθανή.

**Δύο κορινθιακά κιονόκρανα μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη
στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 13, πίν. 4)**

Τά δύο κιονόκρανα κιονίσκων, χωρίς ἔνδειξη προέλευσης, ἐπέστεφαν ἐπίσης κιονίσκους φράγματος πρεσβυτερίου, ἔχουν σχεδόν κυλινδρικό καλάθο καί κοσμοῦνται μία σειρά ἀπό τέσσερα τρίλοβα φύλλα ἄκανθας. Ἡ ἄνω ζώνη εἶναι ἐκφυλισμένη μέ πολύ λεπτούς βλαστούς καί μικρές σπεῖρες.

Μορφολογικά τά δύο κιονόκρανα εἶναι πιο σχηματοποιημένα ἀπό τό προηγούμενο, οἱ γλωσσίδες δέν σχηματίζουν ὠοειδεῖς ἢ κυκλικούς ὀφθαλμούς, παρά μόνον γεωμετρικά σχήματα πού προκύπτουν ἀπό

451. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 530, εἰκ. 496.

452. Ὁρλάνδος, «Βασιλική Θάσου», 31, εἰκ. 22. Ὁ ἴδιος, *Εὐλόστεγος*, 530, εἰκ. 496β. Ἀρχές 6ου αἰ.

453. ΑΔ 26 (1971) Χρονικά, 428. Pallas, *Monuments*, 133, εἰκ. 85 b.

454. Olivieri-Farioli, *Scultura*, 49, ἀρ. 84, εἰκ. 83. 5ος-6ος αἰ. Ἔχει ὅμοια ἀνάπτυξη τοῦ φύλλου τῆς ἄκανθας, ὅμως οἱ νευρώσεις τῶν φύλλων εἶναι πιο βαθιά σκαμμένες καί οἱ βλαστοί τῶν ἐλίκων σχηματίζουν μικρό V στο μέσον κάθε ὀψης.

τή συνάντηση τῶν γλωσσίδων τῶν γειτονικῶν λοβῶν. Τά πιό κοντινά τους παράλληλα ἀπαντῶνται σέ κιονόκρανο τέμπλου ἀπό τό Μουσεῖο τῆς Σελεύκειας⁴⁵⁵ (πίν. 60), ἀπό τή βασιλική Ἀφεντέλλη (πίν. 60) ἀλλά καί ἀπό ἄλλες βασιλικές τῆς Λέσβου⁴⁵⁶ (α' μισό 6ου αἰ.) πού χρονολογούνται γενικά στόν 6ο αἰ. Ἐπίσης, στά κιονόκρανα τοῦ τέμπλου τῆς Εὐφρασιανῆς βασιλικῆς στό Παρέντιο⁴⁵⁷ (543-553) καί σέ κιονόκρανο τέμπλου ἀπό τό Ἐθνικό Μουσεῖο τῆς Ραβέννας⁴⁵⁸, πού χρονολογεῖται στόν 5ο-6ο αἰ. Ἡ προχωρημένη σχηματοποίηση τὰ ἀπομακρύνει κάπως ἀπό τό προηγούμενο κιονόκρανο καί θά μπορούσαν νά χρονολογηθοῦν στό α' μισό τοῦ 6ου αἰ.

**Κορινθιακό κιονόκρανο μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη
ἀπό τό κιβώριο τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στό Μαστιχάρι,
σήμερα στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἄρ. κατ. 14, πίν. 4)**

Τό κιονόκρανο προέρχεται ἀπό τό κιβώριο τῆς Ἀγίας Τράπεζας τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στό Μαστιχάρι πού ἀνασκάφηκε ἀπό τόν Ὁρλάνδο⁴⁵⁹. Ὁ κάλαθος εἶναι πυραμιδοειδῆς καί κοσμεῖται μέ μία σειρά τεσσάρων φύλλων ἄκανθας⁴⁶⁰, ἀρκετά σχηματοποιημένων. Τά φύλλα ἀποτελοῦνται ἀπό δύο πλευρικά ζεύγη λοβῶν καί διατάσσονται ἐκατέρωθεν φύλλου καλάμου στή θέση τοῦ κεντρικοῦ νεύρου καί τοῦ κορυφαίου λοβοῦ. Ἡ διάταξη τῶν γλωσσίδων εἶναι ἀρκετά ιδιόμορφη καί σχηματοποιημένη. Ἡ ἄνω ζώνη εἶναι ἐντελῶς ἐκφυλισμένη μέ ἕναν πολύ λεπτό εὐθύγραμμο καί συνεχή βλαστό σέ κάθε πλευρά πού ἀπολήγει στίς γωνίες κάτω ἀπό τόν ἄβακα σέ μικρές σπείρες. Ὁ ἄβακας εἶναι κοῖλος καί στό μέσον τῆς κάθε πλευρᾶς του ἐξέχει ἀπό ἕνα ἡμισφαιρικό στέλεχος.

Ὁ Ὁρλάνδος χρονολογεῖ τήν ἵδρυση τῆς βασιλικῆς⁴⁶¹ καί τήν κα-

455. Sodini, «Sculpture II», 242, πίν. LIX, 4.

456. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαὶ Λέσβου», 50, εἰκ. 53-54. Ἐπίσης, ὅμοια κιονόκρανα καί ἀπό τόν Πολίχνιτο Λέσβου, βλ. Χαριτωνίδης, «Τοπογραφία», 33, πίν. 12β, ἀπό τό Παλιχώρι Λέσβου, βλ. Χαριτωνίδης, «Τοπογραφία», 40, πίν. 18 β καί ἀπό τή βασιλική Παναγίας Λέσβου, βλ. Χαριτωνίδης, «Τοπογραφία», 41, πίν. 18 γ-δ.

457. Terry, *Sculpture*, 39-43, εἰκ. 88-89, 103-104. Ἡ βασιλική κτίστηκε ἀπό τόν ἐπίσκοπο Εὐφράσιο μεταξύ τοῦ 543 καί τοῦ 553. Ὁ γλυπτός της διάκοσμος πιθανόν κατασκευάστηκε ἐπὶ τόπου ἀπὸ τεχνίτες ἐκπαιδευμένους στήν Κωνσταντινούπολη.

458. Olivieri-Farioli, *Sculptura*, 49, ἄρ. 85, εἰκ. 84.

459. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαὶ Κῶ», 29, εἰκ. 27.

460. Ὁ Ὁρλάνδος τὰ ὀνομάζει συμμετρικά διατεταγμένα τρίφυλλα, βλ. «Βασιλικαὶ Κῶ», 29.

461. Βλ. παραπάνω, κεφ. I, 3.

τασκευή τῶν ψηφιδωτῶν γύρω στό 500, ἐνῶ τά ψηφιδωτά τοῦ βορείου κλίτους, λόγω τῆς ἀγάπης στή φυσική ἀπόδοση τῆς μορφῆς καί τῆς κίνησης τῶν ζώων, τά χρονολογεῖ στήν Ἰουστινιάνεια περίοδο, ὅπου παρατηρεῖται στροφή στή νατουραλιστική ἀπόδοση τῶν μορφῶν, δηλαδή στό β' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. (525-550).

Τό κιονόκρανο ἀπό τό κιβώριο τῆς βασιλικῆς παρουσιάζει ἰδιομορφία τόσο ὡς πρός τήν τυπολογία, δηλαδή τόν συνδυασμό τῶν φύλλων καλάμου μέ τά σχηματοποιημένα φύλλα τῆς ἄκανθας, ὅσο καί ὡς πρός τήν ἔντονη σχηματοποίηση πού παρατηρεῖται στή διάταξη τῶν γλωσσίδων καί στήν ἐντελῶς ὑποβαθμισμένη ἄνω ζώνη του. Τό πιό κοντινό του παράλληλο εἶναι τό σχεδόν ὅμοιο ἀλλά μικρότερο κιονόκρανο πού ἐξετάζεται ἀμέσως παρακάτω (ἀρ. κατ. 15). Ὅμοιότητες στόν τύπο τῶν φύλλων παρατηροῦνται καί σέ ἕνα τεκτονικό κιονόκρανο ἀπό τή Σαλῶνα⁴⁶² (πίν. 60) πού χρονολογεῖται στό α' μισό τοῦ 6ου αἰ. Παρόμοιες ἐπιμήκεις λεπτές καί αἰχμηρές γλωσσίδες ἀπαντῶνται σέ ἕνα μικρό κορινθιακό κιονόκρανο μέ τέσσερα φύλλα ἀπό τό Μουσεῖο τοῦ Ἄργους⁴⁶³ (πίν. 60).

Τό κιονόκρανο τοῦ Μαστιχαρίου, λόγω τῆς προχωρημένης σχηματοποίησης καί τοῦ τεκτονικοῦ σχήματός του, θά μπορούσε νά χρονολογηθεῖ μετά ἀπό τόν σεισμό τοῦ 551 καί νά συνδεθεῖ μέ κάποια ἐπισκευαστική φάση τῆς βασιλικῆς πού ἔγινε στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ.

Κορινθιακό κιονόκρανο μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 15, πίν. 5).

Τό κιονόκρανο κιβωρίου εἶναι παρόμοιο μέ τό προηγούμενο ἀλλά ἔχει μικρότερες διαστάσεις καί διατηρεῖται σέ καλύτερη κατάσταση. Ἡ προέλευσή του εἶναι ἄγνωστη.

Ὁ κάλαθος εἶναι πυραμιδοειδής καί τό κατώτερο τμήμα του ἀπολαξεύτηκε σέ ὀψιμότερη ἐποχή, γιά νά περιορισθεῖ ἡ διάμετρος τῆς βάσης τοῦ κιονοκράνου (ὅπως στό κιονόκρανο κιβωρίου, ἀρ. κατ. 11). Κοσμεῖται ἀπό μία σειρά τεσσάρων φύλλων ἄκανθας, ἀρκετά σχηματοποιημένων. Τά φύλλα ἀποτελοῦνται ἀπό δύο πλευρικά ζεῦγη λοβῶν πού διατάσσονται ἐκατέρωθεν φύλλου καλάμου στή θέση τοῦ κεντρικοῦ νεύρου καί τοῦ κορυφαίου λοβοῦ. Ἡ ἄνω ζώνη ἔχει, ἐπίσης, ἴδια διαμόρφωση μέ τό προηγούμενο, δηλαδή εἶναι ἐντελῶς ἐκφυλισμένη

462. Kautzsch, *Kapitellstudien*, πίν. 3, 23.

463. Oikonomou-Laniado, *Argos Paléochrétienne*, 22, εἰκ. 34.

μέ έναν πολύ λεπτό εϋθύγραμμο καί συνεχή βλαστό σέ κάθε πλευρά πού ἀπολήγει στίς γωνίες κάτω ἀπό τόν ἄβακα σέ πολύ μικρές σπείρες. Διαφοροποιημένος εἶναι ὁ ἄβακας, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐλαφρῶς κοῖλος μέ σχεδόν εϋθύγραμμο προφίλ καί δέν ἔχει ἡμικυκλικές ἀποφύσεις, παρά μόνον διακρίνονται ἴχνη ἀπό λαξεύσεις στό μέσον τῶν πλευρῶν του.

Ἡ ὁμοιότητά του μέ τό προηγούμενο τό χρονολογεῖ στήν ἴδια περίπου περίοδο, δηλαδή μετά τά μέσα τοῦ 6ου αἱ.

Καί τά δύο κιονόκρανα βρίσκονται σέ ἓνα στάδιο ἐξέλιξης ἀνάμεσα στά κορινθιακά καί τά τεκτονικά κιονόκρανα. Τό σχῆμα τοῦ καλάθου εἶναι ἄρκετά τεκτονικό: ἡ νέα τεκτονική μορφή ὑπερισχύει τῆς ὀργανικῆς-πλαστικῆς. Δέν πρόκειται πλέον γιά «κάλυκα» (κάλαθο), τόν ὁποῖο περιβάλλουν ἐλεύθερα διαμορφωμένα φύλλα καί τόν καλύπτει μία πλάκα. Ὁ ἴδιος ὁ πυρήνας τοῦ κιονοκράνου ἐπιτελεῖ τό πέρασμα ἀπό τό στρογγυλό τῆς βάσης στό τετράγωνο τῆς ἐπιφάνειας ὑποδοχῆς. Ἀπό τή διακόσμηση τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου διατηροῦν τοὺς λοβούς τῶν φύλλων ἀλλά οἱ λεπτομέρειες ἀποδίδονται συνοπτικά. Τά πλατιά φύλλα καλάμου στίς γωνίες θυμίζουν τή διαμόρφωση τῶν γωνιῶν τῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων ἀπό τή Σαλώνα⁴⁶⁴ (πίν. 60), πού χρονολογοῦνται στό α' μισό τοῦ 6ου αἱ. Ἐπίσης, ἡ διαμόρφωση τοῦ ἄβακα πού εἶναι μία ἐνιαία πλάκα, εἶναι παρόμοια στά κιονόκρανα αὐτῆς τῆς ομάδας.

II.3.3. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΛΥΡΟΣΧΗΜΑ Ἡ ΤΥΠΟΥ V ΜΕ ΤΕΣΣΕΡΑ ΦΥΛΛΑ ΣΕ ΜΙΑ ΖΩΝΗ

Τά λυρόσχημα ἢ τύπου V κιονόκρανα ἐμφανίστηκαν γύρω στά τέλη τοῦ 5ου ἢ τίς ἀρχές τοῦ 6ου αἱ., γνώρισαν μεγάλη διάδοση σέ ὅλη τήν αὐτοκρατορία, καί ἰδιαίτερα στίς ἐπαρχίες καί παρέμειναν σέ χρήση σέ ὅλη τή διάρκεια τοῦ 6ου αἱ.⁴⁶⁵ Ἡ ὀνομασία ἐπικράτησε ἀπό τό σχῆμα V ἢ U πού παίρνουν οἱ βλαστοί τῶν ἐλίκων, καθώς καμπυλώνονται ἢ κλίνουν πρὸς τά κάτω καί ἐνώνονται στό κέντρο κάθε ὀψης⁴⁶⁶. Ὁ Kautzsch διέκρινε δύο διαφορετικούς τύπους, ἀνάλογα μέ

464. Kautzsch, *Kapitellstudien*, πίν. 3, ἀρ. 23-24, 26.

465. Βασιλική Δ' Νικοπόλεως (γ' τέταρτο 6ου αἱ.). Ὁρλάνδος, «Ἀνασκαφή Νικοπόλεως», πίν. 89α-β. Κωνστάντιος-Χαλκιᾶ, «Γλυπτά Νικοπόλεως», 322-323, εἰκ. 10-13. Κιονόκρανο Ἀγίας Εὐφημίας. Nauman-Belting, «Die Euphemia-Kirche», 72, πίν. 12α. Mentzos, «Pieria», 8, ὑπόσημ. 1.

466. Αὐτή ἡ διαμόρφωση τῶν ἐλίκων συναντᾶται στό β' μισό τοῦ 5ου αἱ. καί ὁ τύπος τῶν κιονοκράνων χρονολογεῖται ἀπό τόν Kautzsch (*Kapitellstudien*, 73) στό διάστημα ἀνάμεσα στό 480-510.

τόν τρόπο πού ένώνονται οί βλαστοί: τά κιονόκρανα μέ «δερμάτινα φύλλα» τύπου V (*Kapitelle mit V-Lederplättern*)⁴⁶⁷ καί τά «λυρόσχημα» (*Leierkapitelle*)⁴⁶⁸. Ό Betsch διατύπωσε τήν άποψη ότι αύτή ή διαφοροποίηση στό σχήμα τών έλικών όφείλεται πιθανότατα σέ διαφορετικά κωνσταντινουπολίτικα έργαστήρια⁴⁶⁹. Πρόσφατα, ή Συθιακάκη ύποστήριξε ότι ή συνύπαρξη τών δύο τύπων ένωσης τών βλαστών (τοϋ V αλλά καί τοϋ λυρόσχημου) σέ ένα κιονόκρανο πού βρίσκεται σέ β' χρήση στήν τοξοστοιχία τοϋ Άγίου Νικολάου Ύπάτης⁴⁷⁰ άναιρεί τόσο τή διάκριση τών δύο τύπων πού προτείνει ό Kautzsch, όσο καί τή διάκριση έργαστηρίων πού προτείνει ό Betsch.

Τά κανονικά λυρόσχημα κιονόκρανα⁴⁷¹ έχουν δύο στεφάνες μέ φύλλα άκανθας: στήν κάτω στεφάνη σκαλίζονται πέντε έως έξι φύλλα μέ άκανθα τύπου «μάσκας» καί στήν επάνω τέσσερα «δερμάτινα» φύλλα στίς γωνίες, άφοϋ τό κεντρικό φύλλο κάθε όψης παραλείπεται καί τή θέση του καταλαμβάνει τό λυρόσχημο θέμα τών έλικών, πού συνήθως καλύπτεται μέ φυτικό (άνεστραμμένο κλαδί ή τρίλοβο φύλλο) ή άλλο κόσμημα. Οί βλαστοί τών έλικών είνai συνήθως λεπτές ταινίες καί οί σπείρες συνεπτυγμένες καί άγκιστροειδείς. Ό κοίλος άβακας είνai διταινιωτός, ή άνω ταινία συχνά κοσμεΐται μέ λοξά διατεταγμένες έγχαράξεις σέ άνάμνηση τών φύλλων δάφνης καί στό μέσον κάθε όψης φέρει ήμικυκλικό κομβίο μέ φυτικό διάκοσμο.

467. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 59, τύπος V Κωνσταντινούπολης.

468. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 59-61, τύπος VI Κωνσταντινούπολης.

469. Betsch, *Late Antique Capital*, 217-218.

470. Συθιακάκη, *Άρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 130-131, πίν. 3, εικ. 14-16.

471. Μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα τοϋ τύπου στή Θεσσαλονίκη, Άγιος Δημήτριος: Σωτηρίου, *Βασιλική Άγίου Δημητρίου*, 168, πίν. 44α. Kautzsch, ό.π., πίν. 16, άρ. 225. Ροτόντα: Kautzsch, ό.π., πίν. 16, άρ. 230. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Κορινθιακά κιονόκρανα», 17-18 καί 30-32, πίν. 7-8, άρ. 16-20. Στούς Φιλίππους, Lemerle, *Philippe*, 405, πίν. XII. Στίς Φθιώτιδες Θήβες, Σωτηρίου, *Χριστιανικάί Θήβαι*, 53, εικ. 53-54. Στή Θεσσαλία καί Φθιώτιδα, Συθιακάκη, ό.π., 126-138, πίν. 1-4, εικ. 5-25. Στήν Άθήνα, Sadini, «Sculpture I», 36, εικ. 2. Μπούρας, «Κατάλογος», 41-42, εικ. 2. Στήν Κόρινθο, Kautzsch, ό.π., πίν. 16, άρ. 226. Scranton, *Corinth*, 109. Πάλλας, «Βασιλική Σκουτέλας», 197, πίν. 68 α. Όρλάνδος, *Ευλόστεγος*, 285, εικ. 236, Κιονόκρανο Μουσείου Σικυώνος. Στή Νικόπολη, Όρλάνδος, «Άνασκαφή Νικοπόλεως», πίν. 89α-β. Κωνστάντιος-Χαλκιά, «Γλυπτά Νικοπόλεως», 322-323, εικ. 10-13. Στήν Κωνσταντινούπολη, Kautzsch, ό.π., πίν. 14, άρ. 184, 194, 195. Zollt, *Kapitellplastik*, πίν. 42, άρ. 506 καί 535. Betsch, *Late Antique Capital*, 190-191. Στήν περιοχή τής Μικράς Ασίας, Feld, «Milet», πίν. 33,2. Ötügen, *Forschungen*, πίν. 29, άρ. 5, πίν. 30, άρ. 4, πίν. 31, άρ. 1-2, πίν. 33, άρ. 5-7. Στήν Ιταλία, Bertelli, «Bari», εικ. 15, 23-4. Στήν περιοχή τοϋ Εϋξεινου Πόντου, Barsanti, «L' esportazione», 125-135. Στήν Κρήτη, Όρλάνδος, «Μνημεΐα Δυτικής Κρήτης», 186, εικ. 39.

Ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, τὰ λυρόσχημα κιονόκρανα δέν φαίνεται νά γνώρισαν μεγάλη διάδοση στήν εὐρύτερη περιοχή τῆς Δωδεκανήσου⁴⁷², μέ ἐξαίρεση τή Ρόδο, ὅπου ἔχουν ἐντοπισθεῖ τουλάχιστον 30 λυρόσχημα κιονόκρανα καί 6 τοῦ τύπου V⁴⁷³. Στήν Κῶ δέν ἔχει βρεθεῖ κανένα κανονικό λυρόσχημο κιονόκρανο, παρά μόνον τὰ πέντε μικρά κιονόκρανα πού ἐξετάζονται παρακάτω καί ἀνήκουν σέ παραλλαγή τῶν λυρόσχημων, στήν ὁποία παραλείπεται ἡ κάτω στεφάνη καί παρατίθενται μόνον ἡ ἄνω στεφάνη καί ἡ τρίτη ζώνη τοῦ κιονοκράνου. Στά τέσσερα ἀπό αὐτά (ἀρ. κατ. 16-19) οἱ βλαστοί τῶν ἐλίκων δέν σχηματίζουν καμπύλη (λύρα), ἀλλά ἐνώνονται σέ ὀξεία κορυφή (σχῆμα V). Στό πέμπτο κιονόκρανο (ἀρ. κατ. 20) οἱ βλαστοί καμπυλώνουν ἐλαφρά σέ σχῆμα λύρας. Γενικά, παρατηρεῖται ὅτι στά γνωστά παραδείγματα τῆς Κῶ δέν συνηθίζεται ἡ ἄκανθα τύπου «μάσκας»⁴⁷⁴.

472. Στή Νίσυρο, κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική Παλαιοκάστρου καί κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική Κήπων, Λαζαρίδης, «Συμβολή», 238-239, πίν. 44, 1-2. Betsch, *Late Antique Capital*, 380-381. Ὁ Betsch ἀναφέρει ὅτι εἶναι εἰσηγμένα ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί τὰ χρονολογεῖ στόν ὕστερο 5ο αἰ. Ἐπίσης, 5 ἀ δημοσίευτα κιονόκρανα τῆς συλλογῆς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Νισύρου, βλ. Παπαβασιλείου, «Παρατηρήσεις», 108, ὑποσημ. 25. Στήν Πάτμο, σέ β' χρήση στόν ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Θεολόγου, Ὁρλάνδος, Πάτμος, 16-17, εἰκ. 6. Gkioles - Pallis, *Atlas*, 391. Στήν Κάρπαθο, ἀδμη. κιονόκρανο στή βεράντα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Καρπάθου. Στή Σύμη, τρία κιονόκρανα, α) στό ναό Μιχαήλ Ἀρχαγγέλου Αὐλακιώτη, Παπαβασιλείου, «Τοπογραφία Σύμης», 42, εἰκ. 7. β) στό ναό Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ τῶν Συννάδων στό Νημπορεῖο καί γ) στή συλλογή τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Σύμης, Παπαβασιλείου, «Παρατηρήσεις», 108, ὑποσημ. 23. Στό Καστελλόριζο, τρία κιονόκρανα στό Ἀρχαιολογικό Μουσείο Καστελλοριζοῦ, στό ἴδιο, 108, ὑποσημ. 26. Στήν Τήλο, ἓνα κιονόκρανο σέ β' χρήση στό ναό τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα, στό ἴδιο, 108, ὑποσημ. 27. Στήν Ἀστυπάλαια, δύο ἀ δημοσίευτα κιονόκρανα στό Ἀρχαιολογικό Μουσείο Ἀστυπάλαιας, στό ἴδιο, 108, ὑποσημ. 28.

473. Παπαβασιλείου, ὁ.π., 107-108.

474. Ἐνα κανονικό κορινθιακό κιονόκρανο πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στήν κρήνη τοῦ Τζαμιοῦ τῆς Λότζιας, παρουσιάζει ἄκανθα τύπου «μάσκας» ἀλλά χρονολογεῖται σέ ἀρκετά πρῶϊμη περίοδο (2ος αἰ.). Παλαιοχριστιανική ἄκανθα τύπου «μάσκας» ἀπαντᾷται σέ ἓνα μικρό κιονόκρανο τέμπλου ἀπό τήν περιοχή τῆς Ἀντιμάχειας (ἀρ. κατ. 12), σήμερα στήν αὐλή τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων.

**Πέντε κιονόκρανα, παραλλαγή του τύπου V,
στόν κήπο της Ρωμαϊκής Οικίας
(άρ. κατ. 16, 17, 18, 19, 20, πίν. 5, 6)**

Τά τέσσερα πρώτα (άρ. κατ. 16, 17, 18, 19) είναι πανομοιότυπα, μικρών διαστάσεων και δέν έχουν ένδειξη προέλευσης⁴⁷⁵. Ὁ κολουρο-πυραμιδοειδής πυρήνας τους κοσμεῖται μέ τέσσερα «δερμάτινα» πεντάλοβα φύλλα ἄκανθας. Ἡ ἐξωτερική γλωσσίδα τῶν κάτω λοβῶν δέν ἔχει πλήρες περίγραμμα, ἀλλά ἐν μέρει χαράσσεται στό λεῖο τριγωνικό τμήμα πού παραμένει ἀλάξευτο ἀνάμεσα στούς κάτω λοβούς τῶν δύο γειτονικῶν φύλλων κάθε ὀψης. Στό ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ φύλλου ὁ πυρήνας ἀφαιρεῖται σέ βάθος. Οἱ ἀπολήξεις τῶν γλωσσίδων εἶναι σχετικά αἰχμηρές καί ἡ ἐπιφάνειά τους σκαμμένη, σχεδόν κοίλη, μέ σχετικά πλατύ χεῖλος. Τό κεντρικό νεῦρο τοῦ φύλλου εἶναι ἀρκετά πλατύ καί ταινιωτό καί καλύπτει τίς γωνίες τοῦ κιονοκράνου. Οἱ βλαστοί τῶν ἐλίκων, πού εἶναι σχεδόν ἐπίπεδες ταινίες, σχηματίζουν V στό κέντρο κάθε ὀψης καί ἀπολήγουν στίς γωνίες τοῦ κιονοκράνου σέ πολύ μικρές ἐκφυλισμένες ἀγκιστροειδεῖς σπείρες. Τήν ἐπιφάνεια πού ὀρίζει τό σχῆμα V, καλύπτει ἕνα ἐλαφρῶς προεξέχον τεταρτοκύκλιο πού στηρίζει τό τριγωνικό κομβίο τοῦ ἄβακα, ὁ ὁποῖος εἶναι κοῖλος καί διταινωτός. Στό τριγωνικό κομβίο καί στό τεταρτοκύκλιο χαράσσεται μέ πολύ σχηματοποιημένο τρόπο τό ἀνεστραμμένο κλαδί πού συνηθίζεται στά κανονικά λυρόσχημα κιονόκρανα.

Τό πέμπτο κιονόκρανο (άρ. κατ. 20) βρίσκεται στόν ἴδιο χῶρο καί διαφοροποιεῖται κάπως ὡς πρός τίς διαστάσεις (εἶναι λίγο μεγαλύτερο) καί ὡς πρός τόν διάκοσμο: οἱ βλαστοί τῶν ἐλίκων καμπυλώνουν πρός τό κέντρο κάθε ὀψης καί παίρνουν τό σχῆμα τῆς λύρας. Ἐπιπλέον, τό λυρόσχημο τμήμα γεμίζει ἀπό τό πολύ μεγάλο κομβίο τοῦ ἄβακα. Κατά τά λοιπά τό κιονόκρανο μοιάζει μέ τά προηγούμενα στόν τύπο τῆς ἄκανθας, στόν ἀριθμό τῶν λοβῶν καί τῶν γλωσσίδων καί στό τριγωνικό λεῖο τμήμα μεταξύ τῶν κάτω λοβῶν.

Ἀρκετά κοντινά στήν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν εἶναι δύο κανονικά λυρόσχημα κιονόκρανα, ἕνα ἀπό τόν Ἅγιο Νικόλαο Ὑπάτης καί ἕνα ἀπό τόν Ἅγιο Δημήτριο Στομίου⁴⁷⁶, πού χρονολογοῦνται στό ἀ' μισό καί στά μέσα τοῦ βου αἰ. Χαρακτηρίζονται γιά τή μείωση τοῦ

475. Τά τέσσερα κιονόκρανα καί τό κιονόκρανο ἀρ. κατ. 20 ἔχουν φωτογραφηθεῖ ὅλα μαζί ἀπό τοὺς Ἰταλοὺς (ἀρ. ἰταλικοῦ ἀρχείου 1518B), ἴσως μετά τήν μεταφορά τους στόν χῶρο τῆς Ρωμαϊκῆς Οἰκίας.

476. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 131-132, πίν. 3-4, εἰκ. 17-19.

ἀριθμοῦ τῶν γλωσσίδων, τῇ σχετικῇ ἀκαμψίᾳ στήν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν, τὰ ἀπλοποιημένα κεντρικά νεῦρα καί τήν ἀπλούστευση τοῦ ἄβακα. Παρόμοια σχηματικὴ ἀπόδοση τοῦ ἀνεστραμμένου κλαδιοῦ ἀπαντᾶται σέ ἕνα κανονικὸ λυρόσχημο κιονόκρανο ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν⁴⁷⁷, στὸ ὁποῖο παρατηροῦνται ὁμοιότητες καί στὸν τρόπο πού διαμορφώνονται τὰ φύλλα τῆς ἄκανθας.

Τὰ πρῶτα τέσσερα κιονόκρανα ἔχουν πανομοιότυπο διάκοσμο, σχεδόν ἴδιες διαστάσεις καί εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ προκοννήσιο μάρμαρο⁴⁷⁸. Προφανῶς προέρχονται ἀπὸ τὸ κιβώριο τοῦ ἴδιου μνημείου, ἴσως ἀπὸ μία ἐκ τῶν δύο βασιλικῶν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῶν Δυτικῶν Θερμῶν, πού βρίσκεται γύρω στὰ 200μ. δυτικά τῆς Ρωμαϊκῆς Οἰκίας καί θὰ μπορούσαν νά χρονολογηθοῦν στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ.

Καί τὰ πέντε κιονόκρανα τῆς Ρωμαϊκῆς Οἰκίας τυπολογικά εἶναι ἀρκετὰ ιδιότυπα, διότι στὸν κάλαθο ἔχει ἐφαρμοσθεῖ μόνο ἡ ἄνω στεφάνη τοῦ τύπου τῶν κανονικῶν λυρόσχημων κιονοκράνων. Θὰ ἔλεγε κανεὶς πὼς τὰ κιονόκρανα τῆς Κῶ ἦταν ἀρχικά κανονικά λυρόσχημα μέ δύο στεφάνες καί κάποια στιγμὴ ἀποκόπηκε ἡ κάτω στεφάνη, ἡ ὁποία θὰ κοσμοῦνταν μέ τὴ συνήθη γιὰ τὰ λυρόσχημα κιονόκρανα ἄκανθα τύπου «μάσκας», καί γιὰ κάποιον λόγο χρησιμοποιοῦντο μόνον ἡ ἐπάνω. Ἡ πιθανότητα αὕτη φαντάζει πολὺ ἐλκυστικὴ, διότι λύνει πολλὰ προβλήματα πού προκύπτουν ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν παραπάνω κιονοκράνων:

Κατ' ἀρχὴν ἐλάχιστα εἶναι τὰ παραδείγματα μικρῶν λυρόσχημων κιονοκράνων μέ μία μόνο στεφάνη φύλλων⁴⁷⁹. Τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα μικρῶν κιονοκράνων πού κοσμοῦνται μέ τέσσερα φύλλα ἄκανθας εἶναι ἀποτέλεσμα συρρίκνωσης τῶν κανονικῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων καί εἴτε δέν διαμορφώνουν καθόλου λύρα ἢ V, εἴτε σπανίως

477. Sodini, «Sculpture I», 36, εἰκ. 2.

478. Γιὰ τὰ λατομεῖα τῆς Προκοννήσου καί τὸ μάρμαρο βλ. Asgari, «Quarries», 467-480. Monna-Pensabene, *Marmi*, 145-174. Betsch, *Late Antique Capital*, 22-23. Asgari, «Proconnesian production», 265. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ - Πουπάκη κ.ἄ., «Λατομεῖα Προκοννήσου», 155 κ.ἑ. Ἀναλυτικότερη βιβλιογραφία, βλ. παραπάνω, κεφ. I, 4.

479. Ἕνα μικρὸ λυρόσχημο κιονόκρανο ἀπὸ τὸν Ἅγιο Μάρκο τῆς Βενετίας, βλ. Deichmann, *Corpus*, 96, ἀρ. 396, πίν. 26. Χρονολογεῖται στὸν 5ο-6ο αἰ., διαστάσεις: ὕψ. 0,28μ., πλ. 0,45μ. Ἐπίσης, ἕνα κιονόκρανο ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (μπάζα λιμένος, περιοχὴ Μπέχ Τσινάρ), βλ. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 104, πίν. 31, ἀρ. 255, διαστάσεις: ὕψ. 0,265μ. διάμ. 0,28μ., πρῶτος 5ος αἰ. Ἔχει κανονικά φύλλα ἄκανθας μέ αἰχμηρές γλωσσίδες καί βαθιὰ σκαμμένες νευρώσεις. Ἐπιπλέον, μεταξὺ τῶν γειτονικῶν γλωσσίδων τῶν κάτω λοβῶν σχηματίζεται ἐγχάρακτο ὠό.

τό διαμορφώνουν ύποτυπωδώς⁴⁸⁰ καί ἐπιπλέον τά φύλλα τῆς ἄκανθας δέν ἀκολουθοῦν τόν τύπο τῶν «δερμάτινων».

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δέν εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις ἀπολάξευσης τῆς κάτω στεφάνης σέ αὐτοῦ τοῦ τύπου τά κιονόκρανα, ἴσως ἐπειδὴ στό σημεῖο τῆς ἔνωσης τῶν δύο ζωνῶν ὁ κάλαθος στενεύει ἀρκετά, γιά νά ἀναδειχθεῖ ἡ ἀνάπτυξη τῶν κορυφαίων λοβῶν τῶν φύλλων τῆς κάτω στεφάνης⁴⁸¹, γεγονός πού ἀπό τή μία τόν κάνει εὐπαθῆ σέ αὐτό τό σημεῖο ἀλλά καί διευκολύνει τόν διαχωρισμό τῶν δύο μερῶν στήν περίπτωση πού κάποιος χρειάζεται, γιά λόγους διαστάσεων, μόνο τό ἐπάνω μέρος. Κάποια ἀπό αὐτά τά κιονόκρανα μετά τήν ἀπολάξευση τῆς κάτω στεφάνης χρησιμοποιήθηκαν σέ β' χρήση σέ μεταγενέστερους ναούς, ὅπως στήν περίπτωση τῶν τριῶν κιονοκράνων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Στόμιο⁴⁸² (πίν. 61) καί στά κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Κύρ-Γιάννη τοῦ Ἀλυκιανοῦ-Κουφοῦ στήν Κρήτη⁴⁸³ (πίν. 61). Ὡστόσο, τά παραπάνω λυρόσχημα κιονόκρανα εἶναι συνήθως μεγάλου μεγέθους, ἂν καί δέν λείπουν οἱ περιπτώσεις μικρῶν λυρόσχημων κιονοκράνων, ὅπως αὐτό ἀπό τή Ραβέννα⁴⁸⁴ καί ἓνα κιονόκρανο, πιθανότατα λυρόσχημο, ἀπό τήν περιοχή τῆς Λάρισας⁴⁸⁵.

Ἄν ἡ παραπάνω πρόταση ἦταν σωστή, δηλαδή ἂν αὐτά τά πέντε μικρά κιονόκρανα προέκυψαν ἀπό τήν ἀπολάξευση μεγαλύτερων λυρόσχημων κιονοκράνων, θά λυνόταν καί τό πρόβλημα τῆς ἀπουσίας ἀπό τήν Κω ἑνός τόσο δημοφιλοῦς σέ ὅλες τίς ἐπαρχίες τύπου κιονοκράνων, τῶν λυρόσχημων, ὡς ἐπίσης καί ἡ ἀπουσία τῆς ἄκανθας τύπου «μάσκας».

Παρόλα αὐτά, ὁ παραπάνω συλλογισμός ἀναιρεῖται κατά κάποιο τρόπο ἀπό τά ἴδια τά κιονόκρανα: στή βάση τους διαθέτουν ἀπό μία

480. Sodini, «Sculpture II», πίν. LIII, 5.

481. Π.χ. Ἄνω τμήμα λυρόσχημου κιονοκράνου σέ β' χρήση στό ναό τοῦ Ἁγίου Κυργιάννη Ἀλυκιανοῦ στή Δ. Κρήτη, βλ. Ὁρλάνδος, «Μνημεῖα Δυτικῆς Κρήτης», 188, εἰκ. 39. Ἐπίσης, τό ἄνω τμήμα τριῶν λυρόσχημων κιονοκράνων χρησιμοποιήθηκε στούς κίονες τοῦ κυρίως ναοῦ καί στόν ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ἁγίου Δημητρίου στό Στόμιο, βλ. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 128-130 καί 132-133, πίν. 1, 5-6, πίν. 2, 7-8 καί πίν. 3, 18-19.

482. Συθιακάκη, ὁ.π. Μικρῶν διαστάσεων φαίνεται νά εἶναι καί ἓνα κιονόκρανο στό Μουσεῖο τῆς Σικυῶνος, βλ. Ὁρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 285, εἰκ. 236, ἀλλά δέν παρατίθενται οἱ διαστάσεις του.

483. Ὁρλάνδος, «Μνημεῖα Δυτικῆς Κρήτης», 186, εἰκ. 39.

484. Olivieri Farioli, *Scultura*, 26, εἰκ. 27, ἀρ. 28. Χρονολογεῖται στό α' μισό τοῦ 6ου αἰ. Διαστάσεις: διάμ. 0,33μ. καί ἄνω ἐπιφάνεια 0,49X0,44μ.

485. Συθιακάκη, ὁ.π., 133, πίν. 4, 24-25. Χρονολογεῖται στά μέσα ἢ στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ. Διαστάσεις: διάμ. 0,38μ., ἄνω ἐπιφάνεια 0,40X0,42μ.

λεπτή ταινία καί σέ κανένα σημείο δέν διατηρεῖται οὔτε τό παραμικρό ἴχνος ἀπό τήν ὑποτιθέμενη κάτω στεφάνη⁴⁸⁶.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ὅτι τά πέντε αὐτά κιονόκρανα κατασκευάστηκαν ἐξαρχῆς σέ αὐτό τό μέγεθος καί ἀναπαράγουν τήν ἐπάνω ζώνη τῶν λυρόσχημων ἢ τύπου V κιονοκράνων. Τό μάρμαρο ἀπό τό ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένα, ἀναγνωρίζεται ὡς προκοινησίσι. Οἱ τεχνίτες πού τά δημιούργησαν, εἴτε στά ἐργαστήρια τῆς Προκοινησίου εἴτε ἐπὶ τόπου στά μνημεῖα τῆς Κῶ πού θά τοποθετοῦνταν, προφανῶς εἶχαν σάν πρότυπο τά κανονικά λυρόσχημα κιονόκρανα, ἀπό τά ὁποῖα ἐπέλεξαν νά ἀναπαράγουν, γιά λόγους πού ἴσως σχετίζονται μέ τή θέση στήν ὁποία προορίζονταν νά τοποθετηθοῦν (κιβώριο), μόνο τήν ἐπάνω ζώνη καί νά παραλείψουν τή στεφάνη μέ τήν ἄκανθα τύπου «μάσκας».

II.3.4. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΜΕ «ΠΛΗΡΗ ΦΥΛΛΑ»

Τέσσερα κιονόκρανα μέ «πλήρη φύλλα» στήν κρήνη Τζαμιού Λότζιας, στήν Ἀντιμάχεια καί στό ναό Τιμίας Ζώνης Πυλίου (ἄρ. κατ. 21, 22, 23, 24 πίν. 7-8)

Τά κιονόκρανα ἀνήκουν σέ μία ὁμάδα πού ὁ Kautzsch⁴⁸⁷ ὀνομάζει κιονόκρανα μέ «πλήρη φύλλα» (Ὁμάδα 7, Kapitelle mit vollen Blättern), δηλαδή μέ φύλλα πού δέν ἔχουν ὑποσθεῖ ἐπεξεργασία.

Ἡ ἐξέλιξη τῆς μορφῆς τους εἶναι παράλληλη μέ αὐτήν τῶν κιονοκράνων μέ ἄκανθα. Ἀρχικά ἦταν ἡμίεργα κιονόκρανα ἀλλά ὑπάρχουν καί μερικά πού ἡ μία πλευρά τους εἶναι ἄπεργη καί ἡ ἄλλη πλήρως δουλεμένη. Τό ἄεργο φύλλο ἔγινε μορφή τέχνης ἤδη ἀπό πολύ νωρίς. Τά κιονόκρανα τῆς ὁμάδας χρονολογοῦνται μέ βάση τά ἀντίστοιχα πλήρως δουλεμένα κορινθιακά κιονόκρανα καί τά παραδείγματα πού παραθέτει ὁ Kautzsch, χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 4ου καί στὸν 5ο αἰ. Ἡ χρήση κιονοκράνων μέ «πλήρη φύλλα» εἶναι πολύ συνήθης στίς βασιλικές τῆς Συρίας πού χρονολογοῦνται στὸν 4ο καί στὸν 5ο αἰ.⁴⁸⁸.

Τά δύο πρῶτα κιονόκρανα τῆς ὁμάδας (ἄρ. 21 καί 22) εἶναι ἀκριβῶς ὅμοια στή δομή καί τὸν διάκοσμο ἀλλά μέ λίγο διαφοροποιη-

486. Ὅπως συμβαίνει στά ἀπολαξευμένα κιονόκρανα, π.χ. τοῦ Στομίου, ὅπου διακρίνονται οἱ ἀπολήξεις τῶν φύλλων τῆς κάτω στεφάνης, βλ. Συθιακάκη, ὁ.π., 128-130 καί 132-133, πίν. 1, 5-6, πίν. 2, 7-8 καί πίν. 3, 18-19.

487. Κιονόκρανα μέ δύο σειρές φύλλων καί διπλά ζεύγη ἐλίκων στήν ἄνω ζώνη. Βλ. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 22-24, πίν. 4, ἄρ. 32, 34 καί 38.

488. Strube, *Baudekoration*, πίν. 15 a-b, 18 e-f, 21 a-b, 23 a-d, 25 a-f, 27 a-b, 34 d, 35 a-b, 37 a-f, 42 a-e, 49 a-f, 63 h, 69 a-e, 77 a-e, 79 a-f, 96-102, 123.

μένες τīs διαστάσεις καί τīs ἀναλογίες. Ὁ κάλαθος κοσμεῖται μέ μία σειρά ἀπό τέσσερα πλατιά φύλλα ἄκανθας, τῶν ὁποίων ἡ ἄνω ἀπόληξη ἀνακάμπτεται ἀποκαλύπτοντας τήν κυρτή λειασμένη πίσω ἐπιφάνειά της καί ἀναπύπτει σχηματίζοντας μύτη πού ἐνώνεται μέ τήν ἐπιφάνεια τοῦ φύλλου. Παρόμοια ἀνάπτωσις ἀπαντᾶται στή στεφάνη τῶν φύλλων τῶν κιονοκράνων μέ συνωστισμένη ἄκανθα⁴⁸⁹. Τά φύλλα τοποθετοῦνται σχεδόν σέ ἐπαφή μεταξύ τους ἔτσι ὥστε δίνουν τήν ἐντύπωση μίας σχεδόν ἐνιαίας στεφάνης πού περιβάλλει τόν κάλαθο. Στή δεύτερη ζώνη, στίς γωνίες τοῦ κιονοκράνου, κάτω ἀπό τόν ἄβακα, σκαλίζεται ἀπό ἓνα πλατύ, ἐπίσης, πλήρες φύλλο, τοῦ ὁποῖου ἡ ἄνω ἀπόληξη ἀναπύπτει ἐλαφρῶς. Στό κενό πού δημιουργεῖται μεταξύ αὐτῶν τῶν φύλλων στό κέντρο κάθε ὀψης σχηματίζεται μία ὠοειδής λεία ἐπιφάνεια, σάν ἓνα μεγάλο κατακόρυφο ὀξύληκτο φύλλο πού θυμίζει τό μέταλλιο τῶν κιονοκράνων μέ συνωστισμένη ἄκανθα⁴⁹⁰. Οἱ ἔλικες ἀποτελοῦνται ἀπό λεπτές ταινίες πού καμπυλώνονται στό κέντρο κάθε ὀψης, πλαισιώνουν τό ὀξύληκτο φύλλο καί ἀπολήγουν σέ μικρές συνεπτυγμένες σπεῖρες κάτω ἀπό τīs γωνίες τοῦ ἄβακα. Ὁ ὀγκώδης ἄβακας εἶναι κοῖλος μέ ἀποστρογγυλεμένες γωνίες καί ἐπίπεδο ταινιωτό προφίλ. Στό κέντρο κάθε ὀψης του φέρει μεγάλο δισκοειδές ἀκόσμητο κομβίο.

Τά κοινά στοιχεῖα πού ἔχουν τά κιονόκρανα αὐτῆς τῆς ομάδας μέ τά κιονόκρανα μέ τή συνωστισμένη ἄκανθα καί τά τέσσερα ἄνω φύλλα πού ἐξετάστηκαν παραπάνω (ἄρ. κατ. 5 καί 6), ὅπως ἡ ἀπόληξη τῶν φύλλων τῆς στεφάνης, ἡ λεία ἐπιφάνεια μεταξύ τῶν γωνιαίων φύλλων καί ἡ διαμόρφωση τοῦ ἄβακα, θά μπορούσαν νά τά χρονολογήσουν στήν ἴδια περίπου περίοδο, δηλαδή στά μέσα τοῦ 6ου αἰ.

Τό τρίτο κιονόκρανο (ἄρ. κατ. 23) ἀνήκει στήν ἴδια ομάδα, δηλαδή κοσμεῖται μέ στεφάνη ἀπό πλήρη φύλλα καί στή δεύτερη ζώνη μέ παρόμοια πλατιά φύλλα στίς γωνίες. Μόνο πού ἐδῶ στά φύλλα τῆς στεφάνης διαγράφεται μόνον ἡ ἄνω ἀπόληξη, χωρίς μάλιστα ἐνδιάμεσες διακοπές, ἐνῶ τά ὅρια τῶν φύλλων δέν δηλώνονται καθόλου. Στή δεύτερη ζώνη λαξεύονται μόνο τά πλατιά γωνιαῖα φύλλα πού δέν διαχωρίζονται μεταξύ τους, χωρίς τό ὀξύληκτο φύλλο τῶν δύο προηγούμενων κιονοκράνων καί στήν τρίτη ζώνη δέν δηλώνονται ἔλικες. Ὁ ὀγκώδης ἄβακας εἶναι κοῖλος μέ ἀποστρογγυλεμένες γωνίες καί ἐπίπεδο ταινιωτό προφίλ. Στό κέντρο κάθε ὀψης του φέρει μεγάλο δι-

489. Βλ. παραπάνω, στό κεφάλαιο II.3.1, ἄρ. κατ. 5 καί 6.

490. Deichmann, *Ravenna II*, 2, 347-348, εἰκ. 201-202. Barsanti, «L' esportazione», 135-138. Zolli, *Kapitellplastik*, 125-137, πίν. 39, 344.

σκοειδές ακόσμητο κομβίο. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κιονοκράνου εἶναι ἀδρά δουλεμένη μέ βελόνι⁴⁹¹ καί μοιάζει ἡμιτελής. Ἀνάλογου σχήματος κιονόκρανα, τῶν ὁποίων ἡ ἐπιφάνεια εἶναι δουλεμένη μέ χονδρό βελόνι, ἀπαντῶνται στή συλλογή τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης (πίν. 61) καί στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο τῆς Σμύρνης⁴⁹² (πίν. 61).

Στήν ἴδια ομάδα μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ καί τό τέταρτο κιονόκρανο (ἀρ. κατ. 24) πού ἔχει ἐντοιχισθεῖ σέ θρανίο τῆς αὐλῆς τοῦ ναυδρίου τῆς Τιμίας Ζώνης, στή θέση «Ταπάχανα» τοῦ Πυλίου. Τό κάτω μέρος τοῦ πυρήνα εἶναι κυλινδρικό πού ἴσως ἀπολαξεύτηκε σέ ὀψιμότερη ἐποχή. Κοσμεῖται μέ μικρό ἀνάγλυφο ἰσοσκελῆ σταυρό στό μέσον τῆς μίας πλευρᾶς, χωρίζεται δέ ἀπό τό ἄνω μέρος μέ ἀνάγλυψη ταινία. Στό ἄνω μέρος φέρει τέσσερα μεγάλα πλήρη φύλλα στίς γωνίες. Μεταξύ τῶν φύλλων, στό κέντρο κάθε πλευρᾶς, σκαλίζεται δυσδιάκριτο σχηματοποιημένο θέμα (καρδιόσχημη καί ὠοειδεῖς ἐπιφάνειες). Ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ αὐτοῦ κοσμήματος ἀναπτύσσονται λεπτές ταινίες πού ἀπολήγουν στίς γωνίες σέ μικρές σπεῖρες. Γενικά, ὁ διάκοσμος δέν εἶναι εὐδιάκριτος λόγω τῆς κάλυψης μέ ἀσβεστοκονίαμα, ἐνῶ ἡ μία πλευρά τοῦ κιονοκράνου δέν εἶναι ὁρατή. Ὁ ἄβακας εἶναι κοῖλος καί στό μέσον τῆς κάθε πλευρᾶς προεξέχει μεγάλο ἡμισφαιρικό στέλεχος.

Τά παραπάνω κιονόκρανα καί ιδιαίτερα τά δύο πρῶτα, ἀκολουθοῦν σέ γενικές γραμμές τή μορφολογική δομή τῶν κιονοκράνων μέ συνωστισμένη ἄκανθα καί τέσσερα ἄνω φύλλα. Παρουσιάζουν δηλαδή τά ἴδια πλατιά φύλλα μέ τήν ἔντονη ἀνάπτυξη τοῦ κορυφαίου λοβοῦ στήν κάτω στεφάνη, τά ὁποῖα βέβαια δέν εἶναι δουλεμένα, καί τέσσερα γωνιαῖα φύλλα στήν ἄνω στεφάνη, πού πλαισιώνουν κεντρικό ὀξύληκτο φύλλο. Ὁ ἄβακας ἔχει ἀνάλογη βαριά δομή καί μεγάλο δισκοειδές προεξέχον κομβίο στό μέσον τῶν πλευρῶν του. Δομικές ὁμοιότητες διαπιστώνονται καί μέ τά λυρόσχημα κιονόκρανα: καί ἐκεῖ τά φύλλα τῆς κάτω στεφάνης εἶναι πλατιά καί παρουσιάζουν ἔντονη ἀνάπτυξη καί τά τέσσερα γωνιαῖα φύλλα τῆς ἄνω ζώνης πλαισιώνουν τό κεντρικό λυρόσχημο ἢ σχήματος V μοτίβο.

491. Βλ. ἀνάλογο κιονόκρανο σέ κάποιο ἀπό τά στάδια προετοιμασίας (στάδιο Δ κατά Asgari), ὅπου ἡ ἐπιφάνεια εἶναι χονδροειδῶς δουλεμένη, Asgari, «Proconnesian production», εἰκ. 18. Ἐπίσης, βλ. ἓνα ἡμιτελές κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική τοῦ Λεχαίου Κορίνθου, ὅπου ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἐμφανῶς ἡμιτελής, βλ. Πάλλας, «Τουστινιάνεια γλυπτά», 424, πίν. XXXIV. Ὁ ἴδιος, «Βασιλική Λεχαίου 1959», 131, πίν. 114γ. Ἡμιτελῆ κιονόκρανα ἔχουν βρεθεῖ στούς Φιλίππους, βορειοανατολικά τῆς βασιλικῆς Β', (βλ. Panayotidi, «Chapiteaux inachevés», 423 κ.έ.) καί στό Ἄργος (βλ. Oikonomou-Laniado, Argos Paléochrétienne, 18, εἰκ. 25).

492. Pralong, «L'Acanthe», εἰκ. 17, 19.

Τό τρίτο κιονόκρανο πρέπει νά εἶναι, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἡμιτελές, ἐνῶ τό τέταρτο διαφοροποιεῖται στά γωνιαῖα φύλλα τῆς ἄνω ζώνης, πού εἶναι μικρότερα, ἀλλά καί λόγω τῆς κυλινδρικής διαμόρφωσης στήν κάτω ζώνη, πού μᾶλλον ὀφείλεται σέ ὀψιμότερη ἀπολάξευση.

Ἡ χρονολόγηση τῶν παραπάνω κιονοκράνων εἶναι ἀρκετά ἐπι-
σφαλής, ἀφοῦ δέν ἐντοπίστηκε κάποιο ἀσφαλῶς χρονολογημένο κο-
ντινό τους παράλληλο. Ὡστόσο, ἂν υἱοθετηθεῖ ἡ χρονολόγηση τῶν
κιονοκράνων μέ συνωστισμένη ἄκανθα καί τέσσερα ἄνω φύλλα, θά
μποροῦσε νά χρονολογηθοῦν τά κιονόκρανα τῆς ομάδας στό α' μισό
τοῦ βου αἰ., χρονολόγηση πού δέν ἀντικρούεται καί ἀπό τήν πιθανότη-
τα τά πρότυπά τους νά ἀνάγονται τελικά στά λυρόσχημα ἢ τύπου V
κιονόκρανα⁴⁹³.

493. Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο II.3,3.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. ΘΕΟΔΟΣΙΑΝΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

ΙΙΙ.1. ΤΟ ΘΕΟΔΟΣΙΑΝΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΣΤΗΝ ΚΩ

Τό θεοδοσιανό κιονόκρανο αποτελεί την κυριότερη και λαμπρότερη καλλιτεχνική δημιουργία του 5ου αἰ. Ἀφιετηρία γιά τή μορφολογική του σύνθεση ὑπῆρξε τό σύνθετο κορινθιακό κιονόκρανο, δηλαδή ὁ συνδυασμός ἑνός κορινθιακοῦ κιονοκράνου καί μίας ἐπίστεψης ἰωνικοῦ κιονοκράνου, πού χρησιμοποιήθηκε κατά τούς πρώτους τρεῖς αἰῶνες μ.Χ., ἀλλά δέν γνώρισε ἰδιαίτερη διάδοση κατά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο⁴⁹⁴. Ἡ παραλλαγή τοῦ σύνθετου κιονοκράνου πού ἀποκαλεῖται «θεοδοσιανό», γιατί ἡ δημιουργία του φαίνεται νά ἀνάγεται στά χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορα Θεοδοσίου Β', γνώρισε μεγάλη διάδοση σέ ὅλη τήν αὐτοκρατορία καί φαίνεται ὅτι ἡ χρήση του διήρκεσε, ἂν καί μέ μικρότερη συχνότητα, μέχρι τόν 6ο αἰ.⁴⁹⁵

Τά θεοδοσιανά κιονόκρανα ἔχουν στή βάση τους ἕναν τράχηλο πού κοσμεῖται μέ φυλλάρια, κάλαθο πού περιβάλλεται ἀπό φύλλα πριονωτής ἄκανθας καί ἕνα κυμάτιο μέ φύλλα στή θέση τοῦ ἰωνικοῦ ἐχίνου, ἀνάμεσα σέ γωνιακές σπεῖρες ἢ σέ ἀνάγλυφα γωνιακά πτηνά.

Ὁ Kautzsch ταξινόμησε τά σωζόμενα παραδείγματα σέ τέσσερις κύριες ὁμάδες⁴⁹⁶: α) κιονόκρανα μέ μία σειρά φύλλων, β) κιονόκρανα κανονικοῦ τύπου, γ) κιονόκρανα μέ διπλᾶ φύλλα καί δ) κιονόκρανα μέ περιγεγραμμένη πριονωτή ἄκανθα. Οἱ τρεῖς πρώτες ὁμάδες, σύμφωνα μέ τόν Kautzsch⁴⁹⁷, εἶναι σύγχρονες μεταξύ τους καί χρονολογικά τοποθετοῦνται στή δεκαετία 440-450, πρὶν ἀπό τή θεμελίωση τῆς βασιλικῆς τοῦ Στουδίου, δηλαδή πρὶν ἀπό τό 463⁴⁹⁸, διότι τά κιονόκρα-

494. Ἡ μή διάδοση τοῦ σύνθετου κορινθιακοῦ κιονοκράνου ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τά λιγοστά παραδείγματα. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τό κιονόκρανο τοῦ κίονα τοῦ Μαρκιανοῦ, βλ. Zollt, *Kapitellplastik*, 203-209, πίν. 43-44. Γιά περισσότερα παραδείγματα, βλ. Συθιακάκη, *Αρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 169, ὑποσημ. 1 καί 2. Ὡστόσο, ὁ τύπος ἐπιβιώνει τουλάχιστον ὡς τά μέσα τοῦ 6ου αἰ.

495. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 116-117. Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ τύπου ἐπισημάνθηκε ἀπό τόν Strzygowski («Die Akropolis», 280) καί μελετήθηκε ἀπό ἄρκετους ἐρευνητές. Τά θεοδοσιανά κιονόκρανα διαδόθηκαν κυρίως στό ἀ' μισό τοῦ 5ου αἰ. ἀλλά ἡ χρήση τους σέ μνημεῖα κυρίως τῆς ἐπαρχίας, συνεχίστηκε καί στόν 6ο αἰ. Ἐπιπλέον, ἡ χρήση του στά μέσα τοῦ 6ου αἰ. στήν Κωνσταντινούπολη, πιστοποιεῖται ἀπό ἕνα κιονόκρανο πού ὑπάρχει στό ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στό Ἐβδομον, ἡ ἀνέγερση τοῦ ὁποῖου ἀνάγεται στά χρόνια πρὶν τό 555 μ.Χ., βλ. Συθιακάκη, ὁ.π., 169-173.

496. Kautzsch, ὁ.π., 121-139. Ἀναλυτική περιγραφή τῶν ὁμάδων, βλ. Συθιακάκη, ὁ.π., 169-173.

497. Kautzsch, ὁ.π., 135-136.

498. Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, 134-135 καί 576-577, ὑποσημ. 7.

να αὐτῆς τῆς βασιλικῆς ἀποτελοῦν τὰ καλύτερα παραδείγματα τῶν τριῶν ομάδων. Ὅμως, ὁ Mango⁴⁹⁹ ὑποστήριξε ὅτι ἡ βασιλική τοῦ Στουδίου πρέπει νά χρονολογηθεῖ στά 453/454 καί ἂν αὐτό ἰσχύει, τότε τὰ χρονολογικά ὅρια γιά τήν ἐμφάνιση τῶν τριῶν ομάδων θά πρέπει νά ἀνέβουν τουλάχιστον κατά μία δεκαετία. Ὁ Kautzsch⁵⁰⁰ θεωρεῖ τήν τέταρτη ομάδα ὀψιμότερη ἀπό τίς ἄλλες (460-490). Σύμφωνα μέ τή Συθιακάκη τὰ κιονόκρανα τῆς πρώτης ομάδας παραμένουν σέ χρήση τουλάχιστον ὡς τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ.⁵⁰¹ καί αὐτά τῆς δεύτερης καί τρίτης ομάδας τουλάχιστον ὡς τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ.⁵⁰²

**Θεοδοσιανό κιονόκρανο ἀπό τήν Καρδάμαινα(;),
σήμερα στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἄρ. κατ. 25, πίν. 8)**

Εἶναι τό ἓνα ἀπό τὰ δύο γνωστά μέχρι σήμερα κιονόκρανα στήν Κῶ πού ἀνήκουν σέ παραλλαγή τοῦ θεοδοσιανοῦ τύπου, καί εἰδικότερα στήν κατηγορία μέ μία σειρά φύλλων, δηλαδή στήν κατά Kautzsch⁵⁰³ Ομάδα 1 («Kapitelle mit feingezahntem Akanthus mit einem Blattkranz»).

Τά κιονόκρανα αὐτῆς τῆς ομάδας ἔχουν στή βάση τους κατά κανόνα ἀστράγαλο καί κυμάτιο μέ κατακόρυφα πριονωτά φυλλάρια σέ πυκνή διάταξη πού ἀναπύπτουν. Ἀκολουθεῖ μία στεφάνη ὀκτώ πεντάλοβων φύλλων πριονωτῆς ἄκανθας πού διατάσσονται πυκνά καί ἐφάπτονται μεταξύ τους δημιουργώντας σκοτεινά σχήματα. Στή συνέχεια ὁ πυρήνας τοῦ κιονοκράνου ἀφήνεται γυμνός καί δημιουργεῖται μία λεία ταινία, ἀκολουθεῖ κυμάτιο μέ ἀνθεμωτά φύλλα, ἄλλη μία λεία ταινία καί ἄλλο ἓνα κυμάτιο κάτω ἀπό τόν ἄβακα. Κάτω ἀπό τίς γωνίες τοῦ ἄβακα, στή θέση τῶν γωνιακῶν ἐλίκων, προβάλλουν τέσσερα ἀνάγλυφα πτηνά πού διακόπτουν τό ἄνω κυμάτιο. Ὁ ἄβακας εἶναι κατά κανόνα τριμερῆς καί φέρει στό μέσον κάθε πλευρᾶς διακοσμημένο κομβίο.

Στήν ομάδα αὐτή ἐντάσσονται, μεταξύ ἄλλων, κιονόκρανα ἀπό τή

499. Mango, «Date», 115-122.

500. Kautzsch, ὁ.π., 139.

501. Συθιακάκη, Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος, 172, ὑποσημ. 30. Σύμφωνα μέ τόν Kautzsch (ὁ.π., 122) ἡ θολωτή βασιλική στό Μεριαμλίχ χρονολογεῖται στά 475, ἐνῶ ἡ Συθιακάκη ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἀρχιτεκτονικός τῆς τύπος εἶναι ὀψιμότερος ἀπό αὐτόν τῆς Ἀγίας Θέκλας, πού σύμφωνα μέ τή μαρτυρία τοῦ Εὐάγγελου ἀνηγέρθηκε ἐπί Ζήνωνος μετά τό 475 καί ἐπομένως ἡ θολωτή βασιλική μαζί μέ τό κιονόκρανο πρέπει νά χρονολογηθεῖ στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ.

502. Συθιακάκη, ὁ.π., 175-179.

503. Kautzsch, ὁ.π., 121-125.

Θεσσαλονίκη: τρία στο νάρθηκα τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων⁵⁰⁴, ἓνα στήν Ἀχειροποίητο⁵⁰⁵ καί δύο στή συλλογή τῆς Ροτόντας⁵⁰⁶. Ἐπίσης, ἓνα κιονόκρανο ἀπό τό ναό τῆς Ἀναστάσεως στήν Ἱερουσαλήμ⁵⁰⁷, ἓνα ἀπό τή θολωτή βασιλική στό Μεριαμλίκ⁵⁰⁸, ἓνα ἀπό τήν Χαλκηδόνα, σήμερα στό Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου⁵⁰⁹, ἓνα στόν ἐξωνάρθηκα τῆς Ἀγίας Σοφίας στήν Κωνσταντινούπολη⁵¹⁰ καί δύο ἀπό τή Χρυσή Πύλη⁵¹¹. Τά τελευταῖα ἀνήκουν στόν ἴδιο μορφολογικό τύπο ἀλλά κοσμοῦνται μέ διαφορετική ἄκανθα. Ἐπίσης, δύο κιονόκρανα ἀπό τό Μουσεῖο τῆς Σελεύκειας⁵¹², ἓνα ἀπό τό Ἱμραλί⁵¹³, ἓνα κιονόκρανο ἀπό τό Μουσεῖο τῆς Βάρνας καί τρία ἀπό τή συλλογή τοῦ Ναυλόχου, στόν Εὐξείνιο Πόντο⁵¹⁴. Τά παραπάνω κιονόκρανα ἔχουν χρονολογηθεῖ ἀπό τά μέσα τοῦ 5ου αἰ. ἕως τίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. καί θεωροῦνται ἔργα κωνσταντινουπολίτικων ἐργαστηρίων. Στόν ἴδιο τύπο ἀνήκει καί ἓνα κιονόκρανο ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη πού σήμερα βρίσκεται στόν Ἅγιο Μάρκο τῆς Βενετίας⁵¹⁵, τό ὁποῖο διαφοροποιεῖται ἀπό τά προηγούμενα στό ὅτι στή θέση τῆς πρώτης λείας ταινίας, ἀμέσως ἐπάνω ἀπό τή στεφάνη μέ τήν πριονωτή ἄκανθα, ὁ κάλαθος κοσμεῖται μέ ζώνη ἀπό αὐλούς καί λόγχες ἐναλλάξ.

Τό κιονόκρανο τῆς Κῶ ἔχει ὑποσθεῖ ἀρκετή φθορά: στή βάση του σώζεται τμηματικά τό κυμάτιο μέ τά κατακόρυφα πριονωτά φυλλάρια πού ἀναπύπτουν. Κάτω ἀπό αὐτό ἴσως ὑπῆρχε κάποιο εἶδος ἀνάγλυφου σχοινοῦ ἢ ἀστραγαλοειδοῦς κοσμήματος, ὅπως κατὰ κανόνα συνηθίζεται στά κιονόκρανα αὐτοῦ τοῦ τύπου, ἀλλά ἡ φθορά στό σημεῖο αὐτό εἶναι ἐκτεταμένη. Σχετική φθορά ἔχει ὑποσθεῖ καί ἡ στεφάνη μέ τά ὀκτώ πεντάλοβα πριονωτά φύλλα ἄκανθας.

Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τό κεντρικό νεῦρο τῶν φύλλων τονίζεται

504. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Monuments*, 196 κ.έ., πίν. 62. Kautzsch, ὁ.π., 122, ἀρ. 381. Sodini, «Sculpture I», 48, εἰκ. 12. Farioli, «Capitelli», 147-148.

505. Sodini, «Sculpture I», 48, εἰκ. 13.

506. Παναγιωτίδη, «Κιονόκρανα», 97 καί 115, πίν. 31γ καί 32γ. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Κορινθιακά κιονόκρανα», 21-22, πίν. 10 β-γ.

507. Kautzsch, ὁ.π., 122, πίν. 24, ἀρ. 382.

508. Kautzsch, ὁ.π., 122-123, ἀρ. 383.

509. Wulf-Volbach, *Bildwerke*, 6. Kautzsch, ὁ.π., 123, ἀρ. 384.

510. Sodini, «Sculpture I», 48, εἰκ. 11.

511. Kautzsch, ὁ.π., 124, πίν. 24, ἀρ. 385. Strube, *Polyeuktoskirche*, 34-37, πίν. 7, εἰκ. 31.

512. Sodini, «Sculpture II», 238-239, πίν. LVI, 6. Peschlow, «Kapitellskulptur», 70, πίν. 20, 14.

513. Ötügen, *Forschungen*, 197, πίν. 37, 1.

514. Barsanti, «L' esportazione», 148-150, εἰκ. 74-75.

515. Deichmann, *Corpus*, 89, πίν. 23, ἀρ. 357. Strube, *Polyeuktoskirche*, 35, πίν. 7, 30.

από παράλληλες αύλακώσεις, όπως στά μικρασιατικά παραδείγματα της Σελεύκειας και του Ίμραλί αλλά και στά περισσότερα της Θεσσαλονίκης και σέ αυτό του Αγίου Μάρκου και όχι από σειρές όπών, όπως στά κιονόκρανα της Κωνσταντινούπολης και σέ ένα της Ροτόντας.

Κατά τά άλλα τό σχήμα της άκανθας εΐναι πανομοιότυπο στά περισσότερα παραδείγματα, έκτός από αυτό της Χρυσής Πύλης. Οί μεσαΐοι λοβοΐ άνεβαΐνουν απότομα πρός τά επάνω μέ ελαφρώς λοξή διάταξη και από όσο ήταν δυνατό νά παρατηρήσει κανείς στά περισσότερα παραδείγματα, δέν παρουσιάζουν έξωτερικές όδοντώσεις έκτός από αυτό του Αγίου Μάρκου.

Γενικά, οί μεσαΐοι λοβοΐ δέν φαΐνονται νά έχουν πριονωτό περίγραμμα, όπως οί μικροΐ κάτω λοβοΐ, ίσως λόγω της στενότητας του χώρου πού παρουσιάζει ό τύπος σέ αυτό τό σημείο. Σέ όλα τά γνωστά κιονόκρανα αυτής της ομάδας ό κορυφαΐος λοβός παρουσιάζει έντονη άνάπτυξη. Τό κυμάτιο μέ τά άνθემωτά φυλλάρια στό κιονόκρανο της Κω σώζεται πολύ αποσπασματικά, αλλά φαίνεται νά ακολουθει τή μορφή πού κατά κανόνα συνηθίζεται στά κιονόκρανα της ομάδας, δηλαδή μικρά άκανθοειδή άνθέμια πού στη βάση τους ανά διαστήματα διατρυπώνται από τρυπανίες. Τό κυμάτιο κάτω από τόν άβακα πού θά κοσμοΐνταν πιθανότατα μέ φυλλάρια, εΐναι έντελώς κατεστραμμένο. Διακρίνονται μόνον κατά τόπους τρυπανίες. Οί γωνίες, όπου θά πρόβαλαν τά τέσσερα άνάγλυφα πτηνά (ίσως περιστέρια μέ κλειστές φτεροϋγες) στό κιονόκρανο της Κω εΐναι, επίσης, έντελώς κατεστραμμένες. Ό άβακας πρέπει νά ήταν τριμερής και στό μέσον κάθε πλευράς του φέρει άνάγλυφο κομβίο πού κοσμεΐται μέ άνάγλυφο άνθος.

Τό πιο κοντινό παράλληλο στό κιονόκρανο της Κω εΐναι το ένα από τά δύο κιονόκρανα της Συλλογής Ροτόντας⁵¹⁶ (πίν. 61), μέ τό όποιο παρουσιάζει πολύ στενές όμοιότητες. Και στά δύο ή διαμόρφωση της πριονωτής άκανθας έχει απομακρυνθει από τήν λεπτοεπεξεργασμένη άκανθα των κανονικων θεοδοσιανων κιονοκρανων, οί λεπτομέρειες στις απολήξεις των γλωσσίδων αποδίδονται πιο συνοπτικά και στις νευρώσεις των λοβών δέν γίνεται έντονη χρήση τρυπανιου. Τό κιονόκρανο της Ροτόντας έχει χρονολογηθει στο β' μισό του 5ου αι., περίοδο στην όποία θά μπορούσε νά ένταχθει και τό κιονόκρανο της Κω (ίσως και αρχές 6ου αι.).

516. Παναγιωτίδη, «Κιονόκρανα», 97, πίν. 32γ. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Κορινθιακά κιονόκρανα», 22, πίν. 10 β.

Από τὰ παραπάνω συμπεραίνουμε ὅτι τὸ κιονόκρανο τῆς Κῶ ἀνήκει σέ μία ὁμάδα, γνωστή ἀπὸ λιγοστά παραδείγματα στὴν πρωτεύουσα, στὴν περιοχή τοῦ Εὐξείνου Πόντου, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν ἀλλὰ καὶ στὴ Θεσσαλονίκη. Τὰ κιονόκρανα αὐτῆς τῆς ὁμάδας χαρακτηρίζονται ἀπὸ κοινὰ στοιχεῖα μέ μικρές μόνο διαφοροποιήσεις σέ ἐπιμέρους λεπτομέρειες καὶ θεωροῦνται ἔργα τῆς πρωτεύουσας.

Στὸ ἰταλικὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο ὑπάρχει φωτογραφία ἐνός θεοδοσιανοῦ κιονοκράνου (παραλλαγή μέ μία σειρά φύλλων ἄκανθας), σχεδόν ὁμοίου μέ τὸ προηγούμενο, τὸ ὁποῖο φέρει τὴν ἐνδειξη βασιλικῆς Καρδάμαινας⁵¹⁷. Τὸ κιονόκρανο σωζόταν σέ ἀρκετὰ καλύτερη κατάσταση ἀπὸ τὸ ἀρ. κατ. 25: στά φυλλάρια τοῦ κυματίου τῆς βάσης, στὴ στεφάνη τῶν ὀκτὼ πεντάλοβων πριονωτῶν φύλλων τῆς ἄκανθας, στὸ κυμάτιο μέ τὰ μικρά ἀκανθοειδῆ ἀνθέμια πού στὴ βάση τους ἀνά διαστήματα διατρυπῶνται ἀπὸ τρυπανιές ἐνῶ διέσωζε καὶ τουλάχιστον μία γωνία, ὅπου πρόβαλε ἓνα ἀνάγλυφο πτηνὸ (περιστέρι μέ κλειστές φτεροῦγες). Ἀπ' ὅσο μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει στὴ φωτογραφία, ὁ ἄβακας ἔφερε στὸ μέσον κάθε πλευρᾶς ἀνάγλυφο κομβίο πού στὸ ἐπάνω μέρος κοσμοῦνταν μέ ἀνάγλυφο ἄνθος, ἐνῶ ἀμέσως ἀπὸ κάτω κυκλικὸ πλαίσιο μέ ἰσοσκελῆ σταυρό, τοῦ ὁποῖου τὰ διάχωρα τῶν κεραιῶν εἶναι διάτρητα. Τὸ κιονόκρανο αὐτὸ δέν ἐντοπίστηκε καὶ δέν συμπεριελήφθη στὸν κατάλογο.

Στὴ δημοσίευση τοῦ Balducci ἀναφέρεται ὅτι ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Καρδάμαινας ἐντοπίστηκε «**δύο κιονόκρανα** πού μᾶς κάνουν νὰ ἐλπίζουμε ὅτι θὰ βροῦμε τουλάχιστον σέ μία ἀπὸ τίς δύο βασιλικές πού πρέπει νὰ ἀνασκαφθοῦν στὴν Καρδάμεινα, ἓνα μνημεῖο Θεοδοσιανό»⁵¹⁸.

Εἶναι προφανές ὅτι τὸ κιονόκρανο (ἀρ. κατ. 25) πού ἐξετάστηκε καὶ προέρχεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο, σχετίζεται μέ τὰ δύο κιονόκρανα πού ὁ Balducci ἀναφέρει ὅτι εἶδε στὴν Καρδάμεινα. Τὸ μνημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται τὰ δύο κιονόκρανα, δέν μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ μέ ἀσφάλεια. Παρά ταῦτα δέν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ τὴ βασιλικὴ τῆς Ἀγίας Θεότητος, πού ἀνασκάφθηκε ἀπὸ τὸν R. Herzog στὶς ἀρχές τοῦ προηγούμενου αἰῶνα⁵¹⁹ στοὺς πρόποδες

517. Baldini - Livadiotti, *Basilica di S. Gabriele*, 117-118, II.3.3.

518. Balducci, *Basiliche*, 57.

519. Herzog, «Bericht», 4. Balducci, *Basiliche*, 57. Πελεκανίδης-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα Ι*, 75-76. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 320. Ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα ἀναφέρονται ἱχνη ψηφιδωτῶν, τὰ ὅποια σήμερα δέν σώζονται.

του λόφου «Θόλος», όπου βρισκόταν ή αρχαία ακρόπολη της Αλάσαρνας. Πρόκειται για μεγάλο μνημείο (μήκ. 60μ.) που σήμερα είναι αρκετά δυσδιάκριτο, ωστόσο μέ βάση την τρίπλευρη διαμόρφωση της άψιδας του Βήματος θά μπορούσε να χρονολογηθεί μέσα στον 5ο αί., ίσως στο β' μισό, γεγονός που θά ταίριαζε καλά και μέ τη χρονολόγηση των δύο κιονοκράνων στην ίδια περίοδο.

Τό κιονόκρανο του Κάστρου είναι κατασκευασμένο από προκοννήσιο μάρμαρο, τό ίδιο μάλλον ισχύει και για τό δεύτερο, αν και δέν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί εύκολα. Η προκοννήσια προέλευση του μαρμάρου και ή καλή τεχνική έπεξεργασία θά πρέπει να τά αποδώσουν στα έργαστήρια της πρωτεύουσας.

Η σπανιότητά τους τά καθιστά σημαντικά για την κατανόηση των τάσεων που ακολούθησε ή αρχιτεκτονική γλυπτική στο νησί καθώς και για την εισαγωγή κιονοκράνων από την πρωτεύουσα: ή γενικότερη άπουσία θεοδοσιανών κιονοκράνων και ή περιορισμένη χρήση της πριονωτής άκανθας⁵²⁰ από τον διάκοσμο των μνημείων του νησιού, σέ συνδυασμό μέ τη μειωμένη χρήση κορινθιακών κιονοκράνων, συνηγоруn στή χρονολόγηση των περισσότερων βασιλικών στα τέλη του 5ου ή στις άρχές του 6ου αί., όταν πλέον έχει έπεκταθεί ή χρήση του ιωνικού μετ' έπιθήματος κιονοκράνου αλλά έχουν έμφανισθεί και τά τεκτονικά κιονόκρανα.

520. Η πριονωτή άκανθα εφαρμόστηκε στο νησί σέ τέσσερα γνωστά παραδείγματα: στα δύο παραπάνω θεοδοσιανά κιονόκρανα και σέ δύο μικρά κορινθιακά κιονόκρανα κιβωρίου μέ μία στεφάνη φύλλων πριονωτής άκανθας (άρ. κατ. 3-4) από τη βασιλική στο Καμάρι Κεφάλου, βλ. παραπάνω στο κεφάλαιο II.2. Περιορισμένη φαίνεται ότι ήταν ή χρήση του θεοδοσιανού τύπου στην ευρύτερη νησιωτική περιοχή της Δωδεκανήσου. Γνωστό είναι ένα κιονόκρανο, που πιθανόν ανήκει στην ομάδα του κανονικού θεοδοσιανού (ομάδα 2) από τη συλλογή της μονής Θεολόγου στην Πάτμο (Κ. Kefala, «Inside the Holy Chancelli: Byzantine Architectural Sculptures from Patmos», Πρακτικά διημερίδας προς τιμήν των όμότιμων καθηγητριών Βυζαντινής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ κ.κ. Καλοπίση-Βέρτη και Παναγιωτίδη, Αθήνα 2014, υπό έκτύπωση). Επίσης, δύο θεοδοσιανά κιονόκρανα από τη Ρόδο, ένα από τη Χάλκη, ένα από την Τήλο και πέντε από τό Καστελλόριζο, βλ. Παπαβασιλείου, «Παρατηρήσεις», 111.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV. ΙΩΝΙΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

IV.1. ΤΟ ΑΠΛΟ ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Ο τύπος του ιωνικού κιονοκράνου αποτελεί μία από τις σημαντικότερες δημιουργίες της αρχαϊκής και κλασικής αρχιτεκτονικής που εξακολούθησε να παράγεται για πολλούς αιώνες⁵²¹, ενώ η χρήση του συνεχίστηκε και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Η μορφή του διατηρήθηκε λίγο πολύ σταθερή, ωστόσο απέκτησε νέα στοιχεία με την πάροδο των αιώνων, όπου οι επιμέρους λεπτομέρειες στις αναλογίες και στον διάκοσμο υπέστησαν διαφοροποιήσεις. Το βασικό του χαρακτηριστικό είναι οι έλικες⁵²², που, αν και η μορφή τους συρρικνώθηκε, παρέμειναν πάντα το ιδιαίτερο γνώρισμα του τύπου.

Τό ιωνικό κιονόκρανο, σε αντίθεση με τό δωρικό, χαρακτηρίζεται για την αρκετά πολύπλοκη μορφή, τις λεπτότερες αναλογίες⁵²³ και τη χάρη των διακοσμητικών στοιχείων. Αποτελείται από:

α) τό υποτραχήλιο (πού συχνά παραλείπεται) πού έχει συνήθως κυλινδρικό σχήμα και διακοσμείται με αστράγαλο, ανάγλυφα ανθήμια και έλικωτούς βλαστούς,

β) τό έκ περιστροφής πεπλατυσμένο στοιχείο, δηλαδή τόν έχινο πού διακοσμείται με ανάγλυφα ώα και πλαισιώνεται από ανθήμια ή ήμιανθήμια,

γ) τις έλικες με τά προσκεφάλαια⁵²⁴ και

521. Γενικά για τό ιωνικό κιονόκρανο στην έλληνιστική και τή ρωμαϊκή περίοδο, βλ. Bingöl, *Ionische Normalkapitell* και Herrmann, *Ionic Capital*.

522. Μπούρας, *Αρχιτεκτονική Α'*, 166-168 και 223-224. Η άφετηρία του σχήματος των συμμετρικών έλικων, πού έχει φυτική καταγωγή, ανάγεται σε διακοσμητικά των λαών της Ανατολής (γραφτά αϊγυπτιακά κοσμήματα, άσσυριακά ανάγλυφα, περσικά κιονόκρανα του 6ου αι.). Οι Ίωνες χρησιμοποίησαν αρχικά αυτό τό θέμα στα αϊολικά κιονόκρανα (κιονόκρανα ναού αϊολικής Λάρισας, Νεανδρείας, ναού Ναπαίου Απόλλωνος στη Λέσβο, Κλοπεδή Λέσβου), όπου οι έλικες ξεκινούν από τή βάση του κιονοκράνου, ύψώνονται σχεδόν κατακόρυφα και άνοίγονται δεξιά και άριστερά, με τήν παρεμβολή μεγάλου ανθемίου. Είναι φανερή ή όμοιότητα με άνθος και δέν έχει έμφανισθεί άκόμη ή τεκτονική τριπλή διάρθρωση του κιονοκράνου. Τά πρώτα πραγματικά ιωνικά κιονόκρανα χρησιμοποιούνται σε μεγάλους ναούς του 6ου αι. π.Χ., όπως στο Ήραίο της Σάμου και τό Άρτεμίσιο της Έφέσου, όπου οι έλικες συνδυάζονται με τό άγαπητό στους Ίωνες θέμα των αναγλύφων ώων. Στα πρώτα αρχαϊκά παραδείγματα (Πάρος, Δήλος κ.λ.π.) οι έλικες δέν έχουν άκόμη συνενωθεί και μεταξύ τους παρεμβάλλεται κόσμημα με φύλλα. Για τή μέθοδο χάραξης των έλικων, βλ. Μπούρας, *Αρχιτεκτονική Α'*, 225.

523. Γενικά για τις αναλογίες του ιωνικού κιονοκράνου, βλ. Βιτρούβιος, *Αρχιτεκτονική*, βιβλίο III, κεφ. V,5.

524. Μπούρας, *Αρχιτεκτονική Α'*, 224. Τά προσκεφάλαια είναι αρχικά κυλινδρικά και

δ) από μία τετράγωνη πλάκα που ἐπιστέφει τό κιονόκρανο, δηλαδή τόν ἄβακα⁵²⁵.

Σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου παίζει τό **κανάλι** που ἐνώνει τίς σπείρες τῶν ἐλίκων καί περνᾷ ἐπάνω ἀπό τόν ἐχίνο. Στά κλασικά κιονόκρανα τό κανάλι λειτουργεῖ κατά κάποιο τρόπο σάν ἀπόηχος τοῦ κυματισμοῦ τῶν σπειρῶν τῶν ἐλίκων, καμπυλώνεται πρὸς τόν χώρο τοῦ ἐχίνου καί στην ἐπιφάνειά του συνεχίζονται οἱ σπείρες τῶν ἐλίκων. Κατά τή ρωμαϊκή περίοδο οἱ ἐνδιάμεσες σπείρες συνήθως δέν χαράσσονται καί ἔτσι δέν συνεχίζονται πλέον στόν χώρο τοῦ καναλιοῦ, ἐνῶ ἡ ἐξωτερική καί ἡ ἐσωτερική σπείρα τῶν ἐλίκων ἀποτελοῦν ἀντίστοιχα τό ἄνω καί τό κάτω ὄριο τοῦ καναλιοῦ. Στίς δυτικές ἐπαρχίες, τό κανάλι καμπυλώνεται πρὸς τόν ἐχίνο⁵²⁶ (κεκλιμένο κανάλι) καί κάποιες φορές διαμορφώνεται κυρτό. Ἀντίθετα στην περιοχή τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τό κεκλιμένο κανάλι ἐμφανίζεται σποραδικά, ἐνῶ πιό σύνηθες εἶναι τό εὐθύγραμμο καί ἐπίπεδο κανάλι⁵²⁷, που συντελεῖ στην ἀπώλεια τῆς ἐλαστικότητας τῶν ἐλίκων.

Στή Μικρά Ἀσία καί σέ μικρότερο βαθμό στην Ἰταλία, κατά τήν πρώιμη καί μέση αὐτοκρατορική περίοδο, τό ὀριζόντιο κανάλι ἄρχισε νά χάνει τή σημασία του καί ἡ παραδοσιακή δομή τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἔλαβε πιό συνεπτυγμένη ἢ ἀμελῆ μορφή. Στά κιονόκρανα παρατηροῦνται κάποιες ἀντιφάσεις: σέ μερικές περιπτώσεις τό κανάλι παρατίθεται μέν, ἀλλά δέν λαξεύεται ὥστε νά ἀποκτήσει κυρτότητα, ὡστόσο διατηρεῖ ὁλόκληρο τό ὕψος του. Σέ ἄλλες, τό κανάλι δέν εἶναι μέν κυρτό ἀλλά οἱ ἑλικες εἶναι πλούσια διακοσμημένες. Στόν 2ο καί στόν 3ο αἰ. μ.Χ., σέ κιονόκρανα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τό κανάλι συχνά παραλείπεται καί ὁ ἄβακας ἀκουμπᾷ ἀπευθείας ἐπάνω στόν ἐχίνο, ἐνῶ σέ κάποια ἄλλα κιονόκρανα μεταξύ τοῦ ἐχίνου καί τοῦ ἄβακα πα-

στην κλασική ἐποχή τό κυλινδρικό σχῆμα γίνεται ἐλαφρῶς κοῖλο στή μέση, ὅπου περισφίγγονται ἀπό τό ζωστήρα. Κατά τήν ἑλληνιστική ἐποχή τό προσκεφάλαιο χωρίζεται σέ δύο ἀνεξάρτητους κάλυκες. Κατά τήν ἑλληνιστική καί ρωμαϊκή περίοδο ἀρκετές φορές στά κιονόκρανα καταργοῦνται τά προσκεφάλαια καί οἱ ἑλικες διαμορφώνονται καί στίς τέσσερις πλευρές, ὥστε νά μποροῦν νά χρησιμοποιοῦνται στίς πλευρές ἢ στίς γωνίες τῶν κτηρίων.

525. Μπούρας, ὁ.π., 225. Ὁ ἄβακας τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου εἶναι πολύ μικρότερος ἀπό τό δωρικό: συνήθως εἶναι μία ὀρθογώνια λεπτὴ πλάκα που ἀπολήγει περιμετρικά σέ λέσβιο ἢ ἰωνικό κυμάτιο καί κοσμεῖται μέ ἀνάγλυφα καρδιόσχημα φύλλα ἢ ὠά.

526. Στή ρωμαϊκή περίοδο ὁ ἐχίνος κάποιες φορές κοσμεῖται μέ λέσβιο ἀντὶ ἰωνικό κυμάτιο καί ἀστράγαλο. Γενικά σέ αὐτήν τήν περίοδο ὑπάρχει τάση γιά διακοσμητικότητα καί ἐκζήτηση.

527. Herrmann, *Ionic Capital*, 7-10.

ρεμβάλλεται μόνο ή εξωτερική σπείρα, αλλά πολλές φορές είναι πολύ δυσδιάκριτη⁵²⁸.

Ο **ἐχῖνος** τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων διακοσμεῖται μέ κυμάτιο ἀπό ὠά καί λόγχες, τῶν ὁποίων ἡ μορφή καί ὁ ἀριθμός ποικίλλουν ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή. Στήν κλασική περίοδο ὁ ἀριθμός τῶν ὠῶν φτάνει στά πέντε καί σταδιακά μειώνεται κατά τήν ἑλληνιστική καί ἰδιαίτερα κατά τή ρωμαϊκή περίοδο. Στήν παλαιοχριστιανική περίοδο ἀπαντῶνται συνήθως τρία ἤ καί ἕνα μόνο ὠό.

Ο ἐχῖνος πλαισιώνεται, σχεδόν σέ ὅλα τά ἰωνικά κιονόκρανα, ἀπό ἀνθέμια πού τοποθετοῦνται στίς γωνίες, στό σημεῖο ἔνωσης τῆς ἐσωτερικῆς σπείρας τῆς ἑλικας μέ τόν ἐχῖνο καί βλασταίνουν ἀπό ἕναν κάλυκα ἢ φύλλωμα. Τά ἀνθέμια, ὅπως καί τό κυμάτιο τοῦ ἐχίνου, ἐξελίχθηκαν ἀπό μία σύνθετη μορφή σέ πιό ἀπλοποιημένη, πού φαίνεται ὅτι ἐμφανίστηκε στήν αὐτοκρατορική περίοδο. Μετά τόν 1ο αἰ. μ.Χ. τά ὁλόκληρα ἀνθέμια ἐξαφανίζονται καί ἐπικρατοῦν τά ἡμιανθέμια⁵²⁹.

Ἀνάμεσα στά διακοσμημένα κιονόκρανα περιλαμβάνονται καί κιονόκρανα ὅπου ὁ ἐχῖνος παραμένει ἀκόσμητος, χωρίς ὠά καί ἡμιανθέμια, καί ἡ ἐπιφάνειά του λειαίνεται. Τά κιονόκρανα αὐτά, πού εἶναι γνωστά στή βιβλιογραφία ὡς σχηματοποιημένα ἢ ἀπλοποιημένα κιονόκρανα (*schematic capitals*), ἀπαντῶνται καί στά ἀρχαϊκά καί κλασικά χρόνια, μόνο πού ἐκεῖ πρόκειται γιά ἡμιτελῆ κιονόκρανα, στά ὁποῖα ὁ διάκοσμος θά ὁλοκληρωνόταν μέ ζωγραφισμένα θέματα⁵³⁰. Τό σχηματοποιημένο κιονόκρανο, σάν αὐτόνομη διακοσμητική μορφή, δέν φαίνεται νά χρησιμοποιεῖται πρίν ἀπό τήν ἐποχή τῶν Φλαβίων, δηλαδή πρίν ἀπό τόν 1ο αἰ. μ.Χ., ἐνῶ ἐπιβιώνει τουλάχιστον ὡς τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ.⁵³¹

Τά **προσκεφάλαια** καλύπτουν τίς πλάγιες πλευρές τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου, ἔχουν κυλινδρικό σχῆμα, συμπιεσμένο στό μέσον, ὅπου περσιφίγγεται ἀπό ἀνάγλυφο ζωστήρα. Ἀρκετοί τύποι προσκεφαλαίων

528. Ὁ.π., 10.

529. Οἱ ἐμπρόσθιες ὀψεις ἑνὸς κιονοκράνου μπορεῖ νά ἔχουν κι ἄλλα δευτερεύοντα διακοσμητικά στοιχεῖα, ὅπως ἰωνικό κυμάτιο στόν ἄβακα, ρόδακα ἢ σφαῖρα στόν ὀφθαλμό τῶν ἐλίκων, αὐλακες στήν ἐπιφάνεια τῶν σπειρῶν ἢ ἐκατέρωθεν τῶν ὠῶν τοῦ ἐχίνου, φυτικό διάκοσμο (συνήθως βλαστός ἀμπέλου) στό κανάλι πού ἐνώνει τίς ἑλικές. Δέν λείπουν καί οἱ περιπτώσεις κιονοκράνων, ὅπου κάτω ἀπό τόν ἐχῖνο σκαλίζεται ἀστράγαλος καί κάτω ἀπό αὐτόν ζώνη μέ φυτικό διάκοσμο. Γενικά, τά ρωμαϊκά κιονόκρανα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶναι πιό λιτά διακοσμημένα, ἀντίθετα ἀπό αὐτά τῆς Ρώμης, ὅπου ὁ διάκοσμος εἶναι πιό πλούσιος.

530. Herrmann, *Ionic Capital*, 16.

531. Herrmann-Sodini, «Exportations», 471-511. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Ἴωνικά κιονόκρανα», 218-220, πίν. 1-2.

έπινοήθηκαν στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται ως τα αυτοκρατορικά χρόνια. Τα προσκεφάλαια μπορεί να είναι απλά, χωρίς υποδιαίρεσεις της επιφάνειάς τους (συνηθίζονται στα σχηματοποιημένα κιονόκρανα), να διαιρούνται σε επιμέρους τμήματα από τέσσερις ή περισσότερες κατακόρυφες ταινίες (αρχαϊκή περίοδος) ή να χωρίζονται σε δύο μέρη από δύο ή περισσότερες στενές ταινίες που τοποθετούνται στο κέντρο του προσκεφαλαίου (αττικά παραδείγματα κλασικής και έλληνιστικής περιόδου). Στη ρωμαϊκή περίοδο ή πλειονότητα των προσκεφαλαίων περισφίγγεται στο μέσον από πλατύ ζωστήρα, που μπορεί να πλαισιώνεται από λεπτές ταινίες αλλά δεν λείπουν και οι περιπτώσεις, όπου ο ζωστήρας αποτελείται από διπλή ή τριπλή ταινία, θέμα αγαπητό στη Μικρά Ασία από τον 2ο αι. και έξης. Στα παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα οι ζωστήρες των προσκεφαλαίων συχνά αποτελούνται από μία, δύο ή και τρεις ανάγλυφες κατακόρυφες ταινίες, ενώ σε κάποια κιονόκρανα δηλώνονται με μία απλή αύλακα ή έγχάρακτη ταινία. Η επιφάνεια των προσκεφαλαίων κατά την έλληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο στη Μικρά Ασία, συχνά κοσμεϊται με φυτικά θέματα που παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία.

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο το απλό ιωνικό κιονόκρανο χρησιμοποιήθηκε σε βασιλικές ή άλλου είδους κτίσματα (κρήνες, στοές κ.λ.π.), για να στηρίξει εϋθύγραμμα έπιστύλια με μικρό σχετικά βάρος. Ωστόσο δεν γνώρισε την ίδια διάδοση με άλλους τύπους κιονοκράνων, όπως π.χ. το κορινθιακό, αφενός έπειδή αποτελούσε σύμβολο μιάς άλλης έποχης που αδυνατούσε να εκφράσει τις νέες τάσεις και αφετέρου έπειδή το μικρό του μέγεθος δεν μπορούσε να αντέξει τις πιέσεις των τοξωτών έπιστυλίων που επικράτησαν από τον 5ο αι. και έξης, όποτε συνδυάστηκε με το έπίθημα και αποτέλεσε ένα νέο αρχιτεκτονικό τύπο, το ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές έπίθημα, που χρησιμοποιήθηκε έντατικά κυρίως τον 6ο αι.⁵³².

Η χρήση ιωνικών κιονοκράνων με χωριστό έπίθημα συνεχίστηκε και μετά τη δημιουργία του ιωνικού κιονοκράνου με συμφυές έπίθημα. Ίωνικά κιονόκρανα με χωριστό έπίθημα απαντώνται στη Σικυώνα⁵³³, τη

532. Βλ. παρακάτω στο κεφάλαιο IV.2.

533. Όρλάνδος, «Βασιλική Σικυώνος», 86, εικ. 5. 'Ο ίδιος, «Βασιλική Σικυώνος Β'», 158, εικ. 11-13. 'Ο ίδιος, *Ξυλόστεγος*, 315, εικ. 272, όπου έσφαλμένα αναφέρεται ως ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές έπίθημα.

Βραυρώνα⁵³⁴, τούς Μολάους⁵³⁵, τόν Μύτικα⁵³⁶ καί ἄλλοῦ⁵³⁷ καί ἡ χρήση τους δέν παύει, τουλάχιστον στὸν ἑλλαδικό ὡρο, μέχρι τόν 6ο αἰ.⁵³⁸ (βασιλική Δελφῶν, βασιλική Γ' Ἀμφιπόλεως⁵³⁹).

Παλαιότερα εἶχε διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ χρήση ἀπλῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων πού ἔφεραν χωριστό ἐπίθημα, δηλαδή ἐπίθημα λαξευμένο ἀπὸ ἄλλο κομμάτι μαρμάρου, ἀποτελεῖ ἔνδειξη πρωϊμότητας ἐνός μνημείου, ἄποψη πού εἶχε κατὰ κύριο λόγο βασισθεῖ στὰ κιονόκρανα ἀπὸ τῇ βασιλικῇ τῶν Δαφνουσίων Λοκρῶν (τέλη 4ου-ἄρχές 5ου αἰ.) πού δημοσίευσε ὁ Ὀρλάνδος⁵⁴⁰ καί ἀπασχόλησαν καί ἄλλους μελετητές⁵⁴¹. Ὅμως, κατὰ τὴν ἐπανάληψη τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸ αἶθριο καί τὰ προσκτίσματα τῆς βασιλικῆς ἀπὸ τῇ Συθιακάκῃ⁵⁴², ἐντοπίστηκαν ἄλλα δύο ἰωνικά κιονόκρανα, ἴδιου τύπου μέ αὐτὰ πού δημοσιεύει ὁ Ὀρλάνδος, καθὼς καί δύο ἐπιθήματα. Οἱ διαφοροποιήσεις μεταξύ κιονοκράνων καί ἐπιθημάτων, τόσο ὡς πρὸς τὸ διάκοσμο καί τὸ εἶδος τοῦ μαρμάρου ὅσο καί ὡς πρὸς τίς ἀναλογίες, ὁδήγησαν τὴν ἀνασκαφέα στὸ συμπέρασμα, ὅτι κιονόκρανα καί ἐπιθήματα δέν συναντῶνται καὶ ὅτι τὰ μὲν πρῶτα ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ φάση κατασκευῆς τοῦ ναοῦ καί τὰ δευτέρα προστέθηκαν ἀργότερα. Συνεπῶς «τὰ κιονόκρανα ἀπὸ τῇ βασιλικῇ τῶν Δαφνουσίων Λοκρῶν δέν θὰ πρέπει στὸ ἐξῆς νὰ θεωροῦνται ἀντιπροσωπευτικό παράδειγμα ἰωνικῶν κιονοκράνων μέ χωριστό ἐπίθημα, οὔτε καί νὰ λαμβάνονται ὡς τεκμήριο γιὰ τὴν πρωϊμότητα αὐτοῦ τοῦ τύπου λόγω τῆς χρονολόγησής πού δίδεται στὸ μνημεῖο (ἄρχές 5ου αἰ.)»⁵⁴³.

Ὁ διάκοσμος καί ἡ δομὴ τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἀκολουθεῖ ἀρχικά (4ος αἰ.) τὰ κλασικά πρότυπα, δηλαδή φέρει κυρτὸ ἐχῖνο πού κοσμεῖται μέ ἰωνικὸ κυμάτιο ἀπὸ τρία ὠά, πλαισιωμένο ἀπὸ ἀνάγλυ-

534. Στίκας, «Βραυρώνα», 73 καὶ εἰκ. 3 στὴ σελ. 76.

535. Ἐτζεόγλου, «Βασιλικὴ Μολάων», 252, πίν. 86β καὶ 87α.

536. Βοκοτόπουλος, «Ἀγία Σοφία Μύτικα», 112, πίν. 86β, 89α-δ.

537. Γιὰ τὰ μνημεῖα μέ ἰωνικά κιονόκρανα πού φέρουν χωριστό ἐπίθημα, βλ. Sodini, «Sculpture I», 65 καὶ Zollt, «Kämpferkapitell», 61, ὑπόσημ. 10.

538. Σωτηρίου, *Χριστιανικὰ Θῆβαι*, 133. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Ἰωνικά κιονόκρανα», 221.

539. Stikas, «Amphipolis», 303.

540. Orlandos, «Locride», 219, εἰκ. 5, 7.

541. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 166, No 538. Yegül, «Capitals», 267, εἰκ. 19. Vemi, *Chapiteaux*, 3, ὑπόσημ. 2. Zollt, *Kapitellplastik*, 369.

542. Συθιακάκη, «Δαφνούσιοι Λοκροί» 239-240. *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά, 403-405, σχ. 5, πίν. 139γ, 140α.

543. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 233-237. Κάτι ἀνάλογο θεωρεῖ ὅτι συμβαίνει καί στὴν περίπτωση τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνας.

φα ήμιανθέμια ἄνω καὶ ἀστράγαλο κάτω. Οἱ σπεῖρες τῶν ἐλίκων εἶναι ἔντονα χαραγμένες μέ βαθιές αὐλακώσεις καὶ ὁ ἄβακας κανονικά διαμορφωμένος. Στόν 5ο αἰ. ἀρχίζει ἡ δομικὴ καὶ αἰσθητικὴ διαφοροποίηση στὰ ἰωνικά κιονόκρανα, πού σέ γενικές γραμμὲς ἀκολουθεῖ τὴν ἐξέλιξη πού παρατηρεῖται καὶ στό ἰωνικὸ μέρος τῶν κιονοκράνων μέ συμφυῆς ἐπίθημα. Ἀπὸ μορφολογικῆς ἄποψης τὰ κιονόκρανα ἀποκτοῦν πιὸ βαρὺ καὶ ὀγκῶδες σχῆμα: ὁ ἐχῖνος γίνεται πιὸ ψηλὸς καθὼς πρὸς τὰ ἐπάνω καταλαμβάνει τὸν χώρο τοῦ καναλιοῦ, ἐνῶ πρὸς τὰ κάτω ξεπερνᾷ τὴν εὐθεία τοῦ ὀφθαλμοῦ τῶν ἐλίκων. Ὁ ἄβακας πολλές φορές δέν τονίζεται, οἱ σπεῖρες τῶν ἐλίκων μειώνονται σέ ἀριθμό, τὰ προσκεφάλαια ἔχουν σχεδόν κυλινδρικό σχῆμα, ἐνῶ τὸ ἰωνικὸ κυμάτιο χάνει τὴν πλαστικότητά του καὶ σχηματοποιεῖται. Ἡ κυβικὴ μορφή συνεπάγεται τὴν οἰκονομία κατὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν κιονοκράνων, διότι κατὰ αὐτόν τὸν τρόπο ἔπρεπε νὰ ἀφαιρεθεῖ λιγότερο ὑλικό καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἐργασία εἶχε μικρότερο κόστος. Ἡ ἀκρίβεια στὶς ἀναλογίες καὶ στό πλάσιμο ἐγκαταλείπεται. Ὁ ἐχῖνος δέν ἔχει πιά προεξέχον κυρτό σχῆμα, διαμορφώνεται ὡς μία ἀπλή κωνικὴ ἐπιφάνεια.

Ἐπιπλέον, διαπιστώνεται σχηματοποίηση στὴν ἀπόδοση τῶν θεμάτων. Τὸ ἰωνικὸ κυμάτιο στόν ἐχῖνο περιλαμβάνει συνήθως μόνο ἓνα ὠό μέσα σέ κέλφος καὶ τὰ ήμιανθέμια, ὅταν δέν παραλείπονται, συνίστανται ἀπὸ λιγότερα φύλλα. Στὰ προσκεφάλαια ἐπικρατοῦν λιτὰ θέματα, ὅπως σχηματοποιημένα λογχοειδῆ φύλλα, ἐνῶ δέν λείπουν καὶ οἱ περιπτώσεις ὅπου παραμένουν ἐντελῶς ἀκόσμητα. Οἱ ζωστήρες ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀπλὲς ἀνάγλυφες ταινίες ἢ αὐλακώσεις, ἐνῶ κάποιες φορές φέρουν σχηματοποιημένο γεωμετρικὸ διάκοσμο.

Στὴν περιοχή τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸν 4ο καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ., τὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο ἔλαβε πιὸ ἀπλοποιημένη μορφή: τὸ κυμάτιο τοῦ ἐχίνου περιλαμβάνει δύο ὠά μέ λόγχες ἢ καὶ ἓνα μόνο ὠό χωρὶς λόγχες. Ἡ ἀπλοποίηση χαρακτηρίζει καὶ τὴν ἐπιφάνεια τῶν προσκεφαλαίων. Γενικά τὰ μικρασιατικὰ κιονόκρανα ἔχουν πιὸ ἀδρὴ ἐπεξεργασία, πιὸ ἐπίπεδη διακόσμηση, ἐνῶ οἱ ἑλικες διαμορφώνονται σάν ἀπλὲς σπειροειδεῖς αὐλακες. Ἀντίθετα στὰ ἐργαστήρια τῆς Ρώμης, τὴν ἴδια περίοδο, τὰ ἰωνικά κιονόκρανα ἐμφανίζονται πιὸ πλούσια διακοσμημένα καὶ ἀντιγράφουν μέ ἐκλεκτικὸ τρόπο τύπους καὶ θέματα ἀπὸ τὴν παλαιότερη τοπικὴ ἀλλὰ καὶ τὴ μικρασιατικὴ παράδοση. Τὰ ἀττικά κιονόκρανα διατηροῦν ἓναν ἐμφανῆ κλασικισμό: λεπτές ἀναλογίες, ἑλικες χαραγμένες μέ ὄργανο, διάκοσμο πλήρως ἀνεπτυγμένο.

Γενικά, κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο γίνεται πιὸ ἔντονη ἡ τάση γιὰ μορφολογικὴ ἀπλοποίηση, τάση πού εἶχε ἐκδηλωθεῖ ἤδη

από την προηγούμενη περίοδο (Later pagan). Τό οριζόντιο κανάλι πού ένώνει τίς έλικες συχνά καταργείται. Τό κυμάτιο τοῦ έχινου περιορίζεται ἀρχικά σέ ἓνα ὠό μέ λόγχες (ἤ γλῶσσες) καί στή συνέχεια σέ ἓνα ἀπλό ὠό χωρίς λόγχες. Τό μόνο ἄλλο κόσμημα εἶναι τά ἡμιανθέμια, πού μπορεῖ νά ἀντικαθίστανται ἀπό κισσόφύλλα. Τό τυπικό μικρασιατικό προσκεφάλαιο τοῦ 4ου αἰ. κοσμεῖται μέ ὕδροχαρῇ φύλλα μέ ένωμένες τίς ἀπολήξεις τους καί δέν ἔχει ζωστήρα. Τά φύλλα ἀκανθας συνεχίζουν νά χρησιμοποιοῦνται, ἀλλά συνηθίζονται περισσότερο στά προσκεφάλαια τῶν πλούσια διακοσμημένων κιονοκράνων τῶν ἐργαστηρίων τῆς Ρώμης. Τά δευτερεύοντα διακοσμητικά στοιχεῖα συνηθῶς παραλείπονται (ὅπως τό κυμάτιο στόν ἄβακα, ὁ ρόδακας στόν ὀφθαλμό τῶν ἐλίκων, ὁ βλαστός στό κανάλι κ.λ.π.). Ἐκτεταμένη ἀπλοποίηση γνωρίζει καί ὁ ζωστήρας τῶν προσκεφαλαίων, πού σπανίως πλέον ἔχει τήν παραδοσιακή μορφή, δηλαδή πλατιά κεντρική ταινία πού πλαισιώνεται ἀπό δύο λεπτές ταινίες. Τά περισσότερα μικρασιατικά παραδείγματα ἔχουν ζωστήρες πού ἀποτελοῦνται ἀπό δύο σχετικά ἐπίπεδες ταινίες (σέ μερικές περιπτώσεις οἱ ταινίες ἀποδίδονται σάν κυρτός ἀστράγαλος). Ὁ ἀστράγαλος συνηθίζεται μόνο στά πιά πλούσια διακοσμημένα κιονόκρανα, ἀλλά στίς περισσότερες περιπτώσεις εἴτε ἔχει τή μορφή σχοινοειδοῦς ταινίας εἴτε ἐλισσόμενων ταινιῶν ἢ ἀπλῶς ἀφήνεται ἀκόσμητος. Ὁ ἄβακας, στά μετακωνσταντίνηια κιονόκρανα, συνηθῶς ἀπολήγει χωρίς κυμάτιο.

Στόν 4ο αἰ. τά ἰωνικά κιονόκρανα ἀπό τή Θάσο⁵⁴⁴ γίνονται πιά ὀγκώδη καί χάνουν τή λεπτότητα καί τή χάρη πού χαρακτηρίζει τόν τύπο. Τά προσκεφάλαια τείνουν νά γίνουν κυλινδρικά, ὁ ἐχῖνος γίνεται παχύς καί τό κάτω του ὄριο φτάνει πιά κάτω ἀπό τόν ὀφθαλμό τῶν ἐλίκων. Ἡ τάση αὕτη παρατηρεῖται σέ ἀρκετά ἰωνικά κιονόκρανα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἐργαστηρίων⁵⁴⁵.

IV.1.1. ΤΟ ΑΠΛΟ ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΣΤΗΝ ΚΩ

Στή συλλογή ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσείου τοῦ Κάστρου Νεραντζιάς ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀρκετά ἰωνικά κιονόκρανα, ἐνῶ κατά τή διάρκεια τῆς μελέτης ἐντοπίστηκαν καί κάποια ἄλλα παρα-

544. Herrmann-Sodini, «Exportations», 496-498. Ἀνάλογα παραδείγματα ἀπαντῶνται καί στή Συλλογή τῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης, βλ. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Ἰωνικά κιονόκρανα», 218-220, πίν. 1-2.

545. Herrmann, *Ionic Capital*, 22. Ὁ ὀγκώδης ἐχῖνος συναντᾶται καί σέ κάποια πρωιμότερα κιονόκρανα, ὅμως ἐκεῖ ἡ μορφή του ὀφείλεται εἴτε στό μεγάλο κανάλι εἴτε σέ κάποια ἐπιπλέον διακοσμητική ζώνη.

δείγματα σέ διάφορες θέσεις τῆς πόλης καί τοῦ νησιοῦ, χωρίς ὥστόσο νά ἔχουν ἐπιβεβαιωμένη προέλευση ἀπό βασιλική ἢ κτήριο τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. Μοναδική ἐξαίρεση ἀποτελοῦν τά τρία κιονόκρανα τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου (Ἑπτὰ Βήματα) πού βρίσκονται στήν ἀρχική τους θέση.

Ἡ χρονολόγηση τῶν πρωϊότερων ἰωνικῶν κιονοκράνων εἶναι ἀρκετά ἐπισφαλής, ἀφοῦ, ὅπως ἀναλύθηκε πιο πάνω, τά χαρακτηριστικά τοῦ ἀπλοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου κατά τόν 3ο καί τόν 4ο αἰ. δέν διαφοροποιοῦνται κατά μεγάλο βαθμό. Ἄλλωστε τά ἀπλᾶ ἰωνικά κιονόκρανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου δέν ἀποτελοῦν συχνό εὔρημα στίς βασιλικές καί ἡ ἀναλυτική ἐξέταση τῆς μορφολογικῆς τους δομῆς δέν ἔχει μέχρι στιγμῆς ἀπασχολήσει τοὺς μελετητές, πέραν μιᾶς ἀπλῆς περιγραφῆς τῆς ἐξάρτησης ἢ ὄχι ἀπό τά κλασικά πρότυπα. Ἡ ἀπόδοση ἀπλῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων στίς βασιλικές τῆς Κῶ εἶναι σχετικά προβληματική, μιᾶς καί ὅλα τά μέχρι στιγμῆς δεδομένα δείχνουν, ὅτι στίς βασιλικές τοῦ νησιοῦ χρησιμοποιοῦντο ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα⁵⁴⁶. Ἡ μόνη περίπτωση διατήρησης κατά χώραν ἰωνικῶν κιονοκράνων μέ ξεχωριστό ἐπίθημα⁵⁴⁷ σέ παλαιοχριστιανικό κτήριο, εἶναι αὕτη τοῦ βαπτιστηρίου τῶν Ἑπτὰ Βημάτων, τά κιονόκρανα τοῦ ὁποῦ ἔχουν στό παρελθόν χρονολογηθεῖ στήν ὀψιμη ρωμαϊκή περίοδο, τοποθετημένα σέ β' χρήση στό μνημεῖο⁵⁴⁸.

Κατά τήν ἔρευνά μας συγκεντρώθηκε ἓνας μικρός ἀριθμός ἀπλῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων μέ ὀψιμα τυπολογικά καί μορφολογικά χαρακτηριστικά. Ἡ χρονολόγησή τους στήν παλαιοχριστιανική περίοδο εἶναι βέβαιη, ἀλλά ἡ ἀπόδοσή τους σέ κάποιο συγκεκριμένο μνημεῖο, γιά τήν ὥρα τουλάχιστον, καθίσταται ἀδύνατη. Ἐξάλλου, ἡ ἀναλυτική ἐξέταση τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν τριῶν κιονοκράνων τοῦ βαπτιστηρίου τῶν Ἑπτὰ Βημάτων, καταδεικνύει μία ὀψιμότητα, σέ σχέση μέ τά ρωμαϊκά παραδείγματα καί μία χονδροειδῆ ἐπεξεργασία, πού τελικά τά ἀνάγει στήν περίοδο ἀνέγερσης τοῦ μνημείου.

546. Ἀφενός μὲν ἔχουν ἐντοπισθεῖ ἐλάχιστα κιονόκρανα διαφορετικῶν τύπων (κορινθιακά, λυρόσχημα, θεοδοσιανά, τεκτονικά) καί ἀφετέρου δέν ἔχουν μέχρι στιγμῆς βρεθεῖ ἐπιθήματα ἰωνικῶν κιονοκράνων λαξευμένα σέ ξεχωριστό κομμάτι μαρμάρου.

547. Στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά ἐπιμήκεις κιλλίβαντες τραπεζοειδοῦς διατομῆς, τῶν ὁποίων ἡ στενή πλευρά διακοσμεῖται μέ ἀνάγλυφο σταυρό, βλ. παραπάνω, κεφ. Ι.3.

548. Balducci, *Basiliche*, 50, εἰκ. 43.

**Ίωνικό κιονόκρανο στό Μουσείο
Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἄρ. κατ. 26, πίν. 8)**

Τό πρῶτο κιονόκρανο αὐτοῦ τοῦ τύπου πού ἐξετάζεται, εἶναι κοντά στά ἑλληνορωμαϊκά πρότυπα καί διατηρεῖ ἄρκετά χαρακτηριστικά τοῦ τύπου: τή σχεδίαση καί τήν ἐκτέλεση τῶν ἐλίκων, τό κανάλι πού ἐνώνει τίς σπεῖρες τους, τό σχῆμα καί τό μέγεθος τοῦ ἐχίνου, τή μορφή τοῦ κυματίου πού κοσμεῖ τόν ἐχῖνο, τή μορφή τῶν ἡμιανθεμιῶν πού φύονται ἀπό κάλυκες, τή συμπίεση τῶν προσκεφαλαίων, τή σαφή διαμόρφωση τοῦ ἄβακα. Ὡστόσο, κάποια ἀπό τά χαρακτηριστικά τῶν ἀρχαίων προτύπων ἔχουν ἀπωλεσθεῖ: οἱ ἐξωτερικές σπεῖρες τῶν ἐλίκων δέν σχηματίζουν ταινία διαχωρισμοῦ τοῦ κιονοκράνου ἀπό τόν ἄβακα⁵⁴⁹, ὁ ἐχῖνος ὀριοθετεῖται μόνο στό κάτω μέρος του ἀπό ταινία, τά προσκεφάλαια εἶναι ἀκόσμητα, οἱ κάλυκες τῶν ἡμιανθεμιῶν ἀτροφικοί καί ἀστράγαλος δέν ὑπάρχει.

**Ίωνικό κιονόκρανο στό Μουσείο
Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἄρ. κατ. 27, πίν. 9)**

Τό κιονόκρανο ἔχει λίγο πιό προχωρημένη μορφή ἀπό τό προηγούμενο, καθώς ὁ ἐχῖνος εἶναι ἐλαφρῶς ἀτρακτοειδής καί ὁ ἄβακας πιό χαμηλός. Τό κυμάτιο τοῦ ἐχίνου εἶναι καλοσχηματισμένο ἀλλά τά ἡμιανθέμια καταλαμβάνουν περισσότερο χῶρο, ἐνῶ τά προσκεφάλαια φέρουν σχηματοποιημένο φυτικό διάκοσμο. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐχίνου φθάνει πιό πάνω ἀπό τό ὕψος τῶν ὀφθαλμῶν τῶν ἐλίκων⁵⁵⁰, γεγονός πού τοῦ προσδίδει μία σχετική κομψότητα. Δεδομένου ὅτι καί τά δύο κιονόκρανα ἔχουν μία ἄρκετά προχωρημένη μορφή ἀλλά διατηροῦν καί κάποιες κλασικές ἀναμνήσεις, θά μπορούσαν νά χρονολογηθοῦν στὸν ὀψιμο 5ο αἰ.

549. Ὅπως γίνεται π.χ. στό ἰωνικό κιονόκρανο ἀπὸ τή βασιλική τῆς Σικυῶνος, Ὁρλάνδος, «Βασιλική Σικυῶνος Β'», 158, εἰκ. 11. Ἐπίσης, Zollt, «Kämpferkapitell», πίν. 16, 3-4.

550. Παρόμοια διαμόρφωση τοῦ ἐχίνου, ἀλλά μέ σαφῆ σχηματισμό ὀριζόντιου σαμαριού, σέ κιονόκρανο ἀπὸ τή Θεσσαλονίκη, βλ. Γραμμένος-Κνιθάκης, 119, ἄρ. 296, πίν. VII καί 36.

**Δύο ιωνικά κιονόκρανα στο Μουσείο
Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 28, 29, πίν. 9)**

Τά δύο ἐπόμενα κιονόκρανα παρουσιάζουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά ἀλλά διαφέρουν στήν ἐκτέλεση. Διατηροῦν μέν ἀρκετά στοιχεῖα ἀπό τά ἀρχαῖα πρότυπα (μεγάλες καί καλοσχεδιασμένες ἑλικες στό πρῶτο, διατήρηση τοῦ καναλιοῦ πού ἐνώνει τίς σπεῖρες τῶν ἐλίκων, σχῆμα ἐχίνου, μορφή κυματίου, παράθεση ἡμιανθεμίων, συμπίεση προσκεφαλαίων στό πρῶτο, σαφές διαμόρφωση ἄβακα), ὥστόσο ὀρισμένα χαρακτηριστικά τους προδίδουν μία σχετική ἀπομάκρυνση ἀπό αὐτά. Ἡ μορφή τους εἶναι ἀρκετά ὀγκώδης καθὼς ὁ ἐχῖνος μέ τό ἀκόσμητο ὑποτραχήλιο ξεπερνᾷ τήν εὐθεία τοῦ ὀφθαλμοῦ τῶν ἐλίκων καί δέν ὀριοθετεῖται ἀπό ταινία. Οἱ λόγχες τοῦ κυματίου τοῦ ἐχίνου ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπό ἀνάγλυφες κατακόρυφες ραβδώσεις, ἐνῶ τά ἡμιανθέμια βλασταίνουν ἀπό ἀτροφικούς κάλυκες. Στό πρῶτο κιονόκρανο τά προσκεφάλαια εἶναι μέν συμπίεσμένα ἀλλά ἀκόσμητα, στό δέ δεύτερο εἶναι σχεδόν κυλινδρικά καί κοσμοῦνται μέ σχηματοποιημένα λογχοειδῆ φύλλα. Ὁ ἄβακας δηλώνεται μέ σαφήνεια στό πρῶτο κιονόκρανο, ἐνῶ στό δεύτερο παρατίθεται μέν, ἀλλά φαίνεται σχεδόν ἐνωμένος μέ τήν ἐξωτερική σπεῖρα τῶν ἐλίκων. Τό δεύτερο κιονόκρανο στή θέση τοῦ ἀστραγάλου φέρει σχοινοειδῆ ταινία. Καί τά δύο θά μπορούσαν νά χρονολογηθοῦν στό β' μισό τοῦ 5ου αἰ., τό δεύτερο ἴσως καί λίγο ὀψιμότερα, στά τέλη τοῦ 5ου αἰ.

**Ἰωνικό κιονόκρανο στο Μουσείο
Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 30, πίν. 9)**

Τό κιονόκρανο ἀκολουθεῖ μέ σχετική πιστότητα τά ἀρχαῖα πρότυπα καί χαρακτηρίζεται ἀπό τίς σωστές ἀναλογίες, ἀπό μία σχεδιαστική λιτότητα καί συμμετρία, μαζί μέ κάποια ξηρότητα, πού ἐπιτείνεται ἀπό τήν ἀπόδοσή του, κατά τά ἄλλα, πολύ ἐπιμελημένου σχηματοποιημένου κυματίου. Τά φυλλάρια τῶν ἡμιανθεμίων εἶναι μόνον δύο, ἀναδιπλώνονται στήν ἀπόληξή τους σέ μικρές ἀγκιστροειδεῖς σπεῖρες καί οἱ κάλυκες εἶναι ἐντελῶς ἀτροφικοί. Τά προσκεφάλαια ἔχουν μέν κυλινδρικό συμπίεσμένο σχῆμα ἀλλά παραμένουν ἐντελῶς ἀκόσμητα, μέ μία ἀπλή κάθετη αὐλάκωση στή θέση τοῦ ζωστήρα καί τήν ἐπιφάνειά τους ἐπεξεργασμένη μέ ξοῖδα, τά ἴχνη τῆς ὁποίας εἶναι ὀρατά.

Παρόμοιο καλοσχηματισμένο κυμάτιο ἐχίνου ἀπαντᾶται σέ ἰωνικό

κιονόκρανο από τό Άργος⁵⁵¹ (α΄ μισό 5ου αϊ.) (πίν. 61), όπου τά ήμιανθέμια εἶναι πιό κοντά στά ἀρχαῖα πρότυπα. Ἡ ἐντελῶς ἀκόσμητη μορφή τῶν προσκεφαλαίων⁵⁵² τοῦ κιονοκράνου τῆς Κῶ, μαζί μέ τή σχηματοποίηση καί τήν ἄρτια ἐκτέλεση, μποροῦν νά τό χρονολογήσουν στό β΄ μισό τοῦ 5ου αϊ. ἢ τίς ἀρχές τοῦ 6ου αϊ.

**Τρία ἰωνικά κιονόκρανα στό Βαπτιστήριο
Ἀγίου Ἰωάννη Προδρόμου (Ἑπτὰ Βήματα)
(ἀρ. κατ. 31, 32, 33, πίν. 10)**

Τά τρία κιονόκρανα στό βαπτιστήριο τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου (Ἑπτὰ Βήματα)⁵⁵³ ἀκολουθοῦν μέ ἀρκετή πιστότητα τά ἀρχαῖα πρότυπα ἀλλά ἡ δομή τους εἶναι ἀρκετά βαριά καί ὀγκώδης. Ὁ ἄβακας δηλώνεται μέ σαφήνεια, ὁ ἐχῖνος εἶναι κυρτός καί προεξέχων μέ ὀριζόντιο σαμάρι καί κλίση πού ἐπιτρέπει νά εἶναι ὁρατός ὁ διάκοσμός του ἀπό κάτω. Τά ἡμιανθέμια εἶναι μεγάλα, μέ ἀγκιστροειδεῖς ἀναδιπλώσεις ἀλλά οἱ κάλυκες ἀτροφικοί. Τό ὕψος τοῦ ἐχίνου ξεπερνᾷ τήν εὐθεία τῶν ὀφθαλμῶν τῶν ἐλίκων, ἐνῶ τό κανάλι πού ἐνώνει τίς σπεῖρες τους, παρατίθεται κανονικά. Τό κυμάτιο τοῦ ἐχίνου ἀποτελεῖται μέν ἀπό τρία ὠά, ἀλλά ἡ ἐπεξεργασία του εἶναι σχεδόν ἐπίπεδη. Οἱ ἔλικες εἶναι μεγάλες καί καλοσχηματισμένες. Τά προσκεφάλαια παραμένουν ἐντελῶς ἀκόσμητα, στά δύο πρῶτα κιονόκρανα παρουσιάζουν συμπίεση, ἐνῶ στό τρίτο εἶναι ἐντελῶς κυλινδρικά.

Τά κιονόκρανα τοῦ βαπτιστηρίου θά μπορούσαν μέ μία πρώτη ματιά νά θεωρηθοῦν ρωμαϊκά, ὅμως μετά ἀπό μία προσεκτικότερη ἐξέταση, διαπιστώνει κανεῖς ὅτι οἱ τεχνίτες πού τά δημιούργησαν, ἀντιγράφουν μέν τά ἀρχαῖα πρότυπα, ἀδυνατοῦν ὅμως νά ἀποδώσουν τίς λεπτομέρειες τῶν προτύπων τους καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι μία βαριά καί ὀγκώδης μορφή. Ἐπιπλέον, τό τρίτο κιονόκρανο διαφοροποιεῖται κάπως ἀπό τά ἄλλα δύο, καθώς διαθέτει ἕνα πιό ἀδρό κυμάτιο, τά ἡμιανθέμια ἀποτελοῦνται ἀπό δύο μόνον φυλλάρια καί τά προ-

551. Oikonomou-Laniado, *Argos Paléochrétienne*, 18, εἰκ. 24.

552. Ἀκόσμητα προσκεφάλαια, βλ. σέ κιονόκρανα ἀπό τή Θεσσαλονίκη, Γραμμένος-Κνιθᾶκης, *Κατάλογος*, 123-125, ἀρ. 308, 311, 312, πίν. 38.

553. Ὁρλάνδος, «Βαπτιστήριο Κῶ», 441, ὑπόσημ. 2. Balducci, *Basiliche*, 47-50, εἰκ. 40-43. Ὁ Ὁρλάνδος, πού χρονολογεῖ τό βαπτιστήριο στά μέσα 5ου-μέσα 6ου αϊ., ἀναφέρει ὅτι κάποιοι ἀπό τοὺς κίονες καί τά κιονόκρανα ἀφαιρέθηκαν κατὰ τή διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας καί χρησιμοποιήθηκαν στό τζαμί τῆς Λότζιας. Σήμερα στό τζαμί ὑπάρχουν νεότερα κιονόκρανα, τά ὁποῖα πιθανότατα τοποθετήθηκαν κατὰ τήν ἐπισκευή τοῦ τζαμιοῦ ἀπό τοὺς Ἰταλοὺς μετά τόν σεισμό τοῦ 1933.

σκεφάλαια είναι έντελως κυλινδρικά⁵⁵⁴. Άν, παρόλη τή σχηματοποίη-
ση, υποθέσουμε ότι τά δύο πρώτα κιονόκρανα αποτελούν σπόλια τής
«παρακμής τής ρωμαϊκής περιόδου», όπως χαρακτηρίζει ο Balducci τό
σύνολο τών κιονοκράνων τοῦ βαπτιστηρίου, τότε τό τρίτο χρονολο-
γεῖται μέ βεβαιότητα στήν ἐποχή ἀνέγερσης τοῦ κτηρίου. Ὡστόσο, ἡ
χρονολόγηση καί τών τριῶν κιονοκράνων θά πρέπει κατά τή γνώμη
μας νά ἀναχθεῖ στήν ἐποχή μετά τήν περίοδο βασιλείας τοῦ Ἰουστινι-
ανοῦ (β' μισό 6ου αἰ.), σέ μία ἐποχή δηλαδή πού ἀγαπᾷ τίς ἐπιστροφές
στά κλασικά πρότυπα, ἀλλά δέν εἶναι πάντα ἐφικτό νά τίς ἀντιγράψει
μέ πιστότητα.

**Ἴωνικό κιονόκρανο στό Μουσεῖο
Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 34, πίν. 11)**

Τό κιονόκρανο ἔχει ἀρκετά προχωρημένη μορφή καί βρίσκεται πιό
κοντά στό λεξιλόγιο τής παλαιοχριστιανικῆς γλυπτικῆς. Ὁ ἄβακας
δηλώνεται μέ σαφήνεια καί τό κανάλι πού ἐνώνει τίς ἔλικες, διατηρεῖται
ἀλλά οἱ ἔλικες εἶναι μικρές, μέ πολλαπλές ἀσύμμετρες σπεῖρες, στενές
κοῖλες αὐλακες καί μικροῦς ἀγκιστροειδεῖς ὀφθαλμούς. Ὁ ἐχῖνος εἶναι
μικρός, μέ ἐλαφριά κυρτότητα καί ξεπερνᾷ τήν εὐθεία τών ὀφθαλμῶν
τῶν ἐλίκων προσδίδοντας κυβική μορφή στό κιονόκρανο. Τό κυμάτιο
ἀποτελεῖται μέν ἀπό τρία ἀνάγλυφα ὡς μέ λεπτό κέλυφος, μεταξύ τῶν
ὁποίων μεσολαβοῦν ἀνεστραμμένες λόγχες, ἀλλά τά ὡς εἶναι πολύ μι-
κροῦ μεγέθους. Τό κυμάτιο εἶναι τοποθετημένο ἀδέξια πρὸς τή μία ἔλικα
τοῦ κιονοκράνου, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀφήνεται κενός λειασμένος χῶρος
ἀνάμεσα στό ἕνα ἀκράιο ὡς καί στήν ἄλλη ἔλικα. Τά ἡμιανθέμια εἶναι
μικρά καί συνοπτικά ἀποδοσμένα, χωρίς νά βλασταίνουν ἀπό κάλυκα καί
ἔχουν σχεδόν κατακόρυφη διάταξη. Τά φυλλάριά τους ἔχουν καμπυλότη-
τα ἀλλά δέν ἀναδιπλώνονται σέ μικρές σπεῖρες. Τά προσκεφάλαια εἶναι
συμπιεσμένα καί ἀκόσμητα μέ διαφορετικό τύπο ζωστήρα σέ καθένα ἀπό
αὐτά: ὁ ἕνας ὀρίζεται ἀπό δύο ἐγχάρακτες κατακόρυφες αὐλακώσεις καί
ὁ ἄλλος κοσμεῖται μέ ἐπάλληλες ταινίες σχήματος V (σχηματοποιημένα

554. Παρόμοια διαμόρφωση (ἐπίπεδο κυμάτιο ἀπό τρία ὡς καί ἀκόσμητα, σχεδόν κυ-
λινδρικά προσκεφάλαια) ἀλλά χωρίς ἡμιανθέμια, παρατηρεῖται στό ἰωνικό μέρος κι-
ονοκράνου μέ συμφυές ἐπίθημα ἀπό τό νότιο ὑπερῶο τής Ἀχειροποιήτου. Ἡ Βέμη τό χρο-
νολογεῖ στήν ἀρχική φάση τοῦ ναοῦ, δηλαδή στό β' μισό τοῦ 5ου αἰ., ἐνῶ ὁ Zollt καί ἡ
Συθιακάκη σέ ὀψιμότερη περίοδο (φάση ἐπισκευῆς, ἴσως στό α' μισό ἢ στά τέλη τοῦ 6ου
αἰ.). Vemi, *Chapiteaux*, 131, πίν. 41, ἀρ. 123α-β. Zollt, *Kapitellplastik*, 344, ὑπόσημ. 334.
Συθιακάκη, *Αρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 163 καί 206.

φύλλα δάφνης). Καί στά δύο προσκεφάλαια οί ζωστήρες εἶναι ἔκκεντρα τοποθετημένοι.

Ἡ ἐμφανής ἀσυμμετρία στήν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν καί ἡ ἀδεξιότητα στήν ἐκτέλεση τῶν θεμάτων, ἀποδίδουν τό κιονόκρανο σέ κάποιο τοπικό ἐργαστήριο, γεγονός πού ἐνισχύεται καί ἀπό τό εἶδος τοῦ μαρμάρου, πού μοιάζει τοπικῆς προέλευσης. Ἡ χρονολόγησή του μέσα στό ἀ΄ μισό τοῦ βου αἰ. εἶναι πολύ πιθανή.

**Δύο ἰωνικά κιονόκρανα στό Μουσεῖο
Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 35, 36, πίν. 11)**

Τά δύο κιονόκρανα ἔχουν συμπαγῇ μορφή καί ἀρκετά ὀγκώδη ἐχίνο, πού φθάνει μέχρι τό ὕψος τῶν ἐξωτερικῶν σπείρων τῶν ἐλίκων⁵⁵⁵, σχηματίζοντας καί ἓνα ὑψηλό ἀκόσμητο κυλινδρικό ὑποτραχήλιο. Ὁ ἄβακας εἶναι σαφῶς διαμορφωμένος. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν κυματίων τῶν ἐχίνων εἶναι κατεστραμμένη ἀλλά φαίνεται πώς περιελάμβαναν τρία ὠά. Τά προσκεφάλαια τοῦ πρώτου εἶναι συμπιεσμένα καί κοσμοῦνται μέ τά συνήθη λογχοειδῆ φύλλα⁵⁵⁶, ἐνῶ τοῦ δεύτερου εἶναι μεγάλα κυλινδρικά καί φέρουν σχηματοποιημένο διάκοσμο μόνο στόν πλατύ λειασμένο ζωστήρα⁵⁵⁷. Ἡ συμπαγῆς μορφή, ἡ σχηματοποίηση καί ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τά κλασικά πρότυπα, θά μπορούσε νά τά χρονολογήσει μέσα στό β΄ μισό τοῦ βου αἰ.

**Δύο ἰωνικά κιονόκρανα στό Μουσεῖο
Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 37, 38, πίν. 11,12)**

Τά κιονόκρανα χαρακτηρίζονται γιά τήν ἐπίπεδη, ἀντικλασική ἀντίληψη καί τή σχηματοποίηση. Καί τά δύο ἔχουν ὑποτυπώδη ἄβα-

555. Ἀνάλογης βαριᾶς δομῆς κιονόκρανα στή Συλλογή τῆς Ροτόντας, βλ. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Ἰωνικά κιονόκρανα», 220-221, ἀρ. κατ. 10-11, πίν. 3. Ἐπίσης, στίς ἀποθήκες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, βλ. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 126-127, ἀρ. 316, 319, πίν. 39. Ἐπίσης βλ. τά πολύ σχηματοποιημένα καί κυβικῆς μορφῆς κιονόκρανα ἀπό τίς κιονοστοιχίες τῶν ὑπερώων τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου, Ὀρλάνδος, «Βασιλικαί Λέσβου», 17, εἰκ. 15-17. Ἡ βασιλική ἔχει χρονολογηθεῖ στό β΄ μισό τοῦ βου αἰ.

556. Παρόμοια προσκεφάλαια σέ κιονόκρανο βαριᾶς δομῆς ἀπό τή Θεσσαλονίκη, βλ. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 120, ἀρ. 299, πίν. 36.

557. Σχηματοποιημένα φύλλα, παρόμοιας διάρθρωσης ἀλλά πιο μικρά, ἐντοπίζονται σέ ζωστήρα ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἀπό τή Θεσσαλονίκη, στό ὁποῖο ὁμως κοσμεῖται καί ἡ ἐπιφάνεια τῶν προσκεφαλαίων μέ λογχοειδῆ φύλλα, βλ. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 115-116, ἀρ. 287, πίν. 35.

κα. Στο πρώτο, πού έχει μικρότερες διαστάσεις, οι έλικες είναι σχετικά μικρές καί συμμετρικές, μέ παχείς ανάγλυφες σπείρες, στενές αΰλακες πρισματικής λάξευσης καί κομβιωτούς ανάγλυφους όφθαλμούς. Τό κανάλι σύνδεσης τών έλικών δέν σχηματίζεται. Τό δεύτερο έχει μεγαλύτερες διαστάσεις καί γενικά πιό χονδροειδή καί επίπεδη έπεξεργασία. Οι έλικες είναι παχείς μέ πολλαπλές συστροφές, ένϿ τό κανάλι πού ένώνει τίς σπείρες τους, είναι ύποτυπώδες.

Καί στά δύο ό έχινος είναι σχεδόν επίπεδος καί φθάνει, στό μέν πρώτο πιό κάτω από τούς όφθαλμούς τών έλικών καί στό δεύτερο σχεδόν μέχρι τήν έξωτερική σπείρα τών έλικών. Στο πρώτο κοσμεΐται μέ ένα ώό μέσα σέ παχύ ανάγλυφο κέλυφος καί στό δεύτερο μέ ένα ώό, έπίσης, πού περιβάλλεται από ανάγλυφες κατακόρυφες ραβδώσεις. Ήμιανθέμια δέν υπάρχουν. Τά προσκεφάλαια του πρώτου συμπιέζονται έλαφρώς μόνο στήν κάτω πλευρά καί κοσμοΰνται μέ έπιμήκη λογχοειδή φύλλα έκατέρωθεν πλατύ έπίπεδου ζωστήρα καί του δεύτερου είναι κυλινδρικά μέ διάκοσμο από όμοια φύλλα έκατέρωθεν πλατύ έπίπεδου ζωστήρα πού φέρει κεντρική έγχάρκτη αΰλακα.

Κιονόκρανα στά όποια ό έχινος κοσμεΐται μέ ένα μόνον ώό, χωρίς ήμιανθέμια, είναι γνωστά στήν παλαιοχριστιανική περίοδο⁵⁵⁸, αλλά διατηροΰν συνήθως καί κάποια άλλα στοιχεΐα του διακόσμου, όπως τή σχηματική απόδοση τών ήμιανθεμίων, γι' αυτό καί έχουν χρονολογηθεί σέ κάπως σχετικά πρώιμη περίοδο (τέλη 4ου-άρχες 5ου αΐ.). Τά δύο κιονόκρανα τής Κω χαρακτηρίζονται από τήν πλήρη σχηματοποίηση καί τή συμπαγή, σχεδόν όρθογωνική, μορφή καί θά πρέπει νά χρονολογηθούν σέ όψιμότερη περίοδο, δηλαδή στόν προχωρημένο 6ο αΐ.

IV.2. ΤΟ ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΤΟ ΕΠΙΘΗΜΑ

IV. 2.1. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ - ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ

Τά ιωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές έπίθημα είναι ό τύπος κιονοκράνου πού άπαντάται μέ μεγαλύτερη συχνότητα στήν Κω. Ό τύπος αυτός γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στίς περισσότερες περιοχές τής αυτοκρατορίας, διότι άνταποκρινόταν στίς άπαιτήσεις μιάς μαζικότερης παρα-

558. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Ίωνικά κιονόκρανα», 220-221, άρ. κατ. 10, πίν. 3. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 120, άρ. 299, πίν. 36. Ίωνικά κιονόκρανα μέ ένα ώό, πού ακολουθούν όμως τά αρχαΐα πρότυπα, έχουν δηλαδή καλοσχηματισμένα ήμιανθέμια καί έλικες, βλ. στή βασιλική Σικυώνος, Όρλάνδος, «Άνασκαφή Σικυώνος», 86, εΐκ. 5. Ό ίδιος, «Βασιλική Σικυώνος Β'», 158, εΐκ. 11.

γωγής, ή όποία ύπαγόρευε γρήγορη καί φθινότερη κατασκευή. Έκτός αύτου ή χρήση του επιβλήθηκε για δομικούς λόγους, από τή στιγμή πού τά εύθύγραμμα έπιστύλια στίς βασιλικές άντικαταστάθηκαν από τά τοξωτά. Πρίν από τή χρήση τών τόξων τά εύθύγραμμα έπιστύλια έβαιναν άπευθείας επάνω στόν τετράγωνο άβακα τών κορινθιακών καί τών ιωνικών κιονοκράνων.

Στή συνέχεια, μέ τήν καθιέρωση τών τοξωτών έπιστυλίων χρειάστηκε νά παρεμβληθεί μεταξύ τόξου καί κιονοκράνου ένα ιδιαίτερο μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος, αρκετά άνθεκτικό, για νά δεχθεί τίς πιέσεις πού ασκούσαν τά μεγάλου πάχους πλίνθινα τοξωτά έπιστύλια καί νά αποτελέσει τή μετάβαση από τόν άβακα του κιονοκράνου στό όρθογώνιο ποδαρικό του τόξου⁵⁵⁹. Γι' αυτόν τόν σκοπό χρησιμοποιήθηκε τό επίθημα, πού έχει σχήμα άνεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας καί αποτελεί έξελιγμένη καί άπλουστευμένη μορφή του ρωμαϊκού ύφαιψιδίου. Τό επίθημα λαξευόταν χωριστά στίς περιπτώσεις πού επέστεφε κορινθιακά κιονόκρανα. Η χρήση του σέ συνδυασμό μέ τό «κλασικό» ιωνικό κιονόκρανο, πού είχε όρθογώνιο σχήμα καί προσκεφάλαια καί ήταν ιδανικότερο από τό τετράγωνο ρωμαϊκό ιωνικό κιονόκρανο για νά προσαρμοσθεί στην όρθογώνια βάση του επιθήματος⁵⁶⁰, όδήγησε στη λάξευση τών δύο μελών από τό ίδιο κομμάτι μαρμάρου. Όστόσο στόν έλλαδικό χώρο διατηρούνται αρκετά παραδείγματα ιωνικών κιονοκράνων μέ χωριστό επίθημα⁵⁶¹, παραλλαγή πού συνυπήρξε μέ τά συμφυή για μεγάλο χρονικό διάστημα⁵⁶².

Ό τύπος γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στην Κωνσταντινούπολη, τά Βαλκάνια, τά νησιά του Αιγαίου καί τή Βόρειο Αφρική, ενώ δέν φαίνεται νά ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στην Ιταλία⁵⁶³ καί τή Μικρά Ασία⁵⁶⁴.

559. Deichmann, *Studien*, 42. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 165-166. Zollt, *Kapitellplastik*, 244: Τό επίθημα μεσολαβεί ανάμεσα στό ιωνικό κιονόκρανο καί τό όρθογώνιο ποδαρικό του τόξου τής τοξοστοιχίας, όπου παίρνει τή θέση του τετράγωνου άβακα του ιωνικού στοιχείου. Η παρένθεση του επιθήματος σημαίνει μία κατασκευαστική ελάφρυνση, επειδή επέτρεψε νά προσαρμοσθεί τό βάθος του τοίχου τών άψιδωμάτων καί επιπλέον μπορεί νά εξομοιώσει διαφορετικά ύψη κiónων.

560. Vemi, *Chapiteaux*, 3.

561. Στή Σικυώνα, Όρλάνδος, «Ανασκαφή Σικυώνας», 86, εικ. 5. Ό ίδιος, *Ξυλόστεγος*, 315, εικ. 272, όπου αναφέρεται έσφαλμένα ως ιωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα, βλ. Vemi, *Chapiteaux*, 107, ύποσημ. 269. Στή Βραυρώνα, Στίκας, «Βραυρώνα», 73, εικ. 3. Στόν Μύτικα, Βοκοτόπουλος, «Άγία Σοφία Μύτικα», 112, εικ. 86β καί 89α, δ.

562. Συθιακάκη, *Αρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 190, ύποσημ. 13.

563. Vemi, *Chapiteaux*, 4. Πιθανόν επειδή εκεί οι ναοί δέν διέθεταν κατά κανόνα ύπερώα. Βλ. Krauthheimer, *Αρχιτεκτονική*, 209 κ.έ.

564. Η Βέμη αναφέρει ότι υπάρχουν αρκετά παραδείγματα στη Μικρά Ασία (Vemi,

Αναφορικά μέ τήν ἐποχή δημιουργίας του, οί περισσότεροι μελετητές θεωροῦν ὅτι τό ἰωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα ἐμφανίζεται πρίν τό 400 μ.Χ. καί εἰδικότερα στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ.⁵⁶⁵. Τά κιονόκρανα πού ἔχουν χρονολογηθεῖ σέ αὐτή τήν πρῶιμη περίοδο, προέρχονται κατά τό μεγαλύτερο μέρος τους ἀπό τόν ἐλλαδικό χῶρο⁵⁶⁶, γεγονός πού ὁδήγησε κάποιους μελετητές στήν ἄποψη ὅτι τό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα δημιουργήθηκε στόν ἐλλαδικό χῶρο καί συγκεκριμένα στά ἐργαστήρια τῆς Ἀττικο-Βοιωτίας, ἀπ' ὅπου στή συνέχεια εἰσήχθη στήν Κωνσταντινούπολη⁵⁶⁷.

Ὡστόσο, ἡ ἄποψη ὅτι τά κιονόκρανα τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου πού λόγῳ τῆς ἀρχαῖζουσας διάθεσης θεωρήθηκαν πρῶιμα καί χρονολογήθηκαν ἀπό τούς περισσότερους μελετητές στό τέλος τοῦ 4ου αἰ., τελευταία ἀμφισβητήθηκε καί ἡ ἀρχαῖζουσα μορφή, πού ἐντοπίζεται σέ κιονόκρανα πού προέρχονται κυρίως ἀπό τήν περιοχή τῆς Βοιωτίας, πιθανολογήθηκε ὅτι ἀποτελεῖ τοπική ἰδιομορφία καί ἐρμηνεύτηκε ὡς ἐνδειξη τάσεων ἀρχαΐσμοῦ πού κυριάρχησαν στόν ἐλλαδικό χῶρο στά μέσα τοῦ 6ου αἰ., ἢ καλύτερα μετά τό τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁵⁶⁸.

Chapiteaux, 4), παρατήρηση, μέ τήν ὁποία δέν συμφωνεῖ ὁ Zollt (*Kapitellplastik*, 359-360).

565. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 165. Deichmann, *Studien*, 46. Yegül, «Capitals», 267.

566. Κιονόκρανα ἀπό τή βασιλική τῶν Δαφνουσίων Λοκρῶν, Orlandos, «Locride», 219, εἰκ. 5-7. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 166, ἀρ. 538. Yegül, «Capitals», 267, εἰκ. 19. Vemi, *Chapiteaux*, 3, ὑποσημ. 2. Zollt, *Kapitellplastik*, 369. Πρόσφατη ἀνασκαφική ἐρευνα στό χῶρο τοῦ αἰθρίου καί τῶν προσκτισμάτων τῆς βασιλικῆς ἀποκάλυψε ἄλλο ἓνα ἀκέραιο κιονόκρανο ἰδιοῦ τύπου, τμήματα ἐνός δεύτερου καθώς καί τουλάχιστον δύο κιονόκρανα μέσα στό φρέαρ τοῦ αἰθρίου, Συθιακάκη, «Δαφνούσιοι Λοκροί», 239-240. *ΑΔ* 50 (1995) Χρονικά, 403-405, σχ. 5, πίν. 139γ. Δύο κιονόκρανα ἀπό τή Σκριπού τῆς Βοιωτίας. Γιά τό πρῶτο, πού στήν παλαιότερη βιβλιογραφία θεωρεῖται ὡς τό πρῶιμότερο σωζόμενο παράδειγμα τοῦ τύπου, Kautzsch, *Kapitellstudien*, 166, πίν. 33, ἀρ. 535. Ὁρλάνδος, *Συλόστεγος*, 314, εἰκ. 270. Deichmann, *Studien*, 46. Yegül, «Capitals», 267, εἰκ. 16. Vemi, *Chapiteaux*, 89-90, πίν. 6, ἀρ. 17. Γιά τό δεύτερο, πού χρονολογεῖται στήν ἴδια περίπου περίοδο, Ὁρλάνδος, *Συλόστεγος*, 317, εἰκ. 271. Vemi, *Chapiteaux*, 90-91, πίν. 7, ἀρ. 18. Δύο κιονόκρανα στήν αὐλή τοῦ Ἀγίου Νικολάου στά Καμπιά Βοιωτίας, Vemi, *Chapiteaux*, 91, πίν. 8, ἀρ. 19-20. Ἐνα κιονόκρανο ἀπό τό Δαφνί, Vemi, *Chapiteaux*, 84, πίν. 3, ἀρ. 3. Τρία κιονόκρανα ἀπό τή βασιλική τῆς Ἐπιδαύρου, Vemi, *Chapiteaux*, 108-109, πίν. 22-23, ἀρ. 62-64.

567. Sodini, «Sculpture I», 254. Vemi, *Chapiteaux*, 215. Yegül, «Capitals», 269. Ἀντίθετα, ὁ Betsch (*Late Antique Capital*, 240] ὑποστηρίζει ὅτι ὁ τύπος πιθανόν δημιουργήθηκε στήν Κωνσταντινούπολη τήν ἐποχή τοῦ Θεοδοσίου Β'.

568. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 233-242 καί 304.

Ἐπίσης, ἀμφισβητήθηκε τόσο ἡ δημιουργία τοῦ τύπου στὸν ἑλλαδικό ὥρο⁵⁶⁹, ὅσο καί ἡ ἐπίδραση τῶν ἑλλαδικῶν ἐργαστηρίων στή διαμόρφωση τοῦ τύπου, ὅπως αὐτός ἐμφανίζεται στήν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τα μέσα τοῦ 5ου αἰ. καί ἐπισημάνθηκε ἡ ἐπίδραση τῆς μικρασιατικῆς παράδοσης στή μορφολογία τῶν παραδειγμάτων τῆς πρωτεύουσας (κυρίως λόγω τῆς ἀπουσίας τοῦ καναλιοῦ πού ἐνώνει τίς ἑλικες στὰ κιονόκρανα τῆς πρωτεύουσας)⁵⁷⁰.

Πάντως, ὁ ρόλος τῆς Κωνσταντινούπολης στή διαμόρφωση τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου μέ συμφυές ἐπίθημα δέν μπορεῖ ἀκόμη νά ἀποσαφηνισθεῖ μέ ἀκρίβεια, δεδομένου ὅτι πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. (δηλαδή πρὶν ἀπὸ τὴ βασιλικὴ Στουδίου πού χρονολογεῖται γύρω στὸ 453⁵⁷¹ καί ἔχει κιονόκρανα τέτοιου τύπου⁵⁷²) δέν σώζεται κανένα κτήριο στήν πρωτεύουσα μέ ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα⁵⁷³.

Κατὰ τὸν 5ο καί 6ο αἰ.⁵⁷⁴ τὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα διαδόθηκε εὐρύτατα σέ πολλές περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας καί χρησιμοποιήθηκε κυρίως στὰ ὑπερῶα τῶν βασιλικῶν⁵⁷⁵, σπανιότερα

569. Déroche, «Acanthe», 443. Συθιακάκη, ὁ.π., 242 καί 296-304.

570. Zollt, *Kaitellplastik*, 358-361, 366. Τὰ ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα πού ἔχουν σωθεῖ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, δέν διαθέτουν κανάλι ἐνωσης τῶν σπειρῶν τῶν ἑλικῶν, χαρακτηριστικὸ πού συνδέεται μέ τὴ μικρασιατικὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση.

571. Mango, «Date», 122 κ.έ. Peschlow, «Johanneskirche», 431 κ.έ.

572. Zollt, *Kapitellplastik*, 243-250, πίν. 1-2, ἀρ. 1-3. Τὰ κιονόκρανα βρέθηκαν ἐκτὸς θέσης καί ἀποδίδονται εἴτε στὸ αἶθριο εἴτε στὰ ὑπερῶα τῆς βασιλικῆς τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. Ὡστόσο τελευταία διατυπώθηκε ἡ πιθανότητα νά προέρχονται ἀπὸ μία φάση ἐπισκευῆς τοῦ μνημείου, ἴσως κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Συθιακάκη, ὁ.π., 205, ὑποσημ. 98.

573. Συθιακάκη, ὁ.π., 191 καί ὑποσημ. 29.

574. Σύμφωνα μέ τὴ Βέμη ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶναι μία περίοδος ὅπου, γιὰ δεκαετίες, παράγονται οἱ ἴδιοι τύποι κιονοκράνων, γεγονὸς πού δέν διευκολύνει τὴ χρονολόγησή τους. Στὸ α' καί τὸ β' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. παρατηρεῖται μία τυπολογικὴ καί διακοσμητικὴ ἔκρηξη πού δέν φαίνεται ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐμπνευσμένη ἐργασία τεχνιτῶν, ὅπως ἐκείνων πού ἐργάστηκαν στὸν Ἅγιο Πολύευκτο καί τὰ Ἰουστινιάνεια μνημεῖα. Στὸ β' μισό τοῦ 6ου αἰ., ὁ ἔχινος τῶν κιονοκράνων τείνει σὲ μία μορφή πιὸ στενὴ, χάνει σχεδὸν τὸν ὄγκο του καί καταντᾷ ἕνα μικρὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο ἀνάμεσα στίς δύο ἑλικες ἢ ἀποδίδεται ἐντελῶς συμβατικά. Τὸ ὕψος τοῦ ἰωνικοῦ τμήματος μειώνεται συνεχῶς. Στὰ ἀπλούστερα διακοσμημένα ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Zollt, στοιχειᾷ γιὰ μία χρονολογικὴ ὁριοθέτηση παρέχονται μόνο ἀπὸ τὴ σχέση ἰωνικοῦ στοιχείου καί ἐπιθήματος καί σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἀπὸ τὸ διάκοσμο τοῦ ἐχίνου.

575. Π.χ. Βασιλικὴ Στουδίου, Mango, «Date», 122 κ.έ. Peschlow, «Johanneskirche», 431 κ.έ. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 167, πίν. 33, ἀρ. 540. Zollt, *Kapitellplastik*, 243-250, πίν. 1-2, ἀρ. 1-3. Ἀχειροποίητος, Kramer, *Skulpturen*, 48-54, εἰκ. 20-23. Kleinbauer, «Remarks», 244-247, εἰκ. 4. Zollt, *Kapitellplastik*, 343-344. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 162, ὑποσημ. 307. Ἡ νεότερη ἔρευνα τείνει νά τοποθετήσῃ τὸ μνημεῖο στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. Βασιλικὴ Λεωνίδῃ Λεχαίου, Πάλλας, «Βασιλικὴ Λεχαίου 1958», πίν. 100. Ὁ ἴδιος, «Βασιλικὴ

στό ισόγειο μικρότερων βασιλικῶν⁵⁷⁶, σέ μία περίπτωση καί στους δύο ὀρόφους (Ἅγιος Ἰωάννης Ἐφέσου)⁵⁷⁷, καί στίς στοές τῶν αἰθρίων⁵⁷⁸. Ἡ ἐκτεταμένη χρήση του στά ὑπερῶα τῶν βασιλικῶν ὑποβλήθηκε γιά δομικούς κυρίως λόγους, ἐξαιτίας τοῦ σχετικά μειωμένου ὕψους τῶν ὑπερῶων ἀλλά καί τοῦ μικρότερου βάρους πού ἀσκοῦσαν οἱ τοῖχοι τῶν φωταγωγῶν⁵⁷⁹.

Ἡ παραγωγή τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων μέ συμφυές ἐπίθημα, σύμφωνα μέ κάποιους μελετητές διακόπτεται στὸν 8ο-9ο αἰ.⁵⁸⁰, κατ' ἄλλους διήρκεσε ὡς τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων (9ος-10ος αἰ.)⁵⁸¹, ἐνῶ τελευταία ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ χρήση τους, ἂν καί περιορισμένη, συνεχίζεται ὡς τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο καί τουλάχιστον ὡς τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰ.⁵⁸².

Λεχαίου 1959», πίν.114β. Ὁ ἴδιος, «Βασιλικὴ Λεχαίου 1960», πίν. 129β. Ὁ Πάλλας («Βασιλικὴ Λεχαίου 1965», 161-162 καί «Datierung», 69-70) χρονολογεῖ τὸν ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο τοῦ μνημείου στό 470 ἢ λίγο μετά, ἐνῶ ἡ Συθιακάκη (Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος, 179 καί 207) προτείνει τὴ χρονολόγηση τοῦ συνόλου τοῦ οἰκοδομικοῦ προγράμματος στό 4^ο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. Ἐπισκοπικός ναὸς Στόβων, Nikolajević-Stojković, *Décoration Architectural*, 76 κ.έ., εἰκ. 31-41. Kitzinger, «Stobi», 107. Γιά τὴ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ ἔχουν προταθεῖ πολλές ἀπόψεις, πού στηρίχθηκαν κυρίως στὴν ἀνάλυση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ διακόσμου (ἀπὸ τό 4^ο μισό τοῦ 5ου αἰ. ἕως καί τό 7^ο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ.), βλ. Συθιακάκη, ὁ.π., 216, ὑπόσημ. 166. Βασιλικὴ Α' Νέας Ἀγχιάλου, Σωτηρίου, Χριστιανικαὶ Θῆβαι. Συθιακάκη, ὁ.π., 378-296. Τὰ κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς ἔχουν δεχτεῖ χρονολογήσεις ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου ἕως τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. Βλ. Στό ἴδιο, 210, ὑπόσημ. 126. Ἅγιος Σέργιος καὶ Βάκχος, Kautzsch, *Kapitellstudien*, 172-173, πίν. 34, ἀρ. 557. Zollt, *Kapitellplastik*, 250-253, πίν. 9, ἀρ. 26. Συθιακάκη, ὁ.π., 223-228. Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως (532-537), Kautzsch, *Kapitellstudien*, 173-175, πίν. 34, ἀρ. 558-560. Zollt, *Kapitellplastik*, 254-256, πίν. 9-10, ἀρ. 27-29. Mainstone, *Hagia Sophia*, 54, 57-58, εἰκ. 63, 66, 70. Συθιακάκη, ὁ.π., 217-218 καί 225-226.

576. Βασιλικὴ Βραυρῶνας, Στίκας, «Βραυρῶνα 1951», 68-69, εἰκ. 21-22. Ὁ ἴδιος, «Βραυρῶνα 1952», 73, εἰκ. 3. Sodini, «Sculpture I», 251. Βασιλικὴ Σικυῶνας, Ὁρλάνδος, «Ἀνασκαφὴ Σικυῶνος», 86, εἰκ. 5. Βασιλικὴ Δαφνουσίων Λοκρῶν, Orlandos, «Locride», 219, εἰκ. 5, 7. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 166, No 538. Yegül, «Capitals», 267, εἰκ. 19. Vemi, *Chapiteaux*, 3, ὑπόσημ. 2. Zollt, *Kapitellplastik*, 369. Συθιακάκη, «Δαφνούσιοι Λοκροί», 239-240. ΑΔ 50 (1995), Χρονικά, 403-405, σχ. 5, πίν. 139γ, 140α. Καί στίς τρεῖς περιπτώσεις τὰ ἰωνικά κιονόκρανα ἔχουν χωριστὰ ἐπιθήματα. Ἀντίθετα, ἡ νότια βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου στὴν Κῶ, ἔφερε στό ισόγειο ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυῆ ἐπιθήματα, βλ. παρακάτω στὴν ἐξέταση τῶν κιονοκράνων τοῦ ναοῦ. Γενικά, ἡ χρῆση ἰωνικῶν κιονοκράνων μέ συμφυές ἐπίθημα φαίνεται ὅτι ὑπερಿಸχύει στίς βασιλικές τοῦ νησιοῦ.

577. Σωτηρίου, «Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐφέσῳ», 139-145. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 176-178, πίν. 35-36, ἀρ. 566-567. Hörmann, *Johanneskirche*, 120 κ.έ. Zollt, *Kapitellplastik*, 334-336.

578. Βασιλικὴ Α' Φιλίππων, Vemi, *Chapiteaux*, 154-155, πίν. 55, ἀρ. 184-185.

579. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 192.

580. Zollt, *Kapitellplastik*, 361-362.

581. Vemi, *Chapiteaux*, 3. Ὡστόσο ἀναφέρει ἓνα κιονόκρανο πού χρονολογεῖ στὸν 10ο ἢ τὸν 11ο αἰ. καί ἓνα στὸν 12ο αἰ. (ὑπόσημ. 7).

582. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 193-194. Ἀναφέρονται παραδείγματα ἰω-

Τά πολυάριθμα παραδείγματα καθώς και οι παραλλαγές που παρουσιάζει ο τύπος, έγιναν αντικείμενο έρευνας πολλών μελετητών⁵⁸³, που επιχείρησαν την ταξινόμηση των κιονοκράνων βασισμένοι είτε στην εξέλιξη του διακόσμου είτε στην εξέλιξη του σχήματος.

Όλοκληρωμένη μελέτη για τα κιονόκρανα αυτού του τύπου πραγματοποίησε η Βέμη⁵⁸⁴ στη διδακτορική της διατριβή, στην οποία συγκέντρωσε 330 κιονόκρανα του έλλαδικού χώρου, μεταξύ αυτών και ένα μεγάλο μέρος κιονοκράνων από την Κω, που έχουν ένταχθει και στη δική μας πραγμάτευση. Βασικό συμπέρασμα της μελέτης της Βέμη είναι η διαπίστωση ότι η πιο συγκροτημένη τυπολογική κατάταξη βασίζεται στα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του σχήματος του κιονοκράνου και όχι στη διακόσμηση⁵⁸⁵.

Άναλυτική και πλήρης μελέτη των ιωνικών κιονοκράνων μέ συμφυές επίθημα της Κωνσταντινούπολης και της σφαίρας έπιρροής της έγινε από τον Zollt⁵⁸⁶, όπου συνδυάζεται η μελέτη της εξέλιξης του γενικού σχήματος των κιονοκράνων μέ εκείνη του διακόσμου.

Τέλος, άναλυτική παρουσίαση των παραδειγμάτων από την περιοχή της Θεσσαλίας και της Φθιώτιδας έγινε πρόσφατα από τη Συθιακάκη⁵⁸⁷, στο πλαίσιο της διδακτορικής της διατριβής, η οποία άναφέρθηκε διεξοδικά στη μορφή και προέλευση του ιωνικού κιονοκράνου μέ συμφυές επίθημα, παρέθεσε τίς τυπολογικές κατατάξεις της Βέμη για τα κιονόκρανα του έλλαδικού χώρου και του Zollt για τα κιονόκρανα της Κωνσταντινούπολης και της σφαίρας έπιρροής της και επιχείρησε τέλος μία νέα τυπολογική κατάταξη των παραδειγμάτων του τύπου⁵⁸⁸.

νικών κιονοκράνων μέ συμφυές επίθημα που χρονολογούνται στον 9ο αί. (άπό τον Άγιο Γεώργιο Θηβών), στον 11ο αί. (Καθολικό Όσίου Λουκά) και στο τέλος του 11ου αί. (Άγιος Μάρκος Βενετίας).

583. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 165-182. Όρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 315-325. Deichmann, *Studien*, 41-49. Yegül, «Capitals», 265-274. Betsch, *Late Antique Capital*, 59-117 και 128-130. Sodini, «Sculpture I», 249-255.

584. Vemi, *Chapiteaux*.

585. Σύμφωνα μέ τη Βέμη άρχικά επίθημα και ιωνικό μέρος ήταν περίπου ίσα σέ μέγεθος αλλά σταδιακά τό επίθημα άναδεικνύεται και γίνεται όγκώδες, ένώ ό ρόλος του ιωνικού μέρους παραμένει τελικά διακοσμητικός. Άντίθετα, η Συθιακάκη (*Άρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 300-301) ύποστηρίζει ότι τό ύψος του επίθηματος δέν έπαιξε κανένα ρόλο στην εξέλιξη του ιωνικού κιονοκράνου και παραθέτει παραδείγματα που, άν και μπορούν νά δεχθούν μία όψιμη χρονολόγηση, παρουσιάζουν επίθημα ίσο περίπου μέ τό ύψος του ιωνικού μέρους. Όστόσο, άποδέχεται τή βαθμιαία συρρίκνωση των προσκεφαλαίων και τήν ύποταγή του ιωνικού μέρους στό επίθημα.

586. Zollt, *Kapitellplastik*.

587. Συθιακάκη, ό.π., 189-304.

588. Ό.π., 204.

Καί οί τρεῖς ἀνωτέρω μελετητές βασίστηκαν στή μελέτη τοῦ σχήματος τῶν κιονοκράνων, προκειμένου νά τά κατατάξουν τυπολογικά.

Ἡ Βέμη⁵⁸⁹ πρότεινε τή διάκριση σέ ἑπτά τύπους:

Τύπος I: Κιονόκρανα μέ ἰωνικό τμήμα πού ἔχει μεγαλύτερο πλάτος ἀπό αὐτό τοῦ ἐπιθήματος.

Τύπος II: Κιονόκρανα μέ ἰωνικό τμήμα ἴσου πλάτους μέ αὐτό τοῦ ἐπιθήματος.

Τύπος III: Ἀπλοποιημένα κιονόκρανα πού διακρίνονται σέ πέντε ὑποομάδες ἀνάλογα μέ τόν τρόπο διαμόρφωσης τοῦ ἐχίνου - φουσκωτός, κόλινος, σέ προοδευτική προεξοχή, λοξότμητος σέ μορφή μηνίσκου, ἐχίνος πού συγχέεται μέ τό ἐπίθημα.

Τύπος IV: Κιονόκρανα μέ αὐλακα στόν ἐχίνο καί ἀποκομμένο ἰωνικό μέρος.

Τύπος V: Κιονόκρανα μέ ἐχίνο στήν κάτοψη τῆς ὄψης τοῦ ἐπιθήματος καί προσκεφάλαια σέ προεξοχή.

Τύπος VI: Κιονόκρανα μέ ὀγκῶδες ἐπίθημα πού ἀπολήγει σέ κυμάτια.

Τύπος VII: Κιονόκρανα μέ γωνιακές ἔλικες.

Ὁ Zollt⁵⁹⁰ τά κατέταξε σέ πέντε ὁμάδες:

Ὅμάδα 1: Κιονόκρανα μέ πλευρικά προεξέχουσες ἔλικες.

Ὅμάδα 2: Κιονόκρανα μέ κλειστό περίγραμμα.

Ὅμάδα 3: Κιονόκρανα μέ γωνιακές ἔλικες.

Ὅμάδα 4: Κιονόκρανα μέ διαγώνια τοποθετημένες ἔλικες.

Ὅμάδα 5: Κιονόκρανα μέ ἐπίστεψη στήν ἀπόληξη τοῦ ἐπιθήματος.

Ἡ Συθιακάκη⁵⁹¹ τέλος πρότεινε τή διάκριση σέ τέσσερις ὁμάδες:

Ὅμάδα 1: Κιονόκρανα μέ πλευρικά προεξέχουσες ἔλικες.

Ὅμάδα 2: Κιονόκρανα μέ κλειστό περίγραμμα.

Ὅμάδα 3: Κιονόκρανα μέ γωνιακές ἔλικες.

Ὅμάδα 4: Κιονόκρανα μέ ἔλικες τοποθετημένες στίς διαγωνίους.

Δέν θά ἀσχοληθοῦμε διεξοδικά μέ τήν ἀνάλυση τῶν ἐπιμέρους στοιχείων κάθε προτεινόμενου τύπου ἢ ὁμάδας, ἐργασία πού ἔχει γίνει ἄλλωστε ἀπό τούς παραπάνω μελετητές, οὔτε μέ τά προβλήματα πού ἔχουν ἐπισημανθεῖ στά χαρακτηριστικά τῶν παραπάνω τυπολογικῶν διακρίσεων.

Τά κιονόκρανα τῆς Κῶ δέν παρουσιάζουν τυπολογική ποικιλία

589. Vemi, *Chapiteaux*, 9-36.

590. Zollt, *Kapitellplastik*, 275-287.

591. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 204.

καθώς ανήκουν στην πλειονότητά τους στον τύπο III (άπλοποιημένος τύπος) της Βέμη ή στην ομάδα 2 (κιονόκρανα με κλειστό περίγραμμα) του Zollt και της Συθιακάκη. Ένα κιονόκρανο (άρ. κατ. 39) ανήκει στον τύπο II της Βέμη (κιονόκρανα με ιωνικό τμήμα ίσου πλάτους με αυτό του επίθηματος) ή στην ομάδα 1 του Zollt και της Συθιακάκη (κιονόκρανα με πλευρικά προεξέχουσες έλικες). Ένα άλλο κιονόκρανο (άρ. κατ. 74), πού η Βέμη εντάσσει στον τύπο VII (κιονόκρανα με γωνιακές έλικες), αποτελεί παραλλαγή της ομάδας 3 του Zollt και της Συθιακάκη (κιονόκρανα με γωνιακές έλικες). Στους τύπους αυτούς θά γίνει αναλυτική αναφορά παρακάτω κατά την εξέταση των κιονοκράνων.

Σημειωτέον ότι θεωρούμε σωστή την άποψη της Συθιακάκη⁵⁹² ότι «ή τυπολογική κατάταξη άποσκοπεί περισσότερο στη διευκόλυνση ενός μελετητή και λιγότερο στην εξαγωγή χρονολογικών συμπερασμάτων», επίσης, ότι «δέν πρέπει ποτέ νά παραγνωρίζεται στην προσπάθεια χρονολογικής κατάταξης ή αξία του διακόσμου» και τέλος, ότι, όπως πιστεύει και η Strube⁵⁹³, «φαίνεται μάλλον μάταιο νά αναζητούμε στην τέχνη μία άπόλυτα γραμμική εξέλιξη».

IV.2.2. ΤΟ ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ ΣΤΗΝ ΚΩ

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΗ - ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Τά ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα πού συγκεντρώθηκαν στα πλαίσια της μελέτης άπό τά μνημεία και τίς συλλογές της Κω, αριθμοϋν άρκετά παραδείγματα αλλά σίγουρα άποτελοϋν μικρό μέρος των κιονοκράνων πού χρησιμοποιήθηκαν στίς παλαιοχριστιανικές βασιλικές του νησιού. Κατέστη δυνατό νά έντοπισθοϋν 38 κιονόκρανα αυτού του τύπου. Τά υπόλοιπα είτε έντοιχίστηκαν σέ νεώτερα κτίσματα του νησιού και σήμερα δέν είναι όρατά ή κατά κάποιο τρόπο έχουν όριστικά χαθεί (π.χ. λόγω άσβεστοποίησης). Μεγάλο μέρος αυτών των κιονοκράνων έχει συμπεριληφθεί άπό τή Βέμη στην προαναφερθείσα μελέτη της⁵⁹⁴. Όστόσο θεωρήθηκε σκόπιμη ή ένταξή τους και στην έν λόγω μελέτη, έπειδή άφενός μέν στη διάρκεια της μελέτης έντοπίστηκαν κι άλλα κιονόκρανα και άφετέρου, προκειμένου τδ ζήτημα του ιωνικού κιονοκράνου με συμφυές επίθημα στην Κω νά έκτιμηθεί συνολικά

592. Συθιακάκη, ό.π.

593. Strube, *Polyeuktoskirche*, 11-12.

594. Vemi, *Chapiteaux*, 181-192, άρ. 265-295, πίν. 74-83.

άλλα καί νά ἐπιχειρηθεῖ ἡ κατάταξή τους σύμφωνα μέ τίς πιό πρόσφατα προτεινόμενες τυπολογικές διακρίσεις τοῦ τύπου.

Ἐνα κιονόκρανο πού δέν συμπεριελήφθη στή δημοσίευση τῆς Βέμη καί τό ὁποῖο ἐντοπίστηκε ἀμέσως δυτικά τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, στό ἵπποτικό κάστρο τῆς Ἀντιμάχειας (ἀρ. κατ. 39) ἀνήκει στήν κατά Zollt καί Συθιακάκη **ὁμάδα 1**, δηλαδή στά **κιονόκρανα μέ πλευρικά προεξέχουσες ἑλικες** ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς ἐπιφάνειας ἐδρασης τοῦ ἐπιθήματος. Στά κιονόκρανα αὐτῆς τῆς ὁμάδας συγκαταλέγονται παραδείγματα μέ ἀρχαῖζουσα διάθεση καί παραδείγματα πού ἀκολουθοῦν τή γενική μορφή προτύπων τῆς πρωτεύουσας. Ἡ Συθιακάκη τά διέκρινε σέ δύο ὑποομάδες: κιονόκρανα μέ λοξότμητο ἐπίθημα καί κιονόκρανα μέ κοιλόκυρτο ἐπίθημα. Στό κιονόκρανο τοῦ κάστρου τῆς Ἀντιμάχειας δέν σώζεται παρά ἐλάχιστο τμήμα τοῦ ἐπιθήματος πού, ἀπ' ὅσο μπορεῖ νά διακρίνει κανεῖς, πρέπει νά ἦταν λοξότμητο. Στήν προσπάθεια νά ἐνταχθεῖ τό παραπάνω κιονόκρανο σέ κάποια ἀπό τίς κατηγορίες πού προτείνει ἡ Βέμη, προέκυψαν δυσκολίες: θά μπορούσε νά ἐνταχθεῖ στόν κατά Βέμη **τύπο II**, δηλαδή στά κιονόκρανα, ὅπου τό ἰωνικό μέρος ἔχει ἴσο πλάτος μέ αὐτό τοῦ ἐπιθήματος. Στόν τύπο αὐτό οἱ ἑλικες εἶναι σχετικά μεγάλες καί ἐξέχουν πλευρικά ἀπό τή βάση τοῦ ἐπιθήματος, τό συνολικό πλάτος τους ὅμως δέν ξεπερνᾷ τό πλάτος τῆς ἄνω ἀπόληξης τοῦ ἐπιθήματος. Ὅμως, τό κιονόκρανο δέν παρουσιάζει ἕνα βασικό χαρακτηριστικό αὐτοῦ τοῦ τύπου, δηλαδή οἱ ἑλικες δέν ἐνώνονται μεταξύ τους μέ κανάλι καί ἀνάλογα παραδείγματα μέ ἐλαφρῶς προεξέχουσες ἑλικες χωρίς κανάλι (ὅπως ἐκεῖνα τῆς Μονῆς Στουδίου) ἡ Βέμη τά ἐντάσσει στόν **τύπο III (ἀπλοποιημένα κιονόκρανα)**.

Τά περισσότερα ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα τῆς Κῶ, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἀνήκουν στόν **τύπο III (ἀπλοποιημένος τύπος)** τῆς Βέμη καί στήν **ὁμάδα 2 (κιονόκρανα μέ κλειστό περίγραμμα)** τοῦ Zollt καί τῆς Συθιακάκη.

Στόν **τύπο III** ἡ Βέμη⁵⁹⁵ ἐντάσσει κιονόκρανα, στά ὁποῖα τά προσκεφάλαια δέν προεξέχουν οὔτε ἀπό τίς πλάγιες πλευρές τοῦ ἐπιθήματος οὔτε ἀπό τή βάση, ἐνῶ συχνά ὑποχωροῦν σέ σχέση μέ τήν κάτοψη τῶν ὀψεων τοῦ ἐπιθήματος. Τά μέρη πού τά ἀποτελοῦν καί κυρίως αὐτά πού χρειάζονται λεπτομερειακή ἐργασία, ἀπλοποιοῦνται. Αὐτό ἰσχύει κυρίως γιά τό ἰωνικό μέρος πού περιορίζεται σέ ὄγκο καί ἀπλουστεύεται. Οἱ ἑλικες εἶναι συμπίεσμένες μέ τίς σπεῖρες νά χαράσσονται

595. Vemi, *Chapiteaux*, 17-26.

συμβατικά ή να μή δηλώνονται, τό κανάλι πού τίς ένώνει έξαφανίζεται καί τά προσκεφάλαια εἶναι κυλινδρικά. Ὁ τύπος χαρακτηρίζεται ἀπό ἓνα ἐπίθημα σέ σχῆμα ἀνεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας, πού εἶναι πολύ μεγαλύτερο ἀπό τό ἰωνικό μέρος. Ὁ τύπος αὐτός, σύμφωνα μέ τή Βέμη, ἦταν ιδιαίτερα διαδεδομένος στήν Κωνσταντινούπολη καί τή Μικρά Ἀσία καί ἀποτελεῖ τόν πιό κοινό τύπο σέ ὅλο τό Ἰλλυρικό, καθώς ἀνταποκρίνεται στίς ἀπαιτήσεις μιᾶς μαζικότερης παραγωγῆς, ἡ ὁποία ὑπαγορεύει γρήγορη καί φθηνότερη κατασκευή. Τό σχῆμα πού παίρνει ὁ ἐχῖνος, φουσκωτός, κολουρος, σέ προοδευτική προεξοχή, λοξότμητος σέ μορφή μηνίσκου, ἡ συγχωνευμένος μέ τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιθήματος, ὁδήγησε τή Βέμη στή διάκριση ἀντίστοιχων ὑποομάδων τοῦ τύπου III.

Στήν **ὑποομάδα III,1** ὁ ἐχῖνος εἶναι φουσκωτός ὡοειδής, φαρδύς καί ἄρκετά προεξέχων σέ σχέση μέ τίς ἔλικες. Οἱ ἔλικες ἔχουν μεγάλες προεξέχουσες σπεῖρες, κανονικῆς χάραξης καί ἄρκετά εὐλύγιστες. Ὁ διαχωρισμός τοῦ ἰωνικοῦ μέρους, πού καταλαμβάνει τό 1/3 τοῦ συνολικοῦ ὕψους, καί τοῦ ἐπιθήματος γίνεται μέ μία αὐλακα πού διακόπτεται ἐπάνω ἀπό τόν ἐχῖνο. Τά προσκεφάλαια ἐκτελοῦνται μέ ἐπιμέλεια καί δέν προεξέχουν ἀπό τίς πλάγιες πλευρές τοῦ ἐπιθήματος. Ἡ ομάδα ἐμφανίζεται μετά τά μέσα τοῦ 5ου αἰ. (κιονόκρανα Μονῆς Στουδίου).

Στήν **ὑποομάδα III,2** ὁ ἐχῖνος ἔχει τή μορφή κολουρου κώνου. Ὁ τύπος ἐμφανίζεται στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. καί διαρκεῖ σέ ὅλο τόν 6ο αἰ. Τά καλύτερα παραδείγματα παρουσιάζουν ἀκρίβεια στό σχέδιο καί ὁ ἐχῖνος εἶναι ἄρκετά μεγάλος, ὥστε νά χωρέσει διάκοσμο ἀπό τρία ὠά. Ὁ ἐχῖνος εἶτε ὑπερβαίνει τό ὀριζόντιο ὄριο τοῦ ἐπιθήματος, ὥστε νά προεξέχει ἀπό τό σχέδιο τῆς ὀψης τοῦ ἐπιθήματος καί νά εἶναι τελικά λοξότμητος ἢ λαξεύεται ἐντός τῶν ὀρίων τοῦ ἐπιθήματος. Στή δεύτερη περίπτωση, τό σχέδιο τῶν ἐλίκων εἶναι συνεπτυγμένο κάτω ἀπό τό ἐπίθημα. Σπανίως σέ αὐτήν τήν ὑποομάδα λαξεύεται μία μικρή ταινία ἐπάνω ἀπό τίς ἔλικες⁵⁹⁶. Ἐπίσης, σπάνια συναντᾶται

596. Vemi, *Chapiteaux*, 131-132, πίν. 41, ἀρ. 123-124 (κιονόκρανα Ἀχειροποιήτου). Ἡ νεότερη ἔρευνα τείνει νά τοποθετήσει τήν ἀρχική φάση τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου στό τρίτο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ., χρονολόγηση πού στηρίζεται κυρίως στήν ὁμοιότητα τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου μέ τά κιονόκρανα τῆς Μονῆς Στουδίου. Γιά τή χρονολόγηση τοῦ ναοῦ βλ. ἐνδεικτικά: Krautheimer, *Ἀρχιτεκτονική*, 129. Kleinbauer, «Remarks», 245 κ.ἑ. Sodini, «Sculpture I», 225-226. Strube, *Polyeuktoskirche*, 25. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 162-163. Τό μνημεῖο στίς τοξοστοιχίες τοῦ ἰσογείου ἔχει θεοδοσιανά κιονόκρανα καί στίς τοξοστοιχίες τῶν ὑπερώων ἰωνικά μέ συμφυές ἐπίθημα. Ἀπό τά κιονόκρανα τοῦ βορείου ὑπερώου, τό ἀνατολικότερο ἔχει προεξέχουσες ἔλικες καί διάκοσμο συγγενικό μέ τῆς Μονῆς Στουδίου καί μάλλον ἀνάγεται στήν ἀρχική φάση τοῦ μνημείου, ἐνῶ τά ὑπόλοιπα εἶναι

οριζόντια ταινία πού τονίζει τόν διαχωρισμό του ιωνικού μέρους από τό επίθημα⁵⁹⁷. Ο τύπος του κολουρου έχινου είναι πολύ διαδεδομένος για μία μεγάλη περίοδο. Μία παραλλαγή έχινου πού προεξέχει αρκετά από τις έλικες, δίνουν τέσσερα κιονόκρανα από τή Ροτόντα⁵⁹⁸.

Στήν **υποομάδα III,3** ο έχινος παρουσιάζει προοδευτική προεξοχή, είναι μάλλον επίπεδος και περιορισμένος (στενός).

Στήν **υποομάδα III,4** ο έχινος παρουσιάζει λοξότμηση στο επάνω μέρος, σχηματίζοντας μία μικρή επιφάνεια σε σχήμα τμήματος κύκλου (μηνίσκου).

Στήν **υποομάδα III,5** η επιφάνεια του έχινου συγχωνεύεται με αυτή του επιθήματος.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η Βέμη εντάσσει σε αυτήν την κατηγορία και παραδείγματα με ελαφρώς προεξέχουσες έλικες⁵⁹⁹ καθώς και κιονόκρανα πού εμφανίζουν τό ιωνικό μέρος σε πλήρη υποχώρηση κάτω από τό επίθημα και αντιπροσωπεύουν τό τελικό μορφολογικό στάδιο εξέλιξης του τύπου. Σύμφωνα με τή Συθιακάκη⁶⁰⁰ τό σχήμα του έχινου μπορεί να ποικίλει τόσο ανάμεσα σε κιονόκρανα της ίδιας σειράς, όσο και επάνω στο ίδιο κιονόκρανο, και επομένως δεν μπορεί να χρησιμεύσει ιδιαίτερα ως τυπολογικό κριτήριο ή κριτήριο εξέλιξης.

Στήν **ομάδα 2 (κιονόκρανα με κλειστό περίγραμμα)** ο Zollt⁶⁰¹ εντάσσει κιονόκρανα, στά όποια «τά προσκεφάλαια των έλικων σταδιακά συρρικνώνονται και προσαρμόζονται στα όρια των πλευρών του επιθήματος». Η ομάδα 2 (κιονόκρανα με κλειστό περίγραμμα) της Συθιακάκη⁶⁰² ταυτίζεται με τήν ομάδα 2 του Zollt και σε αυτήν εντάσσονται επίσης «κιονόκρανα στα όποια τό ιωνικό μέρος εγγράφεται στην κάτοψη του επιθήματος». Επιπλέον, η Συθιακάκη διακρίνει υποομάδες ανάλογα «με τά στάδια εξέλιξης του τύπου πού καθορίζονται από τά βήματα υποχώρησης του ιωνικού μέρους κάτω από τό επίθημα και παράλλη-

αντίγραφα των αρχών του 20ου αϊ. Τά κιονόκρανα του νοτίου υπερώου έχουν χρονολογηθεί από τή Βέμη στην αρχική φάση του μνημείου, αλλά από τους Zollt (*Kapitellplastik*, 344, υποσημ. 334) και Συθιακάκη (*Άρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 206) ανάγονται σε κάποια από τις πολλές επισκευές πού γνώρισε ο ναός (ίσως στο α' μισό ή στα τέλη του 6ου αϊ.).

597. Vemi, *Chapiteaux*, 147, πίν. 50, αρ. 162. Mango, «St. Constantine», 332, εικ. 10.

598. Vemi, *δ.π.*, 141-142, πίν. 47, αρ. 146-149.

599. Όπως τά κιονόκρανα της Μονής Στουδίου, πού παρουσιάζουν ελαφρά προεξέχουσες έλικες και εντάσσονται από τόν Zollt και τή Συθιακάκη στην ομάδα 1 (κιονόκρανα με πλευρικά προεξέχουσες έλικες).

600. Συθιακάκη, *Άρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 202-203.

601. Zollt, *Kapitellplastik*, 276-287 και 301-322.

602. Συθιακάκη, *δ.π.*, 204.

λα της υποβάθμισης του ρόλου του προς όφελος μιᾶς πιό τεκτονικῆς μορφῆς». Οἱ ὑποομάδες αὐτές εἶναι οἱ ἑξῆς:

α) κιονόκρανα μέ προσκεφάλαια στήν προέκταση τοῦ ἐπιθήματος καί ἔχιν ο σέ προεξοχή ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος,

β) κιονόκρανα μέ προσκεφάλαια καί ἔλικες ἴσα μέ τίς παρειές τοῦ ἐπιθήματος,

γ) κιονόκρανα μέ ἔλικες σέ ὑποχώρηση καί ἔχιν ο σέ προεξοχή κάτω ἀπό τή βάση τοῦ ἐπιθήματος,

δ) κιονόκρανα μέ ἔχιν ο σέ ὑποχώρηση καί προσκεφάλαια στήν προέκταση τοῦ ἐπιθήματος,

ε) κιονόκρανα μέ ἔχιν ο καί προσκεφάλαια σέ ὑποχώρηση κάτω ἀπό τό ἐπίθημα.

Ἐνα ἀπό τά κιονόκρανα τῆς μελέτης (ἀρ. κατ. 74) ἀνήκει σέ παραλλαγή τῆς **ομάδας 3** τοῦ Zollt καί τῆς Συθιακάκη. Ἡ Βέμη⁶⁰³ τό ἐνέταξε στόν **τύπο VII (κιονόκρανα μέ γωνιακές ἔλικες)**. Τό κύριο χαρακτηριστικό τοῦ **τύπου VII**, σύμφωνα μέ τή Βέμη, εἶναι ὅτι ἔχει τέσσερις ὅμοιες πλευρές πού ἀπολήγουν σέ γωνιαῖες ἔλικες⁶⁰⁴. Τά προσκεφάλαια ἐξαφανίζονται καί ὁ ἔχινος εἶναι πολύ μικρός. Σχετίζεται ἄμεσα μέ τά μνημεῖα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ πού ἰδρύθηκαν στήν πρωτεύουσα (Ἅγιοι Σέργιος καί Βάκχος⁶⁰⁵, Ἁγία Σοφία⁶⁰⁶). Στήν Ἑλλάδα συναντῶνται ἀπλουστερες μορφές αὐτοῦ τοῦ τύπου, ὅπως τό παράδειγμα τῆς Κῶ πού ἡ Βέμη τό χρονολογεῖ στό β' μισό τοῦ 5ου αἰ., καθώς καί ἓνα κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική τοῦ Δουμετίου στή Νικόπολη⁶⁰⁷ πού χρονολογεῖται λίγο μετά τά μέσα τοῦ 6ου αἰ.

Ὡστόσο, ἡ Βέμη ἐντάσσει στήν ἴδια κατηγορία δύο διαφορετικούς τύπους κιονοκράνων: τά κιονόκρανα μέ ἔλικες τοποθετημένες στίς διαγωνίους καί τά κιονόκρανα μέ γωνιακές ἔλικες. Κιονόκρανα μέ ἔλικες στίς διαγωνίους μέχρι σήμερα εἶναι γνωστά μόνο ἀπό τήν πρωτεύουσα (Ἅγιος Σέργιος καί Βάκχος, Ἁγία Σοφία), ἐνῶ τά κιονόκρανα μέ γωνι-

603. Vemi, *Chapiteaux*, 32-34.

604. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 321, εἰκ. 278.

605. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 172-173, ἀρ. 557, πίν. 34. Mathews, *Early churches*, 258, εἰκ. 26-29 καί 259, εἰκ. 27-29. Zollt, *Kapitellplastik*, 250-253, ἀρ. 26, πίν.9.

606. Kautzsch, ὁ.π., ἀρ. 558-559, πίν. 32. Mathews, *Early Churches*, 310, εἰκ. 31-83, 84, 86. Zollt, *Kapitellplastik*, ἀρ. 27-28, πίν.9. Mainstone, *Hagia Sophia*, 54, 56, 58 εἰκ. 63, 66, 70. Freely-Cakmak, *Monuments of Istanbul*, 113-114, εἰκ. 55-56.

607. Φιλαδελφεύς, «Νικοπόλεως ἀνασκαφαί», 37-38, εἰκ. 6. Vemi, *Chapiteaux*, 115-116, ἀρ. 80, πίν. 28.

ακές έλικες άπαντώνται τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στον έλλαδικό χώρο.

Σύμφωνα μέ την παραπάνω διάκριση, ό Zollt καί ή Συθιακάκη διαχωρίζουν τίς δύο περιπτώσεις καί όρίζουν δύο διαφορετικές όμάδες:

Τήν **όμάδα 3**, στην όποία έντάσσουν τά κιονόκρανα μέ γωνιακές έλικες, όπου τά προσκεφάλαια άντικαθίστανται άπό δύο άκόμη πλευρές μέ έλικες (συνολικά όκτώ έλικες) καί έτσι ή κύρια όψη ενός ίωνικού κιονοκράνου έπαναλαμβάνεται καί τίς τέσσερις πλευρές. Σύμφωνα μάλιστα μέ τον Zollt, ό τύπος πιθανότατα προέκυψε άπό την παραλλαγή μέ τίς διαγώνια τοποθετημένες έλικες (όμάδα 4) καί δέν πρέπει νά θεωρηθεί πρόδρομος αύτης⁶⁰⁸. Τά κιονόκρανα αύτης τής όμάδας άριθμούν περιορισμένα παραδείγματα: δύο κιονόκρανα στην Κωνσταντινούπολη⁶⁰⁹ μέ άγνωστη προέλευση, μία σειρά κιονοκρανών στο νάό του Άγίου Ίωάννη στην Έφεσο⁶¹⁰ καί άλλη μία στή βασιλική του Δουμετίου στή Νικόπολη⁶¹¹.

Τήν **όμάδα 4**, στην όποία περιλαμβάνονται τά κιονόκρανα μέ έλικες τοποθετημένες τίς διαγωνίους κάτω άπό τό επίθημα. Η παραλλαγή αύτή άπαντάται πάντοτε σέ συνδυασμό μέ δαπανηρό διάκοσμο πού άπλώνεται καί τίς τέσσερις πλευρές του επίθηματος. Υποστηρίχθηκε ότι ή λάξευση τών διαγωνίων έλίκων πιθανόν όφείλεται⁶¹² στην προσπάθεια προσομοίωσης πρός την ίωνική ζώνη τών σύνθετων κορινθιακών κιονοκρανών πού θά ύπήρχαν στό ισόγειο ενός κτίσματος καί έτσι ό τύπος ίσως δημιουργήθηκε πριν άπό τό 527, χρονολογία πού άναφέρεται στά πρωιμότερα γνωστά παραδείγματα του τύπου, δηλαδή στά κιονόκρανα τών υπέρων του ναού τών Αγίων Σεργίου καί Βάκχου, όπου στό ισόγειο τά κιονόκρανα είναι πτυχωτά⁶¹³. Πάντως, σύμφωνα μέ τίς παρατηρήσεις τής Συθιακάκη⁶¹⁴, μέχρι σήμερα κανένα άπό τά σωζόμενα μνημεία πού χρονολογούνται γύρω στό 500 καί έχουν σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα στό ισόγειο, δέν φέρει ίωνικά κιονόκρανα μέ

608. Zollt, *Kapitellplastik*, 329.

609. Κιονόκρανο στην αύλή του Topkapi Sarayı, βλ. Zollt, *Kapitellplastik*, 322-324, πίν. 8, άρ. 24. Κιονόκρανο στό Sariyer του εύρωπαϊκού Βοσπόρου, βλ. Zollt, *Kapitellplastik*, 322-324, πίν. 8, άρ. 25.

610. Σωτηρίου, «Άνασκαφαί έν Έφέσω», 139-145. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 176 κ.έ., άρ. 567, πίν. 35-36. Hörmann, *Johanneskirche*, σ. 120 κ.έ. Deichmann, «Bauplastik», 549 κ.έ.

611. Φιλαδελφεύς, «Νικοπόλεως άνασκαφαί», 37-38, εικ. 6. Vemi, *Chapiteaux*, 115-116, άρ. 80, πίν. 28.

612. Strube, *Polyeuktoskirche*, 50. Zollt, *Kapitellplastik*, 252-253.

613. Zollt, ό.π., 252.

614. Συθιακάκη, *Άρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 224-225.

διαγώνιες ἑλικες στὰ ὑπερῶα καὶ ἐπιπλέον κανένα ἰουστινιάνειο μνημεῖο μέ ἰωνικά κιονόκρανα αὐτοῦ τοῦ τύπου δέν ἔχει σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα στοῖς ἰσόγειοι. Ὁ τύπος αὐτός χρησιμοποιήθηκε σέ μνημεῖα μέ πλούσιο διάκοσμο καὶ σέ συνδυασμό μέ τεκτονικά κιονόκρανα στοῖς ἰσόγειοι καὶ γι' αὐτόν τὸ λόγο πιθανολογεῖται ὅτι ἡ διαμόρφωσή του ὀφείλεται σέ ἐπίδραση τοῦ τεκτονικοῦ κιονοκράνου, δηλαδή ἡ δημιουργία του ὑποβλήθηκε περισσότερο ἀπὸ αἰσθητικούς λόγους σέ συνδυασμό μέ τὴν εἰσαγωγή νέων ἀρχιτεκτονικῶν τύπων (περίκεντροι ναοί).

Τὸ κιονόκρανο τῆς Κῶ⁶¹⁵ ἀποτελεῖ παραλλαγή τῆς κατὰ Zollt καὶ Συθιακάκη ομάδας 3 (κιονόκρανα μέ γωνιακές ἑλικες), ἐφόσον στοῖς ἰωνικὸ μέρος ἔχει δύο διαδοχικές πλευρές μέ σπεῖρες καὶ ἔχῃ καὶ ἄλλες δύο μέ προσκεφάλαια.

Κατὰ τὴν ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων μέ συμφυές ἐπιθήμα⁶¹⁶ στὴν Κῶ θά ἀκολουθηθεῖ ἡ τυπολογικὴ διάκριση τῶν Zollt καὶ Συθιακάκη, προκειμένου νά διευκολυνθεῖ ἡ ταξινόμηση καὶ ἡ περιγραφή τῶν κιονοκράνων, ὥστόσο θά γίνῃ παράθεση καὶ τῆς τυπολογικῆς κατάταξης τῆς Βέμη καὶ θά ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἀνάδειξη τῶν

615. Vemi, *Chapiteaux*, 33, 187-188, πίν. 80, ἀρ. 282.

616. Τὸ σχῆμα τῶν συμφυῶν ἐπιθημάτων τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων τῆς Κῶ εἶτε εἶναι λοξόμητο εἶτε, κατὰ τὸ πλεῖστον, διαμορφώνεται μέ κυρτές ὀψεις. Οἱ στενές ὀψεις τοὺς κοσμοῦνται σχεδὸν ἀποκλειστικά μέ τὸ θέμα τοῦ σταυροῦ. Σέ ἑπτὰ περιπτώσεις παραμένουν ἐντελῶς ἀκόσμητα.

Ὁ σταυρὸς χρησιμοποιεῖται στὰ περισσότερα παραδείγματα τῆς μελέτης (28). Σέ μία περίπτωση λαξεύεται ἰσοσκελὴς καὶ σέ ὅλες τίς ἄλλες λατινικός, δηλαδή μέ μακρύτερο τὸ κάτω σκέλος τῆς κάθετης κεραίας. Σέ 23 κιονόκρανα εἶναι ἀνάγλυφος, σέ 4 ἐγχάρακτος καὶ σέ ἓνα κιονόκρανο ἀνάγλυφος στὴ μία πλευρά καὶ ἐγχάρακτος στὴν ἄλλη. Κοσμεῖ τὴ μία ἢ καὶ τίς δύο στενές πλευρές τοῦ ἐπιθήματος, ἐνῶ σέ ἓνα κιονόκρανο μικρότερος λατινικός σταυρὸς μέ δισχιδεῖς τίς ἀπολήξεις τῆς ὀριζόντιας κεραίας λαξεύεται στοῖς μέσσοις τῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ἐπιθήματος. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὴν Κῶ δέν ἔχει ἐντοπισθεῖ κανένα παράδειγμα ἐπιθήματος ἰωνικοῦ κιονοκράνου ποὺ νά κοσμεῖται μέ σταυρὸ ἐγγεγραμμένο σέ κύκλο, θέμα ποὺ συνηθίζεται στὴ Ρόδο (Vemi, *Chapiteaux*, ἀρ. 300-302, 307, 312) καὶ σέ ἄλλα νησιά, ὅπως στὴν Πάρο (στό ἴδιο, ἀρ. 252), τὴ Λέσβο (στό ἴδιο, ἀρ. 236, 237, 243, 244.), τὴ Θάσο (στό ἴδιο, ἀρ. 214) ἀλλὰ καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα (στό ἴδιο, Πιερία ἀρ. 170, Ἑδεσσα ἀρ. 62, Τροιζηνία ἀρ. 66, Βοιωτία ἀρ. 12, 14, 17, 19, 20, Αἴγινα ἀρ. 8).

Τὸ συμφυές ἐπιθήμα τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων ὑπέστη μία διαδικασίαν ἐξέλιξης (Συθιακάκη, *Αρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 300-301) τόσο στοῖς σχῆμα ὅσο καὶ στοῖς διάκοσμοι: τὰ κοιλόπλευρα ἐπιθήματα ποὺ ἀπαιτοῦν περισσότερο ὄγκο μαρμάρου, θά πρέπει νά θεωρηθοῦν πρωτότερα ἀπὸ τὰ λοξόμητα καὶ τὰ τελευταῖα πρὸς τὰς ἐπιθήματα μέ τίς κυρτές ὀψεις. Τὰ ἐπιθήματα ἀρχικὰ πρέπει νά ἦσαν ἀκόσμητα, στὴ συνέχεια διακοσμήθηκαν μόνο στίς στενές πλευρές καὶ ἀργότερα καὶ στίς τέσσερις ὀψεις, κατ' ἐπίδραση τῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων.

στοιχείων πού σέ κάθε παράδειγμα τεκμηριώνει τήν ένταξή του στήν μία ή στήν άλλη τυπολογική κατάταξη.

ΟΜΑΔΑ 1. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΜΕ ΠΡΟΕΞΕΧΟΥΣΕΣ ΕΛΙΚΕΣ

Κιονόκρανο Κάστρου Άντιμάχειας (άρ. κατ. 39, πίν. 12).

Όπως έχει αναφερθεῖ παραπάνω τό κιονόκρανο εἶναι ἀδημοσίευτο καί βρίσκεται ἀμέσως δυτικά τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, μέσα στό ἵπποτικό κάστρο τῆς Ἀντιμάχειας⁶¹⁷. Ἀνήκει στήν κατά Zollt καί Συθιακάκη ομάδα 1, δηλαδή στά κιονόκρανα μέ πλευρικά προεξέχουσες ἑλικες ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς ἐπιφάνειας ἔδρασης τοῦ ἐπιθήματος καί πιθανότατα στήν ὑποομάδα α τῆς Συθιακάκη, ὅπου τό ἐπίθημα εἶναι λοξότμητο. Γιά τίς δυσκολίες ένταξης τοῦ κιονοκράνου σέ κάποιον ἀπό τοὺς τύπους τῆς Βέμη, βλ. παραπάνω, στήν ἀρχή τοῦ κεφαλαίου.

Τό κιονόκρανο ξεχωρίζει γιά τήν ποιότητα τοῦ μαρμάρου πού εἶναι πιθανότατα προκοινήσιο, καθώς καί γιά τήν βαθιά ὀπίσθια λάξευση τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων τοῦ ἰωνικοῦ μέρους. Οἱ λεπτομέρειες τοῦ διακόσμου ἀποδίδονται μέ κοῖλες πρισματικές γλυφές. Ὡστόσο, ἐνῶ στή μία ὄψη τοῦ ἔχινου τά θέματα εἶναι σαφῆ καί σχετικά καλοσχεδιασμένα καί ἡ λάξευση έντονη καί βαθιά, στήν ἄλλη ὄψη ὁ διάκοσμος φαίνεται μᾶλλον ἡμιτελής καί ἡ ἀπόδοση τῶν σωζόμενων λεπτομερειῶν μᾶλλον προχειρότερη. Ὁ ἔχινος εἶναι προεξέχων καί κυρτός, συμπίεζεται κάπως ἀπό τίς ἑλικες καί διαμορφώνει ὀριζόντιο σαμάρι, πού καμπυλώνεται λίγο πρὸς τά πάνω. Μεταξύ ἰωνικοῦ μέρους καί ἐπιθήματος δέν μεσολαβεῖ διαχωριστική ταινία ἢ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Οἱ ἑλικες εἶναι μεγάλες, προεξέχουν ἐλαφρῶς ἀπό τήν ἐπιφάνεια ἔδρασης τοῦ ἐπιθήματος καί δέν ἐνώνονται μέ κανάλι. Στή μία ὄψη οἱ σπεῖρες τοὺς εἶναι ἐπίπεδες μέ ἐπίπεδο ὀφθαλμό καί σχετικά πλατιές αὐλακες, στήν ἄλλη διαμορφώνονται μέ πρισματική γλυφή καί μέ στενότερες αὐλακες.

Ὁ ἔχινος κοσμεῖται στή μία ὄψη μέ μεγάλο ὠό σέ κέλφος καί ἀνεστραμμένες λόγχες. Ὁ διάκοσμος αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τοῦ ἔχινου ἀποδίδεται μέ πρισματικές γλυφές. Ἡ ἄλλη ὄψη σώζεται τμηματικά καί διακοσμεῖται μέ ἓνα ἀσαφές, ἴσως ἡμιτελές, θέμα ἀπό λοξές πρισμα-

617. Μέσα στό ἵπποτικό κάστρο τῆς Ἀντιμάχειας δέν ἔχει μέχρι στιγμῆς ἐρευνηθεῖ κάποια παλαιοχριστιανική ἐγκατάσταση. Τό μεγάλο βάρος τοῦ κιονοκράνου πιθανολογεῖ τή μεταφορά του ἀπό κοντινὴ θέση, ἴσως κάποια ἀπὸ τίς βασιλικές τῆς περιοχῆς τῆς Ἀντιμάχειας ἢ τῆς Καρδάμαινας, βλ. παραπάνω κεφ. 1.3.

τικές γλυφές. Τά προσκεφάλαια έχουν τριταίνωτο ανάγλυφο ζωστήρα, εκατέρωθεν τοῦ ὁποῖου ἀναπτύσσονται δύο σειρές ἀπό κοντά ὀξύληκτα φύλλα, πού, ἐπίσης, ἀποδίδονται μέ κοίλη πρισματική γλυφή. Τό ἐπίθημα μᾶλλον ἦταν κυρτό καί τουλάχιστον ἡ μία στενή πλευρά ἔφερε ἀνάγλυφο σταυρό.

Γενικά, στά κιονόκρανα μέ προεξέχουσες ἑλικες συγκαταλέγονται παραδείγματα μέ ἀρχαῖζουσα μορφή καί παραδείγματα πού ἀκολουθοῦν τή γενική μορφή προτύπων τῆς πρωτεύουσας.

Ὁ τρόπος διαμόρφωσης τοῦ ἐχίνου μέ το ἕνα ὡ καί τίς ἀνεστραμμένες λόγχες, χωρίς νά ἀφήνεται χώρος γιά τή λάξευση ἡμιανθεμίων, ἀπαντᾶται σέ ὅλο τόν ἑλλαδικό χώρο, τόσο στίς ἡπειρωτικές ὅσο καί στίς νησιωτικές περιοχές, ὅπως στήν Ἀγχίαλο, τή Θεσσαλονίκη, τήν Ἑδεσσα, τή Χαλκιδική, τήν Ἀμφίπολη, τούς Φιλίππους, τή Θάσο, τή Λέσβο, τή Σάμο, τήν Κάλυμνο καί τή Ρόδο⁶¹⁸, ἐνῶ δέν λείπει καί ἀπό κάποια παραδείγματα κιονοκράνων στήν Κῶ⁶¹⁹. Λίγα σχετικά κιονόκρανα πού διακοσμοῦνται στόν ἐχίνο μέ ἕνα ὡ καί λόγχες ἀπαντῶνται καί στήν Κωνσταντινούπολη⁶²⁰. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι στά ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα στήν Κῶ σπανίζει ἡ διακόσμηση μέ κανονικό ἰωνικό κυμάτιο. Ἡ διπλή σειρά τῶν κοντῶν ὀξύληκτων φύλλων στά προσκεφάλαια εἶναι μοναδική στά γνωστά παραδείγματα τοῦ νησιοῦ. Παρόμοια διακόσμηση σέ προσκεφάλαια ἐντοπίζονται σέ κωνσταντινουπολίτικα παραδείγματα: τριπλή σειρά ὀριζόντια διατεταγμένων φύλλων ἀπαντᾶται σέ ἕνα κιονόκρανο ἀπό τό Taşkasar πού σήμερα βρίσκεται στήν αὐλή τοῦ μουσείου Ψηφιδωτῶν⁶²¹ (πίν. 62), ἐνῶ πυκνότερος, φοιιδωτός σχεδόν διάκοσμος, ἀπαντᾶται σέ ἕνα κιονόκρανο μέ ἄγνωστη προέλευση πού σήμερα βρίσκεται στόν κήπο τῆς Ἀγίας Σοφίας⁶²² (πίν. 62) καί σέ τρία κιονόκρανα ἀπό τόν νάρθηκα τοῦ Koča Mustafa Paşa Camii⁶²³ (πίν. 62). Ὁμοιότητες μέ τά παρὰπάνω κιονόκρανα παρατηροῦνται καί στόν τρόπο διακόσμησης καί

618. Vemi, *Chapiteaux*, πίν. 35, ἀρ. 100α, πίν. 38, ἀρ. 116, πίν. 39, ἀρ. 120, πίν. 43, ἀρ. 134, πίν. 47, ἀρ. 146 καί 149, πίν. 48, ἀρ. 154, πίν. 50, ἀρ. 161, πίν. 52, ἀρ. 171, πίν. 53, ἀρ. 176, πίν. 56, ἀρ. 188-189, πίν. 61, ἀρ. 207b-c, πίν. 68, ἀρ. 242a, πίν. 70, ἀρ. 246a, πίν. 86, ἀρ. 204a.

619. Βλ. παρακάτω, ἀρ. κατ. 40, 55, 61, 63, 74.

620. Zollt, *Kapitellplastik*, πίν. 5, ἀρ. 11, πίν. 22, ἀρ. 94.

621. Στό ἴδιο, πίν. 5, ἀρ. 11. Ὁ φοιιδωτός διάκοσμος στήν ἐπιφάνεια τῶν προσκεφαλαίων εἶναι γνωστός καί σέ ἀπλά ἰωνικά κιονόκρανα, βλ. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 121, πίν. 37, ἀρ. 302. Τό συγκεκριμένο κιονόκρανο εἶναι προφανῶς ρωμαϊκό.

622. Zollt, *Kapitellplastik*, πίν. 5, ἀρ. 12.

623. Ὁ.π., πίν. 6, ἀρ. 14-15. Τό τζαμί ἔχει ταυτισθεῖ μέ τό ναό τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα ἐν Κρίσει, ἄν καί ἀπό κάποιους ἔχουν διατυπωθεῖ σοβαρές ἐπιφυλάξεις γιά τήν ταύτιση (Mathews, *Byzantine Churches*, 3 καί Krautheimer, *Ἀρχιτεκτονική*, ὑπόσημ. 4 στή σελ. 604).

λάξευσης του ἔχινου, ὅπου ὅμως τό κεντρικό ώό πλαισιώνεται καί ἀπό ἡμιανθέμια. Ὡστόσο τά παραπάνω κιονόκρανα φέρουν πολύ πλούσια διακοσμημένα ἐπιθήματα (φύλλα ἄκανθας, Χριστόγραμμα καί σειρές αὐλῶν) καί ἀπό αὐτή τήν ἄποψη ἀπέχουν πολύ ἀπό τό κιονόκρανο τῆς Κῳ. Πολλαπλές σειρές μικρῶν ὀξύληκτων φύλλων ἐντοπίζονται καί στά προσκεφάλαια ἐνός κιονοκράνου ἀπό τήν Ἁγία Παρασκευή Χαλκίδας⁶²⁴ (πίν. 62), τό ὁποῖο ἡ Βέμη ἐντάσσει στόν τύπο VI, δηλαδή στά κιονόκρανα μέ ὀγκῶδες ἐπίθημα πού ἀπολήγει ἄνω σέ κυμάτια καί τό χρονολογεῖ στήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί συγκεκριμένα στό β' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. Τά κιονόκρανα αὐτά (ἀντίστοιχη Ὁμάδα 5 τοῦ Zollt) ὡς πρός τό γενικότερο σχῆμα τους, ὅπως σημειώνει ἡ Συθιακάκη⁶²⁵, ἐντάσσονται στίς περισσότερες ἀπό τίς βασικές κατηγορίες. Τό κιονόκρανο ἀπό τήν Χαλκίδα ἔχει, ὁμοίως μέ τό κιονόκρανο ἀπό τήν Κῳ, ἑλικες πού προεξέχουν ἐλαφρῶς ἀπό τά ὅρια τῆς ἐπιφάνειας ἔδρασης τοῦ ἐπιθήματος.

Ὁ σταυρός ἀποτελεῖ τό πιο σύνηθες θέμα στή διακόσμηση τῶν ἐπιθημάτων, κυρίως τῶν κιονοκράνων μέ κλειστό περίγραμμα καί συναντᾶται σέ πολλές περιοχές⁶²⁶. Στά νησιά τοῦ Αἰγαίου εἶναι πολύ συνήθης ἡ διακόσμηση τῶν ἐπιθημάτων ἀποκλειστικά μέ σταυρούς.

Ἡ ποιότητα τοῦ μαρμάρου καί τῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐπιμέρους θεμάτων κατατάσσει τό κιονόκρανο ἀπό τήν Ἀντιμάχεια σέ ἓνα ἀπό τά πιο ἀξιόλογα παραδείγματα τοῦ τύπου, ὅπως αὐτός παρουσιάζεται στό νησί. Τό εἶδος τοῦ μαρμάρου (προκοκνήσιο), μαρτυρεῖ τήν εἰσαγωγή του ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, ὡστόσο κάποιες ἀστοχίες στήν ἐκτέλεση καί ἡ ἡμιτελής διαμόρφωση τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἔχινου ὑποδεικνύουν τήν τελική ἐπεξεργασία του ἐπί τόπου, ἴσως ἀπό ντόπιους τεχνίτες.

Ἡ ἀπουσία καναλιοῦ μεταξύ τῶν ἐλίκων, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό τῶν κωνσταντινουπολίτικων καί τῶν μικρασιατικῶν παραδειγμάτων. Ἡ μορφή του, μέ τίς προεξέχουσες ἑλικες καί τή βαθιά πρισματική ὀπίσθια λάξευση τῶν θεμάτων ἀπό τή μία μεριά καί ἡ ἀπουσία σαφούς διάκρισης τοῦ ἰωνικοῦ μέρους ἀπό τό ἐπίθημα μαζί μέ τήν κάπως συμπίεσμένη μορφή τοῦ ἔχινου ἀπό τήν ἄλλη, γεγονός πού δηλώνει μία

624. Vemi, *Chapiteaux*, 96-97, ἀρ. 32, πίν. 11.

625. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 203.

626. Vemi, *Chapiteaux*, Δελφοί, ἀρ. 23. Κόρινθος βασιλική Λεωνίδα, ἀρ. 42, 43 καί 45. Ἀμβρακικός, ἀρ. 84. Ἀγχίαλος, ἀρ. 110. Θεσσαλονίκη, ἀρ. 121-124. Φίλιπποι, 190, 191. Θάσος, ἀρ. 217-219.

κάποια προχωρημένη βαθμίδα εξέλιξης του τύπου, συνηγορούν για μία χρονολόγηση του κιονοκράνου στο α' μισό του 6ου αϊ.

ΟΜΑΔΑ 2. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΜΕ ΚΛΕΙΣΤΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ

Στά κιονόκρανα με κλειστό περίγραμμα εντάσσεται, όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή του κεφαλαίου, η πλειονότητα των γνωστών ιωνικών κιονοκράνων με συμφυές επίθημα από την Κω.

Στά εξεταζόμενα κιονόκρανα ο διάκοσμος, εκτός από σταυρούς στις στενές πλευρές των επίθημάτων, περιορίζεται στο ιωνικό μέρος. Ανήκουν δηλαδή στα γνωστά ως απλούστερα ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα, τύπος, πού λόγω της εύκολιας κατασκευής, γνώρισε μεγάλη διάδοση στις περισσότερες περιοχές. Ο τύπος, πού εμφανίζεται μάλλον προς τα τέλη του 5ου αϊ. και συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια του 6ου αϊ. ή και πολύ αργότερα, συνυπάρχει με τα πιο πλούσια διακοσμημένα κιονόκρανα και είναι γνωστός από αρκετά παραδείγματα στην Κωνσταντινούπολη, πού δημοσιεύτηκαν από τον Zollt⁶²⁷. Σύμφωνα με τον Zollt⁶²⁸ στα απλούστερα ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα, δηλαδή σε εκείνα πού το επίθημα είναι ακόσμητο ή απλώς φέρει έναν σταυρό, στοιχεία για μία χρονολογική όριοθέτηση παρέχονται μόνο από τη σχέση ιωνικού μέρους και επιθήματος και σε όρισμένες περιπτώσεις από τον διάκοσμο του έχινου. Το κύριο κριτήριο είναι ο τρόπος πού δηλώνεται η διάκριση του έχινου από το επίθημα: 1) με καμπυλωμένη, προεξέχουσα διαχωριστική ταινία, πού σχηματίζει ένα σαφές σαμάρι έχινου με μορφή χείλους, 2) με ελάχιστα καμπυλωμένη διαχωριστική ταινία, 3) με ευθύγραμμη διαχωριστική ταινία, 4) με ευθύγραμμη διαχωριστική ταινία και έχινο σε υποχώρηση και, τέλος, 5) χωρίς διαχωριστική ταινία.

Όπως θά διαπιστωθεί παρακάτω, ο τρόπος διάκρισης του έχινου δεν είναι ο ίδιος σε κάθε μία από τις υποομάδες της Όμάδας 2, πού καθόρισε η Συθιακάκη⁶²⁹, βασιζόμενη στο βαθμό της υποχώρησης του ιωνικού μέρους κάτω από το επίθημα. Δηλαδή, η διάκριση του έχινου με μία καμπυλωμένη διαχωριστική ταινία, πού σχηματίζει ένα μικρό σαμάρι, μπορεί να γίνεται και σε κιονόκρανα, στα οποία το ιωνικό μέρος βρίσκεται σε μικρή υποχώρηση, αλλά και σε άλλα, όπου διαπιστώνεται ένα μεγαλύτερο αποτράβηγμα του ιωνικού μέρους κάτω από το επίθημα. Από

627. Zollt, *Kapitellplastik*, 313-322.

628. Ό.π., 313-317.

629. Συθιακάκη, *Αρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 204.

τήν άλλη μεριά, π.χ. στά κιονόκρανα του Ἀγίου Στεφάνου, υπάρχουν παραδείγματα, όπου ἐνῶ τό ἰωνικό μέρος εἶναι ἀρκετά προβεβλημένο καί ὁ ἐχῖνος προεξέχων, ὥστόσο ἡ διαχωριστική ταινία εἴτε εἶναι ὑποτυπώδης, εἴτε δέν δηλώνεται καθόλου καί ὁ ἐχῖνος τείνει νά ἐνωθεῖ μέ τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιθήματος.

Ὑποομάδα 2α: Κιονόκρανα μέ προσκεφάλαια στήν προέκταση τοῦ ἐπιθήματος καί ἐχῖνο σέ προεξοχή

Στά κιονόκρανα αὐτῆς τῆς ὑποομάδας τά προσκεφάλαια εἶναι μέν ἐνταγμένα στά ὅρια τοῦ ἐπιθήματος, ὥστόσο ὁ ἐχῖνος προεξέχει ἔξω ἀπό τό περίγραμμα τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος. Τά παραδείγματα ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη πού ἤδη ἀπό τό τελευταῖο τρίτο τοῦ 5ου αἰ. παρουσιάζουν αὐτό τό χαρακτηριστικό θεωροῦνται μεταβατικά ἀπό τήν ομάδα 1 στήν ομάδα 2. Γιά τά κιονόκρανα ἀπό τήν περιοχή τῆς Θεσσαλίας πού ἀνήκουν σέ αὐτήν τήν ὑποομάδα ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη⁶³⁰ ὅτι ἴσως κάποια ἀπό αὐτά νά ἀποτελοῦν μία ὀψιμότερη τάση ἐπιστροφῆς, ὅπου ὁ ἐχῖνος ἀποκτᾷ ἐντελῶς διακοσμητικό χαρακτήρα.

Στά περισσότερα κιονόκρανα ἀπό τήν Κῶ πού διατηροῦν φουσκωτό μέν ἐχῖνο, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν προεξέχει πολύ ἔντονα, τά προσκεφάλαια δέν τοποθετοῦνται στήν προέκταση τοῦ ἐπιθήματος ἀλλά εἰσέχουν ἐλάχιστα κάτω ἀπό τά ὅρια τῆς βάσης του. Τά κιονόκρανα τῆς ὑποομάδας προέρχονται ἀπό τή νότια βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου καί τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ, ἕνα ἀπό τή βασιλική τῆς Καρδάμαινας, ἕνα εἶναι χρησιμοποιομένο σέ β' χρήση στό ναό τῆς Κοίμησης (Προσκύνημα) Ἀντιμάχειας καί ἕνα ἔχει ἄγνωστη προέλευση.

Τέλος, σέ αὐτήν τήν ὑποομάδα ἐντάσσονται καί δύο σχεδόν ἀκόσμητα κιονόκρανα ἢ κιονόκρανα μέ περιληπτικό σχῆμα (κοσμεῖται μόνον ἡ μία στενή πλευρά τοῦ ἐπιθήματος μέ ἕναν ἀνάγλυφο σταυρό), ἕνα ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στό Μαστιχάρι καί ἕνα μέ ἄγνωστη προέλευση.

Κιονόκρανο νότια τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 40, πίν. 13).

Τό κιονόκρανο εἶναι ἀδημοσίευτο, ἔχει ἄγνωστη προέλευση καί εἶναι κατασκευασμένο ἀπό προκοννήσιο πιθανότατα μάρμαρο. Τό ἰωνικό μέρος διαχωρίζεται ἀπό τό ἐπίθημα μέ μία λεπτή πλάκα ἑδρα-

630. Συθιακάκη, ὁ.π., 259.

σης. Τά προσκεφάλαια εισέχουν ελάχιστα κάτω από τὰ ὅρια τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος καί εἶναι ἐλαφρῶς συμπίεσμένα, σχεδόν τετράπλευρα. Οἱ ἔλικες τοποθετοῦνται πύο μέσα ἀπό τή βάση τοῦ ἐπιθήματος καί, ἂν καί ἔχουν πολλαπλές σπεῖρες, εἶναι κακοσχεδιασμένες. Ὁ στενός λοξότμητος ἔχινος, μέ μικρό ὀριζόντιο σαμάρι, εἶναι κάπως φουσκωτός στό κέντρο του καί προεξέχει ἀπό τό περίγραμμα τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος. Κοσμεῖται στή μία πλευρά μέ ἕνα μεγάλο κεντρικό ὠό σέ κέλφος καί ἀνεστραμμένες λόγχες καί στήν ἄλλη μέ ἀντωπά ἀνεστραμμένα τρίλοβα φύλλα, μεταξύ τῶν ὁποίων σχηματίζεται ρομβοειδής ἐπιφάνεια. Τά προσκεφάλαια κοσμοῦνται μέ ἐπιμήκη λογχοειδή φύλλα. Τό λοξότμητο ἐπίθημα, ἀρκετά μεγαλύτερο ἀπό τό ἰωνικό μέρος, εἶναι καλά λειασμένο καί στή μία στενή του πλευρά κοσμεῖται μέ σταυρό.

Μολονότι οἱ ἔλικες τοῦ κιονοκράνου εἶναι κακοσχεδιασμένες, ἡ λάξευση τῶν ὑπόλοιπων θεμάτων εἶναι σχετικά βαθιά καί καλῆς ποιότητας. Ὁ διάκοσμος τοῦ ἔχινου μέ ἕνα μόνο ὠό, πλαισιωμένο ἀπό ἀνεστραμμένες λόγχες εἶναι ἀρκετά συνήθης, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, σέ διάφορες περιοχές τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας καί τοῦ νησιωτικοῦ χώρου⁶³¹ καί ἀπαντᾶται καί σέ μερικά ἀπό τὰ κιονόκρανα τῆς Κῶ⁶³². Τό ἄλλο θέμα τοῦ ἔχινου, τὰ ἀντωπά ἀνεστραμμένα τρίλοβα φύλλα, ἐντοπίζεται καί σέ ἄλλα κιονόκρανα τοῦ νησιοῦ, ἄλλα στά περισσότερα παραδείγματα τὰ φύλλα δέν εἶναι ἀνεστραμμένα. Στά περισσότερα γνωστά παραδείγματα ἀπό τίς ὑπόλοιπες περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας τὰ ἀνεστραμμένα ἢ μή τρίλοβα φύλλα, ἀπόγονοι τῶν ἡμιανθεμίων, πλαισιώνουν ἕνα κεντρικό ὠό⁶³³, πού σέ κάποιες περιπτώσεις σχηματοποιεῖται καί παίρνει μία γωνιώδη μορφή⁶³⁴.

Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ἡ ρομβοειδής ἐπιφάνεια πού σχηματίζεται μεταξύ τῶν τρίλοβων φύλλων στό κιονόκρανο τῆς Κῶ πρέπει νά εἶναι μία ἀκόμη πύο προχωρημένη βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ θέματος τοῦ ὠοῦ, πού ἀπαιτεῖ λιγότερη λάξευση καί συναντᾶται σέ ἀρκετά κιονόκρανα⁶³⁵. Τά σχηματο-

631. Vemi, *Chapiteaux*, πίν. 35- ἄρ. 100α, πίν. 38, ἄρ. 116, πίν. 39, ἄρ. 120, πίν. 43, ἄρ. 134, πίν. 47, ἄρ. 146 καί 149, πίν. 48, ἄρ. 154, πίν. 50, ἄρ. 161, πίν. 52, ἄρ. 171, πίν. 53, ἄρ. 176, πίν. 56, ἄρ. 188-189, πίν. 61, ἄρ. 207b-c, πίν. 68, ἄρ. 242a, πίν. 70, ἄρ. 246a, πίν. 86, ἄρ. 204a.

632. Ἄρ. κατ. 39, 55, 61, 63, 74.

633. Βλ. ἐνδεικτικά, Vemi, *Chapiteaux*, πίν. 20- ἄρ. 56 καί πίν. 26, ἄρ. 73α.

634. Vemi, *Chapiteaux*, πίν. 24- ἄρ. 66α-β.

635. Βλ. ἐνδεικτικά, Vemi, *Chapiteaux*, πίν. 37, ἄρ. 110 (κιονόκρανο ἀπό τό πρόπυλο τῆς βασιλικῆς Ἀ΄ Νέας Ἀγχιάλου), πίν. 51, ἄρ. 166 (κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική Λόγγου Ἑδεσσας), πίν. 68, ἄρ. 241α (βασιλική Χαλινάδου Λέσβου).

ποιημένα λογχοειδή φύλλα τών προσκεφαλαίων είναι, επίσης, πολύ συνηθισμένο θέμα. Στό κιονόκρανο τής Κω είναι αρκετά σχηματοποιημένα αλλά έχουν ύποσθεϊ σχετικά βαθιά λάξευση.

Τό μικρό όριζόντιο σαμάρι τοῦ ἐχίνου καθιστᾷ πιά σαφῆ τόν διαχωρισμό του ἀπό τό ἐπίθημα, τοῦ προσδίδει μία αὐτοτέλεια καί δημιουργεῖ ἔτσι ἕνα εἶδος πολὺ στενοῦ καναλιοῦ ἀνάμεσα στίς ἔλικες. Συνηθίζεται κατὰ κανόνα σέ κιονόκρανα μέ προεξέχουσες ἔλικες⁶³⁶, ὅπου ὁμως ὁ ἐχῖνος ἔχει σαφῶς μεγαλύτερο πλάτος καί ἔτσι τό όριζόντιο σαμάρι διαγράφεται μέ σαφήνεια στήν ὄψη τών κιονοκράνων, δημιουργώντας τό κανάλι πού ἐνώνει τίς ἔλικες. Σέ κιονόκρανα μέ κλειστό περίγραμμα ἐντοπίζεται σέ λίγα παραδείγματα τοῦ βου αἰ., ὅπως σέ δύο κιονόκρανα ἀπό τήν Κόρινθο⁶³⁷ (α' μισό βου αἰ.) (πίν. 62), σέ κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική τοῦ Κρανείου στήν Κόρινθο⁶³⁸ (β' μισό βου αἰ.) (πίν. 62), σέ κιονόκρανα ἀπό τήν περιοχή τών Φιλίππων⁶³⁹ (βόρεια πύλη Ἑγνατίας, 6ος αἰ. καί βασιλική ἔξω τών τειχῶν, α' μισό βου αἰ.) (πίν. 63), σέ δύο κιονόκρανα ἀπό τή βασιλική Ἀργάλων Λέσβου⁶⁴⁰ (β' μισό βου αἰ.) (πίν. 63) καί τέλος σέ ἕνα κιονόκρανο στόν Ἅγιο Δημήτριο Στομίου⁶⁴¹ (γ' τέταρτο 5ου αἰ. κατὰ τή Βέμη καί 6ος ἤ καί πολὺ ὀψιμότερο κατὰ τή Συθιακάκη).

Τό κιονόκρανο τής Κω μᾶλλον εἶναι λίγο πιά πρῶιμο ἀπό τά προαναφερθέντα, καθώς χαρακτηρίζεται ἀπό μία πιά προσεκτική λάξευση, πού διατηρεῖ ὡστόσο κάποια ἐπαρχιακά χαρακτηριστικά, ὅπως γιά παράδειγμα τίς πολλαπλές ἀσύμμετρες σπεῖρες στίς ἔλικες, προϊόν ἴσως τής τελικῆς ἐπεξεργασίας του ἀπό ντόπιους τεχνίτες. Μέ βάση τόν μορφολογικό τύπο του, πού βρίσκεται μερικές βαθμίδες πρίν ἀπό τήν πλήρη ὑποχώρηση τοῦ ἰωνικοῦ μέρους κάτω ἀπό τό ἐπίθημα, τήν παράθεση τοῦ μικροῦ όριζόντιου σαμαριοῦ καί τή σχηματοποίηση τών διακοσμητικῶν του θεμάτων, θά μπορούσε νά χρονολογηθεῖ στίς ἀρχές τοῦ βου αἰ.

636. Ὅπως π.χ. στά κιονόκρανα τής Σκριποῦς, βλ. Vemi, *Chapiteaux*, πίν. 6-7, ἀρ. 17-18 ἀλλά καί σέ πολλά ἀκόμη παραδείγματα.

637. Scranton, *Corinth*, 113-114, πίν. 28-29, ἀρ. 95, 104. Vemi, *Chapiteaux*, 105-106, πίν. 20, ἀρ. 55-56.

638. Πάλλας, «Ἰουστινιάνεια γλυπτά», 427-428, πίν. XXXIII, 1. Sodini-Kolokotsas, *Aliki*, 68. Vemi, *Chapiteaux*, 107-108, πίν. 21, ἀρ. 60.

639. Vemi, *Chapiteaux*, 158-160, πίν. 57-58, ἀρ. 192 καί 197-200. Πελεκανίδης, «Βασιλική Φιλίππων», 147, εἰκ. 27.

640. Εὐαγγελίδης, «Βασιλική Μυτιλήνης», 12-13, εἰκ. 2-3, πίν. 9. Vemi, *Chapiteaux*, 171, πίν. 66, ἀρ. 232-233.

641. Vemi, *Chapiteaux*, 117-118, πίν. 30, ἀρ. 87. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονική Γλυπτική*, 350-351, πίν. 15, ἀρ. 44.

Τέσσερα κιονόκρανα στη νότια βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου
(ἄρ. κατ. 41, ἄρ. κατ. 42, ἄρ. κατ. 43,
ἄρ. κατ. 44, πίν. 13- 14)

Καί τὰ τέσσερα κιονόκρανα πού σώζονται στη νότια βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου⁶⁴², συμπεριλήφθηκαν στη μελέτη τῆς Βέμης⁶⁴³, ἐντάχθηκαν στὸν ἀπλοποιημένο τύπο (τύπος III) καί χρονολογήθηκαν στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ.

Μορφολογικά εἶναι πολύ συγγενικά μεταξύ τους ἐκτός ἀπὸ ἐπιμέρους μικροδιαφορές στό σχῆμα ἀλλὰ καί στὸν διάκοσμο. Εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ τὸ ἴδιο εἶδος μαρμάρου, πού εἶναι λευκό μέ γκριζωπές παράλληλες φλεβώσεις καί ἴσως εἶναι προκοννήσιο. Ἡ μορφολογική συγγένεια τῶν κιονοκράνων μαζί μέ τὴν ὁμοιότητα πού παρουσιάζουν οἱ βάσεις καί οἱ κίονες πού ἔχουν σωθεῖ ἀπὸ τὸ μνημεῖο, ὑποδεικνύουν ὅτι ὁ ἀρχιτεκτονικός γλυπτός διάκοσμος τῆς βασιλικῆς ἔγινε κατὰ παραγγελία γιὰ τὸ συγκεκριμένο μνημεῖο καί κατὰ πᾶσα πιθανότητα, τουλάχιστον τὰ κιονόκρανα καί οἱ κίονες προῆλθαν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα. Ὡστόσο, στη βασιλική χρησιμοποιήθηκαν καί ἀρχαιότερα ἀρχιτεκτονικά μέλη, ὅπως οἱ γρανιτένιοι κίονες τοῦ αἰθρίου πού εἶναι πιθανόν νά προέρχονται ἀπὸ κάποιο ἀρχαιότερο κτίσμα καί οἱ ρωμαϊκοὶ ἡμικίονες πού ἀπολαξεύτηκαν καί χρησίμευσαν ὡς κλίμακες ἀνόδου στὸν ἄμβωνα, ὁ ὁποῖος δέν σώθηκε. Στὸν χώρο τῆς βασιλικῆς διατηρεῖται ἓνα ἐνεπίγραφο θωράκιο ἀπὸ θωράκιο ἐξώστη ἄμβωνα⁶⁴⁴ ἐνῶ στό φυλάκιο, δίπλα στη βασιλική, εἶχε περισυλλεχθεῖ, ἄγνωστο πότε καί ἀπὸ ποιά θέση, ἓνα τμῆμα ἀπὸ ἐνεπίγραφο θωράκιο ἐξώστη ἄμβωνα⁶⁴⁵ (σήμερα στό Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς).

Μορφολογικά τὰ κιονόκρανα ἔχουν ἐπίθημα πολύ μεγαλύτερο ἀπὸ

642. Laurenzi, «Nuovi contribute», 603-628. Morricone, «Scavi», 327. Balducci, *Basiliche*, 15-22. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 118-119.

643. Vemi, ὁ.π., 181-182, πίν. 74-75, ἄρ. 265-268.

644. Στὴν κοίλη ἐπιφάνεια τοῦ θωρακίου, πού εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ γκριζογάλανο μάρμαρο, λαξεύεται ἀνάγλυφος λατινικός σταυρός μέ πεπλατυσμένες κεραίες. Ἀπὸ τὴ βάση τῆς κάθετης κεραίας του ξεκινᾷ κυματοειδής βλαστός πού ἀπολήγει κάτω δεξιὰ σὲ φύλλο κισσοῦ. Ἐπάνω ἀπὸ τὸν σταυρό, σὲ ὅλο τὸ πλάτος τοῦ θωρακίου, σὲ ταινία ὕψ. 0,025μ., ἐγχάρακτη ἐπιγραφή: ...EPON TON AYTOIC PRECB[YTERON]. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Segre (*Iscrizioni*, 274, πίν. 152, EV 371). Κατὰ τὴ μελέτη τοῦ θωρακίου στη βασιλική βρέθηκε ἄλλο ἓνα μικρὸ τμῆμα ἀπὸ θωράκιο ἐξώστη ἄμβωνα, ἀπὸ ὁμοιομάρμαρο καί πανομοιότυπο διάκοσμο, πού φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο ἄμβωνα, βλ. Μηλίτση-Κεχαγιά, «Ἄμβωνες 2», ὑπὸ ἐκτύπωση.

645. Τὸ θωράκιο ἐντοπίστηκε πρόσφατα. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ προκοννήσιο μάρμαρο καί στὴν ἄνω πλευρά του σκαλίζεται ἡ ἐπιγραφή: Κ(ΥΡΙ)Ε ΜΝΗΣΘΗ(ΤΙ). Μηλίτση-Κεχαγιά, «Ἄμβωνες 2», ὑπὸ ἐκτύπωση.

τό ιωνικό μέρος, τό οποίο δέν διαχωρίζεται μέ πλάκα ἔδρασης (μόνο στό τέταρτο κιονόκρανο ὑπάρχει μία ὑποτυπώδης πλάκα ἔδρασης). Τά προσκεφάλαια εἰσέχουν πολύ λίγο ἀπό τή βάση τοῦ ἐπιθήματος, ἡ γένεση τῶν σπειρῶν τῶν ἐλίκων τοποθετεῖται ἀκριβῶς στό ὄριο τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος, ἐνῶ ὁ ἐχῖνος, πού εἶναι φουσκωτός καί κάπως λοξότμητος, παραβιάζει κατά τι τά ὅρια τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος καί προεξέχει. Ἡ παρυφή τοῦ ἐχίνου στά τρία πρῶτα κιονόκρανα (ἀρ. κατ. 41, 42, 43) ἔχει τήν τάση νά ἐνιωθεῖ μέ τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιθήματος καί νά ἀποτελέσει συνέχειά της, ἀφοῦ δέν διαχωρίζεται μέ κανέναν τρόπο ἀπό αὐτήν, ἐνῶ καί ἡ κλίση του ἀκολουθεῖ αὐτήν τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐπιθήματος. Στό τέταρτο κιονόκρανο (ἀρ. κατ. 44), στήν παρυφή τοῦ ἐχίνου σχηματίζεται μία λεπτή, σχεδόν ἐπίπεδη ταινία, σάν ἓνα πολύ λεπτό ὀριζόντιο σαμάρι. Οἱ σπεῖρες τῶν ἐλίκων εἶναι σχετικά καλῆς σχεδίασης ἀλλά τό πάχος τους διαφέρει σέ κάθε κιονόκρανο. Τά προσκεφάλαια εἶναι πολύ λίγο συμπιεσμένα, σχεδόν τετράπλευρα. Τό ἐπιθήμα στά τρία πρῶτα κιονόκρανα εἶναι κάπως φουσκωτό καί κυρτό, ἐνῶ στό τέταρτο διατηρεῖ μέν μία κυρτότητα ἀλλά ἔχει πιό εὐθεῖες τίς πλευρές του καί εἶναι σχεδόν λοξότμητο. Στήν ἐπιφάνεια τῶν ἐπιθημάτων διατηροῦνται τά ἴχνη τοῦ ἐργαλείου λάξευσης.

Διαφορές διαπιστώνονται κυρίως στόν διάκοσμο τῶν κιονοκράνων:

Στό πρῶτο κιονόκρανο (ἀρ. κατ. 41) ὁ ἐχῖνος κοσμεῖται στή μία ὄψη μέ καλοσχεδιασμένο ὡς σέ κέλυφος πού πλαισιώνεται ἀπό ἀντωπά ἀνεστραμμένα τρίλοβα φύλλα⁶⁴⁶ καί στήν ἄλλη ἀπό ἀδιευκρίνιστο θέμα μέ ἐγχαράξεις, ἴσως ἡμιτελές⁶⁴⁷. Στά προσκεφάλαια σκαλίζονται ἡμίφυλλα ἄκανθας ἐκατέρωθεν πλατιάς λειασμένης ταινίας. Τά ἡμίφυλλα ἀποτελοῦνται ἀπό ἓναν λοβό μέ τρεῖς γλωσσίδες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ κατώτερη ἀνακάμπεται ἐλαφρῶς καί σχηματίζει μικρό ὠοειδῆ ὀφθαλμό. Στό δεύτερο κιονόκρανο (ἀρ. κατ. 42) ὁ ἐχῖνος κοσμεῖται στή μία πλευρά μέ ἓνα ὡς σέ κέλυφος πού πλαισιώνεται ἀπό ἀνεστραμμένα τρίλο-

646. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. παραπάνω, στήν εξέταση τοῦ κιονοκράνου, ἀρ. κατ. 40.

647. Οἱ ἀκανόνιστες ἐγχαράξεις ἐπαναλαμβάνονται καί στά ἄλλα δύο κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς. Πιό πάνω, κατά τήν εξέταση τοῦ κιονοκράνου μέ προεξέχουσες ἑλικες ἀπό τό κάστρο τῆς Ἀντιμάχειας (ἀρ. κατ. 39), ὑποθέτουμε ὅτι παρόμοιες ἀσαφεῖς λαξεύσεις στή μία πλευρά τοῦ ἐχίνου προδίδουν ὅτι τό θέμα εἶναι ἡμιτελές. Ἰσως τό ἴδιο συμβαίνει καί ἐδῶ. Παρόμοιες ἀβακωτές ἐγχαράξεις ἀπαντῶνται στόν ἐχίνο κιονοκράνου μέ συμφυές ἐπιθήμα ἀπό τό Μουσεῖο τοῦ Βόλου, βλ. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 269, ἀρ. 55, πίν. 22, εἰκ. 129. Ἡ Συθιακάκη θεωρεῖ ὅτι αὐτές οἱ ἐγχαράξεις ἔγιναν ἀργότερα, πιθανόν μετά τήν τοποθέτηση τοῦ κιονοκράνου. Ὡστόσο, ἡ παρουσία παρόμοιων σχεδίων σέ ἀρκετά κιονόκρανα τῆς Κῶ μᾶλλον θά πρέπει τελικά νά τίς αἰτιολογήσει ὡς ἀποτέλεσμα εἴτε ἡμιτελοῦς ἐργασίας εἴτε ἠθελμένης αἰσθητικῆς ἐπιλογῆς.

βα φύλλα καί στήν ἄλλη μέ ἀκανόνιστες λαξεύσεις πού σχηματίζουν ἀκανόνιστη ρομβοειδῆ ἐπιφάνεια στό κέντρο, ἡ ὁποία πλαισιώνεται ἀπό ἐγχάρακτα φύλλα. Φαίνεται ὅτι ἐδῶ ἡ ἐργασία εἶχε προχωρήσει περισσότερο ἀπ’ ὅτι στό προηγούμενο κιονόκρανο καί τό θέμα τῶν ἀντωπῶν φύλλων, μεταξύ τῶν ὁποίων σχηματίζεται ρόμβος, ἔχει πάρει μία πιό συγκεκριμένη μορφή. Στά προσκεφάλαια σκαλίζεται τό ἴδιο θέμα μέ τό προηγούμενο κιονόκρανο. Στό τρίτο κιονόκρανο (ἀρ. κατ. 43) ὁ ἐχῖνος κοσμεῖται στή μία πλευρά μέ κακοσχεδιασμένο σχεδόν ἐπιτεδόγλυφο ὡς πού πλαισιώνεται ἀπό ἀνάλογης ἐκτέλεσης ἀντωπά ἀνεστραμμένα τρίλοβα φύλλα καί στήν ἄλλη μέ ἀκανόνιστες λαξεύσεις, ὅπως καί στό προηγούμενο κιονόκρανο. Στά προσκεφάλαια σχηματοποιημένος διάκοσμος ἐκατέρωθεν πλατιάς λειασμένης ταινίας: κατά μήκος τους λαξεύεται ἀβαθές κεντρικό νεῦρο φύλλου, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου σκαλίζονται παράλληλες ἀυλακώσεις. Στό τέταρτο κιονόκρανο (ἀρ. κατ. 44) ὁ ἐχῖνος κοσμεῖται στή μία πλευρά μέ στενό ὡς σέ κέλυφος πού πλαισιώνεται ἀπό ἀντωπά ἀνεστραμμένα τρίλοβα φύλλα, στά ὁποῖα οἱ λοβοί εἶναι ἀρκετά λεπτοί καί ἐπιμήκεις. Στήν ἄλλη πλευρά τοῦ ἐχίνου σκαλίζεται πολύ συνωστισμένο ἰωνικό κυμάτιο ἀπό τρία ὡς μέσα σέ κέλυφος, πού ἀποδίδονται στενά καί ἐπιμήκη καί πλαισιώνονται ἀπό ἀνεστραμμένες ἀνάγλυφες λόγχες. Στά προσκεφάλαια λαξεύονται ἀνάγλυφα ἐπιμήκη λογχοειδῆ φύλλα, ἐκατέρωθεν τριπλῆς κάθετης ἀνάγλυφης ταινίας στούς ζωστήρες. Στή μία στενή πλευρά τοῦ ἐπιθήματος ἀνάγλυφος ραδινός σταυρός. Γενικά ἡ ἐργασία τοῦ ἀναγλύφου σέ αὐτό τό κιονόκρανο εἶναι πιό συμμετρική, μέ πιό καθαρές καί σωστές ἀναλογίες, ἐνῶ ὅλα τά μέρη τοῦ διακόσμου ἀποδίδονται μέ μία τάση πρὸς τό λεπτό καί τό ἐπιμήκες.

Ἡ παράθεση κανονικοῦ ἰωνικοῦ κυματίου στὸν ἐχῖνο ἀπαντᾶται κατὰ κανόνα στά κιονόκρανα μέ πλευρικά προεξέχουσες ἔλικες⁶⁴⁸, τύπος πού φέρει γενικά πιό πλούσιο διάκοσμο, ἐνῶ ἡ παρουσία του στά κιονόκρανα μέ κλειστό περίγραμμα εἶναι πιό σπάνια⁶⁴⁹, κυρίως ἐξαιτίας τοῦ περιορισμένου πλάτους τοῦ ἐχίνου. Σέ τρία κιονόκρανα μέ κλειστό περίγραμμα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Δωδεκανήσου, ἓνα ἀπὸ

648. Ὅπως π.χ. στά κιονόκρανα ἀπὸ τὴ Σκριπού, τὴ Χαλκίδα, τό Λέχαιο βλ. Vemi, *Chapiteaux*, πίν. 6, ἀρ. 17 καί πίν. 12-13, ἀρ. 33-36 καί πίν. 18-19, ἀρ. 49-52.

649. Κιονόκρανο ἀπὸ τὴν Κόρινθο, βλ. Scranton, *Corinth*, 114, πίν. 29, ἀρ. 104. Ἐπίσης, Vemi, *Chapiteaux*, 105-106, πίν. 20, ἀρ. 55. Σέ δύο κιονόκρανα ἀπὸ τὴ Ροτόντα, ὅπου ὁ ἐχῖνος ἔχει σχῆμα τμήματος κύκλου καί ὡς ἐκ τούτου ἰκανό πλάτος, ὥστε νά χωρέσει τὴν παράθεση τριῶν ὤν, βλ. Τσιούμη-Μπακιρτζῆ, «Ἰωνικά κιονόκρανα», 224, 232, 234, πίν. 6-7, ἀρ. 20, 25. Ἐπίσης, Vemi, *Chapiteaux*, 141-142, πίν. 47, ἀρ. 147-148.

τήν Πάτμο⁶⁵⁰ (6ος αἰ.) (πίν. 63) καί δύο ἀπό τή Ρόδο⁶⁵¹ (β' μισό 6ου αἰ.) (πίν. 63), ἀπαντᾶται τό θέμα τοῦ ἰωνικοῦ κυματίου, σέ πολύ σχηματοποιημένη ἀπόδοση χωρίς ἐνδιάμεσες λόγχες. Στά δύο κιονόκρανα ἀπό τή Ρόδο τό θέμα σκαλίζεται μέ ἀρκετή στρεβλότητα, ἰδιαίτερα στό πρῶτο, τό ὁποῖο ἔχει καί ἀρκετά τεκτονική μορφή. Στήν Κῶ τό θέμα τοῦ κυματίου ἀπαντᾶται στό κιονόκρανο ἀρ. κατ. 67, πού ἐντάσσεται στήν ὑποομάδα 2γ⁶⁵² καί ὅπου ὁ ἐχῖνος ἔχει σχῆμα τμήματος περιφέρειας κύκλου, συνεπῶς διαθέτει ἀρκετό χῶρο γιά τήν ἀνάπτυξη τριῶν ὠῶν. Ἐπίσης, συναντᾶται καί στό κιονόκρανο μέ ἀρ. κατ. 71, ὅπου ὁμως παρατίθεται πολύ σχηματικά, μέ ἕνα μόνο ἐγχάρακτο ὠό πού πλαισιώνεται ἀπό δύο ἡμιῶα. Ὁ συνωστισμός πού διαπιστώνεται στήν ἀπόδοση τοῦ κυματίου τοῦ κιονοκράνου τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, ὀφείλεται συνεπῶς στόν περιορισμένο χῶρο πού διαθέτει ὁ ἐχῖνος στά κιονόκρανα αὐτοῦ τοῦ τύπου καί δημιουργοῦνται ἐρωτήματα γιά τόν λόγο τῆς ἐπιλογῆς τοῦ συγκεκριμένου θέματος.

Ἡ διακοσμητική ποικιλία πού παρατηρεῖται στά τέσσερα κιονόκρανα τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, ὀφείλεται προφανῶς σέ διαφορετικά χέρια τεχνιτῶν, καθώς τό μάρμαρο καί οἱ διαστάσεις τῶν κιονοκράνων εἶναι ἀκριβῶς ὅμοια. Ἄλλωστε, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ, σέ μία σειρά κιονοκράνων ἀπό τό ἴδιο μνημεῖο ἡ γενική μορφή μπορεῖ νά παρουσιάζει ποικιλία⁶⁵³. Μορφολογικά βρίσκονται ἕνα στάδιο πρίν ἀπό τήν ὑποχώρηση τοῦ ἐχίνου κάτω ἀπό τό ἐπίθημα, ἀλλά ὁ τρόπος πού «προεξέχει» ὁ ἐχῖνος ἀπό τή βάση τοῦ ἐπιθήματος, εἶναι ἐντελῶς ὑποτυπώδης.

Ἡ χρονολόγησή τους στήν ἐποχή ἵδρυσης τῆς βασιλικῆς, δηλαδή στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ., εἶναι κατά τήν ἄποψή μας ἡ πιθανότερη, ἐφόσον παρουσιάζουν ὁμοιογένεια τόσο στό εἶδος τοῦ μαρμάρου (προκοινησίο) πού εἶναι ὅμοιο καί στούς κίονες, ὅσο καί στό γενικότερο σχῆμα τους καί στήν τεχνική ἐπεξεργασίας. Ἄλλωστε ἡ νότια βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, ἀπό τά σωζόμενα τουλάχιστον κατασκευαστικά στοιχεῖα, φαίνεται ὅτι δέν ἔχει ὑποσθεῖ ἐπισκευαστικές φάσεις - ἐκτός ἀπό τήν προσθήκη τοῦ αἰθρίου - πού θά δικαιολογοῦσαν

650. Ὁρλάνδος, *Πάτμος*, 68, εἰκ. 28. Vemi, *Chapiteaux*, 178, πίν. 72, ἀρ. 256.

651. Ὁρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 9, εἰκ. 4Α. Vemi, *Chapiteaux*, 194 καί 198, πίν. 85 καί 89, ἀρ. 301 καί 309.

652. Στήν ὑποομάδα 2γ οἱ ἔλικες εἶναι ἀποτραβηγμένες κάτω ἀπό τό ἐπίθημα, ὁ ἐχῖνος προεξέχει ἀλλά μέσα στά ὅρια τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος καί τά προσκεφάλαια βρίσκονται στήν προέκταση τῶν πλάγιων πλευρῶν τοῦ ἐπιθήματος, ἀναλυτικότερα βλ. παρακάτω.

653. Zollt, *Kapitellplastik*, 287, 317.

τήν προτεινόμενη από τη Βέμη χρονολόγηση των κιονοκράνων στο β' μισό του 6ου αϊ.

**Τρία κιονόκρανα από τη βασιλική του Αγίου Γαβριήλ
(ἀρ. κατ. 45, ἀρ. κατ. 46, ἀρ. κατ. 47, πίν.15)**

Τά κιονόκρανα βρέθηκαν κατά την ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Γαβριήλ⁶⁵⁴ χωρίς να διευκρινίζεται η ακριβής θέση εύρεσής τους⁶⁵⁵. Τα δύο πρώτα τοποθετήθηκαν από τους ανασκαφείς, τό πρώτο στο δεύτερο από ανατολικά κίονα του βόρειου στυλοβάτη, μέσα στα όρια του Ίεροῦ Βήματος καί τό δεύτερο στο νοτιοανατολικό κίονα του κιβωρίου του Ίεροῦ Βήματος. Τό τρίτο μεταφέρθηκε, άγνωστο πότε, καί φυλάσσεται στή συλλογή του Μουσείου Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν του Κάστρου της Νεραντζιάς.

Τά κιονόκρανα συμπεριελήφθησαν στή μελέτη της Βέμη⁶⁵⁶, έντάχθηκαν στον άπλοποιημένο τύπο (τύπος III) καί χρονολογήθηκαν στο β' μισό του 6ου αϊ.

Στό πρώτο κιονόκρανο⁶⁵⁷ (ἀρ. κατ. 45) τό επίθημα εἶναι αρκετά μεγαλύτερο από τό ιωνικό μέρος καί ο διαχωρισμός τους ευδιάκριτος καθώς ο προοδευτικά προεξέχων έχινος στο άνω μέρος παρουσιάζει μία μικρή λοξότμηση καί σχηματίζει ένα ύποτυπῶδες σαμάρι. Ό έχινος κοσμεῖται στή μία πλευρά μέ κεντρικό ώο πού πλαισιώνεται από δύο ήμιώα καί κατακόρυφες πεπλατυσμένες άνω καί κάτω ράβδους. Στήν άλλη πλευρά μέ ανάγλυφη ταινία σέ σχήμα όριζοντίου S πού απολήγει σέ τρίλοβα φύλλα. Στά προσκεφάλαια, τά όποια δέν παρουσιάζουν συμπίεση, σκαλίζονται ανάγλυφα άνεστραμμένα τρίλοβα φύλλα εκατέρωθεν πλατιάς ανάγλυφης ταινίας. Οι έλικες έχουν πλατιές σπειρες καί εἶναι άποτραβηγμένες κάτω από τά όρια της βάσης του επιθήματος. Τό επίθημα εἶναι κυρτό καί οι δύο στενές πλευρές του κοσμοῦνται μέ σταυρό μέ πεπλατυσμένες άπολήξεις.

Τό δεύτερο κιονόκρανο (ἀρ. κατ. 46) έχει ίδιες μορφολογικές αναλογίες, αλλά ο έχινος παρουσιάζει προοδευτική προεξοχή χωρίς να σχηματίζει τη λοξότμητη επιφάνεια πού παρατηρήθηκε στο προηγούμενο κιονόκρανο. Ωστόσο, η διαχωριστική ταινία του επιθήματος εἶναι σαφής καί δηλώνεται μέ μία λεπτή ανάγλυφη ταινία πού κα-

654. Balducci, *Basiliche*, 32-46. Morricone, «Scavi», 327, εικ. 103. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, 123-124. Βολανάκης, «Μνημεῖα», 318.

655. Balducci, *Basiliche*, 37-39, εικ. 31-32.

656. Vemi, *Chapiteaux*, 6, 182-183, πίν. 76, ἀρ. 269-271.

657. Balducci, *Basiliche*, 38, εικ. 32.

μπυλώνει ελάχιστα προς τα κάτω. Τό επίθημα είναι ελαφρώς κυρτό και σχεδόν τετράγωνο. Στή μία ὄψη του κοσμεῖται μέ σταυρό πού ἔχει πίο κοντές ἀναλογίες. Ἡ μία πλευρά τοῦ ἐχίνου κοσμεῖται μέ ἀντωπά ἀνεστραμμένα τρίλοβα φύλλα, μεταξύ τῶν ὁποίων σχηματίζεται ρόμβος, καί ἡ ἄλλη μέ σχεδόν κυκλικό ὠό μέσα σέ παχύ ἀνάγλυφο κέλυφος. Στά προσκεφάλαια, ἐκατέρωθεν τῆς κάθετης ἀνάγλυφης ταινίας τοῦ ζωστήρα, διατάσσονται ὀριζόντια λογχοειδῆ φύλλα.

Στό τρίτο κιονόκρανο⁶⁵⁸ (ἀρ. κατ. 47) τό ἰωνικό μέρος καταλαμβάνει λιγότερο ἀπό τό 1/3 τοῦ συνολικοῦ ὕψους, σχεδόν τό 1/4. Οἱ ἔλικες εἰσέχουν ελάχιστα κάτω ἀπό τή βάση τοῦ ἐπιθήματος καί τά προσκεφάλαια τοποθετοῦνται σχεδόν στήν προέκταση τῆς βάσης. Ὁ ἐχίνος εἶναι λοξότμητος καί προεξέχει ελάχιστα ἔξω ἀπό τό περίγραμμα τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος, ἐνῶ τείνει νά ἐνωθεῖ μέ τό ἐπίθημα, μιᾶς καί τό ὠό πού τόν κοσμεῖ, ἐφάπτεται μέ τήν κάτω ἀπόληξη τῆς κάθετης κεραίας τοῦ σταυροῦ τοῦ ἐπιθήματος. Διαχωριστική ταινία μεταξύ ἐπιθήματος καί ἰωνικοῦ μέρους δέν δηλώνεται. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐχίνου εἶναι καλά λειασμένη, ἐνῶ σέ αὐτή τοῦ ἐπιθήματος εἶναι ὁρατά τά ἴχνη τοῦ ἐργαλείου λάξευσης. Ἡ μία πλευρά τοῦ ἐχίνου κοσμεῖται μέ ἀνάγλυφο ὠό πού πλαισιώνεται ἀπό ὀριζόντιες αὐλακώσεις καί ἡ ἄλλη μέ ἀδιευκρίνιστο κόσμημα, πιθανόν ἀντωπά τρίλοβα φύλλα. Στά προσκεφάλαια, πού εἶναι ελάχιστα συμπίεσμένα, σκαλίζονται καλυκωτά λογχοειδῆ φύλλα ἐκατέρωθεν ἀνάγλυφης ταινίας. Τό ἐπίθημα εἶναι ελαφρώς κυρτό καί στή μία στενή πλευρά φέρει σταυρό μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις.

Τά τρία κιονόκρανα εἶναι κάπως διαφοροποιημένα μεταξύ τους: τό ἐπίθημα ἔχει διαφορετικό σχῆμα σέ κάθε κιονόκρανο, ὁ διαχωρισμός του μέ τό ἰωνικό μέρος γίνεται ἐπίσης μέ διαφορετικό τρόπο, ἐνῶ καί ὁ διάκοσμος παρουσιάζει ἀνομοιογένεια. Τό τρίτο κιονόκρανο παρουσιάζει ἀρκετές ὁμοιότητες καί στό σχῆμα ἀλλά καί στόν διάκοσμο, μέ τή σειρά κιονοκράνων τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, πού ἀναφέρθηκαν ἀναλυτικά παραπάνω. Ὡστόσο, ἂν καί ἔχουν ἐπιμέρους διαφοροποιήσεις⁶⁵⁹, ἀνήκουν στήν ἴδια τυπολογική ομάδα, καθῶς τά γενικά μορφολογικά τους χαρακτηριστικά τά ἐντάσσουν στά κιονόκρανα μέ κλειστό περίγραμμα, καί εἰδικότερα στήν ὑποομάδα 2α, ὅπου οἱ ἔλικες καί τά προσκεφάλαια ὑποχωροῦν κάτω ἀπό τά ὅρια τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος, ἐνῶ ὁ ἐχίνος βρίσκεται σέ ἐλαφριά προεξοχή ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς βάσης. Οἱ διαφοροποιήσεις πιθανόν ὀφείλονται στή θέση πού ἦταν

658. Balducci, ὁ.π., 37, εἰκ. 31.

659. Γιά διαφοροποιήσεις ἀνάμεσα σέ κιονόκρανα τῆς ἴδιας σειρᾶς, βλ. Zollt, *Kapitellplastik*, 287, 317.

τοποθετημένα (τό πρώτο στο βόρειο στυλοβάτη εντός του Ί. Βήματος, τό δεύτερο στο κιβώριο καί τό τρίτο στήν κιονοστοιχία τῶν κλιτῶν).

Στόν γλυπτό διάκοσμο τοῦ μνημείου ἀνήκουν δύο θωράκια κλίμακας ἄμβωνα πού ἔχουν χρονολογηθεῖ στό β' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. ἡ γενικά στό α' μισό τοῦ 6ου αἰ.⁶⁶⁰, δύο ἢ τρεῖς πεσσίσκοι τέμπλου μέ συμφυῇ κιονίσκο (ἄρ. κατ. 199-201), δύο θραύσματα θωρακίων, τμήμα κοσμήτη ἀπό τό Ἱερό Βῆμα (ἄρ. κατ. 81), ἴσως καί ἓνα ἐπίκρανο (ἄρ. κατ. 80) μέ ὅμοιο διάκοσμο, κορμοί καί βάσεις κιόνων. Ἡ τεχνοτροπική ἐξέταση τῶν παραπάνω γλυπτῶν τά ἐντάσσει κατά κύριο λόγο στό α' μισό τοῦ 6ου αἰ.⁶⁶¹. Πιστεύουμε ὅτι τά τρία κιονόκρανα, ὅπως καί τό σύνολο τῶν σωζόμενων γλυπτῶν τοῦ ναοῦ θά μπορούσαν νά χρονολογηθοῦν γύρω στά μέσα τοῦ 6ου αἰ., εἴτε πρίν ἀπό τόν σεισμό εἴτε λίγο μετά ἀπό αὐτόν καί νά συνδεθοῦν μέ τήν κυρίως κατασκευαστική φάση τοῦ μνημείου⁶⁶².

Κιονόκρανο στήν Κοίμηση Θεοτόκου Ἀντιμάχειας (Προσκύνημα) (ἄρ. κατ. 48, πίν. 16).

Τό κιονόκρανο εἶναι ἀδημοσίευτο⁶⁶³ καί ἔχει τοποθετηθεῖ σέ β' χρήση στή δυτική εἴσοδο τοῦ ναοῦ. Ἀνήκει στήν ομάδα τῶν κιονοκράνων μέ κλειστό περίγραμμα (ὑποομάδα 2α). Οἱ ἑλικες εἰσέχουν ἐλάχιστα κάτω ἀπό τή βάση τοῦ ἐπιθήματος καί τά προσκεφάλαια τοποθετοῦνται στήν προέκταση τῶν πλάγιων πλευρῶν τοῦ ἐπιθήματος. Ὁ ἐχῖνος εἶναι λοξότμητος καί φουσκωτός καί προεξέχει ἐλάχιστα ἔξω ἀπό τό περίγραμμα τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος.

Τό ἰωνικό μέρος καταλαμβάνει λιγότερο ἀπό τό 1/3 τοῦ συνολικοῦ ὕψους. Οἱ σπεῖρες τῶν ἐλίκων δέν ἐνώνονται μέ κανάλι, εἶναι πλατιές χωρίς πολλαπλές συστροφές καί σχηματίζουν κυκλικούς ὀφθαλμούς. Ἡ πλάκα ἔδρασης τοῦ ἐπιθήματος δηλώνεται μέ μία πολύ λεπτή ταινία.

Ὁ ἐχῖνος κοσμεῖται μέ κεντρικό ὠό σέ κέλυφος πού πλαισιώνεται ἀπό δύο ἀντωπά τρίλοβα φύλλα καί τά προσκεφάλαια μέ σχηματοποιημένα φύλλα. Τό θέμα τοῦ ἐχίνου εἶναι γνωστό σέ ἀρκετά παραδείγματα ἀπό ἄλλες περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας⁶⁶⁴ ἀλλά καί στήν Κῶ.

660. Jakobs, *Ambone*, 257-258, πίν. 11b. Μηλίτση, «Ἀμβωνες 2», ὑπό ἐκτύπωση.

661. Βλ. στά σχετικά κεφάλαια.

662. Γιά τήν προβληματική χρονολόγηση τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ, βλ. παραπάνω, κεφ. Ι.3.

663. Ἀπλή ἀναφορά στό κιονόκρανο κάνει ὁ Μαστορόπουλος, *Ἀντιμάχεια*, 188.

664. Βλ. ἐνδεικτικά, Vemi, *Chapiteaux*, πίν. 20- ἄρ. 56 καί πίν. 26, ἄρ. 73α καί πίν. 92-93, ἄρ. 319, 321.

Ὁ διάκοσμος τῶν προσκεφαλαίων θυμίζει τόν ἀντίστοιχο στά προσκεφάλαια τοῦ κιονοκράνου ἀρ. κατ. 43 ἀπό τή νότια βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, πού ἐξετάστηκαν παραπάνω.

Μορφολογικά τό κιονόκρανο, ἄν καί διαθέτει ἄρκετά μικρό ἰωνικό μέρος καί ὀγκῶδες ἐπίθημα, φαίνεται ὅτι βρίσκεται πρίν τήν ὑποχώρηση τοῦ ἰωνικοῦ μέρους στοῦ ἐπίθημα, καθώς ὁ ἐχῖνος προεξέχει λίγο ἀπό τά ὅρια τῆς βάσης καί τείνει νά διαμορφώσει ἕνα ὑποτυπῶδες ἀλλά κεκλιμένο σαμάρι. Θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ μαζί μέ τά ὑπόλοιπα κιονόκρανα τῆς ομάδας, στό ἀ΄ μισό τοῦ 6ου αἰ.

Κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική τῆς Καρδάμαινας (ἀρ. κατ. 49, πίν. 16).

Τό κιονόκρανο δημοσιεύθηκε ἀπό τή Βέμη⁶⁶⁵, ἡ ὁποία τό ἐνέταξε στόν ἀπλοποιημένο τύπο καί τό χρονολόγησε γενικά στόν 6ο αἰ. Ἡ Βέμη ἀναφέρει ὅτι τό κιονόκρανο ἀνήκει στή βασιλική τῆς Καρδάμαινας καί προφανῶς ἐννοεῖ τή βασιλική τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, τή μόνη ἀπό τίς βασιλικές τῆς Καρδάμαινας πού τήν ἐποχή κατά τήν ὁποία ἡ Βέμη ἐπισκέφθηκε τό νησί, ἦταν τμηματικά ἀνεσκαμμένη. Δυστυχῶς σέ ἔρευνα πού πραγματοποιήθηκε πρόσφατα, δέν ἐντοπίστηκε τό κιονόκρανο στή βασιλική τῆς Ἀγίας Βαρβάρας ἀλλά οὔτε καί σέ κάποια ἄλλη θέση τῆς περιοχῆς⁶⁶⁶.

Ἀπό ὅσο μπορεῖ κανεῖς νά διακρίνει ἀπό τή φωτογραφία πού δημοσιεύει ἡ Βέμη, πρόκειται γιά κιονόκρανο μέ κλειστό περίγραμμα, ὅπου οἱ ἔλικες βρίσκονται στήν προέκταση τῶν πλευρῶν τοῦ ἐπιθήματος, τά προσκεφάλαια εἰσέχουν ἐλάχιστα κάτω ἀπό τά ὅρια τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος, ἐνῶ ὁ ἐχῖνος βρίσκεται σέ ἐλαφριά προεξοχή ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς βάσης. Τό ἰωνικό μέρος καταλαμβάνει σχεδόν τό 1/4 τοῦ συνολικοῦ ὕψους. Πλάκα ἔδρασης ἢ διαχωριστική ταινία ἐπιθήματος καί ἰωνικοῦ μέρους δέν δηλώνεται. Οἱ ἔλικες δέν ἐνώνονται μεταξύ τους μέ κανάλι καί οἱ σπεῖρες τους ἔχουν πολλαπλές συστροφές. Τό ἐλαφρῶς κυρτό ἐπίθημα εἶναι καλά λειασμένο. Ὁ ἐχῖνος εἶναι φουσκωτός καί στενός καί κοσμεῖται μέ ἕνα κεντρικό ὠό σέ κέλυφος πού πλαισιώνεται ἀπό τρία ἀνθεμωτά φύλλα (μᾶλλον ἡμιανθήμια). Στά προσκεφάλαια σκαλίζονται καλοσχεδιασμένα ἀνάγλυφα ἀνθεμωτά φύλλα, τῶν ὁποίων τό σχέδιο ἔχει ρωμαϊκές ἀναμνήσεις.

Ὁ διάκοσμος τοῦ κιονοκράνου στόν ἐχῖνο καί τά προσκεφάλαια

665. Vemi, *Chapiteaux*, 192, πίν. 83, ἀρ. 295.

666. Γιά τήν περιοχή τῆς Καρδάμαινας, βλ. παραπάνω, κεφ. I.2.

παρουσιάζει έναν ἀρχαῖζοντα χαρακτήρα. Παρόμοιο κεντρικό ώό πού πλαισιώνεται ἀπό ἡμιανθέμια (ἀλλά ἐκεῖ παρατίθενται καί δύο ἀνεστραμμένες λόγχες), κοσμεῖ τόν ἐχῖνο κιονοκράνου μέ προεξέχουσες ἔλικες ἀπό τή Λάρισα⁶⁶⁷ (πίν. 63), πού ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπό τή Βέμη στό ἀ΄ μισό τοῦ 5ου αἰ. καί ἀπό τή Συθιακάκη στά τέλη τοῦ 6ου ἤ στόν 7ο αἰ. Τά ἀνθεμωτά φύλλα τῶν προσκεφαλαίων εἶναι ἀρκετά ἀσυνήθιστα καί ἡ Βέμη θεωρεῖ ὅτι ἔχουν ὡς ἀφετηρία τους τά ἀρχαῖα πρότυπα γλυπτικῆς πού ὑπῆρχαν διάσπαρτα στό νησί. Σέ ἕνα κιονόκρανο ἀπό τή συλλογή τῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης⁶⁶⁸ (πίν. 63) ἀπαντᾶται παρόμοιος διάκοσμος στόν ἐχῖνο (ώό πού πλαισιώνεται ἀπό ἡμιανθέμια), ἐνῶ τά ἀνθεμωτά φύλλα τῶν προσκεφαλαίων ὁμοιάζουν μέ αὐτά τῆς Καρδάμαινας. Τό κιονόκρανο ἔχει χρονολογηθεῖ στά μέσα τοῦ 5ου αἰ. (Τσιούμη-Μπακιρτζή) καί στό ἀ΄ μισό τοῦ 6ου αἰ. (Βέμη). Σέ ἕνα κιονόκρανο μέ πλευρικά προεξέχουσες ἔλικες ἀπό τή «βασιλική Ἰωλκοῦ»⁶⁶⁹ (πίν. 64), τά προσκεφάλαια κοσμοῦνται μέ δύο ἀντικρυστές σπεῖρες, θεματολογικά συγγενικές μέ τά ἀνθεμωτά φύλλα τοῦ κιονοκράνου τῆς Καρδάμαινας, ἄν καί σαφῶς πιό σχηματικῆς ἀπόδοσης.

Βάσει τῆς μορφολογικῆς του δομῆς, θά μπορούσε νά χρονολογηθεῖ στό ἀ΄ μισό τοῦ 6ου αἰ. Ὅμως, ἡ ἀρχαῖζουσα διάθεση πού τό διακρίνει, δέν εἶναι ἀπίθανο νά τό τοποθετεῖ τελικά στό β΄ μισό τοῦ 6ου αἰ., ὅποτε ἐπικρατοῦν τάσεις ἐπιστροφῆς στά ἀρχαῖα πρότυπα.

Κιονόκρανο στή βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου ἡ Περγιαλίτη στό Μαστιχάρι (ἀρ. κατ. 50, πίν. 16).

Εἶναι τό μοναδικό ἰωνικό μέ συμφυές ἐπίθημα κιονόκρανο πού βρέθηκε κατὰ τήν ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη⁶⁷⁰ καί σήμερα εἶναι τοποθετημένο πρόχειρα στό νότιο στυλοβάτη τῆς βα-

667. Ἀπό τήν ἀνασκαφή κτηρίου στήν ὁδό Ὀλύμπου, βλ. ΑΔ 26 (1971) Χρονικά, 311, πίν. 285γ. Vemi, *Chapiteaux*, 118-119, πίν. 31, ἀρ. 89. Συθιακάκη, *Αρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 244-245, ἀρ. 35, πίν. 15-16, εἰκ. 87-89. Συθιακάκη-Κριτσιμᾶλλη, «Ἐπαναξέταση», 203, εἰκ. 13.

668. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Ἰωνικά κιονόκρανα», 222, 230, πίν. 4γ, ἀρ. 14. Vemi, *Chapiteaux*, 139-140, πίν. 45, ἀρ. 143.

669. Vemi, *Chapiteaux*, 121, πίν. 33, ἀρ. 95. Συθιακάκη, *Αρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 251-257, ἀρ. 40, πίν. 18, εἰκ. 103-104.

670. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαί Κῶ», 18-19, εἰκ. 13. Τό κιονόκρανο ἔχει ἀπασχολήσει κι ἄλλους ἐρευνητές, βλ. Πάλλας, «Ἰουστινιάνεια γλυπτά», 429-430, πίν. XXXVI,3 καί XXXVII,2. Ἐπίσης Pallas, *Monuments*, 232, εἰκ. 162. Ἐπίσης Vemi, *Chapiteaux*, 183, πίν. 77, ἀρ. 272. Sodini-Kolokotsas, *Alikí*, 67.

σιλικής. Ἡ Βέμη⁶⁷¹ τό ἐνέταξε στὸν ἀπλοποιημένο τύπο καί τό χρονολόγησε στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ.

Τό ἰωνικὸ μέρος ἀκουμπᾷ ἀπευθείας στὸ ἐπίθημα χωρὶς τὴ μεσολάβηση διαχωριστικῆς ταινίας ἢ πλάκας ἔδρασης. Τό ἰωνικὸ μέρος εἶναι ἐντελῶς ἀκόσμητο: τὰ σχεδὸν τετράπλευρα προσκεφάλαια βρίσκονται στὴν προέκταση τοῦ ἐπιθήματος, οἱ ἔλικες δὲν σχεδιάζονται καί ἡ ἐπιφάνειά τους εἶναι σχεδὸν ὀρθογώνια. Ὁ ἐχῖνος, εἶναι λεῖος καί χωρὶς κλίση, σχηματίζεται ὡς τμῆμα περιφέρειας κύκλου πού βρίσκεται σέ προεξοχή σέ σχέση μέ τίς ἔλικες, ἐνῶ προεξέχει ἐλάχιστα καί ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος. Τό ἐπίθημα εἶναι ἐλαφρῶς κυρτό καί στή μία στενὴ πλευρά κοσμεῖται μέ μεγάλο ἰσοσκελεῖ σταυρό μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κιονοκράνου ἔχει ὑποθεῖ ἐπεξεργασία μέ ξοῖδα, τὰ ἴχνη τῆς ὁποίας εἶναι πιό ἔντονα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἰωνικοῦ μέρους.

Ὁ Ὀρλάνδος, πού χρονολόγησε τὴ βασιλικὴ γύρω στὸ 500, θεώρησε ὅτι τὸ κιονόκρανο τῆς Κῶ μπορεῖ νά μὴν ἔχει δεχτεῖ τὸ τελικὸ στάδιο λάξευσης⁶⁷². Ἀντίθετα ὁ Πάλλας⁶⁷³ ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἐπεξεργασία μέ τὴν ξοῖδα παρουσιάζει μία κανονικότητα καί ἔχει γίνεи μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά φαίνονται οἱ διαδοχικὲς φορές τῆς, μέ ἀποτέλεσμα νά σχηματίζεται ἕνας ἐλαφρὸς κυματισμὸς ἀπὸ φῶς καί σκιά. Σέ σχέση μάλιστα μέ τὴν κανονικότητα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς βασιλικῆς καί μέ τὴν πολυτέλεια τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων συμπέρανε ὅτι ἡ μορφή τῶν κιονοκράνων εἶναι ἠθελημένη αἰσθητικὴ ἐπιλογή καί ὅτι τὸ κιονόκρανο ἀνήκει στὴν καλλιτεχνικὴ μορφή τῶν «αἰσθητικὰ ἀνεπέργαστων ἰουστινιάνειων γλυπτῶν». Ἡ τεκτονικότητά του μάλιστα, σύμφωνα μέ τὸν Πάλλα, εἶναι σέ πιό προχωρημένο στάδιο ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν κιονοκράνων τῆς ἰουστινιάνειας περιόδου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὴν Ἑφεσο (πρὶν τὸ 548-565)⁶⁷⁴.

671. Vemi, *Chapiteaux*, 183, πίν. 77, ἀρ. 272.

672. Γιά κάποια ἀδιακόσμητα κιονόκρανα διατυπώθηκε κι ἀπὸ ἄλλους μελετητές ἡ γνώμη πὼς πρόκειται γιὰ ἡμιτελῆ κομμάτια, βλ. Barnea, «Sculpture», 24, εἰκ. 4. Ὁ ἴδιος, *Monuments*, 205.

673. Πάλλας, «Ἰουστινιάνεια γλυπτὰ», 429-430.

674. Σωτηρίου, «Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἑφέσῳ», 89-226. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 176-178, πίν. 35-36. Hörmann, *Johanneskirche*, 120 κ.ἑ. Deichmann, «Bauplastik», 549 κ.ἑ. Ἡ βασιλικὴ ξεκίνησε πρὶν τὸ 548 (θάνατος Θεοδώρας) καί ὁλοκληρώθηκε γύρω στὸ 565. Τὰ κιονόκρανα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ἀνήκουν στὸν τύπο μέ γωνιακὲς ἔλικες καί φέρουν τὰ μονογράμματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τῆς Θεοδώρας ἢ τὸ συμπῆλημα «βασιλέως». Τὰ κιονόκρανα τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους καί τοῦ ὀρόφου ἀνήκουν στὸν τύπο μέ κλειστὸ περίγραμμα καί στὸ ἐπίθημα κοσμοῦνται μέ σταυροὺς ἢ χρίσμα μέσα σέ προεξέχοντα κύκλο. Ὁ Deichmann (*Ravenna* II, 2) ὑποστήριξε ὅτι τὰ κιονόκρανα τοῦ ἰσογείου εἰσῆχθησαν ἀπὸ

Τρία κιονόκρανα από τή συλλογή τῆς Ροτόντας⁶⁷⁵ (πίν. 64) πού εἶναι ἐντελῶς ἀκόσμητα, παρουσιάζουν ἀνάλογο μέ τό κιονόκρανο τῆς Κῶ σχῆμα τμήματος κύκλου στόν ἐχῖνο, ἀλλά τά προσκεφάλαια βρίσκονται σέ πιό προχωρημένο στάδιο ὑποχώρησης κάτω ἀπό τό ἐπίθημα. Χρονολογοῦνται γενικά στό τέλος τοῦ 6ου αἰ. Δύο κιονόκρανα ἀπό τή συλλογή Ἀλεξούλη στήν Ἀγιά τῆς Λάρισας (πίν. 64) καί ἓνα ἀπό τό «Φρούριο» Λάρισας⁶⁷⁶, πού ἔχουν περιληπτικό σχῆμα καί ἀκόσμητη ἢ ἐλάχιστα κοσμημένη μορφή, χρονολογοῦνται τά δύο πρῶτα μετά τόν 6ο αἰ. ἢ στούς πρῶτους βυζαντινούς χρόνους καί τό τρίτο στή μέση βυζαντινή περίοδο. Τά τρία κιονόκρανα ἔχουν τίς ἑλικες σέ ὑποχώρηση, τά προσκεφάλαια στήν προέκταση τῶν πλάγιων πλευρῶν τοῦ ἐπιθήματος, ἀλλά ὁ ἐχῖνος προεξέχει ἔντονα κάτω ἀπό τό ἐπίθημα (ὑποομάδα 2γ) καί φτάνει ὡς τήν ἀκμή τῆς ἐπιφάνειας ἑδρασης τοῦ ἐπιθήματος. Ἄλλο ἓνα ἀκόσμητο κιονόκρανο πού βρέθηκε κατὰ τήν ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου τῆς Λάρισας⁶⁷⁷, (πίν. 64) ἔχει τά προσκεφάλαια καί τίς ἑλικες ἴσα μέ τίς παρειές τοῦ ἐπιθήματος (ὑποομάδα 2β) καί χρονολογεῖται στούς μεταβατικούς ἢ στούς μέσους βυζαντινούς χρόνους. Παρόμοιο βρέθηκε καί στήν ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς στό Τηγάνι τῆς Σάμου⁶⁷⁸, ἐνῶ ἀρκετά κιονόκρανα μέ ἀκόσμητο ἐχῖνο καί συμφυές ἐπίθημα πού σέ κάποιες περιπτώσεις φέρει διάκοσμο σταυρῶν, ἀπλῶν ἢ μέσα σέ κύκλο πού δορυφορεῖται ἀπό πτηνά, ἔχουν βρεθεῖ καί στήν Ἀλυκή τῆς Θάσου⁶⁷⁹ (πίν. 64). Δύο κιονόκρανα τέτοιου τύπου βρίσκονται το ἓνα στό Μουσεῖο τῆς Βάρνας καί τό ἄλλο στή Μεσημβρία, στόν κήπο τοῦ Ἁγίου Στεφάνου⁶⁸⁰. Στήν περιοχή τοῦ δωδεκανησιακοῦ συμπλέγματος ὁ τύπος ἀπαντᾶται μέ δύο παραδείγματα στήν Τέλενδο, στή βασιλική τοῦ Ἁγίου Βασιλείου⁶⁸¹ (πίν. 65).

τήν πρωτεύουσα. Ἡ Συθιακάκη (*Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 230), βάσει τοῦ διακόσμου τοῦ ἐχίνου, πού βρίσκεται μακριά ἀπό τά κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα ἀλλά καί τῆς διαμόρφωσης τῆς ἐπιφάνειας τῶν ἐπιθημάτων, πού διατηροῦν τά ἴχνη τοῦ ἐργαλείου λάξευσης, πιθανολόγησε ὅτι τά κιονόκρανα εἰσήχθησαν σέ ἡμιτελές στάδιο ἀπό τήν πρωτεύουσα (μέ λάξευση τοῦ γενικοῦ σχήματος καί τῶν βασιλικῶν μονογραμμάτων) καί ἡ υπόλοιπη ἐργασία ἐγίνε ἐπὶ τόπου. Τά υπόλοιπα κιονόκρανα θεωρεῖ ὅτι ἀποτελοῦν ἔργα ντόπιων ἐργαστηρίων γλυπτικῆς, πού πιθανῶς κατασκευάστηκαν σταδιακά, κάτι πού ἐξηγεῖ τίς ἐπιμέρους διαφορές στό διάκοσμό τους.

675. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Ἱωνικά κιονόκρανα», 224-225, πίν. 8 β-δ.

676. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 267-268, ἀρ. 51-53, πίν. 21-22, εἰκ. 123-126.

677. Ὁ.π., 265, ἀρ. 48, πίν. 20-21, εἰκ. 117-118.

678. Schneider, «Samos», 116, εἰκ. 7.

679. Sadini-Kolokotsas, *Aliki*, 67, 135, πίν. 1 d-e, πίν. 2 a-d, πίν. 26-27, πίν. 47b.

680. Barsanti, «L' esportazione», 169, εἰκ. 17-118.

681. Vemi, *Chapiteaux*, 185, πίν. 277, ἀρ. 77.

Τά κιονόκρανα μέ τό περιληπτικό σχῆμα καί τή σχεδόν ἀκόσμητη μορφή εἶναι πολύ δύσκολο νά χρονολογηθοῦν. Τό γεγονός ὅτι ἔχουν βρεθεῖ σέ ἀρκετές παλαιοχριστιανικές βασιλικές σέ συνδυασμό μέ τήν ἐπεξεργασία τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μαρμάρου, πού φαίνεται ὅτι εἶναι αἰσθητική ἐπιλογή καί ὄχι ἡμιτελής λάξευση, τά φέρνει ἀρκετά κοντά στή ἀντίληψη τῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων καί πιθανολογεῖ τήν ἐμφάνισή τους μέσα στόν 6ο αἰ., ὡστόσο ἡ διάρκεια χρήσης τους, ἂν καί δέν μπορεῖ νά ἀποσαφηνισθεῖ, θά πρέπει νά ἦταν ἀρκετά μεγάλη.

Ἡ εὕρεση τοῦ κιονοκράνου στή βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στό Μαστιχάρι δέν μπορεῖ νά τό σχετίσει μέ βεβαιότητα μέ τήν πρώτη φάση τοῦ μνημείου, πού πρέπει νά κτίστηκε, βάσει τῆς χρονολόγησης τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων, στά τέλη τοῦ 5ου μέ ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. Μετά τόν σεισμό τοῦ 551 ἡ βασιλική γνώρισε μία δεύτερη φάση, κατά τήν ὁποία μειώθηκε τό πλάτος της πού ἴσως περιορίστηκε σέ αὐτό τοῦ μεσαιού κλίτους, καί πιθανόν ἀντικαταστάθηκαν κάποια ἀπό τά ἀρχιτεκτονικά μέλη πού εἶχαν καταστραφεῖ ἀπό τόν σεισμό. Ἡ χρονολόγηση τοῦ κιονοκράνου στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ., ὅπως προτείνει καί ἡ Βέμη, μοιάζει ἀρκετά πειστική. Ὁ ἐντοπισμός καί ἐνός δεύτερου κιονοκράνου (ἀρ. κατ. 52) μέ περιληπτικό σχῆμα ἀλλά ἐλαφρῶς διαφοροποιημένη μορφή, στό ναῦδριο τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη, σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τή βασιλική, πιθανολογεῖ τήν προέλευσή του ἀπό τό ἴδιο μνημεῖο.

Μαζί μέ τό κιονόκρανο κιβωρίου (ἀρ. κατ. 14) ἀπό τή βασιλική, πού ἐξετάστηκε παραπάνω καί χρονολογεῖται στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ., ἐνισχύουν τήν ὑπόθεση ὅτι καί τά τρία γλυπτά πρέπει νά ἀνήκουν στήν ἐπισκευαστική φάση τῆς βασιλικῆς μετά τόν καταστρεπτικό σεισμό τοῦ 551.

Κιονόκρανο στήν αὐλή τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 51, πίν. 17)

Τό κιονόκρανο ἔχει ἄγνωστη προέλευση, δημοσιεύθηκε ἀπό τή Βέμη⁶⁸², ἡ ὁποία τό ἐνέταξε στόν ἀπλοποιημένο τύπο καί τό χρονολόγησε στό β' μισό 6ου αἰ.

Μορφολογικά ἔχει τό ἴδιο περιληπτικό σχῆμα καί τήν ἀδρή ἐπεξεργασία τῆς ἐπιφάνειας μέ τό προηγούμενο, μέ μικρές ἐπιμέρους διαφοροποιήσεις, κυρίως στή μορφή τοῦ ἐχίνου, πού εἶναι στενότερος καί παρουσιάζει προοδευτική προεξοχή πού ξεπερνᾷ ἐλάχιστα τά ὅρια τῆς

682. Vemi, *Chapiteaux*, 185, πίν. 277, ἀρ. 77.

βάσης του ἐπιθήματος. Μέ βάση τή χρονολόγηση τοῦ προηγούμενου κιονοκράνου, ἐντάσσεται καί αὐτό στήν ἴδια περίπου περίοδο, δηλαδή στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ. Ἡ πιθανότητα νά προέρχεται κι αὐτό ἀπό τή δεύτερη φάση τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στό Μαστιχάρι δέν ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τίς διαστάσεις τῶν δύο κιονοκράνων πού εἶναι κάπως διαφοροποιημένες.

**Κιονόκρανο στό ναῦδριο τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στό Μαστιχάρι
(ἀρ. κατ. 52, πίν. 17)**

Δημοσιεύτηκε ἀπό τή Βέμη⁶⁸³, ἐντάχθηκε στόν ἀπλοποιημένο τύπο καί χρονολογήθηκε στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ.

Ἀνήκει στήν ἴδια ομάδα μέ τά προηγούμενα (ὑποομάδα 2α), ἔχει περιληπτική ἀκόσμητη μορφή καί χαρακτηρίζεται ἀπό παρόμοια αἰσθητική, ἄν καί παρουσιάζει κάποιες μορφολογικές διαφοροποιήσεις. Τό ἐπίθημα ἐδῶ εἶναι τέσσερις φορές πιό ψηλό ἀπό τό ἰωνικό μέρος. Ὁ ἐχῖνος εἶναι στενός, ξεπερνᾷ ἐλαφρῶς τά ὅρια τοῦ ἐπιθήματος καί σχηματίζει μία προεξοχή, ἕνα τόξο. Τό ὕψος του φθάνει μέχρι τό μέσον περίπου τοῦ ὕψους τῶν ἐλίκων, δημιουργώντας μία ἐλαφρύτητα στή δομή τοῦ κιονοκράνου.

Ὅπως προαναφέρθηκε, ἡ κοντινή ἀπόσταση τοῦ ναῦδρίου τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη ἀπό τή βασιλική τοῦ Μαστιχαρίου, οἱ μορφολογικές ὁμοιότητες καί οἱ παρόμοιες διαστάσεις τοῦ κιονοκράνου μέ τό κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική, τό χρονολογοῦν στήν ἴδια περίπου περίοδο καί πιθανολογοῦν τήν κοινή τους προέλευση ἀπό τό ἴδιο μνημεῖο.

**Ὑποομάδα 2β: Κιονόκρανα μέ προσκεφάλαια καί ἔλικες
ἴσα μέ τίς παρειές τοῦ ἐπιθήματος**

Στήν ὑποομάδα αὐτή⁶⁸⁴, πού ἐξελικτικά βρίσκεται ἕνα στάδιο πρίν ἀπό τήν ὑποχώρηση τοῦ ἰωνικοῦ μέρους κάτω ἀπό τό ἐπίθημα, δέν ἐντάσσεται κανένα ἀπό τά γνωστά κιονόκρανα τοῦ νησιοῦ.

**Ὑποομάδα 2γ: Κιονόκρανα μέ ἔλικες σέ ὑποχώρηση καί ἐχῖνο
σέ προεξοχή κάτω ἀπό τό ἐπίθημα**

Στήν ὑποομάδα 2γ τά προσκεφάλαια βρίσκονται στήν προέκταση τῶν πλάγιων πλευρῶν τοῦ ἐπιθήματος, οἱ ἔλικες ἀποτραβιοῦνται κάτω ἀπό τή βάση τοῦ ἐπιθήματος καί ὁ ἐχῖνος προεξέχει ἔντονα ἀπό

683. Vemi, *Chapiteaux*, 184, ἀρ. 273, πίν. 77.

684. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 204.

τίς ἔλικες, ἀλλὰ βρίσκεται καί αὐτός ἐντός τῶν ὀρίων τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος. Ἡ ὑποομάδα ἀριθμεῖ τὰ περισσότερα παραδείγματα ἀπὸ τὰ κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα στήν Κῶ. Κοινό χαρακτηριστικό τους εἶναι ὅτι οἱ σπεῖρες τῶν ἐλίκων δέν ἐνώνονται μέ κανάλι. Ἐπίσης, σέ κάποια ἀπὸ αὐτά ἡ διαχωριστική ταινία μεταξύ ἐχίνου καί ἐπιθήματος καμπυλώνεται πρὸς τὰ κάτω καί σχηματίζει ἓνα μικρό κεκλιμένο σαμάρι ἐχίνου. Στά περισσότερα κιονόκρανα τῆς Κῶ πού ἔχουν ἐνταχθεῖ σέ αὐτὴν τὴν ομάδα, τὰ προσκεφάλαια ὑποχωροῦν κατὰ λίγα ἑκατοστὰ κάτω ἀπὸ τίς πλάγιες πλευρές τοῦ ἐπιθήματος, ὥστόσο τὰ ὑπολοιπα χαρακτηριστικά τους ἀκολουθοῦν τὸ σχῆμα τῆς ὑποομάδας 2γ. Ἐξελικτικά βρίσκονται πρὶν ἀπὸ τὸ πλήρες ἀποτράβηγμα ὅλων τῶν στοιχείων τοῦ ἰωνικοῦ μέρους κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίθημα.

Στὴν ομάδα αὐτὴ ἐντάχθηκαν καί κιονόκρανα, στὰ ὁποῖα ὁ ἐχίνος εἴτε βρίσκεται σέ πολύ μικρὴ προεξοχή ἀπὸ τίς ἔλικες, εἴτε ξεκινᾷ σέ ἔσοχὴ ἀλλὰ πιὸ πάνω, στό μέσο περίπου τοῦ ὕψους τῶν ἐλίκων ἢ καί ψηλότερα, εἴτε προεξέχει ἀπὸ αὐτές.

Τρία κιονόκρανα στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 53, ἀρ. κατ. 54, ἀρ. κατ. 55, πίν. 17-18)

Καί τὰ τρία κιονόκρανα δημοσιεύθηκαν στὴ μελέτῃ τῆς Βέμη, ἐντάχθηκαν στὸν ἀπλοποιημένο τύπο καί χρονολογήθηκαν στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁶⁸⁵. Ἡ Βέμη ἐπιπλέον θεωρεῖ ὅτι τὰ τρία κιονόκρανα εἶναι ἴδιας λάξευσης, ἀπὸ προκοννήσιο μάρμαρο καί χρονολογοῦνται χωρὶς ἀμφιβολία στὸν 6ο αἰ. Τὸ πρῶτο καί τὸ τρίτο κιονόκρανο φέρουν τὴν ἔνδειξη Θ (ἴσως Δυτικές Θέρμες).

Τὰ δύο πρῶτα κιονόκρανα (ἀρ. κατ. 53 καί 54) μορφολογικά εἶναι ὅμοια: οἱ ἔλικες εἶναι ἀποτραβηγμένες κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἐπιθήματος, ὁ ἐχίνος προεξέχει μὲν ἀπὸ τίς ἔλικες ἀλλὰ ὄχι ἰδιαίτερα ἔντονα, βρίσκεται δέ ἐντός τῶν ὀρίων τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος, ἐνῶ τὰ προσκεφάλαια ὑποχωροῦν κατὰ λίγα ἑκατοστὰ ἀπὸ τίς πλάγιες πλευρές τοῦ ἐπιθήματος. Τὸ τρίτο κιονόκρανο⁶⁸⁶ (ἀρ. κατ. 55) διαφέρει στίς διαστάσεις ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα, εἶναι ψηλότερο κατὰ 0,08μ., καί μέ πιὸ πλατὺ ἐπίθημα (πλάτ. 1μ.) καί ὁ ἐχίνος του προεξέχει πιὸ ἔντονα ἀπὸ τίς ἔλικες. Τὸ κοινὸ μορφολογικὸ τους χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ διαχωριστικὴ ταινία μεταξύ ἰωνικοῦ μέρους καί ἐπιθήματος, ἡ ὁποία

685. Vemi, *Chapiteaux*, 186-187, ἀρ. 280-281-279, πίν. 78-80.

686. Baldini κ.ἄ., «Terme Occidentali», 265, fig. 11.

καμπυλώνει λίγο προς τα κάτω σχηματίζοντας ένα μικρό κεκλιμένο σαμάρι έχινου. Στο τρίτο κιονόκρανο τό σαμάρι είναι πιο στενό.

Αυτός ο τρόπος διάκρισης του έχινου από τό επίθημα, ώστε να δημιουργείται ένα μικρό σαμάρι, όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή των κιονοκράνων με κλειστό περίγραμμα, απέτελεσε την υποομάδα 2.2 του Zollt και εμφανίζεται σε μία ομάδα απλούστερων κωνσταντινουπολίτικων κιονοκράνων⁶⁸⁷, τα οποία δεν προέρχονται από κάποιο ασφαλώς χρονολογημένο μνημείο. Αποτελεί εξέλιξη του κανονικού κεκλιμένου σαμαριού του έχινου, πού κρέμεται σάν χεῖλος και εμφανίζεται ήδη από τον 5ο αιώνα⁶⁸⁸. Τό μικρό σαμάρι του έχινου απαντάται και σε κιονόκρανα με κλειστό περίγραμμα από τη Μικρά Ασία⁶⁸⁹ αλλά και από άλλες περιοχές⁶⁹⁰.

Και τα τρία κιονόκρανα έχουν επιμέρους διαφορές στον διάκοσμο. Τό πρώτο κοσμεῖται στη μία πλευρά του έχινου με ὄρθιο πεντάλοβο φύλλο ἄκανθας και στην ἄλλη με βλαστό σχήματος ὀριζοντίου S πού ἀπολήγει σε τρίλοβα φύλλα, ἐνῶ στά προσκεφάλαια φέρει λοβούς φύλλων ἄκανθας. Τό δεύτερο κοσμεῖται και στίς δύο ὀψεις του έχινου με πεντάλοβα φύλλα ἄκανθας, τοποθετημένα διαγωνίως με ἀντίστροφη κατεύθυνση και στά προσκεφάλαια με ἐλικοειδείς βλαστούς πού φέρουν φύλλα κισσοῦ κατά διαστήματα. Στο τρίτο ἡ μία πλευρά του έχινου κοσμεῖται με βλαστό σχήματος ὀριζοντίου S πού ἀπολήγει σε τετράλοβα φύλλα ἄκανθας και ἡ ἄλλη με ἀνάγλυφο ὥς σέ κέλυφος και ἀνεστραμμένες λόγχες, ἐνῶ στά προσκεφάλαια φέρει ἐξάλοβα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Τό επίθημα και τῶν τριῶν κοσμεῖται με σταυρό.

Στό τρίτο κιονόκρανο ἡ ποιότητα τῆς λάξευσης εἶναι πιο καλή, ἡ χάραξη τῶν θεμάτων πιο ἀκριβής και οἱ ἔλικες ἀποδίδονται με πιο συμμετρικές συστροφές.

Ἡ προτεινόμενη ἀπό τή Βέμη χρονολόγηση στην ἐποχή του Ἰου-

687. Zollt, *Kapitellplastik*, 313, ἀρ. 44, πίν. 13, ἀρ. 56, πίν. 15, ἀρ. 75, πίν. 19, ἀρ. 91-92, πίν. 21, ἀρ. 93-96, πίν. 22,

688. Στά κιονόκρανα του Γυμνασίου τῶν Σάρδεων, βλ. Yegul, «Capitals», 265 και 271-272, εἰκ. 5-15. Ἐπίσης Zollt, ὁ.π., 319-320.

689. Σέ κιονόκρανο ἀπό τό Yeşil Camii, στη Νίκαια και σέ κιονόκρανο ἀπό τό Zeytinbağı, βλ. Ötügen, *Forschungen*, πίν. 37,4. Σέ κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική στοῦ Ἄδυτον του ναοῦ του Ἀπόλλωνα στά Δίδυμα, βλ. Peschlow, «Didyma», πίν. 39,1.

690. Κιονόκρανα ἀπό τήν περιοχή του Εὐξείνου Πόντου, βλ. Barsanti, «L' esportazione», 166, εἰκ. 107, 110. Κιονόκρανο ἀπό τήν Ἰμβρο, βλ. Χαλκιά, «Ἰμβρος», 353, εἰκ. 3. Σέ κιονόκρανα ἀπό τή βασιλική Χαλινάδου Λέσβου, βλ. Ὁρλάνδος, «Βασιλική Χαλινάδου», 118, εἰκ. 3. Κιονόκρανα ἀπό τή Ρόδο, βλ. Vemi, *Chapiteaux*, ἀρ. 304, πίν. 86, ἀρ. 307, πίν. 87, ἀρ. 312, πίν. 90. Κιονόκρανα ἀπό τή βασιλική του Ἁγίου Ἰωάννη στην Ἐφεσο, βλ. Σωτηρίου, «Ἀνασκαφαί ἐν Ἐφέσῳ», εἰκ. 10, 13-15.

στινιανού είναι, κατά τή γνώμη μας, αρκετά προχωρημένη. Τά τρία κιονόκρανα δέν παρουσιάζουν τήν υποχώρηση τοῦ ἰωνικοῦ μέρους καί τή σχηματική ἀπόδοση τῶν διακοσμητικῶν λεπτομερειῶν πού παρατηρεῖται π.χ. στά κιονόκρανα ἀπό τήν Ἀγία Εἰρήνην Κωνσταντινούπολης (532-548)⁶⁹¹.

Τό μάρμαρο καί στά τρία κιονόκρανα φαίνεται νά εἶναι ἀκριβῶς ἴδιας ποιότητος, λευκό μέ παράλληλες γκριζογάλανες φλεβώσεις μέ προέλευση ἀπό τήν Προκόννησο. Τό ἐρώτημα ἂν τά κιονόκρανα εἰσῆχθησαν σέ τελική μορφή ἀπό τά ἐργαστήρια τῆς πρωτεύουσας ἤ ἂν ἡ τελική ἐπεξεργασία τους ἔγινε ἐπὶ τόπου, εἶναι δύσκολο νά ἀπαντηθεῖ. Οἱ διαφορές πού παρατηροῦνται στήν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν, πιθανῶς ἐξηγοῦνται ἀπό διαφορετικά χέρια τεχνιτῶν.

Τό πρῶτο καί τό τρίτο κιονόκρανο φέρουν ἔνδειξη προέλευσης Θ (Βασιλικές Δυτικῶν Θερμῶν) γραμμένο μέ μολύβι στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιθήματος. Εἶναι πολύ πιθανό καί τά τρία⁶⁹² νά προέρχονται ἀπό τήν ἀρχική φάση τῆς Βασιλικῆς Β' τῶν Δυτικῶν Θερμῶν (τέλη 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.), ἐφόσον στό μνημεῖο αὐτό ἔχει γίνει ἐκτεταμένη χρήση προκοννήσιου μαρμάρου στό δάπεδο τοῦ ἐξώστη τοῦ ἄμβωνα καί σέ θωράκιο τῆς κλίμακας τοῦ ἄμβωνα⁶⁹³, ἀλλά καί σέ τμήματα τοῦ δαπέδου.

Κιονόκρανο στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 56, πίν. 18-19).

Τό κιονόκρανο εἶναι ἀδημοσίευτο καί βρίσκεται στό Μουσεῖο τοῦ Κάστρου χωρίς ἔνδειξη προέλευσης. Πρόκειται γιά κιονόκρανο μέ κλειστό περίγραμμα πού παρουσιάζει τά μορφολογικά χαρακτηριστικά

691. Τά κιονόκρανα προέρχονται ἀπό τό αἶθριο τοῦ ἰουστινιάνειου ναοῦ, βλ. Zollt, *Kapitellplastik*, 256-258, ἀρ. 36, πίν. 11.

692. Τά τρία κιονόκρανα τοποθετήθηκαν στή σειρά, ἐπάνω σέ τσιμεντένιους πεσσούς, προκειμένου νά ἐκτεθοῦν στό Μουσεῖο τοῦ Κάστρου. Τό πρῶτο καί τό τρίτο φέρει τήν ἔνδειξη Θ. Εἶναι λίγο ἀπίθανο, τό μεσαῖο κιονόκρανο νά προέρχεται ἀπό κάποια ἄλλη θέση καί νά τοποθετήθηκε ἐμβόλιμα ἀνάμεσα σέ ἐκεῖνα ἀπό τίς Θέρμες. Μᾶλλον εἶχε καί αὐτό τήν ἴδια ἔνδειξη, πού ἴσως σβήστηκε μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου (ὅλες οἱ ἔνδειξεις ἐπάνω στά γλυπτά εἶναι γραμμένες μέ μολύβι).

693. Morricone, «Scavi», 229, εἰκ. 44. *La Presenza*, 143, εἰκ. 329. Ὁρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 557, εἰκ. 523. Jakobs, *Ambone*, 262-263, πίν. 12b. Γιά τό δάπεδο τοῦ ἐξώστη τοῦ ἄμβωνα βλ. Μηλίτση, «Ἄμβωνες», 346-349, εἰκ. 13-14. Ἡ ἴδια, «Ἄμβωνες 2», ὑπό ἐκτύπωση. Γιά τό θωράκιο τῆς κλίμακας τοῦ ἄμβωνα βλ. παραπάνω, κεφ. I.3., Βασιλική Β' Δυτικῶν θερμῶν, ὑπόσημ. 204.

τῆς ὑποομάδας 2γ πού ἐντοπίστηκαν καί στά τρία προηγούμενα κιονόκρανα ἀλλά ἔχει ἀρκετά μικρότερες διαστάσεις.

Οἱ ἔλικες εἶναι ἀποτραβηγμένες κάτω ἀπό τή βάση τοῦ ἐπιθήματος, ὁ ἐχῖνος προεξέχει μὲν ἀπό τίς ἔλικες ἀλλά ὄχι ἰδιαίτερα ἔντονα, βρίσκεται δέ ἐντός τῶν ὁρίων τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος, ἐνῶ τά προσκεφάλαια ὑποχωροῦν κατὰ λίγα ἑκατοστὰ ἀπό τίς πλάγιες πλευρές τοῦ ἐπιθήματος. Ἡ διαχωριστική ταινία μεταξύ ἰωνικοῦ μέρους καί ἐπιθήματος καμπυλώνει λίγο πρὸς τά κάτω σχηματίζοντας ἓνα μικρό σαμάρι ἐχίνου. Ἡ πλάκα ἑδρασης δηλώνεται μέ σαφήνεια στίς πλάγιες πλευρές.

Ὁ ἐχῖνος κοσμεῖται στή μία ὀψη μέ ὦο σέ διπλό ἐγχάρακτο κέλυφος καί στήν ἄλλη μέ δύο ἀντωπὰ ἀνεστραμμένα τρίλοβα φύλλα ἄκανθας, μεταξύ τῶν ὁποίων σχηματίζεται ρόμβος. Στά προσκεφάλαια σκαλίζονται τρίλοβα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Στή μία στενή του πλευρά τό ἐπίθημα πού εἶναι ἐλαφρῶς κυρτό, κοσμεῖται μέ μικρό σταυρό.

Τό κιονόκρανο θά πρέπει νά δεχθεῖ μία κάπως πιό προχωρημένη χρονολόγηση ἀπό τά τρία προηγούμενα, ἴσως στό α' μισό τοῦ βου αἰ., μᾶς καί ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς μορφῆς του εἶναι πιό ἐξελιγμένα: τό ἰωνικό μέρος εἶναι πιό ὑποβαθμισμένο, οἱ ἔλικες εἶναι συμπίεσμένες κάτω ἀπό τό ἐπίθημα καί ἡ ἀπόδοση τοῦ διακόσμου πιό σχηματική. Μορφολογικά καί θεματολογικά μοιάζει μέ τό κιονόκρανο ἀπό τή νότια κιονοστοιχία τῆς βασιλικῆς Α' τοῦ Λόγγου Ἑδεσσας⁶⁹⁴ (πίν. 65), πού ἔχει χρονολογηθεῖ στήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

**Κιονόκρανο στήν περιοχή ἀρχαίου Λιμένος,
ΝΔ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλέους
(ἀρ. κατ. 57, πίν. 19).**

Τό σχετικά μικρῶν διαστάσεων κιονόκρανο δημοσιεύτηκε ἀπό τή Βέμη⁶⁹⁵, ἐντάχθηκε στόν ἀπλοποιημένο τύπο καί χρονολογήθηκε στό β' μισό τοῦ βου αἰ.

Τά μορφολογικά του χαρακτηριστικά τό ἐντάσσουν στή δεύτερη ομάδα τῶν Zolli καί Συθιακάκη, δηλαδή στά κιονόκρανα μέ κλειστό περίγραμμα καί στήν ὑποομάδα 2γ τῆς Συθιακάκη: τά στοιχεῖα τοῦ ἰωνικοῦ μέρους ἔχουν ἀποτραβηχθεῖ κάτω ἀπό τή βάση τοῦ ἐπιθήματος, ὥστόσο ὁ ἐχῖνος προεξέχει λίγο ἀπό τίς ἔλικες, χωρίς ὅμως νά

694. Μιχαηλίδης «Παλαιοχριστιανική Ἑδεσσα», 215-216, πίν. 93δ, 94α-β. Vemi, *Chapiteaux*, 148, ἀρ. 166, πίν. 51.

695. Vemi, ὁ.π., 191-192, ἀρ. 293, πίν. 83.

ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος. Ἡ διαχωριστική ταινία μεταξύ ἰωνικοῦ μέρους καί ἐπιθήματος καμπυλώνεται ἐλαφρά πρὸς τὰ κάτω καί σχηματίζει ἓνα πολύ μικρὸ σαμάρι ἐχίνου. Οἱ δύο ὄψεις τοῦ ἐχίνου κοσμοῦνται μὲ ἀντωπὰ τρίλοβα φύλλα μὲ ρόμβο ἐνδιάμεσα καί στὰ προσκεφάλαια ἐπιμήκη σχηματοποιημένα φύλλα. Στὶς στενές πλευρές τοῦ λοξότμητου ἐπιθήματος λαξεύεται σταυρὸς μὲ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις.

Τὸ κιονόκρανο εἶναι πολὺ συγγενικὸ μὲ τὸ προηγούμενο παράδειγμα, μόνο πού ἐδῶ τὸ σαμάρι τοῦ ἐχίνου εἶναι ἀκόμη πιὸ μικρό. Πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴν ἴδια περίπου περίοδο μὲ τὸ προηγούμενο, δηλαδή στὸ ἀ' μισό τοῦ 6ου αἰ. καί ἴσως πρὸς τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα.

**Τέσσερα κιονόκρανα στὸ Μουσεῖο
Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 58, ἀρ. κατ. 59, ἀρ. κατ. 60 , ἀρ. κατ. 61, πίν. 19-20)**

Τὰ κιονόκρανα εἶναι ἄγνωστης προέλευσης, δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὴ Βέμη⁶⁹⁶, ἐντάχθηκαν στὸν ἀπλοποιημένο τύπο καί χρονολογήθηκαν στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὸ πρῶτο, τὸ τρίτο καί τὸ τέταρτο, καί στὸ β' μισό τοῦ 6ου αἰ. τὸ δεύτερο.

Πρόκειται γιὰ κιονόκρανα τῆς ἴδιας σειρᾶς, μὲ παρόμοιες διαστάσεις. Τὰ μορφολογικά τους χαρακτηριστικά τὰ ἐντάσσουν στὴν ομάδα τῶν κιονοκράνων μὲ κλειστὸ περίγραμμα καί συγκεκριμένα στὴν ὑποομάδα 2γ: οἱ ἔλικες εἶναι ἀποτραβηγμένες κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἐπιθήματος, ὁ λοξότμητος ἐχίνος προεξέχει μὲν λίγο ἀπὸ τὶς ἔλικες ἀλλὰ βρίσκεται ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος, ἐνῶ τὰ προσκεφάλαια, πού ἀποδίδονται κυλινδρικά, ὑποχωροῦν κατὰ ἀρκετὰ ἑκατοστὰ ἀπὸ τὶς πλάγιες πλευρές τοῦ ἐπιθήματος. Μεταξὺ ἰωνικοῦ μέρους καί ἐπιθήματος μεσολαβεῖ διαχωριστικὴ ταινία πού καμπυλώνεται ἐλαφρῶς πρὸς τὰ κάτω καί σχηματίζει ἓνα μικρὸ σαμάρι ἐχίνου.

Διαφορὲς διαπιστώνονται στὶς διακοσμητικές λεπτομέρειες. Στὸ πρῶτο (ἀρ. κατ. 58) ὁ ἐχίνος κοσμεῖται μὲ ἀντωπὰ τετράλοβα φύλλα, μεταξύ τῶν ὁποίων σχηματίζεται μικρὴ ρομβοειδὴς ἐπιφάνεια. Τὰ προσκεφάλαια φέρουν τετράλοβα ἡμίφυλλα ἄκανθας, τῶν ὁποίων ἡ ἐσωτερικὴ γλωσσίδα ἀνακάμπτεται καί σχηματίζει κυκλικὸ ὀφθαλμό. Οἱ ἔλικες εἶναι μεγάλες μὲ ἰδιαίτερα πλατιά ἐξωτερικὴ σπείρα καί λίγες συστροφές. Στὶς δύο στενές πλευρές τοῦ ὀγκώδους κυρτοῦ ἐπιθήμα-

696. Ὁ.π., ἀρ. κατ. 58: 189-190, ἀρ. 288, πίν. 82. Ἀρ. κατ. 59: 188, ἀρ. 283, πίν. 81. Ἀρ. κατ. 60: 189, ἀρ. 287, πίν. 81. Ἀρ. κατ. 61: 189, ἀρ. 286, πίν. 81.

τος σκαλίζονται μεγάλοι σταυροί μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις. Στο δεύτερο (ἀρ. κατ. 59) ὁ ἐχῖνος κοσμεῖται μέ ἀντωπά τρίλοβα φύλλα, μεταξύ τῶν ὁποίων σχηματίζεται ρόμβος. Στά προσκεφάλαια φέρει παρόμοια φύλλα μέ τό προηγούμενο, ἀλλά πεντάλοβα. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν γλωσσίδων στά φύλλα τοῦ ἐχίνου καί τῶν προσκεφαλαίων, εἶναι βαθιά σκαμμένη. Τό κυρτό ἐπίθημα κοσμεῖται καί στίς δύο στενές πλευρές μέ σταυρό πού ἔχει πεπλατυσμένες ἀπολήξεις. Στο τρίτο (ἀρ. κατ. 60) ὁ ἐχῖνος κοσμεῖται μέ παράλληλους λοβούς ἄκανθας διαγώνια τοποθετημένους καί μέ ἀντίθετη κατεύθυνση. Κάθε λοβός ἀναλύεται σέ πέντε γλωσσίδες, ἡ ἐπιφάνεια τῶν ὁποίων εἶναι βαθιά σκαμμένη καί οἱ ἀπολήξεις τους ἀρκετά αἰχμηρές. Στά προσκεφάλαια σκαλίζονται ἐπιμήκη καλυκωτά φύλλα. Οἱ δύο στενές πλευρές τοῦ κυρτοῦ ἐπιθήματος κοσμοῦνται μέ σταυρό μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις. Στο τέταρτο (ἀρ. κατ. 61) ὁ ἐχῖνος κοσμεῖται στή μία πλευρά μέ ἐξάλοβο φύλλο μέ ἀκτινωτή διάταξη καί στήν ἄλλη μέ δύο ἀντωπά τρίλοβα φύλλα, μεταξύ τῶν ὁποίων σχηματίζεται ρόμβος. Τά προσκεφάλαια φέρουν ἐπιμήκη καλυκωτά λογχοειδῆ φύλλα. Ἡ σωζόμενη στενή πλευρά τοῦ κυρτοῦ ἐπιθήματος κοσμεῖται μέ σταυρό μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις.

Τά κιονόκρανα ἔχουν μεγάλες διαστάσεις καί ἡ ποιότητα τῆς λάξευσης εἶναι ἀρκετά καλή, ἀποδοσμένη μέ σαφήνεια. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν γλωσσίδων τῶν φύλλων εἶναι βαθιά σκαμμένη, σχεδόν κοίλη καί οἱ ἀπολήξεις τους ἀρκετά αἰχμηρές. Ὡστόσο κάποια στοιχεῖα τους, ὅπως οἱ μεγάλες χονδρές ἑλικες, δηλώνουν μία ἀδεξιότητα στή σχεδίαση καί τήν ἐκτέλεση τῶν θεμάτων. Τό μάρμαρο εἶναι πιθανότατα ντόπιο καί δέν ἀποκλείεται νά ἀποτελοῦν ἔργα ἐνός τοπικοῦ ἐργαστηρίου γλυπτικῆς καί νά προέρχονται ἀπό τό ἴδιο μνημεῖο. Ἡ χρονολόγησή τους, μέ βάση ὅσα ἀναφέρθηκαν στήν εξέταση τῶν προηγούμενων κιονοκράνων τῆς ἴδιας ομάδας, θά πρέπει νά προσδιορισθεῖ στό ἀ' μισό τοῦ 6ου αἰ., μιάς καί ἡ ὑποχώρηση τοῦ ἰωνικοῦ μέρους κάτω ἀπό τό ἐπίθημα εἶναι ἀρκετά προχωρημένη, ὅμως διατηροῦν σαφῆ διαχωριστική ταινία, πού σχηματίζει τό μικρό σαμάρι ἐχίνου.

Κιονόκρανο στήν κεντρική εἴσοδο τοῦ Κάστρου Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 62, πίν. 21)

Τό κιονόκρανο δημοσιεύτηκε ἀπό τή Βέμη⁶⁹⁷, ἐντάχθηκε στόν ἀπλοποιημένο τύπο καί χρονολογήθηκε στήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Τά μορφολογικά του χαρακτηριστικά τό ἐντάσσουν στήν ομάδα τῶν

697. Vemi, *Chapiteaux*, 186, ἀρ. 278, πίν. 78.

κιονοκράνων μέ κλειστό περίγραμμα καί συγκεκριμένα στήν ύποομάδα 2γ: οί ἔλικες εἶναι ἀποτραβηγμένες κάτω ἀπό τή βάση τοῦ ἐπιθήματος, ὁ λοξότμητος ἐχῖνος προεξέχει μέν ἀπό τίς ἔλικες ἀλλά βρίσκεται ἐντός τῶν ὀρίων τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος, ἐνῶ τά προσκεφάλαια, πού ἀποδίδονται κυλινδρικά, ὑποχωροῦν κατά λίγα ἑκατοστὰ ἀπό τίς πλάγιες πλευρές τοῦ ἐπιθήματος. Τό κιονόκρανο παρουσιάζει ἕνα χαρακτηριστικό πού τό διαφοροποιεῖ ἀπό τά κιονόκρανα τῆς ἴδιας ὁμάδας, πού ἐξετάστηκαν προηγουμένως: τό ἰωνικό μέρος χωρίζεται ἀπό τό ἐπιθήμα μέ μία λεπτή ὀριζόντια ἀνάγλυφη ταινία πού δέν καμψυλώνεται πρὸς τά κάτω, ὥστε νά σχηματισθεῖ τό σαμάρι τοῦ ἐχίνου.

Ὁ ἐχῖνος στή μία πλευρά κοσμεῖται μέ ὥο σέ κέλυφος καί δύο ἀνεστραμμένες λόγχες καί στήν ἄλλη μέ δύο ἀνεστραμμένα τρίλοβα φύλλα, μεταξύ τῶν ὁποίων σχηματίζεται μικρή κυκλική ἐπιφάνεια. Οἱ ἔλικες εἶναι συμπίεσμένες στό ἄνω μέρος κάτω ἀπό τήν πλάκα ἑδρασης τοῦ ἐπιθήματος καί ἀποδίδονται μέ σχετικά ἀδέξια χάραξη. Τά προσκεφάλαια κοσμοῦνται μέ τρίλοβα ἡμίφυλλα. Τό ἐπιθήμα εἶναι λοξότμητο καί ἀκόσμητο.

Τό κιονόκρανο διακρίνεται γιά τήν καλή καί βαθιά λάξευση, ὡστόσο σέ ἐπιμέρους λεπτομέρειες παρατηρεῖται μία ἀνισότητα στήν ἐπεξεργασία τῶν θεμάτων (ἡ συμπίεση τῶν ἐλίκων, ἡ διαφορετική ἀπόδοση τῶν ἐσωτερικῶν γλωσσίδων σέ κάθε προσκεφάλαιο). Μορφολογικά βρίσκεται σέ λίγο πιο προχωρημένο στάδιο ἀπό τά προηγούμενα, καθὼς διατηρεῖ μέν τή διαχωριστική ταινία ἀλλά δέν σχηματίζεται σαμάρι ἐχίνου. Ὡστόσο, ἡ διατήρηση τῆς ταινίας καί ἡ μὴ ἐκτεταμένη ὑποχώρηση τοῦ ἰωνικοῦ μέρους, μαζί μέ τήν ποιοτική ἐργασία στή λάξευση, πρέπει νά τό χρονολογήσουν στήν περίοδο τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἴσως στά μέσα τοῦ βου αἰ.

Κιονόκρανο στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 63, πίν. 21).

Τό κιονόκρανο δημοσιεύτηκε ἀπό τή Βέμη⁶⁹⁸, ἐντάχθηκε στόν ἀπλοποιημένο τύπο καί χρονολογήθηκε στό β' μισό τοῦ βου αἰ.

Παρουσιάζει τά ἴδια μορφολογικά χαρακτηριστικά μέ τό προηγούμενο. Ἡ μία πλευρά τοῦ ἐχίνου κοσμεῖται μέ ὥο σέ διπλό κέλυφος καί ἡ ἄλλη μέ ἀνεστραμμένα ἀντωπά τρίλοβα φύλλα, μεταξύ τῶν ὁποίων σχηματίζεται ρόμβος. Τό σωζόμενο προσκεφάλαιο φέρει ἡμίφυλλα ἄκαν-

698. Vemi, *Chapiteaux*, 188, ἀρ. 284, πίν. 81.

θας μέ τρεῖς πλατιές γλωσσίδες. Ἡ μία στενή πλευρά τοῦ λοξότμητου ἐπιθήματος κοσμεῖται μέ σταυρό μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις. Ἡ χρονολόγησή του στά μέσα τοῦ βου αἱ. εἶναι πολύ πιθανή.

**Κιονόκρανο στήν Παναγία τῶν Καστριανῶν στό Παλαιό Πυλί
(ἀρ. κατ. 64, πίν. 21).**

Τό κιονόκρανο εἶναι ἀδημοσίευτο καί ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στήν Παναγία Καστριανῶν, σέ β' χρήση, σέ κίονα τῆς εἰσόδου ἀπό τό νάρθηκα στόν κυρίως ναό. Τό μάρμαρο ἀπό τό ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένο, ἀναγνωρίζεται ὡς προκοννήσιο.

Μορφολογικά ἀνήκει στήν ἴδια ὁμάδα μέ τά προηγούμενα ἀλλά βρίσκεται σέ πιό προχωρημένη βαθμίδα ἐξέλιξης, καθώς ἡ διαχωριστική ταινία μεταξύ ἰωνικοῦ μέρους καί ἐπιθήματος δέν δηλώνεται.

Ὁ ἐχῖνος κοσμεῖται στή μία πλευρά μέ ἔξεργο ὠό σέ κέλυφος καί στήν ἄλλη ἀπό ἀκανόνιστες λαξεύσεις πού μοιάζουν νά σχηματίζουν ἀντωπά τρίλοβα φύλλα, διαγώνια τοποθετημένα. Οἱ ἔλικες ἔχουν πλατιές σπεῖρες μέ πολλαπλές συστροφές καί αὐλακες, ἐνῶ ἀπολήγουν σέ κομβίο. Τά προσκεφάλαια κοσμοῦνται μέ ἐπιμήκη καλυκωτά καλοσχηματισμένα φύλλα. Τό λοξότμητο ἐπίθημα, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἀδρά δουλεμένη μέ ξοῖδα, κοσμεῖται στίς δύο στενές πλευρές μέ σταυρό πού ἔχει λειασμένη ἐπιφάνεια καί πεπλατυσμένες τίς ἀπολήξεις.

Θά μπορούσε νά χρονολογηθεῖ στά μέσα τοῦ βου αἱ. ἢ καί λίγο ἀργότερα.

**Κιονόκρανο στό ἄλσος τοῦ ρωμαϊκοῦ Ὠδείου
(ἀρ. κατ. 65, πίν. 22).**

Τό κιονόκρανο εἶναι ἀδημοσίευτο καί ἐντοπίστηκε πρόσφατα στό ἄλσος τοῦ ρωμαϊκοῦ Ὠδείου τῆς πόλης τῆς Κῶ.

Ἄν καί σώζεται μικρό τμήμα του, εἶναι δυνατόν νά ἀναγνωρισθοῦν τά βασικά μορφολογικά του χαρακτηριστικά πού τό ἐντάσσουν στήν ὁμάδα τῶν κιονοκράνων μέ κλειστό περίγραμμα καί συγκεκριμένα στήν ὑποομάδα 2γ: οἱ ἔλικες εἰσέχουν κάτω ἀπό τό ἐπίθημα, τό ἴδιο καί τά συμπιεσμένα προσκεφάλαια, ἐνῶ ὁ λοξότμητος ἐχῖνος πού προεξέχει προοδευτικά ἀπό αὐτές, βρίσκεται μέσα στά ὅρια τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος. Ἡ πλάκα ἔδρασης τοῦ ἐπιθήματος δηλώνεται μέ ἀρκετή σαφήνεια ἀλλά εἶναι ἐντελῶς εὐθύγραμμη⁶⁹⁹ καί δέν σχηματίζεται σαμάρει ἐχίνου.

699. Zollt, *Kapitellplastik*, 313, 317, ἀρ. 62, ἀρ. 64, πίν. 16.

Ἡ μία σωζόμενη πλευρά τοῦ ἐχίνου κοσμεῖται μέ μεγάλο ἀνάγλυφο ὡς μέσα σέ κέλυφος. Οἱ ἔλικες συστρέφονται πολλαπλῶς μέ σπεῖρες λεπτές, μέ στενές αὐλακώσεις ἀλλά μέ ἀδέξια σχεδίαση καί ἐκτέλεση. Τά προσκεφάλαια εἶναι πολύ κατεστραμμένα ἀλλά σώζεται τμήμα ἐπιμήκων καλυκωτῶν φύλλων. Στίς δύο πλευρές τοῦ ἐπιθήματος πού μᾶλλον ἦταν λοξότμητο, διακρίνεται τό κάτω ἄκρο τῆς κάθετης κεραίας σταυροῦ μέ πεπλατυσμένη ἀπόληξη.

Οἱ συμπιεσμένες ἔλικες, ἡ δήλωση τῆς πλάκας ἔδρασης καί ὁ προεξέχων ἐχίνος ἴσως θά πρέπει νά τό τοποθετήσουν μία βαθμίδα πρὶν ἀπό τό προηγούμενο κιονόκρανο στήν ὑποχώρηση τῶν στοιχείων τοῦ ἰωνικοῦ μέρους κάτω ἀπό τό ἐπίθημα. Μᾶλλον χρονολογεῖται στό α' μισό τοῦ βου αἰ.

**Κιονόκρανο στήν αὐλή τοῦ Μουσείου
Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 66, πίν. 22).**

Τό κιονόκρανο δημοσιεύτηκε ἀπό τή Βέμη⁷⁰⁰, ἐντάχθηκε στόν ἀπλοποιημένο τύπο καί συγκεκριμένα στήν ὑποομάδα III.5, ὅπου ὁ ἐχίνος συγχωνεύεται μέ τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιθήματος καί χρονολογήθηκε στό β' μισό τοῦ βου αἰ.

Ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά ὠραιότερα παραδείγματα ἰωνικοῦ κionoκράνου μέ συμφυές ἐπίθημα στήν Κω, κυρίως ἐξαιτίας τῆς ἰδιαίτερα ἐπιμελημένης λείανσης πού ἔχει ὑποσθεῖ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἰωνικοῦ μέρους καί φαίνεται σχεδόν στιλπνή, ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιθήματος, ἐκτός ἀπό αὐτήν τοῦ σταυροῦ πού τό διακοσμεῖ, ἔχει δουλευθεῖ μέ ξοῖδα καί εἶναι πολύ ἄδρῃ, μέ ἀποτέλεσμα νά δημιουργεῖται μία πολύ ἔντονη ἀντίθεση, πού ἀποτελεῖ προφανῶς ἠθελημένη αἰσθητική ἐπιλογή.

Τά μορφολογικά του χαρακτηριστικά τό ἐντάσσουν στήν ομάδα τῶν κionoκράνων μέ κλειστό περίγραμμα (ὑποομάδα 2γ): οἱ ἔλικες ὑποχωροῦν κάτω ἀπό τό ἐπίθημα, ὁ ἐχίνος εἶναι φουσκωτός καί λοξότμητος, παρουσιάζει ἔντονη προεξοχή ἀλλά βρίσκεται μέσα στά ὅρια τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος καί τά προσκεφάλαια βρίσκονται στό ὅριο τῶν πλάγιων πλευρῶν τοῦ ἐπιθήματος. Πλάκα ἔδρασης τοῦ ἐπιθήματος ἡ διαχωριστική ταινία μεταξύ τῶν δύο μερῶν δέν δηλώνεται, ἐν τούτοις ἡ διάκριση μεταξύ τους εἶναι σαφέστατη ἐξαιτίας τῆς διαφορετικῆς λάξευσης πού ἔχουν ὑποσθεῖ.

Ἡ μία πλευρά τοῦ ἐχίνου κοσμεῖται μέ κεντρικό ἔξεργο ὡς σέ κέλυ-

700. Vemi, *Chapiteaux*, 25-26 καί 184, ἀρ. 274, πίν. 77, σχ. 11.

φος, τοποθετημένο ακριβώς κάτω από τήν κάθετη κεραία του σταυρού του επιθήματος (ένώνεται με τήν κεραία και φαίνεται ότι στηρίζει τό σταυρό). Ἡ ἄλλη πλευρά εἶναι κατεστραμμένη ἀλλά μᾶλλον εἶχε τόν ἴδιο διάκοσμο. Οἱ ἔλικες εἶναι καλά σχεδιασμένες μέ παχείς ἀνάγλυφες σπείρες πού ἀπολήγουν σέ κομβίο. Στά προσκεφάλαια λαξεύονται λογχοειδῆ φύλλα, σχηματιζόμενα ἀπό βαθιές ἐγχάρακτες αὐλακώσεις. Στή σωζόμενη στενή πλευρά τοῦ κυρτοῦ ἐπιθήματος σκαλίζεται σταυρός μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις, πολύ καλά λειασμένος.

Ὁ ιδιότυπος τρόπος διαμόρφωσης τοῦ ἐχίνου εἶναι ἀρκετά σπάνιος. Ἐνα κιονόκρανο ἀπό τόν Ἀμβρακικό⁷⁰¹ (πίν. 65) πού ἔχει χρονολογηθεῖ μετά τά μέσα τοῦ 6ου αἰ., ἔχει σαφῶς λιγότερο ἔξεργο ὥ, πού παραβιάζει κάπως τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιθήματος καί ἀκουμπᾷ στήν κάτω κεραία τοῦ σταυροῦ πού τό κοσμεῖ. Σέ ἕνα ἄλλο κιονόκρανο ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη⁷⁰² (πίν. 65), τό ὥ τοῦ ἐχίνου φθάνει μέχρι τό σημεῖο τῆς διαχωριστικῆς ταινίας καί τμήμα τοῦ κελύφους του σχεδιάζεται ἐπάνω σέ αὐτήν. Τό ὀγκῶδες ἐπίθημα δέν φέρει σταυρό. Τό κιονόκρανο, ἐξαιτίας τῆς ἰδιαίτερα προχωρημένης μορφῆς του καί τῆς μεγάλης συρρίκνωσης τοῦ ἰωνικοῦ μέρους, ἔχει χρονολογηθεῖ στά τέλη τοῦ 6ου αἰ. ἢ καί ὀψιμότερα. Δύο κιονόκρανα ἀπό τή Συλλογή τῆς Ροτόντας⁷⁰³ (πίν. 65) παρουσιάζουν συγγενική διαμόρφωση. Τό πρῶτο ἔχει παρόμοιο, ἀλλά ὄχι τόσο ἔντονα προεξέχον ὥ πού φθάνει μέχρι τήν κεραία τοῦ σταυροῦ τοῦ ἐπιθήματος, καί τό δεύτερο παρόμοια διαμόρφωση, ἀλλά ὁ ἐχῖνος ἔχει σχῆμα τμήματος περιφέρειας κύκλου, ὁ ὁποῖος, ἐπίσης, φθάνει μέχρι τήν κεραία τοῦ σταυροῦ. Καί τά δύο ἔχουν χρονολογηθεῖ γενικά στόν 6ο αἰ. Το ἕνα ἀπό τά κιονόκρανα πού βρέθηκαν στήν ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Λευκοῦ στήν Κάρπαθο⁷⁰⁴ (πίν. 65), εἶναι ἀρκετά συγγενικό μέ τό κιονόκρανο τῆς Κῶ, καθὼς τό ὥ τοῦ ἐχίνου εἶναι ἀρκετά ἔξεργο καί τοποθετεῖται ἀκριβῶς κάτω ἀπό τήν κεραία τοῦ σταυροῦ τοῦ ἐπιθήματος. Ἐχει χρονολογηθεῖ στά μέσα ἢ τό β' μισό τοῦ 6ου αἰ.

Ἡ σαφής ὑποχώρηση τοῦ ἰωνικοῦ μέρους στό κιονόκρανο τῆς Κῶ ἀλλά ἡ ταυτόχρονη ἔντονη αὐτονομία του, καθὼς διαφοροποιεῖται μέ τό ἔξεργο ὥ καί τήν ἐπιμελημένη λείανση, δημιουργοῦν μία ἐνδιαφέρουσα ἀντίθεση. Ἡ χρονολόγησή του θά πρέπει νά προσδιορισθεῖ γύρω στά μέσα τοῦ 6ου αἰ. ἢ καί λίγο ἀργότερα.

701. Vemi, *Chapiteaux*, 116-117, ἀρ. 84, πίν. 29.

702. Zollt, *Kapitellplastik*, ἀρ. 98, πίν. 23.

703. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Ἴωνικά κιονόκρανα», 224, πίν. 7, ἀρ. 22-23.

704. Κόλλιας, «Βασιλική Λευκοῦ», 10, πίν. Δγ. Vemi, ὁ.π., 203, ἀρ. 323, πίν. 94.

Κιονόκρανο στή βόρεια τάφρο του Κάστρου Νεραντζιάς (άρ. κατ. 67, πίν. 22-23)

Τό κιονόκρανο είναι άδημοσίευτο καί έχει άγνωστη προέλευση.

Έντάσσεται στήν ομάδα των κιονοκρανών μέ κλειστό περίγραμμα καί στήν υποομάδα 2γ, όπου οί έλικες είναι αποτραβηγμένες κάτω από τό επίθημα καί ό έχινος προεξέχει αλλά πάντα μέσα στά όρια τής βάσης του επιθήματος. Ό έχινος, αντίθετα άπ' ότι παρατηρήθηκε στά προηγούμενα παραδείγματα, έχει σχήμα τμήματος περιφέρειας κύκλου. Τά προσκεφάλαια βρίσκονται στήν προέκταση των πλάγιων πλευρών του επιθήματος, άκολουθούν δηλαδή πιο τυπικά τά χαρακτηριστικά τής υποομάδας 2γ. Πλάκα έδρασης του επιθήματος ή διαχωριστική ταινία δέν δηλώνεται.

Οί δύο όψεις του έχινου κοσμοούνται μέ ιωνικό κυμάτιο, οί έλικες καί τά προσκεφάλαια είναι κατεστραμμένα. Τό επίθημα είναι λοξότμητο καί άκόσμητο.

Τό ιωνικό κυμάτιο του κιονοκρανού είναι επίπεδο καί άποδοσμένο μέ άρκετή σχηματοποίηση. Τό θέμα επαναλαμβάνεται σέ ένα από τά κιονόκρανα τής βασιλικής του Αγίου Στεφάνου (άρ. κατ. 44), πού εξετάστηκαν προηγουμένως, όπου όμως ή άπόδοση ήταν πολύ συμπίεσμένη λόγω του μικρού πλάτους του έχινου. Επίσης, έντοπίζεται καί στό κιονόκρανο μέ άρ. κατ. 71, όπου όμως παρατίθεται άκόμη πιο σχηματικά, μέ ένα μόνο έγχάρακτο ώό πού πλαισιώνεται από δύο ήμι-ωά. Όπως έχει παρατηρηθεί ή παράθεση κανονικού ιωνικού κυματίου στον έχινο άπαντάται κατά κανόνα στά κιονόκρανα μέ πλευρικά προεξέχουσες έλικες⁷⁰⁵, ένω ή παρουσία του στα κιονόκρανα μέ κλειστό περίγραμμα είναι πιο σπάνια⁷⁰⁶, κυρίως εξαιτίας του περιορισμένου πλάτους του έχινου. Σέ τρία κιονόκρανα μέ κλειστό περίγραμμα από τήν περιοχή τής Δωδεκανήσου, ένα από τήν Πάτμο⁷⁰⁷ (6ος αϊ.) (πίν. 63) καί δύο από τή Ρόδο⁷⁰⁸ (β' μισό 6ου αϊ.) (πίν. 63, 66), συναντάται τό

705. Όπως π.χ. στα κιονόκρανα από τή Σκριπού, τή Χαλκίδα, τό Λέχαιο βλ. Vemi, *Chapiteaux*, πίν. 6, άρ. 17 καί πίν. 12-13, άρ. 33-36 καί πίν. 18-19, άρ. 49-52.

706. Κιονόκρανο από τήν Κόρινθο, βλ. Scranton, *Corinth*, 114, πίν. 29, άρ. 104. Vemi, *Chapiteaux*, 105-106, πίν. 20, άρ. 55. Σέ δύο κιονόκρανα από τή Ροτόντα, όπου ό έχινος έχει σχήμα τμήματος κύκλου καί ως έκ τούτου άρκετό πλάτος, ώστε νά χωρέσει τήν παράθεση τριών ωών, βλ. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Ιωνικά κιονόκρανα», 224, 232, 234, πίν. 6-7, άρ. 20, 25. Vemi, *Chapiteaux*, 141-142, πίν. 47, άρ. 147-148.

707. Όρλάνδος, «Πάτμος», 68, εικ. 28. Vemi, *Chapiteaux*, 178, πίν. 72, άρ. 256.

708. Όρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 9, εικ. 4Α, βλ. Vemi, ό.π., 194 καί 198, πίν. 85 καί 89, άρ. 301 καί 309.

θέμα του ιωνικού κυματίου σέ πολύ σχηματοποιημένη απόδοση, χωρίς ενδιάμεσες λόγχες.

Ἡ γενικότερη μορφή τοῦ κιονοκράνου τῆς Κῶ μέ τό ἀρκετά ἀποτραβηγμένο ιωνικό μέρος καί τή σχηματοποίηση τοῦ διακόσμου μποροῦν νά τό χρονολογήσουν στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ.

**Κιονόκρανο νότια τοῦ Μουσείου
Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 68, πίν. 23)**

Τό κιονόκρανο εἶναι ἀδημοσίευτο καί ἔχει ἄγνωστη προέλευση.

Ἐντάσσεται στήν ἴδια ομάδα μέ τά προηγούμενα, μέ ἔλικες ἀποτραβηγμένες κάτω ἀπό τό ἐπίθημα καί προεξέχοντα ἔχινο, ἀλλά πάντα μέσα στά ὅρια τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος. Ὁ ἔχινος ἔχει σχῆμα τμήματος περιφέρειας κύκλου ἀλλά εἶναι ἐλαφρῶς κυρτός καί στενότερος ἀπό τόν ἀντίστοιχο τοῦ προηγούμενου παραδείγματος. Πλάκα ἔδρασης τοῦ ἐπιθήματος ἢ διαχωριστική ταινία δέν δηλώνεται.

Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ιωνικοῦ μέρους ἔχει ὑποσθεῖ φθορά (διάβρωση). Ὁ ἔχινος κοσμεῖται μέ ζευγος ἀνεστραμμένων φύλλων μέ τέσσερις γλωσσίδες, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ ἐσωτερικές ἀνακάμπτονται σχηματίζοντας κυκλικούς ὀφθαλμούς. Τά προσκεφάλαια φέρουν ἀποκεκρουσμένα ἡμίφυλλα ἄκανθας πού μᾶλλον εἶχαν τέσσερις γλωσσίδες. Στίς στενές πλευρές τοῦ λοξότμητου ἐπιθήματος λαξεύεται σταυρός μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις.

Λόγω τῆς ὁμοιότητας στό σχῆμα μέ τό προηγούμενο καί τῶν μορφολογικῶν του στοιχείων, χρονολογεῖται στήν ἴδια περίοδο, δηλαδή στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ.

**Κιονόκρανο στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν
Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 69, πίν. 23)**

Τό κιονόκρανο δημοσιεύτηκε ἀπό τή Βέμη⁷⁰⁹, ἐντάχθηκε στόν ἀπλοποιημένο τύπο καί χρονολογήθηκε στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ.

Ἀνήκει στά κιονόκρανα μέ κλειστό περίγραμμα ἀλλά τό σχῆμα τοῦ ἐχίνου τό τοποθετεῖ μεταξύ τῶν ὑποομάδων 2α, 2γ καί 2ε. Οἱ ἔλικες βρίσκονται σέ ὑποχώρηση κάτω ἀπό τό ἐπίθημα, ἐνῶ τά προσκεφάλαια τοποθετοῦνται στήν προέκταση τῶν πλάγιων πλευρῶν τοῦ ἐπιθήματος. Ὁ λοξότμητος καί ἐπίπεδος ἔχινος, ἂν καί δέν προεξέχει ἀπό τίς

709. Vemi, *Chapiteaux*, 188-189, ἀρ. 285, πίν. 81.

ἔλικες, ἔχει ἐπίμηκες σχῆμα μέ κυκλική ἄνω ἀπόληξη πού ἐκτείνεται καί στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιθήματος. Ὡστόσο, ἐπειδή ἡ ἐπιφάνειά του δέν διαμορφώνεται φουσκωτή, ὅπως στά παραδείγματα τῆς ὑποομάδας 2α, τό ὕψος του δέν εἶναι μικρότερο ἀπό τῶν ἐλίκων, ὅπως στά παραδείγματα τῆς ὑποομάδας 2ε, καί τελικά δέν προεξέχει ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιθήματος, κατά τήν ἀποψή μας εἶναι σωστότερο νά καταταχθεῖ στήν ὑποομάδα 2γ. Ἡ πλάκα ἔδρασης τοῦ ἐπιθήματος δέν δηλώνεται, ἀλλά στή μία πλευρά τοῦ ἐχίνου, ἐπάνω ἀπό τά δύο φύλλα, μία λεπτή ἀνάγλυφη ταινία καμπυλώνεται πρὸς τά ἐπάνω, γιά νά περιγράψει τήν ἡμικυκλική του ἀπόληξη. Οἱ ἔλικες καί τά προσκεφάλαια εἶναι κατεστραμμένα.

Ὁ διάκοσμος τοῦ ἐχίνου εἶναι συνήθης στή μία του ὀψη, ὅπου ἀποδίδεται ἓνα ἐπίμηκες ὠό μέσα σέ κέλφος πού καταλαμβάνει τμῆμα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐπιθήματος καί πλαισιώνεται ἀπό λόγχες καί ἡμικελύφη. Ἀντίθετα εἶναι ἀρκετά ιδιότυπος στήν ἄλλη ὀψη, ὅπου σκαλίζονται δύο ἀντωπά τρίλοβα φύλλα πού θυμίζουν ἀγκινάρα. Τό λοξότμητο ἐπίθημα κοσμεῖται στή μία στενή πλευρά μέ ἀποκεκρουσμένο σταυρό.

Ἡ ἀπόδοση τῶν θεμάτων εἶναι κάπως πρόχειρη. Τό σχῆμα τοῦ κιονοκράνου φαίνεται νά εἶναι ἀρκετά κοντινό μέ τό ἐπόμενο κιονόκρανο, ἀλλά ἐδῶ οἱ ἔλικες βρίσκονται σέ μικρότερη ὑποχώρηση. Θά πρέπει πιθανότατα νά χρονολογηθεῖ στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ. καί νά ἀποδοθεῖ σέ κάποιο τοπικό ἐργαστήριο γλυπτικῆς.

**Κιονόκρανο στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν
Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 70, πίν. 24)**

Τό κιονόκρανο δημοσιεύτηκε ἀπό τή Βέμη⁷¹⁰, ἐντάχθηκε στόν ἀπλοποιημένο τύπο καί χρονολογήθηκε στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ.

Παρουσιάζει τά μορφολογικά χαρακτηριστικά τῶν κιονοκράνων μέ κλειστό περίγραμμα ἀλλά ἐδῶ οἱ ἔλικες βρίσκονται σέ μεγαλύτερη ὑποχώρηση κάτω ἀπό τό ἐπίθημα ἀπ' ὅτι στά προηγούμενα παραδείγματα τῆς ὑποομάδας γ. Ὁ πεπλατυσμένος ἐχίνος εἰσέχει ἀπό τίς ἔλικες ἀλλά τό ἄνω του μέρος τοῦς ξεπερνᾷ σέ ὕψος καί φθάνει ὡς τά ὅρια τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος, ὅπου ἀπολήγει σχεδόν ὀξυκόρυφα. Τά προσκεφάλαια ἀποτραβιοῦνται κατά ἐλάχιστα ἑκατοστά ἀπό τίς πλάγιες πλευρές τοῦ ἐπιθήματος.

710. Vemi, *Chapiteaux*, 190, ἀρ. 289, πίν. 82.

Καί οἱ δύο ὄψεις τοῦ ἐχίνου κοσμοῦνται μέ μεγάλο ὄρθιο ἀνθέμιο, μέ τέσσερις πλάγιες γλωσσίδες καί ἕναν κεντρικό βλαστό. Οἱ ἔλικες ἀποδίδονται μέ πλατιές σπείρες πού τίς χαρακτηρίζει ἔντονη ἀδεξιότητα στήν ἐκτέλεση, εἶναι σχεδόν στρεβλές. Στά προσκεφάλαια, πού ἔχουν κυλινδρικό σχῆμα, λαξεύονται ἐπιμήκη λογχοειδῆ φύλλα, ἐπίσης, κάπως στρεβλά, ἐκατέρωθεν ἐγχάρακτες ταινίας. Στή βάση τῶν φύλλων ἐκατέρωθεν τοῦ ζωστήρα λαξεύεται ἕνας κεντρικός ρόμβος καί στή σωζόμενη στενή πλευρά τοῦ λοξότμητου ἐπιθήματος σταυρός μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις. Τό κιονόκρανο ἄν καί διατηρεῖ ἐν μέρει τά χαρακτηριστικά τῆς ὑποομάδας 2γ, παρουσιάζει μία πιό προχωρημένη μορφή, κυρίως ἐξαιτίας τοῦ κυβικοῦ τεκτονικοῦ σχήματος τοῦ ἐπιθήματος πού ἐντείνεται ἀπό τό μεγάλο βαθμό ὑποχώρησης τῶν ἐλίκων⁷¹¹. Ὡστόσο ὁ ἐχῖνος δέν φθάνει στήν πλήρη ὑποχώρηση πίσω ἀπό τίς ἔλικες καί γι' αὐτό τόν λόγο δέν ἐντάχθηκε στήν ὑποομάδα 2ε. Βέβαια ἡ μεγάλη ἀδεξιότητα στήν ἐκτέλεση τῶν θεμάτων καθὼς καί τό ἰδιότυπο θεματολόγιο (ἀνθέμιο ἐχίνου, ρόμβος προσκεφαλαίων) θά μπορούσαν νά τό ἀποδώσουν σέ κάποιο ἐπαρχιακό ἐργαστήριο, ἴσως τοπικό, καί νά τό χρονολογήσουν στό β' μισό τοῦ βου αἰ. ἢ ἴσως καί σέ ὀψιμότερη περίοδο.

Ὑποομάδα 2δ: κιονόκρανα μέ ἐχῖνο σέ ὑποχώρηση καί προσκεφάλαια στήν προέκταση τοῦ ἐπιθήματος

Στήν ὑποομάδα αὕτη δέν ἐντάσσεται κανένα ἀπό τά γνωστά κιονόκρανα τοῦ νησιοῦ.

Ὑποομάδα 2ε: κιονόκρανα μέ ἐχῖνο καί προσκεφάλαια σέ ὑποχώρηση κάτω ἀπό τό ἐπίθημα

Στά κιονόκρανα αὐτῆς τῆς ομάδας ὅλο τό ἰωνικό μέρος ἔχει ἀποτραβηχτεῖ κάτω ἀπό τό ἐπίθημα, τό ὁποῖο ἐπιβάλλεται καί ἀναδεικνύεται πλέον ἀκόμη περισσότερο. Ἔτσι τά κιονόκρανα αὐτῆς τῆς ὑποομάδας θά πρέπει νά τοποθετηθοῦν ἐξελικτικά στήν τελευταία βαθμίδα τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων μέ συμφυές ἐπίθημα. Ὡστόσο, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ⁷¹² ὁ τύπος αὐτός ἀπαιτεῖ περισσότερη λάξευση ἀπ' ὅτι ὁ τύπος πού ἔχει τίς ἔλικες, τόν ἐχῖνο καί τά προσκεφάλαια στήν προέκταση τοῦ ἐπιθήματος.

711. Ἀνάλογη ἔντονη ὑποχώρηση τῶν ἐλίκων παρουσιάζουν κάποια ἀπό τά κιονόκρανα μέ κλειστό περίγραμμα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στήν Ἔφεσο (πρὶν τό 548-565), βλ. Σωτηρίου, «Ἀνασκαφαί ἐν Ἐφέσῳ», εἰκ. 10-15. Γιά τή βασιλική καί τό γλυπτό της διάκοσμο, βλ. παραπάνω, ὑπόσημ. 674.

712. Συθιακάκη, Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος, 270.

Κιονόκρανο στόν αὐλίο χώρο τῆς Ρωμαϊκῆς Οἰκίας (ἀρ. κατ. 71, πίν. 24)

Τό κιονόκρανο δημοσιεύτηκε ἀπό τή Βέμη⁷¹³, ἐντάχθηκε στόν ἀπλοποιημένο τύπο καί χρονολογήθηκε στόν 6ο αἰ.

Μορφολογικά ἐντάσσεται στήν ὑποομάδα 2ε, ἐφόσον τό ἰωνικό μέρος εἶναι ἐντελῶς ἀποτραβηγμένο κάτω ἀπό τό ἐπίθημα: οἱ ἔλικες καί τά κυλινδρικά προσκεφάλαια κατά πολύ λίγα ἑκατοστά καί ὁ ἐχῖνος, πού εἶναι λοξότμητος καί ἔχει σχῆμα τμήματος περιφέρειας κύκλου, βρίσκεται σέ μικρή ὑποχώρηση σέ σχέση μέ τίς ἔλικες.

Τά διακοσμητικά θέματα τοῦ ἐχίνου (σχηματοποιημένο ἰωνικό κυμάτιο) καί τῶν προσκεφαλαίων (ἐπιμήκη καλυκωτά φύλλα) εἶναι περιληπτικά καί σχηματικά ἀποδοσμένα. Οἱ ἔλικες ἔχουν πολλαπλές σπεῖρες, ἡ ἐπιφάνεια τῶν ὁποίων ἀποδίδεται μέ κοίλη, σχεδόν πρισματική λάξευση, ἐνῶ ἔχουν καί κομβιωτή ἀπόληξη. Τό βαρὺ λοξότμητο ἐπίθημα φέρει στή μία πλευρά σταυρό μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις.

Ἀρκετά συγγενικό μέ τό κιονόκρανο τῆς Κῶ εἶναι ἓνα κιονόκρανο ἀπό τή Ρόδο⁷¹⁴ (πίν. 63, 66), πού ἔχει χρονολογηθεῖ στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ., τό ὁποῖο ὅμως, ἂν καί ἔχει παρόμοια κυλινδρικά προσκεφάλαια καί σχηματοποιημένο ἰωνικό κυμάτιο στόν ἐχῖνο, παρουσιάζει ἔλικες σέ προεξοχή ἀπό τά ὅρια τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος. Ἡ γενικότερη μορφή τοῦ κιονοκράνου τῆς Κῶ θυμίζει κάπως τά κιονόκρανα μέ τό περιληπτικό σχῆμα, καί εἰδικότερα ἓνα κιονόκρανο ἀπό τά ὑπερῶα τῆς νότιας βασιλικῆς στήν Ἀλυκή Θάσου⁷¹⁵ (πίν. 64) καί τά τρία κιονόκρανα τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας⁷¹⁶ (πίν. 64), ἂν καί ὁ ἐχῖνος τοῦ συγκεκριμένου κιονοκράνου παρουσιάζει λοξότμηση καί εἶναι πιό στενός.

Βάσει τῆς τεκτονικότητος καί τῆς σχηματοποιήσεως κατά τή γνώμη μας θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ.

Κιονόκρανο νότια τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 72, πίν. 25)

Τό κιονόκρανο εἶναι ἀδημοσίευτο καί ἔχει ἄγνωστη προέλευση.

Ἀνήκει στήν ἴδια ὑποομάδα μέ τό προηγούμενο καί ἔχει τό ἰωνικό μέρος ἀκόμη πιό ἀποτραβηγμένο κάτω ἀπό τό ἐπίθημα: οἱ ἔλικες

713. Vemi, *Chapiteaux*, 192, ἀρ. 294, πίν. 83.

714. Vemi, *Chapiteaux*, 198, πίν. 89, ἀρ. 309.

715. Sodini-Kolokotsas, *Aliki*, 135, εἰκ. 118, πίν. 47b. Ἡ προσθήκη τῶν ὑπερώων ἀνάγεται ἀπό τόν ἀνασκαφέα γύρω στό 600 μ.Χ.

716. Τσιούμη-Μπακιρτζή, «Ἴωνικά κιονόκρανα», 20, 235, ἀρ. 27, 28, 29, πίν. 8.

εισέχουν αρκετά και ὁ ἐχῖνος, πού ἔχει σχῆμα τμήματος περιφέρειας κύκλου, ὑποχωρεῖ αρκετά πίσω ἀπό τίς ἑλικες. Τά κυλινδρικά προσκεφάλαια εἰσέχουν κατά λίγα ἑκατοστά ἀπό τίς πλάγιες πλευρές τοῦ ἐπιθήματος. Τό ἐπίθημα ἔχει σχεδόν κυβικό σχῆμα μέ λοξότμητες πλευρές πού ἀνεβαίνουν ἀπότομα πρὸς τὰ ἐπάνω.

Καί ἐδῶ ὁ διάκοσμος τοῦ ἐχίνου εἶναι ἓνα σχηματοποιημένο ἰωνικό κυμάτιο, περιληπτικά ἀποδοσμένο, ἀλλὰ ἡ σχηματοποίηση εἶναι ἀκόμη πιό προχωρημένη, ἐφόσον τὰ προσκεφάλαια παραμένουν ἀκόσμητα, ἐκτός ἀπὸ μία διπλὴ ἀνάγλυφη ταινία στούς ζωστήρες. Οἱ δύο στενές πλευρές τοῦ ὀγκώδους ἐπιθήματος κοσμοῦνται μέ μεγάλο ἐγχάρακτο σταυρό μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις.

Ἔχει τὴν ἴδια μορφολογικὴ καὶ αἰσθητικὴ ἀντίληψη μέ τό προηγούμενο ἀλλὰ παρουσιάζει μία ἀκόμη πιό τεκτονικὴ, σχεδόν κυβικὴ, μορφή. Πιθανῶς πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στά τέλη τοῦ 6ου αἰ. ἢ καὶ ὀψιμότερα.

Κιονόκρανο στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 73, πίν. 25)

Τό κιονόκρανο δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὴ Βέμη⁷¹⁷ καὶ χρονολογήθηκε στὸν 6ο αἰ.

Μορφολογικά ἐντάσσεται στά κιονόκρανα μέ κλειστό περίγραμμα (ὑποομάδα 2ε), ἃν καὶ παρουσιάζει ἀρκετά ἰδιότυπο σχῆμα. Ἡ ὑποχώρηση τοῦ ἰωνικοῦ μέρους στίς στενές ὀψεις τοῦ κionoκράνου εἶναι πολὺ πιό προχωρημένη ἀπὸ τὰ δύο προηγούμενα παραδείγματα. Ὁ ἐχῖνος καὶ οἱ ἑλικες βρίσκονται ἀρκετά ἑκατοστά κάτω ἀπὸ τό ὄριο τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος ἀλλὰ τὰ προσκεφάλαια εἰσέχουν πολὺ λίγο ἀπὸ τίς πλάγιες πλευρές τοῦ ἐπιθήματος. Ὁ ἐχῖνος εἶναι ἀσχημάτιστος⁷¹⁸ καὶ δηλώνεται μέ ἓναν πολὺ μικρὸ καὶ στενὸ χῶρο χωρὶς ἰδιαίτερη μορφή, μέ ἓνα ἐλαφρὰ λοξότμητο σχῆμα, ἀνάμεσα στίς μεγάλες ἑλικες, ὑποχωρώντας πίσω ἀπὸ αὐτές. Οἱ ἑλικες ἔχουν λεπτές σπεῖρες μέ πλατιεῖς αὐλακώσεις, πού παρουσιάζουν μικρὴ συστροφή καὶ ἀπολήγουν σέ κομβίο. Τό ἐπίθημα εἶναι ὀρθογώνιο καὶ ἄνω ἀπολήγει διβαθμιδωτά.

Ἡ σωζόμενη πλευρά τοῦ ἐχίνου κοσμεῖται μέ ἀνάγλυφο ἄνθος

⁷¹⁷ Vemi, *Chapiteaux*, 191, ἀρ. 291, πίν. 82.

⁷¹⁸ Ἀσχημάτιστος ἐχῖνος σέ δύο κιονόκρανα ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Λευκοῦ στήν Κάρπαθο, βλ. Κόλλιας, «Βασιλικὴ Λευκοῦ», 9-10, πίν. Δβ, Εα-β. Pallas, «Monuments», 227-228, εἰκ. 160α-β. Vemi, *Chapiteaux*, 203-204, ἀρ. 324-325, πίν. 94. Τά κιονόκρανα ἔχουν χρονολογηθεῖ στά μέσα ἢ στό β' μισό τοῦ 6ου ἢ καὶ στίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ.

λωτού⁷¹⁹ μέσα σέ κάλυκα. Τά προσκεφάλαια εἶναι ἀκόσμητα ἀλλά οἱ ζωστήρες δηλώνονται μέ διπλή καί ἰδιαίτερα ἔξεργη ἀνάγλυφη ταινία.

Τό ἰδιαίτερο σχῆμα καί ὁ διάκοσμος τοῦ ἐχίνου, τά ἀκόσμητα προσκεφάλαια καί τό τεκτονικό διβαθμιδωτό ἐπίθημα συνηγοροῦν γιά μία προχωρημένη χρονολόγηση τοῦ κιονοκράνου μέσα στόν 6ο αἰ., ἴσως πρὸς τά τέλη του. Δέν εἶναι ἀπίθανο νά ἀποτελεῖ ἔργο ἑνὸς τοπικοῦ ἐργαστηρίου γλυπτικῆς.

ΟΜΑΔΑ 3. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΜΕ ΓΩΝΙΑΚΕΣ ΕΛΙΚΕΣ

Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, στήν ομάδα αὕτη ἐντάσσονται κιονόκρανα, στά ὁποῖα τά προσκεφάλαια ἀντικαθίστανται ἀπό δύο ἀκόμη πλευρές μέ ἑλικες (συνολικά ὀκτώ ἑλικες) καί ἔτσι ἡ κύρια ὄψη ἑνὸς ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἐπαναλαμβάνεται καί στίς τέσσερις πλευρές. Στήν Κω ἀπαντᾶται μία παραλλαγή τῆς ομάδας αὐτῆς.

Κιονόκρανο στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 74, πίν. 25).

Τό κιονόκρανο δημοσιεύτηκε ἀπό τή Βέμη⁷²⁰, ἐντάχθηκε στόν τύπο VII (κιονόκρανα μέ γωνιακές ἑλικες) καί χρονολογήθηκε στό β' μισό τοῦ 5ου αἰ. Στόν τύπο αὐτό, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω⁷²¹, ἡ Βέμη ἐντάσσει τά κιονόκρανα μέ τίς γωνιακές ἑλικες ἀλλά καί τά κιονόκρανα πού ἔχουν τίς ἑλικες τοποθετημένους στίς διαγωνίους.

Σύμφωνα μέ τήν κατάταξη τοῦ Zollt⁷²² καί τῆς Συθιακάκη⁷²³ τό κιονόκρανο ἀποτελεῖ παραλλαγή τῆς ομάδας 3, δηλαδή τῆς ομάδας τῶν κιονοκράνων πού ἔχουν γωνιακές ἑλικες⁷²⁴, ἐφόσον τό ἰωνικό μέρος ἔχει δύο διαδοχικές πλευρές μέ σπεῖρες καί ἐχῖνο καί ἄλλες δύο μέ προσκεφάλαια.

Στό ἰωνικό μέρος οἱ ἑλικες ὑποχωροῦν ἀρκετά κάτω ἀπό τό ἐπίθημα,

719. Γιά τή χρήση τοῦ θέματος τοῦ ἄνθος λωτοῦ, βλ. Sodini, «Remarques», 437-439. Ὁμάδα ἐπιθημάτων πού θεωροῦνται ἔργα τοπικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ρόδου καί φέρουν ὡς διάκοσμο σχηματοποιημένο ἄνθος λωτοῦ, βλ. Παπαβασιλείου, «Ἐπιθήματα», 405-416.

720. Vemi, *Chapiteaux*, 33, 187-188, πίν. 80, ἀρ. 282. Γιά τόν τύπο VII, βλ. στό ἴδιο, 32-34.

721. Βλ. παραπάνω, 132-133.

722. Zollt, *Kapitellplastik*, 287, 322-324.

723. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 204.

724. Στήν ομάδα 3 (κιονόκρανα μέ γωνιακοῦς ἑλικες) τά προσκεφάλαια ἀντικαθίστανται ἀπό δύο ἀκόμη πλευρές μέ ἑλικες (συνολικά ὀκτώ ἑλικες) καί ἔτσι ἡ κύρια ὄψη ἑνὸς ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἐπαναλαμβάνεται καί στίς τέσσερις πλευρές.

ὁ λοξότμητος φουσκωτός ἐχῖνος προεξέχει ἀπὸ αὐτές, ἀλλὰ δὲν ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τῆς βάσης τοῦ ἐπιθήματος. Ἀντίθετα, τὰ προσκεφάλαια ὑποχωροῦν ἐλάχιστα κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίθημα. Στὶς πλευρές τῶν ἐχίνων δηλώνεται ἡ πλάκα ἔδρασης τοῦ ἐπιθήματος πού καμπυλώνεται λίγο πρὸς τὰ κάτω σχηματίζοντας ἕνα μικρὸ σαμάρι ἐχίνου. Οἱ ἔλικες ἔχουν πλατιές σπεῖρες πού δὲν ἐνώνονται μεταξύ τους μὲ κανάλι.

Ὁ ἕνας ἐχῖνος κοσμεῖται μὲ ἕνα κεντρικὸ σέ κέλυφος, μὲ λόγχες καὶ ἡμιῶά, ἐπίσης, σέ κέλυφος. Ὁ ἄλλος μὲ ἀνεστραμμένα ἀντωπά τρίλοβα φύλλα, μεταξύ τῶν ὁποίων σχηματίζεται ρόμβος. Τὰ προσκεφάλαια κοσμοῦνται μὲ αἰχμηρά ἡμίφυλλα ἄκανθας, τῶν ὁποίων ἡ ἐσωτερικὴ πλάγια γλωσσίδα ἀνακάμπτεται σχηματίζοντας κυκλικὸ ὀφθαλμό.

Τὸ ὀγκῶδες ἐπίθημα εἶναι λοξότμητο στὶς στενές πλευρές καὶ μὲ κάθετα τοιχώματα στὶς μακρές. Στὴ μία στενὴ καὶ στὴ μία μακρὰ πλευρά, σέ αὐτές δηλαδή πού ἀντιστοιχοῦν στοὺς δύο ἐχίνους τοῦ ἰωνικοῦ μέρους, κοσμεῖται μὲ σταυρούς: ἕναν μεγαλύτερο μὲ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις στὴ στενὴ πλευρά καὶ ἕναν μικρότερο⁷²⁵ στὴ μακρὰ, ὁ ὁποῖος ἔχει σχεδὸν δισχιδεῖς ἀπολήξεις στὴν ὀριζόντια κεραία του.

Στὴν ὁμάδα 3, ὅπως ἀναφέρθηκε στοῦ σχετικὸ κεφάλαιο, ἐντάσσονται περιορισμένα παραδείγματα: δύο κιονόκρανα στὴν Κωνσταντινούπολη⁷²⁶ (α' τέταρτο βου αἰ. καὶ τέλη βου-7ος αἰ.) (πίν. 66), μία σειρὰ κιονοκράνων στοῦ κεντρικὸ κλίτος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὴν Ἑφεσο⁷²⁷ (πρὶν τὸ 548-565) (πίν. 66) καὶ ἄλλη μία στὴ βασιλικὴ τοῦ Δουμετίου στὴ Νικόπολη⁷²⁸ (λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ βου αἰ.) (πίν. 66). Ἡ ὁμάδα μὲ τίς γωνιακές ἔλικες χρησιμοποιοῦντο ἐπομένως γιὰ ἕνα μακρὺ χρονικὸ διάστημα, ἀλλὰ λόγῳ ἑλλειψης περισσώτερων παραδειγμάτων, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσαφηνισθεῖ ἂν ἐμφανίστηκε ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸ 500. Σύμφωνα μὲ τὸν Zollt⁷²⁹, ὁ τύπος πιθανότατα προέκυψε ἀπὸ τὴν παραλλαγή μὲ τίς διαγώνια τοποθετημένες ἔλικες (ὁμάδα 4) καὶ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πρόδρομος αὐτῆς.

725. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σέ κιονόκρανο ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ἑδεσσας, βλ. Vemi, *Chapiteaux*, ἀρ. 168, πίν. 51.

726. Κιονόκρανο στὴν αὐλὴ τοῦ Topkapi Sarayi, βλ. Zollt, *Kapitellplastik*, 322-324, πίν. 8, ἀρ. 24. Κιονόκρανο στοῦ Sariyer τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Βοσπόρου, βλ. στοῦ ἴδιο, 322-324, πίν. 8, ἀρ. 25.

727. Σωτηρίου, «Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἑφέσῳ», 139-145. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 176 κ.έ., ἀρ. 567, πίν. 35-36. Hörmann, *Johanneskirche*, σ. 120 κ.έ. Deichmann, «Bauplastik», 549 κ.έ.

728. Φιλαδελφεύς, «Νικοπόλεως ἀνασκαφαί», 37-38, εἰκ. 6. Vemi, *Chapiteaux*, 115-116, ἀρ. 80, πίν. 28.

729. Zollt, *Kapitellplastik*, 329.

Τό κιονόκρανο τῆς Κῶ ἀποτελεῖ παραλλαγή τῆς ομάδας 3, καθώς σχηματίζει δύο διαδοχικούς ἐχίνους καί δύο διαδοχικά προσκεφάλαια. Οἱ σπεῖρες τῶν ἐλίκων, στό σημεῖο πού ἐνώνονται οἱ δύο ἐχῖνοι, παρουσιάζουν μία χονδροειδῆ ἐπεξεργασία, καθώς εἶναι μὲν γειτονικές ἀλλὰ ἔχουν παχύ, ἐνιαῖο περίγραμμα καί δέν σχηματίζουν γωνία στό σημεῖο συνάντησης, ὅπως συμβαίνει στά κιονόκρανα τῆς ομάδας 3. Ὡστόσο, ὁ διάκοσμος τῶν ἐχίνων καί τῶν προσκεφαλαίων χαρακτηρίζεται ἀπό μία σχετικά ποιοτική λάξευση, πού προδίδει μία λίγο πρωϊότερη ἐποχὴ ἀπὸ τό κιονόκρανο τῆς βασιλικῆς τοῦ Δουμετίου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ ὑποχώρηση τῶν ἐλίκων κάτω ἀπὸ τό ἐπίθημα εἶναι ἀρκετά πιὸ προχωρημένη καί ἡ ἀπόδοση τοῦ διακόσμου πιὸ ξηρὴ ἀπὸ αὐτὴν τοῦ κιονοκράνου στὴν αὐλὴ τοῦ Torkarı Sarayı. Κάπως πιὸ συγγενικά μὲ τό κιονόκρανο τῆς Κῶ εἶναι τὰ κιονόκρανα ἀπὸ τὸν Ἅγιον Ἰωάννη Ἐφέσου, γιὰ τὰ ὁποῖα, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω⁷³⁰, ἔχει ὑποστηριχθεῖ εἴτε ὅτι εἰσῆχθησαν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν ὀλοκληρωμένα εἴτε ὅτι ἔφτασαν στό ναὸ σὲ μία ἡμιτελῆ μορφή (μὲ τό γενικὸ σχῆμα καί τὰ αὐτοκρατορικά μονογράμματα) καί ὀλοκληρώθηκαν ἐπὶ τόπου, ἀπὸ ντόπιους τεχνίτες.

Ἡ δημιουργία τοῦ κιονοκράνου τῆς Κῶ εἶναι πιθανόν νὰ ὀφείλεται σὲ ντόπιους τεχνίτες, πού γνώριζαν μὲ κάποιο τρόπο τὰ τυπολογικά χαρακτηριστικά τῶν κιονοκράνων μὲ τίς γωνιακές ἑλικες, ἴσως ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Ἐφέσου, ἀλλὰ τὰ ἐφάρμοσαν ἐκλεκτικά, προκειμένου ἐνδεχομένως νὰ τονίσουν τίς δύο συνεχόμενες πλευρές μὲ τοὺς ἐχίνους καί τοὺς σταυροὺς, πιθανῶς λόγω τῆς θέσης πού ἦταν τοποθετημένο τό κιονόκρανο μέσα στό ναό. Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι τό κιονόκρανο εἶναι δύσκολο νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τό α' μισό τοῦ 6ου αἰ. καί ὅτι θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ τοποθετηθεῖ λίγο μετὰ ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Ἐφέσου, δηλαδή γύρω στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ.

730. Βλ. παραπάνω, ὑπόσημ. 674.

ΙΔΙΟΤΥΠΙΑ ΙΩΝΙΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ
ΜΕ ΣΥΜΦΥΤΟ ΕΠΙΘΗΜΑ

Δύο κιονόκρανα στο Κάστρο της Νεραντζιάς, πού δημοσιεύονται από τη Βέμη⁷³¹, έχουν αρκετά ασυνήθιστα μορφολογικά και θεματολογικά χαρακτηριστικά και προφανώς ανήκουν σε τύπους τοπικής δημιουργίας.

**Κιονόκρανο στο Κάστρο της Νεραντζιάς
(σήμερα σε άγνωστη θέση)
(αρ. κατ. 75, πίν. 26)**

Τό κιονόκρανο χαρακτηρίζεται από την απουσία έχινου και από την προέκταση του επιθήματος στον χώρο ανάμεσα στις έλικες.

Τό ιωνικό μέρος δέν διαχωρίζεται από τό επίθημα και στή θέση του έχινου έχει μία λοξότμητη επιφάνεια πού συγχωνεύεται μέ αυτή του επιθήματος, χωρίς νά μεσολαβεί πλάκα έδρασης ή διαχωριστική ταινία. Οί έλικες είναι μικρές αλλά σχετικά τονισμένες, μέ έγχάρακτες σπείρες. Τά κυλινδρικά προσκεφάλαια, πού βρίσκονται σχεδόν στήν προέκταση των πλάγιων πλευρών του επιθήματος, είναι άκόσμητα μέ διπλή ανάγλυφη ταινία στους ζωστήρες. Τό επίθημα είναι βαρύ, μέ κυρτές τίς στενές όψεις.

Στήν επιφάνεια πού άντιστοιχεί στον έχινο, φέρει έγχάρακτο διάκοσμο πού καλύπτει και μέρος της επιφάνειας του επιθήματος και άποτελεί ένα *unicum* θέμα: ανάγλυφες όφιόσχημες ταινίες σχηματίζουν τριγωνική επιφάνεια και άπολήγουν άνω σε μικρά κισσόφυλλα. Μέσα στο τρίγωνο σκαλίζεται αδιάγνωστο θέμα (ίσως περιρραντήριο μέ φιάλη).

Τό θέμα είναι μοναδικό και πολύ ένδιαφέρον. Ή έρμηνεία του είναι σαφώς δυσνόητη και, όπως υποστηρίζει και ή Βέμη, τό πρότυπό του θά πρέπει μάλλον νά αναζητηθεί στο θεματολόγιο της αρχαίας γλυπτικής του νησιού. Δέν άποκλείεται οί όφιόσχημες ταινίες νά συνδέονται μέ τίς αρχαίες λατρείες του νησιού. Ή άπεικόνιση φιδιών, πού είχε στενή σχέση μέ τούς χθόνιους και υποχθόνιους θεούς, άπαντάται ήδη από τά προϊστορικά χρόνια (στή μινωϊκή Κρήτη), χρησιμοποιούμενο και σε φυλαχτά. Ή σύνδεσή του μέ τόν Άσκληπιό, υποχθόνια θεότητα πού εξελίχθηκε σε θεραπευτή θεό, όφείλεται στή σχέση του θεού μέ τόν κάτω κόσμο και άπεικονίζεται έλισσόμενο στή βακτηρία του⁷³².

Ή βαριά κυβική μορφή του κιονοκράνου, οί άκόσμητες επιφάνειες

731. Vemi, *Chapiteaux*, 184-185, αρ. 275-276, πίν. 77, σχέδιο στή σελ. 55.

732. Παπαχατζής, *Θρησκεία*, 46-50 και 140.

καθώς και η χρήση ενός θέματος που αναπολεί το αρχαίο θεματολόγιο και προσπαθεί να το αντιγράψει ανεπιτυχώς, πιθανολογούν τη χρονολόγησή του σε μία περίοδο καλλιτεχνικής παρακμής και άγνοιας των νέων τύπων, ενώ και το περιληπτικό του σχήμα υποδηλώνει την προχωρημένη απλοποίηση που απαιτεί λιγότερη λάξευση. Η Βέμη τό χρονολογεί στο β' μισό του 6ου αι. Μέ βάση τα παραπάνω θα μπορούσε να χρονολογηθεί και σε όψιμότερη περίοδο, ίσως στο α' μισό του 7ου αι.

**Κιονόκρανο στο Μουσείο
Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 76, πίν. 26)**

Τό κιονόκρανο παρουσιάζει ένα σχεδόν τεκτονικό σχήμα άνεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας.

Τό ιωνικό μέρος δέν εισέχει κάτω από τό επίθημα και άποτελεί μία συνέχεια τής λοξότμητης επιφάνειας του επίθηματος. Τά δύο μέρη διαχωρίζονται μέ μία λεπτή ανάγλυφη ταινία. Τά προσκεφάλαια είναι άδήλωτα αλλά οί έλικες σχηματίζονται κανονικά, από σχετικά πλατιές σπείρες μέ πολλαπλές συστροφές αλλά άδέξιας εκτέλεσης.

Η σωζόμενη πλευρά του έχίνου κοσμεΐται μέ ένα ανάγλυφο ώό, μέσα σε κέλυφος. Τό επίθημα κοσμεΐται μέ έναν κεντρικό σταυρό μέ πεπλατυσμένες άπολήξεις. Τά άνω διάχωρα του σταυρου γेमίζουν μέ μικρά συμπιεσμένα καρδιόσχημα φύλλα, ενώ τά κάτω μέ μεγαλύτερα κισσόφυλλα που φύονται από επιμήκεις βλαστους, οί όποιοι διασχίζουν τήν επιφάνεια του επίθηματος εκατέρωθεν του σταυρου και φτάνουν μέχρι τίς άνω γωνίες του. Τό επίθημα άπολήγει άνω σε όριζόντια λειασμένη ταινία. Γενικά, ή άπόδοση του αναγλύφου είναι χαμηλή και τά θέματα πρόχειρης σχεδίασης και εκτέλεσης.

Τό θέμα του σταυρου που πλαισιώνεται από ταινίες που άπολήγουν σε κισσόφυλλα, δέν είναι άγνωστο στην παλαιοχριστιανική περίοδο και συναντάται σε δύο κιονόκρανα του 5ου αι. από τή Βασιλική Α' των Φιλίππων⁷³³ (πίν. 67) και σε ένα κιονόκρανο του Μουσείου τής Ρόδου⁷³⁴ (πίν. 63, 66), τό όποιο ή Βέμη χρονολογεί στο β' μισό του 6ου αι. Και στίς δύο περιπτώσεις οί βλαστοί έλίσσονται έλεύθερα στο χώρο γύρω από τον σταυρό και άπολήγουν σε ένα ή δύο κισσόφυλ-

733. Vemi, *Chapiteaux*, 154-155, πίν. 55, αρ.184-185. Η βασιλική χρονολογείται από τον Lemerle (*Philippes*) γύρω στο 500 και από τον Hoddinot (*Churches*) στο β' τέταρτο του 5ου αι. Τά κιονόκρανα χρονολογούνται από τή Βέμη στα μέσα του 5ου αι.

734. Vemi, *Chapiteaux*, 194, πίν. 85, αρ. 301a-b.

λα πού δέν τοποθετοῦνται στά διάχωρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Ἄλλωστε στήν ἄλλη ὄψη τοῦ ἐπιθήματος καί τῶν δύο περιπτώσεων, ὁ σταυρός ἐγγράφεται μέσα σέ δάφνινο στεφάνι ἢ ἀπλό κύκλο, ἐνῶ καί ὁ μορφολογικός τους τύπος (κιονόκρανα μέ προεξέχουσες ἑλικες στήν περίπτωση τῶν Φιλίππων καί κιονόκρανο μέ κλειστό περίγραμμα στήν περίπτωση τῆς Ρόδου) ἀπέχει ἀρκετά ἀπό τήν ιδιότυπη μορφολογική δομή τοῦ κονοκράνου τῆς Κῶ.

Ἡ περιληπτική του μορφή καί ἡ ἐνσωμάτωση τῶν δύο μερῶν του σέ ἓνα τεκτονικό σχῆμα⁷³⁵, τό τοποθετεῖ χρονολογικά σέ μία περίοδο πού ἀρχίζει νά διαφαίνεται ἡ ἐπικράτηση τῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων, ἴσως στό ἀ' μισό τοῦ 7ου αἰ.

735. Στή βασιλική τοῦ Θεάτρου τῆς Ἀρχαίας Μεσσήνης ἔχουν βρεθεῖ κυβικά ἐπιθήματα μέ ἐγχάρακτο διάκοσμο, ὅπου τό ἰωνικό στοιχεῖο εἶναι ἐντελῶς ἐξαφανισμένο: στό σημεῖο πού θά λαξευόταν τό ἰωνικό μέρος, τό ἐπίθημα παρουσιάζει μία ἀπλή βαθμιδωτή ὑποχώρηση. Ἡ βασιλική κατασκευάστηκε μέ λίθους τοῦ ἀρχαίου θεάτρου καί τοῦ Ἰσείου. Σύμφωνα μέ τούς ἀνασκαφεῖς της οἰκοδομήθηκε τόν 8ο αἰ. καί χρησιμοποιήθηκε, ὡς κοιμητηριακή, μέχρι καί τόν 14ο αἰ. Γιά τή βασιλική βλ. γενικά Θέμελης, «Μεσσήνη», 38, 44. Ὁ ἴδιος, *Ἔργον* 1998, 43-44, εἰκ. 35. Ὁ ἴδιος, *Ἔργον* 1999, 47, εἰκ. 38. Ὁ ἴδιος, *Ἔργον* 2000, 61-62, εἰκ. 61, 63. Ὁ ἴδιος, *Ἔργον* 2001, 49-50, εἰκ. 43. Ὁ ἴδιος, *Ἔργον* 2002, 31, εἰκ. 23. Ὁ ἴδιος, *Ἔργον* 2003, 36, εἰκ. 30. Ὁ ἴδιος, *Ἔργον* 2004, 30-32, εἰκ. 12, 19. Ἀναλυτική ἐξέταση τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῆς βασιλικῆς, βλ. Πέννα-Λαμπροπούλου-Ἀναγνωστάκης, «Γλυπτά βασιλικῆς Θεάτρου», 375-392. Ὡστόσο, τελευταία διατυπώθηκε ἡ ἀποψη ὅτι ἡ βασιλική, μέ βάση τήν ἀρχιτεκτονική της διάρθρωση (ἀπουσία ἀψίδων στούς χώρους τῶν παστοφοριῶν, διαίρεση κλιτῶν μέ κιονοστοιχίες, μορφή φράγματος πρεσβυτερίου) καί τά γνωστά ἱστορικά στοιχεῖα γιά τήν περιοχή (ἡ ἐπισκοπική ἔδρα τῆς Μεσσήνης ἔπαψε νά ὑφίσταται ἤδη μετά τίς πρῶτες δεκετίες τοῦ 7ου αἰ.), θά πρέπει ἐνδεχομένως νά χρονολογηθεῖ στά τέλη τοῦ 6ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ., βλ. Κάππας, «Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική Μεσσηνίας», 147-149.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V. ΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

V.1. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ-ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ

Τό τεκτονικό κιονόκρανο εμφανίστηκε στην παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική γλυπτική γύρω στην τρίτη δεκαετία του 6ου αιώ., αποτέλεσε μία νέα αρχιτεκτονική μορφή και η διαδικασία που οδήγησε στη δημιουργία του έχει προκαλέσει αρκετές συζητήσεις ανάμεσα στους έρευνητές. Ο νέος αυτός τύπος κιονοκράνου έχει τη μορφή ανεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας, με έντελως ευθύγραμμες ή κυρτές πλευρές (κολουροπυραμιδοειδή και λεβητοειδή τεκτονικά κιονόκρανα αντίστοιχα) και απολήγει στη βάση του σ' έναν κυκλικό τράχηλο, με τον οποίο επιτυγχάνεται η μετάβαση στην κυκλική επιφάνεια του κίονα. Τό τεκτονικό κιονόκρανο διαφοροποιείται από τις προηγούμενες γνωστές φόρμες, αφού καταργεί όριστικά τον κάλαθο και τον αντικαθιστά με μία συμπαγή αρχιτεκτονική μορφή που δεν χρειάζεται πλέον τη μεσολάβηση του επιθήματος, για να επιτύχει τη μετάβαση στην κυκλική επιφάνεια του κιονοκράνου και την ασφαλή στήριξη του βάρους της τοιχοδομίας ή των τόξων.

Σύμφωνα με τον Kautzsch⁷³⁶ η δημιουργία του τεκτονικού κιονοκράνου είχε καλλιτεχνική και όχι πρακτική βάση και είναι αποτέλεσμα της εξέλιξης της μορφής του κορινθιακού κιονοκράνου, που με τη σταδιακή αφαίρεση των διακοσμητικών στοιχείων και την ενίσχυση του ὄγκου κατέληξε να γίνει τεκτονική. Σέ αυτήν τη διαδικασία έπαιξε καθοριστικό ρόλο η μεσολάβηση του επιθήματος ανάμεσα στο κιονόκρανο και το φερόμενο δομικό στοιχείο και τελικά από τη συγχώνευση του κορινθιακού κιονοκράνου και του επιθήματος προέκυψε ο τεκτονικός τύπος. Με την άποψη αυτή συμφωνούν ο Kitzinger⁷³⁷ και ο Deichmann⁷³⁸.

Αντίθετα, η Strube⁷³⁹ στη μελέτη της για τον Άγιο Πολύευκτο, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το κορινθιακό κιονόκρανο δεν έπαιξε κανένα ρόλο στη διαδικασία γένεσης του τεκτονικού κιονοκράνου, τη δημιουργία του οποίου θεωρεί σαν αποτέλεσμα της νέας οργάνωσης των διακοσμητικών στοιχείων και όχι του σχήματος. Η νέα αυτή αντίληψη

⁷³⁶ Kautzsch, *Kapitellstudien*, 182-184.

⁷³⁷ Kitzinger, *Byzantine Art*, 79.

⁷³⁸ Deichmann, *Studien*, 52-55.

⁷³⁹ Strube, *Polyeuctoskirche*, 102-110.

έκφράστηκε άρχικά έπάνω στό επίθημα καί στό ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα, πού στά τέλη τοῦ 5ου αἰ. μέ άρχές τοῦ 6ου αἰ. διακοσμοῦνται μέ συνδυασμούς θεμάτων σέ χαμηλό ανάγλυφο. Έκτός αὐτοῦ, στή δημιουργία τοῦ τεκτονικοῦ τύπου όδήγησε καί ἡ ανταλλαγή στοιχείων ανάμεσα στά επίπεδης έπιφάνειας κιονόκρανα τῶν παραστάδων (έπίκρανα καί ψευδεπίκρανα) καί στά κυκλικοῦ όγκου κιονόκρανα τῶν κionoστοιχιῶν, πού παρατηρεῖται άρχικά στήν άνω ζώνη τῶν σύνθετων κionoκρανῶν μέ τήν είσαγωγή ανάγλυφων μορφῶν (δίζωνα) καί στή συνέχεια σέ μία ομάδα κionoκρανῶν μέ κέρατα άφθονίας, προσωπεία καί φύλλα άμπέλου, πού χρονολογοῦνται στίς άρχές τοῦ 6ου αἰ. καί στά όποία καταργεῖται ἡ διάκριση σέ δύο ζώνες.

Ἡ Συθιακάκη⁷⁴⁰ ύποστήριξε ότι ό νέος αὐτός τύπος κionoκρανοῦ, πού άποτελεῖ τόλμημα καί καινοτομία αντίστοιχη τῶν άρχιτεκτονικῶν καινοτομιῶν τῆς ίουστινιάνειας έποχῆς, δέν θά πρέπει νά άντιμετωπισθεῖ ως άποτέλεσμα τῆς συγχώνευσης τοῦ κionoκρανοῦ μέ τό επίθημα ἢ ως μετεξέλιξη τοῦ κορινθιακοῦ κionoκρανοῦ. Πρόκειται γιά μία νέα άρχιτεκτονική σύλληψη πού δημιουργήθηκε γιά νά διευκολύνει τή μαζική παραγωγή καί νά καλύψει τίς αύξημένες άνάγκες τῶν ύψηλῶν θόλων τῶν ίουστινιάνειων ναῶν αλλά παράλληλα έξυπηρετοῦσε καί τήν άνάγκη τῆς όλόπλευρης θέασης πού επέβαλε ό περίκεντρος χαρακτήρας τῶν κτηρίων. Τό τεκτονικό κιονόκρανο έξασφάλισε τή σταθερότητα τῆς στήριξης, όδήγησε στή σύντμηση τῆς διαδικασίας παραγωγῆς καί παρείχε έξοικονόμηση έργασίας. Ἡ έρμηνεία τῆς δημιουργίας του μέ βάση τήν άλλαγή τῆς αίσθητικῆς αντίληψης δέν έξηγεί τό γεγονός ότι σέ όλο τόν 6ο αἰ. έξακολουθοῦσαν νά κατασκευάζονται κορινθιακά κιονόκρανα γυμνοῦ πυρήνα καί λυρόσχημα, γιά νά χρησιμοποιηθοῦν σέ άπλούστερα διακοσμημένα μνημεῖα ἢ γιά νά έξαχθοῦν στήν έπαρχία. Άντίθετα, τά τεκτονικά κιονόκρανα επικράτησαν στή μέση βυζαντινή περίοδο, όταν ό διάκοσμος έχει πλέον σημαντικά περιοριθεῖ. Συνεπώς, ό νέος τύπος μέ τίς μεγάλες ένιαῖες έπιφάνειες έδωσε τή δυνατότητα νά έκφρασθεῖ ἡ τάση γιά διακοσμητικό πλοῦτο πού άπαντᾶται σέ αὐτήν τήν περίοδο καί σέ άλλα είδη τέχνης, όπως τά ψηφιδωτά δάπεδα, καί ταυτόχρονα έξασφάλισε καλύτερη δομική στήριξη μέ τά λιγότερα άπαιτούμενα στοιχεία.

Όστόσο, πρέπει νά παρατηρήσουμε ότι σέ κάποια παραδείγματα μεταξύ τοῦ κionoκρανοῦ καί τοῦ ποδαρικοῦ τοῦ τόξου παρεμβάλλεται άκόσμητο ἢ κοσμημένο μέ σταυρό επίθημα (Άγιος Βιτάλιος, Εύφρασι-

740. Συθιακάκη, *Άρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 308-310.

ανή βασιλική), γεγονός που καταδεικνύει ότι οι αρχιτέκτονες δέν είχαν απόλυτη έμπιστοσύνη στη σταθερότητα που τους εξασφάλιζε ο νέος τύπος και θεώρησαν σκόπιμο να προσθέσουν και τό επίθημα για μεγαλύτερη ασφάλεια.

Μέχρι τη δεκαετία του 1970 τά παλαιότερα γνωστά χρονολογημένα τεκτονικά κιονόκρανα θεωρούνταν εκείνα του ναού των Αγίων Σεργίου και Βάχχου⁷⁴¹, που κατασκευάστηκε από τόν Ίουστινιανό και τή Θεοδώρα μεταξύ του 527 και του 536⁷⁴² ή, σύμφωνα μέ νεότερες απόψεις, μεταξύ του 530 και του 533⁷⁴³. Κατά τήν ανασκαφή του ναού του Αγίου Πολυεύκτου στην Κωνσταντινούπολη⁷⁴⁴, που χρονολογείται μεταξύ του 524 και 527, βρέθηκαν τέσσερα μεγάλου μεγέθους τεκτονικά κιονόκρανα και έτσι, σύμφωνα μέ τά σημερινά δεδομένα, ή εμφάνιση του τύπου τοποθετείται στά χρόνια λίγο πρίν από τή βασιλεία του Ίουστινιανού.

Ανάλογα μέ τή μορφή και τήν όργάνωση του διακόσμου τά τεκτονικά κιονόκρανα διακρίνονται σε ομάδες: α) τά κιονόκρανα μέ τήν αίχμηρή «φυκοειδή» άκανθα του ναού των Αγίων Σεργίου και Βάχχου⁷⁴⁵, όπου όλη ή επιφάνεια καλύπτεται από βλαστούς και φυλλώματα που συμπλέκονται μεταξύ τους, β) τά κιονόκρανα όπου ο διάκοσμος σε κάθε όψη περιβάλλεται από πλαίσιο και τά φυτικά θέματα στο διάχωρο μερικές φορές αναπτύσσονται γύρω από ένα κεντρικό θέμα (σταυρός, κάνθαρος)⁷⁴⁶, γ) τά κιονόκρανα μέ ταινίες από ζίκ-ζάκ⁷⁴⁷ και δ) τά γυμνά (άκόσμητα)⁷⁴⁸. Μία αρκετά διαδεδομένη παραλλαγή του κανονικού τεκτονικού κιονοκράνου είναι τά πτυχωτά κιονόκρανα⁷⁴⁹, στά όποια διατηρείται ή μορφή του κοίλου άβακα των κορινθιακών κιονοκρανών.

741. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 185-186, πίν. 37, άρ. 587.

742. Mathews, *Byzantine Churches*, 242-259. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 177-183.

743. Bardill, «St. Sergius and Bacchus», 1-11 (όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία).

744. Harrison, «St. Polyeuktos», 435-442, εικ. 1-10. Harrison κ.ά., *Sarāçhane*, I-II. Harrison, *A temple for Byzantium*.

745. Kautzsch, ό.π., 185-186, πίν. 37, άρ. 587.

746. Kautzsch, ό.π., 190, άρ. 605-608, 611 και 190-192, άρ. 612-632. Terry, «Sculpture», 18-22, εικ. 3-19.

747. Mendel, *Catalogue II*, 554. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 197-198, άρ. 651-661. Όρλάνδος, *Ευλόστεγος*, 329, εικ. 287. Deichmann, *Corpus*, πίν. 38, άρ. 514.

748. Kautzsch, ό.π., 193-194, άρ. 633-642.

749. Στόν Άγιο Σέργιο και Βάχχο, Kautzsch, ό.π., 188, πίν. 37, άρ. 591. Στόν Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, Σωτηρίου, *Βασιλική Αγίου Δημητρίου*, 168, πίν. 43γ. Στόν Άγιο Βιτάλιο Ραβέννας, Olivieri-Farioli, *Scultura*, 39, άρ. 58, εικ. 57. Στη Θόλο του Βράχου στην Ίερουσαλήμ, Kautzsch, ό.π., 189, πίν. 37, άρ. 597. Στόν Άγιο Μάρκο Βενετίας, Deichmann, *Corpus*, πίν. 12, άρ. 200-201, πίν. 17, άρ. 293-294, 300, πίν. 28, άρ. 431, πίν. 29, άρ. 431, 433. Στη βασιλική Γ' της Νέας Άγχιάλου, Λαζαρίδης, *ΠΑΕ 1969*, πίν. 35α. *ΠΑΕ 1970*, πίν. 63β. *ΠΑΕ 1971*, πίν. 26β. Στο καθολικό του Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο Λάρισας, Συθιακάκη,

Οί προεξοχές και οί συμπίεσεις του ἄβακα και του κομβίου του μεταφέρονται κατά κάποιον τρόπο στο σῶμα του κιονοκράνου, ἔτσι ὥστε σέ κάθε πλευρά ή ἐπιφάνεια τραβιέται πρὸς τα ἔξω ἢ πρὸς τὰ μέσα ἀνάλογα μέ τή διαμόρφωση του ἄβακα και σχηματίζονται οἱ ἀντίστοιχες διογκώσεις ἢ κόλποι. Ἡ δημιουργία και ἡ προέλευση αὐτῆς τῆς παραλλαγῆς ἔχει, ἐπίσης, δεχθεῖ διαφορετικές ἐρμηνεῖες⁷⁵⁰.

Τά θέματα στά τεκτονικά κιονόκρανα λαξεύονται μέ τήν ὑπόσκαφη τεχνική (*à jour*), δηλαδή σκάβονται βαθιά ἀπό τήν πίσω πλευρά, ὥστε νά δίνουν τήν εἰκόνα ἑνός διάτρητου λεπτοκαμωμένου ἱστοῦ πού καλύπτει σάν κέλυφος ὅλη τήν ἐπιφάνεια του πυρήνα, τίθεται σάν αἰχμηρό περίβλημα γύρω ἀπό αὐτόν και τονίζει τήν ἐντύπωση του σκιοφωτισμοῦ.

V.2. ΤΟ ΤΕΚΤΟΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΣΤΗΝ ΚΩ

Κολουροπυραμιδοειδές Τεκτονικό κιονόκρανο στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 77, πίν. 26)

Τό μοναδικό παράδειγμα τεκτονικοῦ κιονοκράνου πού ἐντοπίστηκε στήν Κω εἶναι ἓνα μικρό κιονόκρανο τῆς ομάδας τῶν τεκτονικῶν, ὅπου κάθε μία ἀπό τίς τέσσερις τραπεζιόσχημες πλευρές τῆς πυραμίδας περιβάλλεται ἀπό διακοσμημένο πλαίσιο και κοσμεῖται μέ φυτικό διάκοσμο («Paneled imposte type», «Gerahmte Kämpferkapitelle»). Τό κιονόκρανο βρίσκεται στή βόρεια πλευρά τῆς τάφρου μεταξύ του ἑσωτερικοῦ και του ἔξωτερικοῦ περιβόλου του Κάστρου τῆς Νεραντζιάς και ἡ προέλευσή του εἶναι ἄγνωστη.

Τό σχῆμα του εἶναι κολουροπυραμιδοειδές μέ ἐντελῶς εὐθύγραμμες πλευρές, ἀλλά ὁ διάκοσμος του σώματος ἔχει ὑποστεί φθορές στό

Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος, 316-321, ἀρ. 64-65, πίν. 29, εἰκ. 171-172. Στό Μουσεῖο τοῦ Ἀλμυροῦ Μαγνησίας, στό ἴδιο, 321-329, ἀρ. 66-67, πίν. 29, εἰκ. 173-177.

750. Ὁ Kautzsch (ὀ.π., 187) κατέταξε τὰ πτυχωτά κιονόκρανα στήν κατηγορία τῶν τεκτονικῶν και θεώρησε ὅτι ἡ δημιουργία τους ἀνάγεται στά πρώιμα χρόνια του τεκτονικοῦ τύπου, ἀφοῦ τὰ ὀψιμότερα τεκτονικά δέν ἔχουν κοῖλο ἄβακα ἀλλά μία τετράπλευρη πλάκα. Ἡ Συθιακάκη (Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος, 312-316) πιστεύει ὅτι τό γεγονός τῆς μή εὗρεσης πτυχωτῶν κιονοκράνων στόν Ἅγιο Πολύευκτο ἐπιβεβαιώνει τήν ἄποψη του Kautzsch ὅτι τό κανονικό τεκτονικό κιονόκρανο προηγήθηκε τῆς δημιουργίας του πτυχωτοῦ κατά μερικά τουλάχιστον χρόνια. Ὡστόσο, θεωρεῖ ὅτι στήν τελική μορφή του πτυχωτοῦ κιονοκράνου ἐπέδρασαν και προϋπάρχοντες τύποι, ὅπως τό δίζωνο κιονόκρανο και τό κιονόκρανο μέ ἀνεμιζόμενα φύλλα, πού εἶχαν ἤδη καλλιεργήσει τήν αἰσθητική ἀντίληψη τῶν κινήμενων ἐπιφανειῶν στίς πλευρές. Πιθανολογεῖ τή δημιουργία του τύπου εἰδικά γιά τό ναό τῶν Ἀγίων Σεργίου και Βάκχου, μνημεῖο πού, ὅπως και ἡ Ἁγία Σοφία Κωνσταντινούπολης, ἦταν πρωτοποριακό ἀπό κάθε ἄποψη.

μεγαλύτερο μέρος του. Ὁ τράχηλος πού διατηρεῖται σέ σχετικά καλή κατάσταση, κοσμεῖται μέ διάτρητη σπεῖρα ἀπό κυκλικά καί ρομβοειδῆ κομβία ἐναλλάξ. Στό σῶμα τοῦ κιονοκράνου ὁ διάκοσμος εἶναι σχεδόν ἀπολαξευμένος ἀλλά φαίνεται ὅτι τὰ διάχωρα θά γέμιζαν ἀπό διακλαδώσεις βλαστῶν φύλλων, ὅπως στά περισσότερα παραδείγματα τοῦ τύπου. Ἀπό τὰ πλάγια πλαίσια πού περιβάλλουν κάθε τραπεζιόσχημη πλευρά τῆς πυραμίδας, σώθηκε ἐλάχιστο τμήμα ἄνω καί κάτω πού φέρει διάκοσμο ἀπό πλοχοειδῆ βλαστό. Ὁ εὐθύγραμμος ἄβακας κοσμεῖται στίς δύο πλευρές μέ δάφνινο στέλεχος μέ ἀντίκωτα φύλλα δάφνης ἐκατέρωθεν μικροῦ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ. Στίς ἄλλες δύο πλευρές λαξεύονται συνεχόμενα φύλλα δάφνης. Ὁ πυρήνας τοῦ κιονοκράνου πίσω ἀπό τὰ διακοσμητικά θέματα ἔχει ἀφαιρεθεῖ μέ τήν ὑπόσκαφη τεχνική (*à jour*) καί εἶναι ἔντονη ἡ ἐντύπωση τοῦ σκιοφωτισμοῦ.

Ἡ ομάδα τῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων ὅπου κάθε ὄψη φέρει ἕνα πεδίο διακόσμου ἀνάμεσα σέ πλαίσια, γνώρισε μεγάλη διάδοση σέ διάφορες περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας. Σύμφωνα μέ τόν Kautzsch⁷⁵¹ τὰ τεκτονικά κιονόκρανα μέ πλαίσιο δημιουργήθηκαν ἴσως ἤδη στό πρῶτο τέταρτο, ὅπωςδήποτε στό πρῶτο τρίτο τοῦ 6ου αἰ. Ἡ δημιουργία τοῦ τύπου⁷⁵² θεωρεῖται ὅτι ἔγινε στήν Κωνσταντινούπολη καί μετά διαδόθηκε εὐρύτατα σέ πολλές περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας (Ραβέννα, Παρέντιο). Τά πιό χαρακτηριστικά παραδείγματα εἶναι τὰ κιονόκρανα ἀπό τόν Ἅγιο Βιτάλιο⁷⁵³, τόν Ἅγιο Ἀπολλινάριο τό Νέο⁷⁵⁴, τήν Ἀγία Ἀγάθη⁷⁵⁵ στή Ραβέννα καί τόν Ἅγιο Μιχαήλ στό Ἀφρισίσκο⁷⁵⁶, τὰ κιονόκρανα τῆς Εὐφρασιανῆς βασιλικῆς στό Παρέντιο⁷⁵⁷. Ἐπίσης,

751. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 189.

752. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 327.

753. Ὁ ναός χρονολογεῖται ἀνάμεσα στό 526 καί τό 548. Πρόκειται γιά ὀκτώ κιονόκρανα πού δέν βρίσκονται στήν ἀρχική τους θέση, διότι ὁ ναός ἔχει ἀναστηλωθεῖ. Βλ. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 190, ἀρ. 605-608. Olivieri Farioli, *Scultura*, 36-40, εἰκ. 52, 53, 55, 56, 57, 59. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 328, εἰκ. 286.

754. Στό ταφικό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Ἀπολλινάριου τοῦ Νέου, στό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ βορείου κλίτους, ὑπάρχουν τέσσερις κίονες πού πιθανόν ἀνήκαν στό κιβώριο τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος. Δύο ἀπό αὐτούς φέρουν τεκτονικά κιονόκρανα, τὰ ὅποια καλύπτονται ἐντελῶς μέ φυκοειδῆ ἄκανθα σέ τεχνική *à jour*. Ἐνα ἀπό αὐτά ἔχει πλαίσιο καί στίς παρυφές ἄνω καί κάτω δάφνινο στέλεχος. Ἄν αὐτά τὰ κιονόκρανα ἀνήκουν στήν πρώϊμη φάση τοῦ ναοῦ, πρέπει νά χρονολογηθοῦν πρίν ἀπό τό 526. Βλ. Kautzsch, ὁ.π., 190, ἀρ. 604. Olivieri Farioli, *Scultura*, 36, εἰκ. 51. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 327, εἰκ. 284.

755. Kautzsch, ὁ.π., 190, ἀρ. 609.

756. Olivieri Farioli, *Scultura*, 37-8, εἰκ. 54. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 326, εἰκ. 283.

757. Ἡ βασιλική κτίστηκε ἀπό τόν ἐπίσκοπο Εὐφράσιο μεταξύ τοῦ 543 καί τοῦ 553. Ὁ γλυπτός τῆς διάκοσμος πιθανόν κατασκευάστηκε ἐπὶ τόπου ἀπό τεχνίτες ἐκπαιδευμένους στήν Κωνσταντινούπολη. Βλ. Kautzsch, ὁ.π., 190. Terry, «Sculpture», 18-22, ἀρ. 1-4, 7-9, 17-18, 23-28, εἰκ. 3-19. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 327, εἰκ. 285.

υπάρχουν μερικά μεμονωμένα παραδείγματα στην Κωνσταντινούπολη⁷⁵⁸, στην Προύσσα⁷⁵⁹ και στη νήσο Ἀγάθη⁷⁶⁰. Στην ἴδια ομάδα ἐντάσσει ὁ Kautzsch καί τὰ τραπεζοειδή τεκτονικά κιονόκρανα μέ επίπεδα διάχωρα καί πλαίσια μέ επίπεδο προφίλ πού ἐμφανίζονται στην ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁷⁶¹ καί ἀργότερα θά παίξουν μεγαλύτερο ρόλο. Κάποια ἀπό τὰ παραδείγματα πού ἀναφέρει ὁ Kautzsch⁷⁶², πιθανόν χρονολογοῦνται στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ. ἤ καί στόν 7ο αἰ.

Τά πλαίσια ἀπό φύλλα δάφνης εἶναι πολύ συνηθισμένα στά τεκτονικά κιονόκρανα⁷⁶³, ὥστόσο ἡ παράθεση τοῦ δάφνινου στελέχους μόνο στό πλαίσιο τῆς ἄνω παρυφῆς δέν εἶναι συχνή.

Ἐπίσης, ἡ παρεμβολή τοῦ μικροῦ σταυροῦ στό κέντρο τῶν φύλλων τῆς δάφνης εἶναι ἀσυνήθης. Τό θέμα τοῦ πλοχμοειδοῦς βλαστοῦ τῶν πλάγιων πλαίσιων καί τὰ κομβία τοῦ τραχήλου δέν ἀπαντῶνται στά δημοσιευμένα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς τεχνικῆς ἐκτέλεσης στό διατηρούμενο τμήμα τοῦ διακόσμου, φαίνεται ὅτι τό κιονόκρανο τῆς Κῶ εἶναι κάπως χονδροειδῶς δουλεμένο, θυμίζοντας κάπως τό κιονόκρανο ἀπό τή νήσο Ἀγάθη (πίν. 67). Οἱ βλαστοί εἶναι σχετικά ἀσύμμετροι ὅπως καί τὰ κομβία τοῦ τραχήλου. Ἀπό τήν ἀδεξιότητα τῆς ἐκτέλεσης καί τή θεματική ἰδιομορφία πιθανολογοῦμε ὅτι τό κιονόκρανο ἴσως εἶναι δημιουργία τοπικοῦ ἐργαστηρίου, πού ἀντιγράφει τὰ καθιερωμένα σχέδια αὐτοῦ τοῦ τύπου μέ μικρές ὁμως διαφοροποιήσεις στά ἐπιμέρους στοιχεῖα. Θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ, ὅπως τὰ περισσότερα παραδείγματα τοῦ τύπου, στό α' μισό τοῦ 6ο αἰ., ἴσως κοντά στά μέσα τοῦ αἵωνα.

758. Ἐνα τεκτονικό κιονόκρανο ταινιωτό μέ δάφνινο στέλεχος καί φυλλοφόρο κλαδί μέσα σέ κύκλο στά διάχωρα, μπροστά ἀπό τό Ἀγίασμα τῶν Βλαχερνῶν, βλ. Kautzsch, ὁ.π., 190, ἀρ. 612. Ἐνα ἄλλο τεκτονικό κιονόκρανο μέ πλαίσιο ἀπό δάφνινο στέλεχος καί μεγάλη τριμερῆ ριπιδοειδή φύλλα στά διάχωρα, βλ. στό ἴδιο, 190, ἀρ. 613. Ἄλλο ἓνα στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο, μέ ἰδιάζοντα κλαδιά φύλλων στά διάχωρα, βλ. στό ἴδιο, 190, ἀρ. 616.

759. Ἐνα τεκτονικό κιονόκρανο μέ δάφνινο στέλεχος στά πλαίσια, στό νεκροταφεῖο τῶν σουλτάνων στην Προύσσα, βλ. στό ἴδιο, 190, ἀρ. 615.

760. Στό ἴδιο, 190, πίν. 38, ἀρ. 617. Πρόκειται γιά ἓνα τεκτονικό κιονόκρανο μέ πλαίσια, χονδροειδέστερο ἀπό τὰ προηγούμενα. Τό σχέδιο τῶν βλαστῶν καί τῶν φύλλων εἶναι πίο στατικό καί τὰ θέματα ἀσύμμετρα. Οἱ δύο ὄψεις του εἶναι διχοτομημένες καί οἱ ἄλλες δύο φέρουν βαθύ κεντρικό τετράγωνο διάχωρο. Στά πλαίσια σκαλίζονται κυματοειδεῖς βλαστοί μέ παραφυάδες πού προέρχονται ἀπό τή φυκοειδή ἄκανθα (tamgertige).

761. Kautzsch, ὁ.π., 190, πίν. 38, ἀρ. 618. Τεκτονικό κιονόκρανο ἀπό τό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Κωνσταντινούπολης μέ τὰ μονογράμματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τῆς Θεοδώρας.

762. Στό ἴδιο, 191, ἀρ. 619-626.

763. Ἰδιαίτερα στή Ραβέννα ἀλλά καί στά κωνσταντινουπολίτικα παραδείγματα. Ἀπαντᾶται καί σε δύο τεκτονικά κιονόκρανα τῆς Εὐφρασιανῆς βασιλικῆς, βλ. Terry, «Sculpture», εἰκ. 3 καί 9.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI. ΕΠΙΚΡΑΝΑ-ΨΕΥΔΕΠΙΚΡΑΝΑ-ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ

VI.1. ΕΠΙΚΡΑΝΑ - ΨΕΥΔΕΠΙΚΡΑΝΑ ΠΑΡΑΣΤΑΔΩΝ - ΓΕΙΣΑ

Τά έπίκρανα καί τά ψευδεπίκρανα παραστάδων, συγκριτικά μέ τά άλλα άρχιτεκτονικά είδη, άριθμοϋν πολύ λίγα παραδείγματα ανάμεσα στά μαρμάρινα άρχιτεκτονικά μέλη τών παλαιοχριστιανικών βασιλικών τής Κώ. Έχουν έντοπισθεΐ δύο ψευδεπίκρανα (ένα άκέραιο καί ένα μικρό τμήμα), ένα έπίκρανο άγνωστης προέλευσης πού βρίσκεται στό Μουσείο Άρχιτεκτονικών Μελών τοϋ Κάστρου τής Νεραντζιάς καί ένα τμήμα τοϋ κοσμήτη από τό Έρό Βήμα τής βασιλικής τοϋ Άγίου Γαβριήλ⁷⁶⁴ (σήμερα βρίσκεται έπίσης στό Κάστρο τής Νεραντζιάς, στό χώρο νότια τοϋ Μουσείου). Έξάλλου, δέν βρέθηκε οϋτε ένα πεσσόκρανο⁷⁶⁵, ένω σέ μία βασιλική τοϋ νησιοϋ, τή βόρεια βασιλική τοϋ Άγίου Στεφάνου, ύπάρχει κιονοστοιχία μέ έναλλαγή πεσσών καί κιόνων⁷⁶⁶. Αυτό μπορεΐ νά όφείλεται είτε στην άσβεστοποίηση αϋτών τών μελών μέ τήν πάροδο τών αιώνων είτε στό γεγονός ότι δέν έχουν έντοπισθεΐ μέχρι σήμερα.

Τά έπίκρανα χρησιμοποιήθηκαν στίς παλαιοχριστιανικές βασιλικές ως έπιστέψεις στίς παραστάδες τών κιονοστοιχιών καί πεσσοστοιχιών μέ τοξωτά αλλά καί εϋθύγραμμα έπιστύλια⁷⁶⁷. Τά ψευδεπίκρανα, τά όποια ήταν πλάκες μικροϋ πάχους, διακοσμημένες κατά τό πρότυπο

764. Balducci, *Basiliche*, 39, εικ. 30.

765. Τά πεσσόκρανα, σέ αντίθεση μέ τά έπίκρανα, είχαν έξαρχής άπλούστερο διάκοσμο σέ μία ζώνη (Zollt, *Kapitellplastik*, 53, πίν. 26, άρ. 113-114) καί μετά τήν επικράτηση τοϋ τεκτονικοϋ κιονοκράνου διακοσμοϋνταν μέ σχηματοποιημένο φυτικό διάκοσμο πού άπλωνόταν σέ όλη τήν έπιφάνεια (Zollt, *Kapitellplastik*, πίν. 26, άρ. 115-116, Όρλάνδος, *Ευλόστεγος*, 343, εικ. 300 καί 348, εικ. 309).

766. Στην Κώ, όπως καί γενικότερα στόν έλλαδικό χώρο, όπου τό μάρμαρο είναι άφθονο, ή χρήση πεσσών στά στηρίγματα τών τοξοστοιχιών είναι σπάνια. Πεσσοστοιχίες έχουν οι δύο βασιλικές τών Έλευθερών (Στίκας, «Άνασκαφή έν Έλευθεραΐς», 49, εικ. 5), ή βασιλική τής Παλαιάς Κορίνθου (Όρλάνδος, *Ευλόστεγος*, 176, εικ. 135) καί οι μικρές κιονοστοιχίες τής βασιλικής τής Έπιδαϋρου (Όρλάνδος, *Ευλόστεγος*, 51, εικ. 26). Η έναλλαγή πεσσών καί κιόνων πού άπαντάται στη βόρεια βασιλική τοϋ Άγίου Στεφάνου (Balducci, *Basiliche*, 15-22) ύποδεικνύει ένδεχομένως όψιμη χρονολόγηση, καθώς άνάλογες περιπτώσεις χρονολογούνται συνήθως στόν 7ο αΐ. ή καί άργότερα (μετασκευή Άγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Σωτηρίου, *Βασιλική Άγίου Δημητρίου*, 144, εικ. 60. Όρλάνδος, *Ευλόστεγος*, 180, εικ. 141. Βασιλική Άπιδιάς, Γκιολές, *Ναοδομία*, 61-62, εικ. 35, όπου καί ή προηγούμενη βιβλιογραφία. Παλαιά Μητρόπολη Βέροιας, Παπαζώτος, *Βέροια*, 164-167, σχ. 5, 6).

767. Kramer, «Pilasterkapitelle», 5 κ.έ. Συθιακάκη, *Άρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 353-379.

τῶν ἐπικράνων, χρησιμοποιήθηκαν στίς μαρμάρινες ἐπενδύσεις τοίχων πού μιμοῦνταν τή διάρθρωση ἀρχιτεκτονημάτων⁷⁶⁸ καί σέ παραστάδες, στίς ὁποῖες ἀντί γιά κανονικά ἐπίκρανα τοποθετοῦνταν πλάκες πού κάλυπταν ἕναν χτιστό πυρήνα⁷⁶⁹. Ὁ διάκοσμός τους μιμεῖται εἴτε τό διάκοσμο τῶν κιονοκράνων⁷⁷⁰ ἢ τῶν πεσσόκρανων⁷⁷¹, εἴτε ἔχει τή μορφή ἀπλοῦ γείσου μέ κυμάτιο⁷⁷². Μπορεῖ νά ἔχουν διάκοσμο σέ περισσότερες ἀπό μία ζώνες⁷⁷³ ἢ σέ μία ζώνη φύλλων ἀνάμεσα στά ὁποῖα φύονται ἔλικες⁷⁷⁴ ἢ παρεμβάλλονται φυτικά μοτίβα ἢ καί ἀνθρώπινες μορφές⁷⁷⁵. Ἡ τυπολογία καί ἡ ἐξέλιξη τοῦ διακόσμου ἀκολουθεῖ τά κιονόκρανα ἀπό τά ὁποῖα ἐμπνέονται, καί συνήθως εἶναι ἔργα τῶν ἰδίων συνεργείων πού κατασκευάζουν καί τά κιονόκρανα⁷⁷⁶.

Τά ψευδεπίκρανα ἢ ἐπίκρανα ψευδοπαραστάδων τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου ἔχουν ταξινομηθεῖ ἀπό τόν Μέντζο⁷⁷⁷ σέ τρεῖς ὁμάδες: ἡ πρώτη περιλαμβάνει ἐπίκρανα πού ἀποτελοῦνται ἀπό ζώνη μέ τρία φύλλα ἄκανθας, ἕνα ὁλόκληρο στό μέσον καί δύο μισά στίς ἀκμές τῆς πλάκας, πού ἐπιστέφεται ἀπό ζώνη μέ ζεύγη ἐλίκων. Ἡ δεύτερη ἀναπαριστᾷ τύπους κορινθιακῶν κιονοκράνων καί ἔχει δύο ζώνες φύλλων ἄκανθας καί ζεύγη ἐλίκων κάτω ἀπό τόν ἄβακα. Ἡ τρίτη παράγεται ἀπό κορινθιάζοντα κιονόκρανα ἢ ἐπίκρανα, τά κιονόκρανα μέ ἔμβλημα ἢ τίς ὀψεις τῶν ἐπιθημάτων ἀμφικίονα. Στίς ἀκμές δύο ἡμίφυλλα ἄκανθας, στη βάση ἰωνικός κανόνας καί στόν κεντρικό χῶρο δύο γωνιακές ἔλικες καί ἀνάμεσά τους φυτική παράσταση ἢ ἀνθρώπινη μορφή.

Ψευδεπίκρανο στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 78, πίν. 26)

Τό ψευδεπίκρανο ἐντάσσεται στήν κατά τόν Μέντζο ὁμάδα Α καί ἀποτελεῖ τυχαῖο εὔρημα ἀπό τήν περιοχή τῆς πόλης τῆς Κῶ. Κο-

768. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 343, εἰκ. 299.

769. Σωτηρίου, *Χριστιανικαί Θῆβαι*, 63, εἰκ. 66. Strube, *Polyeuktoskirche*, πίν. 8, ἀρ. 33-34 καί πίν. 9, ἀρ. 36.

770. Strube, *Polyeuktoskirche*, πίν. 5, ἀρ. 19 καί 21.

771. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 345, εἰκ. 303-304.

772. Στό ἴδιο, 149, εἰκ. 115 καί 344, εἰκ. 302.

773. Strube, *Polyeuktoskirche*, πίν. 8, ἀρ. 32.

774. Kramer, «Pilasterkapitelle», πίν. 6, ἀρ. 33-34.

775. Κιονόκρανα μέ ἔμβληματα (Emblemkapitelle), βλ. Μέντζος, *Κιονόκρανα Μακεδονίας*, 88-94, πίν. 32-33, ἀρ. 74-77.

776. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 353-354.

777. Μέντζος, *Κιονόκρανα Μακεδονίας*, 120-139.

σμοῦσε κάποια γωνιακή παραστάδα ἢ ψευδοπαραστάδα. Ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας εἶναι ὑψηλή καθὼς τό μάρμαρο ἔχει ὑποστειῖ ἄριστη λείανση.

Ὁ πυρήνας του κοσμεῖται μέ μία σειρά ἀπό μεγάλα πεντάλοβα φύλλα ἄκανθας πού διευθετοῦνται ὀρθια, καλύπτοντας τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ψευδεπικράνου. Οἱ κάτω λοβοί φύονται ἀπευθείας ἀπό τή βάση τοῦ καλάθου, ὅπως στά περισσότερα παραδείγματα τοῦ πρώτου μικρασιατικοῦ τύπου ἄκανθας. Τό κεντρικό νεῦρο εἶναι ταινιωτό μέ βαθιές παράλληλες αὐλακώσεις ἐκατέρωθεν, οἱ ὁποῖες σταματοῦν στό μέσο τοῦ ὕψους τοῦ νεύρου. Οἱ ἀπολήξεις τῶν γλωσσίδων εἶναι μαλακές, ὅπως στόν δεύτερο μικρασιατικό τύπο ἄκανθας. Στήν ἄνω ζώνη καί στά μεσοδιαστήματα τῶν φύλλων σκαλίζονται ζεύγη ἐλίκων σχήματος V, δύο σέ κάθε πλευρά, πού διακλαδώνονται πρὸς τό κέντρο καί πρὸς τίς γωνίες κάτω ἀπό τόν ἄβακα. Οἱ ἔλικες εἶναι ταινιωτές χωρίς καυλούς καί κοῖλα φύλλα. Οἱ ἔξω ἔλικες εἶναι ὑψηλότερες καί ἀπολήγουν σέ προεξέχουσες σπεῖρες, ἐνῶ οἱ ἔσω, πού δέν ἐφάπτονται μεταξύ τους, εἶναι μικρότερες μέ ἀπόληξη σέ μικρή κομβιωτή σπεῖρα. Πίσω ἀπό τοὺς βλαστοὺς τῶν ἐλίκων ὁ πυρήνας κυρτώνεται καί σχηματίζει ἓνα εὐδιάκριτο χεῖλος καλάθου. Ὁ ἄβακας εἶναι κοῖλος, χωρίζεται σέ δύο ἀνισοπλατῇ μέρη μέ κυρτό ἄνω καί κοῖλο κάτω κυμάτιο καί στό μέσον του προεξέχει ὠοειδές ἀνάγλυφο κομβίο, στήν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου χαράσσεται σχηματοποιημένο φύλλο.

Ὁ τύπος τῆς ἄκανθας ἀλλά καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἄνω ζώνης τοῦ ψευδεπικράνου εἶναι ἄρκετά συγγενικά μέ ἓνα ἐπίκρανο πού βρέθηκε στό νάρθηκα τῆς βασιλικῆς Γ' τῆς Ἀγχιάλου⁷⁷⁸ (πίν. 67), πού μαζί μέ ἄλλα δύο ἐπίκρανα πού ἀποκαλύφθηκαν στήν ἴδια θέση, χρονολογήθηκαν στόν 4ο αἰ. καί θεωρήθηκαν σπόλια ἀπό προγενέστερη φάση τῆς βασιλικῆς⁷⁷⁹.

Ἐπίσης, μέ ἓνα ἐπίκρανο ἀπό τό Ἀφιόν⁷⁸⁰ (πίν. 67) πού χρονολογεῖται στά τέλη 3ου - ἀρχές 4ου αἰ. Τό ψευδεπίκρανο τῆς Κω καί τό ἐπίκρανο τῆς Ἀγχιάλου ἔχουν παρόμοια ἄκανθα πού εἶναι κοντά στά χαρακτηριστικά τῆς ἄκανθας τοῦ δεύτερου μικρασιατικοῦ τύπου. Οἱ μαλακές ἀπολήξεις τῶν γλωσσίδων, ὁ ἀριθμός τῶν λοβῶν καί τῶν

778. Σωτηρίου, «Ἀνασκαφές Ἀγχιάλου», 54 κ.έ., εἰκ. 7, 1-3. Kramer, «Pilasterkapitelle», πίν. 6, ἀρ. 35.

779. Ἡ Συθιακάκη ἔχει διατυπώσει τήν ἄποψη ὅτι τά τρία ἐπίκρανα εἴτε εἶναι σπόλια μεταφερόμενα ἀπό ἄλλη θέση εἴτε ὄψιμα ἔργα πού ἀρχαίζουν, βλ. Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος, 358, ὑπόσημ. 27.

780. Kramer, «Pilasterkapitelle», πίν. 6, ἀρ. 33.

γλωσσίδων καί ἡ διάταξή τους, ἡ διαμόρφωση τοῦ κεντρικοῦ νεύρου μέ τίς κάθετες αὐλακώσεις πού δέν φθάνουν μέχρι τή βάση του, τά ζεύγη τῶν ἐλίκων μέ τίς προεξέχουσες σπεῖρες καί τούς ισχυροῦς βλαστούς πού φύονται χαμηλά καθώς καί ἡ διαμόρφωση τοῦ ἄβακα εἶναι σχεδόν ὁμοία στά δύο ἐπίκρανα. Ὡστόσο, στό ἐπίκρανο τῆς Ἀγχιάλου οἱ ἐξωτερικές γλωσσίδες τῶν μέσων λοβῶν δέν ἐνώνονται, ἐνῶ οἱ ἐξωτερικές γλωσσίδες τῶν κάτω λοβῶν σκαλίζονται μέ περισσότερη σαφήνεια καί πιό ψηλά ἀπό τή βάση τοῦ καλάθου σχηματίζοντας ἄλλο ἓνα ἀρνητικό τρίγωνο.

Ἐπιπλέον, οἱ βλαστοί τῶν ἐλίκων σχεδιάζονται μέ περισσότερη συμμετρία, ἐνῶ στό ψευδεπίκρανο τῆς Κῶ συνωθοῦνται στόν σχετικά περιορισμένο χῶρο μεταξύ τῶν φύλλων τῆς ἄκανθας καί διαγράφονται μέ στρεβλώσεις. Στό ἐπίκρανο τοῦ Ἀφιδίου οἱ ἀπολήξεις τῶν ἐξωτερικῶν γλωσσίδων τῶν μέσων λοβῶν εἶναι ἐνωμένες καί ὁ ἀριθμός τῶν γλωσσίδων τῶν κάτω λοβῶν μεγαλύτερος (πέντε). Ἄλλο ἓνα κοντινό παράλληλο ἀποτελεῖ ἓνα πεσσόκρανο ἢ ἐπίκρανο παραστάδας ἀπό τή Σαλώνα (πίν. 59), τό ὁποῖο ἔχει χρονολογηθεῖ στό β' μισό τοῦ 4ου αἰ.⁷⁸¹. Τό σχηματοποιημένο ἄνθος τοῦ ἄβακα στό ψευδεπίκρανο τῆς Κῶ μαζί μέ τά παραπάνω στοιχεῖα συνηγοροῦν γιά μία πιό ὀψιμη χρονολόγηση ἀπό αὐτό τῆς Ἀγχιάλου καί τοῦ Ἀφιδίου, δηλαδή γύρω στά τέλη τοῦ 4ου αἰ. - ἀρχές τοῦ 5ου αἰ.

Ἐπιπλέον, πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι τά ἀκανθόφυλλα τοῦ ψευδεπικράνου εἶναι παρόμοια ὡς πρός τήν τυπολογία ἀλλά καί ὡς πρός τήν ἐκτέλεση μέ τό κορινθιακό κιονόκρανο ἡμικίονα πού ἐξετάστηκε παραπάνω (ἀρ. κατ. 7). Εἶναι πιθανό τό κιονόκρανο νά ἀναπαράγει τόν τύπο τῆς ἄκανθας τοῦ ψευδεπικράνου.

Τμήμα ψευδεπικράνου

στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 79, πίν. 27)

Εἶναι παρόμοιο ὡς πρός τή σύνθεση μέ τό προηγούμενο. Ἐπάνω στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἄβακα εἶναι γραμμένο μέ μολύβι τό γράμμα Ν πού πιθανῶς ὑποδεικνύει τήν ἐνδειξη προέλευσης, ἡ ὁποία δέν ἔχει προσδιορισθεῖ.

Ὁ πυρήνας του κοσμεῖται μέ μία σειρά ἀπό μεγάλα πεντάλοβα φύλλα ἄκανθας πού διευθετοῦνται ὀρθία, καλύπτοντας σχεδόν τά 2/3 τοῦ ὕψους τοῦ ψευδεπικράνου. Σῶζεται το ἓνα γωνιακό ἡμίφυλλο

⁷⁸¹ Kautzsch, *Kapitellstudien*, πίν. 2, ἀρ. 11.

τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς καί τμήμα τοῦ κεντρικοῦ φύλλου τοῦ ψευδε-
πικράνου. Οἱ ἀπολήξεις τῶν γλωσσίδων εἶναι σχετικά μαλακές, ὅπως
συνηθίζεται στόν δεύτερο μικρασιατικό τύπο ἄκανθας. Οἱ κάτω λοβοί
φύονται ἀπευθείας ἀπό τή βάση τοῦ καλάθου, ὅπως στά περισσότερα
παραδείγματα τοῦ πρώτου μικρασιατικοῦ τύπου ἄκανθας. Οἱ τέσσε-
ρις γλωσσίδες τους διατάσσονται λοξά καί ἀκτινωτά. Τό κεντρικό
νεῦρο εἶναι ταινιωτό πλαισιωμένο ἀπό μία βαθιά κάθετη αὐλάκωση
πού ἐνώνεται μέ τήν αὐλάκωση τοῦ νεύρου τοῦ μέσου λοβοῦ καί κα-
ταλήγουν στή βάση τοῦ ἐπικράνου μέ λοξή πρὸς τὰ δεξιὰ διάταξη.
Ὅλες οἱ ἀπολήξεις τῶν γλωσσίδων τῶν γειτονικῶν λοβῶν, ἐκτός ἀπό
αὐτές τῶν κορυφαίων λοβῶν, ἐφάπτονται καί ὁ πυρήνας πίσω ἀπό
αὐτές ἀφαιρεῖται σχηματίζοντας καθ' ὕψος μία ἐπαλληλία ἀρνητικῶν
γεωμετρικῶν σχημάτων.

Στήν ἄνω ζώνη σώζεται ἓνα ζεῦγος ἐλίκων σχήματος V, πού δια-
κλαδώνεται πρὸς τό κέντρο καί πρὸς τήν ἀριστερή σωζόμενη γωνία
κάτω ἀπό τόν ἄβακα. Οἱ ἔλικες εἶναι ταινιωτές χωρίς καυλούς καί κοῖλα
φύλλα. Πίσω ἀπό τοὺς βλαστοὺς τῶν ἐλίκων ὁ πυρήνας κυρτώνεται
καί σχηματίζει ἓνα εὐδιάκριτο χεῖλος καλάθου. Ὁ ἄβακας εἶναι κοῖλος,
διμερῆς καί στό μέσον του προεξέχει μισοκατεστραμμένο ἀνάγλυφο
κομβίο.

Παρά τήν ἐξαιρετική ποιότητα καί λείανση τοῦ μαρμάρου, στήν
ἐκτέλεση τῶν λεπτομερειῶν παρατηρεῖται μία σχεδιαστική ἀστάθεια.
Ἡ διάταξη τῶν θεμάτων καί ἡ μορφή τῆς ἄκανθας, ἐκτός ἀπό τόν με-
γαλύτερο ἀριθμὸ γλωσσίδων στοὺς κάτω λοβούς καί τίς λεπτομέρει-
ες στή λάξευση, εἶναι παρόμοια μέ αὐτήν τοῦ προηγούμενου ψευδε-
πικράνου. Ὡστόσο, τό δεύτερο ψευδεπίκρανο διαφέρει τόσο ὡς πρὸς
τήν ἐπαλληλία πού σχηματίζουν τὰ ἀρνητικά γεωμετρικά σχήματα
πίσω ἀπό τίς ἐνώσεις τῶν ἀπολήξεων τῶν γλωσσίδων, ὅσο καί στήν
σταθερότερη καί ἐπιμελέστερη χάραξη τῶν βλαστῶν τῶν ἐλίκων.
Ἐπίσης, ἐδῶ οἱ γλωσσίδες εἶναι πιό μικρές καί μέ πιό λεπτό χεῖλος.
Ἡ ἐπαφή τῶν γλωσσίδων τῶν γειτονικῶν φύλλων ἀρχίζει νά παρατη-
ρεῖται στά κορινθιακά κιονόκρανα καί στά ἐπίκρανα ἤδη ἀπό τίς ἀρχές
τοῦ 3ου αἰ.⁷⁸² Ἡ διάταξη τῶν ἐλίκων καί ἡ μορφή τῆς ἄκανθας εἶναι
παρόμοια σέ ἓνα ἐπίκρανο τοῦ β' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. ἀπό τό Μου-
σεῖο Θεσσαλονίκης⁷⁸³ (πίν. 67) πού σχετίζεται μέ τήν Πέργαμο. Ἴσως τό
ψευδεπίκρανο θά μπορούσε νά χρονολογηθεῖ σέ περίοδο πρωϊμότερη

782. Μέντζος, *Κιονόκρανα Μακεδονίας*, πίν. 53 α-γ. (ἀρχές 3ου αἰ. - τέλος 3ου αἰ.).

783. Ὁ.π., πίν. 52α.

από τό προηγούμενο, δηλαδή στόν 3ο αἰ. ἢ νά ἀποτελεῖ ἔργο τοῦ 4ου αἰ. πού μιμεῖται κάποια παλαιότερα ρωμαϊκά πρότυπα.

**Ἐπίκρανο ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ(;
στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 80, πίν. 27)**

Τό μεγάλο ἐπίκρανο βρίσκεται σήμερα στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς χωρίς ἔνδειξη προέλευσης, ἀλλά πιθανότατα προέρχεται ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ⁷⁸⁴.

Ὁ τύπος αὐτός τῶν χαμηλῶν σέ ὕψος καί μεγάλων σέ πλάτος ἐπικράνων χρησιμοποιήθηκε ὡς ἐπίστεψη στίς παραστάδες τῶν τοξοστοιχιῶν⁷⁸⁵, ὅπου δεχόταν, ὄχι μόνο τίς ὠθήσεις τῶν τόξων ἀλλά καί μέρους τῆς τοιχοδομίας. Ἐπίσης, τέτοιου τύπου χαμηλοί κοιλόκυρτοι κοσμηῆτες χρησιμοποιήθηκαν γιά τή στατική ἐνίσχυση τῆς θολοδομίας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος⁷⁸⁶. Ἀντίθετα τά μικρά σέ πλάτος ἐπίκρανα πού ἔχουν τονισμένο τόν καθ' ὕψος ἄξονα, χρησιμοποιήθηκαν στίς παραστάδες μικρῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων καί στίς διακοσμητικές παραστάδες τῶν ὀρθομαρμαρώσεων, μέ ρόλο περισσότερο διακοσμητικό. Τό ἐξεταζόμενο γλυπτό προέρχεται προφανῶς ἀπό ἐπίστεψη παραστάδας ἢ πεσοῦ, μῖς καί εἶναι διακοσμημένο τουλάχιστον στίς τρεῖς πλευρές του (ἡ τέταρτη εἶναι ἀποκεκρουσμένη).

Τό ἐπίκρανο ἔχει χαμηλό ὕψος, οἱ διακοσμημένες πλευρές του εἶναι κοιλόκυρτες καί ἀναπτύσσονται ἐπάνω ἀπό μία χαμηλή πλίνθο, ἀπολήγοντας ἄνω σέ μία λεία προεξέχουσα ταινία. Στό κέντρο τῆς ἐμπρόσθιας πλευρᾶς σκαλίζεται ἀνάγλυφος λατινικός σταυρός μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις. Στά κάτω διάκενα τῶν κεραιῶν τοῦ ὀρθια κρινάνθεμα (δίλοβα φύλλα μεταξύ τῶν ὁποίων φύεται ἕνα κισσόφυλλο), πού βαίνουν ἐπάνω σέ ὀριζόντιες ταινίες καί τά ἄκρα τους ἀκουμποῦν στήν κάτω ἀπόληξη τῆς ἐγκάρσιας κεραίας τοῦ ἕνα καί τῆς κάθετης κεραίας τό ἄλλο. Στά ἄνω διάκενα ὅμοια ἀλλά μικρότερα καί ἀνεστραμμένα κρινάνθεμα. Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἀναπτύσσεται σειρά αὐλῶν (ἀπό τρεῖς σέ κάθε πλευρά) πού ἄνω ἀπολήγουν γλωσ-

784. Μέ βάση τήν ἐξέταση τοῦ ἐπόμενου τμήματος γείσου (ἀρ. κατ. 81) ἀπό τή βασιλική.

785. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαί Λέσβου», 15, εἰκ. 11. Ὁ ἴδιος, *Ξυλόστεγος*, 344-345, εἰκ. 301-304.

786. Στόν Ἅγιο Ἰωάννη στήν Ἐφεσο, βλ. Σωτηρίου, «Ἀνασκαφαί ἐν Ἐφέσῳ», 105, εἰκ. 18. Ἐπίσης, στόν Ἅγιο Γαβριήλ Κῶ, βλ. Balducci, *Basiliche*, 37, εἰκ. 30 καί ἀμέσως παρακάτω.

σωτά και κάτω σέ μηνίσκους. Στίς άκμές του έπικράνου άναπτύσσονται έπτάλοβα φύλλα άκανθας μέ κατεστραμμένους τούς κορυφαίους λοβούς. Στίς πλάγιες πλευρές άναπτύσσονται σειρές από τρείς αϋλούς (στήν άριστερή πλευρά σώζονται μόνο οί δύο).

Ο διάκοσμος μέ σειρές αϋλών άπαντάται στά έπίκρανα της Παναγίας Καταπολιανής της Πάρου⁷⁸⁷ (πίν. 68), τά όποια έπίσης φέρουν και φύλλα άκανθας στίς άκμές. Γενικά, στό ναό της Παναγίας έχουν χρησιμοποιηθεί συνεχείς σειρές μέ αϋλούς στά γείσα και στους κοσμήτες⁷⁸⁸ (πίν. 68). Τό θέμα του αϋλου κυριαρχεί στην Κωνσταντινούπολη⁷⁸⁹ και θεωρείται ότι άποτελεί έπιρροή των μικρασιατικών έργαστηρίων⁷⁹⁰, ένώ ό διάκοσμος μέ φύλλα καλάμου είναι αγαπητό θέμα στους τεχνίτες της νότιας Ελλάδας⁷⁹¹. Σημειωτέον ότι τό θέμα των αϋλών άπαντάται και στη Θεσσαλία⁷⁹².

Ο σταυρός στό κέντρο της κύριας όψης συνηθίζεται στά έπίκρανα και στά έπιθήματα⁷⁹³ και κάποιες φορές έπαναλαμβάνεται και στίς πλάγιες πλευρές των έπικράνων⁷⁹⁴. Τά μικρά άνθέμια ή κρινάνθεμα δέν λείπουν από τό διάκοσμο των διάκενων των κεραιών του⁷⁹⁵.

Τό άκανθόφυλλο είναι άρκετά δυσδιάκριτο. Οί τρείς έπάλληλοι πλευρικοί λοβοί μέ τίς τρείς γλωσσίδες σάν άνθεμωτά τρίφυλλα θυμίζουν τόν τύπο της άκανθας πού χρησιμοποιήθηκε στην άνω ζώνη των λυρόσχημων ή τύπου V κιονοκράνων⁷⁹⁶ και στην Κω άπαντάται σέ πέντε μικρά κιονόκρανα κιβωρίου (άρ. κατ. 16-20) πού σήμερα βρίσκονται στη Ρωμαϊκή Οικία και χρονολογούνται στίς άρχές του 6ου αϊ. Οί όφθαλμοί είναι σχεδόν κυκλικοί μέ λεπτό χείλος. Οί γλωσσίδες φαίνο-

787. Όρλάνδος, *Ευλόστεγος*, 345, εικ. 304.

788. Άλιπράντης, *Έκατονταπυλιανή*, εικ. 105, 118-120.

789. Zöllt, *Kapitellplastik*, 13, πίν. 5, άρ. 10. Betsch, *Late Antique Capital*, εικ. 97-98.

790. Börker, *Blattkelchkapitelle*, 7 κ.έ. Θεωρεί τά καλυκόσχημα κιονόκρανα μέ φύλλα αϋλών μικρασιατικής προελεύσεως μέ καταγωγή από την Αιολίδα και την Πέργαμο.

791. Ο Börker (*Blattkelchkapitelle*, 162 κ.έ.) θεωρεί τά κιονόκρανα μέ φύλλα καλάμου έλλαδικές δημιουργίες της Άττικής και της Κορίνθου. Μέ την άποψη ότι ό διάκοσμος μέ φύλλα καλάμου άποτελεί τη χαρακτηριστική σφραγίδα των έργαστηρίων της Άττικοβοιωτίας και Πελοποννήσου συμφωνεί και ό Sodini («Remarques», 428-431). π.χ. έπίκρανο μέ σειρά φύλλων καλάμου από τη Λάρισα, βλ. Συθιακάκη, *Άρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 365-367, άρ. 83, πίν. 34, εικ. 211.

792. Έπίκρανο παραστάδας από τη βασιλική Α' της Νέας Άγχιάλου, βλ. Όρλάνδος, *Ευλόστεγος*, 378, εικ. 344 (δεξιά).

793. Σκλάβου Μαυροειδή, *Γλυπτά*, 53, άρ. 56 και άρ. 57 (5ος αϊ.).

794. Στό έπίκρανο μέ φύλλα καλάμου από τη Λάρισα, βλ. Συθιακάκη, *Άρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 365-367, άρ. 83, πίν. 34, εικ. 211.

795. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, 53, άρ. 56.

796. Βλ. παραπάνω στό κεφάλαιο II.3.3.

νται πρόχειρα λαξευμένες και τό ανάγλυφο είναι αρκετά χαμηλό. Οι κορυφαίοι λοβοί είναι έντελως κατεστραμμένοι.

Ἡ μορφή τοῦ ἀκανθόφυλλου μέ τήν πρόχειρη λάξευση, τό χαμηλό ανάγλυφο καί τά ἀσυνήθη καί ἀσύμμετρα κρινάνθεμα χρονολογούν τό ἐπίκρανο στό ἀ΄ μισό τοῦ 6ου αἰ. Ἡ προέλευση τοῦ μαρμάρου ἀναγνωρίζεται ὡς προκοινησια καί δέν εἶναι ἀπίθανο τό ἐπίκρανο νά εἰσήχθη σέ ἡμιτελῆ μορφή καί νά ὁλοκληρώθηκε ἐπὶ τόπου, ἀπό ντόπιους τεχνίτες. Σχεδόν ὅμοιο μέ τό ἐπίκρανο τοῦ Μουσείου εἶναι τό τμήμα κοσμήτη πού βρέθηκε στή βασιλική τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ στό Ψαλίδι καί ἐξετάζεται ἀμέσως παρακάτω.

**Κοσμήτης ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ, σήμερα
στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 81, πίν. 27)**

Βρέθηκε κατὰ τήν ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ⁷⁹⁷ καί χρησιμοποιήθηκε γιά τή στατική ἐνίσχυση τῆς θολοδομίας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῆς βασιλικῆς⁷⁹⁸.

Ἔχει κοιλόκυρτο σχῆμα, χαμηλό ὕψος καί σώζονται μόνο οἱ τρεῖς πλευρές του, ἐνῶ ἡ πίσω εἶναι ἀποτετμημένη. Στή βάση του ὑπάρχει χαμηλή ὀρθογώνια πλίνθος. Ἡ ἐμπρόσθια καί ἡ μία στενή πλευρά εἶναι κοιλόκυρτες καί σχηματίζουν ἐπάνω λεία προεξέχουσα ταινία. Ἡ ἄλλη στενή πλευρά, εἶναι εὐθεία καί ἀκόσμητη, μέ ἀδρά λαξευμένη τήν ἐπιφάνεια, γιά νά προσαρμοσθεῖ στό διπλανό τμήμα τοῦ κοσμήτη.

Στίς δύο κοσμημένες πλευρές ἀναπτύσσεται σειρά αὐλῶν (ὀκτώ στήν ἐμπρόσθια πλευρά καί δύο σωζόμενοι στήν πλάγια) πού ἐναλλάσσονται μέ λόγχες. Οἱ αὐλοὶ ἄνω ἀπολήγουν γλωσσωτά καί κάτω σέ μηνίσκους. Στήν ἀκμή μεταξύ τῶν κοσμημένων πλευρῶν σκαλίζεται μᾶλλον ἐπτάλοβο φύλλο ἄκανθας μέ κατεστραμμένο τόν κορυφαῖο λοβό. Τά φύλλα καταλαμβάνουν τμήμα τῆς ἐμπρόσθιας καί τῆς πλάγιας πλευρᾶς. Ἡ λάξευση τῶν γλωσσίδων καί τῶν νευρώσεων τους εἶναι συνοπτική. Στήν ἀδρά λαξευμένη κάτω ἐπι-φάνεια σκαλίζεται τό γράμμα Β.

Τό ἀκανθόφυλλο ἔχει παρόμοια διάρθρωση μέ αὐτό τοῦ ἐπικράνου πού ἐξετάστηκε προηγουμένως. Ἐκτός ἀπό τό θέμα τοῦ σταυροῦ, πού δέν ὑπάρχει στό γεῖσο, τά δύο γλυπτά εἶναι πανομοιότυπα, ἔχουν ἴδιο ὕψος καί ἀποτελοῦν ἔργα τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου. Κατὰ τήν ἀποψή μας τό ἐπίκρανο προέρχεται, ἐπίσης, ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Γα-

797. Αναλυτική βιβλιογραφία γιά τό μνημεῖο, βλ. παραπάνω, κεφ. Ι.3.

798. Balducci, *Basiliche*, 37, εἰκ. 30.

βριήλ καί ἐπέστεφε μία ἀπό τίς παραστάδες πού στήριζαν ἀπό δυτικά τό θόλο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Ἡ θέση τοῦ σταυροῦ μάλιστα, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπό τόν ἱερό χώρο τῆς ἀψίδας ταιριάζει πολύ καλά μέ αὐτήν τήν πιθανότητα. Τό εἶδος τοῦ μαρμάρου, πού στό μέν ἐπίκρανο μοιάζει προκοινήσιο, στόν δέ κοσμήτη ἴσως εἶναι τοπικῆς προέλευσης, δέν δημιουργεῖ προβλήματα στήν ἀπόδοσή τους στό ἴδιο μνημεῖο, μιάς καί ἡ χρήση ποικίλων εἰδῶν μαρμάρου εἶναι συνήθης στίς παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Ἡ τελική χρονολόγηση τῶν φάσεων τῆς βασιλικῆς⁷⁹⁹ δέν ἔχει ἀκόμη ἀποσαφηνισθεῖ, ὥστόσο θεωροῦμε ὅτι τά δύο αὐτά γλυπτά μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στά μέσα τοῦ 6ου αἰ., μαζί μέ τόν ὑπόλοιπο γλυπτό διάκοσμο καί τό λειτουργικό ἐξοπλισμό τοῦ μνημείου.

VI.2. ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΩΝ

Τό ἐπιθήμα⁸⁰⁰, ἀρχιτεκτονικό μέλος σέ σχῆμα ἀνεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας, χρησιμοποιήθηκε ἤδη ἀπό τήν ὀψιμη ρωμαϊκή περίοδο ἀνάμεσα στό κιονόκρανο καί τή φερόμενη ἀνωδομή, προκειμένου νά ἐξασφαλισθεῖ καλύτερη στήριξη. Κατά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο λαξευόταν χωριστά στήν περίπτωση πού ἐπέστεφε τά κορινθιακά⁸⁰¹ ἢ ἄλλου τύπου κιονόκρανα⁸⁰², ἐνῶ ἡ χρήση του στό ἰωνικό κιονόκρα-

799. Βλ. παραπάνω, κεφ. I.3.

800. Γιά τήν ἐμφάνιση τοῦ ἐπιθήματος, βλ. Deichmann, *Studien*, 41-49. Ὡς πρόδρομοι τοῦ ἐπιθήματος θεωροῦνται τά τμήματα γείσων πού τοποθετοῦνταν ἐπάνω ἀπό τά κιονόκρανα, προκειμένου νά δημιουργηθεῖ μία μετάβαση ἀπό τό κιονόκρανο στό ἐπιστύλιο, ὅπως στήν περίπτωση τῆς πύλης τοῦ Σταδίου τῆς Μιλήτου (Deichmann, *Studien*, 41-42). Τέτοια μέλη βρέθηκαν καί στίς Δυτικές Θέρμες τῆς Κῶ καί θεωροῦνται προ-κωνσταντινέιοι πρόδρομοι τοῦ ἐπιθήματος, Morricone, «Scavi», 231-233, εἰκ. 51, 55. Deichmann, *Studien*, 142. Hermann, «Impost Block», 6, ὑπόσημ. 1, στή σελ. 19. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 189 καί 331-351. Γενικά γιά τά ἐπιθήματα βλ. Hermann, *Studies*.

801. Ὁ Deichmann (*Studien*, 43), ἀναφέρει ὡς πρωϊμότερα παραδείγματα συνδυασμοῦ τοῦ ἐπιθήματος μέ κιονόκρανα τίς δύο περιπτώσεις πού τό ἐπιθήμα ἐπιστέγαζε κορινθιακά κιονόκρανα, στή βασιλική τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ στήν Αἴγυπτο (412) καί τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Εὐαγγελιστῆ στή Ραβέννα (424-434). Ὅμως, νεότερες ἀνασκαφικές ἐρευνες ἔχουν χρονολογήσει τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ στήν ἐποχή βασιλείας τοῦ Ζήνωνα (476-491) (Krautheimer, *Ἀρχιτεκτονική*, 143-146, ὑπόσημ. 29 στή σελ. 579 καί Severin, *Menas*, 11-16), ἐνῶ ἡ βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στή Ραβέννα ἔχει ὑποσθεῖ ἀρκετές ἀνακατασκευές (Krautheimer, *Ἀρχιτεκτονική*, 228 καί Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 331). Γιά τά ἐπιθήματα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στή Ραβέννα, βλ. ἐπίσης Olivieri-Farioli, *Scultura*, 79-83, ἀρ. 151-171, εἰκ. 143-147, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

802. Ἐπιθήματα ἐπάνω ἀπό θεοδοσιανά κιονόκρανα (πάντα στήν περίπτωση πού στήριζαν τοξοστοιχίες) βλ. π.χ. στήν Ἀχειροποίητο (Kautzsch, *Kapitellstudien*, πίν. 26, ἀρ.

νο σύντομα οδήγησε στην ένιαία λάξευση τῶν δύο μερῶν καί τή δημιουργία τοῦ σύνθετου ἰωνικοῦ κιονοκράνου⁸⁰³. Μεγάλα ἐπιθήματα-ἐπίκρανα, μέ τετράγωνη ἐπιφάνεια στήριξης ἐπιστέγαζαν πεσσίσκους ὑπερώων⁸⁰⁴. Στήν Κῶ δέν ἔχουν σωθεῖ ἐπιθήματα κορινθιακῶν, ἰωνικῶν ἢ ἄλλου τύπου κιονοκράνων, λαξευμένα ἀπό ξεχωριστό κομμάτι μαρμάρου⁸⁰⁵, ἐκτός ἴσως ἀπό ἓνα μοναδικό παράδειγμα ἐπιθήματος πού σώζεται τμηματικά, κοσμεῖται μέ σειρά κεκλιμένων αὐλῶν καί ἡ κάτω ἐπιφάνειά του εἶναι ὀρθογωνισμένη (ἄγνωστο ἂν ἦταν ὀρθογώνια ἢ τετράγωνη καθὼς σώζεται μόνο τμήμα τῆς μιᾶς γωνίας).

Ἐκτός ἀπό τοὺς κίονες, μικρά ἐπιθήματα μέ ἑλλειψοειδῆ ἐπιφάνεια στήριξης, χρησιμοποιοῦνταν κατὰ κόρον στήν παλαιοχριστιανική περίοδο, ὡς ἐπίστεψη τῶν ἀμφικιονίσκων πού στήριζαν τὰ τόξα τῶν λοβῶν⁸⁰⁶ τῶν παραθύρων καί τοποθετοῦνταν ἀνάμεσα στοὺς πίνακες τῶν ὑαλοστασίων ἢ στὰ μαρμάρινα φράγματα. Τὰ ἐπιθήματα μπορεῖ νά τοποθετοῦνταν ἐπάνω ἀπὸ ἀμφικίονες μέ συμφυῆ κιονόκρανα πού ἔχουν φυτικό ἢ σχηματοποιημένο διάκοσμο, ἢ κατευθεῖαν ἐπάνω στήν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν ἀμφικιόνων, παίζοντας δηλαδή τὸν ρόλο τοῦ κιονοκράνου⁸⁰⁷.

431-432. Zollt, *Kapitellplastik*, πίν. 49), στή βασιλική Λεχαίου (Πάλλας, «Βασιλική Λεχαίου 1958», 126, πίν. 101α. Ὁ ἴδιος, «Βασιλική Λεχαίου 1960», 156-157, πίν. 128α), στή βασιλική Α' τῆς Νέας Ἀγχιάλου (θεοδοσιανά καί διζωνα, βλ. Σωτηρίου, *Χριστιανικαὶ Θῆβαι*, 55, 59, 62, εἰκ. 40, 65). Ἐπιθήματα σέ τεκτονικά κιονόκρανα, βλ. στὸν Ἅγιο Βιτάλιο Ραβέννας (Strube, *Polyeuktoskirche*, 96-97, εἰκ. 90) καί στήν Εὐφρασιανή βασιλική στό Παρέντιο (Terry, *Sculpture*, 15-16, 25-27, εἰκ. 3-33, 42). Ἐπιθήματα σέ διάφορους τύπους κιονοκράνων στή βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, βλ. Σωτηρίου, *Βασιλική Ἀγίου Δημητρίου*, πίν. 43-44.

803. Γιά τὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο μέ συμφυῆ ἐπιθήμα, βλ. παραπάνω στό κεφάλαιο IV.2.

804. Ὁρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 382-383, εἰκ. 348-349.

805. Τό γεγονός αὐτό ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ κορινθιακὸς τύπος δέν χρησιμοποιήθηκε στὶς βασιλικές τοῦ νησιοῦ μέ τὴ συχνότητα πού ἀπαντᾶται ἄλλου, πιθανότατα διότι οἱ περισσότερες βασιλικές ἰδρύονται στὰ τέλη τοῦ 5ου μέ ἀρχές τοῦ 6ου αἰ., ὅταν ἔχει ἐπικρατήσει τὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο μέ συμφυῆ ἐπιθήμα. Τὰ μικρά κιονόκρανα πού ἀνήκουν σέ παραλλαγές τοῦ κορινθιακοῦ τύπου καί ἐξετάσθηκαν παραπάνω, προέρχονται κυρίως ἀπὸ κιβώρια, ὅπου δέν χρειαζόταν ἡ παρεμβολή ἐπιθήματος. Γιά τὰ συμπεράσματα πού προκύπτουν ἀπὸ τὴ σπάνια χρήση τοῦ κανονικοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου στὶς βασιλικές τῆς Κῶ, βλ. παρακάτω στό κεφάλαιο IX.

806. Στὶς βασιλικές τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου τὰ τοξωτὰ παράθυρα ἀναλύονταν σέ δύο ἢ περισσότερους λοβούς, βλ. Ὁρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 423-425. Στὴν Ἰταλία τὰ τοξωτὰ παράθυρα εἶναι συνήθως μονόλοβα καί σπανιότερα τρίλοβα, ἐνῶ στὶς βασιλικές τῆς Συρίας καί τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς, τὰ μονόλοβα παράθυρα εἶναι συνήθως τοξωτὰ καί τὰ δίλοβα διαμορφώνουν εὐθύγραμμη ὀριζόντια ἀπόληξη.

807. Βλ. παρακάτω, στό κεφάλαιο VII.3.

Λόγω της απλής, συνήθως λιτά διακοσμημένης ή και άκοσμητης⁸⁰⁸ μορφής τους, σπανίως απασχόλησαν τούς μελετητές⁸⁰⁹ και ή αναφορά πού τούς γίνεται στίς δημοσιεύσεις τών παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ή τής αρχιτεκτονικῆς γλυπτικῆς, εἶναι συνήθως περιληπτική⁸¹⁰. Μερικές μόνο περιπτώσεις ἐπιθημάτων ἀμφικιονίσκων, πού ἔχουν ἰδιαίτερο σχῆμα καί φέρουν ἀνάγλυφο διάκοσμο ἔτυχαν εἰδικότερης πραγματεύσεως⁸¹¹.

Τά ἐπιθήματα πού ἐντοπίστηκαν στήν Κῶ, προέρχονται στήν πλειονότητά τους ἀπό ἐπιστέφεις ἀμφικιόνων ή ἀμφικιονίσκων παραθύρων. Ἔχουν συνήθως κολουροπυραμιδοειδές σχῆμα μέ ἑλλειψοειδῆ κάτω ἐπιφάνεια καί κοσμοῦνται στή μία ή καί τίς δύο στενές πλευρές μέ ἀνάγλυφο ή ἐγχάρακτο ἀνισοσκελῆ σταυρό, πού ἔχει πεπλατυσμένες ἀπολήξεις καί σέ δύο παραδείγματα βαίνει ἐπάνω σέ μικρό σφαιρικό κομβίο (ἀρ. κατ. 100, 101). Σέ ἓνα ἀπό τά ἐπιθήματα ὁ σταυρός εἶναι διάλιθος καί ἐγγράφεται σέ κυκλικό πλαίσιο⁸¹² πού δημιουργεῖται μέ τήν ἀφαίρεση τοῦ βάθους (ἀρ. κατ. 86). Σέ ἓνα ἄλλο ἐπιθήμα ή μία στενή πλευρά κοσμεῖται μέ σειρά αὐλῶν καί ή ἄλλη εἶναι κυρτή καί ἀκόσμητη (ἀρ. κατ. 82), ἐνῶ σέ ἓνα ἄλλο (ἀρ. κατ. 83) πού εἶναι τραπεζιόσχημο, οἱ δύο σωζόμενες ἐπιφάνειες κοσμοῦνται, ἐπίσης, μέ σειρές αὐλῶν. Δύο μόνο παραδείγματα εἶναι κωδωνόσχημα (ἀρ. κατ. 84, 85) καί τό πρῶτο ἐξ αὐτῶν κοσμεῖται μέ μικρά πεντάλοβα φύλλα ἄκανθας.

808. Τρία ἀκόσμητα ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων παραθύρων, μέ κοιλόκυρτες τίς στενές πλευρές, βρέθηκαν ἔξω ἀπό τήν ἀψίδα τῆς βασιλικῆς Α' τοῦ Λόγγου Ἑδεσσας, βλ. Μιχαηλίδης, «Παλαιοχριστιανική Ἑδεσσα», 208, πίν. 90 α-β.

809. Ἀναλυτική ἐξέταση ἐπιθημάτων ἀμφικιόνων ἀπό τή Θεσσαλία, βλ. Συθακάκη, *Αρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 498-539. Πολλά παραδείγματα ἐπιθημάτων καί ἀμφικιονίσκων παραθύρων περιλαμβάνονται στή δημοσίευση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς γλυπτικῆς ἀπό τήν περιοχή τῆς Σαλῶνας, βλ. *Salona I*, πίν. VIII-XVII. Ἐπίσης, στή δημοσίευση τῶν βασιλικῶν Α' καί Β' τῶν Φιλίππων, βλ. Lemerle, *Philippes*, πίν. LXXXIV. Γιά ἐπιθήματα, ἔργα τοπικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ρόδου μέ διάκοσμο ἀπό σχηματοποιημένο ἄνθος λωτοῦ, βλ. Παπαβασιλείου, «Ἐπιθήματα», 405-416.

810. Ἐνδεικτικές ἀναφορές βλ. Σωτηρίου, *Χριστιανικά Θῆβαι*, 28-31, εἰκ. 31-33, 71-74. Ὁρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 426-427, εἰκ. 389-390. Lemerle, *Philippes*, πίν. LXXIV. Ὁρλάνδος, «Βασιλικά Λέσβου», 8, 21, εἰκ. 4, 23. Ὁ ἴδιος, «Μνημεῖα Τεγέας», 15-19, 94-99, εἰκ. 11-12, 14, 54-63. Ὁ ἴδιος, «Βασιλικά Κῶ», 19, 26, εἰκ. 16, 23. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, πίν. 25.

811. Asgari, «Proconnesian production», 271-273, εἰκ. 7-8. Hermann, «Impost Block», 6-21, εἰκ. 1 α-β, 10.

812. Ἐπιθήματα μέ ἰσοσκελῆ σταυρό μέ πεπλατυσμένες κεραῖες πού ἐγγράφεται σέ κύκλο, βλ. *Salona I*, 41, πίν. XIV, ἀρ. III.c.6, III.c.7. Ἐπιθήμα μέ σταυρό μέσα σέ κύκλο καί τρίλοβα φύλλα στά διάκενα τῶν κεραίων, βλ. Ὁρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 426, εἰκ. 389. Ἐπιθήμα μέ σταυρό μέσα σέ κύκλο καί καρδιόσχημα φύλλα ἐκατέρωθεν, ἀπό τόν ἀμφικιονίσκο τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδας τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Λατόμου, βλ. Ξυγγόπουλος, «Μονή Λατόμου», 152, εἰκ. 10. 5ος αἰ.

Ὁ ἄβακας τῶν παραπάνω παραδειγμάτων εἴτε εἶναι κανονική ὀρθογώνια πλάκα εἴτε ἀπλῶς δηλώνεται μέ μία ὀριζόντια λειασμένη ταινία. Σέ κάποια ἐπιθήματα παραμένει ἀδήλωτος. Στίς πλάγιες μακρές πλευρές φέρουν τίς χαρακτηριστικές ἀνάγλυφες ἢ ἐγχάρακτες ταινίες προσαρμογῆς τῶν ὑαλοστασίων, οἱ ὁποῖες ἔχουν τό τυπικό σχῆμα τραπεζίου, ἀπλοῦ ἢ μέ ἡμικυκλικές προεξοχές στήν ἄνω ἀπόληξη.

Ἡ χρονολόγηση τῶν ἀπλοποιημένων ἐπιθημάτων⁸¹³ εἶναι ἀρκετά ἐπισφαλής, ἀφοῦ τό σχῆμα τους δέν ὑπέστη σπουδαῖες μεταβολές κατά τό πέρασμα τῶν αἰώνων⁸¹⁴ καί τά διακοσμητικά τους θέματα εἶναι πολύ περιορισμένα. Μερικά ἀπό τά ἐπιθήματα πού συμπεριελήφθηκαν στή μελέτη, δέν εἶναι ἀπίθανο νά ἐντάσσονται σέ ὀψιμότερες περιόδους, διότι ἡ μορφή τους εἶναι κάπως βαριά καί κυβική καί τό μέγεθός τους ἀρκετά μικρό. Θεωρήθηκε ὅμως σκόπιμο νά ἐνταχθοῦν, ἀφενός διότι, ὅπως προαναφέρθηκε, οἱ δημοσιεύσεις ἐπιθημάτων ἀμφικιόνων παραθύρων σπανίζουν καί ἀφετέρου, προκειμένου νά ἀποτελέσουν ἐνδεικτικά συγκριτικά παραδείγματα γιά τή μελέτη ἐπιθημάτων ἀπό ἄλλες περιοχές.

Τό πρῶτο ἐπιθήμα (**ἀρ. κατ. 82, πίν. 28**) ἔχει ἕνα ἐλαφρῶς κοιλόκυρτο σχῆμα⁸¹⁵ στή μία στενή πλευρά, πού μιμεῖται τμήμα καλάθου, ἐνῶ ἡ ἄλλη διαμορφώνεται κυρτή καί ἀκόσμητη, πιθανῶς ἡμιτελής. Ἡ κοιλόκυρτη πλευρά κοσμεῖται μέ σειρά αὐλῶν πού ἀπολήγουν κάτω σέ μικροῦς μηνίσκους (ἡ ἄλλιῶς φύονται ἀπό κάλυκα μέ μηνοειδῆ μορφή).

813. Σέ κάποιες περιπτώσεις τά ἐπιθήματα τῶν ἀμφικιονίσκων τῶν παραθύρων ἀκολουθοῦν τόν διάκοσμο τῶν κιονοκράνων τῶν κιονοστοιχιῶν, ὅπως τό ἐπιθήμα ἀπό τόν ἀμφικιονίσκο τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς Α' τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, πού ἔχει μορφή ἰωνικοῦ κιονοκράνου μέ συμφυές ἐπιθήμα καί κοσμεῖται μέ πλούσιο φυτικό διάκοσμο, βλ. Σωτηρίου, *Χριστιανικά Θῆβαι*, 66-67, εἰκ. 33, 72-74 καί Ὁρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 427, εἰκ. 300, 2. Ἐπίσης, βλ. ἐπιθήμα ἀμφικίονα παραθύρου μέ φύλλα ἄκανθας καί ἄνθη λωτοῦ ἀπό τήν Ἀκρόπολη, Σκλάβου-Μαυροειδῆ, *Γλυπτά*, 68, ἀρ. 89. Ἐπίσης, βλ. ἐπιθήματα ἀμφικιόνων ἀπό τή Ρόδο, μέ διάκοσμο φύλλων ἄκανθας καί σταυροῦ μέσα σέ κυκλικό πλαίσιο, Ὁρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 15, εἰκ. 9. Ἐπίσης, βλ. ἐπιθήματα μέ διάκοσμο ἀπό σταυρούς πού πλαισιώνονται ἀπό ἡμίφυλλα ἄκανθας στή Νικόπολη, Κωνστάντιος-Χαλκιά, «Γλυπτά Νικόπολης», 323, εἰκ. 16-17.

814. Στά παράθυρα τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν, ἀνάμεσα στά μαρμάρινα φράγματα, τοποθετοῦνται ἀμφικιονίσκοι πού φέρουν μικρά κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, κοσμημένα ὅμως συνήθως μέ θέματα πού ἐπικρατοῦν στήν περίοδο αὕτη (φυλλοφόροι σταυροί, σταυροί μέ δισχιδεῖς ἀπολήξεις, ἄκανθόφυλλα, ἐλικοειδεῖς ταινίες, πτηνά, προσωπεῖα κ.λ.π.), βλ. ἐνδεικτικά, Σκλάβου-Μαυροειδῆ, *Γλυπτά*, 174-177, ἀρ. 241-245.

815. Ὁμοιο κοιλόκυρτο σχῆμα σέ ἐπιθήμα στό Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, βλ. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 88, πίν. 25, ἀρ. 211. Στή μία στενή πλευρά κοσμεῖται μέ σταυρό καί στήν ἄλλη μέ ἰωνικό κυμάτιο κάτω καί κοῖλα ἐπιμήκη φύλλα (γλωσσωτές ραβδώσεις) καί λόγχες (σχηματοποιημένο λέσβιο κυμάτιο). Ἐπιθήμα ἀμφικιονίσκου παραθύρου μέ κοιλόκυρτο σχῆμα ἀλλά προχωρημένο διάκοσμο βρέθηκε στή βασιλική Δ' τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, Σωτηρίου, «Γλυπτική», 176-177, εἰκ. 9.

Τό θέμα τῶν αὐλῶν θεωρεῖται ἐπίδραση τῶν ἐργαστηρίων τῆς πρωτεύουσας καί ἀπαντᾶται σέ ἐπιθήματα ἀμφικιόνων ἀπό τή βασιλική Α' τῆς Νέας Ἀγχιάλου⁸¹⁶ (πίν. 68), τήν Ἀχειροποίητο Θεσσαλονίκης⁸¹⁷, τήν ἐπισκοπική βασιλική τῶν Στόβων⁸¹⁸, τήν Τεγέα⁸¹⁹ (πίν. 68), τό Λιβάνι Ἐλασσῶνας⁸²⁰, τήν Κυπάρισσο⁸²¹ καί σέ ἐπίθημα ἀπό τήν περιοχή τῆς βορειοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας⁸²² (πίν. 68).

Οἱ σειρές αὐλῶν ἀπαντῶνται ἐπιπλέον στά ἐπιθηματοειδῆ κιονόκρανα τοῦ κιβωρίου τῆς βασιλικῆς στό Ἄδυτον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στή Μίλητο⁸²³ ἀλλά καί στά ἐπιθήματα τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων ἀπό τό Γυμνάσιο τῶν Σάρδεων⁸²⁴ καί ἀπό τό Taşkasar τῆς Κωνσταντινούπολης⁸²⁵. Μέ βάση τά παραπάνω φαίνεται ὅτι τό θέμα τῶν αὐλῶν ἢ κοίλων φύλλων εἶναι σέ χρήση ἀπό τά μέσα τοῦ 5ου αἰ. μέχρι καί τόν 9ο/10ο αἰ.⁸²⁶.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἐπιθήματος τῆς Κῶ, μέ βάση καί τό σχῆμα του, πού εἶναι κοντά στά παραδείγματα τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ., κατά τή γνώμη μας θά πρέπει νά προσδιορισθεῖ στήν ἴδια περίοδο.

Τό ἐπόμενο ἐπίθημα (ἀρ. κατ. 83, πίν. 28), πού σώζεται τμηματικά, πιθανότατα ἔστεφε κάποιο κιονόκρανο ἢ πεσσό, δεδομένου ὅτι καί ἡ κάτω ἐπιφάνειά του εἶναι ὀρθογωνισμένη. Τό σχῆμα του εἶναι λοξότμητο. Στίς δύο σωζόμενες πλευρές του κοσμεῖται μέ συνεχεῖς κεκλιμένους αὐλούς ἢ κοῖλα φύλλα, πού φύονται ἀπό κάλυκες μέ μηνοειδῆ μορφή. Τό θέμα τῶν αὐλῶν ἔχει ἀναφερθεῖ ἀναλυτικά παραπάνω καί ἀπαντᾶται καί στόν διάκοσμο ἐπιθημάτων κιονοκράνων, κυρίως ἀπό

816. Σωτηρίου, *Χριστιανικά Θῆβαι*, 29 καί 66, εἰκ. 31 καί 71, μέσα 5ου αἰ.

817. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Monuments*, εἰκ. 12-13. γ' τέταρτο 5ου αἰ.

818. Egger, «Stobi», 62, εἰκ. 57. Ἐπίσης βλ. Nikolajević-Stojković, *Décoration Architectural*, 112. Γιά τή χρονολόγηση τοῦ ναοῦ ἔχουν προταθεῖ πολλές ἀπόψεις, πού στηρίχθηκαν κυρίως στήν ἀνάλυση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ διακόσμου (ἀπό τό α' μισό τοῦ 5ου αἰ. ἕως καί τό γ' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ.).

819. Ὀρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 427, εἰκ. 390,3.

820. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 389-392, ἀρ. 91, πίν. 38, εἰκ. 239-240. 7ος αἰ.

821. Δρανδάκης, «Κυπάρισσος», πίν. 175.

822. Ötügen, *Forschungen*, πίν. 28,5.

823. Peschlow, «Didyma», πίν. 38, 4.

824. Yegül, «Capitals», εἰκ. 5, 9, 15, 37α. Τέλη 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.

825. Zollt, *Kapitellplastik*, 304-307, πίν. 4-5, ἀρ. 10-12. Τέλη 5ου-ἀρχές 6ου αἰ. (γύρω στό 500).

826. Τό θέμα ἀπαντᾶται καί σέ κιονόκρανα ἀπό τήν Tuzla, πού χρονολογεῖται στόν 9ο/10ο αἰ., βλ. Dennert, *Kapitelle*, 32-33, πίν. 10, ἀρ. 31. Ἐπίσης, σέ ἀρκετά παραδείγματα πού χρονολογοῦνται μετά τόν 6ο αἰ., ὅπως στόν Ἅγιο Κλήμη τῆς Ἀγκυρας, στήν Κοίμηση τῆς Νίκαιας, στό Kalenterhane Camii τῆς Κωνσταντινούπολης, στή Νέα Μονή Χίου κ.ἄ., βλ. Dennert, *Kapitelle*, 32-33, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

τήν περιοχή της Μικρᾶς Ἀσίας (Μίλητος, Σάρδεις). Ἡ χρονολόγησή του στά τέλη τοῦ 5ου μέ ἀρχές 6ου αἰ. εἶναι μᾶλλον ἢ πιθανότερη.

Τά ἐπιθήματα μέ **ἀρ. κατ. 84 καί 85 (πίν. 28)** ἀνήκουν στόν τύπο τῶν κωδωνόσχημων (bell-shaped double capitals). Τό πρῶτο κοσμεῖται μέ σειρά ἀπό πέντε ὀρθία πεντάλοβα φύλλα ἄκανθας, πού καλύπτουν τίς δύο στενές πλευρές ἀλλά ἐκτείνονται καί σέ τμήμα τῶν πλάγιων πλευρῶν, ὅπου ἀφήνεται ἄρκετά πλατιά ἀκόσμητη λειασμένη ταινία. Τό δεύτερο κοσμεῖται μέ ἀνάγλυφο λατινικό σταυρό μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις κεραίων, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀποξεσθεῖ ἀλλά ἐπάνω στήν ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου διακρίνεται τό ἀποτύπωμά του. Καί τά δύο ἔχουν ὀγκώδεις προεξέχοντες ἄβακες. Κωδωνόσχημα κιονόκρανα ἀμφικιόνων ἔχουν βρεθεῖ στήν Προκόννησο⁸²⁷ (**πίν. 69**). Κοσμοῦνται μέ σειρά πεντάλοβων φύλλων μαλακῆς ἄκανθας μέ ἔντονη ἀνάπτυξη τῶν κορυφαίων λοβῶν καί μέ σειρά ἀνακαμπτόμενων γλωσσωτῶν ραβδώσεων. Στίς πλάγιες πλευρές φέρουν πλατιά ἀκόσμητη λειασμένη ταινία. Ἡ ἄκανθα τοῦ ἐπιθήματος τῆς Κῶ εἶναι ἄρκετά κατεστραμμένη ἀλλά φαίνεται ὅτι ἔχει σαφῶς πιό σχηματική μορφή ἀπό αὐτήν τῆς Προκοννήσου. Οἱ πλάγιοι λοβοί εἶναι συμπαγεῖς καί ἀπολήγουν σέ μία μόνο σχετικά αἰχμηρή γλωσσίδα, ἔχουν ἀπό ἓνα βαθιά σκαμμένο νεῦρο, ἐνῶ ὁ κορυφαῖος παρουσιάζει μικρή ἀνάπτυξη. Τό κεντρικό νεῦρο τοῦ φύλλου τονίζεται ἀπό δύο βαθιά σκαμμένες παράλληλες κατακόρυφες αὐλακώσεις. Βάσει τῆς σχηματοποίησης τῆς ἄκανθας τό ἐπίθημα θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ σέ ὀψιμότερη περίοδο ἀπό αὐτήν τῶν κιονοκράνων τῆς Προκοννήσου (ἀ' μισό 5ου αἰ.), ἴσως στό β' μισό τοῦ 5ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. Τό δεύτερο ἐπίθημα, εἶναι δύσκολο νά χρονολογηθεῖ μέ ἀκρίβεια, ὡστόσο ἡ κωδωνόσχημη μορφή του ὑποδεικνύει μία κοντινή μέ τό προηγούμενο χρονολόγηση, ἴσως στό ἀ' μισό τοῦ 6ου αἰ.

Ὁ σταυρός, σέ μορφή ἀπλοῦ ἢ λατινικοῦ, ἢ καί διάλιθου σέ μία περίπτωση (**ἀρ. κατ. 86, πίν. 28**), εἶναι τό κυρίαρχο θέμα, πού λαξεύεται σέ πολλές περιπτώσεις σέ ἄρκετά ὑψηλό ἀνάγλυφο. Τά ἐπιθήματα μέ **ἀρ. κατ. 87, 88, 89 (πίν. 29)** ἔχουν ἀκριβῶς ὁμοιο σχῆμα μέ τό ἐπίθημα **ἀρ. κατ. 86**, ἀλλά κοσμοῦνται μέ μεγάλους ἐλεύθερους ἀνάγλυφους λατινικούς σταυρούς⁸²⁸. Μέ σταυρό, ἀνάγλυφο ἢ ἐγχάρακτο, στή μία

827. Δύο ὅμοια μεταξύ τους κιονόκρανα πού προορίζονταν νά τοποθετηθοῦν σέ δίλοβο παράθυρο, βλ. Asgarī, «Proconnesian production», 271-273, εἰκ. 7-8.

828. Ἐπιθήματα μέ ἀπλούς σταυρούς πού ἔχουν πεπλατυσμένες κεραίες βλ. Μπούρας, «Κατάλογος», 49-50, εἰκ. 20. Ἀπό τή Νέα Ἀγχίαλο, βλ. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1972, πίν. 24. Ἀπό τή δυτική Μικρά Ἀσία, βλ. Ötügen, *Forschungen*, 226, πίν. 42, 4. Ἀπό τή βασιλική Β' τῶν Φιλίππων, Lemerle, *Philippes*, πίν. LXXIV. Ἀπό τήν ἀρχαία Μεσσηνία, βλ. Ὀρλάνδος,

ἢ καί στίς δύο στενές πλευρές, κοσμοῦνται καί τά ἐπιθήματα μέ **ἀρ. κατ. 90-99 (πίν. 29-31)**, πού θά πρέπει νά χρονολογηθοῦν γενικά στόν 5ο αἰ. καί στόν 6ο αἰ.⁸²⁹. Ἐνα ἄλλο ἐπίθημα (**ἀρ. κατ. 100, πίν. 31**) κοσμεῖται μέ ἕναν πίο σύνθετο σταυρό, μέ ἐλαφρῶς τρισχιδεῖς ἀπολήξεις κεραίων πού βαίνει ἐπάνω σέ σφαιρικό κομβίο, μέ τή μεσολάβηση μικροῦ ἀνάγλυφου στελέχους.

Τό ἐπίθημα μέ **ἀρ. κατ. 101 (πίν. 32)** ἔχει ὅμοιο σχῆμα μέ τό προηγούμενο καί ἀνάλογη διακόσμηση, μόνο πού ἐδῶ ὁ σταυρός, σαφῶς πίο ἄτεχνα ἀποδοσμένος, ἔχει ἐλαφρῶς πεπλατυσμένες τίς κεραῖες καί ὄχι τρισχιδεῖς, ἀλλά βαίνει ἐπάνω σέ ὅμοιο σφαιρικό κομβίο μέ τή μεσολάβηση μικροῦ στελέχους. Τό θέμα τοῦ σταυροῦ πού βαίνει σέ σφαῖρα, θεωρεῖται ὅτι ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά στόν Ἅγιο Πολύευκτο⁸³⁰ σέ θωράκιο κλίμακας ἄμβωνα καί εἶναι πολύ διαδεδομένο σέ θωράκια καί κίονες τῶν παλατιοχριστιανικῶν βασιλικῶν⁸³¹.

Τά ἐπιθήματα μέ **ἀρ. κατ. 102, 103, 104, 105, 106 (πίν. 32-33)** εἶναι μικροῦ μεγέθους, κοσμοῦνται μέ ἀνάγλυφο λατινικό σταυρό καί φέρουν προεξέχοντα ὀρθογώνιο ἄβακα⁸³².

Τό ἐπίθημα (ἢ ἐπιθηματοειδές κιονόκρανο) μέ **ἀρ. κατ. 107 (πίν. 33)**, μέ ἔνδειξη προέλευσης Θ (ἴσως ἀπό τίς Δυτικές Θέρμες), προέρχεται ἀπό ἐπίστεψη κίονα καθὼς ἔχει κυκλική κάτω ἐπιφάνεια. Ἡ μία του ὄψη κοσμεῖται σέ ὅλο της τό πλάτος μέ ἰδιότυπα ἀνάγλυφα φύλλα ἄκανθας πού ἀποτελοῦνται ἀπό μεγάλες λογχοειδεῖς γλωσσίδες. Πρόκειται οὐσιαστικά γιά τρεῖς λοβούς φύλλων, πού φύονται ἀπό τήν ἴδια εὐθεῖα στή βάση τοῦ ἐπιθήματος χωρίς νά πλαισιώνουν κάποιο κεντρικό νεῦρο. Ὁ κεντρικός λοβός συνίσταται ἀπό πέντε ἐπιμήκεις λογχοειδεῖς

«Χριστιανική Μεσσηνή», 95-96, εἰκ. 10. Ἐπιθήματα μέ διάκοσμο σταυρῶν σέ διάφορους τύπους ἀπό τήν Τεγέα, βλ. Ὁρλάνδος, «Μνημεῖα Τεγέας», 15-19, 94-99, εἰκ. 11-12, 14, 54-63. Κυβικά λοξότμητα ἐπιθήματα μέ ἀνισοσκελεῖς ἀνάγλυφους σταυρούς, βλ. Γιαλούρη, «Βασιλική Τιθορέας», 89, 94, πίν. 36 β-γ.

829. Παρόμοιο σχῆμα καί διάκοσμος σέ ἐπίθημα ἀπό τό παράθυρο τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στό Μαστιχάρι, τό ὁποῖο δέν ἔχει ἐντοπισθεῖ, βλ. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαί Κῶ», 26, εἰκ. 23.

830. Harrison, *Sarac’hane*, εἰκ. 179-181. Ἐκεῖ οἱ σταυροί εἶναι διπλεπίτεδοι καί τό ἀνάγλυφο ἄρκετά ὑψηλό. Ὅμως, ὁ ἄμβωνας δέν μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ μέ βεβαιότητα στήν ἀρχική φάση τοῦ ναοῦ. Τό θέμα χρησιμοποιεῖται ἐντατικά σέ ἄρκετά ἀπό τά θωράκια τῶν παραθύρων τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης, ὅπου οἱ σταυροί πού βαίνουν σέ σφαῖρα πλαισιώνουν κεντρικό ρόμβο, Guiglia-Guidobaldi - Barsanti, *Santa Sophia*, 96-147.

831. Βλ. παρακάτω στά κεφάλαια VII.1 καί VIII.2.

832. Ὁμοιο σχῆμα καί διάκοσμος σέ ἐπίθημα ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στό Μαστιχάρι, τό ὁποῖο δέν βρέθηκε, βλ. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαί Κῶ», 19, εἰκ. 16. Ἐπίσης, σέ ἐπίθημα ἀπό τό Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, βλ. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 89, πίν. 25, ἀρ. 213.

γλωσσίδες, από τις οποίες οι τρεις μεσαίες είναι έντελως κατακόρυφες και οι αίχμηρές τους απολήξεις τοποθετούνται στην ίδια ευθεία, σχηματίζοντας μία τεθλασμένη γραμμή. Οι απολήξεις των δύο εξωτερικών γλωσσίδων ανακάμπτονται και καμπυλώνουν προς τις πλάγιες πλευρές του έπιθήματος. Οι πλάγιοι λοβοί αποτελούνται από τρεις μικρότερες ακτινωτές γλωσσίδες, από τις οποίες η έσωτερική έφάπτεται με την εξωτερική γλωσσίδα του κεντρικού λοβού.

Τό σχήμα του έπιθήματος είναι τεκτονικό και συμπαγές. Μορφολογικά, ή λογχοειδής διαμόρφωση των γλωσσίδων και οιγωνιώδεις απολήξεις τους είναι συγγενικές μετή διαμόρφωση των γλωσσίδων στά ιδιότυπα ριπιδοειδή φύλλα άκανθας πού κοσμοούν σειρά έπιθημάτων κιονοκράνων και άμφικίωνων από την περιοχή της Νέας Άγχιάλου⁸³³ (πίν. 69), του Βόλου (πίν. 69) και του Άλμυρου⁸³⁴ (πίν. 69), τά όποια έχουν χρονολογηθεί στόν 7ο αϊ. Άκόμη πιό κοντινή είναι ή διαμόρφωση των γλωσσίδων στάγωνιακά ήμίφυλλα σέ έπίκρανα παραστάδων από τό αίθριο της βασιλικής Γ' της Νέας Άγχιάλου⁸³⁵ (πίν. 70), πού έπίσης χρονολογούνται στόν 7ο αϊ.

Η τεκτονικότητα του σχήματος του έπιθήματος της Κω, ή συμπαγής μορφή και ό σχηματοποιημένος διάκοσμος πού έχει απομακρυνθεί κατά πολύ από ή φυσιοκρατική άντίληψη αλλά διατηρεί άκόμη μία κάποια σχετική εύκαμψία στή διάταξη κυρίως των γλωσσίδων των πλάγιων λοβών, θά πρέπει νά τό χρονολογήσουν κοντά στά προαναφερθέντα παραδείγματα από την περιοχή της Μαγνησίας και πιθανώς λίγο πιό πρώιμα από αυτά, δηλαδή στό ά' μισό του 7ου αϊ. Η χρονολόγηση αυτή, στην περίπτωση πού τό έπίθημα προέρχεται από ή βασιλική Β' των Δυτικών Θερμών⁸³⁶, ταιριάζει μετή χρονολόγηση των θωρακίων από την ίδια βασιλική (άρ. κατ. 209-211) και του πεσσίσκου τέμπλου (άρ. κατ. 203) (πιθανώς από τό ίδιο μνημείο), πού εξετάζονται παρακάτω, στά σχετικά κεφάλαια. Προσθέτει, έπίσης, ένα άκόμη έπιχείρημα γιατήν άναγνώριση μιās έπισκευαστικής φάσης της βασιλικής μέσα στό ά' μισό του 7ου αϊ.

833. Έπίθημα κιονοκράνου από ή βασιλική Δ' και έπίθημα άμφικίονα, βλ. Σωτηρίου, «Γλυπτική», 177-178, εϊκ. 8-9.

834. Πρόκειται για τρία έπιθήματα κιονοκράνων, βλ. Γιαννόπουλος, «Φρούριο Βόλου», 123, εϊκ. 7. Ό ίδιος, «Έρευνα», 375, εϊκ. 4. Συθιακάκη, Άρχιτεκτονικός Διάκοσμος, 342-343 και 347-351, άρ. 73, 74, 79, πίν. 31-32, εϊκ. 190-192 και 200.

835. Σωτηρίου, «Γλυπτική», 174, εϊκ. 3-4.

836. Για ή βασιλική, βλ. παραπάνω κεφ. Ι.3.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII. ΚΙΟΝΕΣ - ΒΑΣΕΙΣ - ΑΜΦΙΚΙΟΝΕΣ

VII.1. ΚΙΟΝΕΣ

Στίς παλαιοχριστιανικές βασιλικές πολύ συχνά οι κιονοστοιχίες παρουσιάζουν μία γραφική άκανονιστία: παρατηρείται δηλαδή ή χρήση κίωνων πού διαφέρουν μεταξύ τους, όχι μόνο κατά τό είδος του μαρμάρου αλλά καί κατά τίς διαστάσεις ή τόν τύπο τών βάσεων. Ή άκανονιστία αὐτή μπορεί νά εἶναι ήθελημένη ή νά όφείλεται σέ οικονομικούς λόγους, μιᾶς καί ή χρήση έτοιμων αρχιτεκτονικῶν μελῶν από αρχαιότερα μνημεῖα ήταν άφενός μέν εύκολη καί άφετέρου οικονομικότερη λύση. Στήν έξισορρόπηση τών διαφορετικῶν ύψῶν τών κίωνων όφείλεται καί ή προσθήκη βάθρων ή ή σύμπτυξη τών διαστάσεων τών κιονοκράνων, προκειμένου νά έπιτευχθεῖ τό έπιθυμητό ύψος. Έκτός τών παραπάνω περιπτώσεων υπάρχουν καί βασιλικές, γιά τίς όποιες κατασκευάστηκαν έξαρχής όμοιόμορφοι κίονες καί βάσεις, όπως στή νότια βασιλική του Άγίου Στεφάνου στήν Κέφαλο, πού θά εξετασθοῦν παρακάτω.

Οί παλαιοχριστιανικοί κίονες ήταν κατά κανόνα μονολιθικοί καί άρράβδωτοι, μέ μείωση τής διαμέτρου στό άνω μέρος τους⁸³⁷. Πρός τά κάτω ό κορμός έφερε άπόθεση, δηλαδή έλαφρά διαπλάτυνση πού κατέληγε σέ ταινία καί προς τά επάνω άπόφυση, δηλαδή μικρή σπείρα μέ ταινίες ή καί μόνο μία ταινία. Στίς περιπτώσεις πού βρίσκονται ραβδωτοί μπορεί καί νά προέρχονται από παλαιότερα μνημεῖα. Ή λάξευση ραβδώσεων δέν ήταν αναγκαία, διότι συνήθως τά μάρμαρα ήταν πολύχρωμα αλλά καί σκληρά, πού δέν προσφέρονταν γιά λεπτόλογη λάξευση. Πολλές φορές οί κορμοί διακοσμούνταν μέ γλυπτούς ή μεταλλικούς σταυρούς, άπλούς ή επάνω σέ σφαῖρα, ή ενεπίγραφους⁸³⁸. Έπιπλέον, υπάρχουν καί οί περιπτώσεις κίωνων πού έφεραν ένθετη διακόσμηση από πολύτιμους λίθους καί χρωματιστή ύαλόμαζα σέ περίπλοκα σχέδια⁸³⁹.

Οί άρράβδωτοι καί άκόσμητοι κίονες δέν προσφέρουν στοιχεῖα χρονολόγησης, γι' αὐτόν τόν λόγο σπανίως έχουν άπασχολήσει τούς

837. Lemerle, *Philippe*, πίν. LXVIII. Πελεκανίδης, «Βασιλική Φιλίππων», 144, εικ. 23.

838. Όρλάνδος, *Ευλόστεγος*, 277, εικ. 225. Γούναρης, «Εἰσαγωγή», 147.

839. Ό τύπος συνηθιζόταν στήν Κωνσταντινούπολη τήν εποχή του Ίουστινιανού, όπως οί κίονες από τήν Άγία Εύφημία καί τόν Άγιο Πολύευκτο στήν Κωνσταντινούπολη, βλ. Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, 273, εικ. 178-179. Harrison, *Saracene*, εικ. 138-140.

έρευνητές. Στή μελέτη συμπεριλήφθηκαν οί κίονες από τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ⁸⁴⁰ καί τοῦ Ἀγίου Στεφάνου⁸⁴¹, πού φαίνεται ὅτι ἔχουν κατασκευασθεῖ εἰδικά γιά τίς συγκεκριμένες βασιλικές, καθώς καί δύο κίονες πού πιθανόν προέρχονται ἀπό τόν Ἅγιο Στέφανο, καθώς βρίσκονται στόν χώρο νότια τῆς βόρειας βασιλικῆς.

Ἕνας μόνο κίονας (ἄρ. κατ. 108, πίν. 33) ἀπό τήν περιοχή τῆς Κῶ φέρει πλούσια ἀνάγλυφη φυτική διακόσμηση καί ἀποτελεῖ μοναδικό γνωστό παράδειγμα γιά τήν περιοχή τῆς Δωδεκανήσου καί τοῦ εὐρύτερου νησιωτικοῦ χώρου.

Ὁ κίονας⁸⁴² εἶναι ἐντοιχισμένος σέ β' χρήση στό ναό τῆς Κοίμησης (Προσκύνημα) στήν Ἀντιμάχεια καί κατασκευασμένος ἀπό καστανόγκριζο μάρμαρο, προφανῶς εἰσηγμένο. Ἡ προέλευσή του θά μπορούσε νά ἀναζητηθεῖ σέ μία ἀπό τίς βασιλικές τῆς περιοχῆς. Ἡ βασιλική τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων, πού βρίσκεται σέ μικρή ἀπόσταση, ἦταν ἀφενός μὲν μικρή σέ μέγεθος καί ἀφετέρου ὁ γλυπτός της διάκοσμος εἶναι σχετικά φτωχός. Στή βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στό Μαστιχάρι, τό μέγεθος καί ὁ πλούσιος ψηφιδωτός διάκοσμος τῆς ὁποίας θά δικαιολογοῦσε τή χρήση ἑνός τέτοιου κίονα, τά ἀρχιτεκτονικά γλυπτά ἔχουν διαφορετικό ὕφος, ἐνῶ οἱ κίονες πού ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τήν ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς εἶναι διακοσμημένοι μόνο μέ σταυρούς. Εἶναι πιθανό ὁ κίονας νά προέρχεται ἀπό κιβώριο, ὅπου, ὡς γνωστόν, χρησιμοποιοῦνται στρεπτοί, χρωματιστοί ἢ καί ἀνάγλυφοι κίονες, προκειμένου νά ἐξαρθεῖ ὁ χώρος τοῦ θυσιαστηρίου.

Σέ ὅλη τήν ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ του ἀπλώνεται πλούσιος ἀνάγλυφος φυτικός διάκοσμος. Στό κάτω μέρος διαμορφώνεται βάση μέ σπείρα καί σκοτία. Ἀμέσως πιο πάνω σκαλίζεται μεγάλο πεντάλοβο ἢ ἐπτάλοβο φύλλο μαλακῆς ἄκανθας πού καλύπτει μεγάλο μέρος τῆς ἐπιφάνειας. Οἱ πλάγιοι λοβοί διαιροῦνται σέ τρεῖς ἰσομήκεις γλωσσίδες, πού ἔχουν λοξή πρὸς τα ἔξω διάταξη. Ἡ ἐξωτερική τους γλωσσίδα ἀνακάμπτεται, σχηματίζοντας καλλίγραμμο ὠοειδῆ ὀφθαλμό. Οἱ ἀπολήξεις τῶν γλωσσίδων εἶναι σχετικά αἰχμηρές καί ἡ ἐπιφάνειά τους βαθιά σκαμμένη, σχεδόν κοίλη, μέ σχετικά πλατύ χεῖλος. Ὁ κορυφαῖος λοβός φαίνεται ὅτι ἦταν τριμερῆς, μέ μία ἐλεύθερη γλωσσίδα σέ κάθε πλευρά καί ἀνέπιπτε. Τό κεντρικό νεῦρο τοῦ φύλλου τονίζεται μέ δύο κατακόρυφες παράλληλες νευρώσεις πού φθάνουν μέχρι τή βάση του. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ ἐπάνω ἀπό τό φύλλο γεμίζει μέ ἕναν ἐξαιρε-

840. Γιά τή βασιλική, βλ. παραπάνω, κεφ. Ι.3.

841. Γιά τή βασιλική, βλ. παραπάνω, κεφ. Ι.3.

842. Μαστορόπουλος, *Ἀντιμάχεια*, 189, εἰκ. στή σελ. 51.

τικά πλούσιο και πυκνό διάκοσμο, αποτελούμενο από διμερείς βλαστούς που απολήγουν σε καλοσχηματισμένες σπείρες, πλατιά φύλλα και καρπούς κισσοῦ και πολύλοβα φύλλα αΐχηρῆς ἄκανθας. Τά θέματα, μαλακά πλάσμένα, καταλαμβάνουν κάθε σημείο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ κίονα καὶ ἀπλώνονται χωρίς ιδιαίτερη συμμετρία, μέ μία νωχέλεια καὶ μία ἰδιάζουσα ἐλευθερία, ὅπου φαίνεται ὅτι δέν ὑπάρχει ἐνδιαφέρον γιά τό τί καί ποῦ ἀκριβῶς θά ἀπεικονισθεῖ, ἀλλά μόνο γιά τήν κάλυψη τῆς ἐπιφάνειας μέ ὅσο τό δυνατόν πιό πυκνό διάκοσμο.

Πλούσιος ἀνάγλυφος γεωμετρικός ἢ φυτικός διάκοσμος ἀπαντᾶται σέ κίονα ἀπό τή βασιλική τοῦ Κασσερίν στήν Τυνησία⁸⁴³, σέ κίονα ἀπό τό Bari⁸⁴⁴ (πίν. 70) καί σέ κίονες σαρκοφάγου στό Βατικανό⁸⁴⁵. Παρόμοια κισσόφυλλα μέ αὐτά τοῦ κίονα χρησιμοποιοῦνται σέ θωράκιο τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ἀπό τή Βενόζα (πίν. 70), πού ἡ πίσω ὄψη του ἔχει ἐπαναχρησιμοποιηθεῖ σάν ἐπιτύμβια ἐβραϊκή ἐπιγραφή⁸⁴⁶. Ἐνα ἀρκετά κοντινό παράλληλο ἐντοπίστηκε σέ δύο κίονες κιβωρίου ἀπό τήν περιοχή τῆς Σαλώνας⁸⁴⁷ (πίν. 70, 71). Καί ἐκεῖ στό κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ φύονται δύο μεγάλα πεντάλοβα φύλλα ἄκανθας, ἐνῶ στήν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια ἀπλώνεται πλούσιος φυτικός διάκοσμος (κληματίδα) σέ ἀρκετά πυκνό καί ἔξεργο ἀνάγλυφο.

Ἀνάγλυφος φυτικός διάκοσμος ἀπαντᾶται σέ μαρμαρίνες ἐπενδύσεις κιόνων⁸⁴⁸ καί σέ πεσίσκους φράγματος πρεσβυτερίου⁸⁴⁹ ἀπό τό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Κωνσταντινούπολης (πίν. 71), πού χρονολογοῦνται στόν 6ο αἰ. Ἐπίσης, στούς πεσσούς τοῦ Ἀγίου Πολυεύκτου (524-527)⁸⁵⁰ (πίν. 71), ὅπου ἡ ὀργάνωση καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ διακόσμου εἶναι παρόμοια (βλαστός ἀμπέλου μέ βότρυες καί φύλλα), ἀλλά ἡ τεχνική ἐπεξεργασία ἀρκετά διαφοροποιημένη, καθώς τά θέματα δου-

843. Ὁρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 275-276, εἰκ. 223. Ὁ κορμός τοῦ κίονα κοσμεῖται μέ ἀνάγλυφο δικτυωτό πλέγμα, ὅπου περικλείονται μικρά τρίφυλλα.

844. Bertelli, «Bari», 157, εἰκ. 29. Ὁ κίονας φέρει στό κάτω τμήμα κατακόρυφες γλωσσωτές ραβδώσεις καί ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια κοσμεῖται μέ κληματίδα, μέ φυσιοκρατική ἀπόδοση σέ ἀρκετά ὑψηλό ἀνάγλυφο. Οἱ βλαστοί τῆς κληματίδας ἀπλώνονται στήν ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ μέ ἑλικοειδῆ διάταξη.

845. Koch, *Fruhchristliche Sarkophage*, εἰκ. 65.

846. Colafemmina, «Inscrizioni», σ. 127-128, εἰκ. 1.

847. *Salona I*, 77-78, πίν. XIX, V.b. 8-9.

848. Firatli, *Sculpture*, 102-103, πίν. 61, ἀρ. 190a-b, 191a-b, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

849. Firatli, *Sculpture*, 142-146, πίν. 87 καί 89, ἀρ. 281a-b, 282a-b, 289 a-b καί 290 a-b, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία. Βλ. καί σελ. 146-147, πίν. 90-91, ἀρ. 291-294, πεσίσκοι μέ φυτικό ἀλλά πιό σχηματοποιημένο διάκοσμο πού χρονολογοῦνται στόν 5ο - 6ο αἰ.

850. Krautheimer, *Ἀρχιτεκτονική*, 271-273, εἰκ. 177. Harrison, *Sarāḥane*, εἰκ. 143-144.

λεύονται σέ αρκετά έξεργο ανάγλυφο, ενώ στόν κίονα τῆς Ἀντιμάχειας ἀπλώνονται πιό μαλακά πλασμένα.

Ὁ πλούσιος φυτικός διάκοσμος σέ φέροντα στοιχεῖα ἀπαντᾶται κυρίως κατά τόν 6ο αἰ., ἀλλά τό εἶδος τοῦ ἀναγλύφου, μέ τό μαλακό πλάσιμο, θά μπορούσε νά χρονολογήσει τόν κίονα σέ πρωϊμότερη περίοδο, ἴσως στό β' μισό τοῦ 5ου αἰ. Ἡ ποιότητα τῆς λάξευσης καί τό εἶδος τοῦ μαρμάρου μαρτυροῦν τήν εἰσαγωγή του, μᾶλλον ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ τό μνημεῖο στό ὁποῖο ἦταν τοποθετημένος, παραμένει ἄγνωστο.

Ἕνας ἀπό τούς κίονες τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ (ἄρ. κατ. 109, πίν. 34), στόν βόρειο στυλοβάτη τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἔχει στρεπτές ραβδώσεις καί κατά τήν ἀναστήλωσή του, μετά τήν ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς, ἐπάνω στόν κίονα τοποθετήθηκε ἓνα ἰωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα (ἄρ. κατ. 45). Οἱ στρεπτές ραβδώσεις συνηθίζονται σέ κίονες κιβωρίων⁸⁵¹, πού συνήθως φέρουν χαμηλά κάθετες ραβδώσεις καί στό ἄνω τμήμα ἐλικοειδεῖς ἢ τεθλασμένες. Ἐπίσης, ἀπαντῶνται σέ μικρο-γραφίες κιονοστοιχιῶν σέ ὄψεις σαρκοφάγων, ὅπως σέ σαρκοφάγους ἀπό τό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Κωνσταντινούπολης⁸⁵² (πίν. 71) πού χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 4ου - 5ο αἰ., στή σαρκοφάγο ἀπό τή Φιλήρημο τῆς Ἰαλυσοῦ Ρόδου⁸⁵³, πού χρονολογεῖται στήν ἴδια περίοδο, ἀλλά καί σέ θωράκιο ἀπό κλίμακα ἄμβωνα⁸⁵⁴ καί σέ βάθρο κίονα⁸⁵⁵ στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Κωνσταντινούπολης πού χρονολογοῦνται στόν 6ο αἰ. Ἐπίσης, σέ σαρκοφαγοειδεῖς Ἁγίες Τράπεζες τοῦ 6ου αἰ. στή Ραβέννα⁸⁵⁶.

Δέν εἶναι γνωστό μέ ποιὰ κριτήρια ἐπιλέχθηκε ἡ τοποθέτηση τοῦ συγκεκριμένου κίονα στόν βόρειο στυλοβάτη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καί

851. Οἱ κίονες πού στήριζαν τά μαρμάρινα κιβώρια ἦταν μᾶλλον λεπτοί μέ ἀττική ἰωνική βάση ἢ ἀπλούστερη. Κατασκευάζονταν συνήθως ἀπό χρωματιστό μάρμαρο. Ὅταν κατασκευάζονταν ἀπό λευκό ἢ ὑποκύανο μάρμαρο εἶχαν ἐλικοειδεῖς (στρεπτές) ραβδώσεις κατά τά ἄνω 2/3 τοῦ ὕψους τους καί κατακόρυφες κυρτές ραβδώσεις στό κάτω 1/3. Στό κιβώριο τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου στίς Κλάσσες, βλ. Angiolini-Martinelli, *Altari*, 36-37, ἄρ. 34 (ἀρχές 9ου αἰ.). Βλ. καί δύο στρεπτούς κίονες ἀπό τόν Ἅγιο Νικόλαο στό Μπάρι, Bertelli, «Bari», εἰκ. 27, 28, 30.

852. Firatli, *Sculpture*, 55-57, πίν. 37-38, ἄρ. 96-98 (ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί τήν Θράκη).

853. Ὁρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 50-52, εἰκ. 44-46. Βλ. καί Παλάτι Μαγίστρου, 71, εἰκ. 83.

854. Firatli, *Sculpture*, 98-99, πίν. 59, ἄρ. 180 (ἀπό τίς Τράλλεις).

855. Firatli, ὁ.π., 101, πίν. 60, ἄρ. 187 (ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη).

856. Angiolini-Martinelli, *Altari*, 18-20, ἄρ. 6-8.

ὄχι σέ μία ἀπό τίς κατά χώραν σωζόμενες βάσεις τοῦ κιβωρίου⁸⁵⁷, ἀλλά μάλλον θά πρέπει τελικά νά ἀποδοθεῖ στό κιβώριο.

Ἐνας δεύτερος, ἀρράβδωτος, κίονας τῆς ἴδιας βασιλικῆς (ἀρ. κατ. 110, πίν. 34), εἶναι κατά μεγάλο μέρος του συμπληρωμένος μέ τιμέντο, ἀναστηλώθηκε στή νοτιοανατολική γωνία τοῦ κιβωρίου καί ἐπάνω του τοποθετήθηκε ἕνα ἰωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα (ἀρ. κατ. 46). Ἡ χρήση ἰωνικῶν κιονοκράνων μέ συμφυές ἐπίθημα στά κιβώρια εἶναι σπάνια. Οἱ ὑπόλοιποι κίονες τῆς βασιλικῆς (ἀρ. κατ. 111, 112, 113, πίν. 34-35) εἶναι ἐπίσης ἀρράβδωτοι, κατασκευασμένοι ἀπό προκοννήσιο μάρμαρο (λευκό μέ γαλανές παράλληλες φλεβώσεις) καί παρουσιάζουν μείωση στό ἄνω τμήμα τους.

Οἱ τέσσερις κίονες πού σώζονται κατά χώραν στή νότια βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου (ἀρ. κατ. 114, 115, 116, 117, πίν. 35-36), ὅπως καί οἱ δύο κίονες πού βρίσκονται στόν ὥρο ἀμέσως νότια τοῦ συγκροτήματος (ἀρ. κατ. 118, 119, πίν. 36), εἶναι ἐπίσης κατασκευασμένοι ἀπό προκοννήσιο μάρμαρο καί παρουσιάζουν μείωση στό ἄνω τμήμα τους. Σέ ἕναν ἀπό τούς τέσσερις κίονες τῆς βασιλικῆς (ἀρ. κατ. 117) διακρίνονται οἱ πεπλατυσμένες κεραῖες ἀνάγλυφου σταυροῦ. Ὁ κίονας πού ἔχει ἀναστηλωθεῖ (ἀρ. κατ. 116), εἶναι ἀκόσμητος, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δύο (ἀρ. κατ. 114, 115) εἶναι πεσμένοι κατά τέτοιο τρόπο πού δέν κατέστη δυνατόν νά διαπιστωθεῖ ἂν κοσμοῦνται μέ σταυρό. Οἱ δύο κίονες πού βρίσκονται στόν ὥρο νότια τοῦ συγκροτήματος (ἀρ. κατ. 118, 119), κοσμοῦνται μέ ἐγχάρακτο σταυρό πού βαίνει ἐπάνω σέ κυκλικό δίσκο (σφαῖρα).

Οἱ σταυροί στούς κίονες συνηθίζονται στίς παλαιοχριστιανικές βασιλικές τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου (Βασιλική Τριῶν Ἐκκλησιῶν Πάρου⁸⁵⁸, Βασιλικές Λέσβου⁸⁵⁹) καί τῆς Δωδεκανήσου (Βασιλικές Ρόδου, Μεσαναγροῦ⁸⁶⁰, Βασιλική Ἀφωτης Πηγαδίων Καρπάθου⁸⁶¹, Βασιλική Ἀγίου Ἰωάννη στό Μαστριχάρι Κῶ⁸⁶², κίονας ἀπό τήν περιοχή Ἀντιμάχειας Κῶ⁸⁶³) (πίν. 72) καί λιγότερο στήν ἡπειρωτική Ἑλλάδα (Βασιλική

857. Λόγῳ τῆς κάλυψης τῶν δαπέδων τῆς βασιλικῆς προκειμένου νά προστατευθοῦν, δέν κατέστη δυνατό νά ἐξακριβωθεῖ ἂν ταιριάζουν οἱ διαστάσεις του μέ μία ἀπό τίς βάσεις τοῦ κιβωρίου.

858. Ὁρλάνδος, «Βασιλική Τριῶν Ἐκκλησιῶν», 249, πίν. 181β.

859. Χαριτωνίδης, «Τοπογραφία», πίν. 29γ.

860. Ὁρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 38, εἰκ. 32. Ὁρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 276, εἰκ. 224.

861. Κόλλιας, «Βασιλική Ἀφωτης», 144, εἰκ. 1.

862. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαί Κῶ», 14-17, εἰκ. 10, 12, 14.

863. Στό ἴδιο, 14-15, εἰκ. 11. Ἐπίσης, Μαστορόπουλος, *Ἀντιμάχεια*, φωτ. στή σελ. 88.

Α' στίς Φθιώτιδες Θῆβες⁸⁶⁴, στους Φιλίππους⁸⁶⁵). Στά νησιά μάλιστα ή χρήση τῶν σταυρῶν ἐπεκτάθηκε στους διαχωριστικούς ἀμφικιονίσκους τῶν παραθύρων (Βασιλική Ἀφεντέλλη Λέσβου⁸⁶⁶) καί στους κορμούς κιονίσκων τέμπλου⁸⁶⁷. Ὡστόσο, σταυροί ἐπάνω στους κορμούς πεσίσκων παραθύρων ἀπαντῶνται σέ πολλά παραδείγματα ἀπό τήν περιοχή τῆς Σαλώνας⁸⁶⁸.

Τό διακοσμητικό μοτίβο τοῦ σταυροῦ ἐπάνω σέ σφαῖρα θεωρεῖται ὅτι ἐμφανίζεται γιά «πρώτη» φορά στόν Ἅγιο Πολύευκτο, στό κάτω μέρος τῶν πεσσῶν⁸⁶⁹ (πίν. 71) καί σέ θωράκια κλίμακας ἄμβωνα⁸⁷⁰. Συναντᾶται, ἐπίσης, στό συμφυές ἐπίθημα τριῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων ἀπό τή Βασιλική Α' τοῦ Beyazit⁸⁷¹ (πίν. 72), πού πιθανόν μπορεῖ νά δεχτοῦν μία ὀψιμη χρονολόγηση. Οἱ σταυροί πού βαίνουν σέ σφαῖρα, εἶναι πολύ συνήθεις στήν περιοχή Αἰγαίου καί τῶν μικρασιατικῶν παραλίων καί ἀπαντῶνται σέ κορμούς κίωνων, σέ πεσίσκους καί θωράκια τέμπλου, σέ θωράκια καί ἐξῶστες ἁμβώνων καί σέ θωράκια κολυμβήθρων⁸⁷².

864. Σωτηρίου, *Χριστιανικά Θῆβαι*, εἰκ. 41.

865. Lemerle, *Philippe*, 403, πίν. X καί XXVII, 2.

866. Ὁρλάνδος, «Βασιλικά Λέσβου», 8-9, εἰκ. 4-5.

867. Κιονίσκος τέμπλου ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ Κῶ, βλ. παρακάτω, ἀρ. κατ. 199-200.

868. *Salona I*, πίν. IX-XIII.

869. Harrison, *Saracchane*, εἰκ. 143.

870. Harrison, *Saracchane*, εἰκ. 179-181. Τά θωράκια δέν εἶναι βέβαιο ὅτι σχετίζονται μέ τήν πρώτη φάση τοῦ ναοῦ. Τό θέμα χρησιμοποιεῖται ἐντατικά καί σέ ἄρκετά ἀπό τά θωράκια τῶν παραθύρων τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης, ὅπου οἱ σταυροί πού βαίνουν σέ σφαῖρα, πλαισιώνουν κεντρικό ρόμβο, Guiglia-Guidobaldi - Barsanti, *Santa Sophia*, 96-147.

871. Firatli, «Trois églises», 175 κ.έ., πίν. e-f. Mathews, *Early Churches*, 68 κ.έ., εἰκ. 55. Zollt, *Kapitellplastik*, πίν. 20, ἀρ. 83. Ἡ τρίκλιτη βασιλική Α' ἀποτελεῖ μέρος ἑνός συμπλέγματος τριῶν ναῶν πού ἀποκαλύφθηκαν τό 1943 κατά τήν ἀνέγερση τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινούπολης. Τά ἰωνικά κιονόκρανα εἶναι μικρότερων διαστάσεων ἀπό τά λεβητοειδή κιονόκρανα τοῦ ἰσογείου, πού συγγενεύουν πολύ μέ αὐτά τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ὡστόσο, ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι ὁ ναός δέν διέθετε ὑπερώα (βλ. Zollt, ὁ.π., 258-259). Τά ἰωνικά κιονόκρανα, σύμφωνα μέ τόν Zollt (ὁ.π., 260) ἔχουν στενή σχέση μέ αὐτά τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, τά ὁποῖα μέ βάση τά μονογράμματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τῆς Θεοδώρας ἔχουν χρονολογηθεῖ μεταξύ τοῦ 532 καί 548. Τελευταία προτάθηκε ἀπό τήν Συθιακάκη (Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος, 291-293) ἡ περίπτωση τά κιονόκρανα, πού ἴσως προέρχονται ἀπό τό αἶθριο τοῦ ναοῦ (532-548), νά ἔπαθαν ζημία ἀπό τήν πυρκαγιά τοῦ 564 καί νά ὑπέστησαν ἐπαναδόξωση, ἴσως κατά τή διάρκεια τῶν ἐπισκευῶν μετά ἀπό τόν σεισμό τοῦ 740, προκειμένου νά ἐπιδιορθωθοῦν καί νά χρησιμοποιηθοῦν στίς τοξοστοιχίες τοῦ ἰσογείου. Περισσότερα γιά τήν οἰκοδομική ἱστορία τοῦ μνημείου, βλ. Peschlow, *Irenenkirche*, 103 κ.έ.

872. Ὁρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 36, 38, 45-46, εἰκ. 30, 32, 37-38. Ὁρλάνδος,

Οί κίονες τῶν δύο βασιλικῶν φαίνεται ὅτι ἔχουν εἰσαχθεῖ ἀπό τά λατομεῖα τῆς Προκοννήσου, μετά ἀπό εἰδική παραγγελία, προκειμένου νά χρησιμοποιηθοῦν στά δύο μνημεῖα. Συνεπῶς, θά πρέπει νά χρονολογηθοῦν στήν περίοδο κατασκευῆς τῶν βασιλικῶν, δηλαδή γύρω στά μέσα τοῦ 6ου αἰ. γιά τόν Ἅγιο Γαβριήλ καί στά τέλη τοῦ 5ου μέ ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. γιά τή νότια βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου.

VII.2. ΒΑΣΕΙΣ ΚΙΟΝΩΝ

Οἱ κιονοστοιχίες τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἔβαιναν ἐπάνω σέ χαμηλό ἢ ὑπερυψωμένο στυλοβάτη⁸⁷³, μέ τή μεσολάβηση βάσεων ἢ καί μαρμάρινων βάθρων. Ἡ χρήση στίς κιονοστοιχίες μαρμάρινων βάθρων, ἀντί συνεχοῦς στυλοβάτη, σύμφωνα μέ μία ἄποψη⁸⁷⁴ εἶναι ἐπίδραση τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς παράδοσης καί ἀπαντᾶται ιδίως στίς πρώιμες βασιλικές, ἐνῶ σύμφωνα μέ μία ἄλλη⁸⁷⁵ ἐμφανίζεται ἀπό τά μέσα ἢ τό β' μισό τοῦ 6ου αἰ., ἀλλά γενικεύεται στόν 7ο καί τόν 8ο αἰ.

Οἱ βάσεις τῶν παλαιοχριστιανικῶν κίωνων⁸⁷⁶ ἀκολουθοῦν τήν τυπολογία τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἀττικῆς ἰωνικῆς βάσης, στήν κανονική ἢ σέ πιο ἀπλοποιημένη μορφή, μέ τήν προσθήκη συμφυοῦς τετράγωνης πλίνθου. Ὡστόσο, ἡ διαμόρφωση τοῦ κανονικοῦ ἰωνικοῦ τύπου, σπάνια παρατίθεται μέ πλήρες πλάσιμο τῶν σπειρῶν καί τῆς μεταξύ αὐτῶν σκοτίας, ἐφόσον συνήθως ὑφίσταται τροποποιήσεις πού ὁδηγοῦν σέ ἀπλούστερη ἢ καί σέ συνθετότερη μορφή.

Οἱ βάσεις ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ (**ἀρ. κατ. 120-124, πίν. 36-37**) ἀκολουθοῦν ἓνα σχετικά σύνθετο σχῆμα, ἔχουν συμφυῇ σχεδόν

«Γλυπτά Λιμένος Θάσου», 68, εἰκ. 7. Ötügen, *Forschungen*, πίν. 2,1-3, 17,1, 20,4. Gkioles - Pallis, *Atlas*, 380 καί 393.

873. Ὑψηλό στυλοβάτη μέ μεταστύλια θωράκια ἔχουν συνήθως οἱ βασιλικές τοῦ νησιωτικοῦ χώρου καί τῶν μικρασιατικῶν παραλίων, βλ. π.χ. βασιλικές Λέσβου, Κῶ, Ἄσσου κ.λ.π. (βλ. ἐνδεικτικά τόν ὑψηλό στυλοβάτη μέ βάσεις πού φέρουν ἐγκοπές στή βασιλική Ὑψηλομετώπου Λέσβου, βλ. Ὁρλάνδος, «Βασιλικά Λέσβου» 10-11, εἰκ. 6-7). Φαίνεται δηλαδή ὅτι ὁ διαχωρισμός τῶν κλιτῶν μέ μεταστύλια θωράκια ἐπιλέχθηκε στίς βασιλικές πού δέν εἶχαν ὑπερῶα, προκειμένου νά διαχωρισθοῦν οἱ χώροι ὅπου στέκονταν οἱ ἄνδρες καί οἱ γυναῖκες.

874. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 266.

875. Μέντζος, «Ἅγιος Δημήτριος», 229 καί ὑποσημ. 44. Στά πρωιμότερα παραδείγματα μέ μαρμάρινα βάθρα ἀνήκουν οἱ ναοί τοῦ Ἀγίου Ἀπολλιναρίου στίς Κλάσσεις καί τοῦ Παρεντίου, ἐνῶ ἀργότερα τό ἴδιο συμβαίνει στό τέμενος τοῦ Βράχου, στό Τζαμί τῆς Δαμασκοῦ, στήν ἀνοικοδόμηση τῆς Ἀγίας Εἰρήνης τοῦ 740 καί σέ Λογγοβαρδικούς ναούς.

876. Γενικά γιά βάσεις κίωνων βλ. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 268-273. Γραμμένος-Κνηθάκης, *Κατάλογος*, 143-158, πίν. 47-52, ἀρ. 370-415. Sadini-Kolokotsas, *Aliki*, πίν. 24-25. Lemerle, *Philippe*, πίν. LXVIII.

τετράγωνη πλίνθο, οί τρεῖς ἀπό αὐτές ἐδράζονται ἐπάνω σέ κτιστά βάθρα ἀλλά παρουσιάζουν ἀνομοιογενῇ μεταξύ τους μορφή, γεγονός πού πιθανολογεῖ τήν προέλευση, τῶν τριῶν τουλάχιστον ἀπό αὐτές, ἀπό παλαιότερα μνημεῖα.

Ἡ πρώτη (ἀρ. κατ. 120) εἶναι τοποθετημένη στόν βόρειο στυλοβάτη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἀμέσως νότια τῆς βόρειας κόγχης. Ἔχει πιό ἀπλοποιημένη μορφή ἀπό τίς ὑπόλοιπες καί διαμορφώνεται μέ μία σπεῖρα ἡμικυκλικῆς διατομῆς στό κάτω μέρος καί ἀνάγλυφη ταινία στό ἄνω. Ἡ πλίνθος δέν εἶναι ὁρατή λόγω τῆς κάλυψης τῶν δαπέδων τῆς βασιλικῆς. Οἱ τρεῖς ἐπόμενες (ἀρ. κατ. 121-123) εἶναι τοποθετημένες σέ κτιστά βάθρα, στόν κεντρικό χῶρο τῆς βασιλικῆς, κάτω ἀπό τήν ἀδιευκρίνιστη σταυροειδῇ στέγαση τοῦ ναοῦ. Ἡ βάση μέ ἀρ. κατ. 121 διαμορφώνεται μέ μία σπεῖρα τετάρτου κύκλου στό κάτω μέρος, σκοτία καί σπεῖρα ἡμικυκλικῆς διατομῆς. Ἡ βάση μέ ἀρ. κατ. 122 διαρθρώνεται μέ σπεῖρα ἡμικυκλικῆς διατομῆς ἄνω, σκοτία καί σπεῖρα ὀρθογώνιας διατομῆς, ἐνῶ μεταξύ τῶν σπειρῶν μεσολαβοῦν λεπτές ἀνάγλυφες ταινίες. Οἱ δύο τελευταῖες (ἀρ. κατ. 123-124) ἔχουν μία πιό κανονική μορφή μέ σπεῖρες ἡμικυκλικῆς διατομῆς καί σκοτία ἐνδιάμεσα. Μεταξύ τῶν σπειρῶν σκαλίζονται λεπτές ἀνάγλυφες ταινίες. Ἡ βάση μέ ἀρ. κατ. 124, πού εἶναι τοποθετημένη κοντά στό δυτικό ἄκρο τοῦ στυλοβάτη τῆς βόρειας κιονοστοιχίας, χωρίς τή μεσολάβηση βάθρου, εἶναι καί ἡ μόνη ἀπό τίς βάσεις τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ πού διαμορφώνεται μέ ὀρθογώνιες ἐγκοπές γιά τήν προσαρμογή μεταστυλίων θωρακίων. Στόν χῶρο τῆς βασιλικῆς σώζονται καί οἱ βάσεις τοῦ κιβωρίου τῆς Ἀγίας Τράπεζας, ὥστόσο δέν συμπεριλήφθηκαν στή μελέτη, καθῶς σήμερα δέν εἶναι ὁρατές, λόγω τῆς κάλυψης τῶν δαπέδων τῆς βασιλικῆς.

Οἱ περισσότερες (12) ἀπό τίς βάσεις πού σώζονται στή νότια βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου (ἀρ. κατ. 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 136, 138, 139, 140, πίν. 37-40), εἶναι κατασκευασμένες ἀπό λευκόγκριζο μάρμαρο μέ γκριζωπές φλεβώσεις, πιθανῶς τοπικῆς προέλευσης. Οἱ ὑπόλοιπες ἔξι (ἀρ. κατ. 129, 134, 135, 137, 141, 142, πίν. 37-40) εἶναι κατασκευασμένες ἀπό προκοννήσιο μάρμαρο. Ὅλες φέρουν τίς χαρακτηριστικές κατακόρυφες ἐγκοπές γιά τήν ὑποδοχή τῶν μεταστυλίων θωρακίων⁸⁷⁷. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐγκοπῶν ἐξαρτᾶται ἀπό τή θέση τῶν βάσεων: στίς βάσεις πού συνδέονται μέ τόν στυλοβάτη τοῦ τέμπλου οἱ ἐγκοπές εἶναι τρεῖς, στίς βάσεις τοῦ στυλοβάτη τῶν κιονοστοιχιῶν δύο

877. Βάσεις μέ ὀρθογώνιες ἐγκοπές διέθετε καί ἡ βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στό Μαστιχάρι, οἱ ὁποῖες ἀνῆκαν εἴτε στά ὑπερώα εἴτε στό κιβώριο, βλ. Ὀρλάνδος, *Βασιλικαί Κῶ*, 14, εἰκ. 9.

καί στην περίπτωση τῶν ἀκραίων δυτικῶν βάσεων, ἀπό μία, δεδομένου ὅτι δέν τοποθετοῦνταν θωράκια στό δυτικό πέρασ τῶν κιονοστοιχιῶν, προκειμένου νά ἐξασφαλίζεται ἡ ἐπικοινωνία μεταξύ τῶν κλιτῶν.

Τό σχῆμα τους εἶναι ἀπλοποιημένο μέ δύο βασικές, παρόμοιες με-
ταξύ τους, παραλλαγές: πέντε ἀπό αὐτές (ἀρ. κατ. 125-129, 141) δι-
αμορφώνονται μέ μία σπεῖρα σέ μορφή ἀπλῆς ἐπίπεδης λοξότμητης
ταινίας καί μία ταινία ὀρθογώνιας διατομῆς. Δέκα βάσεις (ἀρ. κατ.
131-139, 142) ἔχουν μία σπεῖρα ἡμικυκλική ἢ σχεδόν ἡμικυκλική καί
μία ταινία ὀρθογώνιας διατομῆς. Ἡ βάση μέ ἀρ. κατ. 130, πού σώζε-
ται τμηματικά, παρουσιάζει ἐλαφρῶς μικρότερη διάμετρο (0,44μ.) ἀπό
τίς προηγούμενες, εἶναι κατασκευασμένη ἀπό γκριζωπό μάρμαρο μέ
ἐρυθρές φλεβώσεις καί διαμορφώνεται μέ μία λεπτὴ σπεῖρα ἡμικυκλικῆς
διατομῆς καί μία σκοτία. Ἡ βάση μέ ἀρ. κατ. 138 ἔχει ἀκόμα μικρότε-
ρες διαστάσεις ἀπό τίς υπόλοιπες (διάμ. 0,29μ. καί διαστ. πλίνθου
0,47X0,47μ.). Οἱ δύο παραπάνω βάσεις δέν διαθέτουν ἐγκοπές γιά τήν
ὑποδοχή τῶν μεταστυλίων θωρακίων. Πιθανόν προέρχονται ἀπό τά
ὑπερώα τοῦ ναοῦ⁸⁷⁸.

Σχεδόν ὅμοιες μορφολογικά βάσεις ἐντοπίζονται στήν Κῶ, στή
βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στό Μαστιχάρι⁸⁷⁹ καί στή βασιλική στό
ἀκρωτήριο Σκανδάριο⁸⁸⁰, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἀπλοποιημένος τύπος ἀπαντᾶται
σέ ἀρκετές περιοχές⁸⁸¹. Ἡ ὁμοιογένεια τοῦ σχήματος πού χαρακτηρίζει
τίς βάσεις τῆς νότιας βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, μαρτυρεῖ ὅτι οἱ
βάσεις, ὅπως καί ὁ υπόλοιπος γλυπτός διάκοσμος τῆς βασιλικῆς, κατα-
σκευάστηκαν εἰδικά γιά τό ναό. Μία ἀκόμη βάση (ἀρ. κατ. 143, πίν. 41)

878. Τό μόνο στοιχεῖο γιά ὑπαρξή ὑπερώων στή βασιλική τό πιστοποιοῦν αὐτές οἱ
βάσεις. Ὡς γνωστόν τά ὑπερώα δέν συνηθίζονται στίς νησιωτικές περιοχές καί στά μικρα-
σιατικά παράλια. Ἀπό τίς βασιλικές τοῦ νησιοῦ τῆς Κῶ, μόνο στή βασιλική τοῦ Ἀγίου
Ἰωάννη στό Μαστιχάρι ὑπάρχουν στοιχεῖα (κλίμακες ἀνόδου) πού ἐπιβεβαιώνουν ὅτι
διέθετε ὑπερώα. Ἡ παρουσία ὑπερώων θά μπορούσε νά τεκμηριωθεῖ καί σέ κάποιες ἄλλες
περιπτώσεις, ὅπως λ.χ. στή βασιλική τοῦ Ἀγίου Παύλου στό Ζηπάρι, ὅπου ἡ διαμόρφωση
δύο παραστάδων στό δυτικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα ὑποδεικνύει τήν υποστήριξη τῆς θολο-
δομίας τοῦ συγκεκριμένου τμήματος μέ δύο ἐνισχυτικά σφενδόνια καί τήν ἐνδεχόμενη δι-
αμόρφωση ὑπερώου, τουλάχιστον ἐπάνω ἀπό τό συγκεκριμένο τμήμα τοῦ ναοῦ.

879. Ὁρλάνδος, *Βασιλικαί Κῶ*, 13-15, εἰκ. 8-10.

880. Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Ι.3.

881. Orlandos, *Chios II*, πίν. 2α. Ὁ ἴδιος, «Βασιλικαί Λέσβου», 10. Πελεκανίδης,
«Ὁκτάγωνο Φιλίππων», 79, εἰκ. 2, πίν. 63β. Ὁ ἴδιος, «Βασιλική Φιλίππων», 145-146, εἰκ.
25Α. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 154, πίν. 51, ἀρ. 401-402. Sodini-Kolokotsas, *Aliki*,
60-63, εἰκ. 58-59, πίν. 24 a-e. Ötügen, *Forschungen*, πίν. 24, 26. Παρόμοιου σχήματος
βάση, ἀλλά μέ λεπτὸ δακτύλιο μεταξύ σπείρας καί ὀρθογώνιας ταινίας ἔχει βρεθεῖ καί στή
βασιλική τῆς Παλαιοπαναγιάς στήν Κάλυμνο, βλ. Karabatsos, «Kalymnos», 326, εἰκ. 25.

πού σώζεται κατά χώραν στη βασιλική Καμαρίου⁸⁸², επίσης στην Κέφαλο, είναι κατασκευασμένη από παρόμοιο, πιθανόν τοπικής προέλευσης μάρμαρο και έχει τό ίδιο σχήμα: μία σπείρα ήμικυκλικής διατομής και μία ταινία ὀρθογώνιας διατομής. Δέν αποκλείεται στά δύο μνημεῖα, πού δέν ἀπέχουν πολύ χρονολογικά (β' μισό 5ου αἰ.), νά δούλεψαν τά ἴδια συνεργεῖα μαρμαροτεχνιτῶν.

Στό κάστρο τῆς Νεραντζιάς ἔχει περισυλλεχθεῖ, ἄγνωστο ἀπό ποιό σημεῖο τοῦ νησιοῦ, μία βάση μέ συμφυές βάθρο (ἄρ. κατ. 144, πίν. 41). Ἡ βάση ἀκολουθεῖ τήν τυπολογία τῶν ἀττικῶν ἰωνικῶν βάσεων μέ τετράγωνη πλίνθο. Διαμορφώνεται κάτω μέ σπείρα ήμικυκλικής διατομής, σκοτία καί διπλή ταινία στό ἄνω μέρος. Τό βάθρο εἶναι κυβικό καί κοσμεῖται στίς τέσσερις πλευρές μέ ἀνάγλυφο λατινικό σταυρό, πού ἔχει πεπλατυσμένες τίς ἀπολήξεις τῶν κεραίων. Τό κυμάτιο πού συνήθως περιβάλλει τίς πλευρές τοῦ βάθρου⁸⁸³, ἐδῶ ἔχει χάσει τήν ὀργανική του διάρθρωση καί ἔχει τή μορφή πλαίσιου πού σχηματίζεται ἀπό μία πλατιά καί μία πολύ λεπτότερη ταινία.

Βάσεις μέ συμφυή βάθρα πού κοσμοῦνται μέ σταυρό καί οἱ πλευρές τους εἴτε περιβάλλονται ἀπό πλαίσια εἴτε διαρθρώνονται μέ πλαστικά κυμάτια, εἶναι ἀρκετά συχνές⁸⁸⁴. Ἡ βάση τοῦ Κάστρου, λόγω τῆς ἀπλούστευσης τοῦ κυματίου, θά μπορούσε νά χρονολογηθεῖ στό α' μισό τοῦ 6ου αἰ.

Μία ἀκόμη βάση μέ συμφυές βάθρο (ἄρ. κατ. 145, πίν. 41) βρίσκεται στόν χώρο τῆς βασιλικῆς τοῦ Λιμένου, ἀμέσως βόρεια τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ αἰθρίου. Ἡ βάση εἶναι ἀττική ἰωνική μέ σπείρα ήμικυκλικής διατομής, σκοτία καί διπλή ἀνάγλυφη ταινία. Τό κυβικό βάθρο διαμορφώνεται ἄνω καί κάτω μέ κυμάτια πού ἀποδίδονται μέ λοξότμητες καί ἐγχάρακτες ταινίες.

882. Γιά τή βασιλική βλ. παραπάνω στό κεφάλαιο I.3.

883. Γιά παραδείγματα βάθρων μέ κανονικά κυμάτια βλ. Ὀρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, εἰκ. 213, 215, 2-3. Ἐπίσης, βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, 48, ἄρ. 45-47 (5ος αἰ.). Παράδειγμα βάθρου μέ πλαίσιο στή θέση τῶν κυματίων, βλ. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 142, πίν. 47, ἄρ. 366.

884. Στήν Καρχηδόνα καί τά Ἱεροσόλυμα, βλ. Ὀρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 266-268, εἰκ. 214,4 καί 215,2. Στούς Φιλίππους, βλ. Πελεκανίδης «Ὀκτάγωνο Φιλίππων», 79, εἰκ. 2, πίν. 63β. Στούς Στόβους, βλ. Nikolajević-Stojković, *Décoration Architecturale*, εἰκ. 127. Βλ. ἐπίσης Sadini, «Remarques», 446, εἰκ. 46. Οἱ κίονες τοῦ κιβωρίου τῆς Καταπολιανῆς βαίνουν σέ βάσεις μέ συμφυές ὀκτάπλευρο χαμηλό βάθρο, πού κοσμεῖται στίς τέσσερις πλευρές μέ ἀνάγλυφο σταυρό, βλ. Μητσάνη, «Κιβώριο», 326, εἰκ. 5. Ἐκτός τοῦ σταυροῦ, τά παλαιοχριστιανικά βάθρα συχνά κοσμοῦνταν μέ θέματα πού συνηθίζονται στά θωράκια, ὅπως αὐτό τῶν ὁμόθετων ρόμβων πού ἐγγράφονται σέ τετράγωνα πλαίσια, βλ. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 143, πίν. 47, ἄρ. 369.

Τά κυμάτια τοῦ βάθρου διατηροῦν ὡς ἓνα βαθμὸ τήν ὀργανικὴ πλαστικὴ διάρθρωση τῶν ρωμαϊκῶν παραδειγμάτων, ἔχουν ὅμως μία σχετικὰ πιὸ ἀπλοποιημένη μορφή, καθὼς διαμορφώνονται μὲ λοξότμητες καὶ ἐγχάρακτες ταινίες καὶ ὄχι μὲ ἐπάλληλα πλαστικά κυμάτια. Παρόμοια διάρθρωση ἀπαντᾷται σὲ βάθρα τοῦ 5ου ἢ τοῦ 6ου αἰ.⁸⁸⁵. Ἡ βάση, ὅπως ἀναφέρθηκε, βρίσκεται στὸν χώρο τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Λιμένος, ὡστόσο δὲν ἔχει ὀργανικὴ σχέση μὲ τὸν στυλοβάτη τοῦ αἰθρίου καὶ συνεπῶς θὰ μπορούσε νὰ προέρχεται καὶ ἀπὸ ἄλλο χώρο τοῦ μνημείου. Ἡ βασιλικὴ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 5ου - ἀρχές τοῦ 6ου αἰ., ἐνῶ τὸ αἶθριο σὲ λίγο μεταγενέστερη περίοδο⁸⁸⁶. Συνεπῶς, μία χρονολόγησις τῆς βάσης εἴτε στὴν περίοδο κατασκευῆς τῆς βασιλικῆς εἴτε τοῦ αἰθρίου, εἶναι πολὺ πιθανή (τέλη 5ου - α' μισό 6ου αἰ.).

VII.3. ΤΥΠΟΙ ΑΜΦΙΚΙΟΝΩΝ-ΒΑΣΕΩΝ ΑΜΦΙΚΙΟΝΩΝ

Οἱ ἀμφικίονες χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ στήριξη τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων καὶ τοποθετοῦνταν ἀνάμεσα στοὺς πίνακες τῶν ὑαλοστασίων ἢ τῶν μαρμάρινων φραγμάτων τῶν παραθύρων. Ἡ μορφή τους συνίσταται ἀπὸ δύο ἀρράβδωτους ἡμικίονες πού σκαλίζονται ἐκατέρωθεν πρισματικῆς ἐπιφάνειας καὶ παρουσιάζουν ἐλαφρὰ μείωση πρὸς τὰ ἄνω⁸⁸⁷. Ἡ ἐπίπεδη κατακόρυφη ταινία τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν χρησιμεύει γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῆς κάσας τῶν ὑαλοστασίων ἢ τῶν μαρμάρινων φραγμάτων τῶν παραθύρων. Οἱ ἀμφικίονες βαίνουν σὲ συμφυῇ, ἀπλή ἢ συνθετότερη, ἰωνίζουσα βάση μὲ συμφυῇ πλίνθο, καὶ ἄνω ἀπολήγουν εἴτε σὲ κανονικά ἢ σχηματοποιημένα κορινθιακά κιονόκρανα εἴτε σὲ ἀπλή ταινιωτὴ ἐπίστεψη καὶ σὲ συμφυῇ ὀρθογώνιο ἄβακα. Ἐπάνω στοὺς ἀμφικίονες τῶν παραθύρων τοποθετοῦνταν ἐπιθήματα⁸⁸⁸ σὲ σχῆμα ἀνεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας, προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἀκόμη καλύτερη στήριξη ἀλλὰ καὶ γιὰ διακοσμητικούς λόγους. Λόγω τῆς ἀπλῆς, ἀκόσμητης μορφῆς τους, ὅπως

885. Ötügen, *Forschungen*, πίν. 27, 1,3. Ὁρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 269, εἰκ. 216. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 142-143, πίν. 47, ἀρ. 367-368. Σὲ μαρμάρινα κυβικά βάθρα μὲ πλαστικά κυμάτια ἔβαιναν καὶ οἱ βάσεις τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὸ Μαστιχάρι. Τὰ βάθρα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ ἀρχαιότερα ρωμαϊκά οἰκοδομήματα, ὅπως ὑποδεικνύει ὁ σωζόμενος διάκοσμος ἀπὸ βουκράνια καὶ γιρλάντες σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτά, βλ. Ὁρλάνδος, *Βασιλικαὶ Κῶ*, 12-13, εἰκ. 8.

886. Βλ. παραπάνω, στὸ κεφάλαιο I.3.

887. Σὲ κάποιες περιπτώσεις οἱ ἀμφικίονες τῶν παραθύρων ἔχουν τὴ μορφή πεσσίσκων, βλ. *Salona I*, πίν. IX-XIII.

888. Βλ. παραπάνω στὸ κεφάλαιο VI.2.

καί στήν περίπτωση τῶν ἐπιθημάτων, σπανίως ἀπασχόλησαν τούς ἐρευνητές καί ἡ ἀναφορὰ πού γίνεται, εἶναι περιληπτική. Ἐντάχθηκαν σέ αὐτή τή μελέτη γιά τούς ἴδιους λόγους πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω, στό κεφάλαιο μέ τά ἐπιθήματα, προκειμένου δηλαδή νά εἶναι πλήρης ὁ κατάλογος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς γλυπτικῆς τῆς Κῶ καί νά χρησιμεύσουν ὡς συγκριτικά παραδείγματα γιά ἄλλους μελετητές.

Κατ'ἀρχάς εἶναι δυνατόν νά ἐνταχθοῦν σέ δύο κατηγορίες: σέ ἀμφικίονες πού διαθέτουν συμφυῆ κανονικά ἢ σχηματοποιημένα κορινθιακά κιονόκρανα (ἀρ. κατ. 146-155) καί σέ ἐκείνους πού ἀπολήγουν σέ ἀπλή ταινιωτή συμφυῆ ἐπίστεψη, προκειμένου νά δεχθοῦν τά ἐπιθήματα (ἀρ. κατ. 156-169). Στόν κατάλογο ἐντάχθηκαν καί τμήματα ἀμφικιονίσκων πού σώζουν μόνο τό κεντρικό καί τό κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ τους καί ἔτσι εἶναι ἀδιευκρίνιστος ὁ τύπος τῆς ἄνω ἀπόληξης τους (ἀρ. κατ. 170-191).

Οἱ τρεῖς πρῶτοι ἀμφικιονίσκοι (ἀρ. κατ. 146, 147, 148, πίν. 41-42) σώζουν τμήμα τοῦ κορμοῦ τους καί ἀπολήγουν ἄνω σέ διπλό ἀνισοπαχή ταινιωτό δακτύλιο καί σέ συμφυές κορινθιακό κιονόκρανο. Τά κιονόκρανα ἀκολουθοῦν τόν τύπο τῶν μικρῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων καί ἔχουν δύο γωνιακά φύλλα ἄκανθας. Στά δύο πρῶτα τά φύλλα εἶναι τρίλοβα, οἱ πλάγιοι λοβοί διαιροῦνται σέ τρεῖς αἰχμηρές γλωσσίδες, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ ἐξωτερική καμπυλώνει πρὸς τά πλάγια καί ἐφάπτεται μέ αὐτήν τοῦ γειτονικοῦ λοβοῦ, σχηματίζοντας κυκλικὸ κολπίσκο. Οἱ δύο ἐπόμενες γλωσσίδες ἔχουν λοξή πρὸς τά ἐπάνω διάταξη καί ἀκουμποῦν μέ τίς γειτονικές, σχηματίζοντας ἀρνητικά γεωμετρικά σχήματα. Ὁ κορυφαῖος λοβός εἶναι κατεστραμμένος ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἀνέπιπτε. Τό κεντρικό νεῦρο τοῦ φύλλου εἶναι ταινιωτό χωρίς νευρώσεις. Ἐπάνω ἀπὸ τά φύλλα, σκαλίζονται βλαστοί πού ἐνώνονται στό κέντρο τῆς ὄψης, σχηματίζοντας μικρό V καί ἀπολήγουν κάτω ἀπὸ τίς γωνίες τοῦ ἄβακα σέ ὑποτυπώδεις σπεῖρες. Ὁ ἄβακας εἶναι κοῖλος, διαιρεῖται σέ δύο ζῶνες μέ αὐλάκωση καί στό κέντρο του ἐξέχει μικρὸ τριγωνικὸ κομβίον. Στόν τρίτο ἀμφικιονίσκο τά φύλλα τῆς ἄκανθας εἶναι πεντάλοβα. Ἀπὸ τούς πλάγιους λοβούς σώζονται μόνο οἱ κάτω, οἱ ὁποῖοι διαιροῦνται σέ τέσσερις γλωσσίδες μέ ἀκτινωτή διάταξη. Οἱ δύο ἐξωτερικές γλωσσίδες τους ἐφάπτονται μέ τίς ἀντίστοιχες γειτονικές σχηματίζοντας ρομβοειδές ἀρνητικὸ σχῆμα, ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ ἀνακάμπεται καί ἀκουμπᾷ στόν ὑπερκείμενο λοβὸ σχηματίζοντας ὡειδῆ ὀφθαλμό. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν γλωσσίδων εἶναι βαθιά σκαμμένη, μέ λεπτὸ χεῖλος, καί οἱ αἰχμηρές ἀπολήξεις. Οἱ μέσοι καί ὁ κορυφαῖος λοβός δέν σώζονται. Τό

κεντρικό νεῦρο τοῦ φύλλου τονίζεται μέ δύο κατακόρυφες παράλληλες αὐλακώσεις.

Ἀμφικίονες μέ συμφυῇ κορινθιακά κιονόκρανα ἀπαντῶνται στή Ρόδο⁸⁸⁹ (πίν. 72), στήν Ἀθήνα⁸⁹⁰, στή βασιλική τῆς Ἀγίας Θέκλας στό Μεριαμλίκ⁸⁹¹, στή βασιλική Α΄ τῶν Φιλίππων⁸⁹², στή Νικόπολη⁸⁹³. Ὁ τύπος τοῦ ἀκανθόφυλλου τῶν δύο πρώτων ἀμφικιονίσκων εἶναι συνήθης σέ κιονίσκους τέμπλων⁸⁹⁴. Μία χρονολόγηση τῶν τριῶν ἀμφικιονίσκων στό β΄ μισό τοῦ 5ου ἤ τίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. εἶναι πολύ πιθανή.

Οἱ ἀμφικίονες πού ἀπολήγουν σέ συμφυῇ σχηματοποιημένα κορινθιακά κιονόκρανα (ἀρ. κατ. 149-155, πίν. 42-43), εἶναι πολύ συνήθεις στίς παλαιοχριστιανικές βασιλικές καί ἐπιλέχθηκαν σέ πολλές περιπτώσεις, ἐπαρχιακῶν κυρίως μνημείων, λόγω καί τῆς εὐκολίας κατασκευῆς τους. Τά δύο γωνιακά φύλλα τοῦ κιονοκράνου εἶναι σχηματοποιημένα καί συμπαγῇ, χωρίς ἐπιμέρους διαίρεση σέ λοβούς («πλήρη»), παρά μόνο σέ μία κορυφαία, ἰσχυρή σέ κάποιες περιπτώσεις, ἀνάπτωση μέ αἰχμηρή γλωσσίδα. Παραδείγματα ἀμφικιόνων μέ σχηματοποιημένα κορινθιάζοντα κιονόκρανα ἤ μέ ὑδροχαρῆ φύλλα, πού χρονολογοῦνται ἀπό τόν 5ο ἕως καί τόν 7ο αἰ., ἐντοπίζονται σέ ἀρκετές περιοχές⁸⁹⁵. Δύο ἀπό τούς ἀμφικίονες, ἕνας μέ σχηματοποιημένο κιονόκρανο (ἀρ. κατ. 149, πίν. 42) καί ἕνας πού δέν σώζει τήν ἄνω ἀπόληξη (ἀρ. κατ. 186, πίν. 47), εἶναι κατασκευασμένοι ἀπό πορφυρίτη λίθο.

Οἱ ἀμφικίονες μέ ἀπλή ταινιωτή ἐπίστεψη⁸⁹⁶ καί ἀπλοποιημένη ἤ συνθετότερη βάση, ἀριθμοῦν ἀρκετά παραδείγματα στήν Κω⁸⁹⁷ (ἀρ.

889. Ὁρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 13, εἰκ. 7.

890. Σκλάβου-Μαυροειδῆ, *Γλυπτά*, 66-67, ἀρ. 87.

891. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 427, εἰκ. 390,1.

892. Lemerle, *Philippes*, πίν. XXXI,1 καί πίν. LXXXIV, 28.

893. Κωνστάντιος-Χαλκιᾶ, «Γλυπτά Νικόπολης», 320, εἰκ. 8.

894. Σέ κιονίσκο τέμπλου ἀπό τήν περιοχή τῆς Ἀντιμάχειας, βλ. Μαστορόπουλος, *Ἀντιμάχεια*, φωτ. στή σελ. 88. Σέ δύο κιονίσκους ἀπό τή βασιλική Ἀφεντέλλη στή Λέσβο, βλ. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαί Λέσβου», 50, εἰκ. 53, 59, (β΄ μισό 5ου ἤ πρώτο μισό 6ου αἰ). Ἐπίσης, σέ κιονίσκο τέμπλου ἀπό το Ἐθνικό Μουσείο τῆς Ραβέννας, βλ. Olivieri-Farioli, *Scultura*, 49, εἰκ. 84, ἀρ. 85 (5ος - 6ος αἰ.).

895. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαί Λέσβου», 8, εἰκ. 4. Ὁ ἴδιος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 13-14, εἰκ. 8. Ὁ ἴδιος, *Εὐλόστεγος*, 426-427, εἰκ. 389. Olivieri-Farioli, *Scultura*, 55, εἰκ. 101, ἀρ. 106. Σκλάβου-Μαυροειδῆ, *Γλυπτά*, 60, ἀρ. 70. *Salona I*, 16-17, 21-22, πίν. VIII, III.a.1-4, 15.

896. Ἀμφικίονες μέ ἀπόληξη σέ ἀπλό ἄβακα ἔχουν βρεθεῖ στή σταυρική βασιλική τῆς Θάσου, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ., βλ. Ὁρλάνδος, «Βασιλική Θάσου», 18, εἰκ. 11.

897. Ἀμφικιονίσκος μέ ἀπλή ταινιωτή ἀπόληξη ἔχει βρεθεῖ καί στή βασιλική τοῦ Ἀγίου

κατ. 156-169, πίν. 44-45) καί τό μόνο στοιχείο πού θά μπορούσε νά οδηγήσει σέ μία πρωϊμότερη ἢ ὀψιμότερη χρονολόγηση, εἶναι ἡ ἀπλή ἢ συνθετότερη διαμόρφωση τῆς βάσης καί τῆς ταινιωτῆς ἐπίστεψης. Ἀνάλογοι ἀπλοί ἀμφικίονες ἔχουν βρεθεῖ καί σέ ἄλλες περιοχές⁸⁹⁸. Τέλος, σέ κάποιους ἀπό τούς ἀμφικίονες (**ἀρ. κατ. 170-191, πίν. 45-48**) σώζεται μόνον τμήμα τοῦ κορμοῦ καί ἡ συμφυῆς βάση τους. Ἐνας ἀπό αὐτούς (**ἀρ. κατ. 186, πίν. 47**) εἶναι κατασκευασμένος ἀπό πορφυρίτη λίθο, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι εἶναι μαρμάρινοι.

Σέ κάποιες περιπτώσεις οἱ βάσεις τῶν ἀμφικιόνων ἦταν κατασκευασμένες ἀπό ξεχωριστό κομμάτι μαρμάρου (**ἀρ. κατ. 192-196, πίν. 48-49**). Ἡ τυπολογία τους⁸⁹⁹ ἀκολουθεῖ αὐτή τῶν ἰωνικῶν βάσεων μέ συμφυῆ πλίνθο, ἔχουν ἐλλειψοειδές σχῆμα καί στίς πλάγιες πλευρές τους διαμορφώνεται ἡ συνέχεια τῆς ἐπίπεδης ταινίας τῶν κορμῶν τῶν ἀμφικιονίσκων, πού ἀκολουθεῖ τίς διαβαθμίσεις τῆς βάσης.

⁸⁹⁸ Ἰωάννη στό Μαστιχάρι, ὁ ὁποῖος μέχρι σήμερα δέν ἔχει ἐντοπισθεῖ, βλ. Ὁρλάνδος, «Βασιλικά Κῶ», 19, εἰκ. 15.

⁸⁹⁸ Στίς βασιλικές Α' καί Β' τῶν Φιλίππων, Lemerle, *Philippes*, πίν. XXXI, LXXIV. Στό Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, βλ. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 89-91, πίν. 25-26, ἀρ. 214-218. Στήν Ἀθήνα, βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, 66, ἀρ. 86. Στά μικρασιατικά παράλια, βλ. Ötügen, *Forschungen*, πίν. 21-23. Στή Σαλώνα, *Salona I*, 19-20, πίν. VIII, III.a. 10-11.

⁸⁹⁹ Βάσεις ἀμφικιόνων, βλ. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 86-88, πίν. 24-25, ἀρ. 205-206, 210.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΕΜΠΛΩΝ

VIII.1. ΠΕΣΣΙΣΚΟΙ - ΚΙΟΝΙΣΚΟΙ ΤΕΜΠΛΩΝ

Στό μαρμάρινο φράγμα του πρεσβυτερίου πού ξβαινε, είτε άπευ-
θείας επάνω στό δάπεδο του ναού είτε συνηθέστερα σέ υπερυψωμένο
μαρμάρινο στυλοβάτη, χρησιμοποιήθηκαν πεσσίσκοι⁹⁰⁰, άπλοί ή μέ
συμφυείς κιονίσκους, προκειμένου νά διαρθρωθεί τό τέμπλο καί νά
στηριχθούν τά μαρμάρινα θωράκια πού τό άπομόνωναν άπό τόν
υπόλοιπο ναό.

Στήν Κω έχει βρεθεί μικρός άριθμός πεσσίσκων, άπλών ή μέ συμ-
φυείς κιονίσκους καί γενικά, συγκριτικά μέ τόν άριθμό των γνωστών
βασιλικών του νησιού, σώζονται πολύ λίγα άρχιτεκτονικά στοιχεία
τέμπλων. Τό γεγονός ίσως όφείλεται στό μικρό μέγεθος καί βάρος
αύτών των γλυπτών, πού όδήγησε στην έντατική επαναχρησιμο-
ποίησή τους ως οικοδομικό υλικό σέ μεταγενέστερα κτήρια⁹⁰¹.

Η μορφή των πεσσίσκων του τέμπλου είναι αρκετά τυποποι-
ημένη: πρόκειται για χαμηλά όρθογώνια στηρίγματα, των οποίων ή
μία ή καί περισσότερες πλευρές κοσμούνται μέ ανάγλυφο διάκοσμο.
Όταν τό φράγμα του πρεσβυτερίου είναι χαμηλό, οι πεσσίσκοι δια-
μορφώνονται μέ μηλοειδή ή άλλης μορφής στέψη⁹⁰². Αντίθετα, στίς
περιπτώσεις ύψηλών φραγμάτων, έχουν επίπεδη στέψη ή μορφής
άττικής ιωνικής βάσης καί συμφύονται μέ κιονίσκους πού στήριζαν
έλαφρό έπιστύλιο. Έχει υποστηριχθεί ότι τό χαμηλό κιγκλίδωμα στό
πρεσβυτέριο εφαρμόζεται σέ όλο τόν 4ο καί ίσως καί στίς άρχές του
5ου αϊ. καί ότι ήδη πριν άπό τά μέσα του 5ου αϊ., σταδιακά τό ύψος του
φράγματος μεγαλώνει μέ την προσθήκη κιονοστοιχίας καί έπιστυλίου
καί σχηματίζεται μία έλαφριά στοά, πού είτε είναι ευθύγραμμη, είτε
κάμπτεται σέ σχήμα Π καί φθάνει μέχρι τά βάθρα του συνθρόνου⁹⁰³.
Όστόσο, ή χρήση ύψηλου φράγματος δέν άποτελεί άπόλυτο κριτήριο
προχωρημένης χρονολόγησης, εφόσον πεσσίσκοι μέ μηλοειδή άπόλη-

900. Χαμηλοί πεσσίσκοι χρησιμοποιήθηκαν καί στά μεταστύλια θωράκια των κιονο-
στοιχιών των κλιτών καί των υπερώων, βλ. Όρλάνδος, «Βασιλικά Λέσβου», 19, εικ. 18.

901. Βλ. για παράδειγμα, Χαριτωνίδης, «Τοπογραφία», πίν. 98.

902. Όρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 515, εικ. 481. Χρήστου, «Παραστάσεις ένζωδου βλαστού»,
213, εικ. 1. Θέμελης, *Έλεύθερα*, 54, εικ. 48-49.

903. Όρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 525-527.

ξη καί ὡς ἐκ τούτου χαμηλό φράγμα πρεσβυτερίου, ἐφαρμόζεται καί σέ βασιλικές πού χρονολογοῦνται σέ ὀψιμότερες περιόδους⁹⁰⁴.

Ὁ πρῶτος πεσσίσκος τέμπλου πού ἐξετάζεται (ἀρ. κατ. 197, πίν. 49), εἶναι κατασκευασμένος ἀπό λευκόγκριζο μάρμαρο μέ γκριζωπές παράλληλες φλεβώσεις (προκοννήσιο) καί βρίσκεται τοποθετημένος στή νοτιοδυτική γωνία τοῦ στυλοβάτη τοῦ τέμπλου τῆς βόρειας βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Στεφάνου⁹⁰⁵. Στό ἄνω μέρος ἀπολήγει σέ διβαθμιδωτό κυλινδρικό στέλεχος, μέ τή μεσολάβηση λεπτῆς ἀνάγλυφης ταινίας, ἄρα τό φράγμα τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς ἦταν χαμηλό. Στή μία πλευρά (πρός β.) εἶναι ἀδρά δουλεμένος γιά τήν προσαρμογή θωρακίου. Στίς ἄλλες κοσμεῖται μέ ὀρθογώνια πλαίσια πού ὀρίζονται ἀπό ἀνάγλυφη ταινία καί περικλείουν ἓνα κατακόρυφο ἀνάγλυφο ἔξαρμα πού θυμίζει τήν πλευρά πρίσματος. Τό γεγονός τῆς χρήσης χαμηλοῦ φράγματος σέ μία βασιλική πού πιθανῶς χρονολογεῖται στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ. ἢ καί στόν 7ο αἰ., ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ χαμηλός τύπος χρησιμοποιεῖται καί σέ ὀψιμότερες τοῦ 5ου αἰ. περιόδους.

Ὁμοίου τύπου, ἀλλά μέ ἐλαφρῶς διαφορετική λάξευση, εἶναι καί ὁ ἐπόμενος πεσσίσκος (ἀρ. κατ. 198, πίν. 49), ὁ ὁποῖος εἶναι κατασκευασμένος ἀπό γκριζογάλανο μάρμαρο καί βρίσκεται στό Μουσεῖο τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς, χωρίς ἔνδειξη προέλευσης. Σῶζεται τμήμα τοῦ κορμοῦ καί ἡ ἄνω ἀπόληξή του πού διαμορφώνεται ὡς ἡμικυλινδρική λοξότμητη κωδωνόσχημη ἀπόφυση μέ μικρό προεξέχον κυκλικό στέλεχος. Δύο συνεχόμενες πλευρές του κοσμοῦνται μέ ὀρθογώνια πλαίσια πού ὀρίζονται ἀπό ἀνάγλυφη ταινία καί περικλείουν ἓνα κατακόρυφο ἀνάγλυφο ἔξαρμα πού θυμίζει τήν πλευρά πρίσματος καί εἶναι ἀρκετά στενό, ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια πού τό πλαισιώνει, εἶναι ἐλαφρῶς κοίλη. Στήν τρίτη πλευρά ἡ ἐπιφάνεια εἶναι καλά λειασμένη, ἐνῶ στήν τέταρτη καί σέ ἀπόσταση 0,085μ. ἀπό τό ἐπάνω μέρος ὑπάρχει ὀρθογώνιος τóρμος (διαστ. 0,035 X 0,03μ. καί βάθ. 0,04μ.), λαξευμένος στό ἀριστερό μέρος ἐπίπεδης ταινίας, πλάτους 0,105μ., ἡ ὁποία εἶναι κατά 0,005μ. χαμηλότερη ἀπό τήν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια.

904. Γιά παράδειγμα βλ. τό φράγμα πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Θεάτρου στήν Ἀρχαία Μεσσήνη, ἡ ὁποία ἔχει χρονολογηθεῖ σέ ὀψιμη περίοδο (τέλη 6ου-ἀρχές 7ου αἰ. ἢ στόν 8ο αἰ.), βλ. Θέμελης, «Μεσσήνη», 38, 44. Ὁ ἴδιος, *Ἔργον* 1998, 43-44, εἰκ. 35. Ὁ ἴδιος, *Ἔργον* 1999, 47, εἰκ. 38. Ὁ ἴδιος, *Ἔργον* 2000, 61-62, εἰκ. 61, 63. Ὁ ἴδιος, *Ἔργον* 2001, 49-50, εἰκ. 43. Ὁ ἴδιος, *Ἔργον* 2002, 31, εἰκ. 23. Ὁ ἴδιος, *Ἔργον* 2003, 36, εἰκ. 30. Ὁ ἴδιος, *Ἔργον* 2004, 30-32, εἰκ. 12, 19. Πέννα-Λαμπροπούλου-Ἀναγνωστάκης, «Γλυπτά βασιλικῆς Θεάτρου», 375 κ.έ., εἰκ. 9. Κάππας, «Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική Μεσσηνίας», 147-149. Γιά τή χρονολόγησή της, βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 732.

905. Γιά τή βασιλική βλ. παραπάνω, κεφ. I.3.

Χαμηλοί πεσσίσκοι μέ διακόσμηση από ὀρθογώνια πλαίσια καί ἄνω μηλοειδή ἀπόληξη, εἶναι πολύ συνηθισμένοι στά παλαιοχριστιανικά τέμπλα καί ἀπαντῶνται σέ πολλές περιοχές⁹⁰⁶, ἐνῶ ὁ ἴδιος διάκοσμος ἀπαντᾶται καί σέ πεσσίσκους πού συμφύονται μέ κιονίσκους⁹⁰⁷. Τά παραδείγματα χρονολογοῦνται ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον στό ἀ΄ μισό τοῦ βου αἰ. Πεσσίσκος τέμπλου μέ ὀρθογώνια πλαίσια, ἀλλά μέ εὐθύγραμμη ἄνω ἀπόληξη, ἔχει βρεθεῖ καί στή βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στό Μαστιχάρι⁹⁰⁸, σήμερα σέ ἄγνωστη θέση.

Ὁ πεσσίσκος μέ συμφυῇ κιονίσκο μέ **ἀρ. κατ. 199 (πίν. 50)** βρίσκεται στό Μουσεῖο τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς. Στήν ἐπιφάνειά του εἶναι γραμμένη μέ μολύβι ἡ ἐνδειξη ΑΓ.Γ. καί συνεπῶς προέρχεται ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ⁹⁰⁹. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπό προκοννήσιο μάρμαρο.

Στίς δύο πλευρές κοσμεῖται μέ ὀρθογώνια πλαίσια πού ὀρίζονται ἀπό ἀνάγλυφη ταινία καί περικλείουν ἓνα ἄρκετά πλατύ, κατακόρυφο ἀνάγλυφο ἔξαρμα πού θυμίζει τήν πλευρά πρίσματος. Στίς δύο πλάγιες πλευρές του εἶναι λαξευμένες οἱ ὀρθογώνιες ἐγκοπές γιά τήν προσαρμογή τῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου (μέσος πεσσίσκος). Ὁ πεσσίσκος συμφύεται μέ ἰωνική βάση πού διαμορφώνεται μέ σπεῖρα, σκοτία καί τρεῖς ἐπάλληλες γλυφές καί ἀκολουθεῖ ἀρράβδωτος κορμός κιονίσκου. Στόν κορμό του σκαλίζεται ἀνάγλυφος λατινικός σταυρός μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις κεραιῶν.

Τό θέμα τῶν ὀρθογώνιων πλαισίων τοῦ πεσσίσκου ἀναφέρθηκε στά προηγούμενα παραδείγματα, ἐνῶ τό θέμα τοῦ ἀνάγλυφου σταυροῦ, πού συνηθίζεται στους κορμούς τῶν κιόνων σέ βασιλικές τῶν νησιωτικῶν περιοχῶν καί τῶν μικρασιατικῶν παραλίων, ἐξετάστηκε ἀναλυτικά στό κεφάλαιο γιά τούς κίονες.

906. Ἡ ταινία τῶν πλαισίων μπορεῖ νά εἶναι ὀρθογώνια ἢ καί νά κάμπτεται στό ἄνω καί κάτω μέρος της. Γενικά γιά πεσσίσκους μέ ὁμόλογα πλαίσια: Ὁρλάνδος, «Βασιλική Χαλινάδου», 122, εἰκ. 7. Ὁ ἴδιος, «Βασιλικές Λέσβου», 49, εἰκ. 52. Ὁ ἴδιος, *Ξυλόστεγος*, 519, εἰκ. 481,1. Ὁ ἴδιος, «Βασιλική Θάσου», 37, εἰκ. 28. Πελεκανίδης, «Βασιλική Φιλίππων», 150, εἰκ. 32. Lemerle, *Philippe*, πίν. XXXI. ΑΔ 26 (1971) Χρονικά, 532, πίν. 547γ (Μπουδούδακης). Κωνστάντιος-Χαλκιά, «Γλυπτά Νικόπολης», 321, εἰκ. 9. Salvatore, «Sculpture», 474-475, ἀρ. 27. Γραμμένος-Κνιθάκης, *Κατάλογος*, 245-246, πίν. 86, ἀρ. 672-674. Westphalen, «Basilika», 316-323, πίν. 39,1-2, 40,7, 41,4.

907. Ὁρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 518, εἰκ. 479,2. Lemerle, *Philippe*, πίν. XXXII. Salona I, 197-201, πίν. LXVIII, IX.a.1-11,24. Olivieri-Farioli, *Sculptura*, 65, ἀρ. 118-119, εἰκ. 111-113. Ötügen, *Forschungen*, πίν. 1,3, 2,4, 3,3,5, 4,3-4, 5,1,3.

908. Ὁρλάνδος, «Βασιλικά Κῶ», 30, εἰκ. 28.

909. Πρόταση ἀναπαράστασης τοῦ τέμπλου, βλ. Baldini - Livadiotti, *Basilica di S. Gabriele*, 168.

Ὁ ἐπόμενος πεσσίσκος, μέ **ἀρ. κατ. 200** (πίν. 50), ἔχει τήν ἴδια ἔνδειξη γραμμένη στήν ἐπιφάνειά του, ἴδιες διαστάσεις καί διάκοσμο μέ τόν προηγούμενο καί προέρχεται ἐπίσης ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπό ἐλαφρῶς διαφοροποιημένο μάρμαρο, πιθανῶς ντόπιο καί σώζεται μέχρι καί τή γένεση τοῦ κορμοῦ τοῦ κιονίσκου. Στίς δύο πλάγιες πλευρές του εἶναι λαξευμένες οἱ ὀρθογώνιες ἐγκοπές γιά τήν προσαρμογή τῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου (μέσος πεσσίσκος).

Ἡ χρονολόγηση τῶν δύο πεσσίσκων στά μέσα τοῦ 6ου αἰ., δηλαδή στήν περίοδο, στήν ὁποία ἀνάγεται εἴτε ἡ πρὸς δυσμάς ἐπέκταση τοῦ ἀρχικοῦ τρίκογχου εἴτε ἡ ἀρχική ἵδρυση τοῦ ναοῦ, ταιριάζει καί μέ τά μορφολογικά χαρακτηριστικά τους.

Ὁ ἐπόμενος πεσσίσκος, μέ **ἀρ. κατ. 201** (πίν. 50), βρίσκεται στό Μουσεῖο τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς, χωρίς ἔνδειξη προέλευσης. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπό προκοννήσιο μάρμαρο καί στίς δύο πλάγιες πλευρές του εἶναι λαξευμένες οἱ ὀρθογώνιες ἐγκοπές γιά τήν προσαρμογή τῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου (μέσος πεσσίσκος). Μορφολογικά καί τυπολογικά εἶναι ὅμοιος μέ τούς δύο προηγούμενους, μέ ἴδιο ὕψος ἀλλά μέ ἐλαφρῶς μικρότερο πλάτος. Στό ἄνω μέρος του σώζεται ἡ σπείρα τῆς συμφυοῦς βάσης τοῦ κιονίσκου. Πρέπει νά χρονολογηθεῖ στήν ἴδια περίοδο μέ τούς προηγούμενους (ἀρ. κατ. 198–200), ἂν καί ἐλαφρῶς πιό στενός σέ διαστάσεις, δέν ἀποκλείεται νά προέρχεται ἀπό τό ἴδιο μνημεῖο, δηλαδή τή βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ, ἐφόσον εἶναι τοποθετημένος δίπλα στοὺς προηγούμενους, μαζί μέ κάποια ἄλλα γλυπτά ἀπό τή βασιλική (θωράκια κλίμακας ἄμβωνα).

Οἱ ἐπόμενοι τέσσερις πεσσίσκοι (**ἀρ. κατ. 202–205**, πίν. 50–51) βρίσκονται στό χώρο τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς καί μόνο ὁ ἓνας ἀπό αὐτοὺς (ἀρ. κατ. 203) ἔχει τήν ἔνδειξη «Δυτικές Θέρμες» γραμμένη μέ μολύβι στήν ἐπιφάνειά του⁹¹⁰. Ἐχουν μικρότερες διαστάσεις ἀπό τούς προηγούμενους καί ἡ ἐπιφάνειά τους κοσμεῖται μέ ἀνάγλυφα φυτικά ἢ γεωμετρικά θέματα.

Ὁ πρῶτος (ἀρ. κατ. 202) σώζεται σχεδόν ἀκέραιος, ἔχει εὐθύγραμμη ἀπόληξη καί κατακόρυφες ἐγκοπές γιά τή στερέωση τῶν θωρακίων στίς δύο πλευρές. Στίς ἄλλες δύο πλευρές κοσμεῖται μέ ὀρθογώνιο πλαίσιο, πού ὀρίζεται ἀπό μία πλατιά ἐξωτερική καί δύο λεπτότερες ἐσωτερικές ταινίες, μέσα στό ὁποῖο πλαίσιο σκαλίζονται ἐπᾶλληλα ἀντωπά σχηματοποιημένα τρίφυλλα (φύλλα δάφνης).

910. Baldini κ.ἄ., «Terme Occidentali», 266, fig. 14.

Ὁ δεύτερος πεσσίσκος τῆς ομάδας (ἀρ. κατ. 203) σώζεται τμηματικά κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ καὶ ἦταν συμφυῆς μὲ κιονίσκο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διατηρεῖται μόνον ἡ βάση, πού διαμορφώνεται μὲ τετράγωνη πλίνθο, σπείρα καὶ λεπτή ταινία. Στὶς δύο πλάγιες πλευρές εἶναι λαξευμένες οἱ ὀρθογώνιες ἐγκοπές γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῶν θωρακίων. Στὴ μία ἐξωτερικὴ του παρεῖα σκαλίζεται τὸ γνωστὸ θέμα τοῦ ὀρθογώνιου πλαισίου, πού ὀρίζεται ἀπὸ ἀνάγλυφη ταινία καὶ περικλείει ἓνα κατακόρυφο ἀνάγλυφο ἑξαρμα, πού θυμίζει τὴν πλευρὰ πρίσματος. Ἡ ἄλλη ἐξωτερικὴ παρεῖα διαμορφώνεται μὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο ἀπὸ πλατιά ἐπίπεδη ταινία, μέσα στὸ ὁποῖο σκαλίζεται ἀνάγλυφο συνεχές φυτικὸ κόσμημα ἀπὸ ἐπάλληλα ἐξάφυλλα ἀνθέμια. Ἡ ποιότητα τοῦ ἀναγλύφου εἶναι καλὴ.

Στόν τρίτο πεσσίσκο (ἀρ. κατ. 204), οἱ ὀρθογώνιες ἐγκοπές γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῶν θωρακίων εἶναι λαξευμένες σέ συνεχόμενες πλευρές (γωνιακὸς πεσσίσκος). Ἡ μία ἐγκοπή ἀπέχει ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος. Οἱ δύο ἄλλες συνεχόμενες πλευρές διαμορφώνονται μὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο, πού ὀρίζεται ἀπὸ μία πλατιά ἐπίπεδη ταινία καὶ ἓνα λεπτὸ κυμάτιο. Στὴ μία πλευρὰ, ἐντὸς τοῦ πλαισίου περικλείεται ἀνάγλυφο φυτικὸ θέμα ἀπὸ ἐπάλληλους καὶ μὲ ἀντίθετη κατεύθυνση λοβούς ἀκάνθου μὲ τρεῖς γλωσσίδες. Στὴν ἄλλη τὸ θέμα τοῦ διακόσμου εἶναι δυσδιάκριτο ἐξαιτίας τῆς ἐπικάλυψης μὲ ἀσβέστη.

Στόν τελευταῖο πεσσίσκο τῆς ομάδας (ἀρ. κατ. 205), οἱ ὀρθογώνιες ἐγκοπές γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῶν θωρακίων εἶναι, ἐπίσης, λαξευμένες σέ συνεχόμενες πλευρές (γωνιακὸς πεσσίσκος). Στὶς ἄλλες δύο, μέσα σέ πλαίσιο σχηματιζόμενο ἀπὸ πλατιά ἐπίπεδη ταινία καὶ λεπτὸ κυμάτιο, ἀναπτύσσεται κατακόρυφος ἀνάγλυφος διάκοσμος: στὴ μία πλευρὰ πλοχμός, σχηματιζόμενος ἀπὸ ἀπλὴ ταινία καὶ στὴν ἄλλη ἐπάλληλα ἀνάγλυφα φύλλα σέ σχῆμα τετάρτου κύκλου (φολίδες), πού τὸ ἐσωτερικὸ τους διαμορφώνεται σὰν ἀνάγλυφο ὠοειδές κομβίο. Ἀνάγλυφα μικρότερα ἡμικυκλικά κομβία πλαισιώνουν τὴν βάση τῶν φύλλων.

Πεσσίσκοι τέμπλου μὲ ἀνάγλυφο φυτικὸ διάκοσμο, ἂν καὶ ὄχι πολὺ συνήθεις, εἶναι γνωστοὶ στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο⁹¹¹. Ὁ φυτικὸς διάκοσμος τοῦ πρώτου πεσσίσκου τῆς ομάδας (ἀρ. κατ. 202) δὲν ἔχει,

911. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 515, εἰκ. 479 στή σελ. 518. Ὁ ἴδιος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 16, εἰκ. 10. Σειρά πεσσίσκων τοῦ 5ου - 6ου αἰ. μὲ πλούσιο ἀνάγλυφο φυτικὸ διάκοσμο βλ. στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Κωνσταντινουπόλης, Firatli, *Sculpture*, πίν. 88-91. Πεσσίσκοι κοσμημένοι μὲ ἐνζωδο βλαστὸ ἐντοπίζονται στὸ τέμπλο τῆς βασιλικῆς τοῦ «Σωφρονίου» στὴ Νικήτη Χαλκιδικῆς. Γιά τὴ βασιλικὴ πού, σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι στιγμῆς εὐρήματα, χρονολο-

ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, κάποιο παράλληλο σέ πεσσίσκους, ἀπαντᾶται ὁμως στήν κάτω ἐπιφάνεια τῆς μαρμάρινης δοκοῦ τοῦ στεγάστρου τῆς φιάλης τῆς βασιλικῆς Α' τῆς Νέας Ἀγχιάλου⁹¹² (πίν. 72), ὅπου ὁμως τά φύλλα τῆς δάφνης εἶναι πολύ πιό καλοσχηματισμένα. Στόν πεσσίσκο τῆς Κῶ τά φύλλα ἀποδίδονται μέ ἄτεχνο τρόπο καί τοποθετοῦνται ἀσύμμετρα: στό κάτω τμήμα λαξεύονται τέσσερα ἐπάλληλα φύλλα, στραμμένα πρός τά ἄνω, ἐνῶ στό ὑπόλοιπο ἄνω τμήμα τοῦ πεσσίσκου ἔξι ἐπάλληλα φύλλα στραμμένα πρός τά κάτω. Μία χρονολόγησή του στά μέσα τοῦ 6ου αἰ. ἤ καί ὀψιμότερα εἶναι πολύ πιθανή.

Ὁ ἐπιμελημένος διάκοσμος τοῦ δεύτερου πεσσίσκου (ἄρ. κατ. 203) μέ τά ἐπάλληλα ἐξάφυλλα ἀνθέμια εἶναι, ἐπίσης, ἀσυνήθιστος σέ πεσσίσκους. Τό θέμα τῶν ἀνθεμίων, πού ἐπικρατεῖ στή γλυπτική τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου, ἔχει ρωμαϊκά πρότυπα καί ἀπαντᾶται στή γλυπτική τῶν μικρασιατικῶν παραλίων⁹¹³ καί τῆς Κωνσταντινούπολης⁹¹⁴ κατά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο. Στόν πεσσίσκο τῆς Κῶ ἡ διαμόρφωση τοῦ ἀνθεμίου εἶναι πολύ ἀπομακρυσμένη ἀπό τά ἀρχαῖα πρότυπα. Ἡ βαθιά λάξευση τῶν μικρῶν φυλλαρίων τῶν ἀνθεμίων καί ἡ γωνιωτή τους ἀπόληξη τεχνοτροπικά εἶναι ἀρκετά συγγενική μέ τή λάξευση τῶν λογχοειδῶν γλωσσίδων ἄκανθας πού ἀναφέρθηκε προηγουμένως στό ἐπίθημα κίονα (ἄρ. κατ. 107), τό ὁποῖο συνδέεται μέ μία σειρά ἐπιθημάτων ἀπό τήν περιοχή τῆς Μαγνησίας πού ἔχουν χρονολογηθεῖ στόν 7ο αἰ.⁹¹⁵ Ἡ ρυθμική ἐπανάληψη τοῦ θέματος καί ἡ σηματοποίηση συνηγοροῦν σέ μία χρονολόγηση τοῦ πεσσίσκου στήν ἴδια περίοδο μέ τά θωράκια ἄρ. κατ. 206-208 πού προέρχονται ἀπό τή βασιλική Β' τῶν Δυτικῶν Θερμῶν καί τό ἐπίθημα κίονα (ἄρ. κατ. 107) πού μᾶλλον προέρχεται ἀπό τό ἴδιο μνημεῖο, δηλαδή στό ἀ' μισό τοῦ 7ου αἰ.

Οἱ λοβοί ἄκανθας τοῦ πεσσίσκου μέ ἄρ. κατ. 204 εἶναι, ἐπίσης, ἀσυνήθιστο θέμα στούς πεσσίσκους. Ὁ τρόπος διάρθρωσης τῶν

γεῖται στό ἀ' μισό τοῦ 5ου αἰ., βλ. Νικονάνος, «Βασιλική Νικήτης», 381-385, εἰκ. 3. Εἰδικά γιά τόν διάκοσμο τῶν πεσσίσκων βλ. Χρήστου, «Παραστάσεις ἐνζῶδου βλαστοῦ», 213 κ.έ., εἰκ. 1.

912. Σωτηρίου, *Χριστιανικά Θῆβαι*, 38-39, εἰκ. 42.

913. Yegül, «Capitals», 267, εἰκ. 14. Στό ἐπίθημα τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων μέ συμφυεῖς ἐπίθημα πού χρησιμοποιήθηκαν στήν ἀνακατασκευή τοῦ Γυμνασίου τῶν Σάρδεων ἀπαντᾶται τό θέμα τῶν ἀνοιχτῶν καί κλειστῶν ἀνθεμίων, ὅπου εἶναι φανερός οἱ ρωμαϊκές ἐπιδράσεις.

914. Σέ μαρμάρινα πλαίσια θυρωμάτων τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κωνσταντινούπολης, βλ. Firatli, *Sculpture*, 133-134, πίν. 83, ἄρ. 263. (β' μισό 5ου-α' μισό 6ου αἰ.).

915. βλ. Γιαννόπουλος, «Φρούριο Βόλου», 123, εἰκ. 7. Ὁ ἴδιος, «Ἐρευναί», 375, εἰκ. 4. Σωτηρίου, «Γλυπτική», 177-178, εἰκ. 8-9. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 342-343 & 347-351, ἄρ. 73, 74, 79, πίν. 31-32, εἰκ. 190-192 καί 200.

γλωσσίδων είναι κάπως σχηματικός αλλά ή επιφάνειά τους είναι σκαμμένη με λεπτό χεῖλος καί ὀξεῖες ἀπολήξεις. Χρονολογεῖται πιθανότατα στό ἀ΄ μισό τοῦ 6ου αἰ. ἤ καί λίγο ὀψιμότερα.

Τά θέματα τοῦ πλοχοῦ καί τῶν φύλλων σέ σχῆμα τετάρτου κύκλου (φολίδες) (ἀρ. κατ. 205) εἶναι πολύ συχνά στή γλυπτική τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου. Ὁ πλοχμός σέ διάφορους τύπους εἶναι ἀγαπητό θέμα στά ψηφιδωτά δάπεδα τοῦ 5ου καί 6ου αἰ., ἀλλά στόν τύπο τοῦ ἀλυσσοειδοῦς ἀπαντᾶται καί στήν ὀψιμη παλαιοχριστιανική γλυπτική⁹¹⁶. Τά φύλλα σέ σχῆμα τετάρτου κύκλου ἢ φολιδωτά συνηθίζονται κυρίως σέ θωράκια, ἀλλά ἀπαντῶνται καί σέ πεσσίσκο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ρόδου⁹¹⁷. Σημειωτέον ὅτι στά γνωστά σέ μᾶς παραδείγματα ἀπό τήν παλαιοχριστιανική περίοδο, στό ἐσωτερικό τῶν φύλλων δέν σχηματίζονται τά μικρά ἀνάγλυφα κομβία. Μία χρονολόγησή του στήν ἴδια περίοδο μέ τόν προηγούμενο πεσσίσκο εἶναι πολύ πιθανή.

VIII.2. ΘΩΡΑΚΙΑ ΤΕΜΠΛΩΝ

VIII.2.1. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ – ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΘΩΡΑΚΙΩΝ

Τά θωράκια, δηλαδή οἱ τετράγωνες ἢ ὀρθογώνιες μαρμάρινες πλάκες, χρησιμοποιήθηκαν εὐρύτατα στήν παλαιοχριστιανική ἐποχή ἀλλά καί στούς μετέπειτα αἰῶνες, ὡς τμήμα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ διακόσμου τῶν ἐκκλησιῶν ἀλλά καί τῶν κοσμικῶν κτηρίων. Ὁ ἀκριβής προσδιορισμός τῆς χρήσης ἢ τῆς θέσης ἀπό τήν ὁποία προέρχονται, εἶναι συχνά δύσκολος, διότι τά θωράκια ἀνευρίσκονται ἐκτός τῆς ἀρχικῆς τους θέσης καί λόγω τοῦ μικροῦ πάχους τους, πολλές φορές εἶναι θραυσμένα.

Ἡ πιό συνήθης χρήση τους γίνεται στά διάκενα μεταξύ τῶν πεσσίσκων ἢ τῶν κιονίσκων τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου, προκειμένου νά διαχωρισθεῖ ἀλλά καί νά ἐξαρθεῖ ὁ χώρος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Ἐκτός αὐτοῦ, μαρμάρινες πλάκες τοποθετοῦνταν συχνά στά μετακίονια διαστήματα τῶν κιονοστοιχιῶν πού χώριζαν τά κλίτη, γεγονός πού διαπιστώνεται ἀπό τίς ἐγκοπές στερέωσής τους στίς βάσεις

916. Ὁρλάνδος, «Ἀμβωνες Πάρου», εἰκ. 2α-β. Τό ὀκτώσχημο συνεχές κόσμημα ἐντοπίζεται σέ σειρά ὑπερθύρων τοῦ 10ου αἰ. ἀπό τό Βυζαντινό Μουσείο, βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, 96-98, ἀρ. 135-137. Τό θέμα γίνεται πολύ δημοφιλές στούς πεσσίσκους τοῦ 11ου-12ου αἰ., βλ. ἐνδεικτικά Δρανδάκης, *Βυζαντινά Γλυπτά*, 69, 106, 168, εἰκ. 108-109, 165, 260.

917. Ὁρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 16, εἰκ. 10. Ὁ ἴδιος, *Ξυλόστεγος*, 518, εἰκ. 479,4.

τῶν κίωνων⁹¹⁸. Ἐπιπλέον, τὰ μαρμάρινα θωράκια ἔπαιζαν τόν ρόλο τοῦ προστατευτικοῦ στηθαίου στούς ἐξῶστες τῶν ὑπερώων τῶν βασιλικῶν. Ὅρισμένα διακοσμοῦσαν τίς ὀψεις κρηνῶν⁹¹⁹. Στούς παλαιοχριστιανικούς ἄμβωνες τὰ θωράκια χρησιμοποιήθηκαν ὡς στηθαῖα στὸν ἐξώστη καὶ στίς κλίμακες τῶν ἀμβώνων. Σέ μεταγενέστερες ἐποχές (μεσοβυζαντινὴ περίοδος) τὰ θωράκια, ἐκτός τῶν προηγούμενων θέσεων, ἔφρασαν τὰ διάκενα τοῦ κάτω μέρους τοῦ εἰκονοστασίου, καθὼς καὶ τὸ κάτω τμήμα παραθύρων ἢ ἄλλων μεγαλύτερων φωτιστικῶν ἀνοιγμάτων⁹²⁰, ἐνῶ μέ τή μορφή μαρμαρίνων πλακῶν τοποθετοῦνταν καὶ στίς ὀψεις ψευδοσαρκοφάγων.

Ἡ μελέτη τῶν θωρακίων ἔχει μέχρι στιγμῆς ἀπασχολήσει κάποιους ἐρευνητές σέ εἰδικές μελέτες⁹²¹ ἢ καταλόγους⁹²², ἀλλά ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ δημοσίευσή τους ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο γενικότερων μελετῶν ἀρχιτεκτονικῆς γλυπτικῆς καὶ ἀνασκαφικοῦ ὕλικου⁹²³. Ἡ χρονολόγησή τους ἔχει βασισθεῖ κυρίως στή στυλιστικὴ ἐξέταση τοῦ διακόσμου τους, διότι δύσκολα μποροῦν νά συσχετισθοῦν μέ τήν ἀρχικὴ οἰκοδομικὴ φάση τῶν μνημείων, ἀφοῦ δέν ἀποτελοῦν δομικά μέρη τῶν ναῶν καὶ συχνὰ ὑπέστησαν ἀντικατάσταση στὸ πλαίσιο διάφορων ἐπισκευαστικῶν φάσεων.

Τυπολογικὰ διακρίνονται σέ διάτρητα, ἡμιδιάτρητα καὶ πλήρη ἀνάγλυφα, μέ ἐπιμέρους ὑποδιαίρεσεις τῶν παραπάνω κατηγοριῶν, κυρίως ἀνάλογα μέ τὸ θέμα τοῦ διακόσμου τους (δικτυωτά, φολιδωτά,

918. Θωράκια στὰ μετακίονα διαστήματα εἶναι γνωστά μεταξύ ἄλλων στὴν Ἀχειροποίητο Θεσσαλονίκης (Hoddinot, *Early Churches*, 157), στὴ βασιλικὴ τῆς Βαργυλίας (Aleksona-Mango, «Bargala», 272), στίς βασιλικές Ὑψηλομετώπου καὶ Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ὁρλάνδος, «Βασιλικαὶ Λέσβου», 4 κ.έ., εἰκ. 18 καὶ 44 κ.έ., εἰκ. 46 καὶ ὁ ἴδιος, *Εὐλόστεγος*, 264-265, εἰκ. 211), στὴ βασιλικὴ Α' τῆς Ἑδεσσας (Μιχαηλίδης, «Παλαιοχριστιανικὴ Ἑδεσσα», 201, 208-210, σχ. 2, 4-5), στὴ νότια βασιλικὴ Ἀγίου Στεφάνου Κῶ (Balducci, *Basiliche*, 15-22).

919. Θωράκιο κρήνης Ἀγίου Ἰωάννη στὴν Ἑφεσο, Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 114, εἰκ. 64.

920. Παζαρᾶς, «Κατάλογος», 28.

921. Πάλλας, «Θωράκια», 233-249. Ulbert, *Reliefplastik*. Ὁ ἴδιος, «Reliefplatten», 339-357, πίν. 65-74. Στουφῆ-Πουλημένου, *Φράγμα Ἱεροῦ Βήματος*, 97-118. Guiglia-Guidobaldi - Barsanti, *Santa Sophia*.

922. Παζαρᾶς, «Κατάλογος», 23-96, πίν. I-XXXIII.

923. Ἑνδεικτικά: Ὁρλάνδος, «Βασιλικαὶ Λέσβου», σποράδην. Σωτηρίου, *Χριστιανικαὶ Θῆβαι*, 76-83. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 512-535. Lemerle, *Philippes*. Σωτηρίου, *Βασιλικὴ Ἀγίου Δημητρίου*, 171-174. Κόλλιας, «Βασιλικὴ Ἀφωτης», 143-160. Grabar, *Sculptures I*. Pallas, *Monuments*. Kapitän, «Marzamemi», 128 κ.έ. Angiolini-Martinelli, «Altari», 51-68, ἀρ. 51-114. Sodini, «Remarques», 441-444. Ὁ ἴδιος, «Sculpture I», 83-98. Ὁ ἴδιος, «Sculpture II», 243-244. Farioli, «Considerazioni», 205-253. Sodini, *Aliki*, 45-51, 69-91. Kapitän, «Elementi», 86 κ.έ. Harrison, *Saraçhane*, 414-418. Terry, *Sculpture*, 31-39. Westphalen, «Basilika», 314 κ.έ. Σκλάβου-Μαυροειδῆ, *Γλυπτά*, σποράδην.

μέ σταυρό ἢ χρίσμα μέσα σέ στεφάνι ἢ κυκλικό πλαίσιο, μέ σταυρό μέσα σέ δίσκο, μέ συνδυασμούς γεωμετρικῶν θεμάτων)⁹²⁴.

Ὁ Πάλλας⁹²⁵ πρότεινε μία χρονολογική ἐξέλιξη τῶν θωρακίων πού κοσμοῦνται μέ ρόμβο ἐγγεγραμμένο μέσα σέ ὀρθογώνιο πλαίσιο, καί βασίζεται στὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ σχῆμα τῶν ταινιῶν (ἐπίπεδες, κυρτές, κοιλόκυρτες) καὶ τῶν μεταξύ τους αὐλακώσεων, πού ἀπαρτίζουν τὸν ρόμβο καὶ τὸ πλαίσιο, καθὼς καὶ στὸν βαθμὸ τῆς ὀργανικῆς σχέσης πού ἔχουν τὰ παραπάνω μέρη (δηλαδή στὴν ἐξάρτηση ἀπὸ τὰ ἀρχικά ξύλινα πρότυπα). Τὸ θέμα τοῦ ρόμβου πού ἐγγράφεται σέ ὀρθογώνιο πλαίσιο, χρησιμοποιεῖται ἤδη ἀπὸ τὸν 2ο-3ο αἰ. μ.Χ. στὰ καλύμματα τῶν ἀττικῶν κλινόμορφων σαρκοφάγων, τὰ ὁποῖα μιμοῦνται ξύλινα ἐπιπλά⁹²⁶. Ὡστόσο, ἡ μεταφορὰ τοῦ στὴν ἐπιφάνεια τῶν μαρμάρινων θωρακίων προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀντιγραφή τῶν ἀρχικά ξύλινων διαχωριστικῶν κατασκευῶν («δρύφακτα», «ἀπὸ ξύλου δίκτυα», «ἀπὸ ξύλου δικτυωτά») πού, σύμφωνα μέ τίς πηγές⁹²⁷, χρησιμοποιήθηκαν στοὺς πρωϊμότερους παλαيوχριστιανικοὺς ναοὺς. Τὸ θέμα ἔγινε πολὺ δημοφιλές κατὰ τὸν 5ο καὶ 6ο αἰ. καὶ κυρίως στοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅποτε παρατίθενται πολλαπλά κυμάτια, πού ὑπόκεινται σέ βαθιὰ λάξευση ἀνάμεσά τους καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν ρόμβων καὶ τῶν παραπληρωματικῶν τριγώνων γεμίζει μέ γεωμετρικά, ζωόμορφα καὶ φυτικά διακοσμητικὰ θέματα⁹²⁸. Ἐκτὸς τῆς ἐπιφάνειας τῶν θωρακίων, χρησιμοποιήθηκε καὶ στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ θριγκοῦ τῶν ναῶν Ἀγίας Σοφίας καὶ Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάκχου στὴν Κωνσταντινούπολη⁹²⁹. Ὁ διακοσμητικὸς τύπος τῶν ὁμόθετων ρόμβων φαίνεται ὅτι ἀσκεῖται χωρὶς διακοπὴ καὶ στὰ μεταβατικά χρόνια, ἕως καὶ τὸν 11ο αἰ.⁹³⁰, ὥστόσο ἤδη ἀπὸ τὸν 9ο -10ο αἰ. τὸ θέμα ἀποδίδεται σέ συνθετότερο συνδυασμὸ καὶ τὰ τρία γεωμετρικά σχήματα (ὀρθογώνιο-ρόμβος-τρίγωνο) συναποτελοῦν ἐνιαῖο σύνολο, πού σχηματίζεται ἀπὸ τὴν ταινία τοῦ πλέγματος καὶ συνδέονται μέ κόμβους⁹³¹.

924. Στουφῆ-Πουλημένου, *Φράγμα Ἱεροῦ Βήματος*, 98-118.

925. Πάλλας, «Θωράκια», 233 κ.έ.

926. Στὸ ἴδιο, 233-234, εἰκ. 1, ὑποσημ. 2.

927. Εὐσέβιος, Ἑκκλ. Ἱστ. Χ, 4,14. Βλ. καὶ Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 512.

928. Grabar, *Sculpture I*, πίν. 25, 1-2,4. Guiglia-Guidobaldi-Barsanti, *Santa Sophia*, 242-255, 322-421.

929. Mathews, *Byzantine Churches*, 251, 259, 310. Guiglia-Guidobaldi-Barsanti, *Santa Sophia*, 268-269.

930. Μέντζος, «Ἀγία Σοφία Θεσσαλονίκης», 318-320, εἰκ. 4. Ὁ Μέντζος παραθέτει ἐνδεικτικὰ παραδείγματα μεσοβυζαντινῶν ἀμβώνων καὶ θωρακίων μέ ὁμόθετους ρόμβους.

931. Σκλάβου-Μαυροειδῆ, «Θέματα γλυπτικῆς», 544. Μηλίτση, «Μεσοβυζαντινά

Από τό β' μισό τοῦ 4ου αἰ. τὰ θωράκια ἀντί γιά διάτρητα κατασκευάζονται πλήρη μέ χιαστί, φολιδωτά καί γεωμετρικά θέματα⁹³². Στόν 4ο καί τό α' μισό τοῦ 5ου αἰ. τὰ θωράκια τοῦ φράγματος λαξεύονται κατά τόν ἀρχαῖο πλαστικό τρόπο, μέ σαφῶς διακρινόμενο τό ἐπίπεδο βάθος τους. Ἀπό τό β' μισό τοῦ 5ου αἰ. τό διακοσμητικό θέμα εἶναι χαμηλότερο καί πυκνότερο, ἀπλώνεται ὁμοιόμορφα σέ ὅλη τήν ἐπιφάνεια τοῦ θωρακίου ἐν εἶδει δαντέλας. Τά γεωμετρικά θέματα γίνονται πολύπλοκα, συνδέονται μέ κόμβους καί περιβάλλουν σταυρούς, ἀνθέμια ἢ πτηνά⁹³³. Τά θέματα λαξεύονται κατά τό ὕφος τοῦ σκιοφωτισμοῦ, δηλαδή μέ τήν ἐκβάθυνση ἢ καί τό πλήρες τρύπημα τῶν κενῶν μεταξύ τῶν στοιχείων τοῦ θέματος (ἀνατολικά πρότυπα). Στό θεματολόγιο σταδιακά προστίθενται καί νέα, καθαρὰ χριστιανικά θέματα, ὅπως ἀπλός ἢ διπλός ἀνάγλυφος σταυρός σέ ὀρθογώνιο ἢ κυκλικό πλαίσιο, μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ ἢ σταυρός περικλειόμενος σέ στεφάνι δάφνης (στεφανοσταύριο), συνδυαζόμενο συχνά μέ κυματιστούς βλαστούς πού φύονται ἀπό τή βάση τοῦ στεφανιοῦ καί ἀπολήγουν σέ κισσόφυλλα, ἐπὶ τῶν ὁποίων συνήθως στηρίζονται σταυροί⁹³⁴.

VIII.2.2. ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΘΩΡΑΚΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩ. ΘΩΡΑΚΙΑ ΤΕΜΠΛΟΥ – ΔΙΑΧΩΡΙΣΤΙΚΑ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΩΝ

Τὰ θωράκια πού ἀνήκουν στήν ἀρχαιολογική συλλογή τοῦ Μουσείου τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς, ἀλλά καί ὅσα βρέθηκαν χρησιμοπονημένα σέ β' χρήση σέ μεταγενέστερα μνημεῖα, εἶναι λίγα σέ ἀριθμό καί τὰ περισσότερα σώζονται ἀποσπασματικά. Ὁ μικρός ἀριθμός τῶν ἐντοπισμένων θωρακίων ἴσως ὀφείλεται ἀφενός μέν στό περιορισμένο τους πάχος πού τὰ καθιστοῦσε ἀρκετά εὐπαθῆ, καί ἀφετέρου στόν διάκοσμο καί τό μικρό βάρος πού τὰ καθιστοῦσε εὐμετάφερτα, προκειμένου νά ἐπαναχρησιμοποιηθοῦν σέ μεταγενέστερα κτήρια.

Ἐντοπίστηκαν 20 θωράκια, ἐκ τῶν ὁποίων τέσσερα εἶναι δίδυμα, καί θά μπορούσαν νά προέρχονται ἀπό τόν στυλοβάτη τῶν κιονοστοιχιῶν⁹³⁵. Τέσσερα ἀναγνωρίζονται ὡς θωράκια τοῦ στυλοβάτη τοῦ

τέμπλα», 430-432, εἰκ. 3, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία γιά τὰ θωράκια μέ συνδεόμενους κόμβους ἢ σφηρικούς τροχοῦς (θέμα τῶν «πέντε ἄρτων»).

932. Ἐνδεικτικά βλ. Ὁρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, εἰκ. 475-478 καί σποράδην.

933. Ἐνδεικτικά βλ. στό ἴδιο, εἰκ. 484-487 καί σποράδην.

934. Γιά αὐτούς τοὺς τύπους θωρακίων, βλ. ἀναλυτικά παρακάτω, στά ἐξεταζόμενα θωράκια.

935. Οἱ βάσεις τῶν κιονοστοιχιῶν στή νότια βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου ἔχουν

φράγματος πρεσβυτερίου, ενώ τὰ υπόλοιπα σώζονται τμηματικά καί είναι άγνωστο από ποιο μέρος τών μνημείων προέρχονται.

Τρία δίδυμα θωράκια, πού παρουσιάζουν τεχνοτροπική καί θεματολογική όμοιογένεια (άρ. κατ. 209, 210, 211), προέρχονται από τή βασιλική Β' τών Δυτικών Θερμών. Τμήματα τών δύο πρώτων δημοσιεύονται από τόν Morricone⁹³⁶, ενώ τό τρίτο είναι άκριβώς όμοιο. Άποδίδονται σέ έπισκευή τής βασιλικής μετά τόν σεισμό τοῦ 551.

Στή δημοσίευση τής βασιλικής τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ περιλαμβάνονται δύο θωράκια τέμπλου⁹³⁷, το ένα μέ σταυρό μέσα σέ δίσκο καί τό άλλο μέ έλεύθερο σταυρό καί τμήμα βλαστοῦ, τὰ όποια δέν έντοπίστηκαν. Έκτός αὐτών, από τή βασιλική προέρχονται καί άλλα δύο θωράκια από τήν κλίμακα τοῦ ἁμβωνα⁹³⁸.

Τά υπόλοιπα θωράκια είναι χρησιμοποιημένα σέ βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεία τής υπαίθρου (Παναγία Καστριανών, Τίμιος Σταυρός Χαρμυλείου⁹³⁹, Ἅγιος Γεώργιος Λιτςος, Παναγία Χρυσοχειρῆς) καί φαίνεται ότι προέρχονται από κοντινά παλαιοχριστιανικά μνημεία πού δέν σώθηκαν μέχρι σήμερα. Ἐπιπλέον, αρκετά τμήματα από θωράκια πού συγκεντρώνονται στους χώρους τοῦ Μουσείου τοῦ Κάστρου, είναι άγνωστης προέλευσης καί σώζονται πολύ άποσπασματικά.

Στό τέλος τοῦ κεφαλαίου παρατίθεται καί ή εξέταση μιᾶς μαρμαρινής πλάκας, πού λόγω τοῦ μικροῦ της πάχους καί ὕψους, πιθανότατα προέρχεται από επένδυση τοιχοποιΐας.

έγκοπές γιά τή στερέωση μεταστύλων θωρακίων, από τὰ όποια δέν σώθηκε κανένα. Ἀντίθετα, στή βασιλική Καμαρίου, ενώ έχει σωθεῖ μία τυπολογικά όμοια βάση, κατασκευασμένη από τό ίδιο μάρμαρο μέ αὐτές τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, δέν διαθέτει έγκοπές γιά τή στερέωση θωρακίων, βλ. παραπάνω κεφ. VII.2.

936. Morricone, «Scavi», 229, εἰκ. 45. Έκτός από αὐτά, αναφέρονται: κιονίσκοι τέμπλου, κιονόκρανα, ἀμφικιονίσκοι, μερικά από τὰ όποια συμπεριλαμβάνονται στήν παρούσα μελέτη, βλ. στά οικεία κεφάλαια. Στή βασιλική Β' επιπλέον βρέθηκε δάπεδο έξώστη ἁμβωνα μέ χρῆσμα καί θωράκιο κλίμακας ἁμβωνα μέ διάκοσμο από δύο παγώνια έκατέρωθεν σταυροῦ πού βαίνει σέ σφαῖρα, καί τὰ δύο από προκοννήσιο μάρμαρο (Όρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 557, εἰκ. 523. Jakobs, *Ambone*, 262-263, πίν. 12b. Μηλίτση, «Ἅμβωνες», 346-349, εἰκ. 13-14. Ἡ ἴδια, «Ἅμβωνες 2», υπό έκτύπωση). Γιά τὰ δίδυμα θωράκια βλ. επίσης, Baldini κ.ά., «Terme Occidentali», 266, fig. 15-16.

937. Balducci, *Basiliche*, 39, εἰκ. 33. Γιά τήν ἀναπαράσταση τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ. Βλ. Baldini - Livadiotti, *Basilica di S. Gabriele*, 168.

938. Balducci, *Basiliche*, 40, εἰκ. 34. Μηλίτση, «Ἅμβωνες 2», υπό έκτύπωση.

939. Ἄρ. ἰταλικοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου 1501B. Brouscari, «Successive religious cults», 284, fig. 4. Ἰχνη ἀψίδας διατηροῦνται βόρεια τοῦ ναυδρίου καί επάνω από τό Χαρμύλειο. Ἐπίσης, ἀναφέρεται ή ὕπαρξη παλαιοχριστιανικῶν τάφων, βλ. Schazmann, «Charmyleion», 111. Γιά τή διαχρονική λατρεία στό χώρο, βλ. Brouscari, στό ἴδιο, 282-284. Γιά τό ναῦδριο πού χρονολογεῖται στόν 16ο αἰ., βλ. Βολανάκης, «Χριστιανικά μνημεία νήσου Κώ», 98.

**Τρία δίδυμα θωράκια στο Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς
(άρ. κατ. 206, άρ. κατ. 207, άρ. κατ. 208, πίν. 52-53)**

Πρόκειται για τρία δίδυμα θωράκια, τά όποια εΐναι κατασκευασμένα από γκριζόλευκο μάρμαρο, πιθανότατα τοπικής προέλευσης. Τά δύο πρώτα περιλαμβάνονται στά εύρήματα της βασιλικής Β΄ τών Δυτικών Θερμών⁹⁴⁰, ένώ τό τρίτο, άν και δέν άναφέρεται στη δημοσίευση του Morricone⁹⁴¹, εΐναι ίδιο τυπολογικά και τεχνοτροπικά, και προφανώς προέρχεται από τήν ίδια βασιλική. Τά τρία θωράκια, λόγω του μεγάλου μήκους τους, μάλλον προέρχονται από τόν στυλοβάτη τών κιονοστοιχιών της βασιλικής.

Και τά τρία κοσμούνται μέ τό θέμα τών όμόθετων ρόμβων πού έγγράφονται σέ σχεδόν τετράγωνα πλαίσια. Στά δύο πρώτα σώζονται και τά δύο παράπλευρα πλαίσια, μεταξύ τών όποιών μεσολαβούν γλυφές πού μιμούνται τήν επιφάνεια πεσσίσκων. Στο τρίτο σώζεται κατά μεγάλο μέρος το ένα πλαίσιο και πολύ μικρό τμήμα του παράπλευρου πλαισίου. Τά πλαίσια όρίζονται από δύο επίπεδα κυμάτια όρθογώνιας διατομής, από τά όποια τό έξωτερικό εΐναι στενότερο και έλαφρώς προεξέχον. Ό ρόμβος έχει άμβλεΐες γωνίες και συνίσταται από τρία ίσοπλατή επίπεδα κυμάτια, από τά όποια τό μεσαίο βρίσκεται σέ έλαφρά προεξοχή. Οι γωνίες του ρόμβου διακόπτουν τό έσωτερικό κυμάτιο του πλαισίου, ένώ στά κενά μεταξύ ρόμβου και πλαισίου σχηματίζονται ίσοσκελή τρίγωνα. Οι «πεσσίσκοι» μεταξύ τών πλαισίων όρίζονται από επίπεδη ταινία πού κοιλαίνεται στο άνω μέρος και ή επιφάνειά τους διαμορφώνεται άμφίκυρτη.

Στό πρώτο θωράκιο (άρ. κατ. 206), έντός τών ρόμβων έγγράφεται κύκλος σχηματιζόμενος από έλαφρώς άνάγλυφη ταινία, ό όποιος δέν έφάπτεται μέ τίς πλευρές του ρόμβου. Μέσα στον κύκλο σκαλίζεται στο άριστερό πλαίσιο, ίσοσκελής σταυρός μέ πεπλατυσμένες τίς άπολήξεις τών κεραιών του και στο δεξιό, σταυρός τύπου Μάλτας, πού, έτσι όπως έχει αφαιρεθεί τό μάρμαρο στο έσωτερικό τών κεραιών του, μοιάζει και μέ τετράφυλλο ρόδακα. Τά τρίγωνα μεταξύ ρόμβων και πλαισίου διακοσμούνται μόνο στο άνω μέρος του θωρακίου, ένώ στο κάτω μέρος ή επιφάνειά τους εΐναι πιό ύψηλή (τύμπανο) και άκόσμη-

940. Morricone, «Scavi», 229, εικ. 45. Baldini κ.ά., «Terme Occidentali», 266, fig. 15-16.

941. Η άναφορά του Morricone στις βασιλικές τών Δυτικών Θερμών εΐναι άρκετά συνοπτική, άναφέρονται περιληπτικά τά εύρεθέντα άρχιτεκτονικά μέλη (κιονίσκοι τέμπλου, κιονόκρανα, άμφικιονίσκοι) χωρίς άναλυτική περιγραφή και παρατίθεται φωτογραφία μόνο τών παραπάνω θωρακίων και του έξώστη του άμβωνα. Συνεπώς, δέν άποκλείεται τό τρίτο θωράκιο νά βρέθηκε μέν στον ίδιο χώρο αλλά νά μή γίνεται ειδική άναφορά σ΄ αυτό.

τη. Στο άριστερό πλαίσιο διακοσμούνται μέ τρίλοβο φύλλο (κρινάνθεμο) άριστερά καί σχηματοποιημένο κισσόφυλλο (μέ κεντρικό νεῦρο, σάν καρδίοσχημο) δεξιά καί στό δεξιό πλαίσιο μέ τά ἴδια θέματα, ἀλλά ἀντίστροφα τοποθετημένα: τό κισσόφυλλο άριστερά καί τό τρίλοβο φύλλο δεξιά.

Στό δεύτερο θωράκιο (άρ. κατ. 207), ἐντός τῶν ρόμβων χαράσσονται δύο σταυροειδή συμπλήματα: άριστερά τά γράμματα Χ, Α, Ρ, Λ, Τ, Ο, Υ, δηλαδή μᾶλλον «ΧΑΡΤΟΥΛΑΡΙΟΥ»⁹⁴² καί δεξιά τά γράμματα Α, Ρ, Κ, Π, C, Τ, Ο, Υ, Χ, δηλαδή «ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ»⁹⁴³.

Στά τρίγωνα μεταξύ ρόμβου καί πλαισίου σκαλίζεται: στό άριστερό πλαίσιο ἓνα τρίλοβο φύλλο (κρινάνθεμο) άριστερά καί ἐξάφυλλος ρόδακας μέ σταγονοειδή φύλλα μέσα σέ κύκλο δεξιά, ἐνῶ στό δεξιό πλαίσιο τά ἴδια θέματα, ἀντίστροφα τοποθετημένα (ό ρόδακας άριστερά καί τό τρίλοβο φύλλο δεξιά). Στά φύλλα τοῦ ρόδακα τοῦ δεξιοῦ πλαισίου, δέν ἔχει ἀφαιρεθεῖ τό βάθος. Τά τρίγωνα στό κάτω μέρος τοῦ θωρακίου εἶναι καί ἐδῶ ἀκόσμητα, διαμορφωμένα μέ ὑψηλό τύμπανο στό ἐσωτερικό τους.

Στό τρίτο θωράκιο (άρ. κατ. 208), στό δεξιό σωζόμενο πλαίσιο, ἐντός τοῦ ρόμβου χαράσσεται, ἐπίσης, σταυροειδές συμπλήμα, ἀπό τό ὁποῖο σώζονται τά γράμματα Μ, Κ, Τ, C, ἴσως «ΤΟΥ ΚΟΣΜΑ»⁹⁴⁴. Τά ἐπάνω τρίγωνα κοσμοῦνται μέ μεγάλο κισσόφυλλο άριστερά καί τρίφυλλο δεξιά.

Ἡ ἀναγραφή ὀνομάτων ἐπισκόπων ἐπάνω σέ ἀρχιτεκτονικά μέλη δέν εἶναι ἄγνωστη στήν παλαιοχριστιανική περίοδο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τῆς Καταπολιανῆς στήν Πάρο, ὅπου τό ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου Ὑλασίου μνημονεύεται στά ἀνάγλυφα μετάλλια τῆς ὀρθομαρμάρωσης καί εἶναι χαραγμένο σέ σταυροειδή ἐπιγραφή στό ἐπίθημα τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων τοῦ ναοῦ (πίν. 73), ἐνῶ καί τά ὀνόματα τοῦ ἐπισκόπου Γεωργίου καί τῶν πρεσβυτέρων Γεωργίου καί Κωνσταντίνου εἶναι λαξευμένα στά μετάλλια πού κοσμοῦν τά θωράκια τοῦ τέμπλου⁹⁴⁵ (πίν. 73). Τό μονόγραμμα τοῦ πάπα Ἰωάννη

942. Ὁμοία διάταξη γραμμάτων σέ συμπλήμα μολυβδόβουλλου, βλ. Zacos-Veglery, *Seals I*, πίν. 243, ἀρ. 491.

943. Μέ ὅμοιο τρόπο κρέμονται τά γράμματα Κ καί Π σέ μονόγραμμα ἐπισκόπου, βλ. Zacos-Veglery, *Seals I*, πίν. 232, ἀρ. 121.

944. βλ. Zacos-Veglery, *Seals I*, πίν. 237, ἀρ. 282-283.

945. Μητσάνη, «Κιβώριο», 333, ὑποσημ. 58, ὅπου ἡ σχετική βιβλιογραφία. Ἡ ἴδια, «Χορηγία», 393-394. Ἡ ἴδια, «Τέμπλο Καταπολιανῆς», 75, εἰκ. 5-8. Τό τέμπλο τῆς Καταπολιανῆς, τό κιβώριο καί ὁ ἄμβωνας ἔχουν χρονολογηθεῖ στά μέσα τοῦ 6ου αἰ., βλ. στό ἴδιο, 89.

του Β' (533-535) αναγράφεται σέ θωράκιο στόν Άγιο Κλήμεντα τῆς Ρώμης⁹⁴⁶ (πίν. 73) καί τό παρόμοιου τύπου μονόγραμμα τοῦ ἐπισκόπου Ὁνώριου τοῦ Β' (ἐποχή Ἰουστινιανοῦ) σέ θωράκιο ἀπό τήν ἐπισκοπική βασιλική τῆς Σαλώνας⁹⁴⁷ (πίν. 74). Τό ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου Δουμετίου ἀναγράφεται σέ συμπίλημα ἐπάνω σέ τεκτονικό κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική Α' τῆς Νικόπολης⁹⁴⁸, πού χρονολογεῖται στά τέλη τοῦ 6ου αἰ., ἐνῶ τό ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννη σέ συμπίλημα ἐπάνω σέ πτυχωτό κιονόκρανο στό Μουσεῖο τοῦ Ἀλμυροῦ⁹⁴⁹, πού χρονολογεῖται σέ ὀψιμότερη περίοδο (8ος-9ος αἰ.). Ἐπίσης, τά μονογράμματα αὐτοκρατόρων ἢ ἀξιωματούχων ἐπάνω σέ μέταλλα κιονοκράνων εἶναι ἀρκετά συχνά, κυρίως στήν περίοδο τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁹⁵⁰.

Τό ἀξίωμα τοῦ χαρτουλάριου εἶναι γνωστό ἀπό τόν 7ο αἰ. Οἱ χαρτουλάριοι ἦταν προϊστάμενοι τῶν δύο κεντρικῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν τῆς πρωτεύουσας καί ἦταν ἀρχικά ὑφιστάμενοι τοῦ σακελλάριου⁹⁵¹.

Τό θέμα τοῦ ρόμβου πού ἐγγράφεται σέ ὀρθογώνιο, ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον, πλαίσιο, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω⁹⁵², γίνεται πολύ δημοφιλές κατὰ τόν 5ο καί 6ο αἰ. καί κυρίως στήν ἰουστινιάνεια περίοδο⁹⁵³. Τό θέμα ἀπαντᾶται σέ πολλές βασιλικές καί χαρακτηρίζεται ἀπό τή λάξευση πολλαπλῶν ὁμόθετων κυματίων, ἔντονα ἑξερῶν, πού περικλείουν γεωμετρικά, φυτικά καί ζωόμορφα διακοσμητικά θέματα⁹⁵⁴.

946. Guidobaldi - Barsanti - Guiglia-Guidobaldi, *San Clemente*, 93-94, εἰκ. 78, 122, ἀρ. XXI.

947. *Salona I*, 238-239, πίν. LXXVII, X.b.1.

948. Chalkia, «Sculptura di Nicopoli», 286, εἰκ. 10.

949. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 325-329, ἀρ. 67, πίν. 29, εἰκ. 176-177.

950. Ἀγία Σοφία καί Ἀγία Εἰρήνη Κωνσταντινούπολης (Strube, *Polyeuktoskirche*, πίν. 23, ἀρ. 91. Zollt, *Kapitellplastik*, 25-26, πίν. 11, ἀρ. 36. Mainstone, *Hagia Sophia*, 58, εἰκ. 68). Ἅγιος Ἰωάννης Ἐφέσου (Kautzsch, *Kapitellstudien*, 176-178, πίν. 36, ἀρ. 567a,b,c,e.).

951. *IEE H'*, 164-165. Ἐκτός τοῦ χαρτουλάριου «τῆς σακέλλης» ἢ «τοῦ σακελλίου», πού εἶχε τόν ἔλεγχο τοῦ κρατικοῦ ταμείου, ὑπῆρχε καί ὁ χαρτουλάριος «τοῦ βεστιαρίου», ὁ ὁποῖος συγκέντρωνε καί ἀποθήκευε ὑλικά γιά τόν ἐξοπλισμό τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου καί ἀσκοῦσε ἔλεγχο στό ναύσταθμο τῆς Κωνσταντινούπολης. Ὁ τίτλος χρησιμοποιήθηκε σέ ὅλη τή μεσοβυζαντινὴ περίοδο γιά διάφορες θέσεις τῆς κρατικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης.

952. Βλ. στήν εἰσαγωγή τοῦ κεφαλαίου.

953. Ὡστόσο, ὁ διακοσμητικὸς τύπος τῶν ὁμόθετων ρόμβων φαίνεται ὅτι ἀσκεῖται χωρὶς διακοπή καί στά μεταβατικά χρόνια, ἕως καί τόν 11ο αἰ., βλ. Μέντζος, «Ἀγία Σοφία Θεσσαλονίκης», 318-320, εἰκ. 4. Ὁ Μέντζος παραθέτει ἐνδεικτικά παραδείγματα μεσοβυζαντινῶν ἀμβῶνων καί θωρακίων μέ ὁμόθετους ρόμβους.

954. Βλ. ἐνδεικτικά: Θωράκια ἀπό τήν Ἀγία Σοφία Κωνσταντινούπολης, Ebersolt, *Constantinople*, 42, πίν. XXXVIII, 1. Mainstone, *Hagia Sophia*, 55, 69, εἰκ. 64, 85. Freely-Cakmak, *Monuments of Istanbul*, 122, εἰκ. 55. Guiglia-Guidobaldi-Barsanti, *Santa Sophia*, 96-199 (θωράκια παραθύρων), 238-255 (στό ἀνώφλι τῶν παραθύρων) καί 322-421

Πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ὅτι στὰ τρία θωράκια τῆς Κῶ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ θέματος εἶναι ἀρκετά διαφοροποιημένη ἀπὸ τὰ περισσότερα παραδείγματα τοῦ 5ου-6ου αἰ. Ἀφενὸς μὲν, οἱ ταινίες τῶν πλασιῶν καὶ τῶν ρόμβων εἶναι λίγες σέ ἀριθμό, ἔχουν ὀρθογώνια διατομή καὶ σκαλίζονται σχεδὸν ἐπιπεδόγλυφες, τὸ ἴδιο καὶ τὰ διακοσμητικά θέματα (σταυρός, κισσόφυλλα, τρίλοβα φύλλα καὶ ρόδακες). Ἀφετέρου δέ, τὸ λεξιλόγιο τῶν ἐπιμέρους διακοσμητικῶν θεμάτων περιλαμβάνει στοιχεῖα πού χρησιμοποιοῦνται στὴν παλαιοχριστιανικὴ γλυπτικὴ ἀλλὰ καὶ κάποια ἄλλα, πού ἐπικρατοῦν στὴν μετέπειτα περίοδο.

Εἰδικότερα, τὸ θέμα τοῦ ἀπλοῦ σταυροῦ μέσα σέ κύκλο εἶναι πολὺ σύνηθες στὰ παλαιοχριστιανικά θωράκια, ὥστόσο ὁ κύκλος ὀρίζεται τίς περισσότερες φορές ἀπὸ διπλὴ ταινία καὶ συνδέεται μὲ βλαστοὺς πού ἀπολήγουν σέ κισσόφυλλα, τὰ ὅποια φέρουν ἐλεύθερους σταυρούς⁹⁵⁵, ἢ σκαλίζεται ἐπάνω σέ ἀνάγλυφο δίσκο⁹⁵⁶. Ὁ σταυρὸς τύπου Μάλτας ἐπικρατεῖ κυρίως στὴ μεσοβυζαντινὴ γλυπτικὴ⁹⁵⁷. Τὰ κισσόφυλλα εἶναι μὲν πολὺ ἀγαπητὰ στὰ θωράκια τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰ., ἀλλὰ συνήθως παρατίθενται σέ διαφορετικὲς θέσεις⁹⁵⁸. Ὁ σχηματοποιημένος τρόπος

(θωράκια μεταξύ τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν ὑπερώων). Θωράκιο ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Κωνσταντινούπολης, Firatli, *Sculpture*, 158-159, πίν. 96, ἀρ. 313 a-b. Θωράκια ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Σωτηρίου, Ἅγιος Δημήτριος, 172-173, πίν. 48 α-γ. Θωράκιο ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Λεχαίου Κορίνθου, Πάλλας, «Βασιλικὴ Λεχαίου 1958», 126, πίν. 102α. Θωράκια ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Θεολόγου στὴν Ἑφεσο, Σωτηρίου, «Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἑφέσῳ», 174-175, εἰκ. 46. Θωράκιο ἀπὸ τὴ βασιλικὴ Ἀφεντέλλη Λέσβου, Ὁρλάνδος, «Βασιλικαὶ Λέσβου», 54, εἰκ. 57. Θωράκια ἀπὸ τὴ βασιλικὴ Α' τῆς Νέας Ἀγχιάλου, Σωτηρίου, Χριστιανικαὶ Θῆβαι, 76-77, εἰκ. 88-89. Πάλλας, «Θωράκια», 238-240, εἰκ. 4-5. Θωράκια ἀπὸ τίς βασιλικὰς Α' καὶ Β' τῶν Φιλίππων, Lemerle, *Philippe*, 408, 510, εἰκ. 28, πίν. XIII c-f, XXXI, XLIX a-g, LXXV. Grabar, *Sculpture I*, πίν. 25, 1-2, 4. Θωράκια ἀπὸ τὴ Θάσο, Ὁρλάνδος, «Γλυπτὰ Λιμένος Θάσου», 65, εἰκ. 4Δ. Θωράκια ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Ötügen, *Forschungen*, 105, πίν. 14-15. Θωράκιο ἐξώστη ἁμβωνα τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου στὴν Ραβέννα, Angiolini-Martinelli, «Altari», 26-27, ἀρ. 19.

955. Γιά τὸ θέμα αὐτὸ βλ. παρακάτω, στὴν ἐξέταση τῶν ἀρ. κατ. 216, 217, 218, 219 θωρακίων.

956. Γιά τὸ θέμα αὐτὸ βλ. παρακάτω, στὴν ἐξέταση τῶν ἀρ. κατ. 222, 223, 224 θωρακίων.

957. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, 45, πίν. 44, ἀρ. 55. Grabar, *Sculptures II*, 45, 61, 63, 71-72, πίν. XI c, XXX α,c, XXXI b, XLII c.

958. Σέ κισσόφυλλα ἀπολήγουν κατὰ κύριο λόγο οἱ σταυροὶ πού πλασιῶνουν σταυρὸ ἢ χρίσμα. Ἐπίσης, συνηθίζονται στὰ θωράκια μὲ ὁμόθετους ρόμβους ἀλλὰ κυρίως λαξεύονται μεταξύ τῶν κυματιῶν στίς γωνίες τοῦ ρόμβου. Παραδείγματα μὲ κισσόφυλλα στὰ τρίγωνα μεταξύ ρόμβου καὶ τετραγώνου βλ. σέ θωράκια ἀπὸ τὴ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία, Ötügen, *Forschungen*, 105, πίν. 11, 1-2 καὶ 6. Ἐπίσης, σέ θωράκιο ἐντοιχισμένο σέ β' χρήση στὸν σταυρεπίστεγο ναὸ τῆς Παναγίτσας, στὴν Κάτω Βάθεια (Ἀμάρυνθο) Εὐβοίας, βλ. Ὁρλάνδος, «Σταυρεπίστεγοι Εὐβοίας», 115-116, εἰκ. 5.

μάλιστα, μέ τόν ὁποῖο διαμορφώνονται τά κισσόφυλλα στό πρῶτο θωράκιο τῆς Κῶ, εἶναι ἀρκετά ιδιότυπος⁹⁵⁹. Τό δέ μεγάλο καρδιόσχημο φύλλο τοῦ τρίτου θωρακίου, ἀπαντᾶται σέ θωράκια πού χρονολογούνται στούς σκοτεινούς αἰῶνες (πρώϊμος 8ος αἰ.)⁹⁶⁰. Τά τρίλοβα φύλλα ἢ κρινάνθεμα συνήθως πλαισιώνουν τό ὥο τοῦ ἐχίνου τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων μέ συμφυές ἐπίθημα, ἐνῶ συχνή εἶναι καί ἡ λάξευσή τους στά θωράκια⁹⁶¹ ἢ στίς ὀψεις σαρκοφάγων⁹⁶². Οἱ ἐξάφυλλοι ρόδακες μέ τά σταγονοειδή φύλλα, πού ἐγγράφονται σέ κύκλο, εἶναι πολύ σπάνιοι στά παλαιοχριστιανικά θωράκια⁹⁶³ καί ἀποτελοῦν ἓνα θέμα πού ἀρχίζει νά χρησιμοποιεῖται στόν 9ο αἰ.⁹⁶⁴ καί ἐπικρατεῖ κατά τόν 10ο καί τόν 11ο αἰ.⁹⁶⁵, ὅποτε αὐξάνει καί ὁ ἀριθμός τῶν φύλλων τους.

959. Ἀπαντᾶται σε ὀψιμότερα παραδείγματα, βλ. Feld, «Tekfur Saray», 362, πίν. 75, 3 (σέ κιονόκρανο ἀπό τήν Καβάλα).

960. Σέ θωράκια ἀπό τήν Κοίμηση τῆς Νίκαιας, σήμερα στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Σμύρνης, Ulbert, «Reliefplatten», 348-349, πίν. 70, 3 καί 71, 2.

961. Τρίλοβα φύλλα σέ θωράκια μέ ὁμόθετους ρόμβους (στή γωνία τοῦ ρόμβου) ἀπό τίς βασιλικές τῶν Φιλίππων, Lemerle, *Philippes*, πίν. XIII c-d, XLIX b καί e. Grabar, *Sculptures*, πίν. XXV, 1-2. Ulbert, «Reliefplatten», 340, πίν. 65, 1a-c. Hoddinott, *Early Churches*, 172 καί 192, εἰκ. 83, 100. Pallas, *Monuments*, 119, εἰκ. 73. Ἐπίσης, στά θωράκια τῶν παραθύρων καί στά θωράκια τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν ὑπερώων τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλης, Guiglia-Guidobaldi - Barsanti, *Santa Sophia*, 96-199 καί 322-421. Ἐπίσης, σέ θωράκιο ἀπό τήν κρύπτη τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Σωτηρίου, Ἅγιος Δημήτριος, 172, πίν. 48γ. Παζαράς, «Κατάλογος», 34-35, πίν. III, 6. Ulbert, *Reliefplastik*, 21-25, ἀρ. 170, πίν. 11. Ulbert, «Reliefplatten», 340, ἀρ. 3. Τρίλοβα φύλλα (ἢ κρινάνθεμα), βλ. σέ θωράκια τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Ötügen, *Forschungen*, 106, πίν. 12, 1 καί 4. Κρινάνθεμα στίς γωνίες θωρακίων ἀπό τήν Εὐφρασσιανή βασιλική στό Παρέντιο, Terry, *Sculpture*, ἀρ. 3-4, 6. Κρινάνθεμα στίς γωνίες θωρακίων πού κοσμοῦνται μέ στεφανοσταύριο ἢ σταυρό μέσα σέ ταινωτό κυκλικό πλαίσιο ἀπό τή βασιλική τῆς «Καίσαρειας Πύλης» στή Σαλώνα, Salona I, 244-247, πίν. LXXIX, X.b.17, 22. Κρινάνθεμο στίς γωνίες θωρακίου, μέσα σέ ὑποτυπώδες τριγωνικό πλαίσιο, στό ναό τοῦ Ταξιάρχη, στήν Καμάρα τῆς Κέρκυρας, Pallas, *Monuments*, 146, εἰκ. 97. Τρίλοβα φύλλα στίς ὀριζόντιες γωνίες τῶν ρόμβων στά θωράκια τοῦ τέμπλου καί τῶν ὑπερώων τῆς Καταπολιανῆς, Ἀλιπράντης, Ἐκατοντατυλιανή, εἰκ. 51-56 καί 118-120. Ὁμοία τρίλοβα φύλλα στά τρίγωνα μεταξύ ρόμβου καί ὀρθογωνίου πλαισίου, σέ ἀδημοσίευτο δίδυμο θωράκιο μέ ὁμόθετους ρόμβους, πού χρονολογεῖται στόν 5ο αἰ., στό Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ.

962. Σέ σαρκοφάγο τοῦ α' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ., ἀπό τό Τζαμί τοῦ Ὁσά Πασᾶ Firatli, *Sculpture*, 53-54, πίν. 35, ἀρ. 92 a-b.

963. Βρίσκονται στά θωράκια τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς Α' στό Λόγγο Ἑδεσσας, μόνο πού ἐκεῖ περικλείονται σέ κύκλους πού συνδέονται μέ τόν ρόμβο μέ κόμβους. Τά γλυπτά τῆς βασιλικῆς μᾶλλον πρέπει νά δεχτοῦν μία πιό ὀψιμη χρονολόγηση ἀπό αὐτήν πού προτείνει ὁ ἀνασκαφέας, δηλαδή τό α' μισό τοῦ 6ου αἰ., Μιχαηλίδης, «Παλαιοχριστιανική Ἑδεσσα», 208-216, σχ. 10, πίν. 92β. Sodini, «Sculpture I», 87, 89, εἰκ. 43.

964. Στή Σκριπού καί στόν Ἅγιο Γρηγόριο Θηβῶν, Grabar, *Sculptures I*, 90-94, XL, 2-3 καί XLIII, 2, 4.

965. Συνήθως μέ ὀξυκόρυφες ἀπολήξεις τῶν φύλλων. Ἀπαντᾶται σε ἐπιστύλια καί σέ περιθωρώματα, μέσα σέ συνεχεῖς παράπλευρους κύκλους πού συνδέονται μέ κόμβους,

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι οι τεχνίτες που κατασκεύασαν τά τρία θωράκια, γνωρίζουν μέν τό θεματολόγιο του 6ου αϊ., εν τούτοις δείχνουν να πειραματίζονται, χρησιμοποιώντας και νέα θέματα. Τό χαμηλό βάθος της επεξεργασίας και η σχηματοποίηση των πλαισίων και των υπόλοιπων διακοσμητικών στοιχείων, οι ακόσμητες επιφάνειες στα κάτω τρίγωνα, η εγχάρακτη απόδοση των συμπλημάτων και τό ασταθές συνοπτικό σχέδιο, δηλώνουν προχειρότητα και άπειρία και προσδίδουν έναν έπαρχιακό χαρακτήρα στα θωράκια, που αποτελούν μάλλον έργα ενός τοπικού εργαστηρίου γλυπτικής.

Ακόσμητα θωράκια μέ ρόμβο που έγγράφεται σέ τετράγωνο, έντοπίστηκαν σέ δύο χαμηλά θωράκια από τή βασιλική της Πριήνης⁹⁶⁶, που χρονολογούνται στα τέλη του 5ου - αρχές του 6ου αϊ., ενώ ένα πολύ κοντινό θεματολογικά θωράκιο προέρχεται από την ίδια βασιλική, αλλά δέν έχει συσχετισθεί μέ κάποια από τίς τρείς φάσεις της⁹⁶⁷ (πίν. 74). Κοσμεΐται μέ σταυρό μέσα σέ κύκλο, ορίζόμενο από άπλή ταινία, που περικλείεται σέ ρόμβο, ό όποιος έγγράφεται σέ ορθογώνιο πλαίσιο. Μεταξύ του ρόμβου και του κύκλου σκαλίζονται μεγάλα κισσόφυλλα, ενώ τά τρίγωνα μεταξύ ρόμβου και ορθογωνίου μένουν ακόσμητα.

Ένα άλλο παράδειγμα δίδυμου θωρακίου που κοσμεΐται μέ τό θέμα των έγγεγραμμένων ρόμβων, χωρίς άλλα διακοσμητικά θέματα, βρίσκει-ται στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης⁹⁶⁸ (πίν. 74). Τό θωράκιο που έχει χρονολογηθεί στον 7ο αϊ., έχει σαφώς πιό πλαστική διαμόρφωση από τά θωράκια της βασιλικής Β', ό χαρακτήρας του όμως είναι έντελώς γεωμετρικός.

Τά τρία θωράκια είναι πολύ σημαντικά γιατί προσφέρουν στοιχεία για κάποιον άγνωστο μέχρι στιγμής επίσκοπο της Κω (τόν Κοσμά;) καθώς και για κάποιον άξιωματούχο (χαρτουλάριο), οι όποιοι προφανώς είναι οι δωρητές τους. Δεδομένου ότι τό άξίωμα του χαρτουλαρίου, όπως αναφέρθηκε πιό πάνω, εμφανίζεται στον 7ο αϊ., αν ή ανάγνωση του συμπλήματος είναι σωστή, τά θωράκια δέν θά μπορούσαν να χρονολογηθούν νωρίτερα.

Η προέλευσή τους από τή βασιλική Β' όδήγησε αρχικά στη χρονολόγησή τους στα τέλη του 5ου - αρχές του 6ου αϊ., εποχή στην

ένδεικτικά βλ. Πέννας, *Μεσοβυζαντινή Γλυπτική*, 18. Grabar, *Sculptures II*, πίν. XXXI b,d. Στα θωράκια, ένδεικτικά βλ. Grabar, *Sculptures II*, πίν. XVI c, XXXII d, XLII a-c.

966. Westphalen, «Basilika», 318, πίν. 40,1-2.

967. Ό.π., 318, πίν. 42,1.

968. Σωτηρίου, *Βασιλική Αγίου Δημητρίου*, 173, πίν. 49β.

όποια ανάγεται ή ίδρυση της βασιλικής και τά ψηφιδωτά της δάπεδα⁹⁶⁹. Ωστόσο, ή άνομοιογένεια πού παρουσιάζουν μέ τόν έξώστη του άμβωνα της βασιλικής⁹⁷⁰, καθώς και μέ τό θωράκιο της κλίμακας από τόν ίδιο άμβωνα, είναι φανερή. Προφανώς, τά θωράκια άνήκουν σέ μία όψιμότερη φάση της βασιλικής. Πρόσφατες διερευνητικές έργασίες⁹⁷¹ πού έγιναν στίς Δυτικές Θέρμες όδήγησαν στην ταύτιση κτηριακών ύπολειμμάτων στη νότια πλευρά του χώρου μέ τό Έπισκοπείο της Κω, τό όποιο φαίνεται ότι χρησιμοποιείται και μετά τόν σεισμό των μέσων του 6ου αι. Συνεπώς τά θωράκια άνήκουν σέ κάποια έπισκευαστική φάση της βασιλικής, πού ίσως έγινε αρκετά χρόνια αργότερα, στο ά' μισό του 7ου αι. Μέ αυτήν τή χρονολόγηση συμφωνεί τόσο ή τεχνοτροπική τους εξέταση όσο και ή άναγραφή του άξιώματος του χαρτουλάριου.

**Θωράκιο στο ναό
της Παναγίας Χρυσοχειιάς (Ευαγγελίστρια) Άντιμάχειας
(άρ. κατ. 209, πίν. 53)**

Στην ίδια ομάδα, δηλαδή στα θωράκια πού κοσμοῦνται μέ ρόμβο έγγεγραμμένο σέ όρθογώνιο πλαίσιο, εντάσσεται και τό έπόμενο άμφίγλυφο θωράκιο, τό όποιο βρέθηκε κατά τή διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης στην αύλή του ναού της Παναγίας Χρυσοχειιάς (Ευαγγελίστρια)⁹⁷² στην Άντιμάχεια.

Η μία πλευρά του θωρακίου κοσμεῖται μέ όρθογώνιο πλαίσιο πού σχηματίζεται από μία άπλή επίπεδη ταινία, μέσα στο όποιο έγγράφεται ρόμβος πού περικλείει μεγάλο λατινικό σταυρό μέ πεπλατυσμένες άπολήξεις. Ο ρόμβος όρίζεται από όμοια επίπεδη ταινία, ενώ στα κενά μεταξύ ρόμβου και όρθογωνίου σχηματίζονται άκόσμητα ίσοσκελή τρίγωνα. Οι γωνίες του ρόμβου φθάνουν μέχρι τό έξωτερικό περίγραμμα του όρθογωνίου.

Η άλλη πλευρά κοσμεῖται μέ όρθογώνιο πλαίσιο όριζόμενο από μία πλατιά επίπεδη ταινία και ένα λεπτό ήμικυκλικό κυμάτιο. Μέσα

969. Parrish, «Mosaic Workshop», 341.

970. Μηλίτση, «Άμβωνες», 346-349, εικ. 13-14. Τέλη 5ου-άρχές 6ου αι.

971. Οι έρευνες έγιναν από τό Τμήμα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Μπολόνια σέ συνεργασία μέ τό Πολυτεχνείο του Μπάρι και τήν 4η Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά τήν περίοδο 2010-2011. Baldini κ.ά., «Terme Occidentali», 266-268.

972. Μαστορόπουλος, Άντιμάχεια, 180, σχέδιο στη σελ. 192. Ο ναός, πού βρίσκεται κοντά στην εύρύτερη περιοχή του κάστρου της Άντιμάχειας, κοντά στον παλιό δρόμο πού συνέδεε τήν Άντιμάχεια μέ τήν Καρδάμαινα, κτίστηκε στίς άρχές της δεκαετίας του 1930, στη θέση παλαιότερου ναού πού κατέπεσε από τόν σεισμό του 1926.

στό πλαίσιο έγγράφεται κύκλος, πού σχηματίζεται από άπλή επίπεδη ταινία καί περικλείει ανάγλυφο ισοσκελῆ σταυρό μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις. Ἀπό τόν σταυρό σώζεται μεγάλο τμήμα τῆς κάθετης κεραίας καί τό ἀριστερό τμήμα τῆς ὀριζόντιας. Στό ἄκρο τῆς ὀριζόντιας κεραίας σκαλίζεται τό γράμμα Ζ καί τῆς κάθετης τό γράμμα C, ἐνῶ στή διασταύρωση τῶν κεραιῶν τό γράμμα; (δηλαδή ἡ σταυρόλεξη ἐπιγραφή ΦΩC-ZΩH). Ἀπό τήν περιφέρεια τοῦ κύκλου, κοντά στό κάτω ὄριο τοῦ πλαισίου, ξεκινᾷ λεπτός ανάγλυφος βλαστός, πού ἐκτείνεται μέ ἐλαφρύ κυματισμό πρὸς τήν ἄνω ἀριστερή γωνία τοῦ πλαισίου, ὅπου ἀπολήγει σέ μεγάλο κισσόφυλλο (ἢ καρδιόσχημο φύλλο).

Τό θέμα τοῦ ρόμβου πού έγγράφεται σέ ὀρθογώνιο πλαίσιο, ἀναφέρθηκε ἀναλυτικά στήν ἐξέταση τοῦ προηγούμενου θωρακίου. Τό θέμα τοῦ σταυροῦ πού έγγράφεται σέ κύκλο, ἀπό τόν ὁποῖο ξεκινοῦν βλαστοί πού ἀπολήγουν σέ κισσόφυλλα, εἶναι πολύ σύνηθες στή διακόσμηση τῶν παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων⁹⁷³, ὥστόσο στήν περίπτωση τοῦ θωρακίου τῆς Χρυσοχεριᾶς ἐμφανίζεται στήν ἀπλούστερη ἐκδοχή του: ὁ κύκλος ὀρίζεται ἀπό άπλή ταινία ὀρθογώνιας διατομῆς καί περικλείει άπλό σταυρό, ἐνῶ οἱ βλαστοί δέν συνδέονται μέ κόμβο μέ τόν κύκλο, ἔχουν ἄκαμπτη χάραξη καί ἀπολήγουν σέ μεγάλα καρδιόσχημα κισσόφυλλα στίς ἄνω γωνίες τοῦ θωρακίου, χωρίς νά στηρίζουν τούς συνήθεις σταυρούς. Οἱ λέξεις ΦΩΣ καί ΖΩΗ, πού ἀποδίδουν συμβολικές ιδιότητες τοῦ Χριστοῦ, ἀπαντῶνται καί στίς ἀπολήξεις τοῦ σταυροῦ τοῦ μονογράμματος, πού σκαλίζεται στήν κοίλη κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἐξώστη τοῦ ἄμβωνα (τέλη 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.) ἀπό τή βασιλική Β' τῶν Δυτικῶν Θερμῶν⁹⁷⁴ (πίν. 73).

Τεχνοτροπικά τό θωράκιο τῆς Χρυσοχεριᾶς εἶναι πολύ κοντά στά τρία δίδυμα θωράκια τῆς βασιλικῆς Β' τῶν Δυτικῶν Θερμῶν. Παρουσιάζει ἀνάλογη επίπεδη λάξευση τῶν γεωμετρικῶν θεμάτων στήν πλευρά μέ τόν ἐγγεγραμμένο ρόμβο, ἐνῶ καί τά μεγάλα καρδιόσχημα κισσόφυλλα τῆς ἄλλης πλευρᾶς θυμίζουν τά κισσόφυλλα τοῦ θωρακίου μέ ἀρ. κατ. 208. Ἄν καί δέν χρησιμοποιεῖ ὀψιμότερα διακοσμητικά θέματα, ἡ ὀργάνωση τοῦ θέματος μέ τόν ἐγγεγραμμένο σέ κύκλο σταυρό, χωρίς κόμβο καί ἐλεύθερους σταυρούς ἐπάνω στά κισσόφυλλα, εἶναι ἄρκετά προχωρημένη συγκριτικά μέ τή μορφή τοῦ θέματος στά περισσότερα παραδείγματα τοῦ 5ου καί τοῦ 6ου αἰ. Μία χρονολόγησή του στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ. μοιάζει ἄρκετά πιθανή.

973. Τό θέμα ἐξετάζεται ἀναλυτικά παρακάτω.

974. Μηλίτση, «Ἄμβωνες», 346-349, εἰκ. 13-14. Ἡ ἴδια, «Ἄμβωνες 2», ὑπό ἐκτύπωση.

**Δύο τμήματα θωρακίων στο ναό Τιμίας Ζώνης, «Ταπάχανα» Πυλίου
(άρ. κατ. 210, πίν. 53)
καί στο Μουσείο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(άρ. κατ. 211, πίν. 53)**

Τά δύο τμήματα θωρακίων ἀνήκουν στήν ομάδα μέ τούς ἐγγεγραμμένους ρόμβους. Ἄν καί σώζονται πολύ ἀποσπασματικά, συμπεριελήφθηκαν στή μελέτη, διότι παρουσιάζουν τό τυπικό γιά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο σχῆμα τῶν θωρακίων αὐτοῦ τοῦ τύπου. Τό πρῶτο εἶναι ἐντοιχισμένο ψηλά στό ἀέτωμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς Τιμίας Ζώνης⁹⁷⁵, στή θέση «Ταπάχανα» στό Πυλί καί τό δεύτερο βρίσκεται στό Μουσείο τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς, χωρίς ἐνδειξη προέλευσης.

Στό πρῶτο θωράκιο (άρ. κατ. 210) σώζεται τμήμα τῆς γωνίας τῆς ἐξέχουσας ἡμικυκλικῆς ταινίας πού ὀρίζει τόν ρόμβο, ἐσωτερικά τῆς ὁποίας διαμορφώνεται τρίλοβο (κρinoειδές) φύλλο, καθῶς καί τμήμα τῶν ἐσωτερικῶν ταινιῶν τοῦ ρόμβου, ὅπου διατηροῦνται ἡμικυκλικές αὐλακες καί λεπτότερες ἐξέχουσες ἡμικυκλικές ταινίες.

Ὅμοια διαμόρφωση συναντᾶται στά θωράκια τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν ὑπερώων τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης⁹⁷⁶, σέ θωράκια ἀπό τίς βασιλικές τῶν Φιλίππων⁹⁷⁷ (πίν. 74) καί ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στή Θεσσαλονίκη⁹⁷⁸ (πίν. 73), πού χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 5ου - ἀρχές τοῦ 6ου αἰ., ἐνῶ τά τρίλοβα φύλλα στή γωνία τῶν ρόμβων δέν λείπουν καί ἀπό θωράκια τοῦ 6ου αἰ. στή βορειοδυτική Μικρά Ἀσία⁹⁷⁹ (πίν. 75). Πλατιά τρίλοβα κρinoειδή φύλλα ἔχουν ὅλα τά θωράκια τοῦ τέμπλου τῆς Παναγίας Καταπολιανῆς Πάρου, πού χρονολογεῖται στά μέσα τοῦ 6ου αἰ.⁹⁸⁰.

Ἐπίσης, τρίλοβα φύλλα στή γωνία τῶν ρόμβων ἀπαντῶνται σέ σαρκοφάγο τοῦ α' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ., ἀπό τό Τζαμί τοῦ Ὁσά Πασᾶ, σήμερα

975. Στήν τοιχοποιῖα καί στό προαύλιο τοῦ ναοῦ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καί ἄλλα μαρμάρινα σπόλια (κιονόκρανο, θωράκιο κλίμακας ἄμβωνα, ἀμφικιονίσκος παραθύρου), γεγονός πού πιθανολογεῖ τήν ὑπαρξη κάποιας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς στήν εὐρύτερη περιοχή. Βλ. καί παραπάνω, κεφάλαιο I.3.

976. Guiglia-Guidobaldi - Barsanti, *Santa Sophia*, 322-421.

977. Lemerle, *Philippe*, πίν. XIII c-d, XLIX b καί e. Grabar, *Sculptures*, πίν. XXV, 1-2. Ulbert, «Reliefplatten», 340, πίν. 65, 1a-c. Hoddinott, *Early Churches*, 172 & 192, εἰκ. 83 καί 100. Pallas, *Monuments*, 119, εἰκ. 73.

978. Θωράκιο ἀπό τήν κρύπτη, Σωτηρίου, *Βασιλική Ἀγίου Δημητρίου*, 172, πίν. 48γ. Παζαράς, «Κατάλογος», 34-35, πίν. III, 6. Ulbert, *Reliefplastik*, 21-25, ἀρ. 170, πίν. 11. Ulbert, «Reliefplatten», 340, ἀρ. 3.

979. Ötügen, *Forschungen*, 105, πίν. 14-15.

980. Μητσάνη, «Τέμπλο Καταπολιανῆς», 80-83, εἰκ. 5-8, 11-12, 14-15.

στό Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης⁹⁸¹. Τό ανάγλυφο στίς ταινίες τοῦ θωρακίου μας, σέ ἀντίθεση μέ τά παραδείγματα ἀπό τήν Μακεδονία, δέν εἶναι πολύ ἔξεργο καί τό τρίλοβο φύλλο ἀρκετά σχηματοποιημένο. Θά μπορούσε νά χρονολογηθεῖ στά μέσα τοῦ 6ου αἰ.

Τό δεύτερο θωράκιο (ἀρ. κατ. 211) σώζεται ἀκόμη πιό ἀποσπασματικά. Διατηρεῖται μόνο τμήμα τῆς γωνίας τῆς ἐξέχουσας ἡμικυκλικῆς ταινίας πού ὀρίζει τόν ρόμβο καί τῆς στενῆς ἡμικυκλικῆς αὐλακας. Ἐνδιαμέσως παρεμβάλλεται πολύ λεπτό ἐπίπεδο κυμάτιο. Στό ἐσωτερικό τῆς γωνίας διατηρεῖται ἓνα πολύ μικρό τμήμα, πιθανόν ἡ κορυφή καρδιάσχημου φύλλου, ἡ ἀπλῶς τῆς ἐπόμενης ἐσωτερικῆς ταινίας τοῦ ρόμβου. Ἡ λάξευση εἶναι ἀρκετά πλαστική, οἱ ταινίες τοῦ ρόμβου μεγάλες καί ἔντονα ἐξέχουσες καί φαίνεται ὅτι βαίνουν μειούμενες πρὸς τό ἐσωτερικό τῆς ἐπιφάνειας. Τό θωράκιο θά μπορούσε νά χρονολογηθεῖ στήν ἴδια περίοδο μέ τά παραδείγματα τοῦ τύπου πού χαρακτηρίζονται γιά τήν ἔντονη πλαστικότητα τοῦ ἀναγλύφου (τέλη 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.).

Δίδυμο θωράκιο ἀπό τό ναό Ἀγίου Γεωργίου Λιῆζου στό Μαστιχάρι (ἀρ. κατ. 212, πίν. 54)

Τό θωράκιο⁹⁸² βρίσκεται ἐντοιχισμένο σέ β' χρήση στό τέμπλο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Λιῆζου στό Μαστιχάρι⁹⁸³. Πιθανῶς προέρχεται ἀπό στυλοβάτη κιονοστοιχιῶν.

Ἡ ἐπιφάνειά του κοσμεῖται μέ δύο παράπλευρα ὀρθογώνια διάχωρα, μεταξύ τῶν ὁποίων μεσολαβεῖ στενή ἐπιφάνεια, ἐν εἶδει πεσσίσκου. Τά διάχωρα δημιουργοῦνται μέ τήν ἀφαίρεση τοῦ βάθους καί ὀρίζονται ἀπό διπλή ταινία, μέ τήν ἐξωτερική νά εἶναι λεπτή καί ἐλαφρῶς ἐξέχουσα καί τήν ἐσωτερική πλατύτερη καί σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο. Στό ἀριστερό διάχωρο, σέ ὅλη τήν ἐπιφάνεια, σκαλίζονται στενές καί κοντές ταινίες, διαγώνια τοποθετημένες, σέ κάθετη καί ὀριζόντια διάταξη ἐναλλάξ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ δεξιοῦ διαχώρου γεμίζει μέ ἴσοσκελεῖς σταυρούς, ἐπίσης διαγώνια τοποθετημένους. Στή στενή ἐπιφάνεια μεταξύ τῶν διαχώρων σκαλίζεται κατακόρυφος ἐλικοειδῆς βλαστός

981. Farioli, «Considerazioni», 225-227, εἰκ. 21. Firatli, *Sculpture*, 53-54, πίν. 35, ἀρ. 92 a-b, ὅπου καί ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

982. Μαστορόπουλος, *Ἀντιμάχεια*, 86-87, σχέδιο στή σελ. 87.

983. Μέσα στό ναό, ὑπῆρχε σέ τυχαία θέση καί τμήμα πλάκας πού ἐξετάζεται παρακάτω (ἀρ. κατ. 226). Γιά τό ναό, ὁ ὁποῖος πιθανῶς κτίστηκε στή θέση παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, βλ. παραπάνω, κεφ. I.3.

ἀμπέλου, πού ἄνω καί κάτω ἀπολήγει σέ σπεῖρες. Στήν ἐπιφάνειά του ἀνά διαστήματα φύονται δύο φύλλα καί ἓνας βότρυς.

Τό θέμα τῶν διαγώνιων ταινιῶν εἶναι ἀρκετά σπάνιο, ἐντάσσεται στήν ομάδα θωρακίων πού κοσμοῦνται μέ ἀτέρμονα γεωμετρικά θέματα καί πιθανῶς ἔχει σάν ἀφετηρία του τό θέμα τοῦ δικτυωτοῦ πλέγματος τῶν διάτρητων θωρακίων⁹⁸⁴. Ἀνάλογη διάταξη ταινιῶν ἀλλά πιο σύνθετης μορφῆς καί μέ πιο βαθιά λάξευση ἀπαντᾶται σέ θωράκια ἀπό τήν κοιμητηριακή βασιλική τοῦ Manastirine τῆς Σαλώνας⁹⁸⁵.

Οἱ διαγώνια τοποθετημένοι σταυροί ἀπαντῶνται σέ ἓνα θωράκιο ἀπό τή Νέα Ἀγχιάλο⁹⁸⁶ (πίν. 75), ἀλλά ἐκεῖ εἶναι πιο πυκνά διατεταγμένοι. Ὁ διάκοσμος τῆς ἐνδιάμεσης στενῆς ἐπιφάνειας, μέ τόν καλλιγράμμο βλαστό ἀμπέλου εἶναι σαφῶς πιο φυσιοκρατικός. Βλαστός μέ κατακόρυφη διάταξη, παρόμοια σπειροειδῆ ἀπόληξη καί φύλλα μέ καρπούς ἀμπέλου, ἀπαντᾶται στό πλαίσιο θωρακίου, δίπλα στόν συμφυῆ πεσίσκο, ἀπό τή βασιλική τῆς νότιας στοᾶς στήν Ἡλιδά⁹⁸⁷ (πίν. 75). Τά φύλλα καί εἰδικά οἱ βότρυες ἀποδίδονται πιο φυσιοκρατικά. Ὡστόσο, ὁ τελικός χαρακτήρας τοῦ θωρακίου παραμένει γεωμετρικός, γεγονός πού ἐντείνεται ἀπό τήν ἐπίπεδη ἐπεξεργασία τῶν θεμάτων, τόσο στά διάχωρα ὅσο καί στήν ἐνδιάμεση ἐπιφάνεια. Πιθανῶς χρονολογεῖται στό ἀ' μισό τοῦ 6ου αἰ.

Τρία τμήματα ἀμφίγλυφων θωρακίων στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς (ἀρ. κατ. 213, ἀρ. κατ. 214, ἀρ. κατ. 215, πίν. 54]

Ἡ ἐπόμενη ομάδα θωρακίων ἀνήκει στήν κατηγορία πού κοσμεῖται μέ κεντρικό στεφάνι, ἐντός τοῦ ὁποῖου ἐγγράφεται σταυρός (στεφανοσταύριο). Τό πρῶτο διατηρεῖται σέ μεγαλύτερο βαθμό, ἐνῶ τά ἄλλα δύο σώζονται πολὺ ἀποσπασματικά. Καί τά τρία βρίσκονται στό Μουσεῖο τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς, χωρίς ἔνδειξη προέλευσης. Εἶναι κατασκευασμένα ἀπό γκριζόλευκο μάρμαρο, πιθανῶς ντόπιο.

984. Θωράκια ἀπό τή Θάσο (Ὁρλάνδος, «Γλυπτά Λιμένος Θάσου», 68, εἰκ. 4B, εἰκ. 6 ἀριστερά. Ἐπίσης, Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 513, εἰκ. 475,1, εἰκ. 476α, ὅπου ἐσφαλμένα ἀναφέρεται σάν θωράκιο ἀπό τή σταυρική βασιλική Θάσου). Θωράκια ἀπό τό Βυζαντινὸ Μουσεῖο (Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 513, εἰκ. 477,5).

985. *Salona I*, 266-269, pl. LXXXIX-XC, X.c., 50-57. Ἡ ἵδρυση τῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς ἀνάγεται στά μέσα τοῦ 5ου αἰ., πού ὅμως γνώρισε ἐπισκευαστικές φάσεις στή διάρκεια τοῦ 6ου καί στήν ἀρχή τοῦ 7ου αἰ.

986. Σωτηρίου, *Χριστιανικαὶ Θῆβαι*, 82, εἰκ. 99-100. Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 521, εἰκ. 478,3.

987. Pallas, *Monuments*, 186, εἰκ. 125, ὅπου καί ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

Τό πρώτο θωράκιο (άρ. κατ. 213) είναι αμφίγλυφο. Στο κέντρο της εμπρόσθιας όψης, πού περιβάλλεται από πλαίσιο, οριζόμενο από λεπτή ανάγλυφη ταινία, κοσμεῖται μέ παχύ καί ἔξεργο δάφνινο στεφάνι, μέσα στό ὁποῖο ἐγγράφεται σταυρός πού ὀρίζεται ἀπό λεπτές ταινίες καί στό ἐσωτερικό του τό μάρμαρο ἔχει ἀφαιρεθεῖ. Ἡ ἀπόληξη τῶν κεραίων εἶναι ἐλαφρῶς πεπλατυσμένη ἀλλά δέν εἶναι εὐθύγραμμη, καθὼς σχηματίζει καμπύλη πού εἰσέχει στό σῶμα τῆς κεραίας. Ὁ σταυρός ἐντάσσεται μέσα σέ ταινιωτό πλαίσιο πού σχηματίζεται ἀπό τέσσερα ἡμικύκλια. Στά κενά μεταξύ πλαισίου καί στεφανιοῦ σκαλίζονται τέσσερις μικροί πλήρεις μηνίσκοι. Τά φύλλα τῆς δάφνης τοῦ στεφανιοῦ ἀποδίδονται ἀρκετά σχηματοποιημένα, μέ ἀντωπὴ κατεύθυνση ἀπὸ τὴ βάση τοῦ στεφανιοῦ καί πρὸς τὰ ἑπάνω. Σέ τρία σημεῖα διακόπτονται ἀπὸ μικρά σφαιρικά κομβία. Στὴ βάση τοῦ στεφανιοῦ τυλίγεται βλαστός ἀπὸ ἀνάγλυφη ταινία, πού ἐκτείνεται μέ ἐλαφρύ κυματισμό πρὸς τίς κάτω γωνίες τοῦ θωρακίου, ὅπου ἀπολήγει σέ τρίλοβο φύλλο (σῶζεται ἢ ἀπόληξη τοῦ ἐνός βλαστοῦ). Ἡ ὀπίσθια ὄψη τοῦ θωρακίου εἶναι ἀδρά ἐπεξεργασμένη καί στό κέντρο τῆς κοσμεῖται μέ μεγάλο ἐλεύθερο λατινικό σταυρό (μήκ. καθ. κεραίας 0,46μ., μήκ. ὀριζ. κεραίας 0,40μ.), ὁμοίου σχήματος μέ αὐτόν τῆς εμπρόσθιας ὄψης ἀλλά γεμάτο καί ἀρκετά ἔξεργο.

Τό δεύτερο (άρ. κατ. 214) κοσμεῖται μέ τό ἴδιο θέμα, δηλαδή μέ δάφνινο στεφάνι, ἀλλά σῶζεται πολὺ μικρὸ τμῆμα. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ θωρακίου ὀρίζεται ἀπὸ πλατιά ἐπίπεδη ταινία καί δύο κυμάτια, ἓνα στενὸ ἡμικυκλικὸ καί ἓνα πλατύτερο ἐπίπεδο. Τά φύλλα τῆς δάφνης τοῦ στεφανιοῦ εἶναι ἀντίκωτα, ἀποδίδονται πιὸ φυσιοκρατικά ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ προηγούμενου θωρακίου καί διακόπτονται ἀπὸ τό ἴδιο μικρὸ σφαιρικὸ κομβίον. Μέσα στό στεφάνι ἐγγράφεται πλαίσιο ἀπὸ τέσσερα πιθανῶς ἡμικύκλια, σχηματιζόμενα ἀπὸ διπλὴ λεπτὴ ἀνάγλυφη ταινία. Σῶζεται τμῆμα τοῦ ἐνός ἡμικυκλίου καί στήν ὀπίσθια ὄψη μικρὸ τμῆμα ὁμόθετων πλαισίων.

Τό τρίτο θωράκιο (άρ. κατ. 215), ἀπὸ τό ὁποῖο σῶζεται τμῆμα τῆς κάτω πλευρᾶς, κοσμεῖται μέ τό ἴδιο θέμα ἀλλά τό στεφάνι ἐδῶ εἶναι διαφοροποιημένο. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ θωρακίου ὀρίζεται ἀπὸ πλατιά ἐπίπεδη ταινία καί δύο κυμάτια, ἓνα στενὸ ἡμικυκλικὸ καί ἓνα πλατύτερο ἐπίπεδο. Τό στεφάνι πού σῶζεται σέ πολὺ μικρὸ βαθμό, σχηματίζεται ἀπὸ ἔξεργη ἀνάγλυφη ἡμικυκλικὴ ταινία, στήν ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας σκαλίζονται μικρά φύλλα ἄκανθας, λοξὰ καί μέ ἀντίθετη κατεύθυνση τοποθετημένα καί διαιρούμενα σέ τέσσερις γλωσσίδες. Ἡ ἐσωτερικὴ γλωσσίδα τῶν φύλλων ἀνακάμπεται, σχηματίζοντας μικρὸ κυ-

κλικό όφθαλμό. Στο έσωτερικό του πιθανόν νά περιέκλειε πλαίσιο από τέσσερα ήμικύκλια, σχηματιζόμενα από διπλή λεπτή ανάγλυφη ταινία. Στη βάση του στεφανιού δένεται βλαστός από ανάγλυφη ταινία, πού εκτείνεται μέ ελαφρύ κυματισμό προς τίς κάτω γωνίες του θωρακίου, όπου απολήγει σέ μικρό φιόγκο (;) (σώζεται τμήμα τής απόληξης του ενός βλαστού). Στην όπισθια όψη σώζεται τμήμα όμόθετων πλαισίων.

Τό δάφνινο στεφάνι, δάνειο από την έλληνιστική καί ρωμαϊκή τέχνη, χρησιμοποιήθηκε ήδη από την πρώϊμη παλαιοχριστιανική περίοδο ως πλαίσιο του μονογράμματος του Χριστού, γιά νά τονίσει τή θριαμβική σημασία του⁹⁸⁸. Αρχικά χρησιμοποιήθηκε στίς σαρκοφάγους του Πάθους⁹⁸⁹, του 4ου αϊ., όπου αντικαθιστά την άνω κατακόρυφη κεραία του σταυρού καί άποτελεϊ συμβολική θριαμβική παράσταση τής Άνάστασης⁹⁹⁰. Μέ τή σημασία του θριαμβικού συμβόλου τής Άνάστασης διατηρήθηκε καί στην είκονογραφία των σαρκοφάγων του 5ου καί 6ου αϊ.⁹⁹¹. Κατά τόν 5ο καί τόν 6ο αϊ. άποτελεϊ σύνηθες θέμα των θωρακίων⁹⁹² αλλά άπαντάται καί σέ επιθήματα⁹⁹³, έπιστύλια ή περιθυρώμα-

988. Σκλάβου-Μαυροειδή, «Θέματα γλυπτικής», 544.

989. Morey, *Early Christian Art*, 132-133, 282, εικ. 137. Σκλάβου-Μαυροειδή, ό.π., 544, πίν. 303.

990. Grabar, *Iconography*, 124-125. Βλ. επίσης σαρκοφάγο του β' μισού του 4ου αϊ. από την Κωνσταντινούπολη, μέ θριαμβική παράσταση κλασικής αντίληψης (δύο φτερωτοί άγγελοι κρατούν δάφνινο στεφάνι μέ τό μονόγραμμα του Χριστού), Grabar, *Sculptures I*, 30, πίν. VII, 1. Firatli, *Sculpture*, 46, πίν. 30, άρ. 81, όπου καί όλη ή προηγούμενη βιβλιογραφία. Όμοιο θέμα σέ δύο σαρκοφάγους του 5ου αϊ., βλ. Firatli, *Sculpture*, 47-48, πίν. 31, άρ. 82-83. Τό ίδιο θέμα καί σέ τοιχογραφία τάφου του 4ου αϊ. από τή Θεσσαλονίκη, βλ. Πελεκανίδης, *Μελέτες*, 86-87, εικ. 22.

991. Doignon, «Sarkophage», 72 κ.έ. Bovini, *Sarcophagi*, 30, 42, 43, 66, 69, 70, εικ. 20, 31, 32, 57, 58. Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, εικ. 103. Chalkia, «Sarcophago», 211-231. Η ίδια, «Βασιλική Δ' Νικόπολης», 660-661, εικ. 8.

992. Σέ θωράκιο του α' τετάρτου του 6ου αϊ. από την έπισκοπική βασιλική στους Στόβους, Kitinger, «Stobi», 102, 107, εικ. 141. Σέ θωράκιο από τόν Άγιο Πολύευκτο, Harrison, *Saracchane*, άρ. 13f, εικ. Η. Σέ θωράκιο του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Σκλάβου-Μαυροειδή, «Θέματα γλυπτικής», 544, πίν. 302β. Η ίδια, *Γλυπτά*, 39, άρ. 30. Σέ θωράκιο από την περιοχή τής άρχαιας Μεσσήνης, Όρλάνδος, «Χριστιανική Μεσσήνη», 93, εικ. 4. Σέ θωράκια τής βασιλικής Ύψηλομετώπου Λέσβου, Όρλάνδος, «Βασιλικά Λέσβου», 24, εικ. 24-25. Σέ θωράκιο στον Άγιο Νικόλαο Λισβορίου Λέσβου, Χαριτωνίδης, «Τοπογραφία», 30, πίν. 10β. Σέ θωράκια τής σταυρικής βασιλικής Θάσου, Όρλάνδος, «Βασιλική Θάσου», 32, εικ. 23. Ό ίδιος, «Γλυπτά Λιμένος Θάσου», 65, εικ. 4γ. Ό ίδιος, *Ξυλόστεγος*, 520, εικ. 478,1. Σέ θωράκιο από τή νότια βασιλική τής Άλυκής Θάσου, Pallas, *Monuments*, 125, εικ. 77. Sodini-Kolokotsas, *Aliki*, 70-71, εικ. 67, πίν. 28α. Σέ θωράκιο από την αύλή του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου, Όρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 18, εικ. 12. Σέ θωράκια από τή βασιλική του Αγίου Ιωάννη στην Έφεσο, Σωτηρίου, «Άνασκαφαί έν Έφέσω», 174, εικ. 46. Σέ θωράκιο του 6ου αϊ. από την περιοχή τής Παλαιστίνης, Sodini-Barsanti-Guidobaldi, «Sculpture», 305-306, εικ. 5.

993. Bovini, *Sarcophagi*, 15, εικ. 6,7.

τά⁹⁹⁴. Μέσα στό στεφάνι περικλείεται σταυρός, τό μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ σέ διάφορους συνδυασμούς (σταυρός καί Χ, Χ καί Ι, Χ καί Ρ) ἢ καί ἐξάφυλλος ρόδακας μέ ὀξύληκτα φύλλα⁹⁹⁵. Στό κάτω τμήμα τῆς περιφέρειας τοῦ στεφανιοῦ δένεται μέ χαλαρό κόμβο ταινία, πού ἐκτείνεται κυματοειδῶς πρὸς τίς κάτω γωνίες τοῦ θωρακίου, ὅπου ἀπολήγει συνήθως σέ καρδιόσχημα φύλλα κισσοῦ. Σταδιακά, τό στεφάνι ἀπλοποιεῖται, ἀντικαθίσταται ἀπό ταινία⁹⁹⁶ καί ἐπάνω στίς ἀπολήξεις τῶν καρδιόσχημων φύλλων ἐδράζονται σταυροί. Δημιουργεῖται ἔτσι ἕνας τύπος θωρακίου⁹⁹⁷ πού ἐγινε ἐξαιρετικά δημοφιλὴς κατὰ τόν 5ο καί 6ο αἰ., ἐνῶ ἡ χρῆση τοῦ θέματος συνεχίστηκε καί κατὰ τή μεσοβυζαντινὴ περίοδο⁹⁹⁸.

Τά τρία παραδείγματα θωρακίων τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς⁹⁹⁹ ἀντιπροσωπεύουν μία ἀρκετὰ ὀψιμὴ ἐκδοχὴ τοῦ στεφανοσταύριου. Ἰδιαίτερα τά σχηματοποιημένα φύλλα τῆς δάφνης τοῦ πρώτου θωρακίου (ἀρ. κατ. 213) ἀπαντῶνται σέ στεφάνια θωρακίων τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ., ὅπως στά θωράκια τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου¹⁰⁰⁰ (πίν. 75) καί τῆς νότιας βασιλικῆς τῆς Ἀλυκῆς Θάσου¹⁰⁰¹ (πίν. 75), τά ὅποια ὅμως περικλείουν σταυρό χωρίς τή μεσολάβηση τοῦ τετρακάμπτου πλαισίου καί χωρίς τήν παράθεση ταινιῶν μέ κισσόφυλλα. Ἀκόμη πιό κοντινὴ εἶναι ἡ συγγένεια τῶν φύλλων τοῦ θωρακίου μέ τά φύλλα δάφνης στεφανιοῦ σέ πλάκα σαρκοφάγου τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ., ἀπὸ τόν Ἅγιο Βιτάλιο τῆς Ραβέννας (πίν. 75), ὅπου τά φύλλα μάλιστα διακόπτονται ἀπὸ ὅμοια μικρά σφαιρικά κομβία¹⁰⁰², ἀλλὰ ἐκεῖ στίς κεραῖες τοῦ μονογράμματος λαξεύονται ἀπομιμήσεις πολύτιμων

994. Σωτηρίου, *Χριστιανικὰ Θῆβαι*, 84, εἰκ. 103.

995. Στό θωράκιο ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου, Ὁρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικὰ Ρόδου», 18, εἰκ. 12.

996. Βλ. τά θωράκια τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου, πού κοσμοῦνται μέ ἀπλό κύκλο χωρίς σταυρό, ἀλλὰ διατηροῦν τίς κυματοειδεῖς ταινίες πού ἀπολήγουν σέ καρδιόσχημα φύλλα κισσοῦ. Ὁρλάνδος, «Βασιλικὰ Λέσβου», 20, εἰκ. 19-20. Σέ κάποια θωράκια συνυπάρχουν καί οἱ δύο τύποι πλαισίου, τό δάφνινο στεφάνι καί ὁ ταινιωτὸς κύκλος, βλ. θωράκιο ἀπὸ τὴν Ἐπισκοπικὴ βασιλικὴ στοὺς Στόβους, Kitzinger, «Stobi», εἰκ. 141.

997. Ὁ τύπος ἐξετάζεται ἀναλυτικὰ ἀμέσως παρακάτω, στὴν ἐπόμενη ὁμάδα θωρακίων.

998. Σκλάβου-Μαυροειδῆ, «Θέματα γλυπτικῆς», 544 κ.ἐ.

999. Στὴ συλλογὴ τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς βρίσκονται ἄλλα δύο μικρὰ θραύσματα θωρακίων μέ στεφάνι, τά ὅποια σώζονται πολὺ ἀποσπασματικά καί γι' αὐτὸ δέν συμπεριελήφθησαν στὴ μελέτη.

1000. Ὁρλάνδος, «Βασιλικὴ Θάσου», 32, εἰκ. 23. Ὁ ἴδιος, «Γλυπτὰ Λιμένος Θάσου», 65, εἰκ. 4Γ.

1001. Pallas, *Monuments*, 125, εἰκ. 77. Sodini-Kolokotsas, *Aliki*, 70-71, εἰκ. 67, πίν. 28α.

1002. Bovini, *Sarkofagi*, 68-69, εἰκ. 57.

λίθων. Τό πλαίσιο τοῦ σταυροῦ μέ τά τέσσερα ἡμικύκλια εἶναι στοιχεῖο πού ἀπαντᾶται σέ θωράκια τοῦ 6ου¹⁰⁰³ καί τοῦ 7ου αἰ.¹⁰⁰⁴. Ἡ κυματοειδής διάταξη τῶν βλαστῶν πρὸς τίς κάτω γωνίες τοῦ θωρακίου ἐντοπίζεται καί στήν πίσω ὄψη τῶν θωρακίων ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Μελιτσάχα στήν Κάλυμνο¹⁰⁰⁵ (πίν. 72), πού χρονολογούνται στά τέλη τοῦ 5ου - ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. Τά φυλλάρια τῆς ἄκανθας στό τρίτο θωράκιο (ἀρ. κατ. 215) εἶναι ἐπίσης κάπως σχηματικά (ἴσως καί λόγῳ μεγέθους) καί ὁ βλαστός, ἂν καί καλοσχεδιασμένος, ἔχει ὀρθογώνια διατομή.

Ἡ διαμόρφωση τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ στό πρῶτο θωράκιο δείχνει τήν τάση δισχιδοῦς ἀπόληξης, ἡ ὁποία σημειώνεται σέ μία σειρά σταυρῶν-κοσμημάτων τοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου καί τοῦ 7ου αἰ.¹⁰⁰⁶.

Τό πρῶτο θωράκιο θά μπορούσε νά δεχθεῖ μία χρονολόγηση στά μέσα τοῦ 6ου αἰ. ἢ καί ὀψιμότερα, ἐνῶ τά ἄλλα δύο εἶναι μᾶλλον πρωιμότερα (ἀρχές 6ου αἰ.).

**Τέσσερα θωράκια στήν αὐλή
τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς,
στή βασιλική τοῦ Λιμένος καί στήν Παναγία
τῶν Καστριανῶν Παλαιοῦ Πυλίου
(ἀρ. κατ. 216 , ἀρ. κατ. 217, ἀρ. κατ. 218, ἀρ. κατ. 219, πίν. 55)**

Τά ἐπόμενα τέσσερα τμήματα θωρακίων ἀνήκουν στήν ομάδα τῶν θωρακίων πού διακοσμούνται μέ τό μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ μέσα σέ ταινιωτό κυκλικό πλαίσιο, τό ὁποῖο συνδέεται μέ βλαστούς πού ἀπολήγουν σέ καρδiosisχημα φύλλα κισσοῦ, ἐπάνω στά ὁποῖα ἐδράζονται ἐλεύθεροι σταυροί.

Τό πρῶτο θωράκιο (ἀρ. κατ. 216) εἶναι ἀμφίγλυφο καί βρίσκεται στήν αὐλή τοῦ Μουσείου τοῦ Κάστρου Νεραντζιάς, χωρίς ἐνδειξη προέλευσης. Σῶζεται τμήμα τῆς κεντρικῆς καί τῆς ἀριστερῆς του πλευρᾶς.

Ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἐμπρόσθιας ὀψης ὀρίζεται ἀπό ὀρθογώνιο πλαίσιο μέ διπλή πλατιά ταινία ἐπίπεδης διατομῆς, στενό ἐπίπεδο κυμάτιο καί

1003. Σέ θωράκιο ἀπό τή βασιλική τῆς Συκαμιᾶς Λέσβου, βλ. Χαριτωνίδης, «Τοπογραφία», 58, πίν. 31γ. Σέ θωράκιο ἀπό τήν Μεσημβρία, βλ. Barsanti, «L' esportazione», 197-198, εἰκ. 157. Βλ. Ἐπίσης, καί σέ θωράκιο ἀπό τό Μουσείο τῆς Σόφιας, ὅπου τό τετρακάμπυλο πλαίσιο ἀπολήγει σέ τρίλοβα φύλλα καί περικλείει μικρό σταυροειδές φύλλο, βλ. Barsanti, «L' esportazione», 198, εἰκ. 158.

1004. Σέ δίδυμο θωράκιο τοῦ 7ου αἰ. ἀπό τόν Ἅγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, βλ. Σωτηρίου, Ἅγιος Δημήτριος, 173, πίν. 49α.

1005. Karabatsos, «Kalymnos», 293, εἰκ. 12.

1006. Καλοπίση-Βέρτη, «Παλαιοχριστιανική μήτρα κοσμημάτων», 248.

πλατιά επίπεδη ταινία. Στο άνω μέρος τό πλαίσιο είναι κατεστραμμένο. Στο κέντρο του θωρακίου σώζεται τμήμα ταινιωτού κυκλικού πλαισίου από διπλή ανάγλυφη ήμικυκλική ταινία, εντός του οποίου σώζεται πολύ μικρό τμήμα του ἐγχάρακτου μονογράμματος του Χριστού. Οι κεραίες του μονογράμματος αποτελούνται από δύο λεπτές ἐγχάρακτες αὐλακώσεις. Τά ἄκρα κάθε κεραίας ἀναστρέφονται καί ἐνώνονται μεταξύ τους, σχηματίζοντας ἐλαφρῶς καρδιόσχημους κύκλους. Στή βάση του περιγράμματος του πλαισίου δένεται ταινιωτός βλαστός (δέν σώζεται τό σημείο του κόμβου μέ τό πλαίσιο) πού μέ ἐλαφρύ κυματισμό ἐκτείνεται πρὸς τήν ἀριστερή πλευρά του θωρακίου, ὅπου ἀπολήγει σέ καρδιόσχημο φύλλο κισσοῦ. Τό φύλλο στηρίζει ἐλεύθερο ἀνάγλυφο λατινικό σταυρό μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις. Στήν ὀπίσθια ὄψη σώζονται οἱ ἐπ'ἀλλήλες ταινίες του ὀρθογώνιου πλαισίου του θωρακίου καί τμήμα σταυροῦ ἐντός ταινιωτού κυκλικού πλαισίου.

Τό δεύτερο θωράκιο (ἀρ. κατ. 217) ἐντοπίστηκε πρόσφατα ἀνάμεσα σέ σωρούς χώματος, ἀνατολικά τῆς ἀψίδας του Ἱεροῦ Βήματος τῆς βασιλικῆς του Λιμένος καί πιθανότατα προέρχεται ἀπό τή βασιλική¹⁰⁰⁷. Σώζεται τμήμα τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς του θωρακίου, πού διακρίνεται γιά τήν ποιότητα τῆς σχεδίασης καί τῆς ἐκτέλεσης του διακοσμητικοῦ θέματος.

Ἡ ἐπιφάνειά του ὀρίζεται ἀπό ὀρθογώνιο πλαίσιο μέ μία πλατιά ἐξωτερική ἐπίπεδη ταινία καί μία στενότερη, ἐπίσης ἐπίπεδη, ἐσωτερικά. Ἀπό τόν διάκοσμο του θωρακίου σώθηκε μόνον πολύ μικρό τμήμα του βλαστοῦ καί τό καρδιόσχημο φύλλο κισσοῦ, ἐπάνω στό ὁποῖο στηρίζεται μεγάλος ἐλεύθερος ἀνάγλυφος λατινικός σταυρός μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις. Στο κέντρο του θωρακίου θά ὑπῆρχε κυκλικό ταινιωτό πλαίσιο, πιθανότατα μέ τό μονόγραμμα του Χριστοῦ. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια εἶναι ἀδρά λαξευμένη.

Τό τρίτο θωράκιο (ἀρ. κατ. 218) βρίσκεται στήν αὐλή του Μουσείου του Κάστρου τῆς Νεραντζιάς, χωρίς ἔνδειξη προέλευσης. Σώζεται μικρό τμήμα τῆς κάτω δεξιᾶς πλευρᾶς του.

Ἡ ἐπιφάνειά του ὀρίζεται ἀπό πλαίσιο σχηματιζόμενο ἀπό πλατιά ἐπίπεδη ἐξωτερική ταινία, ἕνα στενό ἐπίπεδο κυμάτιο καί μία πλατιά λοξότμητη ταινία ἐσωτερικά. Ἀπό τόν διάκοσμο του θωρακίου σώζεται τμήμα του ἀνάγλυφου βλαστοῦ πού ἀπολήγει σέ καρδιόσχημο φύλλο κισ-

1007. Τό θωράκιο βρέθηκε κατά τή διάρκεια καθαρισμοῦ του ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀπό τήν ΚΒ' ΕΠΚΑ καί τό πρῶν Ἀρχαιολογικό Ἰνστιτούτο Αἰγαιακῶν Σπουδῶν. Εὐχαριστῶ τούς συναδέλφους Ἑλπίδα Σκέρλου καί Δημήτρη Καλαντζή, πού μοῦ τό ἔκαναν γνωστό. Πιθανῶς εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατά τή διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας, ἀλλά δέν ἀναφέρεται ἀπό τόν *Morticone*. Γιά τή βασιλική, βλ. κεφ. Ι.3.

σοῦ, ἐπάνω στό ὁποῖο στηρίζεται ἐλεύθερος σταυρός μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις (σώζεται μόνον ἡ ἀπόληξη τῆς κατακόρυφης κεραίας).

Τό τέταρτο θωράκιο (ἀρ. κατ. 219) βρέθηκε σέ β' χρήση, κατά τήν ἀνασκαφή τῶν τάφων πού ἀποκαλύφθηκαν στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῶν Καστριανῶν¹⁰⁰⁸ στό Παλαιό Πυλί. Σώζεται σχεδόν ἀκέραιο μέ λίγες τοπικές ἀποκρούσεις στήν παρυφή.

Ἡ ἐπιφάνειά του ὀρίζεται ἀπό ὀρθογώνιο πλαίσιο, σχηματιζόμενο ἀπό πλατιά ἐλαφρῶς ἐξέχουσα ταινία ὀρθογώνιας διατομῆς. Τό κέντρο τοῦ θωρακίου κοσμεῖται μέ ἐγχάρακτο ταινιωτό κυκλικό πλαίσιο, ἐντός τοῦ ὁποῖου ἐγγράφεται τό ἐγχάρακτο μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ (σταυρός καί Χ), σχεδιασμένο μέ πολύ ἀδεξιότητα. Οἱ ἀπολήξεις τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ σχηματίζουν καμπύλη, ἡ ὁποία εἰσέχει λίγο στό σῶμα τῆς κεραίας. Οἱ κεραῖες τοῦ Χ εἶναι στά δύο ἄκρα εὐθύγραμμες καί στά ἄλλα δύο ἐλαφρῶς καμπυλούμενες. Στή βάση τῆς περιφέρειας τοῦ κυκλικοῦ πλαισίου δένεται, μέ εὐκρινῇ καλοσχηματισμένο κόμβο, βλαστός πού ἐκτείνεται μέ ἀδέξιο κυματισμό πρός τίς δύο πλευρές τοῦ θωρακίου. Ἐπάνω στίς ἀπολήξεις τοῦ βλαστοῦ, χωρίς τή μεσολάβηση φύλλων κισσοῦ, στηρίζονται ἐλεύθεροι ἐγχάρακτοι σταυροί. Ὁ σταυρός τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς εἶναι ὑψηλός, μέ ἐλαφρῶς μακρύτερη τήν κάτω κεραία καί οἱ ἀπολήξεις του ἐλαφρῶς πεπλατυσμένες. Ἡ ἀπόληξη τῆς κάτω κεραίας εἶναι τρισιχιδής. Ὁ σταυρός τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς εἶναι μικρότερος, ἰσοσκελῆς καί κακοσχεδιασμένος.

Ὁ τύπος τῶν θωρακίων μέ τό μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ μέσα σέ ταινιωτό κυκλικό πλαίσιο (πίν. 76) γνώρισε τεράστια διάδοση κατά τόν 5ο καί 6ο αἰ. καί ἀπαντᾶται στίς βασιλικές ὁλων τῶν περιοχῶν τῆς βυζαντινῆς ἐπαρχίας. Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὁ ταινιωτός κύκλος ἀποτελεῖ ἀπλοποιημένη μορφή τοῦ δάφνινου στεφανιοῦ ἀλλά διατηρεῖ τή συμβολική θριαμβική σημασία του. Οἱ λόγοι τῆς μαζικῆς παραγωγῆς τοῦ τύπου εἶναι προφανεῖς, καθῶς, ἀφενός μέν ἀπαιτεῖ ἀπλούστερο σχεδιασμό καί πολύ λιγότερη λάξευση ἀπό τόν τύπο μέ τό δάφνινο πλαίσιο καί ἀφετέρου ἐκφράζει ἐξίσου τήν ἰδέα τῆς νίκης ἀπέναντι στόν θάνατο μέσω τῆς πίστεως στόν Χριστό καί στό σύμβολο τῆς χρι-

1008. Γιά τό ναό βλ. παραπάνω, κεφ. Ι.3. Κατά τήν ἀνασκαφή, πού πραγματοποιήθηκε στό πλαίσιο ἀναστηλωτικῶν ἐπεμβάσεων καί διεξήχθη ἀπό τήν ἀρχαιολόγο Ἑλένη Γερασκλή, βρέθηκαν κι ἄλλες μαρμάρινες πλάκες, χρησιμοποιημένες στή θέση τῶν τοιχωμάτων ἢ τῶν καλυπτῆριων πλακῶν τῶν τάφων. Οἱ περισσότερες εἶναι πλάκες ψευδοσαρκοφάγων καί θωράκια τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου (βλ. Μηλίτση, «Μεσοβυζαντινά γλυπτά Παναγίας Καστριανῶν», 119-128), ἐνῶ ἐντοπίστηκε καί τμήμα παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου μέ σταυρό ἐπάνω σέ δίσκο, βλ. παρακάτω, ἀρ. κατ. 223.

στιανικής πίστης, δηλαδή τόν σταυρό. Τό θέμα τοῦ μονογράμματος ἢ τοῦ σταυροῦ μέσα σέ ταινιωτό κυκλικό πλαίσιο πού δορυφορεῖται ἀπό σταυρούς, ἀπαντᾶται σέ κάπως ἐκφυλισμένη μορφή (πολλαπλοὶ κυματισμοὶ τοῦ βλαστοῦ, Χριστόγραμμα μέ κομβιωτές ἀπολήξεις, τοξωτό ταινιωτό πλαίσιο ἐπάνω ἀπὸ τοὺς σταυρούς) σέ θωράκιο πού ἔχει χρονολογηθεῖ στὸν 10ο αἰ.¹⁰⁰⁹, ἐνῶ ἐπαναχρησιμοποιεῖται στή γλυπτική διακόσμηση ὀρισμένων μνημείων τοῦ 11ου αἰ., διατηρώντας τό παλαιοχριστιανικὸ τοῦ σχῆμα μέ μικρές παραλλαγές¹⁰¹⁰.

Τό μονόγραμμα ἀποτελεῖται στά περισσότερα παραδείγματα ἀπὸ Χ καὶ σταυρό, τῶν ὁποίων οἱ κεραῖες εἶναι πεπλατυσμένες καὶ καθὼς τὰ ἄκρα τῆς κάθε κεραίας ἀναστρέφονται καὶ τείνουν νά ἐνωθοῦν ἢ ἐνώνονται μέ τή γειτονική καὶ στά διάκενα σχηματίζονται καρδιόσχημα φύλλα¹⁰¹¹.

1009. Σμπυράκη-Καλαντζή, «Γλυπτά Ἄνω Μονῆς Ξενιάς», 469, πίν. 104α.

1010. Σκλάβου-Μαυροειδῆ, «Θέματα γλυπτικής», 545-547, πίν. 304β, 305-306.

1011. Ulbert, *Reliefplastik*, 22-23, πίν. 7. Θωράκιο ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Ραβέννας, Farioli, «Considerazioni», 237, εἰκ. 28. Olivieri Farioli, *Scultura*, 72-74, ἀρ. 135-136, εἰκ. 128a, 129. Θωράκιο ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴ βασιλικὴ στοὺς Στόβους, Kitzinger, «Stobi», 102, 107, εἰκ. 142. Θωράκια ἀπὸ τὴν Εὐφρασιανὴ βασιλικὴ στό Παρέντιο, Terry, «Sculpture», 31, ἀρ. 2, 19, εἰκ. 63, 81. Τμῆμα θωρακίου ἀπὸ τῆ βασιλικῆ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Σωτηρίου, *Βασιλικὴ Ἁγίου Δημητρίου*, 172, πίν. 47δ. Hoddinott, *Early Churches*, 133, εἰκ. 63. Θωράκιο ἀπὸ τὴν κρύπτη τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Παζαράς, «Κατάλογος», 32-33, ἀρ. 3, πίν. II -3β. Θωράκιο ἀπὸ τὴ Ροτόντα Θεσσαλονίκης, Παζαράς, «Κατάλογος», 45-47, ἀρ. 17, πίν. X-17β. Θωράκιο ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, Παζαράς, «Κατάλογος», 41, ἀρ. 11, πίν. VI-11β. Θωράκιο ἀπὸ τὴ βασιλικὴ Β' Ἀμφίπολης, Στίκας, Ἀνασκαφὴ Ἀμφιπόλεως, πίν. 26β. Θωράκιο ἀπὸ τὴ βασιλικὴ Β' τῶν Φιλίππων, Lemerle, *Philippes*, πίν. LXXV, 32. Θωράκιο ἀπὸ τὴν ἔξω τῶν τειχῶν βασιλικῆ τῶν Φιλίππων, Πελεκανίδης, «Βασιλικὴ Φιλίππων», 149-150, εἰκ. 32-33. Hoddinott, *Early Churches*, πίν. 10b. Θωράκια ἀπὸ τὴν διπλὴ βασιλικὴ τῆς Ἀλυκῆς Θάσσου, Sodini, *Aliki*, πίν. 4e, 28, 29, 31. Θωράκια ἀπὸ τὴ βασιλικὴ στό Ἡραῖο τῆς Σάμου, Schneider, «Samos», πίν. XLVII. 1, 4. Ἐπίσης, στή βασιλικὴ στό Μισόκαμπο Σάμου, Wrede, «Misokampos Samos», 72, εἰκ. 5. Θωράκιο ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ κάστρου Μυτιλήνης, Χαριτωνίδης, «Τοπογραφία», 18, πίν. 7γ, 10β. Θωράκιο ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τῶν Ἀργάλων Λέσβου, Εὐαγγελίδης, «Βασιλικὴ Μυτιλήνης», 13-14, εἰκ. 7. Θωράκια ἀπὸ τίς βασιλικές Α' καὶ Β' τῶν Φθιωτῶν Θηβῶν, Σωτηρίου, «Χριστιανικαὶ Θῆβαι», 77-78, 135, 186, εἰκ. 90-91. Θωράκια ἀπὸ τοὺς Δελφούς, Laurent, «Delphes», 246-262, εἰκ. 15 καὶ 17, ὅπου καὶ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στά μέχρι τότε γνωστὰ θωράκια αὐτοῦ τοῦ τύπου. Θραύσματα θωρακίων βασιλικῆς Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου, Κοτζιάς, «Βασιλικὴ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου», 111, εἰκ. 11. Θωράκια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, Παζαράς, «Κατάλογος», 42, ἀρ. 12, πίν. VII - 12β. Ὀρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, 516, εἰκ. 477,2. Μπούρας, «Κατάλογος», 76-77, εἰκ. 80. Θωράκιο βασιλικῆς Λεχαίου, Πάλλας, «Βασιλικὴ Λεχαίου 1958», πίν. 102 β. Θωράκια ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Τεγέας, Ὀρλάνδος, «Μνημεῖα Τεγέας», 103 καὶ 105, εἰκ. 68-69 καὶ 70α. Θωράκιο ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Πεταλιδίου Μεσσηνίας, σήμερα στήν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Κορώνης, Κακούρης, «Βυζαντινὰ Γλυπτά», 323-324, πίν. ΚΒ', εἰκ. 1. Θωράκια ἀπὸ τὸ Γεννάδι, τὸ Πλημμῦρι καὶ τὴν Ἰαλυσὸ τῆς Ρόδου, Ὀρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου»,

Σέ κάποιες περιπτώσεις μέσα στο ταινιωτό κυκλικό πλαίσιο στή θέση του μονογράμματος σκαλίζεται απλός σταυρός¹⁰¹².

Τά θωράκια αυτού του τύπου είναι δύσκολο νά χρονολογηθούν, καθώς παράγονται μαζικά καί κατά παραγγελία από τά εργαστήρια τών λατομείων τής Προκοννήσου¹⁰¹³ καί γιά τό διάστημα του ὄψιμου 5ου καί του 6ου αἰ. θεματολογικά διατηροῦνται σχεδόν ἀπαράλλαχτα. Ἡ μόνη χρονολογική κατάταξη μπορεῖ νά προκύψει ἀπό τή μορφολογική ἐξέταση του ἀναγλύφου τών θεμάτων καί τών πλαισίων τών θωρακίων. Τό ὑψηλό ἀνάγλυφο στό Χριστόγραμμα καί τούς σταυρούς, οἱ πολλαπλές ταινίες του κυκλικοῦ πλαισίου, ὁ ἀριθμός καί τό ἀνάγλυφο τών ταινιῶν πού ὀρίζουν τό θωράκιο, εἶναι χαρακτηριστικά του 5ου αἰ., ἐνῶ ἡ σταδιακή ἐπίπεδη ἀντίληψη τών θεμάτων καί ἡ ἀπλοποίηση τών ταινιῶν του θωρακίου ὑποδεικνύουν τόν 6ο αἰ., ὅποτε καί ἐντείνεται ἡ μαζική παραγωγή τους.

Τά τρία τμήματα θωρακίων του Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν καί τής βασιλικῆς του Λιμένος ἀποτελοῦν κλασικά παραδείγματα του τύπου, μέ τή σχηματοποίηση καί τήν ἐπίπεδη ἀντίληψη πού χαρακτηρίζει τό α' μισό του 6ου αἰ. Στά δύο πρῶτα ἡ σχεδίαση καί ἡ λάξευ-

31, 43-44, 50, εἰκ. 26, 36, 42. Θωράκια ἀπό τή βασιλική Ἀφωτης στά Πηγάδια Καρπάθου, Κόλλιας, «Βασιλική Ἀφωτης», 146, πίν. 72α. Gkioles - Pallis, *Atlas*, 411. Θωράκια ἀπό τή βασιλική στό Σαγκρί Νάξου, Gkioles - Pallis, ὁ.π., 377. Θωράκιο ἀπό τή Μικρά Ἀσία, σήμερα στό Μουσεῖο Μονάχου, *Rom und Byzanz*, 15, ἀρ. 3. Τό ἴδιο θέμα συνηθίζεται καί σέ παλαιοχριστιανικές σαρκοφάγους ἀπό τή Ρόδο, Ὁρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 21-22, εἰκ. 16, τήν Κωνσταντινούπολη καί τή Ραβέννα, Farioli, «Considerazioni», 240-242 καί 249, εἰκ. 32-35 καί 42. Θωράκιο μέ καρδιόσχημο χριστόγραμμα ἀλλά μέ βλαστούς πού ἀπολήγουν στίς κάτω γωνίες τών θωρακίων, χωρίς ἐλεύθερους σταυρούς, στόν Ἅγιο Πολύευκτο, Harrison, *Saracchane*, ἀρ. 13ie, εἰκ. 177. Τό θέμα του καρδιόσχημου χριστογράμματος ἀπαντᾶται καί σέ θωράκια πού πλαισιώνονται ἀπό σχηματοποιημένα δέντρα, ὅπως σέ θωράκια βασιλικῆς Α' Λόγγου Ἑδεσσας, Μιχαηλίδης, «Παλαιοχριστιανική Ἑδεσσα», πίν. 91β.

1012. Θωράκιο στόν Ταξιάρχη Κλομιδάδου Λέσβου, Χαριτωνίδης, «Τοπογραφία», 51, πίν. 25γ. Θωράκιο ἀπό τή βασιλική Ἑρεσοῦ καί τή βασιλική Ἀφεντέλλη Λέσβου, Ὁρλάνδος, «Βασιλικά Λέσβου», 31-32, 46, εἰκ. 32, 48, 59. Σέ θωράκια ἀπό τήν περιοχή τής δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Ötügen, *Forschungen*, πίν. 10, 3-4. Θωράκιο ἀπό τή βασιλική στό Τηγάρι Σάμου, Schneider, «Samos», πίν. XLVI. 1-4. Θωράκιο ἀπό τή συλλογή Θησείου, σήμερα στό Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, Σκλάβου-Μαυροειδῆ, *Γλυπτά*, 76, ἀρ. 103.

1013. Θωράκια αὐτοῦ του τύπου βρέθηκαν στό φορτίο ἐνός βυθισμένου πλοίου στό Marzamemi τής Σικελίας, γεγονός πού ἀποδεικνύει ὅτι ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη ἢ τήν Προκόννησο ἐφευγαν φορτία μέ ἔτοιμα ἀρχιτεκτονικά μέλη μέ προορισμό τίς ἐπαρχίες τής βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τό φορτίο χρονολογεῖται στό β' τέταρτο του 6ου αἰ. καί περιελάμβανε κιονόκρανα, θωράκια καί πεσσίσκους ἐνός ὁλόκληρου τέμπλου, λαξευμένα σέ προκοννήσιο μάρμαρο καί τμήματα ἐνός ἁμβωνα ἀπό πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο, προορισμένα γιά μία βασιλική τής βόρειας Ἀφρικῆς, Kapitän, «Marzamemi», εἰκ. στή σελ. 128. Ὁ ἴδιος, «Elementi», 85, εἰκ. 11-12.

ση είναι πιά ισορροπημένη, ενώ στο τρίτο θωράκιο τό καρδιόσχημο φύλλο κισσοῦ είναι πιά μεγάλο καί μέ έντονότερες καμπύλες. Καί τά τρία θά μπορούσαν νά χρονολογηθοῦν στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ.

Τό τέταρτο θωράκιο μάλλον ἀποτελεῖ ὀψιμότερη ἐκδοχή τοῦ τύπου καθῶς στήν ἐπεξεργασία του εἶναι πρόδηλη ἡ προχειρότητα τοῦ σχεδίου καί ἡ ἀδέξια ἐκτέλεση, πού τό καθιστᾷ ἕνα ἔργο σχεδόν ἀπλοϊκῆς τέχνης. Ὁ τρόπος πού διαπλατύνονται οἱ κεραίες τοῦ μονογράμματος καί τῶν σταυρῶν δηλώνει μία σαφῆ τάση δισχιδοῦς καί τρισχιδοῦς ἀπόληξης, πού ἀπαντᾶται καί σέ σταυρούς κοσμημάτων στό β' μισό τοῦ 6ου καί στόν 7ο αἰ.¹⁰¹⁴. Δέν εἶναι ἀπίθανο νά χρονολογεῖται στόν προχωρημένο 7ο αἰ. καί νά ἀποτελεῖ ἔργο ἑνός παρηκμασμένου τοπικοῦ ἐργαστηρίου γλυπτικῆς.

**Δύο τμήματα θωρακίων στήν αὐλή
τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 220, ἀρ. κατ. 221, πίν. 55)**

Τά ἐπόμενα δύο θωράκια διατηροῦνται ἀποσπασματικά. Βρίσκονται στό Μουσεῖο τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς, χωρίς ἔνδειξη προέλευσης.

Στό πρῶτο (ἀρ. κατ. 220) σώζεται τμήμα τοῦ πλαισίου, πού ἀποτελεῖται ἀπό μία πλατιά ἐξωτερική ταινία ὀρθογώνιας διατομῆς, ἕνα στενό κυμάτιο καί μία λοξότμητη ταινία, ὅλα ἀρκετά ἔξεργα. Στήν ἐπιφάνεια τοῦ θωρακίου, πολύ κοντά στό πλαίσιο, σώζεται μεγάλος ἀνάγλυφος λατινικός σταυρός μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις, τοῦ ὁποῖου λείπει ἡ μία κατακόρυφη ἀπόληξη.

Τό δεύτερο (ἀρ. κατ. 221) κοσμεῖται μέ ὁμοίου τύπου σταυρό, ἀπό τόν ὁποῖο λείπει τό μισό τμήμα τῆς κατακόρυφης κεραίας. Τό σωζόμενο τμήμα τῆς κατακόρυφης κεραίας καί ἡ ἀπόληξη τῆς ὀριζόντιας σχεδόν ἐφάπτονται τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου, τό ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπό μία πλατιά ἐξωτερική ταινία ὀρθογώνιας διατομῆς καί δύο ἰσοπλατῇ λοξότμητα κυμάτια.

Καί τά δύο εἶναι πιθανόν νά ἀνήκουν στήν προηγούμενη ὁμάδα θωρακίων. Ὡστόσο, ἐπειδή καί στά δύο λείπουν οἱ ἀπολήξεις τῆς κατακόρυφης κεραίας, θά μπορούσαν νά ἀνήκουν στήν ἀπλούστερη παραλλαγή αὐτῆς τῆς ὁμάδας, ὅπου ἀπλοί σταυροί πλαισιώνουν ἕνα κεντρικό θέμα, χωρίς νά στηρίζονται στά καρδιόσχημα φύλλα βλαστῶν. Σέ αὐτήν τήν παραλλαγή πού δέν εἶναι πολύ διαδεδομένη, ἀνήκει

1014. Καλοπίση-Βέρτη, «Παλαιοχριστιανική μήτρα κοσμημάτων», 248-249.

ένα θωράκιο από την Κάλυμνο¹⁰¹⁵, ένα θωράκιο από την Ίμβρο¹⁰¹⁶ και πιθανόν δύο λίθινα θωράκια από τη βασιλική Δ' της Νικόπολης¹⁰¹⁷. Έξάλλου απαντώνται και περιπτώσεις θωρακίων που κοσμούνται με έναν απλό ανάγλυφο σταυρό¹⁰¹⁸.

Η λάξευση και στα δύο θωράκια της Κώ είναι έπιμελημένη. Οι ομοιότητες που παρατηρούνται με τα τρία θωράκια της προηγούμενης ομάδας, πιθανόν να τα χρονολογούν στην ίδια περίοδο, δηλαδή στις αρχές του 6ου αϊ.

**Τρία θωράκια στον Τίμιο Σταυρό (Χαρμύλειο) Πυλίου,
στην Παναγία Καστριανών Π. Πυλίου και
στό Μουσείο Αρχιτεκτονικών Μελών Κάστρου Νεραντζιάς
(άρ. κατ. 222, άρ. κατ. 223, άρ. κατ. 224, πίν. 56)**

Η επόμενη ομάδα θωρακίων κοσμεϊται με σταυρό που προβάλλει επάνω από ανάγλυφο κυκλικό δίσκο.

Τό πρώτο¹⁰¹⁹ (άρ. κατ. 222) σώζεται κατά μεγάλο μέρος του έντοιχισμένο στον δυτικό τοίχο του ναυδρίου του Τιμίου Σταυρού, που είναι κτισμένος επάνω από τον τάφο του Χαρμύλου, στο Πυλί. Πιθανώς προέρχεται από την παλαιοχριστιανική βασιλική που βρισκόταν στην ίδια θέση και της οποίας ίχνη διακρίνονται βόρεια του ναυδρίου¹⁰²⁰.

Η επιφάνειά του ορίζεται από ορθογώνιο πλαίσιο, αποτελούμενο από διπλό στενό λοξότμητο κυμάτιο έξωτερικά, πλατιά ήμικυλινδρική ταινία στη μέση και στενό λοξότμητο κυμάτιο έσωτερικά. Στο μέσον του θωρακίου προβάλλει ανάγλυφος κυκλικός δίσκος (διαμ. 0,55μ.), ό οποίος διακόπτει τό έσωτερικό λοξότμητο κυμάτιο του πλαισίου και στό σημείο αυτό είναι έλαφρώς συμπιεσμένος, προκειμένου να μήν δι-

1015. Από τη βασιλική Άναστάσεως. Τό θωράκιο σώζει τμήμα της μίας πλάγιας πλευράς, όπου κοσμεϊται με σταυρό όμοιο των θωρακίων της Κώ, που δέν φαίνεται να στηρίζεται σε σταυρό, βλ. Karabatsos, «Kalymnos», 339, εικ. 34.

1016. Τό θωράκιο βρίσκεται μέσα στο παρεκκλήσι των Άγίων Θεοδώρων, που κτίστηκε στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Έχει κυματοειδές πλαίσιο, έναν μεγάλο ανάγλυφο άνισοσκελή σταυρό και τμήμα διπλού κύκλου, βλ. Χαλκιά, «Ίμβρος», 355-356, εικ. 12.

1017. Κωνστάντιος-Χαλκιά, «Γλυπτά Νικόπολης», 319-320, 325, πίν. 4-5.

1018. Χαλκιά, «Βασιλική Δ' Νικόπολης», 660, εικ. 4.

1019. Ίταλ. Άρχείο (άρ. 217 Β έπιχρισμένο, άρ. 1501 Β χωρίς έπίχρισμα). Brouscari, «Successive religious cults», 284, fig. 4.

1020. Ίχνη αφίδας διατηρούνται βόρεια του ναυδρίου και επάνω από τό Χαρμύλειο. Επίσης, αναφέρεται ή ύπαρξη παλαιοχριστιανικών τάφων, βλ. Schazmann, «Charmyleion», 111. Για τη διαχρονική λατρεία στον χώρο, βλ. Brouscari, «Successive religious cults», 282-284. Για τό ναύδριο, που χρονολογείται στον 16ο αϊ., βλ. Βολανάκης, «Χριστιανικά μνημεία νήσου Κώ», 98.

ακόφει καί τήν πλατιά ταινία τοῦ πλαισίου. Ἐπάνω στόν δίσκο σκαλίζεται ἀνάγλυφος ραδινός σταυρός μέ πεπλατυσμένα τά ἄκρα τῶν κεραιῶν του καί τήν κατακόρυφη κεραία μακρύτερη ἀπό τήν ὀριζόντια. Ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ θωρακίου εἶναι πολύ καλά λειασμένη.

Τό δεύτερο θωράκιο (ἄρ. κατ. 223) βρέθηκε σέ β' χρήσι, κατά τήν ἀνασκαφή τῶν τάφων πού ἀποκαλύφθηκαν στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῶν Καστριανῶν¹⁰²¹ στό Παλαιό Πυλί.

Σῶζεται τό κεντρικό τμήμα του, πού κοσμεῖται μέ ἀνάγλυφο σταυρό ἐπάνω σέ ἀνάγλυφο κυκλικό δίσκο (σῶζεται κατά τά 2/3). Ὁ σταυρός ἔχει πεπλατυσμένες ἀπολήξεις κεραιῶν (λείπει ἡ ἄνω κατακόρυφη κεραία καί τό ἀριστερό ἄκρο τῆς ὀριζόντιας). Τό θωράκιο ὀρίζεται ἀπό πλαίσιο πού σῶζεται μόνο στήν κάτω πλευρά καί ἀποτελεῖται ἀπό πλατιά ἐξωτερική ταινία ὀρθογώνιας διατομῆς, στενό ἐνδιάμεσο λοξότμητο κυμάτιο καί στενή ταινία ὀρθογώνιας διατομῆς ἐσωτερικά. Ὁ δίσκος ἐφάπτεται στό ἐσωτερικό κυμάτιο τοῦ πλαισίου χωρίς νά τό διακόπτει.

Τό τρίτο θωράκιο (ἄρ. κατ. 224) βρίσκεται στό Μουσεῖο τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς, χωρίς ἔνδειξη προέλευσης.

Σῶζεται μόνο τό κεντρικό του τμήμα, τό ὁποῖο κοσμεῖται μέ ἀνάγλυφο λεπτό ραδινό σταυρό πού ἔχει πεπλατυσμένες ἀπολήξεις καί σκαλίζεται ἐπάνω σέ ἀνάγλυφο κυκλικό δίσκο. Λείπει τμήμα τῶν δύο ἀπολήξεων τῶν κεραιῶν καί τῆς περιφέρειας τοῦ δίσκου. Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφάνειας τοῦ θωρακίου εἶναι κατεστραμμένο.

Στήν Κῶ ἔχουν βρεθεῖ καί ἄλλα θωράκια μέ τό διακοσμητικό θέμα τοῦ σταυροῦ ἐπάνω σέ δίσκο, τά ὁποῖα δέν ἔχουν ἀνευρεθεῖ: θραύσματα θωρακίων βρέθηκαν κατά τήν ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στό Μαστιχάρι¹⁰²² (πίν. 76), ἐνῶ ἄλλο ἓνα θωράκιο μέ σταυρό ἐπάνω σέ δίσκο βρέθηκε στήν ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ στό Ψαλίδι¹⁰²³ (πίν. 76). Τά θωράκια ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη εἶναι ἀμφίγλυφα καί στήν ἄλλη πλευρά κοσμοῦνται μέ ἀπλό σταυρό. Ἡ ἐπιφάνειά τους εἶναι ἐπεξεργασμένη μέ ξοῖδα¹⁰²⁴, τά ἴχνη τῆς ὁποίας εἶναι ὁρατά. Ὁ σταυρός εἶναι λεπτός καί

1021. Γιά τό ναό βλ. παραπάνω, κεφ. I.3. Γιά τά εὐρήματα τῶν τάφων, βλ. παραπάνω, ὑπόσημ. 1008.

1022. Ὁρλάνδος, «Βασιλικαί Κῶ», 30, εἰκ. 29-30. Γιά τή βασιλική, βλ. παραπάνω, κεφάλαιο I.3.

1023. Balducci, *Basiliche*, 39, εἰκ. 33. Γιά τή βασιλική, βλ. παραπάνω, κεφάλαιο I.3.

1024. Ἐνα ἰωνικό κιονόκρανο μέ ἐπίθημα (ἄρ. κατ. 51) ἀπό τήν ἴδια βασιλική, ἔχει ὑποστεῖ ὁμοία ἐπεξεργασία.

ραδινός, ὁ δίσκος ἐλαφρῶς προεξέχων καί τό πλαίσιο τῶν θωρακίων ἀποτελεῖται ἀπό πλατιά ἐξωτερική ταινία, ἐνδιάμεσο στενό λοξότμητο κυμάτιο καί πλατύτερη ταινία ἐσωτερικά. Ὁ σταυρός ὁμοιάζει μέ αὐτόν τοῦ δεύτερου θωρακίου τῆς ομάδας, τό ὁποῖο, ὅπως ἀναφέρθηκε, βρίσκεται στό Μουσεῖο τοῦ Κάστρου, χωρίς ἔνδειξη προέλευσης. Στό θωράκιο ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ ὁ δίσκος δέν φαίνεται νά προεξέχει ἀρκετά, μοιάζει σχεδόν ἐγγάρακτος, τό ἴδιο καί ὁ σταυρός, τοῦ ὁποῖου οἱ ἀναλογίες μοιάζουν μέ αὐτές τοῦ σταυροῦ στό θωράκιο ἀπό τήν Παναγία τῶν Καστριανῶν. Τό πλαίσιο τοῦ θωρακίου ἀποτελεῖται ἀπό τρεῖς ἰσοπαχεῖς ταινίες ὀρθογώνιας διατομῆς.

Τό θέμα τοῦ σταυροῦ πού προβάλλει μέσα ἀπό δίσκο εἶναι ἀρκετά σύνηθες στά παλαιοχριστιανικά θωράκια¹⁰²⁵. Κάποιες φορές ἀποτελεῖ τό δευτερεῦον διακοσμητικό θέμα πού λαξεύεται στήν ὀπίσθια ὄψη ἀμφίγλυφον θωρακίων¹⁰²⁶, τῶν ὁποίων ἡ ἐμπρόσθια κοσμεῖται μέ τό θέμα τοῦ μονογράμματος μέσα σέ ταινιωτό κυκλικό πλαίσιο πού συνδέεται μέ βλαστούς, στίς ἀπολήξεις τῶν ὁποίων στηρίζονται σταυροί ἢ καί μέ ἄλλο θέμα¹⁰²⁷. Στό θωράκιο ἀπό τόν Τίμιο Σταυρό ἡ ὀπίσθια

1025. Θωράκιο ἀπό γρανίτη ἀπό τή βασιλική Ὑψηλομετώπου Λέσβου, «Βασιλικαί Λέσβου», 25, εἰκ. 29. Λίθινο θωράκιο τέμπλου ἀπό τή βασιλική Χαλινάδου Λέσβου, Ὁρλάνδος, «Βασιλική Χαλινάδου», 123, εἰκ. 10. Θωράκιο ἀπό τή βασιλική Πολυκάρπου Λέσβου (ἐντοιχισμένο στόν Ἅγιο Ταξιάρχη Μυρίντζου), τμήμα θωρακίου ἀπό τή βασιλική τῶν Μέσων Λέσβου καί τμήμα θωρακίου ἀπό τή βασιλική Λουτρῶν Β' Λέσβου, Χαριτωνίδης, «Τοπογραφία», 20, 23, 47, σχ. 13, 23, πίν. 9α. Θωράκιο ἀπό τοὺς Δελφούς, Laurent, «Delphes», 244, εἰκ. 13. Θωράκιο ἀπό τή βασιλική τῆς Ελοῦντας Μεραμπέλλου, ΑΔ 26 (1971), Β2 Χρονικά, 532, πίν. 547 δ. Θωράκιο ἀπό τὰ συροπαλαιστινακά παράλια, Sodini-Barsanti-Guidobaldi, «Sculpture», 304, εἰκ. 2. Θωράκια στό Μουσεῖο τῆς Βάρνας, Barsanti, «L' esportazione», 198, 200 εἰκ. 159-160. Δίδυμα θωράκια ἀπό τήν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης στό Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ. Ἐξάλλου, τό θέμα ἀπαντᾷται καί σέ σαρκοφάγους, ὅπως π.χ. στό κάλυμμα τῆς σαρκοφάγου τῆς βασιλικῆς Δ' Νικόπολης, Χαλκιά, «Βασιλική Δ' Νικόπολης», 660-661, εἰκ. 9.

1026. Σέ ἀμφίγλυφο θωράκιο στό Ἐθνικό Μουσεῖο τῆς Ραβέννας, τοῦ α' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ., Olivieri-Farioli, «Sculptura», 72-73, ἀρ. 135, εἰκ. 128a-b. Σέ ἀμφίγλυφα θωράκια ἀπό τή βασιλική Β' Φιλίππων, Lemerle, *Philippe*, πίν. LXXV. Σέ ἀμφίγλυφο θωράκιο ἀπό τό Μουσεῖο Τεγέας, Ὁρλάνδος, «Μνημεῖα Τεγέας», 104-5, εἰκ. 70β. Σέ ἀμφίγλυφο λίθινο θωράκιο ἀπό τή βασιλική τοῦ Κάστρου Μυτιλήνης, Χαριτωνίδης, «Τοπογραφία», 18, πίν. 7α-γ. Σέ ἀμφίγλυφο θωράκιο ἀπό τόν Ἅγιο Κλήμη στή Ρώμη ἡ α' ὄψη κοσμεῖται μέ τό θέμα τοῦ κυκλικοῦ ταινιωτοῦ πλαισίου πού συνδέεται μέ βλαστούς, οἱ ὁποῖοι στηρίζουν σταυρούς. Μέσα στό πλαίσιο περικλείεται τό μονόγραμμα τοῦ πάπα Ἰωάννη Β' (525-535). Στή β' ὄψη σκαλίζονται δύο ραδινοὶ σταυροὶ ἐπάνω σέ ἀνάγλυφους κυκλικούς δίσκους, Guidobaldi-Barsanti-Guiglia, *San Clemente*, 93-94, εἰκ. 78, 122, ἀρ. XXI. Σέ ἀμφίγλυφο θωράκιο ἀπό τήν ἐπισκοπική βασιλική τῆς Σαλῶνας ἡ α' ὄψη κοσμεῖται μέ τό παρόμοιο μονόγραμμα τοῦ ἐπισκόπου Ὀνωρίου Β' καί ἡ β' μέ ραδινό σταυρό ἐπάνω σέ ἀνάγλυφο κυκλικό δίσκο (ἐποχή Ἰουστινιανοῦ), *Salona I*, 238-239, πίν. LXXVIII, X.b.1.

1027. Στά ἀμφίγλυφα θωράκια τῶν παραθύρων τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης

ὄψη δέν εἶναι ὁρατή, ἐνῶ στά ὑπόλοιπα δύο τμήματα θωρακίων εἶναι ἀκόσμητη καί ἀδρά ἐπεξεργασμένη.

Ἡ χρονολόγηση τῶν θωρακίων εἶναι δύσκολη, ἀφοῦ τό θέμα δέν ὑπέστη σπουδαῖες μεταβολές καί ἀπαντᾶται, ὅπως προαναφέρθηκε, σέ διάφορους τύπους θωρακίων. Ἡ ποιότητα τῆς λάξευσης καί τό παχύ ἀνάγλυφο πλαίσιο τοῦ θωρακίου ἀπό τόν Τίμιο Σταυρό τό τοποθετεῖ στά τέλη τοῦ 5ου αἰ., ἐνῶ τά ἄλλα δύο, ἄν καί ἀπλούστερα, δέν μοιάζουν νά ἀπέχουν πολύ χρονολογικά. Ἡ συγγένεια τοῦ δεύτερου θωρακίου μέ τά θραύσματα θωρακίων ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στό Μαστιχάρι θά μπορούσε νά τό χρονολογήσει στήν περίοδο κατασκευῆς τῆς βασιλικῆς, δηλαδή γύρω στό 500.

**Τμήμα θωρακίου
στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 225, πίν. 56)**

Τό ἐπόμενο θωράκιο σώζεται τμηματικά καί ἡ ἐπιφάνειά του κοσμεῖται μέ ἓνα ἀρκετά ιδιότυπο θέμα. Τό θωράκιο περιβάλλεται ἀπό μία ἀπλή πλατιά καί ἐπίπεδη ταινία καί κοσμεῖται μέ βλαστό σχήματος V πού τά ἄνω ἄκρα του ἀπολήγουν σέ σπείρες. Στήν ἐσωτερική γωνία τοῦ V διακρίνεται τό ἄκρο μικροῦ βλαστοῦ, ἴσως μίσχου, ὁ ὁποῖος θά ἀπέλγε σέ ἄνθος. Στή δεξιά σωζόμενη πλευρά τοῦ βλαστοῦ σκαλίζεται ὄρθιο ἡμίφυλλο ἄκανθας, ἀπό τό ὁποῖο σώζονται τρεῖς λοβοί. Ὁ κάτω καί ὁ μέσος λοβός διαιροῦνται σέ τέσσερις γλωσσίδες, πού διατάσσονται ἀκτινωτά καί μέ ἀρκετή καμπυλότητα. Ἡ ἐσωτερική τους γλωσσίδα ἀναστρέφεται κάτω ἀπό τόν ὑπερκείμενο λοβό καί σχηματίζεται ὠοειδῆς ὀφθαλμός. Ὁ ἄνω λοβός σχίζεται σέ δύο γλωσσίδες, ἀπό τίς ὁποῖες, ἡ κάτω εἶναι στραμμένη πρός τα ἔξω καί ἡ ἄνω ἐφάπτεται καί περιγράφει τή σπεῖρα τοῦ βλαστοῦ. Οἱ γλωσσίδες τῶν λοβῶν ἔχουν

ἡ α' πλευρά κοσμεῖται μέ κεντρικό ρόμβο πού πλαισιώνεται ἀπό σταυρούς πού βαίνουν σέ σφαῖρα, Guiglia-Guidobaldi - Barsanti, *Santa Sophia*, 96-199. Σέ ἀμφίγλυφα θωράκια στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Κωνσταντινούπολης (ἀπό τόν Λιμένα Θάσου), ἡ α' πλευρά κοσμεῖται μέ ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ Δανιήλ στό λάκκο τῶν λεόντων καί μέ ἐλάφια, πού χρονολογοῦνται στό α' μισό τοῦ 6ου αἰ., Firatli, *Sculpture*, 154-156, πίν. 94-95, ἀρ. 306d καί 307c. Σέ ἀμφίγλυφο θωράκιο ἀπό τή βασιλική Ἀφεντέλλη Λέσβου, ἡ α' πλευρά κοσμεῖται μέ φοιιδωτό διάκοσμο, Ὁρλάνδος, «Βασιλικαί Λέσβου», 51, εἰκ. 55-56. Σέ ἀμφίγλυφα θωράκια ἀπό τήν περιοχή τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ α' πλευρά κοσμεῖται μέ τό θέμα τοῦ ρόμβου πού ἐγγράφεται σέ ὀρθογώνιο, Ötügen, *Forschungen*, 105, πίν. 11, 1-6. Τό ἴδιο θέμα λαξεύεται στήν α' πλευρά δύο θωρακίων πού τοποθετήθηκαν στό ἀναστηλωμένο τρίβηλο τοῦ νάρθηκα τῆς Παναγίας Καταπολιανῆς Πάρου, Μητσάνη, «Τέμπλο Καταπολιανῆς», 85-86, εἰκ. 19-20.

όξειες απολήξεις και ή επιφάνειά τους είναι σχετικά βαθιά σκαμμένη. Οι νευρώσεις τους φθάνουν μέχρι τό κεντρικό νεῦρο τοῦ ήμίφυλλου, μέ ἐλαφρῶς κυματοειδή χάραξη. Τό κεντρικό νεῦρο ἀποδίδεται μέ μία ἀπλή λεπτή αὐλακα, πού ἔχει λοξή διάταξη καί φθάνει μέχρι τήν ἄνω γωνία τοῦ πλαισίου τοῦ θωρακίου. Ἡ ἐπιφάνεια δεξιά τοῦ κεντρικοῦ νεύρου εἶναι καλά λειασμένη καί βρίσκεται, ὅπως καί ὅλο τό ήμίφυλλο, στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τήν ταινία τοῦ πλαισίου. Ἀντίθετα τό βάθος τοῦ μαρμάρου ἔχει ἀφαιρεθεῖ στόν ὥρο γύρω ἀπό τόν βλαστό.

Ἡ ἐκτέλεση τοῦ βλαστοῦ καί τῆς σπείρας εἶναι ἀρκετά στρεβλή, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ γλωσσίδες τοῦ ήμίφυλλου τῆς ἄκανθας χαρακτηρίζονται ἀπό τήν καλή σχεδίαση καί ἐκτέλεση.

Τό θέμα εἶναι ἀρκετά πρωτότυπο καί δέν συνηθίζεται στή διακόσμηση τῶν θωρακίων¹⁰²⁸. Τό πιό κοντινό παράλληλο ἀναφορικά μέ τή διάταξη τοῦ διακόσμου συναντᾶται σέ ἐπίκρανα παραστάδων¹⁰²⁹ ἀπό τό αἶθριο τῆς βασιλικῆς Γ' τῆς Νέας Ἀγχιάλου (πίν. 70), πού ἔχουν χρονολογηθεῖ στόν 7ο αἰ. Ἐκεῖ τά ήμίφυλλα τοποθετοῦνται στίς γωνίες τῆς ὀψης τῶν ἐπικράνων καί τό ἐνδιάμεσο διάστημα κοσμεῖται μέ φυτικά, ζωικά καί γεωμετρικά θέματα, μεταξύ τῶν ὁποίων καί καυλοὶ ἀπό τοὺς ὁποίους φύονται ἐλικοειδεῖς βλαστοὶ σχήματος V. Τά ήμίφυλλα τῆς ἄκανθας ἔχουν ἀνάλογο σχῆμα μέ τοῦ θωρακίου τῆς Κῶ καί ἴδιο ἀριθμό καί διάταξη τῶν γλωσσίδων. Τά ἐπίκρανα τοῦ 7ου αἰ. θεωρεῖται ὅτι ἀντιγράφουν ἐπίκρανα τοῦ ἴδιου ναοῦ πού χρονολογοῦνται στόν 5ο αἰ.¹⁰³⁰, εἶναι σαφῶς φυσιοκρατικότερα καί κοσμοῦνται μέ τά ἴδια ήμίφυλλα καί στό ἐνδιάμεσο διάστημα μέ ζεύγος δελφινίων σέ ἀντωπὴ ἀνεστραμμένη καί λοξή πρὸς τά κάτω διάταξη (τά ρύγχη τους σχεδόν ἐνώνονται), πού πλαισιώνουν κεντρικό ἀνθέμιο πού κάτω ἀπολήγει σέ τρίαινα.

Τά ήμίφυλλα τοῦ θωρακίου τῆς Κῶ δέν εἶναι μέν πολύ βαθιά σκαμμένα, ὥστόσο ἔχουν καλὸ σχέδιο καί ἐλευθερία κίνησης. Ὁ βλαστός, ἂν καί στρεβλός, εἶναι λεπτός καί ή σπείρα μέ περισσότερες στροφές ἀπό αὐτῶν τοῦ 7ου αἰ. τῆς Ἀγχιάλου. Τά στοιχεῖα ὀψιμότητος τοῦ θωρακίου ἐντοπίζονται κυρίως στό χαμηλὸ ἀνάγλυφο τοῦ θέμα-

1028. Τά φύλλα ἄκανθας ἀπαντῶνται στόν διάκοσμο τῶν διάτρητων θωρακίων σέ συνθετότερη μορφή (τρίφυλλα ἐπὶ τοξωτῶν μίσχων, σέ σταυροειδῆ ἢ κυκλική διάταξη ἐντὸς δίσκου κ.λ.π.) καί σέ σαφῶς πρωϊμότερα παραδείγματα μέ βαθιὰ λάξευση καί ἐπιμελημένη ἀπόδοση, Ὁρλάνδος, *Εὐλόστεγος*, εἰκ. 482, 484, 485.

1029. Σωτηρίου, «Γλυπτική», 174, εἰκ. 3-4.

1030. Σωτηρίου, ὁ.π., 173-174, εἰκ. 2.

τος, στη λείανση του δεξιού τμήματος της επιφάνειας και στο κεντρικό νεύρο του ήμιφυλλου που αποδίδεται με μία απλή εγχάραξη.

Χρονολογικά θεωρούμε ότι είναι σαφώς όψιμότερο από το έπικρανο της Αγκιάλου που ανάγεται στον 5ο αί. και πρωϊμότερο των άλλων δύο, που χρονολογούνται στον 7ο αί. Πιθανώς χρονολογείται στο β' μισό του 6ου αί.

**Τμήμα πλάκας (ἐπένδυση τοιχοποιίας),
σήμερα στο Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς
(ἀρ. κατ. 226, πίν. 56)**

Ἡ πλάκα βρισκόταν σέ τυχαία θέση, στό ναῦδριο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Λιτζίου στό Μαστιχάρι¹⁰³¹, ἀπ' ὅπου ἔχει μεταφερθεῖ στό Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς. Τό σχῆμα τῆς, μέ τό μικρό ὕψος καί τόν συνεχῆ ἐπιμήκη διάκοσμο, ὁδηγεῖ ἀρχικά στή σκέψη ὅτι ἡ πλάκα χρησιμοποιοῦντο ὡς κοσμήτης ἢ γείσο, ὡστόσο τό μικρό τῆς πάχος, ἀποκλείει αὐτή τή χρήση¹⁰³². Πιθανότατα ἀποτελοῦσε πλάκα ἐπένδυσης τῆς τοιχοποιίας καί ἴσως ἦταν τοποθετημένη ὡς ἐπίστεψη ἢ ζεύξη ὀρθομαρμάρωσης, γιά νά τονίσει τή διάκριση τοῦ ἰσογείου ἀπό τά ὑπερώα στό βόρειο ἢ τό νότιο τοῖχο τῶν βασιλικῶν¹⁰³³.

Πρόκειται γιά ἓνα ἀπό τά ὠραιότερα παραδείγματα παλαιοχριστιανικῆς γλυπτικῆς στήν Κῶ. Ἡ ἐπιφάνειά τῆς κοσμεῖται μέ παράπλευρους φυλλοφόρους σταυρούς, πού δέν ἐντάσσονται σέ πλαίσια. Κατά μήκος τῆς παρυφῆς τῆς σκαλίζεται ἰωνικό κυμάτιο ἀπό ὡά μέσα σέ παχύ κέλυφος καί ἀνεστραμμένες λόγχες. Στό κάτω μέρος τῆς ἐπιφάνειας σχηματίζεται κυμάτιο, πού κοσμεῖται μέ μικρά ἀνοιχτά ἀνθέμια (σκαλίζονται μόνο οἱ ἀπολήξεις τῶν ἀνώτερων φύλλων) καί

1031. Μαστορόπουλος, *Ἀντιμάχεια*, 87.

1032. Στήν παλαιοχριστιανική περίοδο καί μέχρι τόν 9ο αἰ. περίπου, οἱ κοσμητές εἶχαν τό πάχος τῶν τοίχων, περίπου 0,70-1μ.

1033. Λιγοστά εἶναι τά παραδείγματα ὀρθομαρμαρώσεων πού σώθηκαν στίς παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τήν περίπτωση τῆς σωζόμενης ὀρθομαρμάρωσης στή βασιλική τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης καί συγκεκριμένα στόν δυτικό τοῖχο καί ἐπάνω ἀπό τόν τάφο τοῦ Λουκά Σπαντούνη, ὅπου διατηροῦνται τμήματα πού θά μπορούσαν νά ἐπενδύονται μέ τέτοιου τύπου πλάκες, οἱ ὁποῖες στερεώνονταν μέ μεταλλικούς γόμφους, βλ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου - Τούρτα, *Θεσσαλονίκη*, εἰκ. 185 στή σελ. 158. Σέ κτήριο πού συνδέεται μέ λουτρικές ἐγκαταστάσεις καί ἀνασκάφθηκε πρόσφατα στό Παλαιομονάστηρο Ἀραχωβίτικων Ἀχαΐας, βρέθηκε μεγάλος ἀριθμός μαρμαρίνων θραυσμάτων ἀπό τήν ὀρθομαρμάρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ πού εἶχε ἀρχιτεκτονική ὀργάνωση, ὡς ἐπίσης καί τμήματα πλακῶν μέ ἐπιπεδόγλυφη διακόσμηση πού ἀνήκαν σέ ζωφόρο, βλ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, «Παλαιοχριστιανικό συγκρότημα», 79, πίν. 31α-β. Ἡ ἴδια, «Παλαιομονάστηρο», 493-494, εἰκ. 5-8.

πιό κάτω επαναλαμβάνεται τό θέμα τοῦ ἰωνικοῦ κυματίου τῆς παρυφῆς σέ μικρότερη κλίμακα. Κάτω ἀπό τό ἰωνικό κυμάτιο πιθανότατα ὑπῆρχε ἀστράγαλος, πού σήμερα εἶναι πολύ κατεστραμμένος.

Ἀπό τοὺς σταυροὺς τοῦ κεντρικοῦ θέματος σώζεται ὁ ἕνας ἀκέραιος καὶ τμῆμα ἐνός δεύτερου. Οἱ σταυροὶ εἶναι ἀνισοσκελεῖς μέ πεπλατυσμένες ἀπολήξεις καὶ πλαισιώνονται ἀπὸ μεγάλα τρίλοβα φύλλα ἄκανθας, ἡ βάση τῶν ὁποίων συνδέεται μέ τὴν ἀπόληξη τῆς κάθετης κεραίας τῶν σταυρῶν. Στά ἄνω διάκενα τῶν σταυρῶν φύονται μικροὶ λοβοὶ ἄκανθας μέ τρεῖς γλωσσίδες.

Τό θέμα σταυροῦ-ἄκανθας εἶναι πολύ διαδεδομένο στὴν παλαιοχριστιανικὴ γλυπτικὴ καὶ λόγω τῆς δυνατότητας γιὰ ἀτέρμονη παράθεση χρησιμοποιήθηκε σέ θριγκοὺς καὶ ἐπιστύλια. Ἡ παραλλαγή τοῦ σταυροῦ πού πλαισιώνεται ἀπὸ φύλλα ἢ ἡμίφυλλα ἄκανθας, εἶναι πολύ δημοφιλὴς στὴν ἐπιφάνεια τῶν συμφυῶν ἐπιθημάτων τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων ἀλλὰ καὶ τῶν κιονοκράνων τοῦ τεκτονικοῦ τύπου καὶ ἡ χρῆση του συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο.

Δύο ἀπὸ τὰ ὠραιότερα καὶ πρωϊμότερα παραδείγματα τοῦ θέματος ἀπαντῶνται στὸν θριγκό τοῦ θεοδοσιανοῦ προπύλου (404-415) τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης¹⁰³⁴ καὶ στὸν θριγκό τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Στουδίου (450-454)¹⁰³⁵. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις ἡ ἄκανθα, μέ τὴν παρεμβολὴ πτηνῶν, ἀπλώνεται μέ ἐλευθερίαν καὶ χάρη, σέ ἀτέρμονη σύνθεση, ἐκατέρωθεν κεντρικοῦ σταυροῦ, ἐνῶ στίς παρυφές ἀναπτύσσονται ἰωνικά καὶ λέσβια κυμάτια καὶ ἀστράγαλος. Ἡ ἐπιφάνεια πίσω ἀπὸ τὰ φύλλα εἶναι βαθιὰ σκαμμένη.

Τό θέμα¹⁰³⁶, σέ πιὸ σχηματικὴ ἀπόδοση καὶ σέ διαφορὲς παραλλαγές, χρησιμοποιήθηκε ἐντατικὰ στὴν ἐπιφάνεια τῶν συμφυῶν ἐπιθημάτων τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων: ἀπαντᾶται, μεταξύ ἄλλων, στά κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Στουδίου¹⁰³⁷ καὶ σέ κιονόκρανα ἀπὸ διάφορα ἄλλα μνημεῖα καὶ θέσεις τῆς Κωνσταντινούπολης¹⁰³⁸. Ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου σκαλίζεται τό θέμα τοῦ σταυροῦ πού πλαισιώνεται ἀπὸ

1034. Deichmann, *Studien*, 56 κ.έ., εἰκ. 9, 11, 13.

1035. Ὁρλάνδος, *Ξυλόστεγος*, 361, εἰκ. 325. Mathews, *Byzantine Churches*, 156, πίν. 15-21. Ἡ διάταξη τῶν ζωνῶν τοῦ ἐπιστυλίου παρουσιάζει ὁμοιότητες μέ τὴ διάταξη τῶν ζωνῶν τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάκχου, Mathews, *Byzantine Churches*, 259, πίν. 28-29.

1036. Τό θέμα ἔχει μακρὰ ἱστορία σέ διαφορὲς μορφές ὡς τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους, Rice, «Leaved cross», 72-81.

1037. Zollt, *Kapitellplastik*, 248-250, πίν. 1-2, ἀρ. 1-3.

1038. Ὁ.π., πίν. 3-8.

ήμιφυλλα ἄκανθας, ἔχουν βρεθεῖ καί στή βασιλική τῆς Ἀφωτης στά Πηγάδια Καρπάθου¹⁰³⁹. Ἐπαναλαμβάνεται στό χωριστό ἐπίθημα τῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων ἀπό τήν πρωτεύουσα¹⁰⁴⁰, σέ ἐπιθήματα κιονοκράνων καί ἀμφικιόνων ἀπό τή Ραβέννα¹⁰⁴¹, στά ἐπιθήματα τῶν θεοδοσιανῶν κιονοκράνων τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης¹⁰⁴², στά ἐπιθήματα τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων ἀπό τή βασιλική Α΄ τῶν Φθιώτιδων Θηβῶν¹⁰⁴³, ἀπό τή βασιλική τοῦ Λεχαίου, ὅπου εἰκονίζεται καί σέ ἄλλα ἀρχιτεκτονικά γλυπτά (ἐπιθήματα, ἐπίκρανο παραστάδος, ἀμφικιονόκρανο)¹⁰⁴⁴, ἀπό τή βασιλική Δ΄ Νικόπολης¹⁰⁴⁵ καί σέ τεκτονικό κιονόκρανο ἀπό τή βασιλική τῆς Παναγίτσας στό Πυθαγόρειο Σάμου¹⁰⁴⁶.

Ἡ ἄκανθα τῆς συγκεκριμένης πλάκας εἶναι δουλεμένη σέ σχετικά χαμηλό ἀνάγλυφο, χωρίς βαθιά ἀφαίρεση τοῦ βάθους πίσω ἀπό τά θέματα καί διαιρεῖται μόνο σέ τρεῖς λοβούς. Χαρακτηρίζεται ὡστόσο ἀπό τήν ἐλευθερία στήν κίνηση τῶν φύλλων καί τό ὠραῖο πλάσιμο. Τά ἄκανθόφυλλα σχηματίζουν ἓνα ὑποτυπῶδες ἀνάγλυφο περίγραμμα στούς ὡσείδεις ὀφθαλμούς, ἐνῶ τό τριγωνικό σῶμα κάτω ἀπό αὐτούς δηλώνεται ἀτροφικά, μόνο στούς ἐξωτερικούς πλάγιους λοβούς κάθε φύλλου.

Ἀρκετά κοντινά παράλληλα ἐντοπίζονται στήν Κωνσταντινούπολη: ἓνα ἀπό τά τρία ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα τῆς βασιλικῆς τοῦ Στουδίου¹⁰⁴⁷ (πίν. 76) καί ἓνα ἰωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθη-

1039. Κόλλιας, «Βασιλική Ἀφωτης», 148-149, πίν. 74α, 75α.

1040. Betsch, *Late antique capital*, 72-79, εἰκ. 29-30 καί 42-43.

1041. Μέ τό θέμα ἀσχολεῖται διεξοδικά ὁ Hermann («Impost Block», 6 κ.έ.), μέ ἀφορμή τόν διάκοσμο ἑνός ἐπιθήματος ἀμφικίονα πού ἀποδίδει στά ἐργαστήρια τῆς Ραβέννας, τό ὁποῖο σήμερα βρίσκεται στό Μουσεῖο Isabella Stewart.

1042. Σωτηρίου, *Βασιλική Ἀγίου Δημητρίου*, 163-164, πίν. 38β.

1043. Σωτηρίου, *Χριστιανικά Ἱερά*, 65-66, εἰκ. 67, 69.

1044. Πάλλας, «Βασιλική Λεχαίου 1958», πίν. 101 α. Ὁ ἴδιος, «Βασιλική Λεχαίου 1960», 157, πίν. 128, 129β, 130α.

1045. Ὁρλάνδος, «Βασιλική Δ΄ Νικοπόλεως», 94, πίν. 89γ.

1046. Pallas, *Monuments*, 225, εἰκ. 158. Martini-Steckner, *Samos XVII*, πίν. 3,1.

1047. Τά τρία κιονόκρανα, ἂν καί σώζονται ἐκτός θέσης στό χώρο τῆς βασιλικῆς, συνδέθηκαν ἀπό τούς μελετητές μέ τή βασιλική τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. Ὁ Zollt (*Kapitellplastik*, 244-247) πού ἀσχολήθηκε διεξοδικά μέ τό θέμα τῆς προέλευσης τῶν κιονοκράνων, συζήτησε τήν ἀπόδοσή τους στά ὑπερῶα ἢ στό αἶθριο τοῦ ναοῦ. Ἡ Συθιακάκη (*Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 205, ὑποσημ. 98) διατύπωσε τήν πιθανότητα τά κιονόκρανα αὐτά νά προέρχονται ἀπό μία φάση ἐπισκευῆς τοῦ μνημείου, μᾶς καί ἡ ποιότητα τῶν σύνθετων ἰωνικῶν κιονοκράνων εἶναι σαφῶς ὑποδεέστερη ἀπό αὐτή τῶν θεοδοσιανῶν κιονοκράνων τοῦ ἰσογείου. Το ἓνα ἀπό τά τρία κιονόκρανα, αὐτό μέ τό ὁποῖο παραλληλίζουμε τήν ἀπόδοση τοῦ θέματος σταυρός-ἄκανθα, ἔχει μεγαλύτερες διαστάσεις ἀπό τά ἄλλα δύο καί ἐπιπλέον ἔχει τονισμένη τήν πλάκα ἐδρασης τοῦ ἐπιθήματος. Λόγῳ αὐτῶν τῶν δύο χαρακτηριστικῶν του, ὁ Zollt εἰκάζει εἴτε τήν τοποθέτησή του σέ μία πιό ἐξέχουσα

μα από τη συνοικία τῶν Μαγγάνων¹⁰⁴⁸ (πίν. 76). Τό κιονόκρανο τῆς Μονῆς Στουδίου¹⁰⁴⁹ ἔχει μέν στατική-ἄκαμπτη ἀπόδοση τοῦ σχήματος σταυρός-ἄκανθα, ἀλλά ἡ ἐπεξεργασία τῶν λεπτομερειῶν τοῦ φύλλου τῆς ἄκανθας εἶναι παρόμοια μέ αὐτήν στήν πλάκα τῆς Κῶ. Οἱ νευρώσεις τῶν γλωσσίδων εἶναι βαθιά σκαμμένες, οἱ ἀπολήξεις τους ὄχι ιδιαίτερα αἰχμηρές, ὁ ὠσειδῆς ὀφθαλμός ἔχει ἀνάγλυφο περίγραμμα καί στά ἄνω διάκενα τοῦ σταυροῦ φύονται παρόμοιοι μικροί λοβοί ἄκανθας μέ τρεῖς γλωσσίδες. Παρατηροῦνται ὅμως καί διαφοροποιήσεις, ὅπως στόν ἀριθμό τῶν λοβῶν τοῦ φύλλου, στή διαμόρφωση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ σταυροῦ καί στίς νευρώσεις τῶν πλάγιων καί τοῦ κορυφαίου λοβοῦ. Στό ἐπίθημα τοῦ κιονοκράνου ἀπό τήν ἀνασκαφή στή συνοικία τῶν Μαγγάνων, εἰσάγονται πολύ ζωντανά, ἀνόργανα συνδεδεμένα μεταξύ τους κινημένα φυλλωτά στοιχεῖα, πού ἀκολουθοῦν κάπως τή διάταξη βλαστοῦ καί ἔχουν βαθιά σκαμμένη τήν ἐπιφάνεια. Κάποιες λεπτομέρειες στήν ἐπεξεργασία καθώς καί ἡ κίνηση τῶν φυλλωμάτων κατὰ τή γνώμη μας εἶναι ἀρκετά κοντά στό παράδειγμα ἀπό τήν Κῶ.

Ἀκόμη πιό συγγενική ἀντίληψη στήν ἐπεξεργασία τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος ἐντοπίζεται στό συμφυές ἐπίθημα τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀφωτης στά Πηγάδια Καρπάθου, πού ἔχει χρονολογηθεῖ στά μέσα τοῦ 6ου αἰ. καί ὅλα τὰ ἀρχιτεκτονικά της γλυπτὰ εἶναι κατασκευασμένα ἀπό προκοινησίο μάρμαρο¹⁰⁵⁰. Οἱ νευρώσεις τῶν γλωσσίδων εἶναι ὁμοίως βαθιά σκαμμένες καί οἱ ὠσειδεῖς ὀφθαλμοί μέ τό ἀνάγλυφο περίγραμμα παρόμοιου σχήματος.

Ἀνακεφαλαιώνοντας, θά μπορούσε νά διατυπώσει κανεῖς ὅτι ἡ πλάκα ἀναπαράγει ἓνα πολύ διαδεδομένο θέμα, τό ὁποῖο ὅμως σπανίζει στήν περιοχή τῆς Δωδεκανήσου. Μπορεῖ νά συνδεθεῖ μέ κάποια παραδείγματα ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, πού ἔχουν χρονολογηθεῖ στά μέσα καί στό β' μισό τοῦ 5ου αἰ., ἐνῶ ἡ νεότερη ἔρευνα τείνει νά τά

θέση, ἴσως στό ὑπερῶο τοῦ νάρθηκα πάνω ἀπό τήν εἴσοδο στό ναό, εἴτε νά εἶναι τό μοναδικό κιονόκρανο πού σώθηκε ἀπό τή σειρά κιονοκράνων τοῦ αἰθρίου.

1048. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 167, ἀρ. 543, ὄψιμος 5ος αἰ. Zollt, *Kapitellplastik*, 293-294, πίν. 8, ἀρ. 22. Συθιακάκη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 208-209. Τό κιονόκρανο διαθέτει ἓνα ἰωνικό μέρος πού ἀκολουθεῖ τὰ ἀρχαῖα πρότυπα, ἐνῶ ἡ πλάκα ἔδρασης τοῦ ἐπιθήματος ἔχει καταργηθεῖ. Χρονολογήθηκε ἀπό τόν Kautzsch στόν ὄψιμο 5ο αἰ. καί ἀπό τόν Zollt στό β' μισό τοῦ 5ου αἰ., γύρω στό 500. Ὡστόσο, τελευταία ἡ Συθιακάκη, βασισμένη στήν ἀνάλυση τῆς ἐξέλιξης τοῦ σχήματος, πρότεινε τήν ἀναθεώρηση τῆς χρονολόγησης τῶν κιονοκράνων τοῦ Λεχαίου στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ., τῶν κιονοκράνων τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα ἐν Κρίσει λίγο μετά καί τοῦ κιονοκράνου τῶν Μαγγάνων στά πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

1049. Zollt, *Kapitellplastik*, πίν. 2, ἀρ. 3c.

1050. Κόλλιας, «Βασιλική Ἀφωτης», 148-149, πίν. 74α, 75α.

τοποθετήσει σέ ὀψιμότερη περίοδο, μέσα στό ἀ΄ μισό τοῦ 6ου αἰ. Ἡ ἀπόδοσή της στά ἐργαστήρια τῆς πρωτεύουσας καί ἡ χρονολόγησή της στά τέλη τοῦ 5ου αἰ. μέ ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. εἶναι πολύ πιθανή.

Addendum

Ἐνεπίγραφο ὑπέρθυρο: Στόν χώρο τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν τοῦ Κάστρου Νεραντζιάς βρίσκεται καί ἓνα ὑπέρθυρο¹⁰⁵¹ πού δέν εἶχε ἐνταχθεῖ στήν ἀρχική μελέτη, ὥστόσο δημοσιεύθηκε ἀπό τή γράφουσα σέ μεταγενέστερο ἄρθρο¹⁰⁵². Φέρει σύμφυτο προεξέχον ἐνεπίγραφο γεῖσο¹⁰⁵³ καί εἶναι κατασκευασμένο ἀπό πολύ καλά λειασμένο γκριζωπό μάρμαρο. Στό γεῖσο μεγαλογράμματη, ἐπιμελημένη καί καλλιγραφική ἐπιγραφή, γράμματα (ῥψ. 0,035μ.) μέ ἀκρέμονες.

+ΗΡΑΚΛΑΔΟΕΛΑΧΙΣΤΡΕCΒΉCΣΤΕΦΑΝΟCΑΝΑΓΕΥΣΑΜΕΝΟΙ ΠΡΟCΗΝΙΚΑΜΕΝ+

+ΗΡΑΚΛΑΣ Ο ΕΛΑΧ(ΙΣΤΟ)Σ ΠΡΕΣΒ(ΥΤΕΡΟ)Σ Κ(ΑΙ) ΣΤΕΦΑΝΟΣ
ΑΝΑΓ(ΝΩΣΤΗ)Σ ΕΥΞΑΜΕΝΟΙ ΠΡΟCΗΝΙΚΑΜΕΝ+

Τό ὑπέρθυρο ἦταν τμήμα τοῦ περιθύρου μίας ἀπό τίς βασιλικές τοῦ νησιοῦ, πιθανότατα τῆς πόλης τῆς Κῶ, ἐφόσον καί σύμφωνα μέ τόν Segre προέρχεται ἀπό τίς κατεδαφίσεις τῆς πόλης (προφανῶς ἐννοεῖ αὐτές πού ἔγιναν μετά τόν σεισμό τοῦ 1933). Τό περιορισμένο μήκος του ὑποδεικνύει τή χρήση του σέ θύρωμα πλάγιου κλίτους ἢ προσκτίσματος. Μεταξύ τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν τοῦ νησιοῦ, ἐλάχιστα εἶναι ἐκεῖνα πού ἔφεραν ἐπιγραφές: τό δίδυμο θωράκιο (ἀρ. κατ. 208)¹⁰⁵⁴ μέ μονογράμματα ἀπό τή βασιλική Β΄ τῶν Δυτικῶν Θερμῶν τῆς πόλης τῆς Κῶ, τό θωράκιο (ἀρ. κατ. 209) ἀπό τό ναό τῆς Παναγίας Χρυσοχειριᾶς στήν Ἀντιμάχεια καί δύο θωράκια ἄμβωνα¹⁰⁵⁵ ἀπό τή διπλή βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου στήν Κέφαλο.

Ὁ τύπος τῶν περισσότερων ἀπό τά γράμματα, πού φέρουν ἀκρέμονες σέ ὅλες τίς ἀπολήξεις, θυμίζουν ἀρκετά τά γράμματα ἀπό τά μονογράμματα τοῦ θωρακίου τῆς βασιλικῆς Β΄ τῶν Δυτικῶν Θερμῶν τῆς

1051. Ἀρ. καταγρ. 4ης ΕΒΑ: X81. Συνολικές διαστάσεις: Μήκ. 1,25μ. ῥψ. 1,15μ. Πάχ. 0,155μ.

1052. Militsi-Kechagia, «The Evidence of Epigraphy», ὑπό ἐκτύπωση.

1053. Segre, *Iscrizioni*, 269, πίν. 149, EV 353. Τό χρονολογεῖ γενικά στή βυζαντινὴ περίοδο.

1054. Baldini κ.ἄ., «Terme Occidentali», 265-266, fig. 15.

1055. Μηλίτση-Κεχαγιά, «Ἄμβωνες 2», ὑπό ἐκτύπωση (στό ἓνα θωράκιο ἀναγράφεται: ...ΕΡΟΝ ΤΩΝ ΑΥΤΟΙC ΠΡΕCΒ[ΥΤΕΡΩΝ καί στό ἄλλο ΚΕ ΜΝΗ[ΣΘΗΤΙ]). Γιά τό πρῶτο βλ. καί Segre, *Iscrizioni*, 274, πίν. 152, EV 371.

πόλης Κῶ (ἐκτός ἀπό τό C, τό ὁποῖο στά μονογράμματα τῶν θωρακίων εἶναι γωνιῶδες) ἀλλά καί τά γράμματα στίς ἐπιγραφές τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων ἀπό τίς βασιλικές τῆς Κῶ καί τῆς εὐρύτερης περιοχῆς¹⁰⁵⁶. Σέ σύγκριση μέ τά γράμματα τῶν ἐπιγραφῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν χρονολογηθεῖ στόν 5ο - 6ο αἰ. καί ἀναφέρουν τοὺς ἐπισκόπους Κῶ Ἀριστόκρικο καί Ἑλλάνικο¹⁰⁵⁷ παρατηροῦνται κοινά στοιχεῖα σέ ἐπιμέρους γράμματα, κυρίως μέ αὐτά τῆς ἐπιγραφῆς πού ἀναφέρει τόν Ἑλλάνικο (λ.χ. τά γράμματα X, A, K πού φέρουν ἐπίσης ἀκρέμονες). Ὡστόσο, ἐπιμέρους λεπτομέρειες τῶν γραμμάτων στήν ἐπιγραφή τοῦ ὑπερθύρου ὑποδεικνύουν μία πιό ὀψιμη χρονολόγηση: α) ἡ συνένωση τῶν γραμμάτων H μέ P, Π μέ P, H μέ N καί N μέ K¹⁰⁵⁸, β) ἡ σπάνια μορφή τοῦ Ξ μέ τήν κυκλική διαμόρφωση στό μέσον τοῦ πλάγιου σκέλους¹⁰⁵⁹ καί γ) τά κοινά στοιχεῖα πού ἀπαντῶνται σέ δύο ἐπιγράμματα σέ πλάκες σαρκοφάγων τοῦ α' μισοῦ τοῦ 7ου αἰ. ἀπό τή Ραβέννα, ὅπως ὁ τρόπος χάραξης τῶν περισσότερων γραμμάτων - ἐκτός ἀπό τίς ἀναλογίες ὅπου ἐκεῖ εἶναι πιό πλατιές - καί ἡ συνένωση γραμμάτων¹⁰⁶⁰. Ἐπομένως, ἐλλείψει διακόσμου ἢ ἄλλων ἀρχαιολογικῶν στοιχείων τεκμηρίωσης τοῦ ὑπέρθυρου (προέλευση ἢ ἀνασκαφική στρωματογραφία), ἡ χρονολόγησή του μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στήν περίοδο μετά τόν σεισμό τοῦ 551 καί πρίν ἀπό τίς ἀραβικές ἐπιδρομές τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. πού ὁδήγησαν στή σταδιακή παρακμή τῶν παράλιων παλαιοχριστιανικῶν κέντρων τοῦ νησιοῦ, καί νά ἀποδοθεῖ σέ μία ἀπό τίς βασιλικές, ἐνδεχομένως τῆς πόλης, πού εἴτε ἐπισκευάζονται εἴτε ἰδρύονται αὐτή τήν περίοδο.

1056. Βλ. λ.χ. τίς ἐπιγραφές στά δάπεδα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στό Μαστιχάρι, Ὁρλάνδος, «Βασιλικά Κῶ», 89-98. Τήν ἐπιγραφή ἀπό τή βασιλική πρεσβυτέρου Φωτεινοῦ, Brouskari, «Mosaïques de Cos», 56, pl. VI, 6. Τήν ἐπιγραφή στό νάρθηκα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Μελιτσάχα στήν Κάλυμνο, Karabatsos, «Kalymnos», 289, pl. 11.

1057. Οἱ ἐπιγραφές μέχρι σήμερα δέν ἔχουν ἐντοπισθεῖ. Segre, *Iscrizioni*, 268-269, πίν. 148-149, EV 348, 350, 351.

1058. Τό δεξιό σκέλος τοῦ πρώτου γράμματος χρησιμοποιεῖται καί γιά τό ἀριστερό σκέλος τοῦ δεύτερου γράμματος. Mioni, *Παλαιογραφία*, 115-116.

1059. Παρόμοια διαμόρφωση στά δύο Ξ τῆς ἀνακαινιστικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ νοτίου κλίτους τῆς τελευταίας φάσης τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου στήν Ν. Ἀγχιάλο (Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 1970, 46, πίν. 61α), ἡ ὁποία ἔχει χρονολογηθεῖ στό δεύτερο τρίτο τοῦ 6ου αἰ. (Βαραλῆς, *Ἐκκλησιαστική Ἀρχιτεκτονική*, 218) καί στό τελευταῖο τρίτο τοῦ 6ου αἰ. ἢ τίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. (Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, *Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 78-79 καί ὑπόσημ. 191).

1060. Ἐπίγραμμα στήν πλάκα τῆς σαρκοφάγου τοῦ ἑξαρχοῦ τῆς Ἰταλίας Ἰσαάκιου (643), Rhoby, *Epigramme auf Stein*, 439-444, Nr. IT14, Abb. 65-66. Συνένωση τοῦ H μέ τό N ἢ τοῦ N μέ τό H. Ἐπίγραμμα ταφικῆς πλάκας τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ ἑξαρχοῦ τῆς Ἰταλίας Ἰσαάκιου (625-643), ὁ ἴδιος, 444-446, Nr. IT15, Abb. 67.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ.
 Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΩ.
 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
 ΤΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ

Μέσα από την αναλυτική εξέταση τών μέχρι σήμερα γνωστών αρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου στήν Κω, συνάγονται ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα γιά τήν παλαιοχριστιανική γλυπτική στό νησί καί τή θέση της στήν εὐρύτερη παραγωγή καί διακίνηση γλυπτῶν κατά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο.

Καταρχάς πρέπει νά τονισθεῖ ὅτι κανένα ἀπό τά γλυπτά δέν βρέθηκε σέ κλειστό ἀρχαιολογικό στῶμα, ἐνῶ ἕνας σχετικά περιορισμένος ἀριθμός ἀπό αὐτά μπορεῖ μέ βεβαιότητα νά ταυτισθεῖ μέ κάποιες ἀπό τίς γνωστές βασιλικές τοῦ νησιοῦ. Ἡ ἔλλειψη στρωματογραφικῶν καί γενικότερα ἀνασκαφικῶν δεδομένων πού θά ὀδηγοῦσαν στή συναγωγή συμπερασμάτων γιά τή χρονολόγηση τῶν γλυπτῶν καί τῶν διάφορων κατασκευαστικῶν φάσεων τῶν μνημείων, δυσχεραίνει τήν ἀσφαλῆ χρονολόγησή τους καί καθιστᾷ τή μελέτη τῆς ἐξέλιξης τοῦ σχήματος καί τοῦ διακόσμου τῶν γλυπτῶν ὡς ἕνα ἀπό τά βασικά κριτήρια χρονολογικῆς ταξινόμησής τους. Χρονολογικά συμπεράσματα γιά τήν περίοδο ἱδρύσης τῶν βασιλικῶν βεβαίως προκύπτουν ἀπό τή μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους διάρθρωσης, καθῶς καί τοῦ ψηφιδωτοῦ διακόσμου τους. Ὡστόσο, ἡ ἀρχιτεκτονική τῶν βασιλικῶν τῆς Κω, ἐάν ἐξαιρέσει κανεῖς τήν πρόσφατη ἐπανεξέταση τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ καί τοῦ συγκροτήματος τῶν Δυτικῶν Θερμῶν, ἔχει μέχρι στιγμῆς ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον ἐξετασθεῖ μόνο ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἄλλων γενικότερων μελετῶν, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἔρευνα γιά τά ψηφιδωτά δάπεδα ἔχει ἀπασχολήσει εἰδικότερες μελέτες. Συμπερασματικά διαπιστώνεται ὅτι ἡ χρονολογική καί τυπολογική ἔνταξη τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου, ἂν καί δέν μπορεῖ ἀπό μόνη της νά ἀποτελέσει τό ἀσφαλέστερο κριτήριο, ἐν τούτοις μπορεῖ νά συμβάλει στήν κατανόηση καί τή χρονολογική ἀποσαφήνιση τῶν κατασκευαστικῶν φάσεων τῶν μνημείων.

Μία σημαντική διαπίστωση πού προέκυψε ἀπό τή μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν τοῦ νησιοῦ, εἶναι ἡ περιορισμένη χρήση τοῦ τύπου τοῦ κανονικοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου. Ἀνάμεσα στόν μεγάλο ἀριθμό κορινθιακῶν κιονοκράνων τῶν ἐλληνιστικῶν καί ρωμαϊκῶν χρόνων πού βρίσκονται στοὺς ἀνεσκαμμένους ἀρχαιολογικούς χώρους στήν πόλη καί τήν ὑπαιθρο, ἐλάχιστα εἶναι ἐκεῖνα πού θά μπορούσαν νά χρονολογηθοῦν στόν 4ο αἰ. καί νά ἀποδοθοῦν μέ ἀσφάλεια

σέ κάποιο ἐκκλησιαστικό κτήριο, ἐνῶ δὲν ἐντοπίστηκε κανένα μεγάλο κανονικό κορινθιακό κιονόκρανο τοῦ 5ου αἰ. Τά δύο κανονικά κορινθιακά κιονόκρανα πού συμπεριελήφθηκαν στή μελέτη (ἄρ. κατ. 1, 2) χρονολογούνται στό β' μισό τοῦ 4ου αἰ., ὅμως δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι προέρχονται ἀπό κάποιο ἐκκλησιαστικό κτήριο. Δύο ἄλλα κορινθιακά κιονόκρανα μέ μία στεφάνη φύλων πριονωτῆς ἄκανθας (ἄρ. κατ. 3, 4), πού σήμερα βρίσκονται στόν κῆπο τῆς ἀναστηλωμένης Ρωμαϊκῆς Οἰκίας καί προέρχονται ἀπό κιβώριο Ἀγίας Τράπεζας, χρονολογούνται στά τέλη τοῦ 5ου μέ ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. καί προέρχονται ἀπό τή βασιλική στό Καμάρι Κεφάλου.

Ἡ μόνη σύνθετη παραλλαγή τοῦ κορινθιακοῦ τύπου πού βρέθηκε στό νησί, εἶναι δύο κιονόκρανα μέ «μαλακή» ἢ «συνωστισμένη» ἄκανθα καί τέσσερα ἄνω φύλλα (ἄρ. κατ. 5, 6), τύπος πού ἐμφανίζεται ἤδη ἀπό τα μέσα τοῦ 4ου αἰ. ἀλλά διαρκεῖ μέχρι καί τόν 6ο αἰ.¹⁰⁶¹. Τά δύο κιονόκρανα τῆς Κῶ ἔχουν ἄγνωστη προέλευση καί χρονολογούνται μᾶλλον μέσα στό α' μισό τοῦ 6ου αἰ.

Τά περισσότερα κορινθιακά κιονόκρανα τῆς μελέτης ἀνήκουν στήν παραλλαγή μέ τέσσερα φύλλα ἄκανθας σέ μία ζώνη (ἄρ. κατ. 8-15)¹⁰⁶², προέρχονται ἀπό κιβώριο Ἀγίας Τράπεζας ἢ τέμπλο καί χρονολογούνται στό β' μισό τοῦ 5ου ἢ στό α' μισό τοῦ 6ου αἰ., ἐνῶ δύο ἀπό αὐτά ἀνάγονται στήν περίοδο μετά τόν σεισμό τοῦ 551, δηλαδή στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ σειρά ἀπό πέντε μικρά λυρόσχημα ἢ τύπου V κιονόκρανα κιβωρίου (ἄρ. κατ. 16-20)¹⁰⁶³ πού ἀνήκουν σέ μία σπάνια παραλλαγή τοῦ λυρόσχημου τύπου, ὅπου παραλείπεται ἡ κάτω στεφάνη μέ τήν ἄκανθα τύπου «μάσκας» καί χρονολογούνται στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. Τέλος, στήν ομάδα τῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων ἐντάσσεται καί μία σειρά κιονοκράνων μέ «πλήρη» φύλλα (ἄρ. κατ. 21-24)¹⁰⁶⁴, πού χρονολογούνται στό α' μισό τοῦ 6ου αἰ., ἐκ τῶν ὁποίων τά δύο πρῶτα φαίνεται ὅτι τυπολογικά ἀκολουθοῦν τό λεξιλόγιο τῶν κιονοκράνων μέ συνωστισμένη ἄκανθα καί τέσσερα ἄνω φύλλα, τό τρίτο κιονόκρανο πρέπει νά εἶναι ἡμιτελές, ἐνῶ τό τέταρτο διαφοροποιεῖται λίγο ἀπό τά ὑπόλοιπα (ἴσως λόγω ὀψιμότερης ἀπολάξευσης).

Ἡ ἀπουσία κανονικῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων τοῦ 4ου αἰ.

1061. Ἀναλυτικά γιά τόν τύπο, πού γνώρισε μεγάλη διάδοση, βλ. παραπάνω στό κεφάλαιο II.3.1, σελ. 83.

1062. Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο II.3.2.

1063. Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο II.3.3.

1064. Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο II.3.4.

ένισχύει τήν άποψη ότι ή άναφερόμενη στό ά' μισό του 4ου αϊ. έπισκοπή Κω, δέν μπορεί, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, νά συνδεθεϊ μέ τήν ίδρυση έκκλησιαστικῶν μνημείων αὐτή τήν περίοδο, γεγονός πού ίσως όφείλεται στήν όχι καί τόσο εύκολη έπικράτηση του χριστιανισμοῦ σέ ένα νησί μέ έντονο παγανιστικό παρελθόν.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο πού προέκυψε από τήν έρευνα, είναι ότι στήν Κω δέν άπαντᾶται ό τύπος του σύνθετου κορινθιακοῦ κιονοκράνου (θεοδοσιανό), ή σημαντικότερη δημιουργία τής αρχιτεκτονικῆς γλυπτικῆς του 5ου αϊ., πού γνώρισε μεγάλη διάδοση σέ πολλές περιοχές τής αυτοκρατορίας καί χρησιμοποιήθηκε σέ σημαντικά μνημεϊα τής πρωτεύουσας καί τῶν έπαρχιῶν¹⁰⁶⁵. Στό νησί έχουν έντοπισθεϊ μόνο δύο πανομοιότυπα κιονόκρανα (άρ. κατ. 25 καί κιονόκρανο σήμερα σέ άγνωστη θέση), πού πιθανότατα ταυτίζονται μέ αὐτά πού ό Balducci άναφέρει ότι είδε στόν οικισμό τής Καρδάμαινας καί τά όποία άνήκουν σέ μία σχετικά όψιμη παραλλαγή του θεοδοσιανοῦ τύπου, στήν κατά Kautzsch ομάδα 1, δηλαδή στά θεοδοσιανά κιονόκρανα μέ μία σειρά φύλλων. Η ομάδα, είναι γνωστή από λιγοστά παραδείγματα στήν πρωτεύουσα, στήν περιοχή του Εϋξεινου Πόντου, τής Μικρᾶς Ασίας καί τῶν ανατολικῶν έπαρχιῶν αλλά καί στή Θεσσαλονίκη¹⁰⁶⁶. Τά κιονόκρανα αὐτῆς τής ομάδας χαρακτηρίζονται από κοινά στοιχεία μέ μικρές μόνο διαφοροποιήσεις σέ επιμέρους λεπτομέρειες καί θεωροῦνται έργα τής πρωτεύουσας. Απ' όσο γνωρίζουμε δέν έχει έντοπισθεϊ άλλο κιονόκρανο τής συγκεκριμένης παραλλαγῆς στήν ευρύτερη περιοχή τής Δωδεκανήσου, στήν όποία, έπίσης, σπανίζουν τά θεοδοσιανά κιονόκρανα (μάς είναι γνωστό ένα θεοδοσιανό κιονόκρανο από τή συλλογή τής μονῆς του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στήν Πάτμο, δύο από τή Ρόδο, ένα από τή Χάλκη καί τήν Τήλο καί πέντε από τό Καστελλόριζο). Η προκοινησία προέλευση του μαρμάρου καί ή καλή τεχνική έπεξεργασία του κιονοκράνου τής Κω οδηγοῦν τήν άπόδοσή του στά έργαστήρια τής πρωτεύουσας καί πιθανολογοῦν τή χρήση του στή βασιλική τής Αγίας Θεότητας, ή όποία θεωρεϊται από τούς πιό πρώϊμους ναούς τής Κω, μιᾶς καί έχει τρίπλευρη άψίδα καί όχι ήμικυλινδρική. Η σπανιότητα τῶν κιονοκράνων τά καθιστᾶ σημαντικά γιά τήν κατανόηση τῶν τάσεων πού άκολούθησε ή αρχιτεκτονική γλυπτική στό νησί καθώς καί γιά τήν εισαγωγή κιονοκράνων από τήν πρωτεύουσα.

1065. Αναλυτικά γιά τόν τύπο βλ. παραπάνω στό κεφάλαιο III.

1066. Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο III.

Άλλος ένας τύπος κιονοκράνου πού γενικῶς δέν ἀπαντᾶται στήν Κῶ εἶναι τό τεκτονικό κιονόκρανο, πού ὡς γνωστόν ἐμφανίστηκε στή τρίτη δεκαετία τοῦ 6ου αἰ. καί χαρακτηρίζει τά καινοτομικά μνημεῖα τῆς περιόδου τοῦ Ἰουστινιανοῦ¹⁰⁶⁷. Στό νησί βρέθηκε μόνο ἕνα μικρό τεκτονικό κιονόκρανο (ἀρ. κατ. 77), μέ ἄγνωστη προέλευση, τό ὁποῖο χρονολογεῖται στά μέσα τοῦ 6ου αἰ. καί μάλλον εἶναι προϊόν τοπικοῦ ἐργαστηρίου, πού ἀντιγράφει τά καθιερωμένα σχέδια τοῦ τύπου μέ μικρές διαφοροποιήσεις στά ἐπιμέρους στοιχεῖα. Ἡ ἀπουσία τοῦ τύπου τῶν μεγάλων τεκτονικῶν κιονοκράνων, πού χρησιμοποιήθηκαν στά μεγάλα περίκεντρα κτήρια μέ ὑψηλούς θόλους τῆς περιόδου τοῦ Ἰουστινιανοῦ, μαρτυρεῖ ὅτι οἱ καινοτομικές ἀρχιτεκτονικές ἐξελίξεις τοῦ α' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. εἴτε ἀργοῦν εἴτε δέν φτάνουν ποτέ στίς ἀπομακρυσμένες ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐκτός τῶν θεοδοσιανῶν καί τῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων, στήν Κῶ δέν ἐντοπίστηκαν κι ἄλλοι διαδεδομένοι ἄλλου τύποι, ὅπως τό δίζωνο καί τό κιονόκρανο γυμοῦ πυρήνα ἢ τό κανονικό λυρόσχημο κιονόκρανο, παρά μόνον τά πέντε μικρά κιονόκρανα πού ὅπως ἀναφέραμε ἀνήκουν σέ σπάνια παραλλαγή τοῦ λυρόσχημου τύπου (μέ μία στεφάνη). Περιορισμένη χρήση συνθετότερων τύπων κιονοκράνων παρατηρεῖται καί στήν εὐρύτερη περιοχή τοῦ δωδεκανησιακοῦ νησιωτικοῦ συμπλέγματος, ὅπως μαρτυροῦν τά μέχρι στιγμῆς δημοσιευμένα παραδείγματα, πού ἀνήκουν εἴτε στόν κανονικό κορινθιακό τύπο καί σέ κάποιες ἀπό τίς παραλλαγές του εἴτε, κατά κύριο λόγο, στόν τύπο τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου μέ συμφυές ἐπίθημα.

Ὡστόσο, ἡ ἀπουσία ἢ ἡ σπανιότητα κάποιων τύπων κιονοκράνων δέν σημαίνει ἀπαραιτήτως ὅτι αὐτοί δέν εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σέ κάποια ἄγνωστα ἕως τώρα μνημεῖα τοῦ νησιοῦ, ἐνῶ δέν ἀποκλείεται κάποιες ἀπό τίς βασιλικές πού εἶναι μέν ἀνασκαμμένες ἀλλά κατά τήν ἔρευνά τους δέν βρέθηκαν κιονόκρανα (ὅπως π.χ. οἱ βασιλικές Καπαμᾶ, Ἀγίου Παύλου, Σκανδαρίου, Λιμένος)¹⁰⁶⁸ νά εἶχαν ἄλλους τύπους κιονοκράνων πού δέν σώθηκαν ὡς τίς μέρες μας. Πάντως σύμφωνα μέ τά μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεῖα φαίνεται ὅτι οἱ βασιλικές τῆς Κῶ, ἂν καί πολυάριθμες, ἀκολουθοῦν ἀπλούς ἀρχιτεκτονικούς τύπους καί δέν διαθέτουν τόν λαμπρό ἀρχιτεκτονικό γλυπτό διάκοσμο πού χρησιμοποιεῖται σέ προβεβλημένα μνημεῖα τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων τῆς αὐτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Ραβέννα, Θεσσαλονίκη, Φίλιπποι, Φθιώτιδες Θῆβες κ.ἄ.). Ὁ γλυπτός ἐξοπλισμός τῶν βασιλικῶν τοῦ

1067. Αναλυτικά γιά τή διαδικασία πού ὁδήγησε στή δημιουργία τοῦ τύπου καί τίς τυπολογικές διακρίσεις βλ. παραπάνω, κεφ. V.

1068. Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο I.3.

νησιού αποτελείται κατά κύριο λόγο από μαζικά παραγόμενους στήν πρωτεύουσα τύπους, πού είτε διακινούνται από εκεί προς τις επαρχίες είτε αναπαράγονται από τοπικά συνεργεία μαρμαρογλυπτών.

Θά πρέπει επιπλέον νά τονισθεῖ ὅτι στό νησί ἔχουν ἀνασκαφεῖ 18 βασιλικές, ἐνῶ ἔχουν ἐντοπισθεῖ ἡ τμηματικά ἀποκαλυφθεῖ τουλάχιστον ἄλλες 6. Συνεπῶς ὁ μαρμάρινος διάκοσμος θά ἀριθμοῦσε πολύ περισσότερα ἀρχιτεκτονικά γλυπτά ἀπό αὐτά πού σώθηκαν μέχρι σήμερα. Πολλά ἀπό τά ἀρχιτεκτονικά γλυπτά μπορεῖ νά χρησιμοποιήθηκαν σέ β' χρήση στήν ἀνέγερση ἄλλων μεταγενέστερων κτηρίων, τειχῶν, ναῶν κ.λ.π. καί σήμερα λανθάνουν, ἐνῶ εἶναι ἀρκετά πιθανό ἕνας μέγας ἀριθμός γλυπτῶν νά ἀσβεστοποιήθηκε.

Λίγα εἶναι τά ἀπλά ἰωνικά κιονόκρανα τοῦ νησιού (ἀρ. κατ. 26-38)¹⁰⁶⁹ πού μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στήν παλαιοχριστιανική ἐποχή. Τά πέντε πρῶτα ἀπό αὐτά χρονολογοῦνται στό β' μισό τοῦ 5ου ἢ τίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ., ἐνῶ τά ὑπόλοιπα ἀνάγονται κυρίως στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ., γεγονός πού ἐπιβεβαιώνει τή χρήση ἰωνικῶν κιονοκράνων μέ χωριστό ἐπίθημα, παράλληλα μέ τά συμφυῆ, γιά μεγάλο χρονικό διάστημα¹⁰⁷⁰.

Στίς περισσότερες ἀνασκαμμένες βασιλικές ἔχουν βρεθεῖ κιονόκρανα πού ἀνήκουν στό σύνθετο ἰωνικό τύπο¹⁰⁷¹, δηλαδή στόν τύπο τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων μέ συμφυές ἐπίθημα¹⁰⁷² καί μάλιστα στήν ἀπλούστερη καί μαζικότερη παραγωγῆς παραλλαγή του, αὐτήν μέ τό κλειστό περίγραμμα. Στόν ἴδιο τύπο ἀνήκουν καί πολλά κιονόκρανα πού συγκεντρώνονται σήμερα, χωρίς ἔνδειξη προέλευσης, στούς χώρους τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς ἢ σέ ἄλλα σημεῖα τῆς πόλης καί τῆς ὑπαίθρου τοῦ νησιού.

Ἐνα μόνο ἰωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα, πού βρίσκεται

1069. Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο IV.1.1.

1070. Γιά τό ζήτημα τῆς χρήσης ἰωνικῶν κιονοκράνων μέ χωριστό ἐπίθημα, βλ. παραπάνω, κεφάλαιο IV.1.1.

1071. Γνωστές ἐξαιρέσεις εἶναι οἱ ἐξῆς: Στό βαπτιστήριο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου (Ἑπτὰ Βήματα), ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀπλά ἰωνικά κιονόκρανα μέ ξεχωριστό ἐπίμηκες ἐπίθημα. Ἐπίσης, σέ φωτογραφίες τοῦ Ἰταλικοῦ Ἀρχείου, κατά τήν ἀνασκαφή τοῦ χώρου τῆς βασιλικῆς Α' τῶν Δυτικῶν Θερμῶν φαίνεται ἕνα χαμένο σήμερα κιονόκρανο, πιθανῶς κανονικό κορινθιακό, πού εἶναι ὅμως πολύ δυσδιάκριτο. Στή βασιλική Καμαρίου Κεφάλου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ κορινθιακά κιονόκρανα μέ μία στεφάνη φύλλων πριονωτῆς ἄκανθας γιά τό κιβώριο τῆς Ἁγίας Τράπεζας, ἐνῶ καί στή βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στό Μαστιχάρι ἔχει βρεθεῖ κιονόκρανο κιβωρίου Ἁγίας Τράπεζας, στόν τύπο τοῦ κορινθιακοῦ μέ μία στεφάνη φύλλων ἄκανθας. Τά δύο θεοδοσιανά κιονόκρανα τῆς παραλλαγῆς μέ μία σειρά φύλλων μάλλον προέρχονται ἀπό τήν Καρδάμαινα (βασιλική Ἁγίας Θεότητος).

1072. Αναλυτικά γιά τόν τύπο, βλ. παραπάνω, κεφάλαιο IV.2.

σέ τυχαία θέση στό ιπποτικό κάστρο τῆς Ἀντιμάχειας, ἀνήκει στήν πιό σύνθετη παραλλαγή τοῦ τύπου, δηλαδή στήν ομάδα μέ τίς προεξέχουσες ἔλικες (ἀρ. κατ. 39). Ἡ ποιότητα τοῦ μαρμάρου καί τῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐπιμέρους θεμάτων τό κατατάσσει σέ ἓνα ἀπό τά πιό ἀξιόλογα παραδείγματα τοῦ τύπου, ὅπως αὐτός παρουσιάζεται στό νησί. Ἡ πιθανολογούμενη προέλευση τοῦ μαρμάρου ἀπό τά λατομεῖα τῆς Προκοννήσου μαρτυρεῖ τήν εἰσαγωγή του ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, ὥστόσο κάποιες ἀστοχίες στήν ἐκτέλεση καί ἡ ἡμιτελής διαμόρφωση τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἐχίνου ὑποδεικνύουν τήν τελική ἐπεξεργασία τοῦ ἐπί τόπου, ἴσως ἀπό ντόπιους τεχνίτες. Ἡ μορφολογική του ἀνάλυση φανερῶνει μία κάπως προχωρημένη βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ τύπου (α' μισό τοῦ 6ου αἰ.).

Τά περισσότερα ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα τῆς μελέτης (ἀρ. κατ. 40-73) ἐντάσσονται στήν ομάδα μέ κλειστό περίγραμμα¹⁰⁷³ καί μάλιστα χωρίς ἄλλο ἀνάγλυφο διάκοσμο στά ἐπιθήματα, παρά μόνον ἀνάγλυφους σταυρούς. Τό ἰωνικό μέρος ὑποχωρεῖ λιγότερο ἢ περισσότερο κάτω ἀπό τό ὀγκῶδες, συνήθως, ἐπίθημα καί κοσμεῖται μέ παραλλαγές τοῦ ἰωνικοῦ κυματίου καί φυτικά θέματα. Σέ κάποια παραδείγματα ὁ διάκοσμος σχηματοποιεῖται καί ἀποδίδεται μέ ἐγχάρακτο τρόπο. Στήν ομάδα τῶν κιονοκράνων μέ κλειστό περίγραμμα ἐντάσσονται ὅλα τά κιονόκρανα πού ἀποδίδονται μέ βεβαιότητα σέ γνωστά μνημεῖα τοῦ νησιοῦ (νότια βασιλική Ἀγίου Στεφάνου, βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ, βασιλική Ἀγίας Βαρβάρας, βασιλική Ἀγίου Ἰωάννη στό Μαστιχάρι, βασιλικές Δυτικῶν Θερμῶν). Τά περισσότερα ἀπό αὐτά χρονολογοῦνται στήν περίοδο ἀπό τό β' μισό τοῦ 5ου ἕως τό α' μισό τοῦ 6ου αἰ., ἀλλά ἓνας ἀρκετά μέγάλος ἀριθμός κιονοκράνων μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ., δηλαδή ἀμέσως μετά τόν καταστρεπτικό σεισμό τοῦ 551.

Ἐνα μόνο ἰωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα (ἀρ. κατ. 74), μέ ἄγνωστη προέλευση, ἀνήκει σέ μία ἐνδιαφέρουσα παραλλαγή τῆς ομάδας μέ τίς γωνιακές ἔλικες¹⁰⁷⁴. Ἡ δημιουργία του πιθανῶς ὀφείλεται σέ ντόπιους τεχνίτες, πού γνώριζαν τά τυπολογικά χαρακτηριστικά τῶν κιονοκράνων μέ τίς γωνιακές ἔλικες, ἀλλά τά ἐφάρμοσαν ἐκλεκτικά, ἴσως σέ ἀπομίμηση τῶν κιονοκράνων τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς σταυρικής βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στήν Ἐφεσο. Τέλος, δύο κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα (ἀρ. κατ. 75-76) ἀνήκουν πιθανῶς σέ

1073. Ἀναλυτικά γιά τίς προτεινόμενες τυπολογικές διακρίσεις τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου μέ συμφυές ἐπίθημα, βλ. παραπάνω, κεφ. IV.2.1.

1074. Βλ. παραπάνω, κεφ. IV.2.2.

τύπους τοπικής δημιουργίας και διαμορφώνουν σχεδόν ενιαία τα δύο μέρη τους (ιωνικό μέρος και επίθημα), γεγονός που οδηγεί σε μία κυβική, τεκτονική μορφή (α' μισό 7ου αί.).

Η έντατική χρήση του ιωνικού κιονοκράνου με συμφυές επίθημα σε συνδυασμό με την απουσία κανονικών κορινθιακών κιονοκράνων, που σχολιάστηκε παραπάνω, αλλά και η γενικότερη απουσία γλυπτών του α' μισού του 5ου αί., επιβεβαιώνει την άποψη των περισσότερων μελετητών, ότι η περίοδος ανέγερσης χριστιανικών κτηρίων στο νησί πράγματι προσδιορίζεται μετά τον σεισμό του 467/468 και διαρκεί σε όλο το α' μισό του 6ου αί. Άλλωστε οι γνωστές βασιλικές της Κω, στην πλειονότητά τους, χρονολογούνται στα τέλη του 5ου - αρχές του 6ου αί., δηλαδή στο διάστημα ανάμεσα στους δύο καταστρεπτικούς σεισμούς που έπληξαν το νησί (σεισμός του 467/468 και σεισμός του 551).

Εν τούτοις, η τυπολογική ανάλυση των κιονοκράνων με συμφυές επίθημα καταδεικνύει ότι αρκετά από αυτά θα πρέπει να δεχτούν μία όψιμότερη χρονολόγηση στο β' μισό του 6ου αί. Εκτός αυτών, και άλλοι τύποι γλυπτών ανάγονται στο β' μισό του 6ου αί. ή τις αρχές του 7ου αί., συμπεριλαμβανομένου του ενεπίγραφου υπέρθυρου (Addendum) που χρονολογείται στην περίοδο μετά τα μέσα του 6ου αί. και πριν από τα μέσα του 7ου αί. Τα δεδομένα αυτά ενισχύουν τις ένδειξεις από τα ανασκαφικά εύρηματα στους παλαιοχριστιανικούς οικισμούς του νησιού, ότι και μετά τον ισχυρό σεισμό του 551 ή ζωή στους οικισμούς συνεχίζεται. Τα γλυπτά που χρονολογούνται στο β' μισό του 6ου αί., είτε συνδέονται με επισκευαστικές φάσεις κάποιων βασιλικών (όπως π.χ. η βασιλική του Αγίου Ιωάννη του Περγιαλίτη στο Μαστιχάρι και η βασιλική Β' των Δυτικών Θερμών στην πόλη της Κω) ή και σε κάποια άγνωστα μέχρι στιγμής μνημεία, που κτίστηκαν έαρχής εκείνη την περίοδο¹⁰⁷⁵.

Δύο ψευδεπίκρανα παραστάδων (άρ. κατ. 78-79), χωρίς ένδειξη προέλευσης, μπορούν να δεχτούν μία χρονολόγηση στα τέλη του 4ου - αρχές του 5ου αί. το πρώτο και στον 4ο αί. το δεύτερο. Ένα μεγάλο επίκρανο παραστάδας (άρ. κατ. 80) που έχει πανομοιότυπο διάκοσμο με το τμήμα κοσμήτη της άψιδας του Αγίου Γαβριήλ (άρ. κατ.

1075. Η μόνη γνωστή περίπτωση βασιλικής που ανάγεται με σχετική βεβαιότητα στο β' μισό του 6ου αί. ή και στον 7ο αί. είναι η βόρεια βασιλική του Αγίου Στεφάνου στην Κέφαλο, βλ. παραπάνω, κεφάλαιο I.3.

81) μάλλον προέρχεται από τό ίδιο μνημείο¹⁰⁷⁶. Καί τά δύο χρονολογούνται στά μέσα τοῦ 6ου αἰ.

Στή μελέτη ἐντάχθηκαν ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων παραθύρων (ἀρ. κατ. 82-106), χωρίς ἐνδειξη προέλευσης, πού ἔχουν κολουροκωνικό σχῆμα καί, ἐκτός ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, κοσμοῦνται μέ ἀπλούς σταυρούς. Ἕνα ἐπιθήμα κίονα (ἀρ. κατ. 107) παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καθώς χρονολογεῖται μέ βεβαιότητα στούς μεταβατικούς χρόνους (ἀ' μισό 7ου αἰ.) καί εἶναι ἕνα ἀκόμη τεκμήριο γιά τή συνέχιση τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος στήν περίοδο μετά τόν σεισμό τοῦ 551.

Ξεχωριστό ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἕνας σπάνιος κίονας (ἀρ. κατ. 108)¹⁰⁷⁷ μέ ἀνάγλυφο φυτικό διάκοσμο, πού ἀποτελεῖ μοναδικό παράδειγμα, μέχρι στιγμῆς, γιά τήν περιοχή τῆς Δωδεκανήσου καί τοῦ εὐρύτερου νησιωτικοῦ χώρου. Ἡ ποιότητα τῆς λάξευσης συνδέεται μέ τά ἐργαστήρια τῆς Κωνσταντινούπολης καί ἡ χρονολόγησή του προσδιορίζεται στό β' μισό τοῦ 5ου αἰ. Οἱ ὑπόλοιποι κίονες πού ἐντάχθηκαν στή μελέτη (ἀρ. κατ. 109-117), προέρχονται ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ καί τή νότια βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου¹⁰⁷⁸, εἶναι κατασκευασμένοι ἀπό προκοννήσιο μάρμαρο καί ἀνάγονται στήν ἐποχή ἱδρύσεως τῶν δύο βασιλικῶν. Δύο κίονες (ἀρ. κατ. 118-119), πού βρίσκονται ἔξω ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, ἔχουν ὅμοια χαρακτηριστικά μέ τούς κίονες τῆς νότιας βασιλικῆς καί πιθανότατα ἀνήκαν στό ίδιο μνημείο. Οἱ βάσεις κίωνων ἀπό τή βασιλική τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ (ἀρ. κατ. 120-124) ἀκολουθοῦν ἕνα σχετικά σύνθετο σχῆμα καί παρουσιάζουν ἀνομοιογενῆ μεταξύ τους μορφή, γεγονός πού πιθανολογεῖ τήν προέλευση, τῶν τριῶν τουλάχιστον ἀπό αὐτές, ἀπό παλαιότερα μνημεῖα. Οἱ βάσεις ἀπό τή νότια βασιλική τοῦ Ἀγίου Στεφάνου (ἀρ. κατ. 125-142), σχεδόν στό σύνολό τους, εἶναι κατασκευασμένες ἀπό λευκόγκριζο μάρμαρο, πιθανῶς ντόπιο. Ἡ ὁμοιογένεια πού τίς χαρακτηρίζει, τόσο στό σχῆμα ὅσο καί στό εἶδος τοῦ μαρμάρου, φανερώνει ὅτι οἱ βάσεις, ὅπως καί οἱ κίονες τῆς βασιλικῆς, κατασκευάστηκαν εἰδικά γιά τό ναό. Ἡ βάση ἀπό τή βασιλική Καμαρίου (ἀρ. κατ. 143) παρουσιάζει ὅμοια τυπολογία καί εἶδος μαρμάρου καί δέν ἀποκλείεται στά δύο μνημεῖα, πού δέν ἀπέχουν πολύ χρονολογικά (β' μισό 5ου αἰ.), νά δούλεψαν τά ἴδια συνεργεῖα μαρμαροτεχνιτῶν. Ἡ βάση μέ συμφυές βάθρο (ἀρ. κατ. 144) πού κοσμεῖται μέ ἀνάγλυφο σταυρό ἔχει ἄγνωστη

1076. Γιά τή βασιλική καί τήν προβληματική της χρονολόγηση, βλ. παραπάνω, κεφάλαιο I.3.

1077. Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο VII.1.

1078. Γιά τίς βασιλικές, βλ. παραπάνω, κεφάλαιο I.3.

προέλευση καί άλλη μία (άρ. κατ. 144) παρόμοια αλλά μέ ακόσμητο βάθρο βρίσκεται στο αἶθριο τῆς βασιλικῆς τοῦ Λιμένος.

Οἱ ἀμφικιονίσκοι παραθύρων (άρ. κατ. 146-191) πού ἐντάχθηκαν στή μελέτη, ἔχουν ἄγνωστη προέλευση, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων (άρ. κατ. 153, ἀπό τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου Βέρου, στήν πόλη τῆς Κῶ, ἀρ. κατ. 165, στήν αὐλὴ τοῦ ναοῦ τῆς Τιμίας Ζώνης στοῦ Πυλὶ, ἀρ. κατ. 166, στήν αὐλὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στοῦ Παλαιό Πυλὶ καί ἀρ. κατ. 191, ἀπό τὴν ἀνασκαφὴ στοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Παναγίας τῶν Καστριανῶν στοῦ Παλαιό Πυλὶ)¹⁰⁷⁹. Τρεῖς ἀπὸ αὐτοὺς (άρ. κατ. 146-148) φέρουν συμφυῆ κιονόκρανα, διακοσμημένα μέ φύλλα ἄκανθας, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι εἴτε φέρουν συμφυῆ κιονόκρανα μέ ἐντελῶς σχηματοποιημένα φύλλα, εἴτε δὲν σώζουν τὴν ἄνω ἀπόληξή τους. Οἱ βάσεις τῶν ἀμφικιονίσκων (άρ. κατ. 192-196) διαμορφώνονται μέ συνθετότερα ἢ ἀπλούστερα κυμάτια.

Λίγα ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα πού ἀνήκουν σέ φράγματα πρεσβυτερίου¹⁰⁸⁰ ἔχουν βρεθεῖ στήν Κῶ, γεγονός πού πιθανῶς ἐξηγεῖται ἀπὸ τό μικρὸ μέγεθος καί βάρος αὐτῶν τῶν γλυπτῶν, πού ὁδήγησε στήν ἐντατική ἐπανάχρησή τους ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό σέ μεταγενέστερα κτήρια. Ἕνας χαμηλὸς πεσσίσκος φράγματος (άρ. κατ. 197) διατηρήθηκε κατὰ χώραν στοῦ τέμπλου τῆς βόρειας βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου. Ἡ χρῆση χαμηλοῦ φράγματος σέ μία βασιλική πού χρονολογεῖται στοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. ἢ καί στον 7ο αἰ., ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ χαμηλὸς τύπος χρησιμοποιεῖται καί σέ ὀψιμότερες τοῦ 5ου αἰ. περιόδους¹⁰⁸¹. Ἄλλος ἕνας ὁμοίου τύπου πεσσίσκος (άρ. κατ. 198) ἔχει ἄγνωστη προέλευση. Δύο πεσσίσκοι μέ συμφυῆ κιονίσκο (άρ. κατ. 199-200) προέρχονται ἀπὸ τό τέμπλο τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ, ἐνῶ καί ἕνας τρίτος (άρ. κατ. 201) ἀνῆκε πιθανῶς στοῦ ἴδιο μνημεῖο. Μία σειρά χαμηλῶν πεσσίσκων (άρ. κατ. 202-205) φέρουν ἀνάγλυφο φυτικὸ διάκοσμο στήν ἐπιφάνειά τους καί χρονολογοῦνται στοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. ἢ καί ὀψιμότερα, ἐνῶ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς (άρ. κατ. 203) πού ἀνάγεται στοῦ α' μισοῦ τοῦ 7ου αἰ., φέρει ἐνδειξη προέλευσης τίς Δυτικές Θέρμες καί προφανῶς προέρχεται ἀπὸ τὴ β' φάση τῆς βασιλικῆς Β' τῶν Δυτικῶν Θερμῶν.

Τὰ θωράκια πού εἶναι συγκεντρωμένα στοῦ Μουσείου τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς, ἀλλὰ καί ὅσα βρέθηκαν χρησιμοποιημένα σέ β' χρή-

1079. Γιά τὰ μνημεῖα βλ. παραπάνω, κεφ. I.3.

1080. Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο VIII.

1081. Ὅπως συμβαίνει καί σέ ἄλλα ὀψιμότερα παραδείγματα, ὅπως στή βασιλική Θεάτρου τῆς Ἀρχαίας Μεσσήνης, πού ἔχει χρονολογηθεῖ στά τέλη 6ου ἢ ἀρχές 7ου αἰ. καί στον 8ο αἰ., βλ. παραπάνω, ὑπόσημ. 735 καί 904.

ση σέ μεταγενέστερα μνημεία, είναι, επίσης, λίγα σέ ἀριθμό καί τά περισσότερα σώζονται ἀποσπασματικά. Ὁ μικρός ἀριθμός τῶν ἐντοπισμένων θωρακίων ὀφείλεται ἀφενός στό περιορισμένο τους πάχος, πού τά καθιστᾷ εὐπαθῆ, καί ἀφετέρου στόν διάκοσμο καί τό μικρό τους βάρος, πού συντέλεσε στή μεταφορά καί ἐπανάχρησή τους σέ μεταγενέστερα κτήρια. Στή μελέτη ἐντάχθηκαν τά θωράκια πού σώζονται σέ καλύτερη κατάσταση καί ὡς ἐκ τούτου παρέχουν περισσότερα στοιχεῖα τυπολογικῆς καί μορφολογικῆς ἀνάλυσης.

Τρία δίδυμα θωράκια, μέ τεχνοτροπική καί θεματολογική ὁμοιογένεια (ἀρ. κατ. 206, 207, 208), κοσμοῦνται μέ τό θέμα τοῦ ρόμβου πού ἐντάσσεται σέ ὀρθογώνιο πλαίσιο καί ἀποδίδονται στή β' φάση τῆς βασιλικῆς Β' τῶν Δυτικῶν Θερμῶν, στό α' μισό τοῦ 7ου αἰ. Παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον καθὼς φέρουν τά μονογράμματα ἐνός χαρτουλάριου καί ἐνός ἀρχιεπισκόπου, καί ἓνα ὄνομα (ἴσως Κοσμάς), ἄγνωστο μέχρι σήμερα στίς πηγές. Ἡ ἀναγραφή ὀνομάτων ἐπισκόπων ἐπάνω σέ ἀρχιτεκτονικά μέλη εἶναι γνωστή στήν παλαιοχριστιανική περίοδο (ὅπως στήν Καταπολιανή τῆς Πάρου, στή βασιλική Α' τῆς Νικόπολης, στόν Ἅγιο Κλήμη τῆς Ρώμης, στήν ἐπισκοπική βασιλική τῆς Σαλῶνας) ἀλλά καί σέ ὀψιμότερα παραδείγματα (κιονόκρανο Μουσείου Ἀλμυροῦ, 8ος-9ος αἰ.). Ἐπιπλέον, τά μονογράμματα αὐτοκρατόρων ἢ ἀξιωματούχων ἐπάνω σέ μετάλλια κιονοκράνων εἶναι ἀρκετά συχνά, κυρίως στήν περίοδο τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Τό δίδυμο θωράκιο (ἀρ. κατ. 212) πού εἶναι χρησιμοποιοῦμένο σέ β' χρήση στό ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Λιτζίου στό Μαστιχάρι, ἔχει ἓναν ἀρκετά σπάνιο διάκοσμο καί ἐντάσσεται στήν ὁμάδα θωρακίων πού κοσμοῦνται μέ ἀτέρμονα γεωμετρικά θέματα. Τά θωράκια πού κοσμοῦνται μέ τό θέμα τοῦ σταυροῦ ἢ τοῦ χρίσματος μέσα σέ δάφνινο στεφάνι ἢ κύκλο πού πλαισιώνεται ἀπό σταυρούς¹⁰⁸², ἀριθμοῦν ἀρκετά παραδείγματα (ἀρ. κατ. 213-221). Ἐνα ἀπό αὐτά προέρχεται ἀπό τή βασιλική τοῦ Λιμένος (ἀρ. κατ. 217), ἐνῶ ἓνα δεύτερο βρέθηκε στό ναό τῆς Παναγίας τῶν Καστριανῶν (ἀρ. κατ. 219), χρησιμοποιοῦμένο σέ β' χρήση στους τάφους πού ἐρευνήθηκαν στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ. Ἡ τεχνοτροπική του ἀντίληψη τό ἀνάγει στόν 7ο αἰ. καί ἡ πολύ χαμηλή ποιότητα στή χάραξη τοῦ σχεδίου καί τήν ἐπεξεργασία τῶν θεμάτων πιθανολογεῖ τήν ἀπόδοσή του σέ ἓνα τοπικό ἐργαστήριον γλυπτικῆς, πού φαίνεται ὅτι ἐργάζεται στήν Κῶ, παρόλη τήν παρακμή πού σύμφω-

1082. Ἀναλυτικά γιά τό θέμα, βλ. παραπάνω κεφάλαιο VIII.2.2, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

να μέ τά μέχρι σήμερα δεδομένα, βιώνει τό νησί. Τρία θωράκια (άρ. κατ. 222-224) κοσμοῦνται μέ τό θέμα τοῦ σταυροῦ μέσα σέ ανάγλυφο δίσκο καί ἓνα θωράκιο (άρ. κατ. 225) φέρει ἓναν ἀρκετά ιδιότυπο διάκοσμο μέ βλαστό σχήματος V πού πλαισιώνεται ἀπό ἡμίφυλλα ἄκανθας καί χρονολογεῖται στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ.

Ἡ μορφολογική καί τεχνοτροπική ἐξέταση τῶν μέχρι σήμερα γνωστῶν θωρακίων στήν Κω καταδεικνύει ὅτι ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον ἀνήκουν σέ μαζικά παραγόμενους τύπους. Τά περισσότερα χρονολογούνται στήν περίοδο τοῦ ὀψιμου 5ου αἰ. ἢ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ., ἐνῶ ἀρκετά μποροῦν νά δεχθοῦν καί μία πιό προχωρημένη χρονολόγηση (β' μισό 6ου, α' μισό 7ου αἰ.). Εἶναι ἐνδεικτικό ὅτι στό νησί δέν ἔχουν ἐντοπισθεῖ συνθετότεροι τύποι πού θεωροῦνται πρωϊότεροι, ὅπως τά διάτρητα θωράκια.

Τέλος, στή μελέτη μας ἐξετάστηκε καί ἓνα τμήμα πλάκας (άρ. κατ. 226), πού πιθανόν ἀποτελοῦσε τμήμα ἐπένδυσης τοιχοποιΐας καί ἴσως ἦταν τοποθετημένη ὡς ἐπίστεψη ἢ ζεύξη ὀρθομαρμάρωσης, γιά νά τονίσει τή διάκριση τοῦ ἰσογείου ἀπό τά ὑπερῶα στό βόρειο ἢ τό νότιο τοῖχο τῶν βασιλικῶν. Κοσμεῖται μέ τό θέμα σταυροῦ-ἄκανθας, ἀποτελεῖ τή μοναδική περίπτωση παρουσίας τοῦ θέματος στό νησί, συνδέεται μέ τά κωνσταντινουπολίτικα ἐργαστήρια καί χρονολογεῖται στά τέλη τοῦ 5ου - ἀρχές τοῦ 6ου αἰ.

Ἀνακεφαλαιώνοντας, σύμφωνα μέ τά μέχρι σήμερα δεδομένα, πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ὅτι ἓνα ἀπό τά σημαντικότερα συμπεράσματα τῆς ἔρευνάς μας εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι μέγας ἀριθμός ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν χρονολογεῖται μέ βεβαιότητα στό β' μισό τοῦ 5ου ἢ στό α' μισό τοῦ 6ου αἰ., τήν ἐποχή δηλαδή πού χρονολογοῦνται καί οἱ περισσότερες ἀπό τίς βασιλικές τοῦ νησιοῦ, μέ βάση τήν ἀρχιτεκτονική τους διάρθρωση καί τήν τεχνοτροπική ἐξέταση τοῦ ψηφιδωτοῦ τους διακόσμου. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δέν ἐντοπίστηκαν γλυπτά πού θά μπορούσαν νά ἀναχθοῦν στόν 4ο αἰ., ἐκτός τῶν δύο κανονικῶν κορινθιακῶν (άρ. κατ. 1 καί 2) πού δέν σχετίζονται κατά πᾶσα πιθανότητα μέ κάποιο χριστιανικό κτήριο.

Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ἡ ἀναφερόμενη ἤδη ἀπό τό α' μισό τοῦ 4ου αἰ. παρουσία ἐπισκοπῆς στήν Κω, δέν μπορεῖ, μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον, μέ βεβαιότητα νά συνδεθεῖ μέ τήν ἵδρυση κάποιων μνημείων μέσα στόν 4ο αἰ., γεγονός πού πιθανολογεῖ τήν ὄχι καί τόσο εὐκολη ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ σέ ἓνα νησί μέ ἐντονο ἐλληνιστικορωμαϊκό παγανιστικό παρελθόν. Ἐξάλλου ἐλάχιστα εἶναι καί τά γλυπτά πού μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στόν πρώιμο 5ο αἰ. ἢ ἔστω μέσα στό α' μισό τοῦ 5ου

αί. Συνεπώς, φαίνεται νά επιβεβαιώνεται ή άποψη πού έχει ύποστηριχθεΐ από τούς περισσότερους μελετητές, ότι δηλαδή ή περίοδος τής έντονης οΐκοδομικής δραστηριότητας καί ή άνέγερση χριστιανικών κτηρίων στήν Κω προσδιορίζεται μετά τόν μεγάλο σεισμό τοϋ 467/468 καί διαρκεί σέ όλο τό ά' μισό τοϋ 6ου αί.

Όστόσο, από τήν άλλη μεριά, άρκετά εΐναι τά αρχιτεκτονικά γλυπτά πού μπορεΐ νά δεχτοϋν μία όψιμότερη χρονολόγηση, καί ειδικότερα στό β' μισό τοϋ 6ου αί., τά όποΐα θά πρέπει νά συνδεθοϋν μέ έπισκευαστικές φάσεις κάποιων βασιλικών, μετά τόν ισχυρότατο σεισμό τοϋ 551, πού εΐτε έχουν επιβεβαιωθεΐ ανασκαφικά (όπως στή βασιλική τοϋ Αγίου Ίωάννη τοϋ Περιγιαλίτη στό Μαστιχάρι καί στό συγκρότημα τών Βασιλικών στίς Δυτικές Θέρμες) εΐτε λανθάνουν. Όπως προκύπτει από τήν άνάλυση τών αρχιτεκτονικών γλυπτών πού άποτελοϋν εύρήματα τής έρευνας στήν περιοχή τής βασιλικής Β' τών Δυτικών Θερμών, μία ομάδα γλυπτών (έξώστης άμβωνα μέ χρίσμα καί θωράκιο κλίμακας άμβωνα μέ άντρωπά παγώνια¹⁰⁸³, κιονόκρανα μέ σύμφυτο έπίθημα άρ. κατ. 53, 54, 55) χρονολογοϋνται στήν περίοδο τοϋ τέλους τοϋ 5ου αί. ή τών αρχών τοϋ 6ου αί., ένω μία άλλη ομάδα (θωράκια άρ. κατ. 209-211, έπίθημα κίονα άρ. κατ. 107, πεσσίσκος άρ. κατ. 203) άνάγεται στό ά' μισό τοϋ 7ου αί., γεγονός πού επιβεβαιώνει ότι τό μνημείο γνώρισε δύο κατασκευαστικές φάσεις. Άλλωστε οί νεότερες έρευνες στήν περιοχή έχουν προσδιορίσει τή θέση έπισκοπικοϋ συγκροτήματος πού συνδέεται μέ τίς βασιλικές καί εΐναι σέ χρήση καί μετά τόν σεισμό τών μέσων τοϋ 6ου αί. Μερικά από τά όψιμότερα αρχιτεκτονικά γλυπτά τής μελέτης πού άνάγονται στό β' μισό τοϋ 6ου αί. ή καί στόν 7ο αί., προφανώς σχετίζονται μέ τήν ίδρυση ή τήν έπισκευή μνημείων μετά τόν σεισμό τοϋ 551 καί εΐναι άγνωστα μέχρι σήμερα στήν αρχαιολογική έρευνα.

Άν καί από τό νησί άπουσιάζουν οί σύνθετοι καί περίτεχνοι τύποι, πού κοσμοϋν τά μεγάλα μνημεία τής πρωτεύουσας καί τών σημαντικών αστικών κέντρων, άρκετά από τά γλυπτά τής μελέτης εΐναι κατασκευασμένα από προκονήσιο μάρμαρο¹⁰⁸⁴. Άνήκουν, κατά τό πλείστον, σέ άπλοποιημένους τύπους πού παράγονταν μαζικά καί έξάγονταν έτοιμοι από τά λατομεία τής Προκονήσου καί τά έργαστήρια τής πρω-

1083. Morricone, «Scavi», 229, εικ. 44. *La Presenza*, 143, εικ. 329. Jakobs, *Ambone*, 262-263, πίν. 12b. Μηλίτση, «Άμβωνες», 346-349, εικ. 13-14. Ή ίδια, «Άμβωνες 2», ύπό έκτύπω-ση. Βλ. επίσης Baldini κ.ά., «Terme Occidentali», 265, εικ. 12-13.

1084. Αριθμοϋν 47 γνωστά παραδείγματα, βλ. Εϋρετήριο 2 στό Β' τεϋχος τής μελέτης (περιγραφικός κατάλογος).

τεύουσας (κιονόκρανα μέ συνωστισμένη ἄκανθα, ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα, θωράκια μέ χρῖσμα, πεσίσκοι τέμπλου), ὅπως προκύπτει ἀπό τίς ἔρευνες στήν Προκόννησο καί ἀπό τό φορτίο τοῦ βυθισμένου πλοίου στό Marzamemi τῆς Σικελίας. Ἄλλωστε στήν Κῶ, πού βρισκόταν σέ ἕναν ἀπό τούς σημαντικότερους ἐμπορικούς ναυτικούς δρόμους τῆς ἐποχῆς, ὁ ὁποῖος συνέδεε τά βορειοαφρικανικά παράλια μέ τήν Κωνσταντινούπολη καί ἀποτελοῦσε σταθμό ἀνεφοδιασμοῦ τῶν πλοίων, ἡ προμήθεια ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη ἦταν σαφῶς εὐκόλη καί οἰκονομική πρακτική.

Ἡ σχέση μέ τήν πρωτεύουσα φαίνεται ἐξάλλου καί στήν τυπολογική καί μορφολογική ἀνάλυση τῶν γλυπτῶν, καθὼς στήν Κῶ ἀπαντῶνται τύποι καί χαρακτηριστικά, πού εἶναι καθιερωμένα στά ἐργαστήρια τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἐνα σημαντικό τυπολογικό στοιχεῖο ἐπιβεβαιώνει περαιτέρω τή σύνδεση τῆς γλυπτικῆς τῆς Κῶ μέ τήν πρωτεύουσα καί τήν περιοχὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας: ἡ ἀπουσία τοῦ καναλιοῦ πού συνδέει τίς σπεῖρες τῶν ἐλίκων στά ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα, χαρακτηριστικό στοιχεῖο τῶν μικρασιατικῶν ἐργαστηρίων γλυπτικῆς πού ἀπαντᾶται καί στά κωνσταντινουπολίτικα παραδείγματα, ἐμφανίζεται σέ ὅλα τά ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα πού ἐντοπίστηκαν στό νησί. Τίς ἐπαφές μέ τήν πρωτεύουσα δείχνουν μεταξύ ἄλλων: α) τά δύο θεοδοσιανά κιονόκρανα μέ τή μία σειρά φύλλων πού προέρχονται ἀπό τά ἐργαστήρια τῆς πρωτεύουσας, β) ὁ σπάνιος κίονας μέ τόν ἀνάγλυφο φυτικό διάκοσμο, πού προέρχεται ἀπό ἐργαστήριο τῆς πρωτεύουσας καί ἀποτελεῖ τό μοναδικό γνωστό παράδειγμα στόν εὐρύτερο νησιωτικό χῶρο καί γ) ἡ πλάκα ἐπένδυσης τοιχοποιΐας μέ τό μοναδικό γιά τό νησί θέμα σταυροῦ-ἄκανθας, πού ἐπίσης συνδέεται μέ τά ἐργαστήρια τῆς πρωτεύουσας.

Τό θεματικό λεξιλόγιο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς γλυπτικῆς τῆς Κῶ παρουσιάζει ὁμοιότητες μέ γνωστά παραδείγματα γλυπτῶν πού ἔχουν βρεθεῖ στίς ὑπόλοιπες νησιωτικές περιοχές (Πάρος), καί μάλιστα στά νησιά τοῦ βορειοανατολικοῦ Αἰγαίου (Λέσβος, Χίος, Θάσος). Οἱ ὁμοιότητες ἀφοροῦν κυρίως στήν κοινὴ παρουσία σέ αὐτές τίς περιοχές τῶν μαζικά παραγόμενων καί ἐξαγόμενων ἀπό τήν πρωτεύουσα γλυπτῶν καί ὄχι σέ ἰδιαίτερες τυπολογικὲς ἢ μορφολογικὲς ἐπινοήσεις. Εἶναι εὐνόητο, ὅπως τονίστηκε καί πιό πάνω, ὅτι μεταξύ τῶν νησιῶν τοῦ βορειοανατολικοῦ καί τοῦ νότιου Αἰγαίου, πού βρίσκονται στή διδρομὴ τῆς σημαντικῆς ναυτικῆς ἐμπορικῆς ὁδοῦ πού ἔνωνε τά βορειοαφρικανικά παράλια μέ τήν πρωτεύουσα, ἀναπτύχθηκαν ἐμπορικὲς

σχέσεις καί ἐφόσον ἀποτελοῦσαν σταθμούς ἀνεφοδιασμοῦ τῶν πλοίων, ἡ προμήθεια γλυπτῶν ἀπό κοινά φορτία ἦταν μία συνήθης πρακτική.

Στὴν περιοχὴ τοῦ δωδεκανησιακοῦ συμπλέγματος ἡ Κῶς πρέπει νὰ ἔπαιζε ἕναν ἀρκετὰ ἡγετικό ρόλο, καθὼς ἦταν τό ναυτικό ἐμπορικό κέντρο τῆς περιοχῆς ἀλλὰ καί τό μόνο ἀπό τὰ βόρεια Δωδεκάνησα πού διέθετε λατομεῖα μαρμάρου. Φαίνεται ὅτι τροφοδοτοῦσε μέ πρώτη ὕλη ἢ καί ἔτοιμα ἀρχιτεκτονικά γλυπτὰ τὰ γύρω μικρά νησιά. Ὅμοιότητες διαπιστώνονται μέ γλυπτὰ πού ἔχουν βρεθεῖ στὴν Πάτμο, τὴν Ἀστυπάλαια, τὴν Κάλυμνο, τὴν Τέλενδο, τὴ Νίσυρο, ἐνῶ κοινοὶ εἰσηγμένοι ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τύποι ἔχουν ἐντοπισθεῖ στὴν Κάρπαθο (ὅπως π.χ. τὰ κιονόκρανα μέ συνωστισμένη ἄκανθα καί τέσσερα ἄνω φύλλα καί τό διακοσμητικό θέμα σταυροῦ-ἄκανθας) καί τὴν Τήλο (κιονόκρανο κιβωρίου μέ μία σειρὰ φύλλων πριονωτῆς ἄκανθας).

Σέ σχέση μέ τὰ γνωστὰ ροδιακά παραδείγματα παρατηροῦνται κάποιες τεχνοτροπικές συγγένειες, κυρίως σέ κοινούς εἰσηγμένους τύπους ἀλλὰ καί σέ κάποια γλυπτὰ πού φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν προϊόντα τοπικῶν ἐργαστηρίων, (ὅπως στὰ ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα πού φέρουν ἐντελῶς κυλινδρικά προσκεφάλαια καί σχηματοποιημένο διάκοσμο στὸν ἐχῖνο, ἀρ. κατ. 71, 72). Ἡ ὁλοκλήρωση διατριβῆς μέ ἀντικείμενο τὰ κιονόκρανα καί τὴ γλυπτική τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου στὴ Ρόδο, θεωροῦμε ὅτι θὰ καταλήξει σέ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα γιὰ τίς σχέσεις τῶν δύο νησιῶν καί τὸν ρόλο τους στὸν ἐφοδιασμό τοῦ γλυπτοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἐξοπλισμοῦ τῶν δωδεκανησιακῶν βασιλικῶν.

Ἡ σύγκριση μεταξύ τῆς γλυπτικῆς τῆς Κῶ καί τῆς γλυπτικῆς τῆς νότιας Ἑλλάδας (Αἰτικοβοιωτία καί Πελοπόννησο) καί τῆς Θεσσαλίας καταδεικνύει ἕνα ἀρκετὰ διαφορετικό λεξιλόγιο, καθὼς ἐκτός ἀπὸ τὰ γλυπτὰ πού ἀποτελοῦν προϊόν μαζικῆς παραγωγῆς ἢ ἐπίδρασης τῶν ἐργαστηρίων τῆς πρωτεύουσας καί ἀπαντῶνται καί στίς δύο περιοχές, ἡ γλυπτική τῶν ἐργαστηρίων τῆς νότιας Ἑλλάδας παρουσιάζει καταφανῆ ἐξάρτηση ἀπὸ τὰ ἑλληνορωμαϊκά πρότυπα, κάτι πού δέν διαπιστώνεται στὰ παραδείγματα τοῦ εὐρύτερου δωδεκανησιακοῦ χώρου. Ἐπιπλέον, στὰ γνωστὰ ἀρχιτεκτονικά γλυπτὰ τῆς Κῶ πού χρονολογοῦνται στό β' μισό τοῦ 6ου αἰ., ἐκτός ἴσως ἀπὸ μία περίπτωση¹⁰⁸⁵, δέν ἀνιχνεύονται οἱ τάσεις ἀρχαϊσμοῦ καί ἐπιστροφῆς σέ φόρμες παλαιότερων ἑλληνορωμαϊκῶν προτύπων, πού ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι

1085. Κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας στὴν Καρδάμαινα, ἀρ. κατ. 49.

ἐπικράτησαν μετά τό τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ στή Θεσσαλία καί κυρίως στό νότιο ἑλλαδικό χώρο (Ἀττικοβοιωτία).

Ἡ μικρή ἀπόσταση τῆς Κῶ ἀπό τά μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὁδήγησε σέ κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τῶν δύο περιοχῶν, πού ἀνιχνεύονται στήν ἀρχιτεκτονική διάρθρωση τῶν βασιλικῶν καί κυρίως στίς ψηφιδωτές συνθέσεις τῶν δαπέδων τους, γεγονός πού ἔχει ἐρμηνευθεῖ ἀπό τήν εὐρύτητα τῆς ἀκτίνας ἐπιρροῆς τοῦ λεγόμενου «ἐργαστηρίου ψηφιδωτῶν τῆς Κῶ». Τό σημαντικό αὐτό ἐργαστήριον, πού ἐργάστηκε στό μεγαλύτερο μέρος τῶν βασιλικῶν καί στά ἀστικά ἰδιωτικά κτήρια τοῦ νησιοῦ¹⁰⁸⁶ κατά τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. καί τίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 6ου αἰ., φαίνεται ὅτι δραστηριοποιούνταν ἢ τουλάχιστον ἀσκοῦσε ἐπιρροή καί στά κοντινά νησιά (Ἀστυπάλεια, Κάλυμνος) ἀλλά καί σέ πόλεις τῆς ἀπέναντι μικρασιατικῆς ἀκτῆς (Κνίδος, Ἀλικαρνασσός, Μίλητος).

Ὅσον ἀφορᾷ στή γλυπτική, συγγενικές σχέσεις διαπιστώνονται μέ δημοσιευμένα καί ἀδημοσίευτα παραδείγματα ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν ἀπό πόλεις τῶν μικρασιατικῶν παραλίων (Ἐφεσος, Πριήνη, Μίλητος, Ἀλικαρνασσός). Σημαντική εἶναι ἡ παρουσία στήν Κῶ τοῦ τυπολογικοῦ χαρακτηριστικοῦ τῆς ἀπουσίας τοῦ καναλιοῦ πού συνδέει τίς σπεῖρες τῶν ἐλίκων στά ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα, πού, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, συνδέεται μέ τή μικρασιατική γλυπτική παράδοση πού πέρασε καί στή γλυπτική τῆς πρωτεύουσας. Ἐπίσης, τό ἰωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα, πού ἀποτελεῖ παραλλαγή¹⁰⁸⁷ τῆς ομάδας τῶν κιονοκράνων πού ἔχουν γωνιακές ἑλικες¹⁰⁸⁸, ἐμφανίζει ἐκλεκτικά τεχνοτροπικές συγγένειες μέ τά κιονόκρανα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τῆς Ἐφέσου, πού τυπολογικά ἀνήκουν στήν ομάδα 3 (κιονόκρανα μέ γωνιακές ἑλικες) καί γιά τά ὁποῖα, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι εἴτε εἰσήχθησαν ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη ὀλοκληρωμένα, εἴτε ἔφτασαν στό ναό σέ μία ἡμιτελῆ μορφή (μέ τό γενικό σχῆμα καί τά αὐτοκρατορικά μονογράμματα) καί ὀλοκληρώθηκαν ἐπὶ τόπου, ἀπό ντόπιους τεχνίτες. Τό κιονόκρανο τῆς Κῶ ἴσως κατασκευάστηκε ἀπό ντόπιους Κῶους τεχνίτες, πού γνώριζαν

1086. Βασιλική Α' καί Β' Δυτικῶν Θερμῶν, Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ, Ἀγίου Στεφάνου, Ἀγίου Παύλου, Ἀγίου Ἰωάννη Μαστιχάρι, Πρεσβυτέρου Φωτεινοῦ.

1087. Στό κιονόκρανο τῆς Κῶ τό ἰωνικό μέρος ἔχει δύο διαδοχικές πλευρές μέ σπεῖρες καί ἔχινον καί ἄλλες δύο μέ προσκεφάλαια.

1088. Στήν ομάδα 3 (κιονόκρανα μέ γωνιακές ἑλικες) τά προσκεφάλαια ἀντικαθίστανται ἀπό δύο ἀκόμη πλευρές μέ ἑλικες (συνολικά ὀκτώ ἑλικες) καί ἔτσι ἡ κύρια ὄψη ἐνός ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἐπαναλαμβάνεται καί στίς τέσσερις πλευρές. Ἀναλυτικά γιά τό κιονόκρανο, βλ. παραπάνω, κεφάλαιο IV.2.2.

μέ κάποιο τρόπο τά τυπολογικά χαρακτηριστικά τῶν κιονοκράνων μέ τίς γωνιακές ἔλικες, ἀλλά τά ἐφάρμοσαν ἐκλεκτικά, ἴσως σέ ἀπομίμηση τῶν κιονοκράνων τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Ἐφέσου.

Ἄλλωστε πρέπει ἐδῶ νά ἀναφερθεῖ ὅτι κάποιες ἀπό τίς σωζόμενες κλίμακες μαρμάρινων ἀμβώνων ἀπό παλαιοχριστιανικές βασιλικές τῆς Κῶ, πού ἔχουν δημοσιευθεῖ σέ παλαιότερη μελέτη, εἶναι ὅμοιες τυπολογικά μέ ἀντίστοιχες κλίμακες πού βρίσκονται στό κάστρο τῆς Ἀλικαρνασσοῦ, στή βασιλική τῆς Πριήνης, στή Μίλητο, στά Δίδυμα (τώρα στό Μουσεῖο τῶν Μυλασῶν) καί ἄλλοῦ. Τέτοιου τύπου κλίμακες δέν ἔχουν ἐντοπισθεῖ στήν ἡπειρωτική Ἑλλάδα, παρά μόνον στήν Κῶ καί σέ ἄλλα νησιά τῆς περιοχῆς καί στίς ἀπέναντι πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Ἀπό τά λατομεῖα τοῦ νησιοῦ εἶναι γνωστά ἐκεῖνα τοῦ λευκοῦ μαρμάρου στό ὄρος Δίκαιος, πού παρήγαγαν χονδρόκοκκο λευκό μάρμαρο μέ γκρίζες φλεβώσεις, ἐνῶ σχετικά πρόσφατα ἐντοπίστηκε ἕνα λατομεῖο στή θέση «Πελεκητά» τῆς Κεφάλου, πού παρήγαγε φαιό μάρμαρο. Ἄν καί τά τοπικά μάρμαρα δέν ἔχουν ὑποστεῖ χημικές ἀναλύσεις, ἡ λειτουργία τοπικῶν ἐργαστηρίων γλυπτικῆς πιθανολογεῖται σέ κάποια γλυπτά πού φαίνεται ὅτι εἶναι κατασκευασμένα ἀπό ντόπιο μάρμαρο¹⁰⁸⁹. Μέσα ἀπό νεότερες ἔρευνες γιά τά λατομεῖα τῆς Κῶ, συνάγεται ὅτι οἱ Κῶοι τεχνίτες εἴτε ἐξῆγαν πρὸς τίς πόλεις τῶν μικρασιατικῶν παραλίων ἔτοιμα προϊόντα ἀπό τά τοπικά ἐργαστήρια γλυπτικῆς τοῦ νησιοῦ εἴτε ἐργάζονταν ἐπὶ τόπου στά μικρασιατικά μνημεῖα¹⁰⁹⁰.

Τά γλυπτά πού ἀποδίδονται σέ ντόπιους τεχνίτες θεματολογικά, ἀκολουθοῦν μέν τό λεξιλόγιο πού ἔχει καθιερωθεῖ ἀπό τά εἰσηγμένα ἀπό τήν πρωτεύουσα γλυπτά, ὡστόσο σέ κάποια παραδείγματα ἡ τεχνοτροπική ἀπόδοση τῶν θεμάτων εἶναι σαφῶς ὑποδεέστερης ποιότητας, μέ ἐπαρχιακό χαρακτήρα (ὅπως π.χ. στά δύο ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα μέ ἀρ. κατ. 71 καί 72). Δέν λείπουν καί οἱ περιπτώσεις πού σέ κάποια προφανῶς τοπικῆς προέλευσης γλυπτά, ἐπιχειρεῖται ἡ δημιουργία νέων μορφολογικῶν τύπων ἢ διακοσμητικῶν θεμάτων, πού καταλήγει ὁμως σέ τεκτονικό σχῆμα καί ξηρές διακοσμητικές συνθέσεις (ὅπως στά δύο ἰδιότυπα ἰωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές ἐπίθημα μέ ἀρ.

1089. Τά κοινά γεωλογικά χαρακτηριστικά τῶν λατομείων τῶν νησιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καί τῶν μικρασιατικῶν παραλίων καθιστοῦν δυσχερῆ τή μακροσκοπική διάκριση μεταξύ τῶν μαρμάρων τῶν δύο περιοχῶν. Τά ἀρχιτεκτονικά γλυπτά πού φαίνεται ὅτι εἶναι κατασκευασμένα ἀπό τοπικό ἢ μικρασιατικό μάρμαρο ἀριθμοῦν 129 παραδείγματα, βλ. Εὐρετήριο 2 στό Β' τεῦχος τῆς μελέτης (περιγραφικός κατάλογος).

1090. Βλ. παραπάνω, κεφ. Ι.4.

κατ. 75 καί 76). Ἐπίσης, σέ ἄρκετά εἰσηγμένα γλυπτά φαίνεται ὅτι ἡ τελική ἐπεξεργασία ἔγινε ἐπὶ τόπου ἀπὸ ντόπιους τεχνίτες.

Κάποια ἀπὸ τὰ γλυπτά πού χρονολογοῦνται σέ ὀψιμότερη περίοδο, ὅπως τό θωράκιο μέ χρῖσμα πού βρέθηκε στήν Παναγία τῶν Καστριανῶν (ἄρ. κατ. 219), εἶναι προϊόντα παρηκμασμένων τοπικῶν ἐργαστηρίων, ὅπως δείχνει ἡ προχειρότητα τοῦ σχεδίου καί ἡ χαμηλή ποιότητα τῆς ἐπεξεργασίας. Φαίνεται ὅτι μέσα στήν ταραγμένη περίοδο τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν, ὅταν τό ἐμπόριο μαρμάρου σημειώνει πτώση, κάποιοι ντόπιοι τεχνίτες συνεχίζουν νά ἐργάζονται ἀντιγράφωντας παλαιότερους τύπους, γνωστούς στό νησί, προκειμένου ἴσως νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τήν ἐπισκευή κατεστραμμένων ἀπὸ τίς ἐπιδρομές μνημείων.

Τό χαρακτηριστικό παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ θωρακίου, πού χρονολογεῖται στόν προχωρημένο 7ο αἰ., θά εἶναι καί μία ἀπό τίς ὕστατες προσπάθειες νά ἀποτυπωθοῦν στό μάρμαρο τὰ θέματα καί οἱ αἰσθητικές ἀρχές πού ἐπικράτησαν κατά τή διάρκεια τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου. Σύμφωνα μέ τὰ μέχρι σήμερα δεδομένα, ἀπὸ τό β' μισό τοῦ 7ου αἰ. καί μετά, τό νησί θά γνωρίσει τήν παρακμή καί θά ἀρχίσει νά ἐπανακάμπτει μόνο στό τέλος τοῦ 10ου καί κυρίως ἀπό τόν 11ο αἰ., ὅταν φθάνει στήν Κῶ ὁ Ὅσιος Χριστόδουλος ὁ Λατρηγός, γιά νά ἐγκαινιάσει μία νέα περίοδο οἰκοδομικῆς δραστηριότητος καί καλλιτεχνικῆς δημιουργίας.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- AAA: Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
 AA: *Archäologischer Anzeiger*
 ABME: Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
 Abul Faral Bar: Abul Faral Bar, *Chronicon Syriacum*
 ΑΔ: Ἀρχαιολογικόν Δελτίον
 Ἀγαθίας: Ἀγαθίου Σχολαστικοῦ, *Ἱστοριῶν τόμοι Ε΄*, ἐκδ.: R. Keydell, *Agathiae Myrinaei Historiarum Libri Quinque* (CFHB, Vol. II), Berolini 1967.
 Ἀγαθίας, Bonn: Ἀγαθίου Σχολαστικοῦ, *Ἱστοριῶν τόμ. Ε΄*, ἐκδ.: B.G. Niebuhr, Bonn 1828, ΙΣΤ΄.
 ΑΕ: Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς
 ΑΕΜΘ: Τό Ἀρχαιολογικό Ἔργο στή Μακεδονία καί στή Θράκη
 Ahrweiler, Byzance: H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966.
 AJA: *American Journal of Archaeology*
 Aleksova-Mango, «Bargala»: B. Aleksova - C. Mango, «Bargala: a Preliminary Report», *DOP* 25 (1971), 265-281.
 Ἀλιπράντης, Ἑκατονταφυλιανή: Θ. Ἀλιπράντης, *Ἡ Ἑκατονταφυλιανή τῆς Πάρου*, Θεσσαλονίκη 1993.
 AM: *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung*.
 Ambraseys, *Earthquakes*: N. Ambraseys, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: a multidisciplinary study of seismicity up to 1900*, New York 2009.
 Ἀνδρούδης-Ντιντιούμη, «Παναγία Καστριανῶν»: Π. Ἀνδρούδης - Σ. Ντιντιούμη, «Παναγία Καστριανῶν. Τό καθολικό τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Χριστοδοῦλου στό Παλιό Πυλί τῆς Κῶ», *ΔΧΑΕ*, τόμ. Α΄ (2009), 47-54.
 An Tard: *Journal Antiquité Tardive*
 Angiolini Martinelli, «Altari»: P. Angiolini Martinelli, «Altari, amboni, cibori, plutei con figure di animali e con intrecci, transenne e frammenti vari», *Corpus della scultura paleocristiana bizantina ed altomedioevale de Ravenna*, Roma 1968.
 AS: *Anatolian Studies*
 ASAIA: *Annuario della Scuola archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Orient*.
 Asgari, «Quarries»: N. Asgari, «Roman and Early Byzantine Marble Quarries of the Proconnesus», *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara-Izmir, 1973*, Ankara 1978, 467-480.
 Asgari, «Proconnèse»: N. Asgari, «Objets de marbre finis, semi-finis et inachevés de Proconnèse», *Pierre Eternelle du Nil au Rhin, Carrières et préfabrication*, (ed. M. Waelkens), Brussels 1990, 106-126.
 Asgari, «Proconnesian production»: N. Asgari, «The Proconnesian production of architectural elements in late antiquity, based on evidence from the marble quarries», *Constantinople and its Hinterland, Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993*. Edit. by C. Mango and G. Dagron, Variorum 1995, 263-288.
 Avramea, «Communications»: A. Avramea, «Land and Sea Communications, Fourth-

- Fifteenth Centuries», *The Economic History of Byzantium. From the 7th through the 15th century*, *Dumbarton Oaks Studies XXXIX*, Washington DC 2002, vol. I, 57-90.
- Ἀχειμάστου, «Ἄμβωνας Φιλippiάδος»: Μ. Ἀχειμάστου, «Εὔρημα παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος εἰς περιοχὴν ναοῦ Παντανάσσης Φιλippiάδος», *AAA VII* (1975), 96-103.
- Baldini κ.ἄ., «Terme Occidentali»: I. Baldini - F. Giletti - M. Livadiotti - G. Marsili - G. Mazzilli - D. Pellacchia, «Il quartiere episcopale nelle Terme Occidentali di Kos: relazione preliminare», *Ocnus* 20 (2012), 253-269.
- Baldini - Livadiotti, *Basilica di S. Gabriele*: I. Baldini - M. Livadiotti (ἐπιμ.), *Archeologia protobizantina a Kos: La Basilica di S. Gabriele*, Bologna 2011.
- Balducci, Basiliche: H. Balducci, *Basiliche Protocristiane e Bizantine a Coe (Egeo)*, Pavia 1936.
- Βαραλῆς, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονική: Ἰ. Δ. Βαραλῆς, *Ἡ ἐπίδραση τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ (395-753)*, I-II, (ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή), Θεσσαλονίκη (ΑΠΘ) 2001.
- Bardill, «St. Sergius and Bacchus»: J. Bardill, «The Church of St. Sergius and Bacchus in Constantinople and the Monophysite Refugees», *DOP* 54 (2000), 1-11.
- Barnea, «Sculpture»: J. Barnea, «A propos de la sculpture romano-byzantine de Scythie mineure», *Rivista di Archeologia Cristiana* XLV(1969), 15-29.
- Barnea, Monuments: J. Barnea, *Les Monuments paléochrétiens de Roumanie*, Vaticano-Roma 1977.
- Barsanti, «L' esportazione»: C. Barsanti, «L'esportazione di marmi dal Proconneso nelle regioni pontiche durante il IV-VI secolo», *RIA ser.3*, 12 (1989), 91-220.
- BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique*
- BdA: *Bolletino d' Arte*
- Bertelli, «Bari»: G. Bertelli, «Sul reimpiego di elementi architettonici bizantini a Bari», *Puglia paleocristiana e altomedievale VI*, Bari 1991, 137-169.
- Betsch, Late Antique Capital: W.E. Betsch, *The History, Production and Distribution of Late Antique Capital in Constantinople*, University of Pennsylvania 1977 (διδακτορικὴ διατριβή).
- Bignöl, Ionische Normalkapitell: O. Bignöl, *Das Ionische Normalkapitell in Hellenistischer und Römischer Zeit in Kleinasien, IstMitt (Beiheft) 20*, Tübingen 1980.
- BMGS: *Byzantine and Modern Greek Studies*
- Βοκοτόπουλος, «Ἀγία Σοφία Μύτικα»: Π. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἀγίας Σοφίας Μύτικα», *ΠΑΕ* 1972, 109-113, πίν. 86-90.
- Βολανάκης, Βαπτιστήρια: Ἰ. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1976.
- Βολανάκης, «Μνημεῖα»: Ἰ. Βολανάκης, «Τὰ Παλαιοχριστιανικὰ Μνημεῖα τῆς Δωδεκανήσου», *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τεσσαράκοντα ἐτῶν Αρχιερατείας*, Ἀθῆναι 1988, 317-321.
- Βολανάκης, «Χριστιανικὰ μνημεῖα νήσου Κῶ»: Ἰ. Βολανάκης, «Χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς νήσου Κῶ II. Τοιχογραφημένοι ναοὶ βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, Α' μέρος», *Κωακά* 3 (1989), 54-118.

- Βολανάκης, «Βαπτιστήρια Κῶ»: Ἰ. Βολανάκης, «Τά Βαπτιστήρια τῆς Κῶ καί ἡ τελετή τοῦ Βαπτίσματος κατά τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους», *Ιστορία-Τέχνη καί Ἀρχαιολογία τῆς Κῶ, Α΄ Διεθνές Συνέδριο, Κῶς 2-4 Μαΐου 1997, Δημοσιεύματα περ. «Ἀρχαιογνωσία», ἀρ. 1, Ἀθήνα 2001, 321-331.*
- Börker, Blattkelchkapitelle: Chr. Börker, *Blattkelchkapitelle. Untersuchungen zur Kaiserzeitlichen Architekturornamentik in Griechenland*, Berlin 1965.
- Bovini, Sarcofagi: G. Bovini, *I Sarcofagi paleocristiani di Ravenna. Tentativo di classificazione cronologica*, Città del Vaticano 1954.
- Brouscari, «Mosaïques»: E. Brouscari, «Nouvelles Mosaïques de Cos», *La Mosaïque Créco-Romaine VII, Tome I*, Institut National du Patrimoine, Tunis 1999, 51-58, πίν. V-VIII.
- Brouscari, «Successive religious cults»: E. Brouscari, «Examples of successive religious cults on Cos (ancient funerary monuments and Christian worship)», *Routes of Faith in the Medieval Mediterranean. History, Monuments, People, Pilgrimage Perspectives. Proceedings of an International Symposium, Thessalonike 7-10/11/2007, Thessalonike 2008, 281-289.*
- BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
- CA: *Cahiers Archéologiques*
- Campbell, «Mosaic Workshops»: S. Campbell, «Roman mosaic workshops in Turkey», *AJA* 83 (1979), 287-292, πίν. 42-44.
- CEB XVI: *Akten des XVI. Internationalen Byzantinistenkongresses, Wien 4-9, Oktober 1981, Wien 1982.*
- CFHB: *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, Washington-Berlin-Wien-Bruxelles-Roma 1967 κ.έ.
- Chalkia, «Sarcofago»: E. Chalkia, «Uno sarcofago constantinopolitano a Nicopoli», *RACrist* LXXX (2004), 211-231.
- Chalkia, «Scultura di Nicopoli»: E. Chalkia, «La scultura paleocristiana di Nicopoli. Alcune consideratione», *CIAC* XVe, 281-287, πίν. 48-50.
- Chatziconstantinou-Poupaki, «Marble quarrying on Kos»: Ach. Chatziconstantinou - E. Poupaki, «The question of marble quarrying on Kos island during antiquity», *Symposium on Mediterranean Archaeology (SOMA), Istanbul 24-29 April 2007, BAR International Series 1900, 2009, 61-67.*
- Christaller, Orte: W. Christaller, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena 1933 (ἀνвт. Darmstadt 1968), ἀγγλ. μτφρ. C. W. Baskin, *Central Places in Southern Germany*, Prentice-Hall N.J. 1966.
- CIAC Xe: *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne (Thessalonique 28/9 - 4/10/1980)*, Studi di Antichità Christiana, XXXVII, Città del Vaticano 1984 = *Πρακτικά τοῦ 10ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 28 Σεπτ.-4 Ὀκτωβρ. 1980, Ἑλληνικά (Παράρτημα) 26, Θεσσαλονίκη 1984.*
- CIAC XIIIe: *Presentazione degli Atti del XIII Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, Roma-Split-Zadar 1999, Città del Vaticano-Roma 1999.
- CIAC XIVe: *Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae. Akten des XIV. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie*, Città del Vaticano-Wien 2006.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα, «Παλαιοχριστιανικό συγκρότημα»: Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα,

- «Άγνωστο μέχρι σήμερα παλαιοχριστιανικό συγκρότημα στα Άραχωβίτικα Άχαϊας», *Θωράκιον. Τόμος στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 75-86, πίν. 29-34.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα, «Παλαιομονάστηρο»: Μ.Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, «Τό ξργο τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀνάδειξης καί Προστασίας Ἀρχαιολογικοῦ Χώρου Παλαιομονάστηρου Δ.Δ. Ἀραχωβίτικων Δήμου Ρίου, Νομοῦ Ἀχαΐας», *Τό Ἔργο τῶν Ἐπισημονικῶν Ἐπιτροπῶν Ἀναστήλωσης, Συντήρησης καί Ἀνάδειξης Μνημείων*, Αθήνα 2006, 491-503.
- Γιαλούρη, «Βασιλική Τιθορέας»: Α. Γιαλούρη, «Παλαιοχριστιανική βασιλική κάτω από τό ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στήν Τιθορέα Φθιώτιδος», *Θωράκιον. Τόμος στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 87-100, πίν. 35-36.
- Γιαννόπουλος, «Φρούριο Βόλου»: Ν. Ἰ. Γιαννόπουλος, «Τό Φρούριον τοῦ Βόλου», *ΕΕΒΣ Η' (1931)*, 110-133.
- Γιαννόπουλος, «Ἐρευναί»: Ν. Ἰ. Γιαννόπουλος, «Ἐρευναί ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἀγιάς», *ΕΕΒΣ ΙΣΤ' (1940)*, 370-383.
- Γκιολές, Ναοδομία: Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1987.
- Colafemmina, «Inscrizioni»: C. Colafemmina, «Tre nuove iscrizioni ebraiche a Venosa», *Puglia paleocristiana e altomedievale VI*, Bari 1991, 127-135.
- Corceix, «Aperçu»: H. Corceix, «Aperçu géologique sur l' île de Kos», *Compte-R. Ac.Sc.* 78 (1874), 565-568.
- Corceix, «Terrains»: H. Corceix, «Terrains volcaniques de l'île Cos», *Institut*, Paris (1874), σ. 78 κ.έ.
- Corsi Rav: *Corsi di Cultura Sull'Arte Ravennate e Bizantina*
- Γούναρης, Εἰσαγωγή: Γ. Γούναρης, *Εἰσαγωγή στήν παλαιοχριστιανική ἀρχαιολογία, Α' Ἀρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Γραμμένος-Κνιθάκης, Κατάλογος: Δ. Β. Γραμμένος - Γ. Κνιθάκης, *Κατάλογος τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, ἀρ. 81, Θεσσαλονίκη 1994.
- CSCO: *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, Paris-Romae 1903 κ.έ.
- ΔΑ: *Δωδεκανησιακόν Ἀρχεῖον*
- Deichmann, Studien: F.W. Deichmann, *Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jhd n. Chr.*, Baden-Baden 1956, Rom, Ravenna, Konstantinopel, 493-619.
- Deichmann, «Bauplastik»: F.W. Deichmann, «Zur spätantiken Bauplastik von Ephesus», *Mélanges A. Mufid Mansel* (1973), 549-570, Rom, Ravenna, Konstantinopel, 664-689.
- Deichmann, Ravenna II, 2: F. D. Deichmann, *Ravenna, Hauptstadt des Spätantiken Abendlandes*, II, 2. Kommentar, 2. Teil, Wiesbaden 1976.
- Deichmann, Corpus: F.W. Deichmann (Hrsg)-J. Kramer-U. Peschlow, *Corpus der Kapelle der Kirche von San Marco zu Venedig*, Wiesbaden 1981.
- De Matteis, «Produzione»: L. De Matteis, «La produzione musiva coa in età tardoantica: indirizzi di ricerca», *Patron and pavements in late antiquity*, S. Isager - B. Poulsen (ἐπιμ.), (Halicarnassian Studies II), Odense 1997, 51-64.
- De Matteis, Mosaici: L. De Matteis, *Mosaici di Cos*, 2004.
- Dennert, Kapelle: M. Dennert, *Mittelbyzantinische Kapelle. Studien zu Typologie und Chronologie. Asia Minor Studien 25*, Bonn 1997.

- Déroche, «Acanthe»: V. Déroche, «L' acanthe de l' Arc d' Hadrien et ses dérivés en Grèce Propre», *BCH* 111 (1987), 425-453.
- Διαμαντή, Ἀμπορεῖς: Κ. Διαμαντή, *Ἐντόπια παραγωγή καί εἰσαγωγή ἀμφορέων στήν Ἀλάσαρνα τῆς Κῶ (5ος-7ος αἰ.)*, ΕΚΠΑ, Τμήμα Ἱστορίας-Ἀρχαιολογίας, Σαριπόλειος Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 2010 (διδακτορική διατριβή).
- Didioumi, «Νεότερα εὐρήματα»: S. Didioumi, «Νεότερα εὐρήματα γιά τήν πρωτοβυζαντινὴ Κῶ ἀπό τίς σωστικές ἀνασκαφές στό νησί», στό: Baldini-Livadiotti, «Basilica di S. Gabriele», 87-115.
- Diehl - Le Tourneau - Saladin, Monuments: Ch. Diehl - M. Le Tourneau - H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918.
- Doignon, «Sarkophage»: J. Doignon, «Le monogramme cruciform du sarkophage paléochrétien de Metz représentant le passage de la mer Rouge», *CA* XII (1962), 65-87.
- DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
- Δρανδάκης, «Κυπάρισσος»: Ν. Δρανδάκης, «Ἀνασκαφή ἐν Κυπαρίσσῳ», *ΠΑΕ* 1960, 233-245.
- Δρανδάκης, Βυζαντινά Γλυπτά: Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινά Γλυπτά τῆς Μάνης*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 222, Ἀθήνα 2002.
- ΔΧ: *Δωδεκανησιακά Χρονικά*
- ΔΧΑΕ: *Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
- ΔΩΡΟΝ: *ΔΩΡΟΝ. Τιμητικός τόμος στόν Καθηγητὴ Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006.
- ΕΕΒΣ: *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
- Ebersolt, Constantinople: J. Ebersolt, *Mission archéologique de Constantinople*, Paris 1921.
- Egger, «Stobi»: R. Egger, «Die städtische Kirche von Stobi», *ÖJh* 24 (1928), 42-87.
- Ἐτζέογλου, «Βασιλικὴ Μολάων»: Ρ. Ἐτζέογλου, «Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ παρά τούς Μολάους Λακωνίας», *ΑΕ* 1974, 244-257, πίν. 80-88.
- Εὐαγγελάτου-Νοταρά, «Σεισμοῦ γεγόνασιν παρανάλωμα»: Φ. Εὐαγγελάτου-Νοταρά, «... Καί τά πολλά τῆς Πελοποννήσου.... σεισμοῦ γεγόνασιν παρανάλωμα», *Πρακτικά Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 13, τόμ. 2, Ἀθήνα 1987-1988, 427-448.
- Εὐαγγελάτου-Νοταρά, «Σεισμοί»: Φ. Εὐαγγελάτου-Νοταρά, «Σεισμοί στήν Μικρά Ἀσία (6ος-12ος αἰ.)», *Ἡ Βυζαντινὴ Μικρά Ἀσία (6ος-12ος αἰ.)*, ΕΙΕ/Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Διεθνή Συμπόσια 6. Κέντρο γιά τήν μελέτη τοῦ Ἑλληνισμοῦ «Σπύρος Βρυώνης», (Ἀρχαῖος, Μεσαιωνικός, Νέος Ἑλληνισμός, τόμ. 27), Ἀθήνα 1988, 197-214.
- Εὐαγγελίδης, «Ἐκκλησία Ρόδου»: Τ. Εὐαγγελίδης, «Ἐκκλησία Ρόδου», *ΕΕΒΣ* VI (1929), 145-179.
- Εὐαγγελίδης, «Βασιλικὴ Μυτιλήνης»: Δ. Εὐαγγελίδης, «Πρωτοβυζαντινὴ βασιλικὴ Μυτιλήνης», *ΑΔ* 13, 1930-1931, 1-40.
- Εὐάγριος: Εὐαγρίου, Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἔκδ.: J. Bidez-L. Parmentier, *The Ecclesiastical History of Evagrius with the scholia*, London 1898 (ἀνατ. Amsterdam 1964).

- Εὐφρόσυνον: *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζιδάκη*, τόμ. 1-2, (Δημοσιεύματα ΑΔ ἀρ. 46), Ἀθήνα 1992.
- Falla Castelfranchi, «Amboni Carii»: M. Falla Castelfranchi, «Amboni Carii: un caso desueto», *Bild- und Formensprache der spätantiken Kunst*, Hugo Brandenburg zum 65. Geburtstag, *Boreas* 17, 1994, 49-52.
- Farioli, «Capitelli»: R. Farioli, «I capitelli paleocristiani e paleobizantini di Salonicco», *Corsi Rav* XI (1964), 133-177.
- Farioli, «Considerazioni»: R. Farioli, «Ravenna, Constantinopoli: Considerazioni sulla scultura del VI secolo», *Corsi Rav* XXX (1983), 205-253.
- Feld, «Tekfur Saray»: O. Feld, «Zu den Kapitellen des Tekfur Saray», *IstMitt* 19-20 (1969-1970), 359-367, πίν. 75-76.
- Feld, «Milet»: O. Feld, «Christliche Denkmäler aus Milet und seiner Umgebung», *IstMitt* 25 (1975), 197-209, πίν. 33-37.
- Feld, «Kirche»: O. Feld, «Eine Kirche für Maria in Miletos», *Architectural Studies in Memory of Richard Krautheimer* (ed. By C.L. Striker), Mainz am Rhein 1996, 67-70, πίν. 28-30.
- FiE: *Forschungen in Ephesos*
- Φιλαδελφεύς, «Νικοπόλεως ἀνασκαφαί»: Α. Φιλαδελφεύς, «Νικοπόλεως ἀνασκαφαί», *AE* 1918, 34-41.
- Firatli, «Trois églises»: N. Firatli, «Découverte de trois églises Byzantines à Istanbul», *CA* 5 (1951), 163-178.
- Firatli, Sculpture: N. Firatli, *La Sculpture Byzantine Figurée au Musée Archéologique d'Istanbul*, Catalogue revu et présenté par C. Metzger, A. Pralong et J.-P. Sodini, Paris 1990.
- Foss, «Lycian coast»: C. Foss, «The Lycian coast in the Byzantine Age», *DOP* 44 (1944), 1-52.
- Freely - Çakmak, Monuments of Istanbul: J. Freely - A.S. Çakmak, *Byzantine Monuments of Istanbul*, Cambridge 2004.
- Gkioles - Pallis, Atlas: N. Gkioles - G. Pallis (eds), *Atlas of the Christian Monuments of the Aegean. From the Early Christian Years to the Fall of Constantinople*, Athens 2014.
- Grabar, Sculptures I: A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Paris 1963.
- Grabar, Iconography: A. Grabar, *Christian Iconography. A Study of its Origins*, Washington D.C. 1968.
- Grabar, Sculptures II: A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge II (XIe-XIVe siècle)*, Paris 1976.
- Gregoire, Inscriptiones: H. Gregoire, *Recueil des Inscriptiones grecques-chrétiennes d'Asie Mineure* (publié sous les auspices de l'Akademie des Inscriptiones et Belles lettres), 1 (nos 1-534), Paris 1922.
- Guidobaldi - Barsanti - Guiglia-Guidobaldi, San Clemente: F. Guidobaldi - C. Barsanti - A. Guiglia-Guidobaldi, *San Clemente. La scultura del VI secolo*, San Clemente Miscellany IV/2, Roma 1992.
- Guiglia-Guidobaldi - Barsanti, Santa Sophia: A. Guiglia-Guidobaldi - C. Barsanti,

- Santa Sophia di Constantinopoli. L'arredo marmoreo della Grande Chiesa giustiniana*, Città del Vaticano 2004.
- Harrison - Firatli, «Excavations»: R. M. Harrison - N. Firatli, «Excavations at Saraçhane in Istanbul», *DOP* 21 (1967), 272 κ.έ.
- Harrison, «Churches»: R. M. Harrison, «Churches and chapels of central Lycia», *AS* XIII (1963), 117-151.
- Harrison, «Sculpture»: R. M. Harrison, «A note on architectural sculpture in central Lycia», *AS* XXII (1972), 187-197.
- Harrison, «St. Polyeuktos»: R. M. Harrison, «Anicia Juliana's Church of St. Polyeuktos», *XVIe CEB*, II, 435-442, εικ. 1-10.
- Harrison, Saraçhane: R. M. Harrison, *Excavations at Saraçhane in Istanbul, 1: The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones and Molluscs*, Princeton 1986.
- Harrison, A Temple for Byzantium: R. M. Harrison, *A Temple for Byzantium: The Discovery and Excavations of Anicia's Juliana's Palace Church in Istanbul*, London 1989.
- Hasluck - Jewell, Church of Our Lady: F. W. Hasluck - H. H. Jewell, *The Church of Our Lady of the hundred Gates in Paros*, London 1920.
- Hermann, Studies: J. J. Hermann, *Studies in Ravennate Impost Blocks* (M.A. Thesis), New York University 1964.
- Herrmann, Ionic Capital: J. J. Herrmann, *The Ionic Capital in Late Antique Rome*, Rome 1988.
- Herrmann, «Impost Block»: J. J. Hermann, «Ravenna, Corinth and Constantinople: the Case of an Impost Block at Fenway Court», *Fenway Court, Isabella Stewart Gardner Museum* 1988, 6-21.
- Herrmann-Sodini, «Exportations»: J. J. Herrmann - J-P. Sodini, «Exportations de marbre Thasien a l'époque paléochrétienne: Le cas des chapiteaux ioniques», *BCH* 101 (1977), 471-511.
- Herzog, Koische Forschungen: R. Herzog, *Koische Forschungen und Funde*, Leipsig 1899.
- Herzog, «Bericht»: R. Herzog, «Vorläufiger Bericht über die archäologische Expedition auf der Insel Kos im Jahre 1902», *AA* 18 (1903), 1-3.
- Ἡλίας Νισίβεως: Ἡλιοῦ Νισίβεως, *Χρονικόν*, ἐκδ.: E.W. Brooks. Eliae Metropolitae Nisibeni opus chronologicum I, CSCO, Scriptorum Syri 23, Louvain 1954 (μέ λατινική μετάφραση).
- Hoddinott, Churches: R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London 1963.
- Hörmann, Johanneskirche: H. Hörmann, *Die Johanneskirche*, *FiE* IV, 3, Wien 1951.
- Θέμελης, Ἔργον 1998: Π. Θέμελης, «Μεσσήνη», *Τό Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 45(1998), 39-50.
- Θέμελης, Ἔργον 1999: Π. Θέμελης, «Μεσσήνη», *Τό Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 46(1999), 45-56.
- Θέμελης, Ἔργον 2000: Π. Θέμελης, «Μεσσήνη», *Τό Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 47(2000), 58-70.

- Θέμελης, Έργον 2001: Π. Θέμελης, «Μεσσήνη», *Τό Έργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 48(2001), 46-53.
- Θέμελης, Έργον 2002: Π. Θέμελης, «Μεσσήνη», *Τό Έργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 49(2002), 27-35.
- Θέμελης, Έργον 2003: Π. Θέμελης, «Μεσσήνη», *Τό Έργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 50(2003), 30-47.
- Θέμελης, Έργον 2004: Π. Θέμελης, «Μεσσήνη», *Τό Έργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 51(2004), 24-32.
- Θέμελης, «Μεσσήνη»: Π. Θέμελης, «Υστερορωμαϊκή καί πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη καί Ὀλυμπία. Ἀστικός καί ἀγροτικός χώρος στή Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά Διεθνoῦς Συμποσίου, Ἀθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, (ἐκδοση: Ἐταιρεία Μεσσηνιακῶν Ἀρχαιολογικῶν Σπουδῶν / Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν/ΕΙΕ), 20-58, Ἀθήνα 2002.
- Θέμελης, Ἐλεύθερνα: Π. Θέμελης (ἐπιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ἐλεύθερνα. Τομέας Ι, Α' τόμος*, Ἀθήνα 2004.
- Θεοφάνης: Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, ἐκδ.: C. De Boor, Theophanis Chronographia, τ. 1-2, Lipsiae 1883, 1885 (ἀνατ. Hildesheim 1963).
- Θεοχάρη, «Μονή Ὁσίου Χριστοδοῦλου»: Μ. Σ. Θεοχάρη, «Ἡ πρώτη μονή τοῦ Ὁσίου Χριστοδοῦλου στήν Κῶ καί ὁ οἰκισμός τοῦ χώρου», *Πρακτικά Διεθνoῦς Συμποσίου: Ἡ Μονή Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. 900 χρόνια ἱστορικῆς μαρτυρίας (1088-1988), Πάτμος 22-24 Σεπτεμβρίου 1988*, Ἀθήνα 1989, 161-168.
- ΙΕΕ: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐκδ. Ἐκδοτική Ἀθηνῶν Α.Ε., τόμ. Α'-ΙΣΤ'.
- Jakobs, Ambone: P. H. F. Jakobs, *Die frühchristlichen Ambone Griechenlands*, Bonn 1987.
- JdI: *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
- JÖB: *Jahrbuch des Österreichischen Byzantinistik*
- IstForsch: *Istanbuler Forschungen*
- IstMitt: *Istanbuler Mitteilungen*
- Κακούρης, «Βυζαντινά γλυπτά»: Ἱ. Κακούρης, «Βυζαντινά γλυπτά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Κορώνης», *Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν (2-4 Δεκ. 1977)*, *Πελοποννησιακά, Παράρτημα 5*, Ἀθήνα 1978, 323-330, πίν. ΚΒ'-ΛΑ'.
- Καλοπίση-Βέρτη, «Παλαιοχριστιανική μήτρα κοσμημάτων»: Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Παλαιοχριστιανική μήτρα κοσμημάτων ἀπό τήν Καρδάμαινα τῆς Κῶ», *ΔΧΑΕ Κ'* (1998), 245-252.
- Καλοπίση - Παναγιωτίδη, «Ταφικό συγκρότημα»: Σ. Καλοπίση- Μ. Παναγιωτίδη, «Ταφικό συγκρότημα στόν παλαιοχριστιανικό οἰκισμό τῆς Ἀλάσαρνας (σημ. Καρδάμαινας) στήν Κῶ», *Ἱστορία-Τέχνη καί Ἀρχαιολογία τῆς Κῶ, Α' Διεθνές Συνέδριο, Κῶς 2-4 Μαΐου 1997, Δημοσιεύματα περ. «Ἀρχαιογνωσία» ἀρ. 1*, Ἀθήνα 2001, 243-254.
- Kalopissi-Verti, «Kos»: S. Kalopissi-Verti, «Kos tardoantica e bizantina nelle scoperte archeologiche dal IV secolo al 1314», *CorsiRav* 38 (1991), 233-251.
- Κάντζια, «Τό ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα»: Χ. Κάντζια, «Τό ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα στήν Ἀλασάρνα τῆς Κῶ. Τό ἱστορικό μιᾶς καταστροφῆς», *ΑΔ* 39 (1984), Α', Μελέτες, 140-162, πίν. 51-66.
- Κάντζια-Sznycer, «Δίγλωση ἐπιγραφή»: Χ. Κάντζια - Μ. Sznycer, «...τιμος Ἀβδα-

- λωνύμου [Σιδ]ῶνος Βασιλέως: Μία δίγλωσση ελληνική-φοινικική επιγραφή από τήν Κῶ», *ΑΔ* 35 (1980) Α', Μελέτες, 1-30.
- Κάππας, «Εκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική Μεσσηνίας»: Μ. Κάππας, «Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική στή Μεσσηνία. 7ος-12ος αἰ.», *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεῖα καί Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, ἐκδ. Μίλητος 2010, 147-186.
- Kapitän, «Marzamemi»: G. Kapitän, «The Church Wreck off Marzamemi», *Archaeology* 22 (1969), 122-133.
- Kapitän, «Elementi»: G. Kapitän, «Elementi architetonici per una basilica dal relitto navale del VI secolo di Marzamemi (Siracusa)», *Corsi Rav* 27 (1980), 71-136.
- Karabatsos, «Kalymnos»: V. Karabatsos, «The Early Christian Churches of Kalymnos and Telendos», *Κάλυμνος. Ἑλληνορθόδοξος Ὅρισμός τοῦ Αἰγαίου*, Ἀθήνα 1994, 297-315.
- Καρπαθίου, «Ἱεραὶ Μοναί»: Ἐ. Ἱ. Καρπαθίου, «Αἱ ἐν Κῶ πάλαι ποτέ διαλάμψασαι ἱεραὶ μοναὶ Παναγίας τῶν Καστριανῶν καὶ Παναγίας τοῦ Ἄλσους», *ΔΑ* Α' (1959-1960), 3-37.
- Καρπαθίου, Ἐκκλησία Κῶ: Ἐ. Ἱ. Καρπαθίου, *Ἐκκλησία Κῶ-Δωδεκανήσου Α'* (τεύχη 1 καὶ 2), Ἀθήνα 1968-1970.
- Κατσιώτη, «Κύκλος Ἀγίου Ἰωάννη Προδρόμου»: Ἀ. Κατσιώτη, «Ὁ κύκλος τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στό παλαιοχριστιανικὸ βαπτιστήριο τῆς Κῶ», *Περίληψεις ἀνακοινώσεων τοῦ 7ου Συμποσίου Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, Ἀθήνα 1987, 37.
- Κατσιώτη, Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος: Ἀ. Κατσιώτη, *Οἱ Σκηνές τῆς ζωῆς καὶ ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη Προδρόμου στή Βυζαντινὴ Τέχνη*, Ἀθήνα 1998.
- Kautzsch, Kapitellstudien: R. Kautzsch, *Kapitellstudien (Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert)*, Berlin-Leipzig 1936.
- Kitzinger, «Stobi»: E. Kitzinger, «A survey of the Early Christian town of Stobi», *DOP* 3 (1946), 83-154.
- Kitzinger, Byzantine Art: E. Kitzinger: *Byzantine Art in the Making. Main Lines of Stylistic Development in the Mediterranean Art, 3rd-7th Century*, London 1977.
- Kleinbauer, «Remarks»: W. E. Kleinbauer, «Remarks on the building history of the Acheiropoietos church at Thessaloniki», *CIAC Xe*, Β', 241-257.
- Klöpfer, «Orte»: R. Klöpfer, «Zentrale Orte und ihre Bereiche», *Hdwb. Raumforschung u. Raumordnung d. Akad. f. Raumforschung und Landensplanung*, Hannover 1966, 2337 κ.έ.
- Koch, Frühchristliche Sarkophag: G. Koch, *Frühchristliche Sarkophag*, München 2000.
- Koder, «Παρατηρήσεις»: J. Koder, «Παρατηρήσεις στήν Οἰκιστική Διάρθρωση τῆς κεντρικῆς Μικρᾶς Ἀσίας μετὰ τόν 6ο αἰ. Μία προσέγγιση ἀπό τήν ὀπτική γωνία τῆς Θεωρίας τῶν Κεντρικῶν Τόπων», *Ἡ Βυζαντινὴ Μικρὰ Ἀσία (6ος-12ος αἰ.)*, ΕΙΕ/Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Διεθνὴ Συμπόσια 6. Κέντρο γιά τήν μελέτη τοῦ Ἑλληνισμοῦ «Σπύρος Βρυώνης», (Ἀρχαῖος, Μεσαιωνικός, Νέος Ἑλληνισμός, τόμ. 27), Ἀθήνα 1988, 245-265.
- Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ - Καλοπίση-Βέρτη - Παναγιωτίδη, «Ἀνασκαφή στήν Καρδάμαι-

- να»: Γ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ - Σ. Καλοπίση-Βέρτη - Μ. Παναγιωτίδη, «Ἀνασκαφή στὴν Καρδάμαινα (ἀρχαία Ἀλασάρνα) τῆς Κῶ», *Κωακά Ε'* (1995), 141-184.
- Κοκκοροῦ - Ἀλευρᾶ - Καλοπίση-Βέρτη - Παναγιωτίδη, «Excavations»: Γ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ - Σ. Καλοπίση - Βέρτη - Μ. Παναγιωτίδη, «Excavations at Kardamaina (ancient Halasarna) in Kos», *Ἀρχαιογνωσία* 9 (1995/6), 312-342.
- Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ - Πουπάκη κ.ἄ., «Λατομεῖα Προκοννήσου»: Γ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ - Εἰρ. Πουπάκη - Ἀ. Εὐσταθόπουλος - Κ. Κοπάνιας - Ἀ. Χατζηκωνσταντίνου, «Τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα τῆς Προκοννήσου στὴν Προποντίδα», *Ἀρχαιογνωσία* 13 (2005), πίν. 10-13.
- Κόλλιας, «Βασιλικὴ Λευκοῦ»: Ἡ. Κόλλιας, «Τό Γυαλοῦ Χωράφι Καρπάθου καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Λευκοῦ», *ΑΕ* 1970, Ἀρχαιολογικά Χρονικά, 1-15, πίν. Α' - ΣΤ'.
- Κόλλιας, «Βασιλικὴ Ἄφωτης»: Ἡ. Κόλλιας, «Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Ἄφωτης Πηγαδίων Καρπάθου», *ΑΕ* 1973, 143-160.
- Κόλλιας, «Σχεδιάσμα»: Ἡ. Κόλλιας, «Σχεδιάσμα τῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης τῆς Καλύμνου ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι τὸ τέλος τῆς Ἱπποτοκρατίας (1522)», *Κάλυμνος. Ἑλληνορθόδοξος Ὅρισμός τοῦ Αἰγαίου*, Ἀθήνα 1994, 25-50.
- Κόλλιας, «Οἰκισμοί»: Ἡ. Κόλλιας, «Οἰκισμοί, κάστρα καὶ μοναστήρια τῆς μεσαιωνικῆς Κῶ», *Ἱστορία-Τέχνη καὶ Ἀρχαιολογία τῆς Κῶ, Α' Διεθνὲς Συνέδριο, Κῶς 2-4 Μαΐου 1997, Δημοσιεύματα περ. «Ἀρχαιογνωσία», ἀρ. 1*, Ἀθήνα 2001, 291-320.
- Κόλλιας, «Μεσαιωνικὴ Κῶς»: Ἡ. Κόλλιας, «Ἡ Μεσαιωνικὴ Πόλη τῆς Κῶ», *Τό νόμισμα στὰ Δωδεκάνησα καὶ τὴ μικρασιατικὴ τους περαία. Πρακτικά Συνεδρίου τῆς Δ' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης*, Ὁβολός 8, Ἀθήνα 2006, 227-252.
- Κοντογιάννης, Μεσαιωνικά Κάστρα: Ν. Δ. Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά Κάστρα καὶ Ὁχυρώσεις τῆς Κῶ*, ἑκδ. Δήμου Ἡρακλειδῶν-Δήμου Δικαίου, Ἀθήνα 2002 (διδακτορικὴ διατριβή).
- Κοτζιάς, «Βασιλικὴ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου»: Ν. Χ. Κοτζιάς, «Ἀνασκαφαὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου», *ΠΑΕ* 1952, 94-128.
- Κουντούρα-Γαλάκη, Βυζαντινὸς Κλῆρος: Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Ὁ Βυζαντινὸς Κλῆρος καὶ ἡ Κοινωνία τῶν «Σκοτεινῶν Αἰώνων»*, ΕΙΕ/ΙΒΕ Μονογραφίες 3, Ἀθήνα 1996.
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου - Τούρτα, Θεσσαλονίκη: Εὐτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου - Ἀ. Τούρτα, *Περίπατοι στὴ Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη*, Ἀθήνα 1997.
- Κουτελλᾶς, «Τέλενδος»: Μ. Ἰ. Κουτελλᾶς, «Παλαιοχριστιανικὸς οἰκισμὸς στὴν Τέλενδο: πρῶτα συμπεράσματα τῆς πρόσφατης ἀνασκαφικῆς ἐρευνας», *Χάρις Χαῖρε. Μελέτες στὴ μνήμη τῆς Χάρις Κάντζια*, τόμ. Β', Ἀθήνα 2004, 373-388.
- Kramer, Skulpturen: J. Kramer, *Skulpturen mit Adlerfiguren an Bauten des 5. Jhd. n. Chr. in Konstantinopel*, Köln 1968 (διδακτορικὴ διατριβή).
- Kramer, «Säulenbasen»: J. Kramer, «Attische Säulenbasen des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. und ihre Rohform», *Bonner Jahrbuch* 170 (1970), 271-278.
- Kramer, Pilasterkapitelle: J. Kramer, *Korinthische Pilasterkapitelle in Kleinasien und Konstantinopel*, *IstMitt* 39, Tübingen 1994.
- Kramer, Säulenkapitelle: J. Kramer, *Spätantike Korinthische Säulenkapitelle in Rom*, Wiesbaden 1997.
- Kramer, «Kapitelle»: J. Kramer, «Bemerkungen zu den Methoden der Klassifizierung

- und Datierung frühchristlicher Kapitelle», *Spätantike und Byzantinische Bauskulptur*, 43-104.
- Krautheimer, Ἀρχιτεκτονική: R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονική*, Ἀθήνα 1991, ἔκδ. Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τράπεζας, μτφ. Φ. Μαλλούχου-Τούφανο.
- Κωνσταντινίδης, Συμβολή: Ἐμμ. Κωνσταντινίδης, *Συμβολή εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Δωδεκανήσου*, Ἀθήνα 1968.
- Κωνσταντινίδης, Ἐκκλησία: Ἐμμ. Κωνσταντινίδης, *Ἡ ἐν Δωδεκανήσῳ ἐκκλησία*, Ἀθήνα 1970.
- Κωνστάντιος - Χαλκιά, «Γλυπτά Νικόπολης»: Δ. Κωνστάντιος - Εὐγ. Χαλκιά, «Παλαιοχριστιανικά γλυπτά Νικόπολης», *Πρακτικά τοῦ πρώτου Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, (ἐπιμ. Εὐαγ. Χρυσός), Πρέβεζα 1987.
- L' Acanthe: *L' Acanthe dans la sculpture monumentale de l' Antiquité à Renaissance*, Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, Paris (Sorbonne) 1993.
- La Presenza: M. Livadiotti - G. Rocco (ἐπιμ.), *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica. La conservazione. Le scelte progettuali*, ἔκδ. Scuola Archeologica Italiana di Atene, Catania 1996.
- Larrieu, «Chapiteaux»: M. Larrieu, «Chapiteaux en marbre antérieurs a l'époque romane dans le Gers», *CA* 14 (1964), 109-157.
- Laurent, «Delphes»: J. Laurent, «Delphes Chrétien», *BCH* 23 (1899), 206-279.
- Laurenzi, «Nuovi contributi»: L. Laurenzi, «Nuovi contributi alla topografia storico archeologica di Co», *Historia* V (1931), 603-626.
- Λαζαρίδης, «Συμβολή»: Π. Λαζαρίδης, «Συμβολή εἰς τὴν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου», *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953*, τ. Α' (Ἀθήνα 1954), 230-233.
- Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1969: Π. Λαζαρίδης, «Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγχιάλου», *ΠΑΕ* 1969, 16-25.
- Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1970: Π. Λαζαρίδης, «Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγχιάλου», *ΠΑΕ* 1970, 37-49.
- Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1971: Π. Λαζαρίδης, «Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγχιάλου», *ΠΑΕ* 1971, 20-42.
- Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1972: Π. Λαζαρίδης, «Ἀνασκαφὴ Νέας Ἀγχιάλου», *ΠΑΕ* 1972, 12-48.
- Lemerle, Philippes: P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine Orientale à l' époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945.
- Levi, «Aspri Petra»: D. Levi, «La grotta di Aspri Petra a Co», *ASAIA* VII-IX (1925-1926), 235-312.
- Livadiotti, «Termali»: M. Livadiotti, «Due edifice termali a Co città: tipologie a confronto», *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στὴ μνήμη τῆς Χάρις Κάντζια*, τόμ. Α', Ἀθήνα 2004, 195-213.
- Ἰωάννης Μαλάλας: Ἰωάννου Μαλάλα, *Χρονογραφία*, ἔκδ.: L. Dindorf, CB. Bonnae 1831.
- Mainstone, Hagia Sophia: R. J. Mainstone, *Hagia Sophia. Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, London 2001.
- Malamut, Les îles: E. Malamut, *Les îles de l' Empire Byzantine, VIIIe-XIIIe siècles*, (Byzantina Sorbonensia 8), Paris 1988 (2 τόμοι).
- Mango, «Date»: C. Mango, «The Date of the Studios Basilica in Istanbul», *BMGS* 4 (1978), 115-122.
- Mango, «St. Constantine»: C. Mango, «St. Constantine on Lake Apolyont», *DOP* 33 (1979), 329-334.

- Mansi: J.D. Mansi, *Sacrorum Consiliorum nova et amplissima collectio*, I-XXXI, Φλωρεντία - Βενετία 1757-1798. Νεώτερη έκδοση από L. Petit - J.B. Martin σέ 60 τόμους, Παρίσι 1897-1927.
- Martini - Steckner, Samos XVII: W. Martini - C. Steckner, *Das Gymnasium von Samos. Das Frühbyzantinische Klostergut, Samos XVII*, Bonn 1993.
- Μαστορόπουλος, Αντιμάχεια: Γ. Μαστορόπουλος, *Αντιμάχεια Κώα. Σύνομη Διαχρονική Προσέγγιση*, έκδ. Δήμου Ήρακλειδών 2002.
- Mathews, Early Churches: T.F. Mathews, *Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgie*, University Park, London 1971.
- Mathews, Byzantine Churches: T.F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey*, University Park, London 1976.
- Mendel, Catalogue, I-III: G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines. Musées impériaux Ottomans, I-III*, Konstantinopel 1912-1914.
- Μέντζος, Κιονόκρανα Μακεδονίας: Ά. Μέντζος, *Κορινθιακά κιονόκρανα της Μακεδονίας στην Όψιμη Αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη (Α.Π.Θ.) 1989, (άδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).
- Μέντζος, «Ένδειξεις»: Ά. Μέντζος, «Ένδειξεις καί πληροφορίες γιά τόν άρχαιότερο ναό του Άγίου Δημητρίου», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Η Έπαρχιακή Μητροπολιτική Σύνοδος Θεσσαλονίκης. Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Έπιστημονικού Συμποσίου, Τερά Μονή Βλατάδων, 21-23 Όκτωβρίου 1999*, Θεσσαλονίκη 2000, 179-202.
- Μέντζος, «Άγιος Δημήτριος»: Ά. Μέντζος, «Ό ναός του Άγίου Δημητρίου πρό καί μετά την πυρκαγιά του 7ου αϊ.», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Ό ναός του Άγίου Δημητρίου, προσκύνημα άνατολής καί δύσεως. Πρακτικά ΙΒ' Διεθνούς Έπιστημονικού Συμποσίου, Τερά Μονή Βλατάδων, 1-3 Όκτωβρίου 1998*, Θεσσαλονίκη 2001, 217-245.
- Μέντζος, «Άγία Σοφία Θεσσαλονίκης»: Ά. Μέντζος, «Ό γλυπτός διάκοσμος της Άγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα, Έλληνική Έταιρεία Σλαβικών Μελετών*, Θεσσαλονίκη 2001, 315-334.
- Mentzos, «Pieria»: A. Mentzos, «Early Byzantine ecclesiastical architecture in Pieria», *Byzantine Macedonia. Art, Architecture, Music and Hagiography, Papers from the Melbourne Conference, July 1995*, National Center for Hellenic Studies and Research, Melbourne 2001, 7-12, εικ. 12-19.
- Μηλίτση, «Άμβωνες»: Εύαγ. Μηλίτση, «Μαρμάρινοι παλαιοχριστιανικοί άμβωνες από την Κώ», *ΔΧΑΕ ΙΘ' (1996-1997)*, 341-350.
- Μηλίτση, «Μεσοβυζαντινά τέμπλα»: Εύαγ. Μηλίτση, «Τμήματα μεσοβυζαντινών τέμπλων από την Κώ», *La sculpture Byzantine VIIe-XIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités Byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 Septembre 2000)*, (ed. Ch. Pennas-C. Vanderheyde), BCH Supplément 49, 421-445.
- Μηλίτση, «Οίκισμός Κεφάλου»: Εύαγ. Μηλίτση, «Παλαιοχριστιανικός Οίκισμός Κεφάλου: πρώτα συμπεράσματα από την έρευνα των πρόσφατων άνασκαφών», *Ιστορία-Τέχνη καί Αρχαιολογία της Κώ, Α' Διεθνές Συνέδριο, Κώς 2-4 Μαΐου 1997*, Δημοσιεύματα περ. «Αρχαιογνωσία», άρ. 1, Άθήνα 2001, 277-290.
- Μηλίτση, «Ψευδοσαρκοφάγοι»: Εύαγ. Μηλίτση, «Μαρμάρινες μεσοβυζαντινές ψευδο-

- σαρκοφάγοι στην Κω», *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρις Κάντζια*, τόμ. Α', Αθήνα 2004, 277-290.
- Μηλίτση, «Μεσοβυζαντινά γλυπτά Παναγίας Καστριανών»: Εύαγ. Μηλίτση, «Μεσοβυζαντινά γλυπτά από την ανασκαφή στο καθολικό της μονής της Παναγίας των Καστριανών στο Παλαιό Πυλί της Κω», *ΔΧΑΕ*, τόμ. Λ' (2009), 119-128.
- Μηλίτση-Κεχαγιά, «Άμβωνες 2», Εύαγ. Μηλίτση-Κεχαγιά, «Οί μαρμάρινοι άμβωνες τών παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Κω. Τυπολογική καί μορφολογική ανάλυση». Διεθνές Έπιστημονικό Συνέδριο «Τό Αρχαιολογικό Έργο στά νησιά τοῦ Αἰγαίου», Αρχαιολογικό Ίνστιτούτο Αἰγαιακῶν Σπουδῶν, Ρόδος 27 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2013, (υπό εκτύπωση).
- Μητσάνη, «Κιβώριο»: Α. Μητσάνη, «Τό παλαιοχριστιανικό Κιβώριο της Καταπολιανής Πάρου», *ΔΧΑΕ Θ'* (1996-1997), 319-334.
- Μητσάνη, «Χορηγία»: Α. Μητσάνη, «Η χορηγία στις Κυκλάδες από τόν 6ο μέχρι τόν 14ο αἰ. Η μαρτυρία τών επιγραφῶν», *ΕΕΒΣ Ν Β'* (2004-2006), 391-446.
- Μητσάνη, «Τέμπλο Καταπολιανής»: Α. Μητσάνη, «Τό παλαιοχριστιανικό τέμπλο της Καταπολιανής Πάρου», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 75-90.
- Michaelides, «Ambo»: D. Michaelides, «The ambo of Basilica A' at cape Drepanon», *Mosaic. Festschrift for A.H.S. Megaw, BSA*, London 2001, 43-56.
- Militsi, «Small finds»: E. Militsi, «Small finds from the early Christian settlement of Kephalos in Cos, Dodecanese», στό: eds. B. Böhlendorf-Arslan - A. Ricci, *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts, Byzas 15* (2012), 263-275.
- Mioni, Παλαιογραφία: E. Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική Παλαιογραφία*, Αθήνα 1994.
- Militsi-Kechagia, «The Evidence of Epigraphy»: E. Militsi-Kechagia, *Kos in the Early -and Middle- Byzantine Times: The Evidence of Epigraphy*, Τιμητικός τόμος για την καθηγ. Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, υπό εκτύπωση.
- Μιχαήλ Σύρος: Μιχαήλ Σύρος, Χρονικόν, έκδ. J.B. Chabot, *Chronique de Michel Le Syrien, patriarche iacobite d'Antioche (1166-1199) II*, Paris 1901.
- Μιχαηλίδης, «Παλαιοχριστιανική Έδεσσα»: Μ. Μιχαηλίδης, «Παλαιοχριστιανική Έδεσσα, Άνασκαφή Βασιλικής Α'», *ΑΔ 23* (1968), Α'- Μελέται, 195-220.
- Μιχαηλίδου, «Συμβολή»: Μ. Μιχαηλίδου, «Συμβολή στην ιστορία της επισκοπής Λέρου», *ΔΧ*, τ. ΙΔ' (1991), 211-220.
- Μιχαηλίδου, «Βασιλική Λέρου»: Μ. Μιχαηλίδου, «Παλαιοχριστιανική βασιλική στό Παρθένι της Λέρου», *Ίωνίας Άκρον. Τόμος αφιερωμένος στη μνήμη τοῦ Διον. Οικονομόπουλου (1830-1890)*, Αθήνα 1993, 9-64.
- Modona, Isola di Co: A. N. Modona, *L'isola di Co in Antichità Classica, Memorie dell' Istituto Storico-Archeologico di Rodi I* (1933).
- Monna-Pensabene, Marmi: D. Monna - P. Pensabene, *Marmi dell'Asia Minore*, Roma 1977.
- Morey, Early Christian Art: Ch. R. Morey, *Early Christian Art*, Princeton 1953.
- Morricone, «Scavi»: L. Morricone, «Scavi e Ricerche a Co (1935-1943), Relazione Preliminare», *BdA I-IV* (1950), 54-331.
- Μπούρας, Αρχιτεκτονική Α': Χ. Μπούρας, *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, 1ος τόμος, Αθήνα 1980.
- Μπούρας, Αρχιτεκτονική Β': Χ. Μπούρας, *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, 2ος τόμος, Αθήνα 1980.

- Μπούρας, «Κατάλογος»: Χ. Μπούρας, «Κατάλογος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἄλλοτε στίς ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου», ΔΧΑΕ ΙΓ' (1985-1986), 39-77.
- Μπούσκαρη, «Βασιλική Καρδάμαινας»: Ἔ. Μπούσκαρη, «Βασιλική Δωροθέου, Εὐτυχίου καί πρεσβυτέρου Φωτεινοῦ στήν Καρδάμαινα», *Περilήψεις Ἀνακoinώσεων τοῦ 13ου Συμποσίου Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, Ἀθήνα 1993, 38-39.
- Μπούσκαρη - Ντιντιούμη, «Νομίσματα»: Ἔ. Μπούσκαρη - Σ. Ντιντιούμη, «Ὑστερορωμαϊκή καί Βυζαντινή Κῶς: Ἡ συμβολή τῶν νομισμάτων», *Τό νόμισμα στά Δωδεκάνησα καί τή μικρασιατική τους περαία. Πρακτικά Συνεδρίου τῆς Δ' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης, Ὁβολός 8*, Ἀθήνα 2006, 297-324.
- Μπούσκαρη, «Σφραγίδα Ἄρτου»: Ἔ. Μπούσκαρη, «Σφραγίδα ἄρτου παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ἀπό τήν Κῶ», *Ἀνταπόδοση. Μελέτες Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης πρὸς τιμὴν τῆς Καθηγήτριας Ἑλένης Δελγιάννη-Δωρῆ*, Ἀθήνα 2011, 267-280.
- Μπούσκαρη, Συμβολή: Ἔ. Μπούσκαρη, *Συμβολή στήν ἱστορία καί τήν ἀρχαιολογία τῆς Κῶ κατὰ τήν παλαιοχριστιανική περίοδο: ἡ βασιλική τοῦ πρεσβυτέρου Φωτεινοῦ στήν Καρδάμαινα*, Ἀθήνα 2011 (ἀδημοσίευτη μεταδιδακτορική ἔρευνα).
- Müller-Wiener, *Bildlexikon*: W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977.
- Mundell, «Sculpture»: C. M. Mundell, «The sixth century sculpture of the monastery of Deir za Faran in Mesopotamia», *Πρακτικά τοῦ ΙΕ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι Σεπτ. 1976, II (Τέχνη καί Ἀρχαιολογία)*, Ἀθῆναι 1981, 511-528.
- Nauman - Belting, *Die Euphemia-Kirche*: R. Nauman - H. Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, *IstForsch* 25, Berlin 1966.
- Νεόφυτος Δούκας, Θεόκριτος: Νεοφύτου Δούκα, *Θεόκριτος, Εἰδύλλια*, Αἴγινα 1839.
- Nesbitt - Oikonomides, *Byzantine Seals*: J. Nesbitt - N. Oikonomides (ed.), *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Vol. 2 *South of the Balkans, South of Asia Minor*, Washington D.C. 1994.
- Nikolajević-Stojković, *Décoration Architectural*: I. Nikolajević-Stojković, *Radovizantiska Arhitektonska dekorativna plastika u Makedonii, Sribiji I Crnoj Gori* (= *La décoration architecturale sculptée de l'époque bas-romain en Macédoine, en Serbie et au Montenegro*, γαλλική περίληψη), Beograd 1957.
- Νικονάνος, «Βασιλική Νικήτης»: Ν. Νικονάνος, «Ἀνασκαφή βασιλικῆς στή Νικήτη Χαλκιδικῆς», *ΑΕΜΘ* 3 (1989), 381-390.
- Ντιντιούμη, «Τό νησί τῆς Κῶ»: Σ. Ντιντιούμη, «Τό νησί τῆς Κῶ κατὰ τήν παλαιοχριστιανική περίοδο (4ος-7ος αἰ.)», *Κωκά ΙΑ'*, τόμ. 1, Κῶς 2010, 29-99.
- Ευγγόπουλος, «Μονή Λατόμου»: Α. Ευγγόπουλος, «Τό καθολικόν τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ καί τό ἐν αὐτῷ ψηφιδωτό», *ΑΔ* 12 (1929), 142-180.
- ÖJh: *Jahreshefte des österreichischen archaologischen Instituts in Wien*.
- Oikonomou-Laniado, Argos Paléochrétienne: A. Oikonomou-Laniado, *Argos Paléochrétienne. Contribution à l'étude du Péloponnèse Byzantin*, BAR International Series 1173, 2003.
- Olivieri-Farioli, *Scultura*: R. Olivieri-Farioli, «La scultura architettonica. Basi,

- capitelli, pietre d'imposta, pilastri e pilastrini, plutei, pulvini», *Corpus della scultura paleocristiana bizantina ad altomedioevale di Ravenna*, Roma 1969.
- Όρλάνδος, «Βαπτιστήριο Κώ»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Τό Βαπτιστήριον τῆς Κῶ», *ΠΑΑ* Γ'(1928), 441-444.
- Όρλάνδος, «Βασιλικαί Λέσβου»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά βασιλικαί τῆς Λέσβου», *ΑΔ* 12 (1929), 1-72.
- Orlandos, «Locride»: A. Orlandos, «Une basilique paléocrétienne en Locride», *Byzantion* 5 (1929), 207-228, πίν. 31-36.
- Orlandos, Chios II: A. Orlandos, *Monuments byzantines de Chios, relevés, dessinés et étudiés par Anast. C. Orlandos*, II, Athènes 1930.
- Όρλάνδος, «Άνασκαφή Σικυῶνος»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Άνασκαφή Σικυῶνος», *ΠΑΕ* 1933, 81-90.
- Orlandos, «Délos»: A. Orlandos, «Délos Chrétienne», *BCH* 60 (1936), 68-100.
- Όρλάνδος, «Βασιλική Χαλινάδου»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Ἡ παλαιοχριστιανική βασιλική τοῦ Χαλινάδου Λέσβου», *ΑΒΜΕ* Γ'(1937), 115-127.
- Όρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά λείψανα τῆς Ρόδου», *ΑΒΜΕ* ΣΤ'(1948), 3-54.
- Όρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Κῶ»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τῆς Κῶ», *Δωδεκανησιακή Ἐπιθεώρησις* (1948), τεῦχ. Β', 73-74.
- Όρλάνδος, «Βασιλική Θάσου»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Ἡ σταυρική βασιλική τῆς Θάσου», *ΑΒΜΕ* Ζ' (1951), 3-61.
- Όρλάνδος, «Γλυπτά Λιμένος Θάσου»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά γλυπτά τοῦ Λιμένος Θάσου», *ΑΒΜΕ* Ζ'(1951), 62-71.
- Όρλάνδος, «Σταυρεπίστεγοι Εὔβοιας»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Σταυρεπίστεγοι ναοί Βάθειας Εὔβοιας», *ΑΒΜΕ* Ζ' (1951), 111-130.
- Όρλάνδος, «Βασιλική Συῖας»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Ἡ παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς Συῖας», *Κρητικά Χρονικά* Ζ' (1953), 337-359.
- Orlandos, «Les Baptistères»: A. Orlandos, «Les Baptistères du Dodécanèse», *Actes du Ve Congrès International Chrétienne*, Aix-en-Provence 1954, 199-211.
- Όρλάνδος, «Μνημεῖα δυτικῆς Κρήτης»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Δύο Βυζαντινά μνημεῖα τῆς δυτικῆς Κρήτης», *ΑΒΜΕ* Η' (1955-1956), 170-205.
- Όρλάνδος, «Άνασκαφή Νικοπόλεως»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Άνασκαφή Νικοπόλεως», *ΠΑΕ* 1956, 149-153, πίν. 52-57.
- Όρλάνδος, Ὑλικά δομῆς: Α. Κ. Όρλάνδος, *Τά ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Βιβλ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 37, τεῦχ. 2, Ἀθῆναι 1958.
- Όρλάνδος, «Βασιλική Δ' Νικοπόλεως»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Άνασκαφή βασιλικῆς Δ' Νικοπόλεως», *ΠΑΕ* 1959, 90-97.
- Όρλάνδος, «Άνασκαφή Χερσονήσου»: Α.Κ. Όρλάνδος, «Άνασκαφή Χερσονήσου Κρήτης», *ΠΑΕ* 1959, 220-229.
- Όρλάνδος, «Βασιλική Όλοῦντος»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Ἐξερεύνησις τῆς βασιλικῆς Όλοῦντος», *ΠΑΕ* 1960, 308-316.
- Όρλάνδος, «Βασιλική Τριῶν Ἐκκλησιῶν»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Άνασκαφή τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν Πάρου», *ΠΑΕ* 1960, 246-257.
- Όρλάνδος, «Βασιλικαί Κῶ»: Α. Κ. Όρλάνδος, «Δύο παλαιοχριστιανικά βασιλικαί τῆς Κῶ», *ΑΕ* 1966, 1-102.

- Ὀρλάνδος, «Χριστιανική Μεσσήνη»: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, «Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης», *ABME IA* (1969), 87-147.
- Ὀρλάνδος, «Βασιλική Σικυῶνος Β'»: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, «Συμπληρωματική ἔρευνα εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Σικυῶνος», *ABME A'* (1969), 148-176.
- Ὀρλάνδος, «Ἄμβωνες Πάρου»: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικοὶ ἄμβωνες Πάρου», *ABME IA* (1969), 177-206.
- Ὀρλάνδος, «Πάτμος», Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφαίαι τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ΚΗ', Ἀθήνα 1970.
- Ὀρλάνδος, «Μνημεῖα Τεγέας»: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα Τεγέας-Νύκλιου», *ABME IB* (1973), 3-171.
- Ὀρλάνδος, Ξυλόστεγος: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης. Μελέτη περὶ τῆς γενέσεως, τῆς καταγωγῆς, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς καὶ τῆς διακοσμῆσεως τῶν χριστιανικῶν οἰκῶν λατρείας ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, (β' ἔκδ., Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 36), Ἀθήνα 1994.
- Ötügen, Forschungen: Υ. Ötügen, *Forschungen im nordwestlichen Kleinasien. Antike und Byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa, IstMitt (Beiheft) 41*, Tübingen 1996.
- ΠΑΑ: Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
- ΠΑΕ: Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
- Παζαρᾶς, «Κατάλογος»: Θ. Παζαρᾶς, «Κατάλογος χριστιανικῶν ἀναγλύφων πλακῶν ἐκ Θεσσαλονίκης μετ' ζωομόρφους παραστάσεις», *Βυζαντινά* 9 (1977), 23-96, πίν. I-XXXIII.
- Παζαρᾶς, Σαρκοφάγοι: Θ. Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφες Σαρκοφάγοι καὶ Ἐπιτάφιος Πλάκες τῆς Μέσης καὶ τῆς Ὑστερης Βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1988.
- Παλάτι Μαγίστρου: *Ἡ Ῥόδος ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. μέχρι τὴν κατάληψή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1522). Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου*, Ἀθήνα 2004 (κατάλογος ἐκθεσης)
- Πάλλας, «Θωράκια»: Δ. Πάλλας, «Παλαιοχριστιανικά θωράκια μετὰ ρόμβου», *BCH* 74 (1950), 233-249.
- Πάλλας, «Βασιλικὴ Σκουτέλας»: Δ. Πάλλας, «Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Σκουτέλας», *ΠΑΕ* 1955, 193-200.
- Πάλλας, «Βασιλικὴ Λεχαίου 1958»: Δ. Πάλλας, «Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου», *ΠΑΕ* 1958, 119-134, πίν. 90-107.
- Πάλλας, «Βασιλικὴ Λεχαίου 1959»: Δ. Πάλλας, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Λεχαίου», *ΠΑΕ* 1959, 126-140, πίν. 108-120.
- Πάλλας, «Βασιλικὴ Λεχαίου 1960»: Δ. Πάλλας, «Ἀνασκαφαὶ ἐν Λεχαίῳ», *ΠΑΕ* 1960, 144-170, πίν. 117-135.
- Πάλλας, «Βασιλικὴ Λεχαίου 1965»: Δ. Πάλλας, «Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Λεχαίῳ», *ΠΑΕ* 1965, 137-166, πίν. 181-209.
- Pallas, «Datierung»: D. Pallas, «Über die Datierung eines Kapitells der Basilika von Lechaion (Korinth)», *BZ* 63 (1970), 69-70.
- Πάλλας, «Ἰουστινιάνεια γλυπτὰ»: Δ. Πάλλας, «Ἰουστινιάνεια γλυπτὰ αἰσθητικῶς ἀνεπέργαστα», *Τόμος στὴ μνήμη Π. Α. Μιχαλῆ*, Ἀθήναι 1972, 420-441.

- Pallas, Monuments: D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de la Grèce découverts de 1959 à 1973*, Vatican 1977.
- Παναγιωτίδη, «Κιονόκρανα»: Μ. Παναγιωτίδη, «Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα», *ΔΧΑΕ ΣΤ'*(1970-72), 82-124.
- Panayotidi, «Chapiteaux inachevés»: Μ. Panayotidi, «Quelques chapiteaux inachevés de Philippes», *Byzantion* 42 (1972), 423-430.
- Παπαζώτος, Βέροια: Θ. Παπαζώτος, *Ἡ Βέροια καὶ οἱ ναοὶ τῆς (11ος-18ος αἰ.)*. *Ιστορική καὶ ἀρχαιολογική σπουδὴ τῶν μνημείων καὶ τῆς πόλης*, Ἀθήνα 1994.
- Παπαχατζής, Ὁρησκεία: Ν. Παπαχατζής, *Ἡ ὁρησκεία στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1987, ἔκδ. Ἐκδοτική Ἀθηνῶν.
- Παπαβασιλείου, «Ἐπιθήματα Ρόδου»: Ἐ. Παπαβασιλείου, «Ὁμάδα ἐπιθημάτων ὡς δείγματα τοπικῆς παραγωγῆς τῆς Ρόδου», στό: *Ρόδος 2400 χρόνια. Ἡ πόλη τῆς Ρόδου ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της μέχρι τὴν κατάληψή ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1523)*, τόμ. Β΄, Ἀθήνα 2000, 405-416.
- Παπαβασιλείου, «Τοπογραφία Σύμης»: Ἐ. Παπαβασιλείου, «Μνημειακὴ τοπογραφία τῆς παλαιοχριστιανικῆς Σύμης», *ΔΧΑΕ Λ'*(2009), 37-46.
- Παπαβασιλείου, «Παρατηρήσεις»: Ἐ. Παπαβασιλείου, «Γενικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴ γλυπτικὴ στὴ Ρόδο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο: τύποι κιονοκράνων», στό: Ν. Ζάρρας - Μ. Ἰ. Στεφανάκης (ἐπιμ.), *Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνη στὰ Δωδεκάνησα κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα. Πρακτικὰ Ἡμερίδας στὴ μνήμη τοῦ Ἡλίου Κόλλια*, Ρόδος 19 Νοεμβρίου 2011, *Εὐλμμένη*, Σειρά Αὐτοτελῶν Ἐκδόσεων 2, Ρέθυμνο 2014, 105-126.
- Papazachos - Papazachou, Earthquakes: B. Papazachos - C. Papazachou, *The Earthquakes of Greece*, Thessaloniki 1977.
- Parenti - Velkosvka, Eucologio Barberini: S. Parenti - E. Velkosvka (ed.), *L'Eucologio Barberini gr. 336*, Roma 1995.
- Parrish, «Mosaic Workshop»: D. Parrish, «An Early Byzantine Mosaic Workshop Based on Kos: Architectural Context and Pavement Design» *An Tard* 9 (2001), 331-349.
- Pasthey, Hieroklis: G. Pasthey, *Hieroklis, Synecdemus et Notiziae Graecae Episcopatum*, Berolini 1866.
- Paton - Hicks, Inscriptions: W. R. Paton - E.L. Hicks, *The inscriptions of Cos*, Oxford 1981.
- Pennas, «St. Isidore»: Ch. Pennas, «The Basilica of St. Isidore: New evidence», *Chios. A Conference at the Homereion in Chios*, 1984, ἐπιμ. J. Boardman and C.E. Vaphoroulou-Richardson, Oxford 1986, 317-334.
- Πέννας, Μεσοβυζαντινὴ γλυπτικὴ: Χ. Πέννας, *Μελέτη μεσοβυζαντινῆς γλυπτικῆς. Νάξος-Πάρος*, Ἀθήνα 2000.
- Πελεκανίδης, «Βασιλικὴ Φιλίππων»: Στ. Πελεκανίδης, «Ἡ ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων», *ΑΕ* 1955, 114-179.
- Πελεκανίδης, «Ὁκτάγωνο Φιλίππων»: Στ. Πελεκανίδης, «Ἀνασκαφαὶ Ὁκταγώνου Φιλίππων», *ΠΑΕ* 1960, 76-94.
- Πέννα - Λαμπροπούλου - Ἀναγνωστάκης, «Γλυπτὰ βασιλικῆς Θεάτρου»: Β. Πέννα - Ἀ. Λαμπροπούλου - Ἡ. Ἀναγνωστάκης, «Γλυπτὰ μεταβατικῶν χρόνων ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ θεάτρου τῆς Ἀρχαίας Μεσσήνης», *La sculpture Byzantine VIIe-XIIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités*

- Byzantines et l'École française d'Athènes* (6-8 Septembre 2000), (ed. Ch. Pennas-C. Vanderheyde), *BCH Supplément* 49, 375-392.
- Πελεκανίδης - Άτζακά, Σύνταγμα Ι: Στ. Πελεκανίδης - Π. Ί. Άτζακά, *Σύνταγμα τών παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων τής Ελλάδας, Ι: Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη* 1974.
- Πελεκανίδης, Μελέτες: Στ. Πελεκανίδης, *Μελέτες παλαιοχριστιανικής καί βυζαντινής αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1977.
- Peschlow, «Johanneskirche»: U. Peschlow, «Die Johanneskirche des Studios in Istanbul. Bericht über die jungsten Untersuchungsergebnisse», *XVIe CEB*, II, 4, 429-434.
- Peschlow, «Didyma»: U. Peschlow, «Byzantinische Plastik in Didyma», *IstMitt* 25 (1975), 211-257, πίν. 38-52.
- Peschlow, Irenenkirche: U. Peschlow, *Die Irenenkirche in Istanbul. Untersuchungen zur Architektur*, Tübingen 1977.
- Peschlow, «Kapitellskulptur»: U. Peschlow, «Tradition und Innovation: Kapitellskulptur in Lykien», *Spätantike und Byzantinische Bauskulptur*, 67-76.
- Ποζιόπουλος, «Άγιος Ίωάννης Βαπτιστής»: Α. Ποζιόπουλος, «Ό Κοιμητηριακός ναός του Άγ. Ίωάννη του Βαπτιστή στην Κώ», *Περίληψεις ανακοινώσεων του 6ου Συμποσίου Βυζαντινής καί Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας καί Τέχνης τής Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα 1986, 53-55.
- Ποζιόπουλος, «Έπτά Βήματα»: Α. Ποζιόπουλος, «Τό παλαιοχριστιανικό Βαπτιστήριο Έπτά Βήματα του Αγίου Ίωάννη στην Κώ. Τυπολογικά ζητήματα», *ΔΧΑΕ*, τόμ. Α' (2009), 25-36.
- Πουπάκη, «Πελεκητά»: Είρ. Πουπάκη: «Πελεκητά: Τό Λατομείο του αρχαίου Δήμου τών Ίσθμιωτών στην Κώ», *Ίστορία-Τέχνη καί Αρχαιολογία τής Κώ, Α' Διεθνές Συνέδριο, Κώς 2-4 Μαΐου 1997, Δημοσιεύματα περ. Αρχαιογνωσία, άρ. 1*, Αθήνα 2001, 59-76.
- Πουπάκη-Χατζηκωνσταντίνου, «Νεότερες έρευνες»: Είρ. Πουπάκη - Α. Χατζηκωνσταντίνου, «Νεότερες έρευνες σέ λατομεία τής Κώ», *Αρχαιομετρικές Μελέτες γιά τήν Ελληνική Προϊστορία καί Αρχαιότητα*, Αθήνα (έπιμ. Ί. Μπασιάκος, Έ. Άλούπη, Γ. Φακορέλλης), 541-556.
- Πουπάκη, Κωακοί λίθοι: Είρ. Πουπάκη, *Κωακοί λίθοι καί κωακή λιθοξοΐα: ή χρήση τών λίθων τής Κώ στην αρχιτεκτονική, γλυπτική καί κατασκευή επιτύμβιων, ενεπίγραφων μνημείων καί τέχνηργων. Αρχαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδος. Η σημασία της γιά τήν οίκονομία του νησιού*, Αθήνα 2011 (άδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).
- Poupaki, «Quarries»: E. Poupaki, «Quarries of the Hellenistic Age on the Island of Kos and possible uses of the stones extracted», *Transactions of the scientific conference «The Hellenistic Polis of Kos - state and culture»*, Uppsala 11-14 May 2000, *Boreas* 28 (2004), 165-179.
- Poupaki - Chatziconstantinou - Katerinopoulos, «Use of Koan Monzonite»: E. Poupaki-Ach. Chatziconstantinou - Ath. Katerinopoulos, «The use of Koan Monzonite in Ptolemaic Statuary and Early-Byzantine Architecture of Kos Island (Dodecanese, Greece)», *Proceedings of ASMOSIA VIII, International Conference, Aix-En-Provence 12-18 June 2006*, 177-188.

- Pralong, «L' Acanthe»: A. Pralong, «Remarques sur les chapiteaux corinthiens tardifs en marbre de Proconnèse», *L' Acanthe*, 133-146.
- Πρίσκο: Πρίσκου, *Ιστορία Βυζαντιακή καί τά κατ' Ἀττίλαν*, ἐκδ.: R.C. Blockley, The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. II. Text, Translation and Historiographical Notes, Wiltshire (Liverpool) 1983.
- Pritchett, «Marble»: W.K. Pritchett, «The provenance of the marble», στό A. Georgiades, The Koan Fragment of Monetary Decree, *BCH* 89 (1965), 423-425.
- RACrist: *Rivista di Archeologia Cristiana*
- Rayet, Mémoire: O. Rayet, *Mémoire sur l'île de Kos*, Paris 1876.
- RIA: *Rivista dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte*
- Rice, «Leaved cross»: D. T. Rice, «The Leaved cross», *Byzantinoslavica* XI (1950), 72-81.
- Rhoby, Epigramme auf Stein: A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Stein*, nebst Addenda zu Bänden 1 und 2, Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung 3/I, Wien 2014.
- Ristow, Baptisterien: S. Ristow, *Frühchristliche Baptisterien, Jahrbuch für Antike und Christendom, Ergänzungsband 27*, Münster 1998.
- Rocco, «Complesso sacro»: G. Rocco, «Coo: il complesso sacro a est dei quartieri del porto», *Χάρης Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη τῆς Χάρης Κάντζια*, τόμ. Α', Ἀθήνα 2004, 175-194.
- Rohmann, «Kapitelle»: J. Rohmann, «Die Kapitelle des Trajantempels von Pergamon», *Spätantike und Byzantinische Bauskulptur*, Stuttgart 1998, 25-35.
- Rom und Byzanz: *Rom und Byzanz. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern*, (ἐπιμ. L. Wamser-G. Zahlhaas), München 1998.
- Σαββίδης, «Περσική ἐπιδρομή»: Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Σχετικά μέ τήν περσική ἐπιδρομή κατά τῆς Ρόδου ἐπί Ἡρακλείου», *Ρόδος 2400 χρόνια. Ἡ πόλη τῆς Ρόδου ἀπό τήν ἱδρυση της μέχρι τήν κατάληψη ἀπό τοὺς Τούρκους (1523)*, Πρακτικά διεθνούς ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου, *Ρόδος, 24-29 Ὀκτωβρίου 1993*, τόμ. Β', Ἀθήνα 2000, 481-484.
- Σαββίδης, «Προβλήματα»: Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Τά προβλήματα τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῆς Κῶ», *Ιστορία-Τέχνη καί Ἀρχαιολογία τῆς Κῶ, Α' Διεθνές Συνέδριο, Κῶς 2-4 Μαΐου 1997*, Δημοσιεύματα περ. Ἀρχαιογνωσία, ἀρ. 1, Ἀθήνα 2001, 379-384.
- Salvatore, «Sculpture»: M. Salvatore, «Le Sculpture del Museo del Santuario», *Il Santuario di S. Michele sul Gargano dal VI al IX secolo, Atti del Convegno 9-10 Dicembre 1978*, Edipuglia-Bari 1980, 431-502.
- Salona I: *Salona I. Sculpture Architecturale. Recherches Archéologiques Franco-Croates* (Dirigées par N. Duval et E. Marin), Rome - Split 1994.
- Schazmann, «Charmyleion»: P. Schazmann, «Das Charmyleion», *Jdl* 49 (1934), 110-127.
- Schneider, «Samos», A. M. Schneider, «Samos in Frühchristliche und Byzantinischer Zeit», *AM* 54 (1929), 96-141.
- Scranton, Corinth: R. Scranton, *Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth, Corinth XVI*, Princeton N.J. 1957.
- Segre, Iscrizioni: M. Segre, *Iscrizioni di Cos, I-II*, Monographie della Scuola Archeologica di Athene e delle Missioni Italiane in Oriente VI, Roma 1993.
- Segre, Iscrizioni 2007: M. Segre, *Iscrizioni di Cos*, Monografie della Scuola Archeologica di Athene e delle Missioni Italiane in Oriente 6/2, Roma 2007.

- Severin, Menas: G. H.G. Severin, *Marmor von heiligen Menas*, Liebieghaus Monographie 10, Frankfurt aM. 1987.
- Severin, «Bauskulptur»: H. G. Severin, «Konstantinopler Bauskulptur und die Provinz Ägypten», *Spätantike und Byzantinische Bauskulptur*, 93-104.
- Sherwin-White, Ancient Cos: S. Sherwin-White, *Ancient Cos. A Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period (Dissertation)*, Hypomnemata 51, Göttingen 1978.
- Σινάκος, Ἀνθρωπος καί Περιβάλλον: Ἀ. Κ. Σινάκος, *Ἀνθρωπος καί Περιβάλλον στήν Πρωτοβυζαντινή Ἑποχή (4ος-6ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Σκλάβου-Μαυροειδῆ, «Θέματα γλυπτικής»: Μ. Σκλάβου-Μαυροειδῆ, «Δύο θέματα τῆς παλαιοχριστιανικῆς γλυπτικῆς τόν 11ο αἰ.», *Εὐφρόσυνον*, τόμ. 2, 542-547, πίν. 302-306.
- Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Γλυπτά: Μ. Σκλάβου-Μαυροειδῆ, *Γλυπτά τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1999.
- Σμπυράκη-Καλαντζῆ, «Γλυπτά Ἄνω Μονῆς Ξενιάς»: Αἰκ. Σμπυράκη-Καλαντζῆ, «Συλλογή γλυπτῶν τῆς Ἄνω Μονῆς Παναγίας Ξενιάς», *Διεθνές Συνέδριο γιά τήν ἀρχαία Θεσσαλία. Στή μνήμη τοῦ Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*. Πρακτικά, Ἀθήνα 1992, 464-472, πίν. 103-104.
- Sodini, «Remarques»: J. P. Sodini, «Remarques sur la sculpture architecturale d'Attique, de Béotie et du Péloponnèse à l'époque paléochrétienne», *BCH* 101/1 (1977), 423-450.
- Sodini - Kolokotsas, Alik: J. P. Sodini - K. Kolokotsas, *Aliki II, La basilique double*, *Études Thasiennes* X, Paris, 1984.
- Sodini, «Sculpture I»: J. P. Sodini, «La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyricum», *Xe CIAC*, A', 207-298.
- Sodini, «Sculpture II»: J. P. Sodini, «Sculpture architecturale, briques, objets métalliques d'époques paléochrétienne et byzantine», *G. Dragon-D. Feissel, Inscription de Cilicie*, Paris 1987, 231-247, πίν. LII-LXI.
- Sodini - Barsanti - Guidobaldi, «Sculpture»: J.P. Sodini - C. Barsanti - A.Guiglia - Guidobaldi, «La sculpture architecturale en marbre au VIe siècle à Constantinople et dans les régions sous influence constantinopolitaine», *CIAC XIIIe*, II, 301-371.
- Sodini, «Marble and Stoneworking»: J. P. Sodini, «Marble and Stoneworking in Byzantium, 7th-15th centuries», *The Economic History of Byzantium. From the 7th through the 15th century*, *Dumbarton Oaks Studies XXXIX*, Washington DC 2002, vol. I, 129-146.
- Spätantike und Byzantinische Bauskulptur: U. Peschlow-S. Möllers, *Spätantike und Byzantinische Bauskulptur. Beiträge eines Symposions in Mainz, Februar 1994*, Stuttgart 1998.
- Σταμπολίδης, Βωμός Διονύσου: Ν. Χ. Σταμπολίδης, *Ὁ Βωμός τοῦ Διονύσου στήν Κῶ*, Ἀθήνα 1987.
- Στίκας, «Βραυρῶνα 1951»: Ε. Στίκας, «Ἀνασκαφή παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς παρά τήν Βραυρῶνα», *ΠΑΕ* 1951, 53-76.
- Στίκας, «Βραυρῶνα 1952»: Ε. Στίκας, «Συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς τῆς παρά τήν Βραυρῶνα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς», *ΠΑΕ* 1952, 73-91.

- Στίκας, «Άνασκαφή Ἀμφιπόλεως»: Ε. Στίκας, «Άνασκαφή Ἀμφιπόλεως», ΠΑΕ 1966, 39-46, πίν. 20-32.
- Stikas, «Amphipolis»: E. Stikas, «Les basiliques paléochrétiennes d' Amphipolis de Macédoine récemment découvertes», *Corsi Rav* 19 (1972), 297-310.
- Στουφῆ-Πουλημένου, Φράγμα Ἱεροῦ Βήματος: Ἰ. Στουφῆ-Πουλημένου, *Τό φράγμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος στά παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1999.
- Strube, Polyeuktoskirche: Chr. Strube, *Polyeuktoskirche und Hagia Sophia. Umbildung und Auflösung antiker Formen, Entstehen des Kämpferkapitells*, München 1984.
- Strube, Baudekoration: Chr. Strube, *Baudekoration im nordsyrischen kalksteinmassiv, Band I: Kapitell-Tür- und Gesimsformen der Kirchen des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.*, Mainz am Rhein 1993.
- Strzygowski, «Die Akropolis»: J. Strzygowski, «Die Akropolis in altbyzantinische Zeit», *AM* 14 (1889), 271-296.
- Συθιακάκη, «Δαφνούσιοι Λοκροί»: Β. Συθιακάκη, «Άνασκαφική ἔρευνα στόν περιβάλλοντα χώρο τῆς βασιλικῆς τῶν Δαφνουσίων Λοκρῶν Φθιώτιδας», *Τό Ἔργο τῶν Ἐφορειῶν Ἀρχαιοτήτων καί Νεωτέρων Μνημείων τοῦ ΥΠ.ΠΟ. στή Θεσσαλία καί τήν εὐρύτερη περιοχή της (1990-1998)*, Πρακτικά 1ης Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης, Βόλος 2000, 235-244.
- Συθιακάκη, Ἀρχιτεκτονικός Διάκοσμος: Β. Συθιακάκη, *Ὁ ἀνάγλυφος ἀρχιτεκτονικός διάκοσμος στή Θεσσαλία καί Φθιώτιδα. Παλαιοχριστιανικά καί πρῶϊμα μεσαιωνικά χρόνια*, Βόλος 2012.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Ἐπαναξέταση»: Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Ἐπανεξέταση τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων ἀπό τή βασιλική τῆς ὁδοῦ Κύπρου καί τό κτήριο τῆς ὁδοῦ Ὀλύμπου στή Λάρισα», *ΔΩΡΟΝ*, 197-208.
- Σωτηρίου, «Άνασκαφαί ἐν Ἐφέσῳ»: Γ. Σωτηρίου, «Άνασκαφαί τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ», *ΑΔ* 7 (1921-22), 89-226.
- Σωτηρίου, Χριστιανικά Ἱθῆβαι: Γ. Ἀ. Σωτηρίου, *Αἱ χριστιανικά Ἱθῆβαι τῆς Θεσσαλίας*, Ἀθήναι 1993 (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀρ. 126) (ἀνατύπωση ἀπό τήν ἴδια δημοσίευση στήν ΑΕ 1929, 1-158).
- Σωτηρίου, «Άνασκαφές Ἀγχιάλου»: Γ. Σωτηρίου, «Περί τῶν ἐν Ν. Ἀγχιάλῳ ἀνασκαφῶν», ΠΑΕ 1933, 46-57.
- Σωτηρίου, «Γλυπτική»: Γ. Σωτηρίου, «Ἡ βυζαντινὴ γλυπτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τόν 7ο καί 8ο αἰ.», ΑΕ 1937, 171-184.
- Σωτηρίου, Βασιλικὴ Ἁγίου Δημητρίου: Γ. καί Μ. Σωτηρίου, *Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1952.
- Terry, «Sculpture»: A. Terry, «The sculpture at the Cathedral of Eufrasius in Poreč», *DOP* 42 (1988), 13-264.
- Τσιούμη - Μπακιρτζῆ, «Κορινθιακά κιονόκρανα»: Χ. Τσιούμη - Δ. Μπακιρτζῆ, «Κιονόκρανα τῆς συλλογῆς τῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Μέρος Α'. Κορινθιακά κιονόκρανα καί παραλλαγές», *Μακεδονικά* 19 (1979), 11-39.
- Τσιούμη - Μπακιρτζῆ, «Ἰωνικά κιονόκρανα»: Χ. Τσιούμη - Δ. Μπακιρτζῆ, «Κιονόκρανα τῆς συλλογῆς τῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Μέρος Β'. Ἰωνικά κιονόκρανα», *Μακεδονικά* 20 (1980), 218-236.

- Ulbert, Reliefplastik: T. Ulbert, *Studien zur dekorativen Reliefplastik des östlichen Mittelmeerraums (Schrankenplatten des 4. bis 10. Jahrhunderts)*, München 1969.
- Ulbert, «Reliefplatten»: T. Ulbert, «Untersuchungen zu den byzantinischen Reliefplatten des 6. bis 8. Jahrhunderts», *IstMitt* 19/20 (1969/1970), 339-357, πίν. 65-74.
- Vemi, Chapiteaux: V. Vemi, *Les Chapiteaux ioniques à l'époque paléochrétienne, BCH Supplément XVII*, Paris 1989.
- Vitruvius, De Architectura: Vitruvius, *On Architecture*, τ. I-II (F.S. Ganger, Cambridge Mass./London 1945).
- Ward-Perkins, Marble: J. Ward-Perkins, *Marble in Antiquity*, London 1992.
- Westphalen, «Basilika»: S. Westphalen, «Die Basilika von Priene. Architektur und liturgische Ausstattung», *IstMitt* 48 (1998), 279-340, πίν. 30-43.
- Wrede, «Misokampos Samos»: W. Wrede, «Vom Misokampos auf Samos», *AM* 54 (1929), 65-95.
- Wulff - Volbach, Bildwerke: O. Wulff - W. F. Volbach, *Die altchristlichen und mittelalterlichen byzantinischen Bildwerke*, III (Ergänzungsband), Berlin-Leipzig 1923.
- Χαλκιᾶ, «Ἰμβρος»: Εὐγ. Χαλκιᾶ, «Στοιχεῖα γιὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ Ἰμβρο», *ΔΧΑΕ* ΙΘ' (1996-1997), 351-368.
- Χαλκιᾶ, «Βασιλικὴ Δ Νικόπολης»: Εὐγ. Χαλκιᾶ, «Συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ στὴ βασιλικὴ Δ τῆς Νικόπολης», *Νικόπολις Β' . Πρακτικὰ τοῦ δευτέρου Διεθνoῦς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, 659-666.
- Χαριτωνίδης, «Τοπογραφία»: Σ. Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανικὴ τοπογραφία τῆς Λέσβου», *ΑΔ* 23 (1968), 10-69, πίν. 3-33.
- Χατζηβασιλείου, Ἱστορία: Β. Χατζηβασιλείου, *Ἱστορία τῆς νήσου Κῶ*, Ἀθήνα 1990.
- Χατζηδάκης, «Λίμνη Εὐβοίας»: Μ. Χατζηδάκης, «Ἀνασκαφὴ Λίμνης Εὐβοίας», *ΠΑΕ* 1960, 324-328.
- Χρήστου, «Παραστάσεις ἐνζῶδου βλαστοῦ»: Δ. Χρήστου, «Παραστάσεις ἐνζῶδου βλαστοῦ σέ πεσσίσκους ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ «Σωφρονίου» στὴ Νικήτη Χαλκιδικῆς. Ζητήματα εἰκονογραφίας καὶ συμβολισμῶν», *ΔΩΡΟΝ*, 213-221.
- Yegül, «Capitals»: F. K. Yegül, «Early Byzantine Capitals from Sardis: Ionic impost type», *DOP* 28 (1974), 265-271.
- Zacos - Vegrely, Seals I: G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, vol. I. Plates, Basel 1972.
- Ζαρράφτης, Θαλύσια: Ἰ. Ζαρράφτης, *Θαλύσια τῆς Κῶ*, Σάμος 1906.
- Ζαρράφτης, Κώϊα: Ι. Ζαρράφτης, *Κώϊα, Α' μέρος, Γεωγραφικὴ Περιήγηση τῆς Νήσου Κῶ*, Κῶς 1921.
- Ζῆκος, Ἀμφίπολη: Ν. Ζῆκος, *Παλαιοχριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀμφίπολις*, Ἀθήνα 1989.
- Zollt, Kapitellplastik: Th. Zollt, *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr. Mit einem Beitrag zur Untersuchung des ionischen Kämpferkapitells*, (Asia Minor Studien 14), Bonn 1994.
- Zollt, «Kämpferkapitell»: Th. Zollt, «Das ionische Kämpferkapitell», *Spätantike und Byzantinische Bauskulptur*, 59-65, πίν. 16-17.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΚΩ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΩ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
(4ος-7ος αϊ.)

ΕΝΟΤΗΤΑ Β΄ (ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ-ΠΙΝΑΚΕΣ)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

1. [Αρ(χ) 799] Κανονικό κορινθιακό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Άποκρούσεις κατά τόπους.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,44μ. Πλευρά άβακα 0,46μ. Διάμ. 0,31μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ανατολικά τής κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 4ου αϊ.

2. Κανονικό κορινθιακό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Λευκό.

Κατάσταση: Έπιφάνεια άσβεστοποιημένη. Φθορές καί μελανά ιζήματα κατά τόπους. Τοπικές άποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,46μ. Άνω έπιφ. 0,53 X 0,52μ. Διάμ. 0,37μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Πλατεία Πλατάνου, μουσουλμανική κρήνη τεμένους Γαζή Χασάν Πασά (Λότζια).

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 4ου αϊ.

3. Κορινθιακό κιονόκρανο μέ μία στεφάνη φύλλων πρινωντής άκανθας

Μάρμαρο: Λευκό μέ γαλανές φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Άπώλειες στόν άβακα. Τοπικά γκριζωπά ιζήματα.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,31μ. Άνω έπιφ. 0,40 X 0,41 (σωζ.)μ. Διάμ. 0,32μ.

Προέλευση: Βασιλική Καμαρίου Κεφάλου.

Θέση: Ρωμαϊκή Οικία, περίβολος.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου - άρχές 6ου αϊ.

4. Κορινθιακό κιονόκρανο μέ μία στεφάνη φύλλων πρινωντής άκανθας

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Λείπουν τμήματα του άβακα. Πολλά ιζήματα στην έπιφάνεια του μαρμάρου.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,30 μ. Άνω έπιφ. 0,37 X 0,37 (σωζ.)μ. Διάμ. 0,32μ.

Προέλευση: Βασιλική Καμαρίου Κεφάλου.

Θέση: Ρωμαϊκή Οικία, περίβολος.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου - αρχές 6ου αϊ.

5. [Αρ(χ) 252] Κορινθιακό κιονόκρανο με συνωστισμένη άκανθα και τέσσερα άνω φύλλα

Μάρμαρο: Γκριζοκίτρινο (ίσως τοπικό ή μικρασιατικό).

Κατάσταση: Απώλειες στις γωνίες του άβακα, στίς απολήξεις των κορυφαίων λοβών των φύλλων της στεφάνης και στη βάση του καλάθου.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,43μ. Άνω έπιφ. 0,67X0,60μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικών Μελών Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αϊ.

6. [Αρ(χ) 253] Κορινθιακό κιονόκρανο με συνωστισμένη άκανθα και τέσσερα άνω φύλλα

Μάρμαρο: Γκριζοκίτρινο (ίσως τοπικό ή μικρασιατικό).

Κατάσταση: Λείπει σχεδόν όλόκληρη ή μία πλευρά του άβακα και κατά τό ήμισυ μία δεύτερη. Αποκρούσεις στις γωνίες του άβακα, στίς απολήξεις των κορυφαίων λοβών των φύλλων της στεφάνης και στη βάση του καλάθου.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,31μ. Άνω έπιφ. 0,60X0,60μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικών Μελών Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αϊ.

7. [Αρ(χ) 251] Κορινθιακό κιονόκρανο με έξι φύλλα σε μία ζώνη

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο (ίσως τοπικό ή μικρασιατικό).

Κατάσταση: Διατηρείται σε καλή κατάσταση με κατά τόπους αποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,32μ. Άνω έπιφ. 0,40X0,27μ. Κάτω έπιφ. 0,25X0,20μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικών Μελών Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: τέλη 4ου - αρχές 5ου αϊ.

8. [Αρ(χ) 255] Κορινθιακό κιονόκρανο με τέσσερα φύλλα σε μία ζώνη

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Αποκρούσεις στις γωνίες και τίς πτυχώσεις του άβακα και στον κάλαθο. Λίγα κατά τόπους ιζήματα.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,23μ. Άνω έπιφ. 0,23X0,24μ. Διάμ. 0,15μ.

Προέλευση: ΚΑΘ. ΝΕΚΡ. (γραμμένο με μολύβι).

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικών Μελών Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: μέσα 5ου αϊ.

9. [Αρχ(χ) 181] Κορινθιακό κιονόκρανο με τέσσερα φύλλα σε μία ζώνη

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο με γαλανές φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Αποκρούσεις στις γωνίες του ἄβακα καί στη βάση του καλάθου.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,28μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,31 X 0,35μ.

Προέλευση: Καρδάμαινα (γραμμένο με μολύβι).

Θέση: Μουσείο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου αἰ.

10. [Αρχ(χ) 182] Κορινθιακό κιονόκρανο με τέσσερα φύλλα σε μία ζώνη

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο με γαλανές φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Αποκρούσεις στις γωνίες του ἄβακα καί στις ἑλικες. Τζήματα στὸν ἄβακα.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,28μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,33 X 0,34μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Μουσείο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου- ἀρχές 6ου αἰ.

11. [Αρχ(χ) 245] Κορινθιακό κιονόκρανο με τέσσερα φύλλα σε μία ζώνη

Μάρμαρο: Λευκό με γκριζες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Αποκρούσεις τοπικές.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,26μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,35X0,33μ. Κάτω ἐπιφ. 0,225X0,17μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Μουσείο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου αἰ.

12. Κορινθιακό κιονόκρανο με τέσσερα φύλλα σε μία ζώνη

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Αποκρούσεις στις γωνίες του καλάθου. Λείπει τμήμα του ἄβακα.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,335μ. Διάμ.: 0,19μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,24X0,16μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη. (Βασιλική Ἀγίων Ἀναργύρων;).

Θέση: Αὔλειος χώρος Ἀγίων Ἀποστόλων Ἀντιμάχειας.

Βιβλιογραφία: Μαστορόπουλος, Ἀντιμάχεια, φωτ. στή σελ. 88.

Χρονολόγηση: Ἀρχές 6ου αἰ.

13. [Αρχ(χ) 247] Δύο κορινθιακά κιονόκρανα με τέσσερα φύλλα σε μία ζώνη

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Αποκρούσεις στις γωνίες του ἄβακα. Λείπει τμήμα του κάτω μέρους του καλάθου.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,22μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,16X0,16μ.

Προέλευση: Στὸ ἓνα κιονόκρανο (ἀριστερά) Θ (Δυτικές Θέρμες;) γραμμένο με μολύβι.

Θέση: Μουσείο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αϊ.

14. [Αρ(χ) 243] Κορινθιακό κιονόκρανο μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Λείπει ή μία πλευρά τοῦ κιονοκράνου καί τό κάτω τμήμα τοῦ καλάθου. Στή φωτογραφία τῆς δημοσίευσης τοῦ Ὁρλάνδου σώζεται μεγαλύτερο τμήμα τοῦ κάτω μέρους τοῦ κιονοκράνου.

Διαστάσεις: Σωζ. ὑψ. 0,22μ. Ἄνω σωζ. ἐπιφ. 0,44X0,30μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Ἰωάννη Θεολόγου Μαστιχάρι.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ὁρλάνδος, «Βασιλικαί Κῶ», 29, εἰκ. 27.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αϊ.

15. [Αρ(χ) 180] Κορινθιακό κιονόκρανο μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Τοπικές ἀποκρούσεις καί ἀπώλειες τῆς ἐπιφάνειας στίς δύο ἔλικες.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,25μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,38 X 0,38μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αϊ.

16. Κορινθιακό κιονόκρανο τύπου V μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο μέ γαλανές φλεβώσεις (προκοινησίο).

Κατάσταση: Τοπικές ἀποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,30 μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,40 X 0,40μ. Διάμ.: 0,30μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Ρωμαϊκή Οἰκία, αὐλειος χώρος.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Ἀρχές 6ου αϊ.

17. Κορινθιακό κιονόκρανο τύπου V μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο μέ γαλανές φλεβώσεις (προκοινησίο).

Κατάσταση: Πολλά γκριζωπά ἰζήματα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,30μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,40 X 0,41μ. Διάμ. 0,30μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Ρωμαϊκή Οἰκία, αὐλειος χώρος.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Ἀρχές 6ου αϊ.

18. Κορινθιακό κιονόκρανο τύπου V μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο (πιό γκριζωπό ἀπό τό προηγούμενο) μέ γαλανές φλεβώσεις (προκοινησίο).

Κατάσταση: Λίγες τοπικές ἀποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,30μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,44 X 0,43μ. Διάμ.: 0,31μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Ρωμαϊκή Οικία, αὔλειος χώρος.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Αρχές 6ου αἰ.

19. Κορινθιακό κιονόκρανο τύπου V με τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο με γαλανές φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Λίγες τοπικές αποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,285 μ. Ἄνω ἐπιφ. 0, 43X 0,45μ. Διάμ. 0,35μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Ρωμαϊκή Οικία, αὔλειος χώρος.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Αρχές 6ου αἰ.

20. Κορινθιακό λυρόσχημο κιονόκρανο με τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη

Μάρμαρο: Λευκό με γαλανές φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Πολλά γκριζωπά ιζήματα.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,31μ. Ἄνω ἐπιφ. 0, 48X 0,49μ. Διάμ. 0,30μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Ρωμαϊκή Οικία, αὔλειος χώρος.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Αρχές 6ου αἰ.

21. Κιονόκρανο με «πλήρη» φύλλα

Μάρμαρο: Λευκό με γκριζωπές φλεβώσεις (προκοννήσιο) καί μελανά ιζήματα.

Κατάσταση: Ἀπώλειες στά φύλλα τοῦ καλάθου, στίς πτυχώσεις τοῦ ἄβακα καί στίς ἡμικυκλικές ἀποφύσεις. Τό κάτω μέρος τοῦ καλάθου συμπληρωμένο μέ τσιμέντο.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,38μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,45X0,40μ. Διάμ. 0,38μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Πλατεία Πλατάνου, Μουσουλμανική κρήνη τεμένουσ Γαζή Χασάν Πασᾶ.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αἰ.

22. Ἀρ(χ) 734 Κιονόκρανο με «πλήρη» φύλλα

Μάρμαρο: Γκριζοκίτρινο.

Κατάσταση: Λίγες ἀποκρούσεις στίς γωνίες καί στίς ἡμικυκλικές ἀποφύσεις τοῦ ἄβακα. Τοπικά ιζήματα.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,40μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,53X0,50μ.

Προέλευση: Βρέθηκε στήν περιοχή Πλατύς Ποταμός στό Ψαλίδι (κοντά στή βασιλική τοῦ Ἀγίου Γαβριήλ).

Θέση: Πρατήριο βενζίνης Σαράγια, Ἀντιμάχεια.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αἰ.

23. Κιονόκρανο μέ «πλήρη» φύλλα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπές φλεβώσεις καί μελανά ιζήματα.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις σέ ὅλη τήν ἐπιφάνεια τοῦ καλάθου καί στόν ἄβακα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,38μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,50X0,50μ. Διάμ. 0,38μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Πλατεία Πλατάνου, Μουσουλμανική κρήνη τεμένους Γαζή Χασάν Πασᾶ.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αἰ.

24. Κιονόκρανο μέ «πλήρη» φύλλα

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Ἦταν καλυμμένο μέ ἀσβεστοκονίαμα πού καθαρίστηκε πρόσφατα.

Τοπικές ἀποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,42μ. Διάμ. 0,385μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,54X0,58μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Ἐντοιχισμένο σέ θρανίο στήν αὐλή τῆς Τιμίας Ζώνης, θέση «Ταπάχανα», Πυλί.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αἰ.

ΘΕΟΔΟΣΙΑΝΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

25. [Ἀρ(χ) 249] Θεοδοσιανό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζογάλανες παράλληλες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Ἀπώλειες στόν ἄβακα καί στίς ζώνες τοῦ καλάθου. Τοπικά ιζήματα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,33μ. Διάμ. 0,31μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,35X0,33μ.

Προέλευση: Ἵσως ἀπό βασιλική Ἀγίας Θεότητος Καρδάμαινας.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου - ἀρχές 6ου αἰ.

ΙΩΝΙΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

26. [Ἀρ(χ) 203] Ἴωνικό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζωπό μέ κιτρινωπή πατίνα.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στά προσκεφάλαια, στίς ἔλικες, στόν ἄβακα καί τόν ἐχίνο. Λείπει ἡ μία ἔλিকা καί τό ἥμισυ τοῦ ἑνός προσκεφαλαίου.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,13μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,26 X 0,28μ. Διάμ. βάσης 0,27μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Ὁψιμος 5ος αἰ.

27. [Ἀρ(χ) 207] Ἴωνικό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στίς ἔλικες, στά προσκεφάλαια καί στόν ἄβακα. Στήν

κάτω επιφάνεια του κιονοκράνου, πού είναι άδρά λαξευμένη, υπάρχει τετράγωνος τόρμος (0,02 X 0,02μ., βάθ. 0,02μ.).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,19μ. Άνω επιφ. 0,26 X 0,27 μ. Διάμ. βάσης 0,38μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Όψιμος 5ος αἰ.

28. [Αρχ] 212] Ίωνικό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζοκίτρινο.

Κατάσταση: Άποκρούσεις στίς ἑλικες, στὸν ἔχίνο καί στίς γωνίες τοῦ ἄβακα. Πολλά ἰζήματα κατὰ τόπους. Στό κέντρο τῆς κάτω επιφάνειας κυκλικός τόρμος, διάμ. 0,03μ. καί βάθ. 0,02μ., μέ αὔλακα μολυβδοχόησης πού φθάνει μέχρι τήν περιφέρεια (μῆκ. 0,13μ.).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,13μ. Άνω επιφ. 0,29 X 0,29μ. Διάμ. 0,27μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου αἰ.

29. [Αρχ] 217] Ίωνικό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Λίγες περιφερειακές ἀποκρούσεις κατὰ τόπους.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,14μ. Άνω επιφ. 0,28X0,27μ. Διάμ. βάσης 0,26μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου αἰ.

30. [Αρχ] 220] Ίωνικό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζωπό χονδρόκοκκο.

Κατάσταση: Άρκετά καλή κατάσταση. Λίγες τοπικές ἀποκρούσεις καί ἰζήματα.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,16μ. Άνω επιφ. 0,37X0,37μ. Διάμ. βάσης 0,31μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου αἰ. - ἀρχές 6ου αἰ.

31. Ίωνικό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Λίγες τοπικές ἀποκρούσεις.

Διαστάσεις: Δέν κατέστη δυνατό νά μετρηθοῦν.

Προέλευση: Βαπτιστήριο Ἁγίου Ἰωάννη Προδρόμου (Ἑπτὰ Βήματα).

Θέση: Βαπτιστήριο Ἁγίου Ἰωάννη Προδρόμου (Ἑπτὰ Βήματα). Κατά χώραν.

Βιβλιογραφία: Ὁρλάνδος, «Βαπτιστήριο Κῶ», 441, ὑπόσημ. 2. Balducci,

Basiliche, 47-50, εικ. 40-43. Ὁ Ὀρλάνδος ἀναφέρει ὅτι κάποια κιονόκρανα ἀπὸ τὰ Ἑπτὰ Βήματα χρησιμοποιήθηκαν στό τζαμί τῆς Λότζιας. Σήμερα στό τζαμί ὑπάρχουν νεότερα κιονόκρανα, τὰ ὁποῖα πιθανότατα τοποθετήθηκαν κατὰ τὴν ἐπισκευή τοῦ τζαμιοῦ ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς μετὰ τὸν σεισμό τοῦ 1933.

Φωτ.: Ἰταλικό Ἀρχεῖο ΕΦΑ Δωδ/ου, ἀρ. ἀρν. 1367B

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αἰ.

32. Ἴωνικό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Λίγες τοπικές ἀποκρούσεις.

Διαστάσεις: Δέν κατέστη δυνατό νά μετρηθοῦν.

Προέλευση: Βαπτιστήριο Ἀγίου Ἰωάννη Προδρόμου (Ἑπτὰ Βήματα).

Θέση: Βαπτιστήριο Ἀγίου Ἰωάννη Προδρόμου (Ἑπτὰ Βήματα). Κατὰ χώραν.

Βιβλιογραφία: Ὀρλάνδος, «Βαπτιστήριο Κῶ», 441, ὑποσημ. 2. Balducci, *Basiliche*, 47-50, εικ. 40-43.

Φωτ.: Ἰταλικό Ἀρχεῖο ΕΦΑ Δωδ/ου, ἀρ. ἀρν. 1367B

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αἰ.

33. Ἴωνικό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Λίγες τοπικές ἀποκρούσεις.

Διαστάσεις: Δέν κατέστη δυνατό νά μετρηθεῖ.

Προέλευση: Παλαιοχριστιανικό Βαπτιστήριο Ἀγίου Ἰωάννη Προδρόμου (Ἑπτὰ Βήματα).

Θέση: Παλαιοχριστιανικό Βαπτιστήριο Ἀγίου Ἰωάννη Προδρόμου (Ἑπτὰ Βήματα). Κατὰ χώραν.

Βιβλιογραφία: Ὀρλάνδος, «Βαπτιστήριο Κῶ», 441, ὑποσημ. 2. Balducci, *Basiliche*, 47-50, εικ. 40-43.

Φωτ.: Ἰταλικό Ἀρχεῖο ΕΦΑ Δωδ/ου, ἀρ. ἀρν. 1367B

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αἰ.

34. [Ἀρχ(χ) 209] Ἴωνικό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο μέ σποραδικές γαλανές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στὶς ἑλικες, στὸν ἄβακα, στὸν ἐχῖνο.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,12μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,27 X 0,29μ. Διάμ. βάσης 0,24μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αἰ.

35. [Ἀρχ(χ) 204] Ἴωνικό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζωπὸ μέ κιτρινωπὴ πατίνα.

Κατάσταση: Ἰζήματα κατὰ τόπους. Ἀποκρούσεις στά προσκεφάλαια καὶ τὸν ἄβακα, πολλές στὸν ἐχῖνο. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἀδρά δουλεμένη καὶ φέρει

στό κέντρο της κυκλικό τόρμο (διαμ. 0,08μ., βάθ. 0,05μ.) με ἴχνη ιζήματος στό ἐσωτερικό.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,18μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,38 X 0,39μ. Διάμ. βάσης 0,33μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αἰ.

36. [Ἀρχ(χ) 215] Ἴωνικό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζοκίτρινο.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στίς ἔλικες, στόν ἄβακα καί στόν ἐχίνο. Λίγα ιζήματα κατά τόπους.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,20μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,29X0,28μ. Διάμ. 0,26μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αἰ.

37. [Ἀρχ(χ) 206] Ἴωνικό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζωπό μέ λεπτές γκριζωπές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στόν ἐχίνο καί τόν ἄβακα. Λείπει ἡ μία ἔλικα. Τοπικά ιζήματα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,12μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,35 X 0,32μ. Διάμ. 0,29μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: προχωρημένος 6ος αἰ.

38. [Ἀρχ(χ) 208] Ἴωνικό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Κιτρινωπό μέ γκριζες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Λείπει ἡ μία ἔλικα, ἀποκρούσεις στίς ὑπόλοιπες καί στόν ἐχίνο. Ἀρκετά ιζήματα στήν ἐπιφάνεια.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,15μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,32 X 0,30μ. Διάμ. 0,38μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: προχωρημένος 6ος αἰ.

ΙΩΝΙΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

39. [Ἀρχ(χ) 896] Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπιθήμα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γαλανές παράλληλες φλεβώσεις (προκοινησίο).

Κατάσταση: Λείπει τμήμα τοῦ ἰωνικοῦ μέρους καί τό μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ἐπιθήματος. Κατά τόπους γκριζομέλανα ιζήματα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,34μ. Ὑψ. ἐλίκ. 0,14μ. Διάμ. 0,45μ. Ἄνω ἐπιφ. σωζ. 0,60μ. X 0,60μ.

Προέλευση: Άγνωστη (ίσως από κάποια από τις βασιλικές της Καρδάμαινας).
Θέση: Κάστρο Αντιμάχειας, άμέσως δυτικά της δυτικής εισόδου του ναού της Αγίας Παρασκευής.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αϊ.

40. [Αρ(χ) 802] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπές παράλληλες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Κατά τόπους μελανά ιζήματα. Λείπει ή μία στενή πλευρά καί τμήμα της μίας μακράς πλευράς του επιθήματος.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,35μ. Ύψ. έλικ. 0,11μ. Διάμ. 0,44μ. Σωζ. άνω έπιφ. 0,80X0,61μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, νότια του Ν. περιβόλου του Μουσείου.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Αρχές 6ου αϊ.

41. [Αρ(χ) 841] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπές φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Λείπει ή μία γωνία του επιθήματος. Μικρές αποκρούσεις κατά τόπους στην άνω απόληξη.

Διαστάσεις: Δέν κατέστη δυνατό νά μετρηθούν.

Προέλευση: Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου. Τοποθετήθηκε κατά την ιταλική αναστήλωση σέ κίονα της ν. γωνίας του στυλοβάτη του τέμπλου. Τμήμα του άνω μέρους του κίονα είναι συμπληρωμένο μέ τσιμέντο.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 181, άρ. 266, πίν. 75.

Χρονολόγηση: Τελευταίο τέταρτο 5ου αϊ.

42. [Αρ(χ) 839] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Καλή κατάσταση διατήρησης. Λείπει ή μία γωνία του επιθήματος. Λίγα τοπικά ιζήματα.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,27μ. Ύψ. έλικ. 0,08μ. Διάμ. 0,39μ. Άνω έπιφ. 0,84X0,56μ.

Προέλευση: Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου. Στη φωτογράφιση του 1989 (Βέμη), σωζόταν έπάνω στον κορμό του κίονα που είχε τοποθετηθεί κατά την ιταλική αναστήλωση. Σήμερα βρίσκεται τοποθετημένο έπάνω στό δ. άκρο του στυλοβάτη της β. κοινοστοιχίας. Ό κίονας, είχε τοποθετηθεί στην πρώτη από δυτικά βάση του στυλοβάτη καί σήμερα τό κάτω ήμισυ βρίσκεται στη θέση αυτή, ένw τό άνω μισό είναι πεσμένο δίπλα.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 181, άρ. 267, πίν. 75.

Χρονολόγηση: Τελευταίο τέταρτο 5ου αϊ.

43. [Αρ(χ) 840] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπές φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Μικρή απώλεια στη μία γωνία του επιθήματος.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,29μ. Ύψ. έλικ. 0,08μ. Διάμ. 0,38μ. Άνω έπιφ. 0,85X0,55μ.

Προέλευση: Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου. Στη φωτογράφιση του 1989 (Βέμη) σωζόταν επάνω στον κορμό του κίονα πού είχε τοποθετηθεί κατά την ιταλική άναστήλωση στη β. γωνία του στυλοβάτη του τέμπλου. Σήμερα βρίσκεται τοποθετημένο άμέσως δυτικά του στυλοβάτη του τέμπλου, ενώ τό άνω ήμισυ του κίονα βρίσκεται πεσμένο δίπλα.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 181, άρ. 265, πίν. 74.

Χρονολόγηση: Τελευταίο τέταρτο 5ου αϊ.

44. [Αρ(χ) 842] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές έπιθήμα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπές φλεβώσεις (προκονήσιο).

Κατάσταση: Καλή κατάσταση διατήρησης. Λίγες κατά τόπους άποκρούσεις και ιζήματα.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,27μ. Ύψ. έλικ. 0,07μ. Διάμ. 0,37μ. Άνω έπιφ. 0,83X0,57μ.

Προέλευση: Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου. Στη φωτογράφιση του 1989 βρισκόταν τοποθετημένο σε κίονα του δ. άκρου του στυλοβάτη της ν. κιονοστοιχίας. Σήμερα τό κιονόκρανο είναι τοποθετημένο πρόχειρα στη θέση της βάσης του κίονα, ενώ ό κίονας (συγκολλημένος μέ τη βάση) είναι σπασμένος σε δύο κομμάτια και πεσμένος στο κεντρικό κλίτος δίπλα στο κιονόκρανο.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 182, άρ. 268, πίν. 75.

Χρονολόγηση: Τελευταίο τέταρτο 5ου αϊ.

45. [Αρ(χ) 834 α] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές έπιθήμα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζες φλεβώσεις (προκονήσιο).

Κατάσταση: Στη μία πλευρά του επιθήματος έκτεταμένα μελανοκάστανα ιζήματα. Λείπουν οι δύο γωνίες του επιθήματος και μικρό τμήμα της τρίτης.

Διαστάσεις: Δέν κατέστη δυνατό νά μετρηθούν.

Προέλευση: Βασιλική Αγίου Γαβριήλ.

Θέση: Βασιλική Αγίου Γαβριήλ. Τοποθετημένο στον δεύτερο από ανατολικά κίονα του βόρειου στυλοβάτη.

Βιβλιογραφία: Balducci, *Basiliche*, 38, εικ. 32. Vemi, *Chapiteaux*, 182-183, άρ. 270, πίν. 76.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

46. [Αρ(χ) 835 α] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές έπιθήμα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπές φλεβώσεις (προκονήσιο).

Κατάσταση: Στο έπιθήμα συσσωρεύονται μελανά ιζήματα (λειχήνες). Η έπιφάνεια του έχίνου είναι άποξεσμένη. Λείπουν τμήματα από τίς γωνίες του επιθήματος.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,20μ. Ύψ. έλικ. 0,07μ. Διάμ. 0,23μ. Άνω έπιφ. 0,60X0,55μ.

Προέλευση: Βασιλική Αγίου Γαβριήλ.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ. Τοποθετημένο στο νοτιοανατολικό κίονα τοῦ κιβωρίου τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 182, ἀρ. 269, πίν. 76.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

47. [Ἀρ(χ) 183] Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπιθήμα

Μάρμαρο: Ὑπόλευκο μέ σποραδικές γκριζογάλανες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στή μία γωνία τοῦ ἐπιθήματος.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,22μ. Ὑψ. ἐλίκ. 0,06μ. Πλ. Κιονόκρ. 0,30μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,72 X 0,42μ.

Προέλευση: Ψαλίδι, Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Balducci, *Basiliche*, 37, εἰκ. 31. Vemi, *Chapiteaux*, 183, ἀρ. 271, πίν. 76.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

48. Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπιθήμα

Μάρμαρο: Δέν διακρίνεται τό εἶδος τοῦ μαρμάρου λόγω ἐπικάλυψης μέ ἀσβέστη.

Κατάσταση: Τό ἐπιθήμα εἶναι ἀποκεκρουσμένο.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,24μ. Ὑψ. ἐλίκ. 0,07μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,57X0,47μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη (ἀπό βασιλική στήν ἴδια θέση ἢ ἀπό βασιλική Ἀγίων Ἀναργύρων;).

Θέση: Κοίμηση Θεοτόκου Ἀντιμάχειας (Προσκύνημα).

Βιβλιογραφία: Μαστορόπουλος, *Ἀντιμάχεια*, 188.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αἰ.

49. Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπιθήμα

Μάρμαρο: Λευκό.

Κατάσταση: Σῶζεται κατά τό ἥμισυ τοῦ μήκους του. Ἀπώλειες στή μία γωνία τοῦ ἐπιθήματος καί τοπικές ἀποκρούσεις.

Διαστάσεις: Δέν κατέστη δυνατό νά μετρηθοῦν.

Προέλευση: Βασιλική Καρδάμαινας (Ἀγία Βαρβάρα;).

Θέση: Ἐχει χαθεῖ.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 192, πίν. 83, ἀρ. 295.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αἰ.

50. Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπιθήμα

Μάρμαρο: Λευκό μέ σποραδικές γκριζωπές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Τοπικές ἀποκρούσεις στήν ἄνω ἀπόληξη τοῦ ἐπιθήματος. Μελανά ἰζήματα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,24μ. Ὑψ. ἐλίκ. 0,06μ. Διάμ. 0,35μ. Ἄνω ἐπιφάνεια 0,78X0,47μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Ἰωάννη Θεολόγου, Μαστιχάρι.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Ἰωάννη Θεολόγου, Μαστιχάρι.

Βιβλιογραφία: Ὁρλάνδος, «Βασιλικαὶ Κῶ», 18-19, εἰκ. 13. Πάλλας, «Ἰουστινιάνεια

γλυπτά», 429-430, πίν. XXXVI,3 και XXXVII,2. Pallas, *Monuments*, 232, εικ. 162. Sodini-Kolokotsas, *Aliki*, 67. Vemi, *Chapiteaux*, 183, αρ. 272, πίν. 77.
Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αι.

51. [Αρ(χ) 832] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Μελανά ιζήματα και αποκρούσεις στις γωνίες.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,22μ. Ύψ. έλικ. 0,07μ. Διάμ. 0,30μ. Άνω έπιφ. 0,70X0,43μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικών Μελών Κάστρου Νεραντζιάς, Αύλή Μουσείου.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 185, αρ. 277, πίν.77.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αι.

52. Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Τοπικές αποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,25μ. Ύψ. έλικ. 0,05μ. Άνω έπιφάνεια 0,71X0,56μ.

Προέλευση: Άγνωστη. (Ίσως από τή Βασιλική Μαστιχαρίου).

Θέση: Ναύδριο Αγίου Ιωάννη, Μαστιχάρι.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 184, αρ. 273, πίν. 77.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αι.

53. [Αρ(χ) 176] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Αποκρούσεις σέ κάποια σημεία του έπιθήματος.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,30μ. Ύψ. έλικ. 0,10μ. Άνω έπιφ. έπιθ. 0,87 X 0,54μ.

Προέλευση: Θ (Δυτικές Θέρμες;).

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικών Μελών Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 186-187, αρ. 280, πίν. 79.

Χρονολόγηση: Τέλη 5ου-άρχές 6ου.

54. [Αρ(χ) 177] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζογάλανες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Σέ κάποια σημεία του έπιθήματος υπάρχουν αποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,28μ. Ύψ. έλικ. 0,08μ. Άνω έπιφ. 0,86 X 0,57μ.

Προέλευση: Άγνωστη (Ίσως Δυτικές Θέρμες).

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικών Μελών Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 59 και 187, αρ. 281, πίν. 80.

Χρονολόγηση: Τέλη 5ου-άρχές 6ου.

55. [Αρ(χ) 179] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπές φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Λίγες αποκρούσεις στην έπιφάνεια του έπιθήματος. Λείπει μικρό τμήμα στο μέσον τής μίας στενής πλευράς του έπιθήματος, επάνω από τήν κεραία του σταυρού.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,36μ. Ύψ. Έπιθ. 0,27μ. Άνω έπιφ. 1,01 X 0,71μ.

Προέλευση: Θ (Δυτικές Θέρμες;).

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 186, ἀρ. 279, πίν. 78. Baldini κ.ἄ., «Terme Occidentali», 265, fig. 11.

Χρονολόγηση: Τέλη 5ου-ἀρχές 6ου.

56. [Ἀρχ] 227] Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα

Μάρμαρο: Κιτρινωπό.

Κατάσταση: Ἀρκετές ἀποκρούσεις στή μία στενή πλευρά τοῦ ἐπιθήματος, στή μία μακρά, στίς ἀκμές καί τίς γωνίες τοῦ κιονοκράνου καί τοῦ ἐπιθήματος.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,21μ. Ὑψ. ἐλίκ. 0,05μ. Διάμ. 0,31μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,60 X 0,44μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αἰ.

57. Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στή μία ἔλικα καί στίς γωνίες τοῦ ἐπιθήματος. Πορτοκαλόχρωμα ιζήματα στή φθαρμένη ἐπιφάνεια.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,22μ. Ὑψ. ἐλίκ. 0,07μ. Διάμ. 0,30μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,74X0,43μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη (πιθανῶς Βασιλική Λιμένος).

Θέση: Περιοχή ἀρχαίου Λιμένος, ἀμέσως ΝΔ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἡρακλέους.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 191-192, ἀρ. 293, πίν. 83.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου - μᾶλλον μέσα 6ου αἰ.

58. [Ἀρχ] 228] Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα

Μάρμαρο: Γκριζοκίτρινο.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στίς ἀκμές καί τίς γωνίες τοῦ ἐπιθήματος. Κατά τόπους λίγα ιζήματα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,31μ. Ὑψ. ἐλίκ. 0,09μ. Διάμ. 0,30μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,86 X 0,53μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 189-190, ἀρ. 288, πίν. 82.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αἰ.

59. [Ἀρχ] 232] Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα

Μάρμαρο: Κιτρινωπό.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στό ἐπίθημα καί πολλά ιζήματα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,28μ. Ὑψ. ἐλίκ. 0,095μ. Διάμ. 0,30μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,84μ. X 0,56μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 188, ἀρ. 283, πίν. 81.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αἰ.

60. [Αρχ] 230] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Κιτρινωπό.

Κατάσταση: Αποκρούσεις στίς γωνίες του επιθήματος καί στόν σταυρό. Λίγα ιζήματα κατά τόπους.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,28μ. Ύψ. έλικ. 0,08μ. Διάμ. 0,31μ. Άνω έπιφ. 0,80μ X 0,54μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 189, άρ. 287, πίν. 81.

Χρονολόγηση: ά' μισό 6ου αϊ.

61. [Αρχ] 205] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Κιτρινωπό μέ γκριζες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Λείπει ή μία στενή πλευρά του επιθήματος καί τμήμα τής μίας μακρᾶς πλευρᾶς. Η άλλη μακρά πλευρά εἶναι άδρά δουλεμένη.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,255μ. Ύψ. έλικ. 0,08μ. Διάμ. 0,30μ. Άνω έπιφ. 0,72 X 0,47 μ. (μέγ. σωζ.).

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 189, άρ. 286, πίν. 81.

Χρονολόγηση: ά' μισό 6ου αϊ.

62. [Αρχ] 810] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Υπόλευκο.

Κατάσταση: Πολλές απώλειες στό επίθημα. Έκτεταμένα μελανά ιζήματα.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,21μ. Ύψ. έλικ. 0,07μ. Διάμ. 0,31μ. Άνω έπιφ. 0,69X0,45μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, κεντρική είσοδος (έναντι Αποθήκης 1).

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 186, άρ. 278, πίν. 78.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

63. [Αρχ] 231] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Κιτρινωπό.

Κατάσταση: Λείπει ή μία μακρά πλευρά καί τμήματα τῶν στενῶν. Αποκρούσεις στίς άκμές καί τίς γωνίες του επιθήματος.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,24μ. Ύψ. έλικ. 0,07μ. Διάμ. 0,31μ. Άνω έπιφ. (σωζ.) 0,68μ. X 0,32μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 188, άρ. 284, πίν. 81.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

64. (Αρχ) 886] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπές παράλληλες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Σώζεται άκέραιο.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,22μ. Ύψ. έλικ. 0,08μ. Διάμ. 0,30μ. Άνω επιφάνεια 0,725X0,44μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Παναγία Καστριανών, Παλαιό Πυλί. Τοποθετημένο σέ β' χρήση, σέ κίονα τής εισόδου από τό νάρθηκα στόν κυρίως ναό.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ. ή καί αργότερα.

65. [Αρ(χ) 893] Τμήμα ιωνικού κιονοκράνου μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπές παράλληλες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Λείπει τμήμα τοῦ ιωνικοῦ μέρους καί τό μεγαλύτερο τμήμα τοῦ επιθήματος. Γκριζομέλανα ιζήματα καί πατίνα.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,20μ. Ὑψ. ἐλίκ. 0,10μ. Διάμ. 0,35μ. Ἄνω ἐπιφ. (σωζ.) 0,58X0,43μ.

Προέλευση: Άγνωστη (πιθανῶς ἀπό τίς Βασιλικές Δυτ. Θερμῶν πού βρίσκονται ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπό τό ρωμαϊκό ὠδεῖο).

Θέση: Ἄλσος Ρωμαϊκοῦ Ὤδείου.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αϊ.

66. [Αρ(χ) 833] Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Λευκό.

Κατάσταση: Ἰζήματα κατά τόπους. Λείπει ή μία στενή πλευρά τοῦ επιθήματος καί τμήμα τοῦ ἐχίνου καί τῶν ἐλίκων τής ἴδιας πλευρᾶς.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,23μ. Ὑψ. ἐλίκ. 0,08μ. Διάμ. 0,30μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,47 (σωζ.)X0,44μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Αὐλή Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chariteaux*, 25-26 καί 184, ἀρ. 274, πίν. 77, σχ. 11.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ. ή καί αργότερα.

67. [Αρ(χ) 797] Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου εἶναι ἀποκεκρουσμένη.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,20μ. Διάμ. 0,32μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,59X0,40μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τής κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αϊ.

68. [Αρ(χ) 801] Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Ὑπόλευκο μέ γκριζες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Λείπει τμήμα τοῦ επιθήματος καί τής μίας ὀψης τοῦ ιωνικοῦ μέρους. Ἀποκρούσεις καί ιζήματα κατά τόπους.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,34μ. Ὑψ. ἐλίκ. 0,10μ. Διάμ. 0,45μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,95X0,65μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, νότια τοῦ Ν. περιβόλου τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αἰ.

69. [Αρχ] 233] Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα

Μάρμαρο: Κιτρινωπό.

Κατάσταση: Κατεστραμμένη ἡ κάτω ἐπιφάνεια, οἱ ἔλικες καί τὰ προσκεφάλαια. Πολλά ἰζήματα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,32μ. Ὑψ. ἐπιθ. 0,21μ. Διάμ. 0,28μ. Ἄνω ἐπιφ. (σωζ.) 0,78μ. Χ 0,41μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 188-189, ἀρ. 285, πίν. 81.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αἰ.

70. [Αρχ] 229] Τμήμα ἱωνικοῦ κιονοκράνου μέ συμφυές ἐπίθημα

Μάρμαρο: Κιτρινωπό.

Κατάσταση: Λείπει ἡ μία στενή πλευρά τοῦ ἐπιθήματος, τμήμα τοῦ ἐχίνου καί τῆς ἔλικας στήν ἴδια πλευρά. Ἀποκρούσεις στίς γωνίες τοῦ ἐπιθήματος καί στό ἓνα προσκεφάλαιο.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,25μ. Ὑψ. ἐλίκ. 0,08μ. Διάμ. 0,26μ. Ἄνω ἐπιφ. (σωζ.) 0,54 Χ 0,38μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 190, ἀρ. 289, πίν. 82.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου ἢ καί ὀψιμότερο.

71. Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Λείπει τμήμα τοῦ ἐπιθήματος καί τοῦ ἐνός προσκεφαλαίου.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,38μ. Ὑψ. ἐπιθ. 0,29μ. Διάμ. 0,43μ. Ἄνω ἐπιφάνεια 0,65Χ0,80μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Ρωμαϊκή Οἰκία, αὐλεις χώρος.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 192, ἀρ. 294, πίν. 83.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αἰ.

72. [Αρχ] 800] Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Λείπει τό ἓνα προσκεφάλαιο μέ τίς ἔλικες. Ἰζήματα κατά τόπους.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,29μ. Ὑψ. ἐπιθ. 0,07μ. Διάμ. 0,26μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,70Χ0,52μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, νότια τοῦ Ν. περιβόλου τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Τέλη 6ου αἰ. ἢ καί ὀψιμότερα.

73. [Αρ(χ) 225] Τμήμα ιωνικού κιονοκράνου μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Κιτρινωπό.

Κατάσταση: Λείπει τό μισό τμήμα του ιωνικού μέρους καί του επιθήματος. Λίγες τοπικές αποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,20μ. Ύψ. έλικ. 0,09μ. Διάμ. 0,24μ. Άνω έπιφ. 0,41X0,48μ. (μέγ. σωζ.).

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 191, άρ. 291, πίν. 82.

Χρονολόγηση: τέλη 6ου αϊ.

74. [Αρ(χ) 234] Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Κιτρινωπό.

Κατάσταση: Λείπουν τμήματα της άνω απόληξης του επιθήματος. Τοπικές αποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,31μ. Ύψ. έλικ. 0,10μ. Διάμ. 0,41μ. Άνω έπιφ. (σωζ.) 0,92μ. X 0,68μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 187, πίν. 80, άρ. 282.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

75. Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Λείπουν τμήματα τῶν προσκεφαλαίων καί του επιθήματος.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,22μ. Ύψ. έλικ. 0,06μ. Διάμ. 0,41μ. Άνω έπιφ. 0,70X0,56μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, σέ άγνωστη θέση.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 184-185, άρ. 275, πίν. 77, σχ. σ. 55.

Χρονολόγηση: ά' μισό 7ου αϊ.

76. [Αρ(χ) 226] Τμήμα ιωνικού κιονοκράνου μέ συμφυές επίθημα

Μάρμαρο: Κιτρινωπό.

Κατάσταση: Λείπει σχεδόν όλόκληρη ή μία μακρά καί ή μία στενή πλευρά του κιονοκράνου καί ή μία γωνία του επιθήματος.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,23μ. Ύψ. έλικ. 0,06μ. Διάμ. (σωζ.) 0,23μ. Άνω έπιφ. (μέγ. σωζ.) 0,37 X 0,32μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Vemi, *Chapiteaux*, 185, άρ. 276, πίν. 77. Συθιακάκη, *Αρχιτεκτονικός Διάκοσμος*, 525, ύποσημ. 297, πίν. 49, εικ. 324.

Χρονολόγηση: ά' μισό 7ου αϊ.

ΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

77. [Αρ(χ) 798] Κολουροπυραμιδοειδές τεκτονικό κιονόκρανο*Μάρμαρο:* Λευκόγκριζο.*Κατάσταση:* Ἡ ἀνάγλυφη διακόσμηση τοῦ καλάρου εἶναι κατὰ τό μεγαλύτερο μέρος ἀποκεκρούσμενη.*Διαστάσεις:* Ὑψ. 0,33μ. Πλευρά ἄβακα 0,47μ. Διάμ. 0,26μ.*Προέλευση:* Ἄγνωστη.*Θέση:* Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.*Βιβλιογραφία:* Ἀδημοσίευτο.*Χρονολόγηση:* α' μισό 6ου αἰ. (γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰώνα).

ΕΠΙΚΡΑΝΑ/ΨΕΥΔΕΠΙΚΡΑΝΑ ΠΑΡΑΣΤΑΔΩΝ-ΚΟΣΜΗΤΕΣ

78. Κορινθιακό ψευδεπίκρανο*Μάρμαρο:* Ὠχρόλευκο.*Κατάσταση:* Τοπικές ἀποκρούσεις καί ἰζήματα.*Διαστάσεις:* Ὑψ. 0,265μ. Πλευρά 0,30μ. Πάχ. 0,07μ.*Προέλευση:* Ἄγνωστη.*Θέση:* Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.*Βιβλιογραφία:* Ἀδημοσίευτο.*Χρονολόγηση:* τέλη 4ου - ἀρχές 5ου αἰ.**79. Τμήμα κορινθιακοῦ ψευδεπικράνου***Μάρμαρο:* Λευκό μέ ὑποκίτρινες φλεβώσεις.*Κατάσταση:* Σῶζεται τμήμα τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ ἐπικράνου, ἀποκεκρουσμένου στήν ἐπιφάνεια.*Διαστάσεις:* Δέν κατέστη δυνατό νά μετρηθοῦν.*Προέλευση:* Ἄγνωστη.*Θέση:* Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.*Βιβλιογραφία:* Ἀδημοσίευτο.*Χρονολόγηση:* 4ος αἰ.(;)**80. [X86] Ἐπίκρανο***Μάρμαρο:* Λευκό μέ ἔντονες γκριζωπές φλεβώσεις (προκοννήσιο).*Κατάσταση:* Μεγάλες ἀποτμήσεις στίς δύο πίσω γωνίες.*Διαστάσεις:* Ὑψ. 0,25μ. Ἀνω ἐπιφ. (σωζ.) 1,02X0,68μ. Κάτω ἐπιφ.: Πλ. 0,72μ.*Προέλευση:* Ἵσως ἀπό βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ.*Θέση:* Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.*Βιβλιογραφία:* Ἀδημοσίευτο.*Χρονολόγηση:* Μέσα 6ου αἰ.**81. Τμήμα κοσμήτη***Μάρμαρο:* Λευκό μέ σποραδικές ἀχνές γκριζωπές φλεβώσεις.*Κατάσταση:* Μεγάλες ἀποτμήσεις στήν πίσω πλευρά.*Διαστάσεις:* Ὑψ. 0,26μ. Ἀνω ἐπιφ. 0,90X0,57μ. (σωζ.)

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ, Ψαλίδι.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, νότια τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν.

Βιβλιογραφία: Balducci, *Basiliche*, 39, εἰκ. 37.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΩΝ

82. [Ἀρ(χ) 240] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζοκίτρινο.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στή μία διακοσμημένη πλευρά, στίς πλευρές καί στίς γωνίες τοῦ ἄβακα καί στήν κάτω ἐπιφάνεια. Ἡ ἀκόσμητη στενή πλευρά καλύπτεται ἀπό πολλά ἰζήματα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,26μ. Ἀνω ἐπιφ. 0,81X0,41μ. Κάτω ἐπιφ. 0,54X0,31μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Τέλη 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.

83. [Ἀρ(χ) 200] Τμῆμα ἐπιθήματος κιονοκράνου ἢ πεσοῦ

Μάρμαρο: Λευκό μέ λεπτές γκρίζες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σῶζεται τμῆμα τῆς μίας στενῆς καί τῆς μίας μακρᾶς πλευρᾶς.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,28μ. Ἀνω σωζ. ἐπιφ. 0,45X0,26μ. Κάτω σωζ. ἐπιφ. 0,30X0,17μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Τέλη 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.

84. [Ἀρ(χ) 824] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Μελανά ἰζήματα κατά τόπους.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,23μ. Ἀνω ἐπιφ. 0,61X0,26μ. Κάτω ἐπιφ. 0,54X0,26μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Αὐλή Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου - ἀρχές 6ου αἰ.

85. [Ἀρ(χ) 826] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Ὑποκίτρινο μέ γκρίζες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Περιφερειακές ἀποτμήσεις στὸν ἄβακα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,29μ. Ἀνω ἐπιφ. 0,60X0,31μ. Κάτω ἐπιφ. 0,41X0,24μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Αὐλή Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αἰ.

86. [Αρ(χ) 202] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Κιτρινωπό μέ γκριζες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στίς ἀκμές τῆς μίας στενῆς πλευρᾶς καί ἄλλες κατά τόπους. Ἡ κάτω, ἐλλειψοειδοῦς σχήματος, ἐπιφάνεια φέρει στό κέντρο της κυκλικό τόρμο, διάμ. 0,03μ. καί βάθ. 0,02μ.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,23μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,65X0,35μ. Κάτω ἐπιφ. 0,36X0,23μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀ δημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

87. [Αρ(χ) 238] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Κιτρινωπό μέ λεπτές γκριζες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σχεδόν ἀκέραιο μέ τοπικές ἀποκρούσεις στίς γωνίες καί στίς ἀκμές.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,28μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,69X0,37μ. Κάτω ἐπιφ. 0,44X0,26μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀ δημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

88. [Αρ(χ) 191] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζοκίτρινο.

Κατάσταση: Ἀποτμήσεις στήν ἄνω ἐπιφάνεια καί στίς ἀκμές.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,13μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,62 X 0,30μ. Κάτω ἐπιφ. 0,22X0,13μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀ δημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

89. [Αρ(χ) 825] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Μελανά ἰζήματα καί ἀποκρούσεις κατά τόπους.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,23μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,63X0,39μ. Κάτω ἐπιφ. 0,42X0,25μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Αὐλή Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀ δημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

90. [Αρ(χ) 817] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο μέ γκριζωπές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Ἀποτμήσεις κατά τόπους καί ἰζήματα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,22μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,58X0,22μ. Κάτω ἐπιφ. 0,31X0,19μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Αὐλή Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀ δημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

91. [Αρ(χ) 818] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Ὑπόλευκο.

Κατάσταση: Πολλές ἀποτμήσεις σέ ὅλες τίς πλευρές.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,22μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,60X0,32μ. Κάτω ἐπιφ. 0,40X0,28μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Αὐλή Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

92. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζοκίτρινο.

Κατάσταση: Λεῖπει τμήμα ἀπό τίς δύο γωνίες τῆς ἄνω ἐπιφάνειας. Πολλά ἰζήματα στήν ἐπιφάνεια.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,25μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,58X0,30μ. Κάτω ἐπιφ. 0,28X0,17μ

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Ρωμαϊκή Οἰκία, περίβολος.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

93. [Αρ(χ)874] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Λευκό μέ σποραδικές γκριζωπές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Λεῖπει ἡ μία γωνία τῆς ἄνω ἐπιφάνειας. Κατά τόπους ἰζήματα καί ἀσβέστης.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,20μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,63X0,43μ. Κάτω ἐπιφ. 0,47X0,27μ

Προέλευση: Παναγία Καστριανῶν, ἀνασκαφή τάφων κυρίως ναοῦ.

Θέση: Παναγία Καστριανῶν.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

94. [Αρ(χ) 829] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Ὑπόλευκο.

Κατάσταση: Μελανά ἰζήματα καί ἄλατα κατά τόπους.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,22μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,45X0,34μ. Κάτω ἐπιφ. 0,33X(σωζ.)0,29μ

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Αὐλή Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

95. [Αρ(χ) 190] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Κιτρινωπό μέ γκριζες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Ἀποτμήσεις στίς ἀκμές καί τίς γωνίες. Ἰζήματα κατά τόπους.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,13μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,64 X 0,35μ. Κάτω ἐπιφ. 0,29 X 0,12μ.

Προέλευση: Θ (Δυτικές Θέρμες;)

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

96. [Αρ(χ) 830] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Κιτρινωπό.

Κατάσταση: Πολλά μελανά ιζήματα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,20μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,64X0,31μ. Κάτω ἐπιφ. 0,31X0,20μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Αὐλή Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

97. [Αρ(χ) 821] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Ἀποτμήσεις στίς γωνίες, ἀποκρούσεις καί μελανά ιζήματα κατά τόπους.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,20μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,62X0,29μ. Κάτω ἐπιφ. 0,35X0,19μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Αὐλή Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

98. [Αρ(χ) 788] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις κατά τόπους.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,23μ. Κάτω ἐπιφ. 0,31X0,19μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,62X0,27μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

99. [Αρ(χ) 791] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Ἰζήματα κατά τόπους

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,21μ. Κάτω ἐπιφ. 0,28X0,19μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,66X0,21μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

100. [Αρ(χ) 184] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Κιτρινωπό μέ γκριζογάλανες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σχεδόν ἀκέραιο.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,31μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,62 X 0,20μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσείο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αἰ.

101. [Αρ(χ) 888] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου*Μάρμαρο:* Γκριζωπό.*Κατάσταση:* Σώζεται ἡ μία στενή πλευρά.*Διαστάσεις:* Ὑψ. 0,23μ. Ἄνω ἐπιφ. (σωζ.) 0,31X0,20μ. Κάτω ἐπιφ. (σωζ.) 0,13X0,13μ.*Προέλευση:* Ἀνασκαφή οἰκ. Βέρου (ΚΜ 1275G, ὁδός Ἑλ. Βενιζέλου, πόλη Κω).*Θέση:* Ἀρχαιολογικές ἀποθήκες Χατζηνεπᾶ.*Βιβλιογραφία:* Ἀδημοσίευτο.*Χρονολόγηση:* Μέσα 6ου αἰ.**102. [Αρ(χ) 235] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου***Μάρμαρο:* Λευκόγκριζο.*Κατάσταση:* Λίγες ἀποκρούσεις κατὰ τόπους.*Διαστάσεις:* Ὑψ. 0,21μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,61X0,23μ. Κάτω ἐπιφ. 0,22X0,15μ.*Προέλευση:* Ἄγνωστη.*Θέση:* Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.*Βιβλιογραφία:* Ἀδημοσίευτο.*Χρονολόγηση:* 5ος-6ος αἰ.**103. [Αρ(χ) 236] Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου***Μάρμαρο:* Λευκόγκριζο.*Κατάσταση:* Ἀποκρούσεις στή μία πλευρά τοῦ ἄβακα καί λίγες στίς ἀκμές.*Διαστάσεις:* Ὑψ. 0,20μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,66X0,26μ. Κάτω ἐπιφ. 0,33X0,18μ.*Προέλευση:* Ἄγνωστη.*Θέση:* Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.*Βιβλιογραφία:* Ἀδημοσίευτο.*Χρονολόγηση:* 5ος-6ος αἰ.**104. [Αρ(χ) 186] Τμήμα ἐπιθήματος ἀμφικιονίσκου***Μάρμαρο:* Κιτρινωπό μέ γκριζογάλανες φλεβώσεις.*Κατάσταση:* Σώζεται κατὰ τό ἥμισυ τοῦ μήκους του. Τοπικά ἰζήματα.*Διαστάσεις:* Ὑψ. 0,24μ. Κάτω ἐπιφ. (σωζ.) 0,25X0,24μ. Ἄνω ἐπιφ. (σωζ.) 0,42X0,30μ.*Προέλευση:* Ἄγνωστη.*Θέση:* Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.*Βιβλιογραφία:* Ἀδημοσίευτο.*Χρονολόγηση:* 5ος-6ος αἰ.**105. [Αρ(χ) 796] Τμήμα ἐπιθήματος ἀμφικιονίσκου***Μάρμαρο:* Γκριζωπό.*Κατάσταση:* Λείπει ἡ μία στενή πλευρά.*Διαστάσεις:* Ὑψ. 0,21μ. Σωζ. κάτω ἐπιφ. 0,17X0,20μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,37 (σωζ.) X 0,33μ.*Προέλευση:* Ἄγνωστη.*Θέση:* Κάστρο Νεραντζιάς, βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

106. [Ἀρ(χ) 187] Τμήμα ἐπιθήματος ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζοκίτρινο.

Κατάσταση: Σώζεται μόνο ἡ μία στενή πλευρά. Ἀποκρούσεις στίς γωνίες τοῦ ἄβακα καί στίς κεραίες τοῦ σταυροῦ.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,23μ. Σωζ. Μῆκ. 0,06-0,19μ. Κάτω ἐπιφ. (σωζ.) 0,10X0,08μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος αἰ.

107. [Ἀρ(χ) 178] Ἐπίθημα κίονα

Μάρμαρο: Λευκό μέ κιτρινωπά ἰζήματα.

Κατάσταση: Λίγες ἀποκρούσεις στίς ἀκμές.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,33μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,67 X 0,44μ.

Προέλευση: Θέρμες (Θ γραμμένο στήν ἐπιφάνεια).

Θέση: Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 7ου αἰ.

ΚΙΟΝΕΣ-ΒΑΣΕΙΣ-ΑΜΦΙΚΙΟΝΕΣ

108. Κορμός κίονα

Μάρμαρο: Καστανόγκριζο.

Κατάσταση: Τοπικά ἰζήματα καί ἀποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ὑψ. 2,12μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη (ἀπό βασιλική στήν ἴδια θέση;).

Θέση: Κοίμηση Θεοτόκου (Προσκύνημα) Ἀντιμάχειας.

Βιβλιογραφία: Μαστορόπουλος, Ἀντιμάχεια, 189.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου αἰ.

109. [Ἀρ(χ) 834β]. Στρεπτός κορμός κίονα

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Συμπληρωμένος κατὰ μεγάλο μέρος μέ τσιμέντο. Ὅξειδώσεις στά σημεῖα τῆς συμπλήρωσης. Σέ σημεῖο τοῦ κορμοῦ ἔχουν ἀποτετηθεῖ μέ χρήση βελονιοῦ ἓνα τριγωνικό καί ἓνα ὀρθογώνιο τμήμα τῆς ἐπιφάνειας.

Διαστάσεις: Ὑψ. 2,92μ. Διάμ. 0,38μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ. Στόν βόρειο στυλοβάτη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

110. [Ἀρ(χ) 835β] Κορμός κίονα

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Συμπληρωμένος με τσιμέντο.

Διαστάσεις: Ύψ. 2,17μ. Διάμ. 0,37μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ. Τερό Βῆμα, στὸν χῶρο τοῦ κιβωρίου (Ν.Α. γωνία).

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

111. [Ἀρ(χ) 836 α] Τμήμα κορμοῦ κίονα

Μάρμαρο: Λευκό με γαλανές φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Σῶζεται σχεδόν τό μισό κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ με ἀπόκρουση τῆς ἐπιφάνειας στή μία πλευρά. Τοπικά καστανοπράσινα ἰζήματα.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 1,23μ. Διάμ. 0,43μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ (βλ. κάτοψη ἄρ. 6).

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ, ν. στυλοβάτης μεσαίου κλίτους.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

112. [Ἀρ(χ) 837 α] Κορμός κίονα

Μάρμαρο: Λευκό με γαλανές φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Διατηρεῖται σέ καλή κατάσταση με μικρές κατά τόπους συμπληρώσεις καί ἀποτομήσεις.

Διαστάσεις: Ύψ. 2,97μ. Κάτω διάμ. 0,53μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ, ν. κλίτος. (βλ. κάτοψη ἄρ. 7).

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

113. [Ἀρ(χ) 838 α] Κορμός κίονα

Μάρμαρο: Λευκό με γαλανές φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Σχεδόν τό κάτω ἥμισυ συμπληρωμένο με τσιμέντο. Ἀποκρούσεις στήν ἄνω ἀπόληξη. Ρωγμές στήν ἐπιφάνεια.

Διαστάσεις: Ύψ. 2,97μ. Κάτω διάμ. 0,53μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ. Β. κλίτος. (βλ. κάτοψη ἄρ. 8).

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

114. [Ἀρ(χ) 843 α] Κορμός κίονα

Μάρμαρο: Λευκό με γαλανές φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Συγκολλημένος ἀπό πολλά κομμάτια καί συμπληρωμένος με τσιμέντο.

Διαστάσεις: Συν. σωζ. ὕψ. 2,53μ. Διάμ. 0,37-0,46μ. Ἄνω διάμ. 0,37μ. Μέση 0,43μ. Κάτω 0,46μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Ὁ κίονας μέ τό κιονόκρανο (Ἀρ(χ) 839, ἀρ. κατ. 42) εἶχε τοποθετηθεῖ κατά τήν ἰταλική ἀναστήλωση στό πρῶτο ἀπό δυτικά βάθρο τῆς β. κιονοστοιχίας. Σήμερα τό κάτω ἥμισυ μαζί μέ τή βάση βρίσκονται στήν ἴδια θέση, ἐνῶ τό ἄνω ἥμισυ βρίσκεται πεσμένο δίπλα, μέσα στό κεντρικό κλίτος. Τό πεσμένο τμήμα ἔχει περιδεθεῖ μέ ξυλότυπους καί σιδερένια ἐλάσματα.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αἰ.

115. [Ἀρ(χ) 850 α] Κορμός κίονα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γαλανές φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Συγκολλημένος ἀπό πολλά κομμάτια καί συμπληρωμένος μέ τσιμέντο.

Διαστάσεις: Συν. Ὑψ. 2,63μ. Ἄνω διάμ. 0,38μ. Μέση 0,40μ. Κάτω 0,47μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Ὁ κίονας μέ τό κιονόκρανο (Ἀρ(χ) 840, ἀρ. κατ. 43) εἶχε τοποθετηθεῖ κατά τήν ἰταλική ἀναστήλωση στή β. γωνία τοῦ στυλοβάτη τοῦ τέμπλου. Σήμερα τό κάτω ἥμισυ μαζί μέ τή βάση βρίσκονται στήν ἴδια θέση, ἐνῶ τό ἄνω ἥμισυ βρίσκεται πεσμένο δίπλα, μέσα στό κεντρικό κλίτος.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αἰ.

116. [Ἀρ(χ) 853 α] Κορμός κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο μέ γκριζες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Καλή κατάσταση διατήρησης. Ἔχουν ἀποκολληθεῖ συμπληρώσεις τοῦ κάτω μέρους.

Διαστάσεις: Ὑψ. — . Διάμ. 0,43-0,45μ. Μέση διάμ. 0,43μ. Κάτω 0,45μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Τοποθετήθηκε μαζί μέ τό κιονόκρανο Ἀρ(χ) 841 (ἀρ. κατ. 41), κατά τήν ἰταλική ἀναστήλωση στή ν. γωνία τοῦ στυλοβάτη τοῦ τέμπλου.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αἰ.

117. [Ἀρ(χ) 860 α] Κορμός κίονα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπές φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Συγκολλημένος ἀπό δύο κομμάτια. Σήμερα σπασμένος στά δύο.

Διαστάσεις: Συν. σωζ. ὕψ. 2,60μ. Διάμ. 0,37μ.-0,39μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Κατά τήν ἰταλική ἀναστήλωση εἶχε περιδεθεῖ μέ ξυλότυπους καί τοποθετήθηκε μαζί μέ τή βάση Ἀρ(χ) 860β, Ἀρ. κατ. 128 καί τό κιονόκρανο Ἀρ(χ) 842, ἀρ. κατ. 44 στό πρῶτο ἀπό δυτικά βάθρο τοῦ στυλοβάτη τῆς ν. κιονοστοιχίας. Σήμερα στή θέση αὐτή βρίσκεται τό κιονόκρανο,

ἐνῶ ὁ κίονας μέ τή βάση εἶναι σπασμένος σέ δύο κομμάτια καί πεσμένος δίπλα, μέσα στό κεντρικό κλίτος.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αἰ.

118. Συναρμόζοντα τμήματα κορμοῦ κίονα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπές παράλληλες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Σῶζεται τμήμα τοῦ μεσαίου καί τμήμα τοῦ κάτω μέρους, πού συναρμόζουν.

Διαστάσεις: Ὑψ. μεσαίου μέρους 1μ. Διάμ. 0,27μ. Ὑψ. κάτω μέρους 1,17μ. Διάμ. 0,27-0,31μ.

Προέλευση: Πιθανόν ἀπό βασιλικές Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Στόν χώρο ἀμέσως δυτικά τῆς βόρειας βασιλικῆς, μαζί μέ ἄλλα σπόλια πού συγκεντρώθηκαν σέ ἄγνωστο χρόνο καί χωρίς ἔνδειξη προέλευσης.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αἰ.

119. Κορμός κίονα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπές παράλληλες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Σῶζεται ἀκέραιος μέ τοπικές ἀποξέσεις καί φθορές τοῦ μαρμάρου.

Διαστάσεις: Ὑψ. 2,425μ. Διάμ. 0,29μ.-0,34μ.

Προέλευση: Πιθανόν ἀπό βασιλικές Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Στόν χώρο ἀμέσως δυτικά τῆς βόρειας βασιλικῆς, μαζί μέ σπόλια πού συγκεντρώθηκαν σέ ἄγνωστο χρόνο καί χωρίς ἔνδειξη προέλευσης.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αἰ.

120. [Ἀρ(χ) 834 γ] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο μέ γκριζα πατίνα καί ἰζήματα.

Κατάσταση: Καλή κατάσταση διατήρησης.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,21μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ. Μαζί μέ κίονα (Ἀρ. κατ. 109) καί κιονόκρανο (ἄρ. κατ. 45).

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

121. [Ἀρ(χ) 836 β] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Φθορές κατά τόπους.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,25μ. Διάστ. κάτω ἐπιφ. 0,70X0,67μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ. Μαζί μέ κίονα (Ἀρ. κατ. 111) στόν ν. στυλοβάτη τοῦ μεσαίου κλίτους.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

122. [Ἀρ(χ) 837 β] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Λείπει ἡ μία γωνία τῆς πλίνθου.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,26μ. Κάτω ἐπιφ. 0,67X0,70μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ. Μαζί μέ τόν κίονα (Ἀρ. κατ. 112), στό ν. κλίτος, δίπλα στήν προηγούμενη.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ. ἡ ἀπό ἀρχαιότερο μνημεῖο.

123. [Ἀρ(χ) 838β] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Οἱ δύο γωνίες τῆς πλίνθου εἶναι συμπληρωμένες μέ τσιμέντο. Ἰζήματα κατά τόπους.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,24μ. Κάτω ἐπιφ. 0,67X0,70μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ. Μαζί μέ κίονα (Ἀρ. κατ. 113) στό β. κλίτος.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ. ἡ ἀπό ἀρχαιότερο μνημεῖο.

124. Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Ἰζήματα τοπικά. Ἀποκρούσεις στή βάση καί στήν πλίνθο.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,27μ. Κάτω ἐπιφ. 0,69X0,69μ. Διάμ. 0,53μ.

Προέλευση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ.

Θέση: Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ, στό δυτ. ἄκρο τῆς β. κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ. ἡ ἀπό ἀρχαιότερο μνημεῖο.

125. [Ἀρ(χ) 843β] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Λίγες τοπικές φθορές.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,25μ. Διάμ. 0,54μ. Κάτω ἐπιφ. 0,60X0,63μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Μαζί μέ κίονα (Ἀρ. κατ. 114), στό πρῶτο ἀπό δυτικά βάθρο τοῦ στυλοβάτη τῆς β. κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αϊ.

126. [Ἀρ(χ) 850β] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Λίγες τοπικές φθορές.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,26μ. Διάμ. 0,50μ. Κάτω ἐπιφ. 0,65X0,63μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Μαζί με κίονα (Ἀρ. κατ. 115) στο ὄγδοο ἀπό δυτικά βάθρο τοῦ στυλοβάτη τῆς β. κιονοστοιχίας (στή β. γωνία τοῦ στυλοβάτη τοῦ τέμπλου).

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αἰ.

127. [Ἀρ(χ) 853β] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Ἀπότμηση τῆς μίας γωνίας τῆς πλίνθου καί ρωγμή στήν περιφέρεια.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,26μ. Διάμ. 0,50μ. Κάτω ἐπιφ. 0,65X0,66μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Μαζί με κίονα (Ἀρ. κατ. 116) καί κιονόκρανο (ἄρ. κατ. 41) εἶναι τοποθετημένα στο ὄγδοο ἀπό δυτικά βάθρο τοῦ στυλοβάτη τῆς ν. κιονοστοιχίας (στή ν. γωνία τοῦ στυλοβάτη τοῦ τέμπλου).

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αἰ.

128. [Ἀρ(χ) 860β] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Λίγες τοπικές φθορές.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,21μ. Κάτω ἐπιφ. 0,62X0,62μ. Διάμ. 0,48μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Μαζί με κίονα (Ἀρ. κατ. 117), πεσμένη στο δυτικό ἄκρο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, δίπλα στο πρῶτο ἀπό δυτικά βάθρο τῆς νότιας κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αἰ.

129. [Ἀρ(χ) 844] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Λίγες τοπικές ἀποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,21μ. Διάμ. 0,48μ. Κάτω ἐπιφ. 0,63X0,63μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Τοποθετημένη πρόχειρα στο δεύτερο ἀπό δυτικά βάθρο τοῦ στυλοβάτη τῆς β. κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αἰ.

130. [Ἀρ(χ) 845] Τμήμα βάσης κίονα

Μάρμαρο: Γκριζωπό με ἐρυθρές φλεβώσεις (λιθομάρμαρο;)

Κατάσταση: Σῶζεται σχεδόν κατά τό ἥμισυ (λείπουν τμήματα τῆς περιφέρειας).

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,21μ. Διάμ. 0,44μ. Κάτω ἐπιφ. 0,52X0,27μ. (μέγ. σωζ.)

Προέλευση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου. Τοποθετημένη πρόχειρα στο τρίτο από δυτικά βάθρο του στυλοβάτη της β. κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αί.

131. [Άρ(χ) 846] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Λείπει ή μία γωνία της πλίνθου. Λίγες τοπικές φθορές.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,25μ. Διάμ. 0,49μ. Κάτω έπιφ. 0,60X0,60μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου. Στο τέταρτο από δυτικά βάθρο του στυλοβάτη της β. κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αί.

132. [Άρ(χ) 847] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Λείπει ή μία γωνία της πλίνθου. Λίγες τοπικές αποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,24μ. Διάμ. 0,50μ. Κάτω έπιφ. 0,60X0,60μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου. Στο πέμπτο από δυτικά βάθρο του στυλοβάτη της β. κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αί.

133. [Άρ(χ) 848] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Άποκεκρουσμένη ή έπιφάνεια. Λείπει ή μία γωνία της πλίνθου.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,21μ. Διάμ. 0,47μ. Κάτω έπιφ. 0,63X0,63μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου. Στο έκτο από δυτικά βάθρο του στυλοβάτη της β. κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αί.

134. [Άρ(χ) 849] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Λίγες τοπικές αποκρούσεις

Διαστάσεις: Ύψ. 0,22μ. Διάμ. 0,47μ. Κάτω έπιφ. 0,63X0,63μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου. Στο έβδομο από δυτικά βάθρο του στυλοβάτη της β. κιονοστοιχίας. Έχει πέσει ανάποδα δίπλα στο βάθρο.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αί.

135. [Ἀρ(χ) 851] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζομέλανες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Λίγες τοπικές αποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,25μ. Διάμ. 0,48μ. Κάτω έπιφ. 0,62X0,62μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Στό ένατο από δυτικά βάθρο τοῦ στυλοβάτη τῆς β. κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αἰ.

136. [Ἀρ(χ) 852] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Ἀρκετές αποκρούσεις. Λείπει ἡ μία γωνία τῆς πλίνθου.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,25μ. Διάμ. 0,46μ. Κάτω έπιφ. 0,59X0,59μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Στό ένατο από δυτικά βάθρο τοῦ στυλοβάτη τῆς ν. κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αἰ.

137. [Ἀρ(χ) 854] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Ἐπιφάνεια ἀποξεσμένη. Τοπικές αποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,24μ. Διάμ. 0,51μ. Κάτω έπιφ. 0,65X0,65μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Στό έβδομο από δυτικά βάθρο τοῦ στυλοβάτη τῆς ν. κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αἰ.

138. [Ἀρ(χ) 855] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Λείπουν σχεδόν όλόκληρες οἱ δύο πλευρές τῆς βάσης καί τῆς πλίνθου. Τοπικές φθορές καί ἰζήματα.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,18μ. Διάμ. 0,29μ. Κάτω έπιφ. 0,47X0,47μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Ἀγίου Στεφάνου. Ἀμέσως βόρεια τοῦ έκτου από δυτικά βάθρου τοῦ στυλοβάτη τῆς ν. κιονοστοιχίας. (τυχαία θέση)

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αἰ.

139. [Ἀρ(χ) 856] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο μέ γκριζωπές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Ἀποκρουσμένα κομμάτια τῆς περιφέρειας.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,22μ. Διάμ. 0,46μ. Κάτω έπιφ. (σωζ.) 0,58X0,26μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου. Στο πέμπτο από δυτικά βάθρο του στυλοβάτη της ν. κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αί.

140. [Αρ(χ) 857] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Είναι σπασμένη σέ δύο συναρμόζοντα τμήματα. Λείπει ή μία γωνία της πλίνθου.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,20μ. Διάμ. 0,36μ. Κάτω έπιφ. 0,50X0,53μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου. Στο τέταρτο από δυτικά βάθρο του στυλοβάτη της ν. κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αί.

141. [Αρ(χ) 858] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκό με γκριζωπές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Άποκρούσεις στην έπιφάνεια. Μικρές άποκρούσεις στις γωνίες.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,24μ. Διάμ. 0,46μ. Κάτω έπιφ. 0,66X0,67μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου. Στο τρίτο από δυτικά βάθρο του στυλοβάτη της ν. κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αί.

142. [Αρ(χ) 859] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Λείπουν οι δύο γωνίες της πλίνθου. Μικρές τοπικές άποκρούσεις καί φθορές.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,23μ. Διάμ. 0,50μ. Κάτω έπιφ. 0,63X0,63μ.

Προέλευση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου.

Θέση: Νότια Βασιλική Αγίου Στεφάνου. Στο δεύτερο από δυτικά βάθρο του στυλοβάτη της ν. κιονοστοιχίας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτη.

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5ου αί.

143. [Αρ(χ) 865] Βάση κίονα

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο (παρόμοιο με βάσεις Αγίου Στεφάνου).

Κατάσταση: Κιτρινωπή πατίνα καί καστανομέλανα ιζήματα. Λίγες άποκρούσεις στην άνω έπιφάνεια.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,23μ. Διάμ. 0,49μ. Κάτω έπιφ. 0,61X0,61μ.

Προέλευση: Βασιλική Καμαρίου Κεφάλου.

Θέση: Βασιλική Καμαρίου Κεφάλου.

Βιβλιογραφία: Δημοσίευτη.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου αἰ.

144. [Ἀρ(χ) 803] Βάση κίονα μέ συμφυές βάθρο

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Στήν ἐπιφάνεια σκοῦρα γκριζα ἰζήματα. Ἀποκρουσμένο τμήμα τῆς βάσης.

Διαστάσεις: Ὑψ. βάθρου 0,355μ. Ὑψ. βάσης 0,20μ. Διάμ. 0,32μ. Πλευρά βάθρου 0,47μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Νότια τοῦ ν. περιβόλου τοῦ Μουσείου.

Βιβλιογραφία: Δημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αἰ.

145. [Ἀρ(χ) 867] Βάση κίονα μέ συμφυές βάθρο

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Τοπικές ρωγμές καί ἀποκρούσεις. Γκριζωπή πατίνα.

Διαστάσεις: Συν. ὕψ. 0,42μ. Ὑψ. βάθρου 0,30μ. Διάστ. βάθρου 0,40X0,40μ. Διάμ. βάσης 0,28μ.

Προέλευση: Βασιλική Λιμένος(;)

Θέση: Βασιλική Λιμένος. Ἀμέσως βόρεια τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ αἰθρίου.

Βιβλιογραφία: Δημοσίευτη.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου - α' μισό 6ου αἰ.

146. [X78] Τμήμα ἀμφικιονίσκου μέ συμφυές κορινθιακό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο μέ μελανές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σῶζεται ἡ μία πλευρά τοῦ ἀμφικιονίσκου μέ ἀπωλεσμένο τό κάτω μέρος. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς μίας πλάγιας πλευρᾶς καλύπτεται ἀπό στρώμα ἰζήματος.

Διαστάσεις: Συν. ὕψ. 0,97μ. Πάχ. 0,12μ. Πλ. 0,10-0,12μ. Ὑψ. κιονοκρ. 0,285μ.

Προέλευση: Δυτικές (;) Θέρμες («Θέρμαι» γραμμένο μέ μολύβι στήν ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ).

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Δημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου - ἀρχές 6ου αἰ.

147.[Ἀρ(χ) 804] Τμήμα ἀμφικιονίσκου μέ συμφυές κορινθιακό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζωπό μέ κυανές παράλληλες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Λείπει ὁ ἕνας κιονίσκος καί ἡ βάση.

Διαστάσεις: Συν. σωζ. ὕψ. 0,70μ. Ὑψ. κιονόκρ. 0,28μ. Ἄνω ἐπιφ. (σωζ.) 0,16X0,15μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Αὐλὴ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Δημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου - ἀρχές 6ου αἰ.

148.[Ἀρ(χ)805] Τμήμα ἀμφικιονίσκου μέ συμφυές κορινθιακό κιονόκρανο

Μάρμαρο: Λευκό μέ κυανές φλεβώσεις (προκονήσιο).

Κατάσταση: Σώζεται μικρό τμήμα του κορμού και του κιονοκράνου του ενός κιονίσκου.

Διαστάσεις: Συν. σωζ. ύψ. 0,34μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Αύλη Μουσείου Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου - αρχές 6ου αἰ.

149. [X76] Ἀμφικιονίσκος μέ συμφυές σχηματοποιημένο κιονόκρανο

Μάρμαρο: Πορφύριτης.

Κατάσταση: Μικρά σπασίματα σέ διάφορα σημεία του κορμού και στις γωνίες τῆς βάσης.

Διαστάσεις: Συνολ. ὕψος: 0,833μ. Πάχ.: 0,15μ. Πλάτ.: 0,23-0,27.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου - αρχές 6ου αἰ.

150. [X79] Ἀμφικιονίσκος μέ συμφυές σχηματοποιημένο κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζογάλανο.

Κατάσταση: Μεγάλο σπάσιμο στή μία πλάγια πλευρά του κιονοκράνου και μικρότερα σέ διάφορα σημεία τῆς βάσης και του ἄβακα. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς μίας ὀψης καλύπτεται ἀπό ἴζημα.

Διαστάσεις: Συν. ὕψ. 1,47μ. Πάχ. 0,22μ. Πλ. 0,30-0,32μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου - αρχές 6ου αἰ.

151.[Αρ(χ)261] Ἀμφικιονίσκος μέ συμφυές σχηματοποιημένο κιονόκρανο

Μάρμαρο: Κιτρινωπό μέ γκριζες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στή βάση, στόν κορμό και στό κιονόκρανο. Ἡ μία πλευρά του κορμού σχεδόν καλύπτεται ἀπό ἀσβεστοκονίαμα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 1,21μ. Πάχ. 0,13μ. Πλάτ. 0,34μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,39X0,15μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου - αρχές 6ου αἰ.

152. [Αρ(χ) 263] Ἀμφικιονίσκος μέ συμφυές σχηματοποιημένο κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο μέ γκριζες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Λίγες ἀποκρούσεις στόν κορμό του κίονα. Ρωγμή στό κάτω μέρος του κορμού.

Διαστάσεις: Ὑψ. 1,08μ. Πλ. 0,28μ. Πάχ. 0,16μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,30X0,18μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου - ἀρχές 6ου αἰ.

153. [Ἀρ(χ) 887] Ἀμφικιονίσκος μέ συμφυές σχηματοποιημένο κιονόκρανο

Μάρμαρο: Λευκό, καλὰ λειασμένο.

Κατάσταση: Λίγες τοπικές ἀποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ὑψ. 1,855μ. Ἀνω ἐπιφ. 0,315X0,20μ. Κάτω ἐπιφ. 0,42X0,21μ.

Προέλευση: Ἀνασκαφὴ οἰκ. Βέρου (ΚΜ 1275G, οδ. Ἑλ. Βενιζέλου, πόλη Κῶ).

Θέση: Ἀρχαιολογικὴ ἀποθήκη Χατζηνεπᾶ.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

154. [Ἀρ(χ) 806 α,β] Ἀμφικιονίσκος μέ συμφυές σχηματοποιημένο κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Σπασμένος σέ δύο κομμάτια (α, β).

Διαστάσεις: Συν. ὕψ. 0,81μ. Ἀνω ἐπιφ. 0,32X0,16μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Αὐλὴ Μουσείου Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

155. [Ἀρ(χ) 775] Τμῆμα ἀμφικιονίσκου μέ συμφυές σχηματοποιημένο κιονόκρανο

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Σῶζεται τό κιονόκρανο καί τμῆμα τοῦ κορμοῦ. Κρούστα ἀπό ὠχρά ἰζήματα.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,72μ. Πλ. 0,33μ. Πάχ. 0,20μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολ. κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου - ἀρχές 6ου αἰ.

156. [Ἀρ(χ) 262] Ἀμφικιονίσκος

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Λίγες ἀποκρούσεις στὸν ἄβακα. Ἀρκετὰ ἰζήματα στὸν κορμό.

Διαστάσεις: Ὑψ. 1,15μ. Πάχ. 0,13μ. Πλ. 0,34μ. Ἀνω ἐπιφ. 0,39X0,15μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου - ἀρχές 6ου αἰ.

157. Ἀμφικιονίσκος

Μάρμαρο: Λευκό.

Κατάσταση: Μικρές τοπικές φθορές. Ἐλαφρῶς κιτρινωπὴ πατίνα στὴν ἐπιφάνεια.

Διαστάσεις: Ὑψ. 1,04μ. Ἀνω ἐπιφ. 0,23X0,20μ. Κάτω ἐπιφ. 0,24X0,20μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Χώρος ύποδοχῆς ξενοδοχείου «Ἀχιλλέας», Μαστιχάρι.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου - ἀρχές 6ου αἰ.

158. [Ἀρ(χ) 264] Ἀμφικιονίσκος

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στὴν ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ, στὴν πλίνθο καὶ στὸν ἄβακα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 1,50μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,33X0,22μ. Κάτω ἐπιφ. 0,35X0,24μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

159. [Ἀρ(χ) 265] Ἀμφικιονίσκος

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στὸν κορμό, στὸν ἄβακα καὶ στὴν πλίνθο. Λίγα κατὰ τόπους ἰζήματα.

Διαστάσεις: Ὑψ. 1,14μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,36X0,21μ. Κάτω ἐπιφ. 0,38X0,26μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

160. [Ἀρ(χ) 266] Ἀμφικιονίσκος

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπές παράλληλες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Ἐκτεταμένες ἀποκρούσεις στὸν ἄβακα, στὸν κορμό καὶ στὴν πλίνθο.

Διαστάσεις: Ὑψ. 1,07μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,37X0,20μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

161. [Ἀρ(χ) 735] Ἀμφικιονίσκος

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στὴν ἄνω ἀπόληξη. Ἴχνη νεώτερου χρώματος στὴν ἐπιφάνεια.

Διαστάσεις: Συν. ὕψ. 0,94μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,32X0,15μ. Πλ. Βάσης 0,34μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου - ἀρχές 6ου αἰ.

162. [Ἀρ(χ) 737] Ἀμφικιονίσκος

Μάρμαρο: Ἰώδες.

Κατάσταση: Ρωγμές και αποκρούσεις σε όλη την επιφάνεια. Λείπουν τμήματα στις γωνίες. Ή μία κατακόρυφη ταινία καλύπτεται από ασβεστοκονίαμα.

Διαστάσεις: Συν. ύψ. 0,81μ. Άνω επιφ. 0,49X0,17μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ανατολικά της κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

163. [Άρ(χ) 752] Άμφικιονίσκος

Μάρμαρο: Λευκό με λίγες γκριζωπές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σώζεται σε όλο το ύψος αλλά λείπει ο ένας κιονίσκος.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,88μ. Πλ. 0,26μ. Πάχ. 0,15μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ανατολικά της κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

164. [Άρ(χ) 767] Άμφικιονίσκος

Μάρμαρο: Γκριζοκίτρινο.

Κατάσταση: Αποκρούσεις και ιζήματα κατά τόπους.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,85μ. Άνω επιφ. 0,35X0,22μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ανατολικά της κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου - αρχές 6ου αϊ.

165. Άμφικιονίσκος

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Φθορές στην άνω απόληξη και τοπικές αποκρούσεις. Έπιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,66μ. Άνω επιφ. 0,39X0,20μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Στήν αυλή της εκκλησίας της Τιμίας Ζώνης, Πυλί.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

166. [Άρ(χ) 884] Άμφικιονίσκος

Μάρμαρο: Λευκό.

Κατάσταση: Σώζεται άκέραιος με τοπικές αποκρούσεις. Πολλή ώχροκάστανη πατίνα και ασβεστοκονιάματα στην επιφάνεια.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,77μ. Άνω επιφ. 0,29X0,155μ. Κάτω επιφ. 0,33X0,155μ.

Προέλευση: Βρέθηκε λίγα μέτρα νότια του Αγίου Αντωνίου στο Παλαιό Πυλί.

Θέση: Παναγία Καστριανών.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

167. [Ἀρ(χ) 779] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Λευκό.

Κατάσταση: Λείπει ὁ ἕνας κιονίσκος. Ἀποκρούσεις κατά τόπους.

Διαστάσεις: Συν. ὕψ. 1,16μ. Σωζ. πλ. 0,25μ. Πάχ. 0,20μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

168. [Ἀρ(χ) 807] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Σῶζεται τμήμα τῆς ἄνω ἀπόληξης καί ὁ κορμός. Ἀποκρούσεις κατά τόπους.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,54μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,23X0,14μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Αὐλή Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

169. [Ἀρ(χ) 736] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Σῶζεται ἡ ἄνω ἀπόληξη καί τμήμα τοῦ κορμοῦ.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,69μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,30X0,15μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

170. [Ἀρ(χ) 268] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Κιτρινωπό.

Κατάσταση: Σῶζεται ἡ βάση καί ὁ κορμός. Ἀποκρούσεις στήν ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ καί στή βάση.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,94μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,35X0,21μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου-ἄρχές 6ου αἰ.

171. [Ἀρ(χ) 739] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο μέ σκοῦρες γκρί φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σῶζεται ἡ βάση καί τμήμα τοῦ κορμοῦ.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,87μ. Πάχ. 0,29μ. Πλ. 0,40μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

172. [Αρ(χ) 744] Τμήμα άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Σώζεται ή βάση καί τμήμα του κορμού.

Διαστάσεις: Σωζ. ύψ. 0,43μ. Κάτω έπιφ. 0,27X0,12μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ανατολικά της κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

173. [Αρ(χ) 747] Τμήμα άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σώζεται ή βάση καί τμήμα του κορμού.

Διαστάσεις: Σωζ. ύψ. 0,62μ. Πλ. 0,30μ. Πάχ. 0,23μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ανατολικά της κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

174. [Αρ(χ) 751] Τμήμα άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Λευκό.

Κατάσταση: Σώζεται ή βάση καί τμήμα του κορμού.

Διαστάσεις: Ύψ. βάσης 0,18μ. Σωζ. ύψ. 0,51μ. Πλ. 0,32μ. Πάχ. 0,17μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ανατολικά της κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

175. [Αρ(χ) 753] Τμήμα άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Κιτρινωπό μέ γκριζες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σώζεται ή βάση καί τμήμα του κορμού.

Διαστάσεις: Σωζ. ύψ. 0,47μ. Πλ. 0,45μ. Πάχ. 0,22μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ανατολικά της κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

176. [Αρ(χ) 754] Τμήμα άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Σώζεται ή βάση καί τμήμα του κορμού.

Διαστάσεις: Σωζ. ύψ. 0,43μ. Πλ. 0,28μ. Πάχ. 0,17μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ανατολικά της κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

177. [Ἀρ(χ) 755] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο μέ γκριζωπές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σώζεται ἡ βάση καί τμήμα τοῦ κορμοῦ.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,46μ. Πλ. 0,32μ. Πάχ. 0,19μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

178. [Ἀρ(χ) 759] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Σώζεται ἡ βάση καί μικρό τμήμα τοῦ κορμοῦ.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,33μ. Πλ. 0,32μ. Πάχ. 0,19μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

179. [Ἀρ(χ) 763] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Λευκό.

Κατάσταση: Σώζεται ἡ βάση καί τμήμα τοῦ κορμοῦ.

Διαστάσεις: Συν. σωζ. ὕψ. 0,58μ. Πλ. 0,40μ. Πάχ. 0,14μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.

180. [Ἀρ(χ) 764] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Σώζεται ἡ βάση καί τμήμα τοῦ κορμοῦ.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,47μ. Πλ. 0,37μ. Πάχ. 0,17μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.

181. [Ἀρ(χ) 765] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Σώζεται ἡ βάση καί τμήμα τοῦ κορμοῦ. Ἀποκρούσεις στήν ἐπιφάνεια.

Διαστάσεις: Ὑψ. 1,20μ. Πλ. 0,40μ. Πάχ. 0,23μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

182. [Αρ(χ) 770] Τμήμα άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Σώζεται ή βάση καί τμήμα τοῦ κορμοῦ.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,39μ. Πλ. 0,37μ. Πάχ. 0,20μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

183. [Αρ(χ) 771] Τμήμα άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Λίθος(;) ὑπόλευκος μέ πόρους.

Κατάσταση: Σώζεται τμήμα τοῦ κάτω (;) μέρους.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,59μ. Πλ. 0,24μ. Πάχ. 0,21μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

184. [Αρ(χ) 772] Τμήμα άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Λευκό μέ λίγες κυανές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σώζεται ή βάση καί τμήμα τοῦ κορμοῦ.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,63μ. Πλ. 0,25μ. Πάχ. 0,15μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.

185. [Αρ(χ) 773] Τμήμα άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Ὑπόλευκο.

Κατάσταση: Σώζεται ή βάση καί τμήμα τοῦ κορμοῦ. Ἰζήματα κατά τόπους.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,52μ. Πλ. 0,30μ. Πάχ. 0,13μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο. Βλ. Ὁρλάνδος 1960 β, 250, εἰκ. 3, πίν. 186 β.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.

186. [Αρ(χ) 774] Τμήμα άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Πορφυρίτης λίθος.

Κατάσταση: Σώζεται ή βάση καί τμήμα τοῦ κορμοῦ.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,48μ. Πλ. 0,28μ. Πάχ. 0,17μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.

187. [Αρ(χ) 776] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Σώζεται τμήμα τῆς βάσης καί τοῦ κορμοῦ.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,51μ. Πλ. 0,30μ. Πάχ. 0,16μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.

188. [Αρ(χ) 780] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Ἀνοιχτό γκριζο.

Κατάσταση: Σώζεται ἡ βάση καί τμήμα τοῦ κορμοῦ.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,15μ. Πλ. 0,25μ. Πάχ. 0,17μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο. Βλ. Ὁρλάνδος 1960 β, 250, εἰκ. 3, πίν. 186 β.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.

189. [Αρ(χ) 781] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Λευκό μέ λίγες γκριζωπές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σώζεται τμήμα τῆς βάσης καί τοῦ κορμοῦ.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,30μ. Πλ. 0,27μ. Πάχ. 0,23μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Κάστρο Νεραντζιάς, Βόρεια τάφος, ἀνατολικά τῆς κλίμακας.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

190. [Αρ(χ) 808] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Σώζεται τμήμα τῆς βάσης καί ὁ ἕνας κιονίσκος.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,43μ. Ἄνω ἐπιφ. 0,17X0,15μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου-ἀρχές 6ου αἰ.

191. [Αρ(χ) 885] Τμήμα ἀμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Σώζεται τμήμα τοῦ κάτω μέρους. Ἀσβεστοποιημένη ἐπιφάνεια.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,26μ. Κάτω ἐπιφ. 0,265X0,12μ.

Προέλευση: Παλιό Πυλί, Παναγία Καστριανῶν, ἀνασκαφή τάφων κυρίως ναοῦ.

Θέση: Παναγία Καστριανῶν

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου ἤ καί ὀψιμότερα.

192. [Αρ(χ) 273] Βάση άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζοκίτρινο.

Κατάσταση: Άποκρούσεις στην άνω επιφάνεια καί στις γωνίες.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,21μ. Άνω επιφ. 0,36X0,22μ. Κάτω επιφ. 0,45X0,29μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου-άρχες 6ου αἰ.

193. [Αρ(χ) 274] Βάση άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Κιτρινωπό.

Κατάσταση: Άποκρούσεις στις γωνίες καί στην άνω επιφάνεια.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,22μ. Άνω επιφ. 0,41X0,26μ. Κάτω επιφ. 0,43X0,32μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου-άρχες 6ου αἰ.

194. [Αρ(χ) 275] Βάση άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Κιτρινωπό μέ γκριζες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Άποκρούσεις στη μία στενή πλευρά καί τοπικές φθορές.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,22μ. Άνω επιφ. 0,42X0,25μ. Κάτω επιφ. 0,51X0,40μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου-άρχες 6ου αἰ.

195. [Αρ(χ) 276] Βάση άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζοκίτρινο.

Κατάσταση: Τοπικές άποκρούσεις καί ιζήματα.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,31μ. Άνω επιφ. 0,34X0,30μ. Κάτω επιφ. 0,49X0,30μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου-άρχες 6ου αἰ.

196. [Αρ(χ) 277] Βάση άμφικιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζοκίτρινο.

Κατάσταση: Άποκρούσεις στις γωνίες καί στην άνω επιφάνεια. Όξειδώσεις.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,24μ. Άνω επιφ. 0,43X0,28μ. Κάτω επιφ. (σωζ.) 0,41X0,38μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 5ου-άρχες 6ου αἰ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΕΜΠΛΩΝ

ΠΕΣΣΙΣΚΟΙ-ΚΙΟΝΙΣΚΟΙ ΤΕΜΠΛΟΥ

197. [Αρ(χ) 863] Πεσσίσκος τέμπλου

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο μέ γκριζωπές παράλληλες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Λίγες τοπικές φθορές.

Διαστάσεις: Συν. ύψ. 0,61μ. Διάστ. πλευρών 0,17X0,21μ.

Προέλευση: Βόρεια Βασιλική Αγίου Στεφάνου.

Θέση: Βόρεια Βασιλική Αγίου Στεφάνου. Τοποθετημένος στη ΝΔ. γωνία του τέμπλου.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αϊ. ή και 7ος αϊ.

198. [X11] Άνω μέρος πεσσίσκου τέμπλου

Μάρμαρο: Γκρί-μπλέ.

Κατάσταση: Σώζεται τμήμα του κορμού και ή άνω απόληξή του. Τοπικές αποκρούσεις.

Διαστάσεις: Σωζ. ύψ. 0,415μ. πλάτ. 0,24μ. Διάμ. Βάσης 0,22μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικών Μελών Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αϊ.

199. [X6] Πεσσίσκος τέμπλου μέ συμφυή κιονίσκο

Μάρμαρο: Γκριζο μέ σκοῦρες γαλάζιες φλεβώσεις (προκοννήσιο).

Κατάσταση: Ό πεσσίσκος διατηρείται άκέραιος έκτός από μικρές τοπικές αποκρούσεις (κυρίως στις άκμές του). Ό κιονίσκος σώζεται μέχρι ύψος 0,82μ. από τη βάση του. Λείπει τό επάνω μέρος και ένα κομμάτι στη βάση. Η πίσω επιφάνεια είναι γεμάτη ίζημα. Ό κιονίσκος είχε αποκολληθεί και τοποθετήθηκε επάνω στον πεσσίσκο χωρίς νά συγκολληθεί.

Διαστάσεις: Ύψ. πεσσίσκου 1,03μ. Πλ. 0,225-0,23μ. Ύψ. κιον. 0,88μ. Διάμ. 0,18μ.

Προέλευση: Βασιλική Αγίου Γαβριήλ (ΑΓ.Γ. γραμμένο μέ μολύβι στην επιφάνεια του κιονίσκου).

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικών Μελών Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Baldini-Livadiotti, *Basilica di S. Gabriele*, 168.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ.

200. [X7] Πεσσίσκος τέμπλου μέ συμφυή κιονίσκο

Μάρμαρο: Γκριζωπό.

Κατάσταση: Η επιφάνεια της πλάγιας πλευράς πού έχει την έγκοπή για την προσαρμογή του θωρακίου, είναι αποξεσμένη: τό μάρμαρο έχει αφαιρεθεί σε πάχος 0,01μ. περίπου. Στα σημεία πού διατηρείται φαίνεται χτυπημένο. Ίζημα σκεπάζει περίπου τή μισή από την επιφάνεια της όρθογώνιας έγκοπής. Τοπικές αποκρούσεις στις άκμές. Δύο μικρές όρθογώνιες κοιλότητες: ή μία στο επάνω μέρος της πλευράς μέ την έγκοπή και ή άλλη στην πίσω άκόσμητη πλευρά. Από

τόν κιονίσκο σώζεται ή βάση του σέ ύψ. 0,205μ. καί ελάχιστο τμήμα από τόν κορμό.

Διαστάσεις: Συν. ύψ. 1,30μ. Ύψ. πεσίσκου 0,105μ. Πλ. πεσίσκου 0,225-0,23μ.

Προέλευση: Βασιλική Αγίου Γαβριήλ (ΑΓ.Γ. γραμμένο μέ μολύβι στή βάση τοῦ κιονίσκου).

Θέση: Μουσείο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Baldini-Livadiotti, *Basilica di S. Gabriele*, 168.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἱ.

201. [X8] Πεσίσκος τέμπλου μέ τμήμα βάσης συμφυοῦς κιονίσκου

Μάρμαρο: Γκριζο μέ σκοῦρες γαλάζιες φλεβώσεις (προκοινησίο).

Κατάσταση: Ὁ πεσίσκος διατηρεῖται ἀκέραιος, μέ μικρά τοπικά σπασίματα στίς ἀκμές του. Σώζεται μόνο τό κάτω μέρος τῆς βάσης τοῦ κιονίσκου.

Διαστάσεις: Συν. ύψ. 1,08μ. Ύψ. πεσίσκου 1,03μ. Πλ. 0,179μ. Διάμ. βάσης 0,145μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη (πιθανῶς ἀπό τή βασιλική τοῦ Αγίου Γαβριήλ).

Θέση: Μουσείο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Baldini-Livadiotti, *Basilica di S. Gabriele*, 168.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἱ.

202. [X9] Πεσίσκος τέμπλου

Μάρμαρο: Γκριζογάλανο.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στίς ἀκμές καθῶς καί στίς γωνίες τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας, στό κέντρο τῆς ὁποίας ὑπάρχει ὀρθογώνιος τόρμος (0,06 X 0,05μ. καί βάθ. 0,05μ.)

Διαστάσεις: Ύψ. 0,88μ. Πλ. 0,20μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσείο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἱ. ἤ καί ὀψιμότερα.

203. [X10] Πεσίσκος τέμπλου μέ τμήμα συμφυοῦς κιονίσκου

Μάρμαρο: Λευκό μέ μελανές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Ἀπό τόν κιονίσκο σώζεται μόνο ἡ βάση. Ἀπό τόν πεσίσκο λείπει τμήμα τοῦ κάτω μέρους.

Διαστάσεις: Συν. ύψ. 0,71μ. Ύψ. πεσίσκου 0,67μ. Πλ. 0,16μ. Διάμ. βάσης 0,165μ.

Προέλευση: Δυτικές Θέρμες (γραμμένο μέ μολύβι) (Βασιλική Β΄)

Θέση: Μουσείο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Baldini κ.ἄ., «Terme Occidentali», 266, fig. 14.

Χρονολόγηση: α΄ μισό 7ου αἱ.

204. [X12] Ἄνω μέρος πεσίσκου τέμπλου μέ συμφυή κιονίσκο

Μάρμαρο: Γκρί-μπλέ.

Κατάσταση: Σώζεται τό ἄνω μέρος τοῦ πεσίσκου μέ τμήμα τῆς βάσης τοῦ συμφυοῦς κιονίσκου. Σέ ἓνα σημεῖο τῆς περιφέρειας τῆς βάσης ὑπάρχει ὀπή βάθ. 0,02μ. Σέ ἄλλα σημεῖα ἔχουν σωθεῖ ὑπολείμματα ἀπό σιδερένιο σύνδεσμο(;). Ἡ ἐπιφάνεια τῆς μίας πλευρᾶς εἶναι καλυμμένη ἀπό ἀσβέστη.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,37μ. Πλ. 0,175μ. Διάμ. βάσης: 0,18μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αἰ. ἢ καὶ ὀψιμότερα.

205. [Αρ(χ) 809] Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Σῶζεται τμήμα τοῦ κορμοῦ.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,53μ. Πλευρά πεσσίσκου 0,17μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Αὐλή Μουσείου Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 6ου αἰ. ἢ καὶ ὀψιμότερα.

ΘΩΡΑΚΙΑ ΤΕΜΠΛΟΥ - ΔΙΑΧΩΡΙΣΤΙΚΑ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΩΝ

206. [X23] «Δίδυμο» θωράκιο στυλοβάτη κιονοστοιχιῶν(;)

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Συγκολλημένο ἀπὸ ἑπτὰ κομμάτια. Τό μεγαλύτερο τμήμα τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς εἶναι σπασμένο. Λεῖπουν ἐπίσης τμήματα ἀπὸ τό ἐπάνω μέρος. Σειρά ἀπὸ μεταγενέστερους κυκλικούς τὸρμους ἀνοίγονται στό σῶμα τοῦ θωρακίου. Τοπικά ἔχουν γίνῃ μικρές συμπληρώσεις ἀπὸ τσιμέντο. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου στό ἀριστερό θωράκιο εἶναι λίγο ἀποκεκρουσμένη καὶ σέ ὀρισμένα σημεία καλύπτεται ἀπὸ ἴζημα.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,85μ. Σωζ. μῆκ. 1,70μ. Πάχ. 0,05-0,07μ.

Προέλευση: Βασιλική β' Δυτικῶν Θερμῶν.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Morricone, "Scavi", 226, εἰκ. 45. Baldini κ.ἄ., "Terme Occidentali", 266, εἰκ. 16.

Χρονολόγηση: α' μισό 7ου αἰ.

207. [X24] «Δίδυμο» θωράκιο στυλοβάτη κιονοστοιχιῶν(;)

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Συγκολλημένο ἀπὸ 26 κομμάτια. Τά μέρη ποῦ λείπουν ἔχουν συμπληρωθεῖ μέ τσιμέντο.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,91μ. Μῆκ. 2,11μ. Πάχ. 0,045μ.

Προέλευση: Βασιλική β' Δυτικῶν Θερμῶν.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Morricone, "Scavi", 226, εἰκ. 45. Baldini κ.ἄ., "Terme Occidentali", 266, εἰκ. 15.

Χρονολόγηση: : α' μισό 7ου αἰ.

208. [X25] Τμήμα «διδύμου» θωρακίου στυλοβάτη κιονοστοιχιῶν(;)

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Σώζεται τό μεγαλύτερο τμήμα δεξιού πλαισίου καί τριγωνικό κομμάτι από τό ἀριστερό.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,69μ. Σωζ. πλ. 1,10μ. Πάχ. 0,034μ.

Προέλευση: Βασιλική β' Δυτικῶν Θερμῶν;

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: α' μισό 7ου αἰ.

209. Ἀμφίγλυφο θωράκιο τέμπλου

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Ἀποκρούσεις στό σωζόμενο κατά τό ἥμισυ περίπου θωράκιο. Τοπικές ἀποτμήσεις καί μία μεγάλη ρωγμή.

Διαστάσεις: Σωζ. μῆκ.: 0,54μ. Ὑψ.: 0,49μ. Πάχ.: 0,11μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Παναγία Χρυσοχεριά (Εὐαγγελίστρια) Ἀντιμάχειας.

Βιβλιογραφία: Μαστορόπουλος, Ἀντιμάχεια, 180, σχ. στή σελ. 192.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αἰ.

210. Τμήμα θωρακίου

Μάρμαρο: Λευκό.

Κατάσταση: Σώζεται μικρό τμήμα τῆς μίας γωνίας τοῦ ρόμβου τοῦ θωρακίου.

Διαστάσεις: Δέν μετρήθηκαν.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Ἐντοιχισμένο ψηλά στό ἀέτωμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ἐκκλησίας τῆς Τιμίας Ζώνης, Πυλί.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αἰ.

211. [X32] Τμήμα θωρακίου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο μέ μελανές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σώζεται τμήμα τοῦ πλαισίου τοῦ ρόμβου τοῦ θωρακίου.

Διαστάσεις: (σωζ.) 0,51μ. Χ 0,34μ. Πάχ. 0,12μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου - ἀρχές 6ου αἰ.

212. Δίδυμο θωράκιο στυλοβάτη κιονοστοιχιῶν(·)

Μάρμαρο: Καλυμμένο μέ ἀσβέστη.

Κατάσταση: Σπασμένο στίς δύο στενές πλευρές.

Διαστάσεις: Συνολικές διαστ.: Ὑψ. α. 0,77μ. β. 0,83μ. Πλ. α. 0,77μ. β. 0,50μ. Πάχ. 0,12μ. Πλ. πεσίσκου 0,15μ. Μῆκ. ~ 1,50μ. Ὑψ. ~ 0,80μ.

Προέλευση: Ἀγνωστη.

Θέση: Ἅγιος Γεώργιος Λιῆζος, Μαστιχάρι, στή θέση τοῦ τέμπλου.

Βιβλιογραφία: Μαστορόπουλος, *Αντιμάχεια*, 86-87.

Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αϊ.

213. [X26] Τμήμα αμφίγλυφου θωρακίου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Συγκολλημένο από 13 κομμάτια. Σπασμένο τό μεγαλύτερο μέρος της κάτω και της μίας πλάγιας πλευράς. Τό σπασμένο τμήμα της επάνω πλευράς έχει συμπληρωθεί με τσιμέντο. Λείπουν μικρά κομμάτια στο κέντρο του θωρακίου, όπου έχει τοποθετηθεί για στερέωση μικρός μπρούτζινος σύνδεσμος. Στην κάτω άριστερή γωνία σώζεται τμήμα από τό ορθογώνιο πλαίσιο της μίας όψης (σέ μήκος 0,085μ. οριζόντια και 0,205μ. κάθετα).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,54μ. Σωζ. πλ. 0,83μ. Πάχ. 0,025-0,03μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Μέσα 6ου αϊ. ή και όψιμότερο.

214. [Άρ(χ) 586] Τμήμα αμφίγλυφου θωρακίου

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο. Λεπτόκοκκο μέ μίκα.

Κατάσταση: Σώζεται τμήμα της επάνω πλευράς του θωρακίου. Γκριζα πατίνα και ιζήματα.

Διαστάσεις: Μέγ. σωζ. 0,43X0,30X0,05μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Αύλή Μουσείου Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Αρχές 6ου αϊ.

215. [Άρ(χ) 581] Τμήμα αμφίγλυφου θωρακίου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο χονδρόκοκκο.

Κατάσταση: Σώζεται τμήμα της κάτω πλευράς του θωρακίου. Γκριζα πατίνα. Γκριζοκίτρινα ιζήματα. Ίχνη από λεπτό βελόνι.

Διαστάσεις: Μέγ. σωζ. 0,44X0,40X0,06μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Αύλή Μουσείου Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Αρχές 6ου αϊ.

216. [Άρ(χ) 569] Τμήμα αμφίγλυφου θωρακίου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο χονδρόκοκκο.

Κατάσταση: Σώζεται τμήμα της κεντρικής και της άριστερης πλευράς του θωρακίου. Γκριζα ιζήματα σέ όλη την επιφάνεια.

Διαστάσεις: Μέγ. σωζ. 0,78X0,38μ. Μέγ. πάχ. 0,06μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Αύλή Μουσείου Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Άρχές 6ου αἰ.

217. [Άρ(χ) 892] Τμήμα θωρακίου τέμπλου

Μάρμαρο: Γκριζόλευκο.

Κατάσταση: Σώζεται τμήμα τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς τοῦ θωρακίου. Ἐκτεταμένα γκριζα ιζήματα καὶ ἀσβεστοποίηση στὴν ἐπιφάνεια. Τοπικές ἀποτμήσεις καὶ ἀποκρούσεις.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,90μ. Σωζ. μῆκ. 0,69μ. Πάχ. 0,11μ.

Προέλευση: Βασιλική Λιμένος.

Θέση: Βασιλική Λιμένος. Ἐκτός θέσης, ἐξωτερικά τῆς ἀψίδας.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Άρχές 6ου αἰ.

218. [Άρ(χ) 576] Τμήμα θωρακίου

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο μέ πυκνές γκριζες ἀχνές καὶ λεπτές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σώζεται μικρὸ τμήμα τῆς κάτω δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ θωρακίου. Γκριζα ιζήματα καὶ πατίνα. Τοπικές ἀποκρούσεις, ἴχνη ἀσβεστοκονιάματος.

Διαστάσεις: Μέγ. σωζ. 0,65X0,38X0,125μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Αὐλὴ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Άρχές 6ου αἰ.

219. [Άρ(χ) 880] Θωράκιο τέμπλου

Μάρμαρο: Λευκὸ μέ τοπικά γκριζωπά τμήματα, πολὺ καλῆς ποιότητος.

Κατάσταση: Σώζεται σχεδόν ἀκέραιο μέ λίγες τοπικές ἀποκρούσεις στὴν παρυφή.

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,69μ. Μῆκ. 1,27μ. Πάχ. 0,052μ.

Προέλευση: Παλαιὸ Πυλί, Παναγία Καστριανῶν, ἀνασκαφὴ τάφων κυρίως ναοῦ.

Θέση: Παναγία Καστριανῶν.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Προχωρημένος 7ος αἰ.

220. [Άρ(χ) 575] Τμήμα θωρακίου

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο, σχετικὰ λεπτόκοκκο.

Κατάσταση: Σώζεται τμήμα τῆς πλάγιας πλευρᾶς. Γκριζα ιζήματα καὶ πατίνα.

Διαστάσεις: Μέγ. σωζ. 0,64X0,41X0,08μ.

Προέλευση: Ἄγνωστη.

Θέση: Αὐλὴ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Άρχές 6ου αἰ.

221. [Άρ(χ) 599] Τμήμα θωρακίου

Μάρμαρο: Γκριζωπὸ μέ γκριζογάλανες φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σώζεται τμήμα τῆς γωνίας τοῦ θωρακίου. Τοπικές ἀποκρούσεις.

Διαστάσεις: Μέγ. σωζ. 0,58X0,40X0,07μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Αύλη Μουσείου Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Αρχές 6ου αἰ.

222. [Αρ(χ) 891] Θωράκιο τέμπλου

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο, καλὰ λειασμένο.

Κατάσταση: Σχεδόν ἀκέραιο μέ τοπικές ἀποτμήσεις στίς παρυφές.

Διαστάσεις: Ύψ. περίπου 0,85μ. Μέγ. σωζ. μῆκ. 1,12μ.

Προέλευση: Βασιλική κάτω ἀπό τό ναῦδριο τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (Χαρμύλειο Πυλίου);

Θέση: Ἐντοιχισμένο στό δυτικό τοῖχο τοῦ ναῦδρίου τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (Χαρμύλειο Πυλίου).

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου αἰ.

223. [Αρ(χ) 881] Τμήμα θωρακίου τέμπλου

Μάρμαρο: Λευκόγκριζο.

Κατάσταση: Σῶζεται τό κεντρικό τμήμα τοῦ θωρακίου μέ τμήμα τοῦ πλαισίου. Τοπικά ἰζήματα καί ἐλαφρῶς ἀσβεστοποιημένη ἐπιφάνεια.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,585μ. Σωζ. μῆκ. 0,41μ. Πάχ. 0,075μ.

Προέλευση: Παλαιό Πυλί, Παναγία Καστριανῶν, ἀνασκαφή τάφων κυρίως ναοῦ.

Θέση: Παναγία Καστριανῶν.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: γύρω στό 500.

224. [X20] Τμήμα θωρακίου

Μάρμαρο: Λευκό μέ μελανές φλεβώσεις.

Κατάσταση: Σῶζεται τμήμα τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ θωρακίου.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,55μ. Σωζ. πλ. 0,64μ. Πάχ. 0,145-0,15μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: Γύρω στό 500.

225. [X22] Τμήμα θωρακίου

Μάρμαρο: Γκρί-μπλέ.

Κατάσταση: Σῶζεται τμήμα τῆς ἄνω δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ θωρακίου.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψ. 0,405μ. Σωζ. πλ. 0,35μ. Πάχ. 0,055-0,075μ.

Προέλευση: Άγνωστη.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτο.

Χρονολόγηση: β' μισό 6ου αἰ.

226. Τμήμα πλάκας επένδυσης τοιχοποιίας

Μάρμαρο: Λευκό μέ γκριζωπή πατίνα.

Κατάσταση: Σώζεται μικρό τμήμα σπασμένο στην άνω και στην κάτω πλευρά.

Διαστάσεις: Ύψ.: 0,39μ. Σωζ. μήκ. 0,62μ. Πάχ. 0,05μ.

Προέλευση: Βρισκόταν στο ναό Αγ. Γεωργίου Λιΐζου, Μαστιχάρι, σε τυχαία θέση.

Θέση: Μουσείο Αρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Βιβλιογραφία: Μαστορόπουλος, *Αντιμάχεια*, 87.

Χρονολόγηση: Τέλη 5ου - αρχές 6ου αἰ.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ 1

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΓΑΥΠΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΠΟ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΟ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ

ΠΟΛΗ ΚΩ

Α. Δυτικές Θέρμες (Βασιλική Α' και Β')

1. **Άρ. κατ. 13** (Άρ(χ) 247). Κορινθιακό κιονόκρανο τέμπλου. Θ γραμμένο στην επιφάνεια.
2. **Άρ. κατ. 53** (Άρ(χ) 176). Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Θ γραμμένο στην επιφάνεια.
3. **Άρ. κατ. 55** (Άρ(χ) 179). Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Θ γραμμένο στην επιφάνεια.
4. **Άρ. κατ. 54** (Άρ(χ) 177). Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα, χωρίς ένδειξη αλλά παρόμοιο με τὰ προηγούμενα, ὅμοιες διαστάσεις καί ἴδιο μάρμαρο.
5. **Άρ. κατ. 65** (Άρ(χ) 893). Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Βρέθηκε στό ἄλσος τοῦ ρωμαϊκοῦ ὠδείου, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπό τόν ἀρχαιολογικό χώρο τῶν Δυτικῶν Θερμῶν.
6. **Άρ. κατ. 95** (Άρ(χ) 190). Επίθημα ἀμφικιονίσκου. Θ γραμμένο στην επιφάνεια.
7. **Άρ. κατ. 107** (Άρ(χ) 178). Επίθημα κίονα. Θ γραμμένο στην επιφάνεια.
8. **Άρ. κατ. 146** (X 78). Τμήμα ἀμφικιονίσκου με συμφυές κορινθιακό κιονόκρανο. «Θέρμαι» γραμμένο στην επιφάνεια.
9. **Άρ. κατ. 203** (X 10). Πεσσίσκος τέμπλου, Δυτ. Θέρμες γραμμένο στην επιφάνεια.
10. **Άρ. κατ. 206** (X 23). Δίδυμο θωράκιο. Ἀπό δημοσίευση τοῦ Morricone.
11. **Άρ. κατ. 207** (X 24). Δίδυμο θωράκιο. Ἀπό δημοσίευση τοῦ Morricone.
12. **Άρ. κατ. 208** (X 25). Παρόμοιο με τὰ προηγούμενα.

Β. Περιοχή Λιμένος (Βασιλική Λιμένος)

1. **Άρ. κατ. 57**. Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Βρίσκεται στην περιοχή τοῦ Λιμένος, νοτιοδυτικά τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλέους, κοντά στή βασιλική Λιμένος.
2. **Άρ. κατ. 145** (Άρ(χ) 867). Βάση με συμφυές βάθρο. Βρίσκεται ἀμέσως βόρεια τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ αἱθρίου τῆς βασιλικῆς Λιμένος.
3. **Άρ. κατ. 217** (Άρ(χ) 892). Τμήμα θωρακίου. Βρίσκεται ἀμέσως ἀνατολικά τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῆς βασιλικῆς.

Γ. Βαπτιστήριον Ἀγίου Ἰωάννη Προδρόμου (Ἑπτὰ Βήματα)

1. **Άρ. κατ. 8** (Άρ(χ) 255). Κορινθιακό κιονόκρανο κιβωρίου. *NEKP KAΘ* γραμμένο στην επιφάνεια.
2. **Άρ. κατ. 31**. Ίωνικό κιονόκρανο. Κατά χώραν.
3. **Άρ. κατ. 32**. Ίωνικό κιονόκρανο. Κατά χώραν.
4. **Άρ. κατ. 33**. Ίωνικό κιονόκρανο. Κατά χώραν.

Δ. Βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ (Ψαλίδι)

1. **Άρ. κατ. 45** (Άρ(χ) 834α). Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Κατά χώραν.
2. **Άρ. κατ. 46** (Άρ(χ) 835α). Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Κατά χώραν.

3. **Άρ. κατ. 47** (Άρ(χ) 183). Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Από δημοσίευση του Balducci.
4. **Άρ. κατ. 80** (X 86). Επίκρανο παραστάδας. Δεν έχει ένδειξη προέλευσης αλλά είναι σχεδόν όμοιο με τό γεῖσο τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς καὶ ἴσως προέρχεται ἀπὸ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀνατολικούς πεσσούς τοῦ ναοῦ.
5. **Άρ. κατ. 81**. Επίκρανο (γεῖσο ἀψίδας). Από δημοσίευση του Balducci.
6. **Άρ. κατ. 109** (Άρ(χ) 834 β). Κορμός κίονα. Κατά χώραν.
7. **Άρ. κατ. 110** (Άρ(χ) 835 β). Κορμός κίονα. Κατά χώραν.
8. **Άρ. κατ. 111** (Άρ(χ) 836 α). Κορμός κίονα. Κατά χώραν.
9. **Άρ. κατ. 112** (Άρ(χ) 837 α). Κορμός κίονα. Κατά χώραν.
10. **Άρ. κατ. 113** (Άρ(χ) 838 α). Κορμός κίονα. Κατά χώραν.
11. **Άρ. κατ. 120** (Άρ(χ) 834 γ). Βάση κίονα. Κατά χώραν.
12. **Άρ. κατ. 121** (Άρ(χ) 836 β). Βάση κίονα. Κατά χώραν.
13. **Άρ. κατ. 122** (Άρ(χ) 837 β). Βάση κίονα. Κατά χώραν.
14. **Άρ. κατ. 123** (Άρ(χ) 838 β). Βάση κίονα. Κατά χώραν.
15. **Άρ. κατ. 124**. Βάση κίονα. Κατά χώραν.
16. **Άρ. κατ. 199** (X 6). Πεσσίσκος τέμπλου με συμφυή κιονίσκο. ΑΓ. Γ. γραμμένο στήν επιφάνεια.
17. **Άρ. κατ. 200** (X 7). Πεσσίσκος τέμπλου με τμήμα συμφυοῦς κιονίσκου. ΑΓ. Γ. γραμμένο στήν επιφάνεια.
18. **Άρ. κατ. 201** (X8). Πεσσίσκος τέμπλου. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς (δέν φέρει ένδειξη προέλευσης αλλά είναι πολύ κοντινός με τοὺς δύο προηγούμενους).

Στὴ βασιλικὴ βρέθηκαν καὶ δύο τμήματα θωρακίων (*Balducci, Basiliche, 39, εἰκ. 33*), τὰ ὁποῖα μέχρι σήμερα δέν έντοπίστηκαν. Ἐπίσης, δύο θωράκια κλίμακας ἄμβωνα, σήμερα στό Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῶν Μελῶν Κάστρου Νεραντζιάς.

Ε. Βασιλική(;) οἰκοπέδου Βέρου

1. **Άρ. κατ. 101** (Άρ(χ) 888). Επίθημα ἀμφικιονίσκου.
2. **Άρ. κατ. 153** (Άρ(χ) 887). Ἀμφικιονίσκος με συμφυές κορινθιάζον κιονόκρανο.

ΣΤ. Ρωμαϊκή Οἰκία (*Casa Romana*)

1. **Άρ. κατ. 16**. Κορινθιακό κιονόκρανο τύπου V.
2. **Άρ. κατ. 17**. Κορινθιακό κιονόκρανο τύπου V.
3. **Άρ. κατ. 18**. Κορινθιακό κιονόκρανο τύπου V.
4. **Άρ. κατ. 19**. Κορινθιακό κιονόκρανο τύπου V.
5. **Άρ. κατ. 20**. Κορινθιακό λυρόσχημο κιονόκρανο.
6. **Άρ. κατ. 71**. Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα.
7. **Άρ. κατ. 92**. Επίθημα ἀμφικιονίσκου.

Ζ. Κρήνη τεμένους Γαζή Χασάν Πασά (Λότζια)

1. **Άρ. κατ. 2**. Κανονικό κορινθιακό κιονόκρανο.
2. **Άρ. κατ. 21**. Κιονόκρανο με «πλήρη» φύλλα.
3. **Άρ. κατ. 23**. Κιονόκρανο με «πλήρη» φύλλα.

Η. Πόλη Κῶ, χωρίς ένδειξη προέλευσης

1. **Άρ. κατ. 1** (Άρ(χ) 799). Κανονικό κορινθιακό κιονόκρανο. Κάστρο Νεραντζιάς.

2. **Άρ. κατ. 5** (Άρ(χ) 252). Κιονόκρανο με συνωστισμένη ἄκανθα καὶ τέσσερα ἄνω φύλλα. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
3. **Άρ. κατ. 6** (Άρ(χ) 253). Κιονόκρανο με συνωστισμένη ἄκανθα καὶ τέσσερα ἄνω φύλλα. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
4. **Άρ. κατ. 7** (Άρ(χ) 251). Κορινθιακό κιονόκρανο με ἑξι φύλλα σέ μία ζώνη. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
5. **Άρ. κατ. 11** (Άρ(χ) 245). Κορινθιακό κιονόκρανο με τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
6. **Άρ. κατ. 15** (Άρ(χ) 180). Κορινθιακό κιονόκρανο με τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
7. **Άρ. κατ. 26** (Άρ(χ) 203). Ἴωνικό κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
8. **Άρ. κατ. 27** (Άρ(χ) 207). Ἴωνικό κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
9. **Άρ. κατ. 28** (Άρ(χ) 212). Ἴωνικό κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
10. **Άρ. κατ. 29** (Άρ(χ) 217). Ἴωνικό κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
11. **Άρ. κατ. 30** (Άρ(χ) 220). Ἴωνικό κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
12. **Άρ. κατ. 34** (Άρ(χ) 209). Ἴωνικό κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
13. **Άρ. κατ. 35** (Άρ(χ) 204). Ἴωνικό κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
14. **Άρ. κατ. 36** (Άρ(χ) 215). Ἴωνικό κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
15. **Άρ. κατ. 37** (Άρ(χ) 206). Ἴωνικό κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
16. **Άρ. κατ. 38** (Άρ(χ) 208). Ἴωνικό κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
17. **Άρ. κατ. 40** (Άρ(χ) 802). Ἴωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Κάστρο Νεραντζιάς.
18. **Άρ. κατ. 51** (Άρ(χ) 832). Ἴωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
19. **Άρ. κατ. 56** (Άρ(χ) 227). Ἴωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
20. **Άρ. κατ. 58** (Άρ(χ) 228). Ἴωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
21. **Άρ. κατ. 59** (Άρ(χ) 232). Ἴωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
22. **Άρ. κατ. 60** (Άρ(χ) 230). Ἴωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
23. **Άρ. κατ. 61** (Άρ(χ) 810). Ἴωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Κεντρική εἴσοδος Κάστρου Νεραντζιάς.
24. **Άρ. κατ. 62** (Άρ(χ) 231). Ἴωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
25. **Άρ. κατ. 65** (Άρ(χ) 833). Ἴωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
26. **Άρ. κατ. 66** (Άρ(χ) 797). Ἴωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Κάστρο Νεραντζιάς.
27. **Άρ. κατ. 67** (Άρ(χ) 801). Ἴωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Κάστρο Νεραντζιάς.
28. **Άρ. κατ. 68** (Άρ(χ) 205). Ἴωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.

29. **Ἀρ. κατ. 69** (Ἀρ(χ) 233). Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
30. **Ἀρ. κατ. 70** (Ἀρ(χ) 229). Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
31. **Ἀρ. κατ. 72** (Ἀρ(χ) 800). Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα. Κάστρο Νεραντζιάς.
32. **Ἀρ. κατ. 73** (Ἀρ(χ) 225). Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
33. **Ἀρ. κατ. 74** (Ἀρ(χ) 234). Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
34. **Ἀρ. κατ. 75**. Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα. Κάστρο Νεραντζιάς.
35. **Ἀρ. κατ. 76** (Ἀρ(χ) 226). Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
36. **Ἀρ. κατ. 77** (Ἀρ(χ) 798). Τεκτονικό κιονόκρανο. Κάστρο Νεραντζιάς.
37. **Ἀρ. κατ. 78**. Κορινθιακό ψευδεπικράνο. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
38. **Ἀρ. κατ. 79**. Τμήμα κορινθιακοῦ ψευδεπικράνου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
39. **Ἀρ. κατ. 82** (Ἀρ(χ) 240). Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
40. **Ἀρ. κατ. 83** (Ἀρ(χ) 200). Τμήμα ἐπιθήματος πεσσίσκου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
41. **Ἀρ. κατ. 84** (Ἀρ(χ) 824). Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
42. **Ἀρ. κατ. 85** (Ἀρ(χ) 826). Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
43. **Ἀρ. κατ. 86** (Ἀρ(χ) 202). Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
44. **Ἀρ. κατ. 87** (Ἀρ(χ) 238). Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
45. **Ἀρ. κατ. 88** (Ἀρ(χ) 191). Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
46. **Ἀρ. κατ. 89** (Ἀρ(χ) 825). Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
47. **Ἀρ. κατ. 90** (Ἀρ(χ) 817). Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
48. **Ἀρ. κατ. 91** (Ἀρ(χ) 818). Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
49. **Ἀρ. κατ. 94** (Ἀρ(χ) 829). Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
50. **Ἀρ. κατ. 96** (Ἀρ(χ) 830). Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
51. **Ἀρ. κατ. 97** (Ἀρ(χ) 821). Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
52. **Ἀρ. κατ. 98** (Ἀρ(χ) 788). Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
53. **Ἀρ. κατ. 99** (Ἀρ(χ) 791). Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.

54. **Άρ. κατ. 100** (Άρ(χ) 184). 'Επίθημα ἀμφικιονίσκου. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
55. **Άρ. κατ. 102** (Άρ(χ) 235). 'Επίθημα ἀμφικιονίσκου. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
56. **Άρ. κατ. 103** (Άρ(χ) 236). 'Επίθημα ἀμφικιονίσκου. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
57. **Άρ. κατ. 104** (Άρ(χ) 186). 'Επίθημα ἀμφικιονίσκου. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
58. **Άρ. κατ. 105** (Άρ(χ) 796). 'Επίθημα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
59. **Άρ. κατ. 106** (Άρ(χ) 187). 'Επίθημα ἀμφικιονίσκου. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
60. **Άρ. κατ. 144** (Άρ(χ) 803). Βάση κίονα με συμφυές βάθρο. Κάστρο Νεραντζιάς.
61. **Άρ. κατ. 147** (Άρ(χ) 804). Τμήμα ἀμφικιονίσκου με συμφυές κορινθιακό κιονόκρανο. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
62. **Άρ. κατ. 148** (Άρ(χ) 805). Τμήμα ἀμφικιονίσκου με συμφυές κορινθιακό κιονόκρανο. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
63. **Άρ. κατ. 149** (X76). Ἀμφικιονίσκος με συμφυές σχηματοποιημένο κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
64. **Άρ. κατ. 150** (X79). Ἀμφικιονίσκος με συμφυές σχηματοποιημένο κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
65. **Άρ. κατ. 151** (Άρ(χ) 261). Ἀμφικιονίσκος με συμφυές σχηματοποιημένο κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
66. **Άρ. κατ. 152** (Άρ(χ) 263). Ἀμφικιονίσκος με συμφυές σχηματοποιημένο κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
67. **Άρ. κατ. 154** (Άρ(χ) 806 α-β). Ἀμφικιονίσκος με συμφυές σχηματοποιημένο κιονόκρανο. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
68. **Άρ. κατ. 155** (Άρ(χ) 775). Τμήμα ἀμφικιονίσκου με συμφυές σχηματοποιημένο κιονόκρανο. Κάστρο Νεραντζιάς.
69. **Άρ. κατ. 156** (Άρ(χ) 262). Ἀμφικιονίσκος. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
70. **Άρ. κατ. 158** (Άρ(χ) 264). Ἀμφικιονίσκος. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
71. **Άρ. κατ. 159** (Άρ(χ) 265). Ἀμφικιονίσκος. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
72. **Άρ. κατ. 160** (Άρ(χ) 266). Ἀμφικιονίσκος. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
73. **Άρ. κατ. 161** (Άρ(χ) 735). Ἀμφικιονίσκος. Κάστρο Νεραντζιάς.
74. **Άρ. κατ. 162** (Άρ(χ) 737). Ἀμφικιονίσκος. Κάστρο Νεραντζιάς.
75. **Άρ. κατ. 163** (Άρ(χ) 752). Ἀμφικιονίσκος. Κάστρο Νεραντζιάς.
76. **Άρ. κατ. 164** (Άρ(χ) 767). Ἀμφικιονίσκος. Κάστρο Νεραντζιάς.
77. **Άρ. κατ. 167** (Άρ(χ) 779). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
78. **Άρ. κατ. 168** (Άρ(χ) 807). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
79. **Άρ. κατ. 169** (Άρ(χ) 736). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
80. **Άρ. κατ. 170** (Άρ(χ) 268). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
81. **Άρ. κατ. 171** (Άρ(χ) 739). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
82. **Άρ. κατ. 172** (Άρ(χ) 744). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
83. **Άρ. κατ. 173** (Άρ(χ) 747). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
84. **Άρ. κατ. 174** (Άρ(χ) 751). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
85. **Άρ. κατ. 175** (Άρ(χ) 753). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.

86. **Ἀρ. κατ. 176** (Ἀρ(χ) 754). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
87. **Ἀρ. κατ. 177** (Ἀρ(χ) 755). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
88. **Ἀρ. κατ. 178** (Ἀρ(χ) 759). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
89. **Ἀρ. κατ. 179** (Ἀρ(χ) 763). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
90. **Ἀρ. κατ. 180** (Ἀρ(χ) 764). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
91. **Ἀρ. κατ. 181** (Ἀρ(χ)765). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
92. **Ἀρ. κατ. 182** (Ἀρ(χ) 770). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
93. **Ἀρ. κατ. 183** (Ἀρ(χ) 771). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
94. **Ἀρ. κατ. 184** (Ἀρ(χ) 772). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
95. **Ἀρ. κατ. 185** (Ἀρ(χ) 773). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
96. **Ἀρ. κατ. 186** (Ἀρ(χ) 774). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
97. **Ἀρ. κατ. 187** (Ἀρ(χ) 776). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
98. **Ἀρ. κατ. 188** (Ἀρ(χ)780). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
99. **Ἀρ. κατ. 189** (Ἀρ(χ) 781). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κάστρο Νεραντζιάς.
100. **Ἀρ. κατ. 190** (Ἀρ(χ) 808). Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
101. **Ἀρ. κατ. 192** (Ἀρ(χ)273). Βάση ἀμφικιονίσκου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
102. **Ἀρ. κατ. 193** (Ἀρ(χ) 274). Βάση ἀμφικιονίσκου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
103. **Ἀρ. κατ. 194** (Ἀρ(χ) 275). Βάση ἀμφικιονίσκου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
104. **Ἀρ. κατ. 195** (Ἀρ(χ) 276). Βάση ἀμφικιονίσκου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
105. **Ἀρ. κατ. 196** (Ἀρ(χ) 277). Βάση ἀμφικιονίσκου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
106. **Ἀρ. κατ. 198** (X11). Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
107. **Ἀρ. κατ. 202** (X9). Πεσσίσκος τέμπλου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
108. **Ἀρ. κατ. 204** (X12). Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
109. **Ἀρ. κατ. 205** (Ἀρ(χ) 809). Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
110. **Ἀρ. κατ. 211** (X32). Τμήμα θωρακίου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
111. **Ἀρ. κατ. 213** (X26). Τμήμα θωρακίου. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.
112. **Ἀρ. κατ. 214** (Ἀρ(χ)586). Τμήμα θωρακίου. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
113. **Ἀρ. κατ. 215** (Ἀρ(χ) 581). Τμήμα θωρακίου. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
114. **Ἀρ. κατ. 216** (Ἀρ(χ) 569). Τμήμα θωρακίου. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
115. **Ἀρ. κατ. 218** (Ἀρ(χ) 576). Τμήμα θωρακίου. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
116. **Ἀρ. κατ. 220** (Ἀρ(χ) 575). Τμήμα θωρακίου. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
117. **Ἀρ. κατ. 221** (Ἀρ(χ) 599). Τμήμα θωρακίου. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.

118. **Άρ. κατ. 224** (Χ20). Τμήμα θωρακίου. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.

119. **Άρ. κατ. 225** (Χ22). Τμήμα θωρακίου. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΥΛΙΟΥ

Α. Παλαιό Πυλί/Παναγία Καστριανών

1. **Άρ. κατ. 63** (Αρχ) 886). Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Νάρθηκας Παναγίας Καστριανών.
2. **Άρ. κατ. 93** (Αρχ) 874). Επίθημα άμφικιονίσκου. Άνασκαφή τάφων στόν κυρίως ναό Παναγίας Καστριανών.
3. **Άρ. κατ. 166** (Αρχ) 884). Άμφικιονίσκος. Βρέθηκε λίγα μέτρα νότια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου.
4. **Άρ. κατ. 191** (Αρχ) 885). Τμήμα άμφικιονίσκου. Άνασκαφή τάφων στόν κυρίως ναό Παναγίας Καστριανών.
5. **Άρ. κατ. 219** (Αρχ) 880). Θωράκιο. Άνασκαφή τάφων στόν κυρίως ναό Παναγίας Καστριανών.
6. **Άρ. κατ. 223** (Αρχ) 881). Τμήμα θωρακίου. Άνασκαφή τάφων στόν κυρίως ναό Παναγίας Καστριανών.

Β. Νέο Πυλί/Τίμιος Σταυρός

1. **Άρ. κατ. 222** (Αρχ) 891) Θωράκιο. Έντοιχισμένο στόν δυτικό τοίχο τοῦ ναοῦ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, επάνω από τό Χαρμύλειο.

Γ. Θέση «Ταπάχανα»/Τίμια Ζώνη

1. **Άρ. κατ. 24**. Κιονόκρανο μέ πλήρη φύλλα. Αὐλή ναοῦ τῆς Τιμίας Ζώνης.
2. **Άρ. κατ. 165**. Άμφικιονίσκος. Αὐλή ναοῦ Τιμίας Ζώνης.
3. **Άρ. κατ. 211**. Τμήμα θωρακίου. Έντοιχισμένο στο άέτωμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Τιμίας Ζώνης.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΑΣΤΙΧΑΡΙΟΥ- ΑΝΤΙΜΑΧΕΙΑΣ

1. **Άρ. κατ. 12**. Κιονόκρανο τέμπλου. Βρίσκεται στήν αὐλή τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Ἀντιμάχειας (ἴσως από τή βασιλική Ἁγίων Ἀναργύρων Ἀντιμάχειας).
2. **Άρ. κατ. 14**. Κορινθιακό κιονόκρανο μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη. Βασιλική Ἁγίου Ἰωάννη Μαστιχάρι (σήμερα στο Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς).
3. **Άρ. κατ. 22** (Αρχ 734). Κιονόκρανο μέ πλήρη φύλλα. Βρίσκεται σέ πρατήριο βενζίνης στήν Ἀντιμάχεια. Οἱ ιδιοκτήτες τοῦ πρατηρίου μάς πληροφόρησαν ότι ἔχει μεταφερθεῖ από τήν περιοχή «Πλατύς ποταμός», στο Ψαλίδι τῆς πόλης Κῶ, κοντά στή βασιλική Ἁγίου Γαβριήλ.
4. **Άρ. κατ. 39** (Αρχ 896). Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Στήν αὐλή τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, μέσα στο ἵπποτικό κάστρο τῆς Ἀντιμάχειας.
5. **Άρ. κατ. 48**. Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Στο ναό τῆς Κοίμησης Ἀντιμάχειας (Προσκύνημα).
6. **Άρ. κατ. 50**. Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Βασιλική Ἁγίου Ἰωάννη Μαστιχάρι. Κατά χώραν.
7. **Άρ. κατ. 52**. Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Στο ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, σέ μικρή απόσταση δυτικά τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Μαστιχαρίου.

8. **Άρ. κατ. 108.** Κίονας με ανάγλυφο διάκοσμο. Στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Αντιμάχεια (Προσκύνημα).
9. **Άρ. κατ. 157.** Αμφικιονίσκος. Στόν χώρο ύποδοχης του ξενοδοχείου «Αχιλλέας» στο Μαστιχάρι, σε μικρή απόσταση από τη βασιλική Αγίου Ιωάννη Μαστιχαρίου.
10. **Άρ. κατ. 209.** Αμφίγλυφο θωράκιο. Στην αύλη του ναού της Παναγίας Χρυσοχειῆς (Εὐαγγελίστρια) στην Αντιμάχεια.
11. **Άρ. κατ. 212.** Δίδυμο θωράκιο τέμπλου. Χρησιμοποιημένο στο τέμπλο του ναυδρίου του Αγίου Γεωργίου του Λιτίζου Μαστιχαρίου.
12. **Άρ. κατ. 226.** Τμήμα πλάκας επένδυσης τοιχοποιίας. Βρισκόταν στο ναύδριο του Αγίου Γεωργίου του Λιτίζου Μαστιχαρίου, σε τυχαία θέση (σήμερα στο Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς).

Κατά την ανασκαφή της βασιλικῆς τοῦ Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Μαστιχάρι, βρέθηκαν καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ (βάσεις, τμήματα κιόνων, θωρακίων κ.λ.π.) ποὺ δημοσιεύονται ἀναλυτικὰ ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο (βλ. στο κεφάλαιο I,3, στὴν ἐξέταση τῆς βασιλικῆς).

ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΡΔΑΜΑΙΝΑΣ

1. **Άρ. κατ. 25** (Άρ(χ) 249). Θεοδοσιανό κιονόκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς (ἴσως ἀπὸ τὴ βασιλικὴ Ἀγίας Θεότητος).
 2. **Άρ. κατ. 9** (Άρ(χ) 181). Κορινθιακό κιονόκρανο. ΚΑΡΔ γραμμένο στὴν ἐπιφάνεια.
 3. **Άρ. κατ. 10** (Άρ(χ) 182). Κορινθιακό κιονόκρανο. Δέν ἔχει ἔνδειξη προέλευσης. Ἦν καὶ λίγο πιὸ προχωρημένο χρονολογικά, εἶναι παρόμοιο μὲ τὸ προηγούμενο καὶ μὲ σχεδὸν ἴδιες διαστάσεις.
 4. **Άρ. κατ. 49.** Ἰωνικό κιονόκρανο μὲ συμφυῆς ἐπίθημα. «Βασιλικὴ Καρδάμυνας» (μᾶλλον ἀπὸ τὴ βασιλικὴ Ἀγίας Βαρβάρας, σήμερα χαμένο).
- Τὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Πρεσβυτέρου Φωτεινοῦ θὰ δημοσιευθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ἀρχαιολόγο Ἑρση Μπρούσκαρη.*

ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΕΦΑΛΟΥ

Α. Βασιλικὴ Αγίου Στεφάνου

1. **Άρ. κατ. 41** (Άρ(χ) 841). Ἰωνικό κιονόκρανο μὲ συμφυῆς ἐπίθημα. Κατὰ χώραν στὴ ν. βασιλική.
2. **Άρ. κατ. 42** (Άρ(χ) 839). Ἰωνικό κιονόκρανο μὲ συμφυῆς ἐπίθημα. Κατὰ χώραν στὴ ν. βασιλική.
3. **Άρ. κατ. 43** (Άρ(χ) 840). Ἰωνικό κιονόκρανο μὲ συμφυῆς ἐπίθημα. Κατὰ χώραν στὴ ν. βασιλική.
4. **Άρ. κατ. 44** (Άρ(χ) 842). Ἰωνικό κιονόκρανο μὲ συμφυῆς ἐπίθημα. Κατὰ χώραν στὴ ν. βασιλική.
5. **Άρ. κατ. 114** (Άρ(χ) 843 α). Κορμός κίονα. Κατὰ χώραν στὴ ν. βασιλική.
6. **Άρ. κατ. 115** (Άρ(χ) 850α). Κορμός κίονα. Κατὰ χώραν στὴ ν. βασιλική.
7. **Άρ. κατ. 116** (Άρ(χ) 853α). Κορμός κίονα. Κατὰ χώραν στὴ ν. βασιλική.
8. **Άρ. κατ. 117** (Άρ(χ) 860α). Κορμός κίονα. Κατὰ χώραν στὴ ν. βασιλική.

9. **Άρ. κατ. 118.** Δύο συναρμόζοντα τμήματα κορμού κίονα. Στόν χώρο δυτικά της β. βασιλικής.
10. **Άρ. κατ. 119.** Κορμός κίονα. Στόν χώρο δυτικά της β. βασιλικής.
11. **Άρ. κατ. 125** (Άρ(χ) 843β). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
12. **Άρ. κατ. 126** (Άρ(χ) 850β). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
13. **Άρ. κατ. 127** (Άρ(χ) 853β). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
14. **Άρ. κατ. 128** (Άρ(χ) 860β). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
15. **Άρ. κατ. 129** (Άρ(χ) 844). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
16. **Άρ. κατ. 130** (Άρ(χ) 845). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
17. **Άρ. κατ. 131** (Άρ(χ) 846). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
18. **Άρ. κατ. 132** (Άρ(χ) 847). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
19. **Άρ. κατ. 133** (Άρ(χ) 848). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
20. **Άρ. κατ. 134** (Άρ(χ) 849). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
21. **Άρ. κατ. 135** (Άρ(χ) 851). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
22. **Άρ. κατ. 136** (Άρ(χ) 852). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
23. **Άρ. κατ. 137** (Άρ(χ) 854). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
24. **Άρ. κατ. 138** (Άρ(χ) 855). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
25. **Άρ. κατ. 139** (Άρ(χ) 856). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
26. **Άρ. κατ. 140** (Άρ(χ) 857). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
27. **Άρ. κατ. 141** (Άρ(χ) 858). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
28. **Άρ. κατ. 142** (Άρ(χ) 859). Βάση κίονα. Κατά χώραν στή ν. βασιλική.
29. **Άρ. κατ. 197** (Άρ(χ) 863). Πεσσίσκος τέμπλου. Κατά χώραν στή β. βασιλική.

Στήν άσίδα της βασιλικής είναι τυχαία τοποθετημένο μικρό τμήμα από ενεπίγραφο θωράκιο έξωστη άμβωνα καί ένα άκόμη μικρότερο από τον ίδιο άμβωνα. Επίσης, στόν χώρο του φυλακίου βρέθηκε τμήμα άλλου θωρακίου, επίσης, ενεπίγραφου, από έξωστη άμβωνα. Γενικά στόν χώρο δυτικά της βόρειας βασιλικής έχουν συγκεντρωθεί διάφορα άρχιτεκτονικά γλυπτά, χωρίς ένδειξη προέλευσης.

Β. Βασιλική Καμαρίου

1. **Άρ. κατ. 3.** Κορινθιακό κιονόκρανο μέ στεφάνη φύλλων πριονωτής άκανθας.
2. **Άρ. κατ. 4.** Κορινθιακό κιονόκρανο μέ στεφάνη φύλλων πριονωτής άκανθας.
3. **Άρ. κατ. 143** (Άρ(χ) 865). Βάση κίονα. Κατά χώραν.

Β. Βασιλική στή θέση «Κάμπος»

Στή βασιλική πού έρευνήθηκε τμηματικά στή θέση «Κάμπος», βρέθηκαν: ένα έπίθημα άμφικιονίσκου μέ ανάγλυφους σταυρούς στίς στενές πλευρές, ένα άκόσμητο έπίθημα από άμφικιονίσκο, τμήμα άμφικιονίσκου, τμήμα βάσης κίονα καί ένα λίθινο έπίθημα μέ έγχάρακτο σταυρό στή μία στενή πλευρά.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ 2

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΓΛΥΠΤΩΝ ΚΑΤΑ ΕΙΔΟΣ ΥΛΙΚΟΥ

A. Γλυπτά κατασκευασμένα από προκοννήσιο μάρμαρο.

1. **Άρ. κατ. 3.** Κορινθιακό κιονόκρανο μέ πριονωτή άκανθα από τή βασιλική Κα-
μαρίου Κεφάλου. Ρωμαϊκή Οικία.
2. **Άρ. κατ. 4.** Κορινθιακό κιονόκρανο μέ πριονωτή άκανθα. Ρωμαϊκή Οικία.
3. **Άρ. κατ. 9.** Κορινθιακό κιονόκρανο μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη. Μουσείο
Κάστρου Νεραντζιάς (άπό Καρδάμαινα).
4. **Άρ. κατ. 10.** Κορινθιακό κιονόκρανο μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη. Μουσείο
Κάστρου Νεραντζιάς (ίσως άπό Καρδάμαινα).
5. **Άρ. κατ. 11.** Κορινθιακό κιονόκρανο μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη. Μουσείο
Κάστρου Νεραντζιάς.
6. **Άρ. κατ. 16.** Κιονόκρανο τύπου V. Αύλή Ρωμαϊκής Οικίας.
7. **Άρ. κατ. 17.** Κιονόκρανο τύπου V. Αύλή Ρωμαϊκής Οικίας.
8. **Άρ. κατ. 18.** Κιονόκρανο τύπου V. Αύλή Ρωμαϊκής Οικίας.
9. **Άρ. κατ. 19.** Κιονόκρανο τύπου V. Αύλή Ρωμαϊκής Οικίας.
10. **Άρ. κατ. 20.** Κιονόκρανο λυρόσχημο. Αύλή Ρωμαϊκής Οικίας.
11. **Άρ. κατ. 21.** Κορινθιακό κιονόκρανο μέ γεμάτα φύλλα. Κρήνη τεμένους
Λότζιας.
12. **Άρ. κατ. 25.** Θεοδοσιανό κιονόκρανο άπό τή βασιλική τής Άγίας Θεότητας(;).
Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
13. **Άρ. κατ. 39.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Αύλή του ναού τής Άγίας
Παρασκευής, ίπποτικό άστρο Αντιμάχειας.
14. **Άρ. κατ. 40.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Κάστρο Νεραντζιάς.
15. **Άρ. κατ. 41.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Νότια βασιλική του
Άγίου Στεφάνου.
16. **Άρ. κατ. 42.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Νότια βασιλική του
Άγίου Στεφάνου.
17. **Άρ. κατ. 43.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Νότια βασιλική του
Άγίου Στεφάνου.
18. **Άρ. κατ. 44.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Νότια βασιλική του
Άγίου Στεφάνου.
19. **Άρ. κατ. 45.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Βασιλική του Άγίου Γα-
βριήλ.
20. **Άρ. κατ. 46.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Βασιλική του Άγίου Γα-
βριήλ.
21. **Άρ. κατ. 47.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Βασιλική του Άγίου Γα-
βριήλ (σήμερα στο Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς).
22. **Άρ. κατ. 53.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Μουσείο Κάστρου Νε-
ραντζιάς (Βασιλική β' Δυτικών Θερμών).
23. **Άρ. κατ. 54.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Μουσείο Κάστρου Νε-
ραντζιάς (Βασιλική β' Δυτικών Θερμών).

24. **Άρ. κατ. 55.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς (Βασιλική β' Δυτικῶν Θερμῶν).
25. **Άρ. κατ. 63.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Νάρθηκας τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Καστριανῶν, Παλαιό Πυλί.
26. **Άρ. κατ. 64.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Άλσος Ρωμαϊκοῦ Ὑδαίου (ἴσως ἀπό βασιλική β' Δυτικῶν Θερμῶν).
27. **Άρ. κατ. 80.** Ἐπίκρανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς (ἴσως ἀπό βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ).
28. **Άρ. κατ. 111.** Κορμός κίονα. Βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ.
29. **Άρ. κατ. 112.** Κορμός κίονα. Βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ.
30. **Άρ. κατ. 113.** Κορμός κίονα. Βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ.
31. **Άρ. κατ. 114.** Κορμός κίονα. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
32. **Άρ. κατ. 115.** Κορμός κίονα. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
33. **Άρ. κατ. 116.** Κορμός κίονα. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
34. **Άρ. κατ. 117.** Κορμός κίονα. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
35. **Άρ. κατ. 118.** Δύο συναρμόζοντα τμήματα κορμοῦ κίονα. Χῶρος δυτικά βόρειας βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
36. **Άρ. κατ. 119.** Κορμός κίονα. Χῶρος δυτικά βόρειας βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
37. **Άρ. κατ. 129.** Βάση κίονα. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
38. **Άρ. κατ. 134.** Βάση κίονα. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
39. **Άρ. κατ. 135.** Βάση κίονα. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
40. **Άρ. κατ. 137.** Βάση κίονα. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
41. **Άρ. κατ. 141.** Βάση κίονα. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
42. **Άρ. κατ. 142.** Βάση κίονα. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
43. **Άρ. κατ. 148.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου μέ συμφυές κιονόκρανο. Κάστρο Νεραντζιάς.
44. **Άρ. κατ. 160.** Ἀμφικιονίσκος. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
45. **Άρ. κατ. 197.** Πεσσίσκος τέμπλου. Βόρεια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
46. **Άρ. κατ. 199.** Πεσσίσκος τέμπλου μέ συμφυῆ κιονίσκο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς (ἀπό βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ).
47. **Άρ. κατ. 201.** Πεσσίσκος τέμπλου μέ τμήμα συμφυοῦς κιονίσκου. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς (ἴσως ἀπό βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ).

Β. Γλυπτά κατασκευασμένα ἀπό τοπικό ἢ μικρασιατικό μάρμαρο.

1. **Άρ. κατ. 5.** Κορινθιακό κιονόκρανο μέ συνωστισμένη ἄκανθα. Γκριζοκίτρινο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
2. **Άρ. κατ. 6.** Κορινθιακό κιονόκρανο μέ συνωστισμένη ἄκανθα. Γκριζοκίτρινο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
3. **Άρ. κατ. 7.** Κορινθιακό κιονόκρανο μέ ἔξι φύλλα σέ μία ζώνη. Γκριζόλευκο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
4. **Άρ. κατ. 8.** Κορινθιακό κιονόκρανο μέ τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη. Γκριζωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς (ἀπό καθολικό νεκροταφεῖο, βασιλική Ἑπτὰ Βημάτων;)
5. **Άρ. κατ. 12.** Κορινθιακό κιονόκρανο τέμπλου. Λευκόγκριζο. Αὐλή τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Ἀντιμάχειας.

6. **Ἀρ. κατ. 13.** Δύο κορινθιακά κιονόκρανα τέμπλου. Γκριζόλευκο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς (το ένα από τις Θέρμες).
7. **Ἀρ. κατ. 14.** Κορινθιακό κιονόκρανο με τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη. Λευκόγκριζο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς (από βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, Μαστιχάρι).
8. **Ἀρ. κατ. 15.** Κορινθιακό κιονόκρανο με τέσσερα φύλλα σέ μία ζώνη. Γκριζόλευκο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
9. **Ἀρ. κατ. 22.** Κιονόκρανο με γεμάτα φύλλα. Γκριζοκίτρινο. Ἀντιμάχεια. Πρατήριο βενζίνης Ζαμάγια (ἀπό θέση «Πλατύς ποταμός» Ψαλιδίου).
10. **Ἀρ. κατ. 23.** Κιονόκρανο με γεμάτα φύλλα. Λευκό με γκριζωπές φλεβώσεις. Κρήνη τεμένους Λότζιας.
11. **Ἀρ. κατ. 24.** Κιονόκρανο με γεμάτα φύλλα. Γκριζόλευκο. Αὐλή ναοῦ τῆς Τιμίας Ζώνης, Πυλί.
12. **Ἀρ. κατ. 26.** Ἰωνικό κιονόκρανο. Γκριζωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
13. **Ἀρ. κατ. 27.** Ἰωνικό κιονόκρανο. Γκριζωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
14. **Ἀρ. κατ. 28.** Ἰωνικό κιονόκρανο. Γκριζοκίτρινο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
15. **Ἀρ. κατ. 29.** Ἰωνικό κιονόκρανο. Γκριζόλευκο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
16. **Ἀρ. κατ. 30.** Ἰωνικό κιονόκρανο. Γκριζωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
17. **Ἀρ. κατ. 31.** Ἰωνικό κιονόκρανο. Γκριζόλευκο. Ἑπτὰ Βήματα.
18. **Ἀρ. κατ. 32.** Ἰωνικό κιονόκρανο. Γκριζόλευκο. Ἑπτὰ Βήματα.
19. **Ἀρ. κατ. 33.** Ἰωνικό κιονόκρανο. Γκριζόλευκο. Ἑπτὰ Βήματα.
20. **Ἀρ. κατ. 34.** Ἰωνικό κιονόκρανο. Λευκόγκριζο με σποραδικές γαλανές φλεβώσεις. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
21. **Ἀρ. κατ. 35.** Ἰωνικό κιονόκρανο. Γκριζωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
22. **Ἀρ. κατ. 36.** Ἰωνικό κιονόκρανο. Γκριζοκίτρινο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
23. **Ἀρ. κατ. 37.** Ἰωνικό κιονόκρανο. Γκριζωπό με λεπτές γκριζωπές φλεβώσεις. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
24. **Ἀρ. κατ. 38.** Ἰωνικό κιονόκρανο. Κιτρινωπό με γκριζες φλεβώσεις. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
25. **Ἀρ. κατ. 50.** Ἰωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Λευκό με σποραδικές γκριζωπές φλεβώσεις. Βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, Μαστιχάρι.
26. **Ἀρ. κατ. 51.** Ἰωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Γκριζόλευκο. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
27. **Ἀρ. κατ. 52.** Ἰωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Λευκόγκριζο. Ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, Μαστιχάρι.
28. **Ἀρ. κατ. 57.** Ἰωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Γκριζόλευκο. Περιοχή ἀρχαίου Λιμένος (ἴσως ἀπὸ Βασιλική Λιμένος).
29. **Ἀρ. κατ. 58.** Ἰωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Γκριζοκίτρινο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
30. **Ἀρ. κατ. 67.** Ἰωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Ὑπόλευκο με γκριζες φλεβώσεις. Κάστρο Νεραντζιάς.
31. **Ἀρ. κατ. 68.** Ἰωνικό κιονόκρανο με συμφυές ἐπίθημα. Κιτρινωπό με γκριζες φλεβώσεις. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.

32. **Άρ. κατ. 71.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Γκριζόλευκο. Αύλή Ρωμαϊκής Οικίας.
33. **Άρ. κατ. 72.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Γκριζόλευκο. Κάστρο Νεραντζιάς.
34. **Άρ. κατ. 75.** Ίωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές επίθημα. Λευκόγκριζο. Κάστρο Νεραντζιάς.
35. **Άρ. κατ. 77.** Τεκτονικό κιονόκρανο. Λευκόγκριζο. Κάστρο Νεραντζιάς.
36. **Άρ. κατ. 81.** Γείσο άψίδας. Λευκό μέ σποραδικές άχνές γκριζωπές φλεβώσεις. Κάστρο Νεραντζιάς (άπό βασιλική Άγίου Γαβριήλ, Ψαλίδι).
37. **Άρ. κατ. 82.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Γκριζοκίτρινο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
38. **Άρ. κατ. 83.** Τμήμα επιθήματος πεσσίσκου. Λευκό μέ λεπτές γκριζες φλεβώσεις. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
39. **Άρ. κατ. 84.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Λευκόγκριζο. Αύλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
40. **Άρ. κατ. 85.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Ύποκίτρινο μέ γκριζες φλεβώσεις. Αύλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
41. **Άρ. κατ. 86.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Κιτρινωπό μέ γκριζες φλεβώσεις. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
42. **Άρ. κατ. 87.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Κιτρινωπό μέ λεπτές γκριζες φλεβώσεις. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
43. **Άρ. κατ. 88.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Γκριζοκίτρινο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
44. **Άρ. κατ. 89.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Γκριζόλευκο. Αύλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
45. **Άρ. κατ. 90.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Γκριζόλευκο μέ γκριζωπές φλεβώσεις. Αύλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
46. **Άρ. κατ. 92.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Γκριζοκίτρινο. Αύλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
47. **Άρ. κατ. 93.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Λευκό μέ σποραδικές γκριζες φλεβώσεις. Παναγία Καστριανών.
48. **Άρ. κατ. 95.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Κιτρινωπό μέ γκριζες φλεβώσεις. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς (άπό τίς Θέρμες).
49. **Άρ. κατ. 97.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Γκριζόλευκο. Αύλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
50. **Άρ. κατ. 98.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Γκριζωπό. Κάστρο Νεραντζιάς.
51. **Άρ. κατ. 99.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Γκριζωπό. Κάστρο Νεραντζιάς.
52. **Άρ. κατ. 100.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Κιτρινωπό μέ γκριζογάλανες φλεβώσεις. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
53. **Άρ. κατ. 101.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Γκριζωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
54. **Άρ. κατ. 102.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Λευκόγκριζο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
55. **Άρ. κατ. 103.** Επίθημα άμφικιονίσκου. Λευκόγκριζο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.

56. **Ἀρ. κατ. 104.** Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Κιτρινωπό μέ γκριζογάλανες φλεβώσεις. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
57. **Ἀρ. κατ. 105.** Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Γκριζωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
58. **Ἀρ. κατ. 106.** Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Γκριζοκίτρινο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
59. **Ἀρ. κατ. 109.** Κορμός κίονα. Γκριζωπό. Βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ.
60. **Ἀρ. κατ. 110.** Κορμός κίονα. Γκριζόλευκο. Βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ.
61. **Ἀρ. κατ. 120.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. Βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ.
62. **Ἀρ. κατ. 121.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. Βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ.
63. **Ἀρ. κατ. 122.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. Βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ.
64. **Ἀρ. κατ. 123.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. Βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ.
65. **Ἀρ. κατ. 124.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. Βασιλική τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ.
66. **Ἀρ. κατ. 125.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
67. **Ἀρ. κατ. 126.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
68. **Ἀρ. κατ. 127.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
69. **Ἀρ. κατ. 128.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
70. **Ἀρ. κατ. 131.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
71. **Ἀρ. κατ. 132.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
72. **Ἀρ. κατ. 133.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
73. **Ἀρ. κατ. 136.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
74. **Ἀρ. κατ. 138.** Βάση κίονα. Λευκό μέ γκριζωπές φλεβώσεις. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
75. **Ἀρ. κατ. 139.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. μέ γκριζωπές φλεβώσεις. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
76. **Ἀρ. κατ. 140.** Βάση κίονα. Γκριζωπό. Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
77. **Ἀρ. κατ. 143.** Βάση κίονα. Λευκόγκριζο. Βασιλική Καμαρίου.
78. **Ἀρ. κατ. 144.** Βάση κίονα μέ συμφυές βάθρο. Λευκόγκριζο. Κάστρο Νεραντζιάς.
79. **Ἀρ. κατ. 145.** Βάση κίονα μέ συμφυές βάθρο. Λευκόγκριζο. Βασιλική Λιμένος.
80. **Ἀρ. κατ. 146.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου μέ συμφυές κιονόκρανο. Γκριζόλευκο μέ μελανές φλεβώσεις. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
81. **Ἀρ. κατ. 150.** Ἀμφικιονίσκος μέ συμφυές κιονόκρανο. Γκριζογάλανο. Κάστρο Νεραντζιάς.
82. **Ἀρ. κατ. 151.** Ἀμφικιονίσκος μέ συμφυές κιονόκρανο. Κιτρινωπό μέ γκρίζες φλεβώσεις. Κάστρο Νεραντζιάς.
83. **Ἀρ. κατ. 152.** Ἀμφικιονίσκος μέ συμφυές κιονόκρανο. Γκριζόλευκο μέ γκρίζες φλεβώσεις. Κάστρο Νεραντζιάς.
84. **Ἀρ. κατ. 154.** Ἀμφικιονίσκος μέ συμφυές κιονόκρανο. Γκριζόλευκο. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
85. **Ἀρ. κατ. 155.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου μέ συμφυές κιονόκρανο. Γκριζόλευκο. Κάστρο Νεραντζιάς.
86. **Ἀρ. κατ. 156.** Ἀμφικιονίσκος. Γκριζωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
87. **Ἀρ. κατ. 158.** Ἀμφικιονίσκος. Γκριζωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
88. **Ἀρ. κατ. 159.** Ἀμφικιονίσκος. Γκριζόλευκο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.

89. **Ἀρ. κατ. 161.** Ἀμφικιονίσκος. Γκριζόλευκο. Κάστρο Νεραντζιάς.
90. **Ἀρ. κατ. 163.** Ἀμφικιονίσκος. Λευκό με λίγες γκριζωπές φλεβώσεις. Κάστρο Νεραντζιάς.
91. **Ἀρ. κατ. 164.** Ἀμφικιονίσκος. Γκριζοκίτρινο. Κάστρο Νεραντζιάς.
92. **Ἀρ. κατ. 165.** Ἀμφικιονίσκος. Γκριζόλευκο. Αὐλή τοῦ ναοῦ τῆς Τιμίας Ζώνης, Πυλί.
93. **Ἀρ. κατ. 166.** Ἀμφικιονίσκος. Λευκόγκριζο. Ἅγιος Ἀντώνιος, Π. Πυλί.
94. **Ἀρ. κατ. 168.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Λευκόγκριζο. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
95. **Ἀρ. κατ. 169.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Γκριζόλευκο. Κάστρο Νεραντζιάς.
96. **Ἀρ. κατ. 171.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Γκριζόλευκο με σκοῦρες γκρι φλεβώσεις. Κάστρο Νεραντζιάς.
97. **Ἀρ. κατ. 172.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Γκριζόλευκο. Κάστρο Νεραντζιάς.
98. **Ἀρ. κατ. 173.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Λευκό με γκριζες φλεβώσεις. Κάστρο Νεραντζιάς.
99. **Ἀρ. κατ. 175.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κιτρινωπό με γκριζες φλεβώσεις. Κάστρο Νεραντζιάς.
100. **Ἀρ. κατ. 176.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Γκριζωπό. Κάστρο Νεραντζιάς.
101. **Ἀρ. κατ. 177.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Γκριζόλευκο με γκριζες φλεβώσεις. Κάστρο Νεραντζιάς.
102. **Ἀρ. κατ. 178.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Γκριζωπό. Κάστρο Νεραντζιάς.
103. **Ἀρ. κατ. 180.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Γκριζόλευκο. Κάστρο Νεραντζιάς.
104. **Ἀρ. κατ. 181.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Γκριζωπό. Κάστρο Νεραντζιάς.
105. **Ἀρ. κατ. 182.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Γκριζόλευκο. Κάστρο Νεραντζιάς.
106. **Ἀρ. κατ. 187.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Λευκόγκριζο. Κάστρο Νεραντζιάς.
107. **Ἀρ. κατ. 188.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Ἀνοιχτό γκριζο. Κάστρο Νεραντζιάς.
108. **Ἀρ. κατ. 189.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Λευκό με λίγες γκριζωπές φλεβώσεις. Κάστρο Νεραντζιάς.
109. **Ἀρ. κατ. 190.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Γκριζωπό. Κάστρο Νεραντζιάς.
110. **Ἀρ. κατ. 191.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Λευκόγκριζο. Παναγία Καστριανῶν.
111. **Ἀρ. κατ. 200.** Πεσσίσκος τέμπλου με συμφυῆ κιονίσκο. Γκριζωπό. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς (ἀπό τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ).
112. **Ἀρ. κατ. 203.** Πεσσίσκος τέμπλου με τμήμα συμφυοῦς κιονίσκου. Λευκό με μελανές φλεβώσεις. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς (ἀπό τίς Δυτικὲς Θέρμες).
113. **Ἀρ. κατ. 205.** Πεσσίσκος τέμπλου. Γκριζόλευκο. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
114. **Ἀρ. κατ. 206.** Δίδυμο θωράκιο. Γκριζόλευκο. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς (ἀπὸ Βασιλικὴ β' Δυτικῶν Θερμῶν).
115. **Ἀρ. κατ. 207.** Δίδυμο θωράκιο. Γκριζόλευκο. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς (ἀπὸ Βασιλικὴ β' Δυτικῶν Θερμῶν).
116. **Ἀρ. κατ. 208.** Δίδυμο θωράκιο. Γκριζόλευκο. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς (ἴσως ἀπὸ Βασιλικὴ β' Δυτικῶν Θερμῶν).
117. **Ἀρ. κατ. 209.** Θωράκιο. Λευκόγκριζο. Παναγία Χρυσοχεριά Ἀντιμάχειας.
118. **Ἀρ. κατ. 211.** Τμήμα θωρακίου. Γκριζόλευκο με μελανές φλεβώσεις. Μουσεῖο Κάστρου Νεραντζιάς.

119. **Ἀρ. κατ. 213.** Τμήμα θωρακίου. Γκριζόλευκο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
120. **Ἀρ. κατ. 214.** Τμήμα θωρακίου. Λευκόγκριζο. Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
121. **Ἀρ. κατ. 215.** Τμήμα θωρακίου. Γκριζόλευκο. Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
122. **Ἀρ. κατ. 216.** Τμήμα θωρακίου. Γκριζόλευκο. Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
123. **Ἀρ. κατ. 217.** Τμήμα θωρακίου. Γκριζόλευκο. Βασιλική Λιμένος.
124. **Ἀρ. κατ. 219.** Τμήμα θωρακίου. Λευκόγκριζο με πυκνές γκριζες λεπτές φλεβώσεις. Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
125. **Ἀρ. κατ. 220.** Τμήμα θωρακίου. Λευκόγκριζο. Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
126. **Ἀρ. κατ. 221.** Τμήμα θωρακίου. Γκριζωπό με γκριζογάλανες φλεβώσεις. Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
127. **Ἀρ. κατ. 222.** Θωράκιο. Λευκόγκριζο. Ναός του Τιμίου Σταυρού Χαρμυλείου, Πυλί.
128. **Ἀρ. κατ. 223.** Τμήμα θωρακίου. Λευκόγκριζο. Παναγία Καστριανών.
129. **Ἀρ. κατ. 224.** Τμήμα θωρακίου. Λευκό με μελανές φλεβώσεις. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.

Γ. Γλυπτά κατασκευασμένα από άγνωστης προέλευσης μάρμαρο.

1. **Ἀρ. κατ. 1.** Κανονικό κορινθιακό κιονόκρανο. Γκριζωπό. Κάστρο Νεραντζιάς.
2. **Ἀρ. κατ. 2.** Κανονικό κορινθιακό κιονόκρανο. Λευκό. Κρήνη τεμένους Λότζιας.
3. **Ἀρ. κατ. 48.** Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Ἐπιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα. Ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου (Προσκύνημα) Ἀντιμάχειας.
4. **Ἀρ. κατ. 49.** Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Λευκό. Βασιλική Καρδάμαινας (Ἁγία Βαρβάρα;).
5. **Ἀρ. κατ. 56.** Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Κιτρινωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
6. **Ἀρ. κατ. 59.** Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Κιτρινωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
7. **Ἀρ. κατ. 60.** Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Κιτρινωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
8. **Ἀρ. κατ. 61.** Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Ὑπόλευκο. Κάστρο Νεραντζιάς.
9. **Ἀρ. κατ. 62.** Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Κιτρινωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
10. **Ἀρ. κατ. 65.** Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Λευκό. Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
11. **Ἀρ. κατ. 66.** Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Γκριζωπό. Κάστρο Νεραντζιάς.
12. **Ἀρ. κατ. 69.** Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Κιτρινωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
13. **Ἀρ. κατ. 70.** Ίωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Κιτρινωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.

14. **Ἀρ. κατ. 73.** Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα. Κιτρινωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
15. **Ἀρ. κατ. 74.** Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα. Κιτρινωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
16. **Ἀρ. κατ. 76.** Ἴωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα. Κιτρινωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
17. **Ἀρ. κατ. 78.** Κορινθιακό ψευδεπίκρανο. Ὡχρολέυκο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
18. **Ἀρ. κατ. 79.** Τμήμα κορινθιακοῦ ψευδεπικράνου. Λευκό μέ ὑποκίτρινες φλεβώσεις. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
19. **Ἀρ. κατ. 91.** Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Ὑπόλευκο. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
20. **Ἀρ. κατ. 94.** Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Ὑπόλευκο. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
21. **Ἀρ. κατ. 96.** Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου. Κιτρινωπό. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς.
22. **Ἀρ. κατ. 107.** Ἐπίθημα κίονα. Λευκό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
23. **Ἀρ. κατ. 108.** Κορμός κίονα. Καστανόγκριζο. Ναός τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (Προσκύνημα) Ἀντιμάχειας.
24. **Ἀρ. κατ. 130.** Βάση κίονα. Γκριζωπό μέ ἐρυθρές φλεβώσεις (λιθομάρμαρο;). Νότια βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.
25. **Ἀρ. κατ. 147.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου μέ συμφυές κιονόκρανο. Γκριζωπό μέ κυανές παράλληλες φλεβώσεις. Κάστρο Νεραντζιάς.
26. **Ἀρ. κατ. 153.** Ἀμφικιονίσκος μέ συμφυές κιονόκρανο. Λευκό. Ἀποθήκες Χατζηνεπᾶ (ἀπό οἰκόπεδο Βέρου - βασιλική ;).
27. **Ἀρ. κατ. 157.** Ἀμφικιονίσκος. Λευκό. Ξενοδοχεῖο «Ἀχιλλέας», Μαστιχάρι.
28. **Ἀρ. κατ. 162.** Ἀμφικιονίσκος. Ἰώδες. Κάστρο Νεραντζιάς.
29. **Ἀρ. κατ. 167.** Ἀμφικιονίσκος. Λευκό. Κάστρο Νεραντζιάς.
30. **Ἀρ. κατ. 170.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Κιτρινωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
31. **Ἀρ. κατ. 174.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Λευκό. Κάστρο Νεραντζιάς.
32. **Ἀρ. κατ. 179.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Λευκό. Κάστρο Νεραντζιάς.
33. **Ἀρ. κατ. 184.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Λευκό μέ λίγες κυανές φλεβώσεις. Κάστρο Νεραντζιάς.
34. **Ἀρ. κατ. 185.** Τμήμα ἀμφικιονίσκου. Ὑπόλευκο. Κάστρο Νεραντζιάς.
35. **Ἀρ. κατ. 192.** Βάση ἀμφικιονίσκου. Γκριζοκίτρινο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
36. **Ἀρ. κατ. 193.** Βάση ἀμφικιονίσκου. Κιτρινωπό. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
37. **Ἀρ. κατ. 194.** Βάση ἀμφικιονίσκου. Κιτρινωπό μέ γκριζες φλεβώσεις. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
38. **Ἀρ. κατ. 195.** Βάση ἀμφικιονίσκου. Γκριζοκίτρινο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
39. **Ἀρ. κατ. 196.** Βάση ἀμφικιονίσκου. Γκριζοκίτρινο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
40. **Ἀρ. κατ. 198.** Πεσσίσκος τέμπλου. Γκρί-μπλέ. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
41. **Ἀρ. κατ. 202.** Πεσσίσκος τέμπλου. Γκριζογάλανο. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.

42. **Άρ. κατ. 204.** Πεσσίσκος τέμπλου μέ τμήμα συμφυούς κιονίσκου. Γκρί-μπλέ. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
43. **Άρ. κατ. 210.** Τμήμα θωρακίου. Λευκό. Ναός τής Τιμίας ζώνης, Πυλί.
44. **Άρ. κατ. 212.** Δίδυμο θωράκιο. Έπιχρισμένο μέ άσβεστοκονίαμα. Ναΰδριο Άγίου Γεωργίου Λιτζίου.
45. **Άρ. κατ. 219.** Θωράκιο. Λευκό μέ τοπικά γκριζωπά τμήματα. Παναγία Κα-στριανών.
46. **Άρ. κατ. 225.** Τμήμα θωρακίου. Γκρί-μπλέ. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς.
47. **Άρ. κατ. 226.** Τμήμα πλάκας. Λευκό. Ναΰδριο Άγίου Γεωργίου Λιτζίου (σήμερα στό Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς).

Δ. Γλυπτά κατασκευασμένα από πέτρα.

1. **Άρ. κατ. 149.** Άμφικιονίσκος μέ συμφυές κιονόκρανο. Πορφυρίτης. Κάστρο Νε-ραντζιάς.
2. **Άρ. κατ. 183.** Τμήμα άμφικιονίσκου. Έπόλευκος πορώδης λίθος. Κάστρο Νε-ραντζιάς.
3. **Άρ. κατ. 186.** Τμήμα άμφικιονίσκου. Πορφυρίτης. Κάστρο Νεραντζιάς.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ 3

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΓΛΥΠΤΩΝ

A. Κιονόκρανα.

1. Κορινθιακά κιονόκρανα

Κανονικά κορινθιακά κιονόκρανα

Άρ. κατ. 1, 2.

Κορινθιακά κιονόκρανα μέ μία στεφάνη φύλλων πριονωτής άκανθας

Άρ. κατ. 3, 4.

Παραλλαγές του κορινθιακού κιονοκράνου

Άρ. κατ. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24.

2. Θεοδοσιανά κιονόκρανα

Άρ. κατ. 25.

3. Ίωνικά κιονόκρανα

Άρ. κατ. 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38.

4. Ίωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές επίθημα

Άρ. κατ. 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59,
60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76.

5. Τεκτονικά κιονόκρανα

Άρ. κατ. 77.

6. Έπίκρανα-ψευδεπίκρανα-κοσμήτες

Άρ. κατ. 78, 79, 80, 81.

B. Έπιθήματα άμφικιόνων.

Άρ. κατ. 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107.

Γ. Κορμοί - βάσεις κίωνων - ἀμφικίονες.

1. Κορμοί κίωνων

Άρ. κατ. 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119.

2. Βάσεις κίωνων

Άρ. κατ. 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145.

3. Ἀμφικιονίσκοι

Άρ. κατ. 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191.

4. Βάσεις ἀμφικιονίσκων

Άρ. κατ. 192, 193, 194, 195, 196.

Δ. Στοιχεῖα τέμπλων.

1. Πεσσίσκοι-κιονίσκοι τέμπλων

Άρ. κατ. 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205.

2. Θωράκια (τέμπλου ἢ διαχωριστικά κιονοστοιχιῶν)

Άρ. κατ. 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225.

Ε. Ἐπενδυτικές πλάκες.

Άρ. κατ. 226.

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Άρ. κατ. 1. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 1. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 2. Κρήνη τζαμιού Λότζιας

Άρ. κατ. 2. Κρήνη τζαμιού Λότζιας

Άρ. κατ. 3. Ρωμαϊκή Οικία

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Άρ. κατ. 3. Ρωμαϊκή Οικία

Άρ. κατ. 4. Ρωμαϊκή Οικία

Άρ. κατ. 4. Ρωμαϊκή Οικία

Άρ. κατ. 5. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 6. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 7. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Άρ. κατ. 7. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 8. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 9. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 10. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 11. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Άρ. κατ. 12. Άγιοι Απόστολοι Αντιμάχειας

Άρ. κατ. 12. Άγιοι Απόστολοι Αντιμάχειας

Άρ. κατ. 13. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 14. Βασιλική Άγ. Ιωάννη Μαστιχάρι. Σήμερα στο Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Άρ. κατ. 15. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 16. Ρωμαϊκή Οικία

Άρ. κατ. 17. Ρωμαϊκή Οικία

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Άρ. κατ. 18. Ρωμαϊκή Οικία

Άρ. κατ. 19. Ρωμαϊκή Οικία

Άρ. κατ. 20. Ρωμαϊκή Οικία

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Άρ. κατ. 21. Κρήνη Τζαμιού Λότζιας

Άρ. κατ. 22. Αντιμάχεια, Πρατήριο Σαράγια

Άρ. κατ. 23. Κρήνη Τζαμιού Λότζιας

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Άρ. κατ. 24. Τυμία Ζώνη, Πυλί

Άρ. κατ. 25. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 26. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Άρ. κατ. 27. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 28. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 29. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 30. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Άρ. κατ. 31. Βαπτιστήριο «Επτά Βήματα»

Άρ. κατ. 32. Βαπτιστήριο «Επτά Βήματα»

Άρ. κατ. 33. Βαπτιστήριο «Επτά Βήματα»

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Άρ. κατ. 34. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 35. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

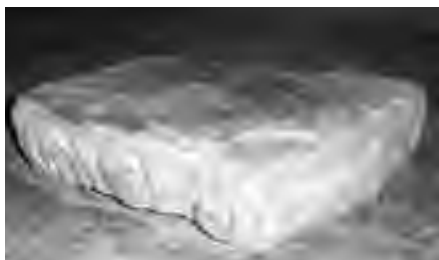

Άρ. κατ. 36. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

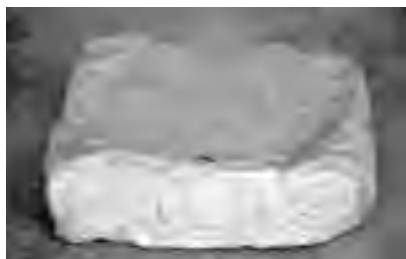

Άρ. κατ. 37. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Άρ. κατ. 37. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 38. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 39. Κάστρο Άντιμάχειας

Άρ. κατ. 39. Κάστρο Άντιμάχειας

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Άρ. κατ. 40. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 41. Βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 42. Βασιλική Αγίου Στεφάνου

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Άρ. κατ. 43. Βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 43. Βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 44. Βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 44. Βασιλική Αγίου Στεφάνου

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Άρ. κατ. 45. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ

Άρ. κατ. 46. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ

Άρ. κατ. 47. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ. Σήμερα στο Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Άρ. κατ. 48. Κοίμηση Ἀντιμάχειας (Προσκόνημα)

Άρ. κατ. 48. Κοίμηση Ἀντιμάχειας
(Προσκόνημα)

Άρ. κατ. 49. Βασιλική Ἀγίας Βαρβάρας
(Φωτ. Βέμη)

Άρ. κατ. 50. Βασιλική Ἀγίου Ἰωάννη, Μαστιχάρι

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Άρ. κατ. 51. Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 52. Ναύδριο Αγίου Ίωάννη, Μαστιχάρι

Άρ. κατ. 53. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

Άρ. κατ. 54. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 55. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 56. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

Άρ. κατ. 56. Μουσείο Κάστρου

Άρ. κατ. 57. Αρχαία Άγορά

Άρ. κατ. 57. Αρχαία Άγορά

Άρ. κατ. 58. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

Άρ. κατ. 59. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 60. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 61. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

Άρ. κατ. 62. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 63. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 64. Παναγία Καστριανών, Παλαιό Πυλί

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

Άρ. κατ. 65. Κώς, Άλσος Ρωμαϊκοῦ Ὡδείου

Άρ. κατ. 66. Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 66.
Αὐλή Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 67.
Κάστρο Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 23

Άρ. κατ. 67. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 68. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 68. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 69. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 24

Άρ. κατ. 70. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 71. Ρωμαϊκή Οικία

Άρ. κατ. 71. Ρωμαϊκή Οικία

ΠΙΝΑΚΑΣ 25

Άρ. κατ. 72. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 73. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 74. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

Άρ. κατ. 75. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 76. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 77. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 78. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 27

Άρ. κατ. 79.
Μουσείο Κάστρου
Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 80.
Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 80. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 81. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ (Σήμερα στο Κάστρο Νεραντζιάς)

ΠΙΝΑΚΑΣ 28

Άρ. κατ. 82. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 83. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 84. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 85.
Αύλη Μουσείου Κάστρου
Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 86. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 29

Άρ. κατ. 87. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 88. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 89.
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 90.
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 90.
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 91.
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 30

Άρ. κατ. 92.
Κήπος Ρωμαϊκής Οικίας

Άρ. κατ. 93.
Παναγία Καστριανών Παλαιό Πυλί

Άρ. κατ. 94.
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 95.
Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 96.
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 97.
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 31

Άρ. κατ. 97.
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 98. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 99. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 100. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 32

Άρ. κατ. 101. Βασιλική (;) Βέρου. Σήμερα στις Άρχαιολογικές αποθήκες Χατζηνεπά

Άρ. κατ. 102. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 103. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 104. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 105. Κάστρο Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 33

Άρ. κατ. 106. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 107. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 108. Κοίμηση Αντιμάχειας (Προσκύνημα)

ΠΙΝΑΚΑΣ 34

Άρ. κατ. 109. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ

Άρ. κατ. 110. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ

Άρ. κατ. 111. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ

Άρ. κατ. 112. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ

ΠΙΝΑΚΑΣ 35

Άρ. κατ. 113.
Βασιλική Αγίου Γαβριήλ

Άρ. κατ. 114.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου.

Άρ. κατ. 115. Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

ΠΙΝΑΚΑΣ 35α

Άρ. κατ. 116. Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 117. Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

ΠΙΝΑΚΑΣ 36

Άρ. κατ. 117. Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 118. Βασιλική Αγίου Στεφάνου (δυτικά της βόρειας βασιλικής)

Άρ. κατ. 119. Βασιλική Αγίου Στεφάνου
(δυτικά της βόρειας βασιλικής)

Άρ. κατ. 120. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ

ΠΙΝΑΚΑΣ 37

Άρ. κατ. 121. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ

Άρ. κατ. 122. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ

Άρ. κατ. 123. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ

Άρ. κατ. 124. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ

Άρ. κατ. 125.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 126.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

ΠΙΝΑΚΑΣ 38

Άρ. κατ. 127.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 128.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 129.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 130.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 131. Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

ΠΙΝΑΚΑΣ 39

Άρ. κατ. 132. Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 133.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 134.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 135.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 136.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

ΠΙΝΑΚΑΣ 40

Άρ. κατ. 137.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 138.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 139.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 140.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 141.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 142.
Νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου

ΠΙΝΑΚΑΣ 41

Άρ. κατ. 143.
Βασιλική Καμαρίου

Άρ. κατ. 144.
Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 145. Βασιλική Λιμένος

Άρ. κατ. 146. Μουσείο
Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 147.
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 42

Άρ. κατ. 148. Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 149. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 150. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 151. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 43

Άρ. κατ. 152. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 153. Βασιλική (;) οικόπεδου Βέρου, σήμερα στις Αρχαιολογικές αποθήκες Χατζηνεπᾶ

Άρ. κατ. 154.
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 155.
Κάστρο Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 44

Άρ. κατ. 156.
Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 157.
Ξενοδοχείο Άχιλλέας, Μαστιχάρι

446 Άρ. κατ. 157.
Ξενοδοχείο Άχιλλέας, Μαστιχάρι

Άρ. κατ. 158.
Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 44α

Άρ. κατ. 159.
Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 160.
Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 161.
Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 162.
Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 163.
Κάστρο Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 45

**Άρ. κατ. 164.
Κάστρο Νεραντζιάς**

**Άρ. κατ. 165.
Τιμία Ζώνη, Πυλί**

**Άρ. κατ. 166.
Άγιος Αντώνιος, Παλαιό Πυλί**

**Άρ. κατ. 167.
Κάστρο Νεραντζιάς**

ΠΙΝΑΚΑΣ 45α

Άρ. κατ. 168.
Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 169.
Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 170.
Μουσείο
Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 171.
Κάστρο
Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 172.
Κάστρο
Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 46

Άρ. κατ. 173. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 174. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 175. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 176. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 177.
Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 178.
Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 179.
Κάστρο Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 47

Άρ. κατ. 180. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 181. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 182. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 183. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 184, 185, 186. Κάστρο Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 48

Άρ. κατ. 187, 188, 189. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 190. Κάστρο Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 191. Παναγία Κα-
στριανών, Παλαιό Πυλί

Άρ. κατ. 192, 193, 194, 195. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 49

Άρ. κατ. 196.
Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 197.
Βόρεια Βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 197. Βόρεια Βασιλική Αγίου Στεφάνου

Άρ. κατ. 198. Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 50

Άρ. κατ. 199, 200. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ
(σήμερα στο Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς)

Άρ. κατ. 201.
Μουσ. Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 202, 203, 204. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 51

Άρ. κατ. 204. Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 205. Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

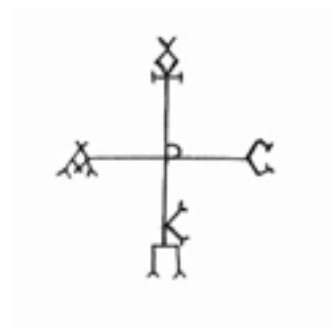
ΠΙΝΑΚΑΣ 52

Άρ. κατ. 206. Βασιλική Β' Δυτικών Θερμών (Σήμερα στο Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς)

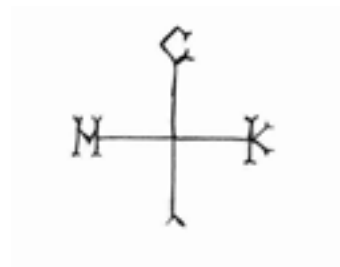

Άρ. κατ. 207. Βασιλική Β' Δυτικών Θερμών (Σήμερα στο Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς)

Άρ. κατ. 208. Βασιλική Β' Δυτικών Θερμών (Σήμερα στο Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς)

ΠΙΝΑΚΑΣ 53

Άρ. κατ. 208. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 209. Παναγία Χρυσοχεριά Άντιμάχειας

Άρ. κατ. 210
Ναύδριο Τιμίας Ζώνης, Πυλί

Άρ. κατ. 211
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 54

Άρ. κατ. 212
Ναύδριο Αγίου Γεωργίου Λιζου,
Μαστιχάρι

Άρ. κατ. 213. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 214
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 215
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 55

Άρ. κατ. 216
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 217
Βασιλική Λιμένος

Άρ. κατ. 218
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 219
Παναγία Καστριανών

Άρ. κατ. 220.
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 221.
Αύλη Μουσείου Κάστρου Νεραντζιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 56

Άρ. κατ. 222.
Ναύδριο Τιμίου Σταυροῦ (Χαρμύλειο), Πυλί

Άρ. κατ. 223.
Παναγία Καστριανών, Παλαιό Πυλί

Άρ. κατ. 224. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 225. Μουσείο Κάστρου Νεραντζιάς

Άρ. κατ. 226.
Ναύδριο Αγίου Γεωργίου
Λιίζου, Μαστιχάρι.
(Σήμερα στο Μουσείο
Κάστρου Νεραντζιάς)

ΠΙΝΑΚΑΣ 57

Σαλώνα

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα

Ήλιδα

Ρώμη

Σαλώνα

ΠΙΝΑΚΑΣ 58

Κιβώριο κρύπτης
Αγίου Δημητρίου
Θεσσαλονίκης

Θεσσαλονίκη, αψίδα παλαιού Μουσείου

Άγκιαλος, Βασιλική Γ'

Κάρπαθος, βασιλική στά Πηγάδια

«Φρούριο» Λάρισας

ΠΙΝΑΚΑΣ 59

Χίος, Άγιος Ίσίδωρος

Προύσα

Σαλώνα

Άδανα

Ροτόντα

ΠΙΝΑΚΑΣ 60

Θάσος, σταυρική βασιλική

Τραϊανούπολη

Σελεύκεια

Λέσβος, βασιλική Ἀφεντέλλη

Σαλώνα

Ἄργος, Μουσείο

ΠΙΝΑΚΑΣ 61

Στόμιο, Άγιος Δημήτριος

Κρήτη, Άη κύρ Γιάννης Άλυσκιανού

Κωνσταντινούπολη, Άγία Σοφία

Σμύρνη, Αρχαιολογικό Μουσείο

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα

Άργος

ΠΙΝΑΚΑΣ 62

Κωνσταντινούπολη, Μουσείο Ψηφιδωτών

Χαλκίδα, Αγία Παρασκευή

Κωνσταντινούπολη, κήπος Αγίας Σοφίας

Κωνσταντινούπολη,
Κοζα Mustafa Paşa Camii

Κόρινθος

Κόρινθος, βασιλική Κρανείου

ΠΙΝΑΚΑΣ 63

Φιλιπποι, βασιλική έξω τῶν τειχῶν

Λέσβος, βασιλική Ἀργάλων

Λέσβος, βασιλική Ἀργάλων

Πάτμος, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος

Ρόδος

Ρόδος

Λάρισα, κτήριο οδοῦ Ὀλύμπου

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα

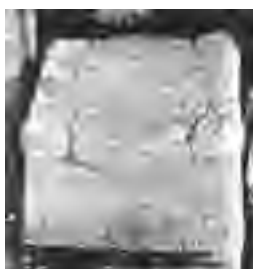
ΠΙΝΑΚΑΣ 64

Βόλος, «βασιλική Ίωλκου»

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα

Άγια, Συλλογή Άλεξούλη

Λάρισα, βασιλική Αγίου Αχιλλείου»

Θάσος, βασιλική Άλυκῆς

Θάσος, βασιλική Άλυκῆς

ΠΙΝΑΚΑΣ 65

Τέλενδος, βασιλική Ἀγίου Βασιλείου

Ἐδεσσα, βασιλική Λόγγου

Ἀμβρακικός, βασιλική Κεφάλου

Κωνσταντινούπολη

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα

Κάρπαθος, βασιλική Λευκού

ΠΙΝΑΚΑΣ 66

Ρόδος

Ρόδος

Κωνσταντινούπολη, Τορκάρι

Βόσπορος, Sariyer

Έφεσος, βασιλική Αγίου Ιωάννη

Νικόπολη, βασιλική Δουμετίου

ΠΙΝΑΚΑΣ 67

Φιλιπποι, Βασιλική Α΄

Ρόδος

Νήσος Αγάθη

Νέα Άγκιαλος, βασιλική Γ΄

Άφιόν

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο

ΠΙΝΑΚΑΣ 68

Πάρος, Καταπολιανή

Πάρος, Καταπολιανή

Νέα Ἀγχίαλος, βασιλική Α΄

Μ.Ἀσία, Βύκ

Τεγέα

ΠΙΝΑΚΑΣ 69

Προκόννησος

Νέα Άγχιαλος, βασιλική Δ΄

Βόλος, Αρχαιολογικό Μουσείο

Άλμυρός Μαγνησίας, Μουσείο

ΠΙΝΑΚΑΣ 70

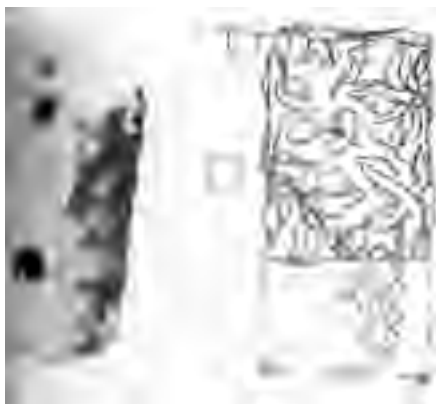
Νέα Άγχιαλος, βασιλική Γ'

Μπάρι

Βενόζα

Σαλώνα

ΠΙΝΑΚΑΣ 71

Σαλώνα

Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο

Βενετία, πεσίσκος από τόν Άγιο Πολύεκτο

Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο

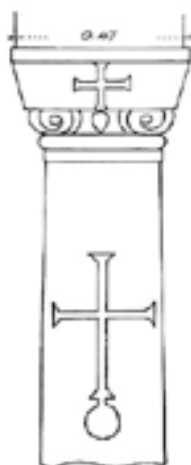
ΠΙΝΑΚΑΣ 72

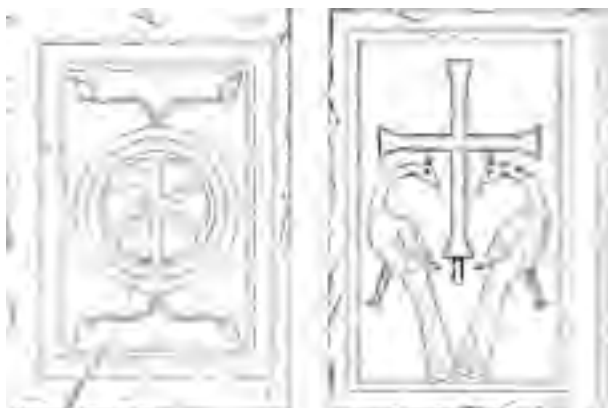
Κωνσταντινούπολη, βασιλική Beyazit

Νέα Άγχιαλος, βασιλική Α΄

Ρόδος

Κάλυμνος, βασιλική Αγίου Ίωάννη Μελιτσάχα

ΠΙΝΑΚΑΣ 73

Θεσσαλονίκη, Άγιος Δημήτριος

Κώς, έξωστης ἀμβωνα βασιλικῆς Β΄
Δυτικῶν Θερμῶν

Κώς, έξωστης ἀμβωνα βασιλικῆς β΄
Δυτικῶν Θερμῶν

Πάρος, Καταπολιανή

Πάρος, Καταπολιανή

Ρώμη, Άγιος Κλήμης

ΠΙΝΑΚΑΣ 74

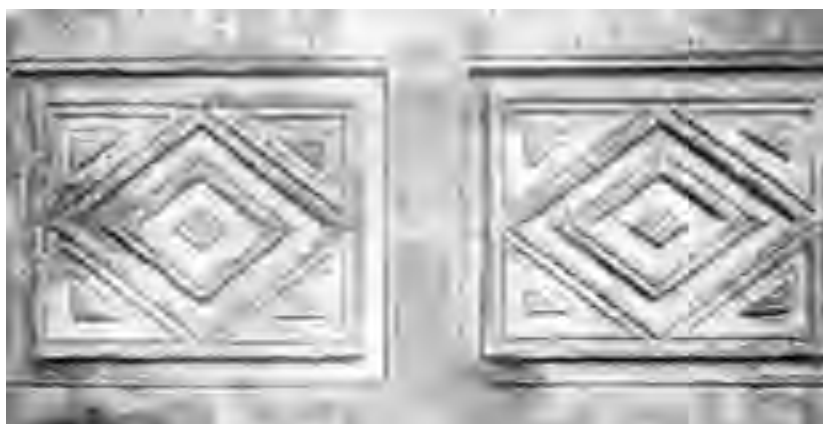
Σαλώνα, ἐπισκοπική βασιλική

Πριήνη

Φίλιπποι, βασιλική Δ΄

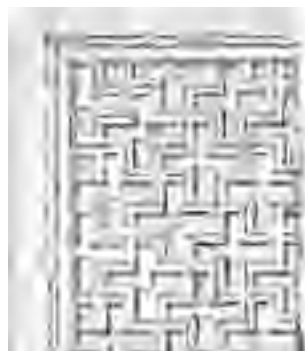

Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Δημήτριος

ΠΙΝΑΚΑΣ 75

Νίκαια, Αρχαιολογικό Μουσείο

Νέα Ἀγχίαλος, βασιλική Α΄

Ἑλίδα, βασιλική ν. στοᾶς Ἀγορᾶς

Θάσος, σταυρική βασιλική

Θάσος, νότια βασιλική Ἀλυκῆς

Ραβέννα, Ἅγιος Βιτάλιος

ΠΙΝΑΚΑΣ 76

Ρόδος, Γεννάδι

Κῶς, βασιλική Ἀγίου Ἰωάννη Μαστιχάρι

Κῶς, βασιλική Ἀγίου Γαβριήλ Ψαλίδι

Κωνσταντινούπολη, Μονή Στουδίου

Κωνσταντινούπολη, συνοικία Μαγγάνων

ΠΙΝΑΚΑΣ 77

Χάρτης Δωδεκανήσου

Δωδεκάνησα-Μικρά Άσία

Ἡ Κῶς καί ἡ περιοχή τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (565 μ.Χ.)

ΠΙΝΑΚΑΣ 78

Συνέκλημος Τεροκλέους

Γεωμορφολογικός Χάρτης Κώ

ΠΙΝΑΚΑΣ 79

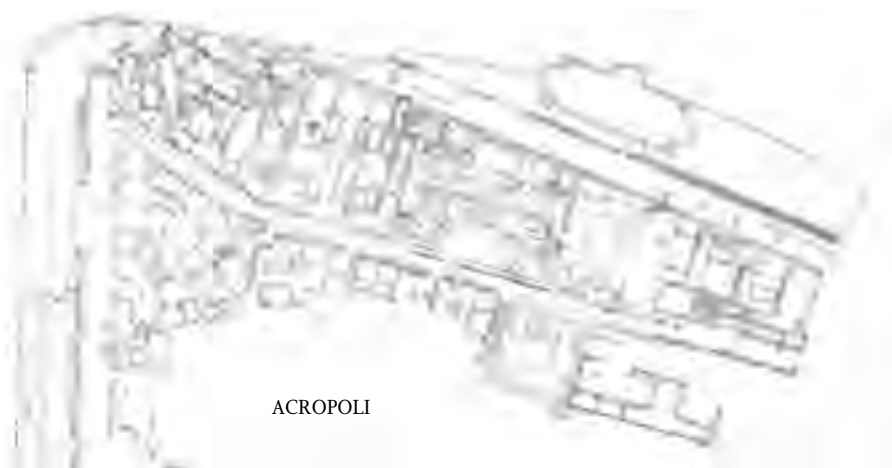
Χάρτης Κω με θέσεις παλαιοχριστιανικών βασιλικών

1. Βασιλική Λιμένος ή Χώρας	13. Βασιλική Αγίου Ιωάννη Περγιαλίτη
2. Βασιλική Α' Δυτικών Θερμών	14. Βασιλική Αγίων Αναργύρων
3. Βασιλική Β' Δυτικών Θερμών	15. Βασιλική (:) Λιτζου
4. Βαπτιστήριο Αγίου Ιωάννη Προδρόμου	16. Βασιλική Αγίας Βαρβάρας
5. Βασιλική (:) οικόπεδου Βέρου	17. Βασιλική Αγίας Θεότητας
6. Βασιλική Σκανδαρίου	18. Βασιλική Αράγκης
7. Βασιλική Αγίου Γαβριήλ	19. Βασιλική Πρεσβυτέρου Φωτεινού
8. Βασιλική (:) Μεσαριάς	20. Βασιλική Αγίου Στεφάνου
9. Βασιλική Αγίου Παύλου	21. Μικρή βασιλική
10. Βασιλική Καπαμά	22. Βασιλική Καμαρίου
11. Ναός Τιμίας Ζώνης	23. Βασιλική Κάμπου
12. Παναγία Καστριανών	24. Βασιλικές Α' και Β' Καμήλας

ΠΙΝΑΚΑΣ 80

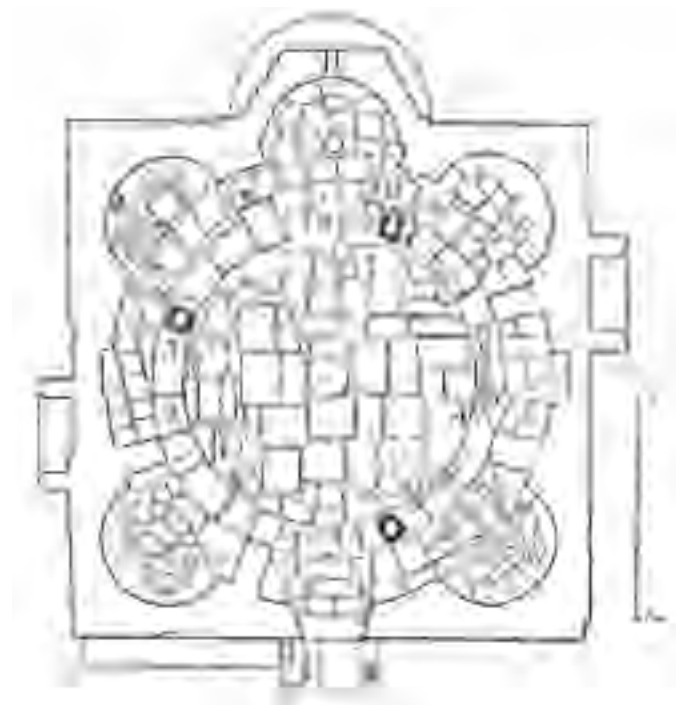

Κώς, Πόλη. Περιοχή βασιλικής Λιμένος.

ACROPOLI

Κώς, Πόλη. Περιοχή Βασιλικών Α' και Β' Δυτικών Θερμών.

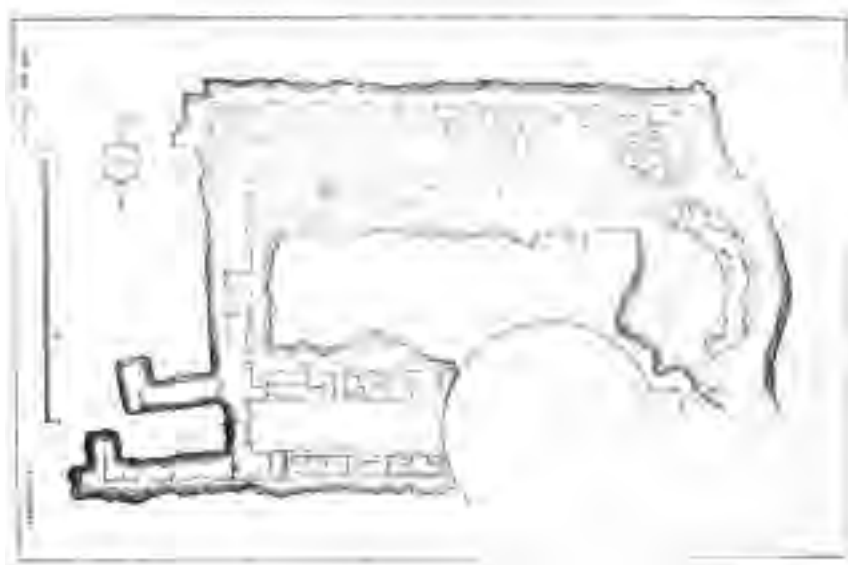

Βαπτιστήριο Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (Έπτά Βήματα), κάτοψη.

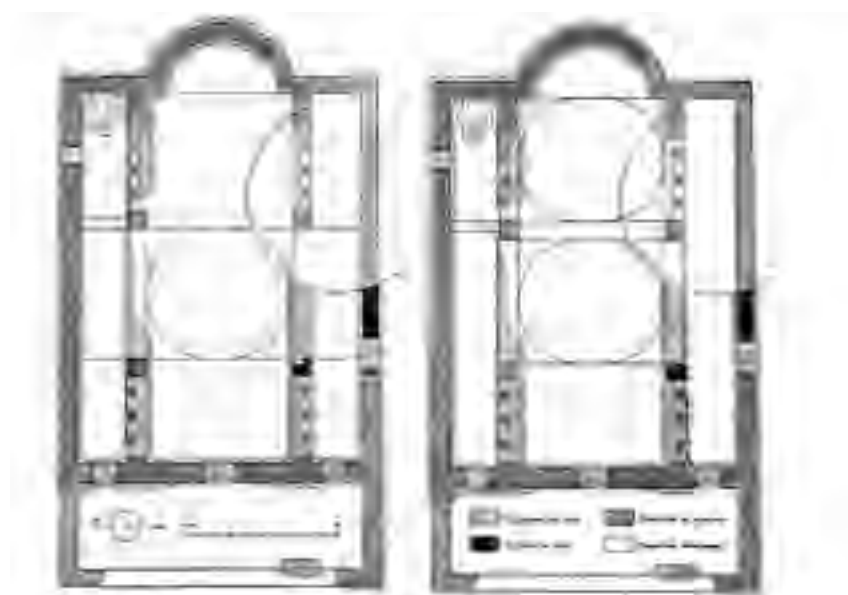

Βαπτιστήριο Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (Έπτά Βήματα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 82

Βασιλική Σκανδαρίου, κάτοψη

Βασιλική Σκανδαρίου, προτάσεις σχεδιαστικής αποκατάστασης

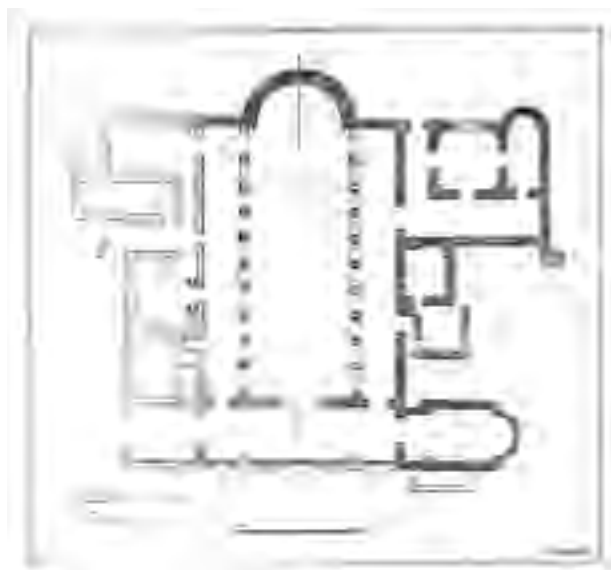

Βασιλική Αγίου Γαβριήλ. Ψαλίδι

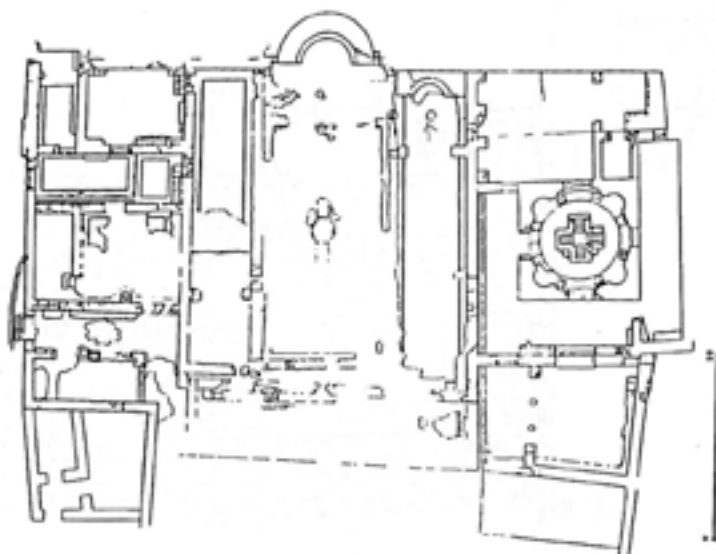

Βασιλική Αγίου Γαβριήλ, κάτοψη.

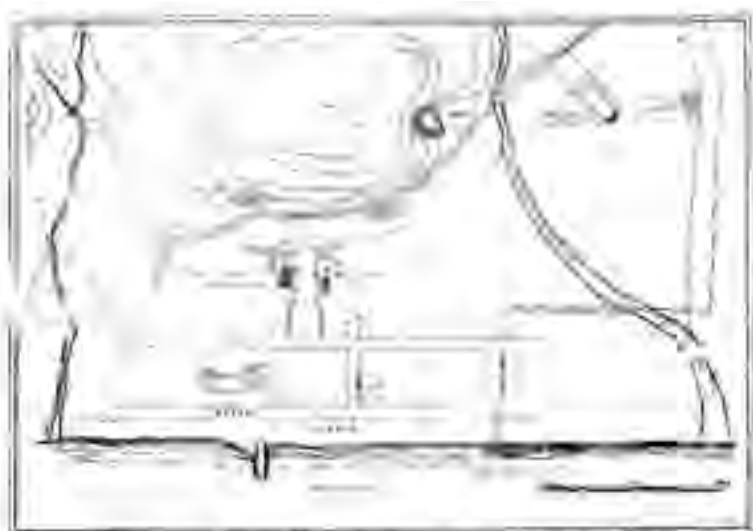
ΠΙΝΑΚΑΣ 84

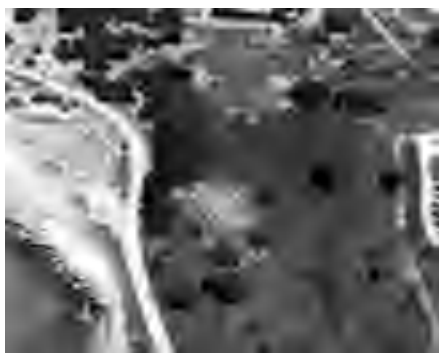
Βασιλική Αγίου Παύλου, Ζηπάρι.

Βασιλική Καπαμά, Ζηπάρι.

Περιοχή βασιλικής Ἀγίας Θεότητας, Καρδάμαινα.

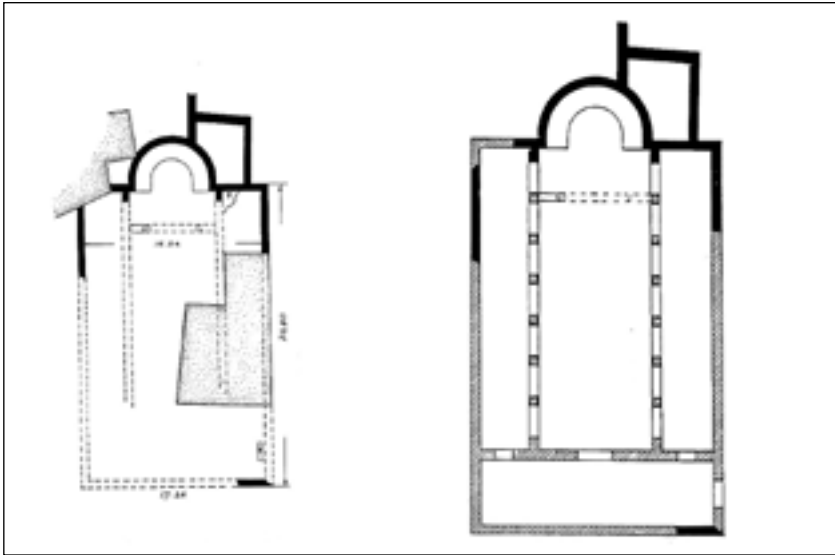

Βασιλική Ἀγίου Ἰωάννη, Μαστιχάρι

Βασιλική Ἀγίου Ἰωάννη.
Μαστιχάρι (Κάτοψη)

ΠΙΝΑΚΑΣ 86

Βασιλική Αγίων Αναργύρων, Αντιμάχεια.

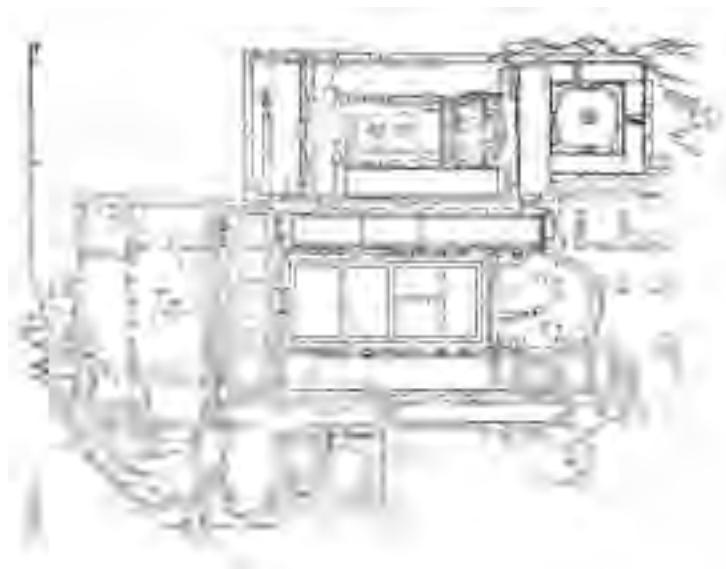

Κέφαλος, Τοπογραφικό με θέσεις παλαιοχριστιανικού οικισμού

ΠΙΝΑΚΑΣ 87

Βασιλική Αγίου Στεφάνου, Κέφαλος

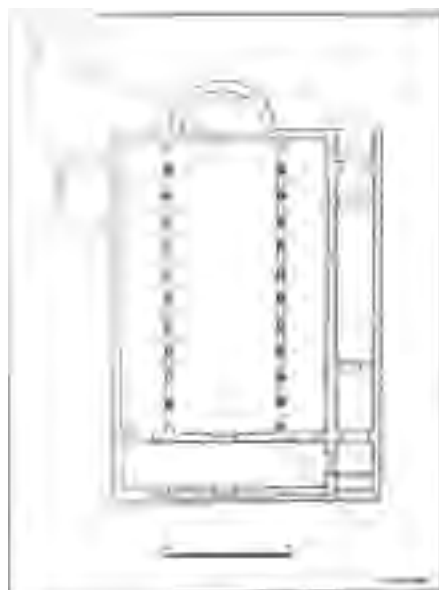
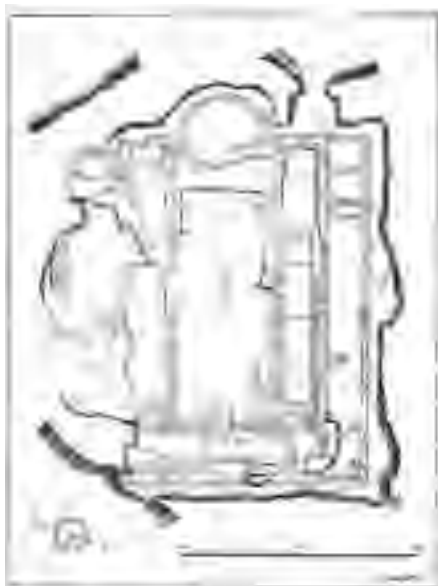

Βασιλική Αγίου Στεφάνου, Κέφαλος

ΠΙΝΑΚΑΣ 88

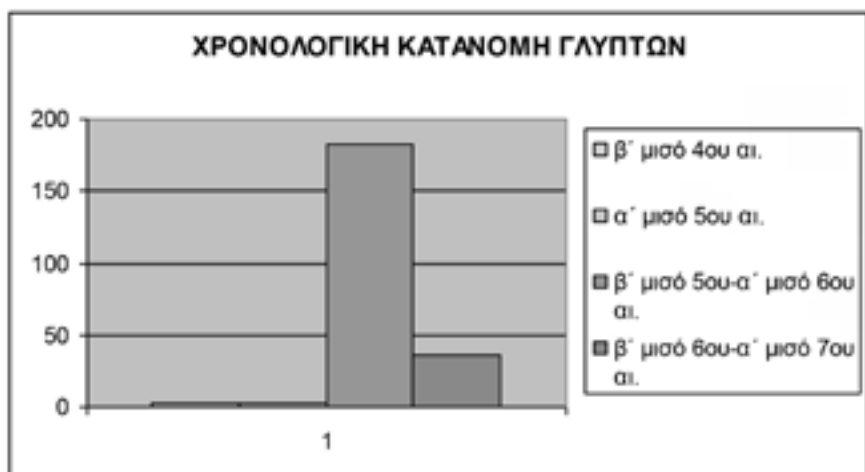

Μικρή βασιλική, Κέφαλος.

Βασιλική Καμαρίου, Κέφαλος.

ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 90

